

IINA JÄRVINEN

Itsensä kehittäminen köyhyydessä

IINA JÄRVINEN

Itsensä kehittäminen köyhyydessä

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA
Esitetään Tampereen yliopiston
Johtamisen ja talouden tiedekunnan
suostumuksella julkisesti tarkastettavaksi
Tampereen yliopiston Pinni A -rakennuksen
Paavo Koli -salissa, Kanslerinrinne 1,
Tampere, 01.09.2023, klo 12

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

Tampereen yliopisto, Johtamisen ja talouden tiedekunta

*Vastuuohjaaja
ja kustos*

Tenure track -professori
Anu Mutanen
Tampereen yliopisto
Suomi

Ohjaaja

Dosentti
Riku Neuvonen
Tampereen yliopisto
Suomi

Esitarkastajat

Professori
Toomas Kotkas
Helsingin yliopisto
Suomi

Professori
Niina Mäntylä
Vaasan yliopisto
Suomi

Vastaväittäjä

Professori
Toomas Kotkas
Helsingin yliopisto
Suomi

Tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -ohjelmalla.

Copyright ©2023 Iina Järvinen

Kannen suunnittelu: Roihu Inc.

ISBN 978-952-03-2962-4 (painettu)
ISBN 978-952-03-2963-1 (verkkojulkaisu)
ISSN 2489-9860 (painettu)
ISSN 2490-0028 (verkkojulkaisu)
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-2963-1>

Tampereen yliopiston painetuissa väitöskirjoissa on kompensoitu painatuksesta aiheutuneet hiilidioksidipäästöt.

PunaMusta Oy – Yliopistopaino
Joensuu 2023

KIITOKSET

Tätä hetkeä olen odottanut, kun pääsee kiittämään. Nöyrimmin aloitankin itsestäni. Kiitos minulle, että olen kahlannut läpi kaiken mielettömyyden ja olen vielä kuta kuinkin tolpillani. En voi olla kirjoittamatta, että tämä on ollut ennen kaikkea itseni kehittämisen prosessi. Sivutuotteena olen kenties kasvanut tuuman tutkijuuteen, mutta ennen kaikkea tämä on ollut seikkailua ihmisyydessä. Ja voi veikkoset, on parempi olla menemättä nyt syvemmälle siihen.

Inspiraatio tutkimukseen syntyi jo maisteriopinnoissa muuan syksynä Pauli Rautiaisen köyhyyttä käsittelevällä kurssilla. Tyylliseen uskollisesti kurssi oli tajunnanräjäyttävä, mutta vähänpä tiesin silloin! Ja ehkä vielä vähemmän nyt. Joka tapauksessa, Pauli on sittemmin kulkenut tutkimusprosessin mukana, ja olen onnekseni saanut osani hänen äärettömästä osaamisestaan ja omistautumisestaan. Jokainen kohtaaminen kanssasi on ollut merkityksellinen ja johdattanut eteenpäin.

Kiitän graduvaiheesta asti mukana ollutta ohjaajaani Riku Neuvosta. Arvostan sitä, että olet luottanut tekemiseeni, antanut tilaa itsenäiselle tutkimustyöskentelylle ja tukenut nasevin kommentein ja ehdotuksin. Ohjaajalleni Anu Mutaselle kiitos mukaan hyppäämisestä tutkimuksen ollessa jo hyvässä vauhdissa, ja avuliaisuudestasi matkan varrella.

Suuri kiitos kuuluu työn esitarkastajille Niina Mäntylälle ja Toomas Kotkakselle, jotka perehtyivät käsikirjoitukseen ja tarjosivat tärkeitä huomioita tutkimuksen hio-miseksi ja loppuunsaattamiseksi. Kommenttinne olivat arvokkaita tutkimuksen yti-men kirkastamisessa ja toisaalta prosessin reflektoinnissa. Toomasta kiitän myös lupautumisesta vastaväittäjäksi.

Tampereen yliopiston Johtamisen ja talouden tiedekunta on monialaisuudessaan ollut hyvä paikka tehdä tutkimusta. Kiitän osaavia kollegoita niin opintosuunnassani julkisoikeudessa kuin laajemmin tiedekunnassa. Väitöstutkijavertaisille erityisen lämmin kiitos! Suurkiitos myös hallinto- ja tukipalveluhenkilöstölle sekä tila- ja kiinteistöpalveluiden henkilöstölle käytännön työskentelyn edellytysten tukemisesta.

Olen ollut onnekas ja onnellinen saadessani työskennellä väitöskirjatutkijana työsuhteessa, joka on mahdollistanut pitkäjänteisen tutkimustyöskentelyn – kiitos siitä tohtorihjelmalle. Haluan osoittaa kiitokseni myös Tampereen kaupungin

tiederahastolle sekä Kunnallisalan kehittämissäätiölle, jotka tukivat tutkimuksen alkuun saattamista ja valmistumista. Kiitän kaikkia rahoittajia luottamuksesta tutkimukseen.

Merkittävä kiitos kuuluu myös opiskelijoille, joiden oppimiselle olen saanut opettajana olla luomassa edellytyksiä. Opettamisen ansiosta olen päässyt tutkailemaan oikeuteen ja sen tutkimiseen liittyviä kysymyksiä eri kulmista. Opettaminen on ollut mitä suurimmissa määrin oppimista.

Tämäkin tutkimus on syntynyt tietystä ajassa ja paikoissa. Ajat ovat olleet kerta-kaikkisen eriskummallisia ja heijastuneet tutkimuksen tekoon hyvin moninaisin tavoin. Paikoissa sen sijaan on enemmän pysyvyyttä ja rauhaa, jota olen työskennellessä kaivannut. Yksi niistä löytyi, mistäpä muualta, kuin ikuisesta kaupungista. Villa Lante tarjosi lumoavan ympäristön edistää tutkimusta Gianicolon kukkulalla, jossa ajatukset virtasivat ja kirjoittaminen oli keveää. Kiitän instituutin henkilökuntaa ja asukkaita kohtaamisista, keskusteluista ja huvitteluista.

In più sono stata lieta di visitare l'Istituto Tarello all'università di Genova. Quella visita mi ha aiutato ad andare avanti con le basi teoriche della mia ricerca. Alla fine la cosa più significativa era la vita sociale: quanti ricercatori meravigliosi che ho incontrato! Un ringrazio particolare a professore Pierluigi Chiassoni e a dottoressa Natalia Scavuzzo per la vostra gentilezza.

Tämän tutkimuksen kirjoitettuani lienee selvää, että sanat ovat minulle tärkeitä. Yksi tapa olla olemassa. Toisinaan käy niin, että jokin lause jää mieleen kannattelemaan ja johdattamaan eteenpäin – ilman, että sanoja on tietoinen tästä. Mukanani on kulkenut tällaisia sanoja ja lauseita, ja olen kiitollinen niistä.

Klemetin Litkulle kiitos mitä uskomattomimmasta musiikillisesta ilottelusta, joka on tahdittanut prosessia, sanoittanut ja tulkinnut elämäni usein oivaltavimmin kuin itse kuunaan kykenen. Jatkossakin aion aivan salettiin laittaa väärät värit palettiin.

Joogitille kiitos tasapainosta, Jenna Erikalle kiitos elinvoimasta sekä kiitos kirjastoille: kauan eläköön kirjasto!

Kiitokset ovat kauniita, mutta saattavat samalla johdatella ajattelemaan, että väitöspolku olisi ollut mutkaton, ja se jos joku kaipaa oikaisua. Polku on ollut toisinaan tasaista, välillä kuoppaista, on ollut ansoja ja umpikujia. Olisi ylevää sanoa, että olen kääntänyt kaiken voitoksi. Vähintäänkin olen harjoitellut sitä ja olen kiitollinen tähänastisista opeista.

Kiitos kaikille teille valloittaville ihmisolennoille, jotka olen saanut kohdata ja joiden mukana olen saanut kulkea ja kasvaa hetken tai pidemmän. Vaikka nimeänne ei tässä mainittaisikaan, tietäkää, että olette tärkeitä! Olette jättäneet jäljen.

Olen silläkin tavalla onnekas, että yhä edelleen minulla on paljon leikkikavereita, siitä Improvisaatioteatteri Raakana on pitänyt huolen. Elo olisi turhan vakavaa ilman sunnuntai-iltaisia kuolemakohtauksia. Kiitos kaikki Raakanat, nykyiset ja entiset, ystävydestä, hupsutteluista ja lystikkäistä hetkistä!

Sanna P., välittömyytesi ja aitoutesi kutsuivat luokseen ja kutsuvat yhä. Olet viisas ja humaani. Olen kiitollinen alun väitöskirjatutkijoiden vertaistuesta versoneesta ystävydestä ja hyvistä kohtaamisista kanssasi.

Sanna L., olet loistava vertaistuki, kollega ja ennen kaikkea ystävä. Ilman sinua nämä vuodet olisivat olleet tyystin toisenlaisia. Kiitos lukemattomista voimaannuttavista keskusteluista sekä siitä, että sinulle on niille aina aikaa. Kaikista epätoivoisista ja väsyneistä hetkistä huolimatta on ollut lohdullista, että aina on aihetta kilistellä!

Risto, kiitos, että tiedän aina, että olet. Olet mitä mainiointa keskustelu- ja hengailuseuraa. Aitous on läsnä sinussa ja ympärilläsi, ja juuri siksi siinä on niin hyvä olla. Omituisten otusten kerho best.

Paolo, grazie per la fiducia infinita nelle mie capacità. Devo ammettere che ogni tanto hai ragione. Grazie di tutto, soprattutto di nostre avventure!

Jekku Ernest, kaunissieluinen kissaystäväni, on maadoittanut ja yhä uudelleen muistuttanut siitä, mikä on kaikista tärkeintä (tämä hetki).

Oona, integroitujen aivojen ansiosta ymmärrät paremmin kuin kukaan. Kiitos kaikesta. Jos mulla ei ois sua, mulla ei ois mitään!

Kari, olet ymmärtänyt kookoksen syvintä olemusta, mikä ei ole aivan helppo tehtävä. Se ei ole pähkinä vaan hedelmä. Kookoksen kumppanuudesta syvästi kiittäen!

Omistan tämän kirjan kaikille tulitikkutyöille ja -pojille, pienille ja isoille.

Pikkukesän aikaan

Universumissa

♥ Lina

TIIVISTELMÄ

Itsensä kehittäminen on inhimillinen ja yleismaailmallinen tarve, mutta lähtökohdat ja valmiudet sen toteuttamiseksi ovat erilaisia. Yksi itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin vaikuttavista tekijöistä on köyhyys. Sekä itsensä kehittämistä että köyhyyttä säännellään oikeusnormein, ja samanaikaisesti ne ovat eettisiä ja poliittisia, sosiaalisia ja yksilöllisiä kysymyksiä.

Väitöstutkimuksen tutkimuskysymys on, mitä ja miten yhtäläinen mahdollisuus kehittää itseään, eli itsensäkehittämisoikeus, varattomuuden sitä estämättä on. Sen turvaaminen on julkisen vallan tehtävä, ja siitä säädetään perustuslain 16.2 §:ssä. Tutkimuksen tavoite on analysoida itsensäkehittämisoikeuden sisältöä ja ymmärtää sen merkitystä köyhien näkökulmasta.

Tutkimus on lähtökohdiltaan valtiosääntöoikeudellista perusoikeustutkimusta, mutta se on toteutustavaltaan monialainen. Tutkimusta kuvaa teoreettinen ja menetelmällinen pluralismi. Tutkimuskysymystä lähestytään ensin historiallisella otteella ja sitten soveltaen teoriaa oikeuden kolmiulotteisuudesta, jonka mukaan oikeus koostuu arvoista, normeista ja todellisuudesta.

Itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuteen sisältyvät oikeudenmukaisuus ja perustarpeet, joita ihmisarvo sitoo yhteen ehdottomana ja loukkaamattomana arvona. Itsensäkehittämisoikeuden arvot kiinnittyvät arvoulottuvuuden syvärakenteen eudaimonisen hyvän elämän käsitykseen. Itsensäkehittämisperiaate muodostuu arvoulottuvuuden pohjalta, ja käsittää sisällöllisesti vapauden, elinikäisyyden ja yhdenvertaisuuden, johon erityisenä piirteenä liittyy varattomuuden esteiden poistaminen.

Normiulottuvuuden näkökulmasta itsensäkehittämisoikeus on risteämäoikeus, jonka olisi toteuduttava sekä sivistyksellisiä että sosiaalisia oikeuksia konkretisoivan lainsäädännön avulla. Itsensäkehittämisoikeus tunnistetaan heikosti sitä toteuttavan tavallisen lain tasoisen sääntelyn taustalla: itsensä kehittämisen palveluita koskevassa lainsäädännössä on vain vähän julkista valtaa suoraan velvoittavaa tai yksilölle oikeuksia luovaa sääntelyä, jolloin itsensäkehittämisoikeuden tosiasiallinen toteutuminen on pitkälti sosiaaliturvaa koskevan sääntelyn varassa.

Todellisuusulottuvuudessa materiaallinen itsensä kehittäminen viittaa konkreettisiin itsensä kehittämisen tapoihin ja muotoihin, jotka voivat olla esimerkiksi kulttuuriin osallistumista, liikunnan harrastamista tai median käyttämistä. Immateriaalinen

itsensä kehittäminen on puolestaan psyykkistä ja henkistä kehittymistä. Myös köyhyys ilmenee materiaalisella ja immateriaalisella tasolla. Materiaalisella tasolla köyhyys on taloudellisten resurssien vähäisyyttä tai puutetta, kun taas immateriaalisella tasolla köyhyys ilmenee yksilön mielessä kokemuksena köyhyydestä. Materiaalisen tason köyhyys ja puutteet itsensä kehittämisessä heijastuvat lopulta immateriaaliseen itsensä kehittämiseen.

Historiallisesti tarkastellen näyttää siltä, että kehitystä on tapahtunut vain vähän. Sekä menneisyydessä että nykyisyydessä itsensä kehittämistä leimaa eriarvoisuus, joka palautuu sosioekonomiseen asemaan. Köyhiä tuetaan riittävässä määrin siten, että pysyvämpiä ratkaisuja köyhyyden kitkemiseksi ei ole tarpeen tehdä. Itsensä kehittämiseen ja köyhyyteen kohdistuu hallintaa ja kontrollointia, joita harjoitetaan hyvän ihmisyyden tavoittelun varjolla.

Voidakseen toteutua itsensäkehittämisoikeus tarvitsisi kokonaisvaltaisempaa uudistusta sen arvoulottuvuutta kunnioittaen ja todellisuusulottuvuus tuntien. Julkisen vallan velvollisuus on turvata se, että yksilöiden kyvyt pääsevät köyhyydestä huolimatta konkretisoitumaan. Pohjimmiltaan itsensä kehittäminen on henkinen prosessi, omaksi itsekseen muotoutumista olemisen tilassa tekemisen kautta. Sen myötä yksilö voi kukoistaa ja elää ihmisarvoista, hyvää elämää.

Avainsanat: itsensä kehittäminen, köyhyys, taloudelliset, sosiaaliset ja sivistykselliset oikeudet (TSS-oikeudet), valtiosääntöoikeus, itsensäkehittämisperiaate

ABSTRACT

Self-improvement is a human and universal need but individuals' starting points and capabilities to implement it differ. Poverty is one of the factors influencing opportunities to self-improvement. Both self-improvement and poverty are regulated by legal norms, and at the same time they are ethical and political, social and individual issues.

This dissertation examines what and how equal opportunity to develop oneself, i.e., right to self-improvement, is without being prevented by economic hardship. According to the section 16.2 of the Constitution of Finland, the public authorities shall guarantee the right for everyone. The aim of the dissertation is to analyze the content of right to self-improvement and to understand its significance from the perspective of the poor.

The dissertation is based on constitutional rights research, but it is carried out in a multidisciplinary way. Theoretical and methodological pluralism describes the research. The research question is analyzed both from historical perspective and by applying the three-dimensional theory of law. These dimensions consist of values, norms and reality.

The value dimension of the right to self-improvement includes justice and basic needs. They are bound together by human dignity which is an absolute and inviolable value. The values are attached to the eudaimonic life that lies in the deep structure of the value dimension. The self-improvement principle is formed on the basis of the value dimension and it includes freedom, life-long learning and equality, with the specific feature of removing obstacles to poverty.

From the norm dimension's point of view, the right to self-improvement is an intersectional right. It should be realized through legislation that concretizes both cultural and social rights. Still, the right to self-improvement is weakly identified behind the regulation that implements it: legislation on self-improvement services has little regulation directly obligating public authorities or creating rights for the individual and, in consequence, the actual realization of the right to self-improvement is largely dependent on social security legislation.

In the reality dimension, material self-improvement refers to concrete ways and forms of developing oneself, which can be for example participation in culture,

exercising or using the media, while immaterial self-improvement indicates psychological and mental development. Poverty manifests itself on a material and immaterial level as well. On the material level, poverty means the scarcity or lack of economic resources, while on the immaterial level poverty exists in individual's mind as an experience of poverty. In the end, poverty and deficiencies in self-improvement affect immaterial self-improvement.

Historically, it seems that little progress has been achieved. Both in the past and in the present, self-improvement is marked by inequality which derives from socio-economic status. The poor are supported on a sufficient level so that there is no need for more permanent solutions to eradicate poverty. Self-improvement and poverty are subject to control exercised under the guise of the pursuit of good humanity.

To materialize, the right to self-improvement would need a more comprehensive reform, respecting the value dimension and knowing the reality dimension. Public authorities are obliged to guarantee that the capabilities of individuals can concretize despite poverty. Essentially, self-improvement is a spiritual process, transformation through doing in a state of being. In consequence, the individual can flourish and live a decent, good life.

Keywords: self-improvement; poverty; economic, social and cultural rights (ESCR); constitutional law, self-improvement principle

SISÄLLYS

1	Johdanto.....	15
1.1	Aluksi: hanhipaistia ja harhoja	15
1.2	Tutkimuksen tehtävä.....	16
1.2.1	Tutkimustehtävän ja -tavoitteen asettaminen.....	16
1.2.2	Edeltävä tutkimus ja tutkimusaukko.....	21
1.3	Tutkimuksen toteuttaminen.....	24
1.3.1	Oikeusrealistisista lähtökohdista... ..	24
1.3.2	...oikeuden kolmiulotteisuuteen.....	29
1.3.3	Ulottuvuuksien historiallis-kulttuurinen rakentuminen	33
1.3.4	Divide et impera	38
1.4	Köyhyyden ja itsensä kehittämisen logos.....	45
2	Köyhyyden ja sivistyksen historiasta	47
2.1	Mennyt nykyisyydessä	47
2.2	Kontrolli köyhyyden kuvana.....	50
2.2.1	Hyödyllistä hallintaa köyhäinhoitopolitiikalla.....	50
2.2.2	Kehityksen ja köyhyyden keinulauta	55
2.2.3	Köyhyysskeskustelujen muotoutuminen.....	61
2.2.4	Sosiaaliturva osana oikeudellistumista	64
2.2.5	Välipäätelmiä.....	71
2.3	Sivistys – kullekin säätynsä mukaan.....	75
2.3.1	Muotoutumisen vaiheita.....	75
2.3.2	Ilmentymisen tavat.....	83
2.3.3	Kirjastot, kaikkien sivistyslaitokset.....	90
2.3.4	Eriytynyt sivistys.....	93
2.3.5	Yhdenvertaisuuspyrkimysten aika	100
2.3.6	Välipäätelmiä.....	110
2.4	Sivistys ja köyhyys kietoutuvat yhteen.....	112
3	Itsensä kehittäminen arvona ja periaatteena	117
3.1	Arvot, periaatteet ja kritiikki.....	117
3.2	Arvojen pluralismi	121
3.2.1	Oikeudenmukaisuuden kehä	121
3.2.2	Perustarpeet arvoina	131
3.2.3	Ihmisarvoinen, hyvä elämä	139
3.3	Itsensäkehittämisperiaatteen oikeuttaminen.....	145

3.3.1	Sivistyksellisistä oikeusperiaatteista itsensä kehittämisperiaatteeseen	145
3.3.2	Ohjelmallisuutta vai periaatteellisuutta?	152
3.3.3	Itsensä kehittämisperiaatteen jäsentyminen	156
3.3.4	Oikeusperiaatteesta säännöksi, säännöstä oikeusperiaatteeksi	165
3.4	Arvoulottuvuus on pieni kertomus	170
4	Itsensä kehittämisoikeus normina	175
4.1	Arvojen kautta normeihin	175
4.2	Sivistykselliset perusoikeudet Pohjoismaissa ja Baltiassa	177
4.2.1	Vertailun lähtökohdat	177
4.2.2	Pohjoismaat	179
4.2.3	Baltian maat	182
4.2.4	Koulutuskeskeisyys sivistyksellisissä perusoikeuksissa	184
4.3	Itsensä kehittämisen kehittyminen	187
4.3.1	Perustana ihmisoikeudet	187
4.3.2	Itsensä kehittämisen muotoutuminen perusoikeusuudistuksessa	195
4.3.3	Itsensä kehittäminen oikeutena ja vapautena	210
4.3.4	Itsensä kehittämisoikeuden luonne ja sisältö	216
4.4	Itsensä kehittämistä koskevat normit	221
4.4.1	Kirjastot	221
4.4.2	Kansalaisopistot	226
4.4.3	Liikuntapalvelut	232
4.4.4	Kulttuuripalvelut	237
4.5	Itsensä kehittäminen ja sosiaaliturva	242
4.5.1	Sosiaaliturva itsensä kehittämisoikeuden toteuttamisessa	242
4.5.2	Sosiaaliturvan tarkoitus	244
4.5.3	Sosiaaliturvan kattavuus	248
4.5.4	Eriarvoistava sosiaaliturva	256
4.6	Lainsäädäntö ei saa itsensä kehittämisoikeudesta otetta	261
5	Köyhyys ja itsensä kehittäminen todellisuusulottuvuudessa	267
5.1	Kohti todellisuutta	267
5.2	Köyhyyden jäsentämisen ja ilmenemisen tapoja	269
5.2.1	Lähtökohtia köyhyyteen	269
5.2.2	Köyhyyden määritelmiä ja mittareita	271
5.2.3	Sosiaaliturvan määrällinen riittämättömyys	281
5.2.4	Sosiaaliturvan ylikansallinen arviointi	288
5.2.5	Köyhyyden kokemuksellisuus ja sen oikeudellistaminen	293
5.3	Itsensä kehittämisen muotoja ja tasoja	301
5.3.1	Itsensä kehittäminen todellisuudessa	301
5.3.2	Materiaalinen itsensä kehittäminen	303
5.3.3	Itsensä kehittämisen palvelut eri sektoreilla	310

5.3.4	Keinoja palveluiden taloudelliseen saavutettavuuteen	316
5.3.5	Yksilökeskeisyydestä yhteisöllisyyteen	323
5.3.6	Immateriaalinen itsensä kehittäminen	326
5.4	Köyhyys tukahduttaa kukoistamista	331
6	Päätäntö	339
6.1	Matkalaukkulapsi... ..	339
6.2	...ja tulitikkutyttö	343
6.3	Menneisyydestä tulevaisuuteen	346
	Lähteet	350

Kuvioluettelo

Kuvio 1.	Oikeuden kolmiulotteisuuden hahmottuminen	31
Kuvio 2.	Tutkimustehtävät kolmiulotteisuudessa	32
Kuvio 3.	Oikeus, kieli ja valta	37
Kuvio 4.	Köyhyysneuvottelujen kehä	74
Kuvio 5.	Kulttuuripolitiikan linjat.....	111
Kuvio 6.	Ulottuvuuksien vuorovaikutus vallan tilassa.....	116
Kuvio 7.	Oikeudenmukaisuuden kehä	130
Kuvio 8.	Itsensä kehittämisen arvoulottuvuus	171
Kuvio 9.	Oikeusperiaatteiden synteesi	173
Kuvio 10.	Perusoikeudet dialektiikan tilassa	220
Kuvio 11.	Itsensäkehittämisoikeyden muotoutuminen perusoikeusuudistuksessa	263
Kuvio 12.	Ulottuvuuksien vuorovaikutus.....	336
Kuvio 13.	Mitä itsensäkehittämisoikeyus on?	341

Kuvio 14. Miten itsensäkehittämisöikeus on?	344
Kuvio 15. Vastaus kaikkeen.	346

Taulukkoluetelo

Taulukko 1.	Oikeudenkuva ja sen tutkimukselliset funktiot.	46
Taulukko 2.	Sivistykselliset oikeudet Pohjoismaissa ja Baltiassa.....	185
Taulukko 3.	Vastaavuussuhteessa olevat oikeudet ja velvollisuudet.	213
Taulukko 4.	Vastakkaiset oikeudet ja velvollisuudet.....	214
Taulukko 5.	Köyhyyden ja itsensä kehittämisen jäsenäys.....	335

1 JOHDANTO

Hän raapaisi uuden tikun. Se paloi, se valaisi, ja siinä missä sen loiste lankesi seinään, seinä tuli läpinäkyväksi kuin harso. Tyttö näki suoraan huoneeseen, missä oli vitivalkoisella liinalla ja hienolla posliinilla katettu pöytä. Luumuilla ja omenoilla täytetty hanhipaisti höyrysi herkullisena. Ja mikä vielä ihanampaa: hanhi hypähti valdilta lattialle ja alkoi taapertaa veitsi ja haarukka selässään lattian poikki suoraan kohti tyttöressukkaa. Silloin tulitikku sammui, ja näkyvissä oli vain paksu kylmä seinä.

Hans Christian Andersen: Pieni tulitikkutyttö

1.1 Aluksi: hanhipaistia ja harhoja

Vain seinä erottaa tarinan tytön kesteistä ja ilonpidosta. Seinä on kovin konkreettinen osoitus eriytyneistä maailmoista, kaikessa yksinkertaisuudessaan ja ehdottomuudessaan. Mielikuvituksen siivin tyttö pääsee osalliseksi seinän takaisesta elämästä, vaikkakin vain hetkeksi. Päällisin puolin eroavaisuuksia seinän sisä- ja ulkopuolella on paljon, mutta mitä syvemmälle käydään, sitä selvemmäksi samankaltaisuus käy.

Inhimilliset tarpeet ovat perustavanlaatuisesti yleismaailmallisia, mutta lähtökohdat ja valmiudet niiden täyttämiseksi ja toteuttamiseksi ovat varsin vaihtelevia. Itsensä kehittäminen on yksi inhimillinen ominaisuus ja tarve, vaikkakin se on yksilöllistä siinä mielessä, että tarve kehittymiseen kumpuaa omasta kiinnostuksesta ja motivaatiosta. Tämä tarkoittaa samalla sitä, että itsensä kehittämisen tavat ovat monipuolisia ja monitahoisia. Potentiaali kehittymiseen on kaikissa ihmisyksilöissä oleva ominaisuus, jonka lähtökohdat ovat ihmisessä psyko-fyysis-sosiaalisena olentona.

Mahdollisuudet oman potentiaalin käyttämiseen saattavat silti olla puutteellisia. Mahdollisuuksien puute voi johtua monesta seikasta ja niiden summasta, ja yksi näistä syistä on köyhyys. Köyhyys ilmenee monella tasolla ja tavalla, vaikkapa määrällisten mittareiden tuottamina lukuina tai yksilön kokemusmaailmassa. Köyhyys on toisaalta yksilötason huono-osaisuutta ja toisaalta yhteiskuntatason eriarvoisuutta. Ajan saatossa köyhyys on muuttanut muotoaan, ja nykyään sitä on arvioitava absoluuttisen puutteen sijaan suhteessa yleisesti hyväksytyksi katsottuun elintason.

Oikeudellistumiskehityksen myötä oikeusnormeilla on pyritty yhä laajemmin säätelemään ja hallitsemaan inhimillisen elämän kirjoa, mukaan lukien itsensä kehittämisen palveluita ja toimeentulon turvaa. Oikeusnormit ovat kulloisenkin lainsäätäjän pelkistetty ja usein kompromissein saavutettu käsitys yhteiskunnallisesta todellisuudesta ja ilmentymä arvoista, ja ne saavat otteen yksilön elämästä ja yhteiskunnallisesta todellisuudesta puutteellisesti ja vajavaisesti. Muuttuvasta luonteestaan huolimatta oikeusnormit reagoivat verkkaisesti ympäristön muutoksiin, ja sen vuoksi niiden voi sanoa edustavan pysähtyneisyyden tilaa.

Siinä missä oikeusnormit ovat verrattain vakaita ja jäykkiä, itsensä kehittämisen ja köyhyyden ilmenemisen tavat ovat alati muovautuvia ja liikkeessä, ympäröivään todellisuuteen reagoiden. Sekä köyhyyttä että itsensä kehittämistä pyritään sääntelemään oikeusnormein, ja samanaikaisesti ne ovat eettisiä ja poliittisia, sosiaalisia ja yksilöllisiä kysymyksiä. Tämän kokonaisuuden keskelle, eri tulokulmien risteykseen, muodostuu oikeus. Risteyskohdat tarjoavat paikan pysähtyä pohtimaan oikeudellisia ilmiöitä.

Itsensä kehittäminen ja köyhyys, yhdessä ja erikseen, ovat käsillä olevan tutkimuksen keskeisiä ilmiöitä. Tämä on tutkimus itsensä kehittämisestä, oman potentiaalin vapaasta käyttämisestä. Tämä on myös tutkimus köyhyydestä, joka laskee kantajansa ylle synkkyuden viitan, rajoittaen tekemisen ja olemisen mahdollisuuksia. Tämä on tutkimus köyhyyden ja itsensä kehittämisen määrittelystä ja merkityksistä. Ennen kaikkea tämä on tutkimus siitä värikkästä ja vivahteikkaasta oikeuden maailmasta, jossa toisilla on edessään hanhipaisti, toisilla kylmä seinä.

1.2 Tutkimuksen tehtävä

1.2.1 Tutkimustehtävän ja -tavoitteen asettaminen

Julkisen vallan on turvattava, sen mukaan kuin lailla tarkemmin säädetään, jokaiselle yhtäläinen mahdollisuus saada kykyjensä ja erityisten tarpeidensa mukaisesti myös muuta kuin perusopetusta sekä kehittää itseään varattomuuden sitä estämättä.

Suomen perustuslaki 16.2 §

Jokaisella Suomen oikeudenkäyttöpiirissä olevalla henkilöllä on julkisen vallan turvaama mahdollisuus kehittää itseään varattomuuden¹ sitä estämättä. Köyhyys ja itsensä kehittäminen ilmenevät sekä yksilö- että yhteiskuntatasolla. Itsensä kehittäminen voi mieltyä yksityiseksi ja henkilökohtaiseksi prosessiksi, mutta samalla se on oikeudellistettuja ja institutionalisoituja käytäntöjä. Köyhyys on niin ikään yksityistä ja henkilökohtaista, mutta samalla erottamattomasti yhteiskunnallista ja yhteistä. Tämä johtuu muun muassa siitä, että köyhyyttä ylläpidetään lainsäädännöllä, jota puolestaan ei voi erottaa politiikasta, jolla taas on ideologinen perusta. Oikeudenmukaisuuteen pyrkivässä hyvinvointiyhteiskunnassa yksi keskeisimmistä päämääristä on heikompiensa tukeminen. Lainsäädäntö on tärkein instrumentti, jolla tosiasiallisesti vaikutetaan vähävaraisimpien toimeentuloon ja inhimillisen elämän edellytyksiin. Itsensä kehittäminen ja köyhyys asemoituvat yhtäaikaisesti niin lainsäädännön, arvojen ja vallitsevan todellisuuden kuin yksityisen ja yleisen ulottuvuuksille, jotka tekevät kokonaisuudesta muuttuvan ja siksi myös oikeudellisesti ja tutkimuksellisesti kiehtovan.

Tutkimuksen ydinkysymys on, *mitä ja miten yhtäläinen mahdollisuus kehittää itseään* (jäljempänä myös itsensäkehittämisoikeus²) *varattomuuden sitä estämättä on*. Itsensä kehittäminen tapahtuu niin nonformaalisti kuin informaalisti. Nonformaalisissa itsensä kehittämisessä kehittyminen ja oppiminen ovat intentionaalisia, mutta niiden symbolinen ja rituaalinen tunnustaminen puuttuvat. Informaalisissa itsensä kehittämisessä oppiminen taas tapahtuu ilman intentiota, eikä sitä myöskään tunnusteta symbolisesti tai rituaalisesti.³ Koska nonformaali ja informaali itsensä kehittäminen tukevat usein toisiaan, itsensäkehittämisoikeuden voi tulkita ulottuvan koskemaan kumpaakin.⁴

Tavoitteena on analysoida seikkaperäisesti itsensäkehittämisoikeuden sisältöä ja ymmärtää itsensäkehittämisoikeuden merkitystä köyhien näkökulmasta.

¹ Varattomuutta pidetään tässä synonyymina köyhyydelle, vähävaraisuudelle, resurssien puutteelle – siis sellaisille ilmaisuille, jotka kertovat varallisuuden puutteesta.

² Ilmaisun selkeyden vuoksi perusoikeussäännöksen tarkoitamiin itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin viitataan sanalla itsensäkehittämisoikeus. Kyse ei ole uuden oikeuden luomisesta, vaan olemassa olevan perusoikeuden ilmaisutavan uudelleen muotoilemisesta. Lisäksi on todettu, että itsensä kehittäminen on säännöksen muotoilusta huolimatta tulkittavissa oikeudeksi. Näin itsensäkehittämisoikeus sanana ei johda harhaan, vaan pikemmin tiivistää säännöksen hankalahkoa ilmaisua säilyttäen sen ydinmerkityksen. Ks. Arajärvi 2006, s. 108–111.

³ Ks. Heikkinen et al. 2018, s. 370–371.

⁴ Nonformaalin itsensä kehittämisen turvaaminen on suoraan osoitettu julkisen vallan turvattavaksi, jolloin itsensäkehittämisoikeuden sisällön ymmärtämiseksi oikeudellinen tutkimus on perusteltua. Toisaalta nonformaalin ja informaalin yhteen kietoutuminen perustelee sitä, että itsensäkehittämisoikeus koskee vähintään välillisesti myös informaaleja itsensä kehittämisen muotoja.

Tutkimustehtävään vastataan hajottamalla se pienemmiksi osakysymyksiksi, jotka palautuvat ydinkysymykseen.

- 1) Miten itsensä kehittäminen osana sivistystä sekä köyhyys yhteiskunnallisena ilmiönä ovat rakentuneet ja muotoutuneet ennen perusoikeusuudistusta? Millainen yhteiskunnallinen, ideologinen ja oikeudellinen kehitys on edeltänyt itsensäkehittämisoikeutta?
- 2) Mitä arvoja itsensäkehittämisoikeuden taustalle paikantuu? Millainen on itsensä kehittämisen periaateluonne, ja miten se voidaan oikeuttaa?
- 3) Millainen kokonaisymmärrys syntyy, kun hajanaisesta lainsäädännöstä koottaan yksilön itsensäkehittämisoikeuteen ja varattomuuden esteiden poistamiseen liittyvä sääntely, ja tulkitaan sitä? Miltä tämä näyttää arvojen näkökulmasta?
- 4) Miten köyhyys ja itsensä kehittäminen ilmenevät ja jäsenyvät todellisuuden ilmiöinä? Miten ne suhteutuvat arvoihin ja oikeusnormeihin?

Tutkimus aloitetaan hahmottamalla historiallisesti köyhyiden ja itsensä kehittämisen muotoutumista oikeudellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen vuorovaikutuksessa, mikä mahdollistaa tutkimusaiheen asettamisen yhteiskunnallis-oikeudelliseen ja kulttuuriseen kontekstiinsa.⁵ Luvussa valotetaan kehitystä, jonka osana itsensäkehittämisoikeus on rakentunut, ja näin luodaan jäljemmälle tarkastelulle ymmärryksen pohjaa. Ensin tutkitaan, miten köyhyys on viime vuosisatojen aikana ilmentynyt ja miten sitä on oikeusnormein hallittu. Toiseksi pohditaan sivistyksen kehittymistä, johon kulttuuri ja itsensä kehittäminen kietoutuvat. Samalla muodostetaan perusta tutkimuksen myöhemmille osioille, jolloin historiallinen katsaus ikään kuin avaa yhden oven tutkimusaiheen analysointiin.⁶

Itsensäkehittämisoikeuden käsitteleminen aloitetaan sen toisiinsa limittyvistä arvo- ja periaateulottuvuuksista. Kolmannessa luvussa ensinnä tunnistetaan itsensäkehittämisoikeuteen kiinnittyviä arvoja ja pohditaan itsensäkehittämisoikeuden sisällön määrittymistä niiden kautta. Tämän jälkeen perustellaan periaateulottuvuuden olemassaoloa ja jäsennetään sitä lähemmin, mikä yhtäältä konkreettisesti paikkaa itsensäkehittämisoikeuteen kohdistuvaa tutkimusaukkoa ja toisaalta osoittaa itsensä kehittämisen huomioimisen merkityksen punnintatilanteissa.

⁵ Ks. Kekkonen 2013, s. 10–20.

⁶ Luvussa on kiistatta ainesta itsenäiseen tutkimukseen, ja valitut aineistot ja esitettävät tulkinnat tarjoavatkin yhden tulokulman tutkimuksen teemoihin. Samalla tiedostetaan, että kun tarkoitus on etsiä historiallisesti selitysvomaisia tosiasioita, monimutkaisiin kysymyksiin ei ole yksinkertaisia ja helppoja vastauksia. Ks. Kekkonen 2013, s. 11.

Neljännessä luvussa jäsennetään itsensä kehittämistä ja sosiaaliturvaa koskevaa lainsäädäntöä. Kyse on kahdesta huomattavan laajasta lainsäädäntökokonaisuudesta: itsensä kehittämistä koskevasta lainsäädännöstä sekä sosiaaliturvaa koskevasta lainsäädännöstä⁷, jotka eivät edes toisistaan erillisinä muodosta eheää kokonaisuutta. Taivoitteena on lainsäädäntöä systematisoiden hahmottaa, miten tavallinen lainsäädäntö määrittelee itsensäkehittämisoikeutta ja poistaa varattomuuden esteitä, myös arvottomuuteen peilaten.

Viidennessä luvussa keskitytään tutkimaan sitä yhteiskunnallista ja psykologista todellisuutta, jossa itsensä kehittäminen ja köyhyys ovat olemassa. Itsensä kehittämisen konkretisoituminen on usein riippuvaista yksilön taloudellisista resursseista, minkä vuoksi on kiinnitettävä korostetusti huomiota perusoikeussäännöksen vaatimukseen siitä, että mahdollisuuksien on toteuduttava yhtäläisesti ja varattomuuden sitä estämättä. Näin muodostuu kysymys siitä, miten itsensä kehittäminen tosiasiasa näyttäytyy köyhien näkökulmasta. Köyhyyttä eritellään erilaisten mittareiden ja määritelmien avulla, ja itsensä kehittämistä jäsennetään sen tapojen ja muotojen kautta. Köyhyydestä ja itsensä kehittämisestä tehdään lopulta synteesi, ja lisäksi pohditaan niiden suhdetta arvoihin ja oikeusnormeihin.

Tutkimuksen ulkopuolelle rajautuu joitakin itsensäkehittämisoikeuden kannalta kiinnostavia ja tärkeitä osa-alueita. Ensinnäkin tarkastelun ulkopuolelle jää koulutusinstituutioissa tapahtuva formaali koulutus, jossa oppiminen on intentionaalista, opetussuunnitelmaan pohjautuvaa, sitä arvioidaan ja tunnustetaan todistuksin.⁸ Tutkimuksen sisäänkirjoitettuna lähtökohtana on, että formaali koulutus luo valmiuksia ja edellytyksiä nonformaalille ja informaalille itsensä kehittämiselle.⁹ Samalla tunnustetaan, että rajat erilaisten itsensä kehittämisen muotojen välillä ovat häilyviä ja limittyviä, jolloin esimerkiksi nonformaali itsensä kehittäminen voi sisältää informaalia kehittämistä ja saada toisinaan myös formaaleja muotoja.¹⁰

⁷ Sosiaaliturvan kokonaisuudistusta valmistellaan parhaillaan sosiaali- ja terveysministeriössä. Sosiaaliturvakomitea aloitti työnsä vuonna 2020, ja sen toimikausi päättyy vuonna 2027.

⁸ Heikkinen et al. 2018, s. 370–371.

⁹ Ks. Saito 2003.

¹⁰ Esimerkiksi taiteen perusopetus on formaalia koulutusta, ja kansalais- ja työväenopistot puolestaan asemoituvat formaalin ja nonformaalin välimaastoon. Taiteen perusopetus sekä kansalais- ja työväenopistot ovat kuitenkin itsensä kehittämistä. Itsensä kehittäminen ulottuukin niin formaalin, nonformaalin kuin informaalin alueelle, joista tässä keskitytään erityisesti kahteen jälkimmäiseen. Formaalia koulutusta koskeva sääntely on täsmällisempää ja tarkempaa kuin muuta itsensä kehittämistä koskeva sääntely. Sen vuoksi koulutusosoikeus näyttäytyy itsensäkehittämisoikeuteen nähden omanlaisenaan kokonaisuutena, ja näitä kokonaisuuksia on laajuutensa vuoksi perusteltua tarkastella erillään. Edeltävä oikeustieteellinen tutkimus on painottunut formaaliin koulutukseen: kiinnostus on kohdistunut peruskouluun, erityisesti turvallisuuteen ja lasten oikeuksiin, ks. esim. Hakalehto-Wainio 2012, Mäntylä 2012, Nieminen 2004, sekä yliopistokoulutukseen, ks. esim. Miettinen 2013, Muukkonen 2012.

Itsensäkehittämisosoikeuteen sisältyy ajatus yhdenvertaisuudesta, mutta siihen ei syvennytä tässä tutkimuksessa muutoin kuin köyhyyden näkökulmasta.¹¹ Tämä tarkoittaa myös sitä, että kykyjen ja erityisten tarpeiden mukaisuus¹² jäävät käsittelyn ulkopuolelle. Valinta on linjassa tutkimustehtävän kanssa, mutta toisaalta tutkimuksessa muodostetaan tulkinta- ja soveltamismalleja itsensä kehittämiseen kytkeytyviä erityiskysymyksiä ajatellen. Tutkimuksen ulkopuolelle jäävät niin ikään tieteellinen toiminta ja ammattimainen taiteellinen toiminta, jolloin tutkimuksen kohteeksi muodostuu vapaa-ajalla tapahtuva, omaehtoinen itsensä kehittäminen, joka ei ole ammattimaista. Itsensä kehittämistä voi tarkastella sekä mikrotasolla yksilön näkökulmasta että makrotasolla esimerkiksi julkisen vallan tai markkinoiden näkökulmasta. Tämän suhteen valintaa eri tasojen välillä ei ole tehty, vaan tutkimuksessa käydään vuoropuhelua eri näkökulmien välillä.

Lisäksi tutkimustehtävä kiinnittyy kotimaiseen kehykseen, vaikka laajasti tulkiten aiheella on myös kansainvälisiä kytköksiä.¹³ Itsensäkehittämisosoikeudella on kuitenkin omat kansalliset erityispiirteensä,¹⁴ ja kuten edellä on todettu, kansallinen formaali koulutusjärjestelmä vaikuttaa niin ikään itsensäkehittämisosoikeuden toteutumiseen. Tutkimuksen lähtökohdat ja kysymyksenasettelut paikantuvat perustavanlaatuisella tavalla suomalaiseen historiaan, yhteiskuntaan ja oikeusjärjestykseen. Kiinnostus kohdistuu Suomen perustuslaissa (PL, 731/1999) säädettyyn ja pitkälti kansallisesti

¹¹ Köyhyys liittyy keskeisesti yhdenvertaisuuteen, mutta kaikkia yhdenvertaisuuden toteutumisen taiteita, kuten ikää, kieltä ja terveydentilaa, ei ole mahdollista tarkastella yhdessä tutkimuksessa.

¹² Tämä voi tarkoittaa esimerkiksi kykyjen arviointia taiteen perusopetuksen oppilaaksi otossa tai vammaisuuden tai kielivähemmistöön kuulumisen huomiointia. Ks. esim. Mäkelä 2014, s. 418–419, Rautainen 2019, s. 1025–1030.

¹³ Kulttuurisia oikeuksia koskeva tutkimuskenttä on laaja ja monipuolinen, ja tutkimuskysymyksen laajentaminen koskemaan kulttuurisia oikeuksia rajaamatta kysymystä maantieteellisesti, historiallisesti tai juridisesti tekisi tutkimuksesta hallitsemattoman kokonaisuuden. Kansainvälisesti kulttuurisia oikeuksia koskevaa tutkimusta tehdään esimerkiksi kulttuuriperintöoikeuden alalla, ks. Borelli & Lenzerini 2012 sekä kansainväliseen oikeuteen ja ihmisoikeuksiin kytkeytyen, ks. Chow 2018 ja Stamatopoulou 2007. Haavoittuvassa asemassa olevien näkökulmasta tutkimus keskittyy kuitenkin tyypillisimmin kansallisiin, etnisiin, uskonnollisiin ja kielellisiin vähemmistöihin sekä alkuperäiskansoihin. Muut haavoittuvat ryhmät, kuten vammaiset, seksuaalivähemmistöön kuuluvat, kodittomat ja köyhät eivät ole yhtä lailla esillä kulttuuristen oikeuksien haavoittuvia ryhmiä koskevissa diskursseissa, ks. Stamatopoulou 2007, s. 164, ks. myös s. 242–244.

¹⁴ Erityispiirteet tulevat esiin jäljempänä niin historiallisessa tarkastelussa, käsitteistössä kuin kansainvälisessä vertailussa. Nähdäkseni tämänkaltaisen kysymyksenasettelu ja rajaus on edelleen relevantti myös kansainvälisyysvetoksen ajassa. Kansainvälisyyden – viitataan sillä sitten kieleen, julkaisualustaan tai käytettävään aineistoon – olisi kummuttava muualta kuin kansainvälisydestä. Vrt. Minkkinen 2017.

kehittyneeseen itsensäkehittämisoikeuteen, ei kaikkeen sivistyksellisiä oikeuksia koskevaan tutkimukseen.¹⁵

Kaikkiaan tutkimus rakentuu heuristisesti historiasta nykyhetkeen ja teoriasta käytäntöön. Valittu kronologinen ja osa-alueittainen tarkastelutapa on kenties kankea, mutta samalla sisällöllisesti kumuloituva. Itsensäkehittämisoikeuden ulottuvuuksia erottamalla, jäsentämällä ja analysoimalla voidaan vastata tutkimuksen ydinkysymyksiin.¹⁶ Päätätöluvuussa ulottuvuudet tuodaan yhteen ja kiteytetään, mitä ja miten itsensäkehittämisoikeus on – olkoon se alku itsensäkehittämisoikeuden tutkimukselle.

1.2.2 Edeltävä tutkimus ja tutkimusaukko

Tutkimus on lähtökohdiltaan valtiosääntöoikeudellista perusoikeustutkimusta, mutta käsittelytapansa vuoksi se ei typisty ainoastaan siihen. Analyysi on laaja-alaista, sillä itsensä kehittäminen ja köyhyys ovat monialaisia ilmiöitä.¹⁷ Seuraavaksi tutkimusta paikannetaan suhteessa aiempaan tutkimukseen, pitäytyen kuitenkin tutkimuksen lähtökohdia mukailien sivistyksellisiä oikeuksia koskevassa oikeustieteellisessä tutkimuksessa.¹⁸ Huomion kohteena ovat itsensä kehittäminen ja varattomuuden esteiden poistaminen, joten pelkästään koulutusoikeudellisiin kysymyksiin keskittyvät tutkimukset rajautuvat pois.

Itsensä kehittämistä ja köyhyyttä on oikeustieteessä tutkittu vain vähän siitä huolimatta, että oikeustiede voidaan nähdä ihmistieteenä ja käsillä olevan tutkimuksen keskeiset ilmiöt ovat muilla tieteenaloilla olleet tutkimuksen kohteina. Oikeustutkimuksessa köyhyyttä on käsitelty esimerkiksi maksukyvyttömyyden ja velkaantumisen

¹⁵ Sivistykselliset oikeudet terminä on niin ikään vahvasti suomalainen. Muilla kielillä puhutaan tavanomaisesti koulutuksellisista oikeuksista ja kulttuurisista oikeuksista. Näin on toisaalta myös perustuslain ruotsinnoksessa ainakin otsikkotasolla (16 § kulturella rättigheter), mutta se ei poista kansainvälisesti epätyypillistä itsensä kehittämisen ulottuvuutta. Suomalainen käsitys sivistyksellisistä oikeuksista on jossain määrin erityislaatuinen juuri itsensä kehittämisen ansiosta, vrt. luku 4.2.

¹⁶ Tutkimuksen toteuttamisen menetelmästä ks. luku 1.3.4.

¹⁷ Itsensä kehittämiseen liittyvää tutkimusta tehdään esimerkiksi filosofiassa ja kasvatustieteissä, ja köyhyystutkimusta puolestaan yhteiskuntatieteissä. Samoja teemoja voidaan tutkia kutsuen niitä eri termein. Esimerkiksi itsensä kehittämistä voi sisältyä vaikkapa kulttuuriin, itsekasvatukseen ja sivistykseen, köyhyteen voidaan puolestaan viitata esimerkiksi huono-osaisuudella. Tässä tutkimuksessa ei tehdä yksityiskohtaista käsitteanalyysiä, vaan hyväksytään se, että samoja ilmiöitä voi tutkia eri termejä käyttäen. Toisaalta tunnistetaan se, että eri termeillä voi olla vivahde-eroja.

¹⁸ Muilla aloilla tehtyä tutkimusta taustoitetaan jäljempänä tarkoituksenmukaisemmissa kohdin.

yhteydessä,¹⁹ mutta kaikkiaan köyhyyttä ei ole juurikaan tutkittu oikeudellisena ilmiönä. Ehkä lähimpänä oikeudellista köyhyytystutkimusta on Paul Van Aerschotin väitöstutkimus *Köyhät ja laki*, jossa köyhyyttä tarkastellaan toimeentulotukilainsäädännön ja sen kehittämisen näkökulmasta.²⁰ Köyhyyttä ei ole liioin tutkittu yhdessä itsensä kehittämisen kanssa.

Itsensä kehittämistä on sen sijaan sivuttu sivistyksellisiä oikeuksia käsittelevissä kirjoituksissa, esimerkiksi osana sivistyksellisiä oikeuksia käsitteleviä yleisesityksiä. Kaarlo Tuori on kirjoittanut sivistyksellisistä perusoikeuksista osana *Perusoikeudet*-teosta, mutta erityisesti itsensä kehittämisen osalta tekstissä pysytään varsin yleisellä tasolla, kun taas koulutukseen liittyen käsitellään myös erityiskysymyksiä.²¹ Pentti Arajärvi on kirjoittanut sivistyksen oikeudellisista ulottuvuuksista Tuoria seikkaperäisemmin, mutta hänenkin teksteissään itsensä kehittäminen on jäänyt sivurooliin. Arajärven oikeutta sivistykseen käsittelevä teos²² on ilmestynyt ennen perusoikeusuudistusta, minkä jälkeen hän on julkaissut perusoikeusuudistuksen kannalta ajantasaisemmin sivistyksellisiä oikeuksia ja velvollisuuksia käsittelevän teoksen²³. Se oli pitkään kattavin kotimainen sivistysoikeudellinen teos, jonka uudistettu painos ilmestyi vuonna 2021. Uusi teos on paitsi päivitetty ja ajantasainen, myös koulutus-oikeutta seikkaperäisemmin systematisoiva.²⁴ Siinä missä vanhemmassa teoksessa käsiteltiin hieman laajemmin sivistyksellisiä oikeuksia, uusi teos rajautuu tarkastelemaan ainoastaan koulutuksellisia oikeuksia.

Sivistysperusoikeus on ollut tutkimuksenkohteena muutamissa väitöstutkimuksissa. Marianne Mäkelän väitöstutkimus käsittelee sivistyksellisiä oikeuksia muun muassa yhdenvertaisuutta, sivistyksellisiä oikeuksia ja kielellisiä ja kulttuurisia oikeuksia koskevien perusoikeussäännösten kautta muodostuvana yhdenvertaisena oikeutena sivistykseen. Mäkelän tutkimuksessa käsitellään laajasti niin perusopetusta, taiteen

¹⁹ Yksi varattomuuteen kytkeytyvä teema on maksukyvyttömyys, jota Johanna Niemi käsittelee artikkelissaan yksilön näkökulmasta. Niemi toteaa, että velalliset yksityishenkilöt eivät ole nousseet maksukyvyttömyyskeskustelun painopisteeksi. On erittäin tärkeää huomata, että vähävaraiset eivät välttämättä ole velkaantuneita: vähävaraisten kirjoon kuuluu sekä velattomia että velallisia. Yhtä kaikki, Niemi toteaa, että yksityishenkilöiden velkaongelmiin liittyy niin sosiaalisia kuin terveydellisiä ongelmia sekä lasten hätää ja suojelun tarvetta. Kyseiset ongelmat liittyvät vähävaraisuuteen ylipäätään, eivät ainoastaan maksukyvyttömiin velallisiin, ks. Niemi 2012. Yritysten maksukyvyttömyyttä on kuitenkin pidetty kiinnostavampana oikeudellisena ongelmana kuin yksityisten henkilöiden taloudellisia ongelmia, ks. esim. Hakamies 2011, Kaarenoja & Suontausta 2007.

²⁰ Ks. Van Aerschot 1996.

²¹ Tuori 2011a.

²² Arajärvi 1994.

²³ Arajärvi 2006.

²⁴ Arajärvi 2021.

perusopetusta kuin kuntien kulttuuripalveluja.²⁵ Sivistysperusoikeuden tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapauden turvaavasta säännöksestä (PL 16.3 §) on julkaistu niin ikään väitöstudkimuksia. Tarmo Miettinen tarkastelee väitöstudkimuksissaan tieteen ja ylimmän opetuksen vapauden merkityssisältöä sekä suhdetta yliopiston itsehallintoon (PL 123.1 §).²⁶ Myös Jonna Kosonen tutkii väitöskirjassaan yliopiston itsehallintoa koulutuksen järjestämisa autonomian näkökulmasta.²⁷ Pauli Rautiainen puolestaan tutkii taiteen vapautta kohdistuen tarkastelunsa kuvataiteilijan taiteellista toimintaa rajoittavaan ja edistävään sääntelyyn.²⁸

Lisäksi sivistyksellisiä oikeuksia koskettavista teemoista on julkaistu joitakin tämän väitöskirjan kannalta relevantteja tutkimuksia.²⁹ Mäkelä on kirjoittanut useita artikkeleita sivistyksellisiin oikeuksiin kiinnittyvistä aiheista. Niissä käsitellään muun muassa taiteen perusopetusta, vapaata sivistystyötä sekä kansalais- ja työväenopistoja,³⁰ eli tutkimusten painopiste on formaaleissa ja nonformaaleissa sivistyksen muodoissa. Mäkelä on myös hahmotellut sivistyksellisten oikeuksien portaita, jotka etenevät perustuslain 16 §:n sisällön mukaisessa järjestyksessä.³¹

Rautiaisen oikeutta osallistua kulttuurielämään ja sen toteutumista tarkastelevassa artikkelissa esitetään kriittisiäkin kannanottoja oikeudesta osallistua kulttuurielämään. Rautiaisen mukaan oikeudesta osallistua kulttuurielämään käydään oikeudellis-poliittisia kamppailuja, jotka pääosin asettuvat markkinoiden ja kansalaisyhteiskunnan piiriin. Samalla oikeus on jäänyt melko hahmottomaksi, mihin vaikuttavat sääntelyn hajanaisuus ja vähyytys sekä kuntien laaja harkintavalta oikeuden tosiasiallisessa toteuttamisessa. Kuten kirjoittaja itse toteaa, artikkeli on keskustelunavaus vähän käsiteltyyn aiheeseen.³² Tämä väitöskirja jatkaa osaltaan kyseistä keskustelua, vaikka onkin huomautettava, että oikeus kehittää itseään on monitahoisempi kuin oikeus osallistua kulttuurielämään.

Yhteenvedona voi todeta, että itsensä kehittämistä ja köyhyyttä käsittelevää oikeustutkimusta on varsin vähän, ja osa siitä ei ole enää kovin tuoretta. Itsensä kehittäminen ei ole aiemmin ollut tutkimuksen keskiössä, eikä liioin köyhyys itsensä kehittämisen yhteydessä. Köyhyyttä ei ole muutoinkaan juuri tutkittu oikeudellisesta

²⁵ Mäkelä 2013a.

²⁶ Miettinen 2001.

²⁷ Kosonen 2023.

²⁸ Rautiainen 2012.

²⁹ Ks. esim. Rautiainen & Korhonen 2019, Lavapuro, Ojanen Rautiainen & Valtonen 2016, Laes & Rautiainen 2018.

³⁰ Mäkelä 2014, 2015.

³¹ Mäkelä 2013b.

³² Rautiainen 2019.

tulokulmasta. Tällä tutkimuksella paikataan itsensäkehittämisoikeyden ympärillä olevaa aukkoa, ja samalla ymmärrystä laajennetaan ja syvennetään lainsäädäntöä ulomas.

1.3 Tutkimuksen toteuttaminen

1.3.1 Oikeusrealistisista lähtökohdista...

Tässä luvussa valotetaan tutkimuksen taustalla olevaa ontologista käsitystä siitä, mitä oikeus on. Samalla avataan epistemologista käsitystä siitä, mitä ja miten (oikeus)todellisuudesta voidaan tässä kontekstissa tietää. Näin pohjustetaan siihen kysymyseen vastaamista, mitä ja miten itsensäkehittämisoikeyus on. Tutkimuksen taustalla on kauttaaltaan oikeusrealistinen käsitys oikeudesta,³³ jolloin oikeutta ei nähdä ainoastaan kirjoitettuna oikeutena, vaan sillä on muun muassa politiikkaan³⁴, kulttuuriin³⁵ ja yhteiskuntaan³⁶ kurkottavia ulottuvuuksia. Oikeusrealismi toimii kattokäsitteenä hyvin monenlaiselle oikeustutkimukselle, ja sellaisena se lähinnä asemoi tutkimuksen luonnonoikeuden, oikeuspositivismin ja oikeusrealismin muodostamalle, oikeustutkimuksen lähestymistapoja kuvaavalle jatkumolle. Oikeusrealismia koskevassa amerikkalainen–skandinaavinen-dikotomiassa voi nähdä myös samankaltaisuutta, sillä kumpaakin johtaa kriittisyyden eetos. Sekä amerikkalaisessa että skandinaavisessa realismissa oikeuden ajatellaan olevan enemmän kuin kirjoitettua oikeutta.³⁷ Oikeus on ennen kaikkea empiirinen, todellisen maailman ilmiö, jossa teot ja toiminta muodostuvat kirjoitettua lakia merkityksellisimmiksi.³⁸ Eri tavoin suuntautuneiden

³³ Toisaalta lähestymistavassa on myös (uuden) luonnonoikeusajattelun piirteitä siinä mielessä, että oikeudella ja etiikalla nähdään olevan (riippuvuus)suhde. En kuitenkaan jaa näkemystä siitä, että oikeuden ulkopuolella olisi jokin suuri auktoriteetti. Tunnistan silti perus- ja ihmisoikeusajattelun läheisyyden luonnonoikeusajattelulle. En kuitenkaan määrittäisi tutkimusta luonnonoikeudelliseksi, sillä nähdäkseni siihen sisältyviä moraali- ja arvoulottuvuuksia on läsnä myös oikeusrealismissa. Luonnonoikeusajattelun pääpiirteistä ja ihmisoikeuksista ks. Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 30–33, 42; käsitehistoriallisesta ja -analyttisestä näkökulmasta ks. Pennington 2011; nykyaikaisesta luonnonoikeusajattelusta sen uskonnolliset piirteet mukaan lukien ks. Zaborowski 2010.

³⁴ Zamboni 2006.

³⁵ Bonilla Maldonado 2020.

³⁶ Leeuw 2017, s. 28–29.

³⁷ Vaikka amerikkalaista ja skandinaavista realismia kuvataan tässä ikään kuin yhtenäisinä lähestymistapoina, niidenkin alle asettuu keskenään erilaisia suuntauksia. Ks. esim. Helin 1988.

³⁸ Alexander 2002, s. 132, Zamboni 2006, s. 311–312.

oikeusrealistien perustavanlaatuinen ajatus on siten jaettu, vaikka painotukset ovat erilaiset.

Amerikkalaisen realismin keskiössä ovat tuomioistuinten päätökset ja erityisesti tuomarit päätöksentekijöinä. Lait edustavat kirjoitetun oikeuden (law in books) maailmaa, kun taas niiden toteutuminen ja tulkinta tapahtuu toiminnan ja tekojen (law in action) maailmassa.³⁹ Tuomareiden toiminnan lisäksi keskeistä lähestymistavassa ovat muun muassa sääntöskeptisismi ja yhteiskunnalliset vaikutukset, joita tutkitaan esimerkiksi sosiaalipsykologian keinoin sen selvittämiseksi, miten sääntöjä tosiasiallisesti sovelletaan ja toteutetaan, ja mihin perustuen. Tärkeänä päämääränä onkin lisätä oikeudellisten päätösten ennustettavuutta, vaikka toisaalta amerikkalaista oikeusrealismia onkin kritisoitu konkreettisten parannusehdotusten puutteesta.⁴⁰ Amerikkalainen realismi avautuu historiallis-kulttuurisessa kontekstissään, mutta tämän tutkimuksen lähtökohdista se on paikoin vierasta eikä kovin relevanttia kysymyksenasettelun ja aineiston valossa.

Käsillä oleva tutkimus tukeutuukin enemmän skandinaaviseen realismiin, joka näyttäytyy filosofisempana, teoreettisempana ja abstraktimpana suhteessa amerikkalaiseen realismiin.⁴¹ Skandinaavinen realismi muotoutui aikana, jolloin oikeustieteessä vallitsi käsiteanalyttinen vaihe. Tämä näkyi myös skandinaavisen oikeusrealismin keskeisissä kysymyksissä, joista yksi oli, mitä voimassaoleva oikeus terminä tarkoittaa. Erityisen huomion kohteena olivat lisäksi objektiivinen oikeus ja oikeussääntö oikeudellisessa kielenkäytössä.⁴²

Skandinaavisen realismin mukaan juridisista kategorioista oikeusvaikutuksia johtava tutkimus on metafysiikkaa. Lainoppi käsittelee juridisia entiteettejä reaalina olina, mutta operoi silti aina sisäisessä ja suljetussa systeemissä, joka ei tavoita kokemusmaailmaa. Tästä seuraa se, että lainoppi johtaa päätelmänsä tyhjältä.⁴³ Tarkoitus ei ole kiistää oikeusnormien merkitystä oikeustutkimuksessa: ne ovat osa oikeutta, mutta eivät koko oikeus. Lainopin vajavaisuuden onkin aprikoitu olevan siinä, että se pelkistää oikeuden normeihin ja pitää oikeutta ainoastaan oikeusnormeja

³⁹ Kirjoitettu oikeus on raaka-aine, joka käsitellään ja muovailaan uuteen muotoon todellisuudessa. Ks. Lindroos-Hovinheimo 2014.

⁴⁰ Leeuw 2017, s. 31, Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 86, Zamboni 2006, s. 304–305.

⁴¹ Substanssiin liittyvänä erona on pidetty suhdetta omaisuuteen: amerikkalaisessa realismissa on ollut omaisuuteen liittyvää keskustelua, skandinaavisessa taas ei niinkään. Omaisuuskeskustelun on nähty heijastelevan myös sitä perustavanlaatuista eroa, jossa skandinaavisessa realismissa pyritään erottamaan oikeus ja politiikka ja oikeus ja moraalit, toisin kuin amerikkalaisessa realismissa, jossa oikeus nähdään valtakysymysten läpäisemänä ja kyllästäjänä. Alexander 2002, s. 131–132.

⁴² Helin 1988, s. 46–48.

⁴³ Helin 1988, s. 426–427.

koskevana tieteenä. Kun pohditaan esimerkiksi tutkimuksen kriittisyyden tavoitetta, on kysyttävä, miten oikeutta voi kritisoida, jos oikeus on vain voimassa olevaa lain-säädäntöä. Toisin sanoen kysymys kuuluu, mihin kritiikki suhteutetaan.⁴⁴ Oikeusrealistiset lähtökohdat mahdollistavat kritiikin sekä argumentaation, tulkinna ja ratkaisun myös kiperissä tilanteissa.⁴⁵

Edellä sanotun lisäksi tämän tutkimuksen kannalta merkityksellistä on se, kuinka skandinaavisessa oikeusrealismissa korostuvat *oikeuden yhteiskunnallisuus ja oikeus osana inhimillistä kulttuuria*, yhdenlaisena vastakohtana luonnonoikeusajattelulle. Skandinaavinen realismi on nähty ristiriitaisena sellaisen ihmisoikeusajattelun kanssa, jossa ihmisoikeuksien perusta on uudessa luonnonoikeudessa. Toisaalta sitä on pidetty pohjoismaisen hyvinvointivaltion oikeudellisena ideologiana.⁴⁶

Lopulta kiistelyä kiinnostavampaa on kuitenkin skandinaaviseen oikeusrealismiin liittyvä *ajatus oikeuden mentaalisuudesta ja kokemuksellisuudesta*. Tekemämme havainnot olemassa olevasta, todellisesta⁴⁷, ovat subjektiivisia aistimus- ja tiedostamistapahtumia, toisin sanoen mentaalisia. Toisaalta havainnon sisältö eli aistimuksen tai havainnon kohde ei ole mentaalinen. Tietoisuus ja sen kohde ovat siis toisistaan erillisiä.⁴⁸ Mentaalisuus johdattaa viettelevästi myös arvojen luo toteamaan, että arvot ovat osa todellisuutta välillisesti, mentaalisina. Mitään välittömästi olemassa olevaa ei voi itsestään selvästi arvottaa vaikkapa hyväksi tai pahaksi, eli arvot ja välitön todellisuus ovat niin ikään irrallisia toisistaan. Arvottaminen tapahtuu yksilön mielessä, yksilöiden tunteiden ja kannanottojen seurauksena, jolloin arvo ja tunne liittyvät yhteen. Arvoarvostelmien luonteeseen kuuluu näin ollen jonkinasteinen subjektiivisuus,

⁴⁴ Tuori jakaa kritiikin normatiiviseen ja paljastavaan. Ensimmäisessä on nimenomainen tai implisiittinen normatiivinen mittapuu, jälkimmäinen taas paljastaa asiointilan ja mahdollisesti sen historiallisen taustan. Teoksessaan *Kriittinen oikeuspositivismi* Tuori esittää kritiikin syntyvän oikeuden tasojen välisessä kritiikkisuhteessa. Ks. Tuori 2000, s. 325–344.

⁴⁵ Ks. Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 42, 63.

⁴⁶ Ks. Strang 2018; skandinaavinen oikeusrealismi henkilöityy Axel Hägerströmiin ja Alf Rossiin, joiden ajattelusta tiiviisti ks. Bjarup 2005.

⁴⁷ Ontologiseen kysymykseen siitä, mitä on todellinen, voidaan vastata lukemattomin tavoin. Tässä taustalla on väljä, Hägerströmin ajatuksiin perustuva idea siitä, että ”kaikki, mikä voi olla ristiriidattoman arvostelman kohteena, on todellista”. Kategorisoituna tämän voi hahmottaa siten, että todellisuutta ovat (1) fyysiset objektit, elolliset olennot ja tapahtumat, (2) muistikuvat, tunne-elämykset, havaitsemiselämykset ja muut vastaavat mentaaliset prosessit sekä (3) mielikuvituksen luomukset, unien ja harha-aistimusten sisällöt. Ensimmäinen kategoria on välittömästi havaittavissa, kun taas toinen kategoria havaitaan välillisesti, ensimmäisen kategorian ominaisuuksina. Sen sijaan kolmas kategoria kuuluu todellisuuteen vain ajatuksen sisältönä. Ks. Helin 1988, s. 30–32.

⁴⁸ Helin 1988, s. 15–19.

mikä johtaa siihen, että ne eivät voi olla tosia tai epätosia.⁴⁹ Tämä puolestaan perustelee arvojen pluralismia sekä selittää arvojen törmäyksiä.

Kun palataan mentaalisuuteen ja kokemuksellisuuteen, esimerkiksi oikeussääntöjen sitovuus tai velvoittavuus on yksilön mielessä oleva elämys, kokemus tai tunne – jonka taustalla on arvo! – eikä objektiivinen tosiasia.⁵⁰ Laki on kielen muodossa ilmenevää käytöksen ohjaamista tiettyyn suuntaan. Se on luonteeltaan jäykkää ja sitovaa, vaikka se olisikin epäoikeudenmukaista (tai oikeammin: epäoikeudenmukaiseksi *koettua*) – oikeusnormi on silti sitovaa ja pätevää oikeutta niin kauan, kun se on voimassa olevaa. Oikeusnormi saa pätevyytensä ja todellisen merkityksensä, kun viranomaiset soveltavat sitä.⁵¹ Toisaalta enemmistön on koettava oikeusnormi sosiaalisesti sitovaksi, jotta se voi toteutua.⁵² Sekä yksilön että yhteisön näkökulmista oikeuden sitovuus ja velvoittavuus palautuvat siten lopulta yhteisöllisesti jaettuun kokemukseen ja tunteeseen.⁵³

Toisaalta oikeuden palautuessa kokemuksellisuuteen, on perusteltua pohtia, miten oikeudesta tulee yhteisesti jaettua ja koettua. Kokemukset ovat yksilöllisiä, mutta ne eivät kuitenkaan ole keskenään niin erityisiä ja ainutlaatuisia, etteikö tietyssä ajassa ja paikassa olisi löydettävissä jonkinlaista yhtenäisyyttä. Juha Karhu on tullut vastaanlaisiin päätelmiin esittäessään, että oikeudellista kokemusta on pidettävä oikeuslähteenä. Hän hahmottaa kolme eri oikeudellista kokemusta: juristin ammattikokemuksen, asianosaiskokemuksen ja yhteiskunnallisen oikeuskokemuksen, joista viimeksi mainittu muodostuu tässä yhteydessä relevanteimmaksi.⁵⁴

⁴⁹ Ks. Helin 1988, s. 34–45.

⁵⁰ Velvoittavuutta on pidetty oikeussäännön välttämättömänä tunnusmerkkinä. Tällöin syntyy kysymys siitä, onko velvollisuus empiirisesti havaittavissa olevaa. Kokemus velvoittavuudesta muodostuu joko yksilön omien arvostusten ja tavoitteiden pohjalta tai jonkun ulkopuolisen käskyn synnyttämänä sisäisenä pakkona. Esimerkiksi Axel Hägerström on sitä mieltä, että velvoittavuus syntyy jälkimmäisellä tavalla ja hän päätyy siihen, että pitämisen maailman velvoittavuutta ei voida palauttaa olemisen maailmaan. Myös Alf Ross ja Knud Illum ovat psykologisoineet oikeutta. Ajatus asettuu osaksi oikeuden kolmiulotteisuutta, jossa on tunnistettavissa vuorovaikutuksessa olevat todellisuus ja normit. Ks. Helin 1988, s. 65–79, 177.

⁵¹ Ks. Helin 1988, s. 82.

⁵² Mindus 2009, s. 57–58, Zamboni 2006, s. 308–310.

⁵³ Esimerkiksi velvoittavuuden taakse kätkeytyy sekä ajatus tietystä käyttäytymisestä että siihen liittyvä tunne, sisäinen pakko. Ks. Helin 1988, s. 73–74.

⁵⁴ Lisäksi Karhu korostaa elämyksen ja kokemuksen painotuseroa. Karhun mukaan elämys on hetkelisempää, tunneperäisempää ja vastaanottaja passiivinen. Kokemus puolestaan on pysyvämpää, siinä on myös järkiulottuvuus ja se muodostuu tapahtumien reflektoinnin myötä. Vastaavaa jäsenystä tehdään myös psykologiassa, jossa elämyksen nähdään viittaavan emotionin laatuun. Elämys kuvaa kokemuksen vaikuttavuutta ja merkityksellistää kokemusta. Yhteisöllisyys puolestaan syntyy jaetuista elämyksistä (ja kokemuksista). Ks. Karhu 2019, s. 1070, Löfblom 2016.

Jatkan Karhun kuvaamaa oikeudellista kokemusta viemällä ajattelua edemmäs. Kun yhteiskunnallista oikeuskokemusta hajotetaan pienemmiksi osiksi, tulee esiin se, että sen taustalla on yksilöllisiä (oikeus)kokemuksia. Tarkoitan yksilöllisillä kokemuksilla jotakin laajempaa kuin Karhun asianosaiskokemus, joka selvästi liittyy johonkin oikeusjuttuun.⁵⁵ Yksilöllinen kokemus voi olla jotakin epämuodollisempaa, jonka oikeudellisuutta yksilö ei luultavasti edes tunnista. Nämä yksilölliset kokemukset ovat lähtökohta ja perusta yhteiskunnalliselle ja oikeudelliselle ajattelulle ja toiminnalle. Yksilöllisillä kokemuksilla on potentiaali kasvaa yhteisölliseksi, mutta siitä huolimatta yhden yhteiskunnallisen oikeuskokemuksen sijaan lienee todenmukaisempaa puhua yhteiskunnallisista oikeuskokemuksista. Karhun tarkoittama yhteiskunnallinen oikeuskokemus on sen sijaan jaettua ja siten yhteisöllistä, jolloin yksilötasolta lähtöisin olevaa ilmiötä tarkastellaan ylhäältä päin.⁵⁶

Tunnistaessaan oikeuden mentaalisuuden ja kokemuksellisuuden skandinaavinen oikeusrealismi mahdollistaa ensinnäkin sellaisen argumentaation ja tulkinnan – ja kuka ties, jopa ratkaisun – joka palvelee tutkimustehtävään vastaamista. Samalla se luo tilaa potentiaaliselle kritiikille. Se tunnistaa oikeusnormien avautumisen yhteiskunnalliseen todellisuuteen, joka palautuu yksilöiden olemassaoloon ja siten oikeuden inhimillisyyteen. Yksilön ja yhteiskunnan näkökulma kulkevat tutkimuksessa rinnakkain ja vuorotellen. Mentaalisuus ja kokemuksellisuus kietoutuvat puolestaan osaltaan yhteen arvojen kanssa.

Skandinaavinen oikeusrealismi onnistuu ylittämään tietyt oikeuspositivismin ja yhteiskuntatieteiden kompastuskivet. Oikeuspositivismilla viitataan tässä esimerkiksi arvoista ja yhteiskunnasta vapaaseen, kelsenläisittäin ymmärrettyyn puhtaaseen oikeuteen.⁵⁷ Toisaalta on väitetty, että yhteiskuntatieteilijät erehtyvät pitäessään oikeutta pelkästään yhteiskunnallisena asiana. Todellisuus on monimutkaisempi kuin millaisena empiristit sen esittävät, yhtä lailla kuin todellisuus on vivahteikkaampi kuin millaiseksi positivistit sen olettavat. Oikeusnormeja ei voikaan erottaa yhteiskunnasta, vaan niiden luonteeseen liittyy elimellisesti yhteiskunnallisuus, joka taas

⁵⁵ Karhu esittää oikeuslähdeopin, jossa oikeudellinen kokemus on heikosti velvoittava synkronointilähde. Hänen tulokulmansa eroaa omastani siten, että se on yksinomaan tuomarin, juristin tai muun lainkäyttöpäätöstä tekevän näkökulma, kun taas itse painotan tässä yhteydessä enemmän yksilöllistä näkökulmaa. Ks. Karhu 2019, s. 1070, 1073.

⁵⁶ Ks. Karhu 2019.

⁵⁷ Toisin sanoen oikeudellinen tieto kohdistuu normeihin, joilla on oikeusnormin luonne. Normi taas osoittaa, millä tavalla jonkin pitää olla tai tapahtua. Oikeudellinen tieto ei ota kantaa siihen, miten jonkin pitäisi olla ny tai vasta – sen selitysvaima ulottuu vastaamaan vain ”mitä” ja ”millaista” -kysymyksiin. Edellä sanottua voi pitää positivismin rajoitteena, kun taas positivismin tarjoilema oikeusjärjestyksen hierarkkinen jäsentäminen on soveltamiskelpoista tässäkin tutkimuksessa. Ks. Kelsen 1968, s. 1–26, 239–295.

palautuu yksilöiden tekemiseen ja kokemiseen. Edellä sanottu on aina jollakin tavalla kytköksissä arvoihin. Oikeus ei ole kaksiulotteista ja litteää, vaan se hahmottuu moniulotteisena; oikeusnormi implikoi niin todellisuutta kuin arvoja.⁵⁸

1.3.2 ...oikeuden kolmiulotteisuuteen

Oikeuden kolmiulotteisuutta koskevan teorian (*tridimensionalismo jurídico*) mukaan oikeus⁵⁹ muodostuu seuraavista perustavanlaatuisista elementeistä: (1) *arvoista*, jotka ilmentävät jonkinlaista alkuperäistä intuitiota, (2) *normeista*, jotka konkretisoivat sitä, mikä on soveliaista sosiaalisen käyttäytymisen tasolla, sekä (3) *todellisuudesta*⁶⁰, joka ilmentää käyttäytymisen olosuhteita ja on subjektien välisten yhteyksien empiirinen perusta. Tutkimuksen kohteena oleva oikeusnormi, tässä yhteydessä siis itsensäkehittämis-oikeus, edustaa siten jonkinasteista todellisuuden ja arvojen integroitumista. Itsensäkehittämis-oikeuden voi nähdä ilmaisevan arvoja, ja yhdessä normit ja arvot jollakin tasolla tosiasiallistuvat historiallis-yhteiskunnallisessa todellisuudessa.⁶¹

Teoria oikeuden kolmiulotteisuudesta paikantuu Latinalaiseen Amerikkaan ja henkilöityy Miguel Realeen, joka alkoi hahmotella oikeuden kolmiulotteisuuden perusajatuksia 1940-luvulla.⁶² Henkilöitymisestä huolimatta teorian vakiintuminen on tapahtunut useiden tutkijoiden ja tutkimusten vuorovaikutuksen tuloksena, tosin perusajatuksat näyttävät palautuvan erilaisiin variaatioiin Realen ajatteluun, minkä vuoksi sitä pidetään tässäkin lähtökohtana.⁶³ Teoriaa on sovellettu laajemminkin, joskin rajoittuen pitkälti romaanisilla kielillä tehtävään tutkimukseen.⁶⁴

⁵⁸ Reale 1996, s. 6.

⁵⁹ Port. direito, esp. derecho, it. diritto.

⁶⁰ Todellisuus on hieman epäonninen käänös alkuperäisestä seikkaa, tosiseikkaa ja (tosi)asiaa tarkoittavasta sanasta *hecho*. Kaikki ulottuvuudet ovat sinänsä todellisia, mutta painottuvat eri asioihin: faktuaalisuuteen, normatiivisuuteen ja ideaalisuuteen. Ks. Falcón y Tella 2010, s. 5.

⁶¹ Reale 1956, s. 324–325.

⁶² Oikeuden kolmiulotteisuuden elementtejä on hahmotettavissa muissakin teorioissa, mutta elementtien suhteet on niissä ratkaistu toisin kuin Realen esityksessä. Reale 1956, s. 326–343.

⁶³ Kolmiulotteisuutta soveltavat tutkimukset ovat usein palautettavissa Realen ajatuksiin. Idea siitä, että oikeusnormi on arvojen mukaista todellisuuden yhdistymistä (integraatiota), kutsutaankin Josef Kunzin – Hans Kelsenin oppilaan – sanastolla Realen kaavaksi. Angel Sánchez de la Torren oikeussosiologiaa käsittelevässä teoksessa tämä ilmaistaan siten, että todellisuus, arvot ja normit ovat keskenään vuorovaikutuksessa olevia elementtejä, jotka perustavat oikeuden kolmiulotteisuuden teorian ytimen. Ks. Reale 1996, s. 5, Reale 1999, s. 248–249.

⁶⁴ Rajoittuneisuus ilmentää osaltaan englanninkielisen oikeustutkimuksen ja romaanisilla kielillä tehtävän oikeustutkimuksen eriytyneisyyttä. María José Falcón y Tella oikeuden kolmiulotteisuutta

Lähdetään vielä täsmentämään edellä esitettyä ajatusta siitä, että oikeus on arvoja, normeja ja todellisuutta, hahmottelemalla alustavasti ulottuvuuksien yhteyksiä.⁶⁵ Ensinnäkin oikeus on arvojärjestykseen integroitu, todellisuutta koskeva järjestys. Oikeus ei ole puhdasta todellisuutta, eikä puhtaita normeja, vaan yhteiskunnallista todellisuutta rakenteessa, joka antaa sille raamit arvojärjestyksen mukaisesti. Todellisuus, arvot ja normit yhdentyvät muodostaen esimerkiksi eettistä ja teknis-juridista pätevyyttä sekä yhteiskunnallista tehokkuutta.⁶⁶ Ulottuvuuksilla on sekä itsenäinen että jaettu alueensa, joiden vuorovaikutuksesta ja yhtymäkohdista muodostuu oikeus.⁶⁷

Oikeus ja oikeudenmukaisuus ovat läheisiä toisilleen, oikeastaan ne ovat *riippuvaisia toisistaan*, sillä oikeutta ei ole ilman pyrkimystä oikeudenmukaisuuteen.⁶⁸ Jos ajatellaan, että oikeus on ensisijassa yhteiskunnallista todellisuutta, ja oikeus ilmiönä on sosiaalisen käyttäytymisen ilmiö, oikeus pelkistyy helposti sosiologiaksi. Pikemmin voisi sanoa, että oikeus on yhteiskunnallista todellisuutta heti, kun siihen liittyy arvoja. Jonkin arvon kunnioittaminen taas voi johtaa normien syntymiseen. Tämä tarkoittaa sitä, että normit ovat ajallisesti tarkasteltuna viimeisin tapa, jolla oikeus ilmenee. Ensin on yhteiskunnallinen todellisuus, johon on integroitunut arvoja, mikä synnyttää normin. Realen sanoin oikeusnormi on oikeudellisen elämän kulminoituma, mutta normi voi myös edustaa arvoja yksipuolisesti.⁶⁹

Reale kuvaa oikeusnormeja konkreettisen oikeustodellisuuden heijastumiksi.⁷⁰ Tämä ilmentää sitä, että oikeusnormit vastaavat todellisuutta vain osittain eivätkä täydellisenä kuvastumana. Heijastus ja todellisuus eivät ole identtisiä, sillä osa todellisuudesta heijastuu ja osa ei. Toisaalta oikeusnormit myös rakentavat (oikeus)todellisuutta, eivät ainoastaan heijasta sitä. Jokaisella ulottuvuudella on oma alueensa, jolle muut ulottuvuudet eivät ulotu. Esimerkiksi todellisuuden kohdalla tämä tarkoittaa

käsittelevä perusteos (*A Three-dimensional Theory of Law*) on englanninnettu, mutta kiinnostavasti sekään ei sisällä lainkaan englanninkielisiä lähteitä.

⁶⁵ Seuraava on tiivistelmä kolmiulotteisuuden keskeisistä ideoista, jotka sisältyvät Realen vuonna 1940 ilmestyneeseen *Teoria do Direito e do Estado* -teokseen, tosin siinä ei vielä käytetty kolmiulotteisuuden käsitettä.

⁶⁶ Kolmiulotteisuuden käsite esiteltiin vasta vuonna 1953 teoksessa *Fundamentos do Direito*. Ks. Reale 1999, s. 247–248, Reale 1996, s. 5.

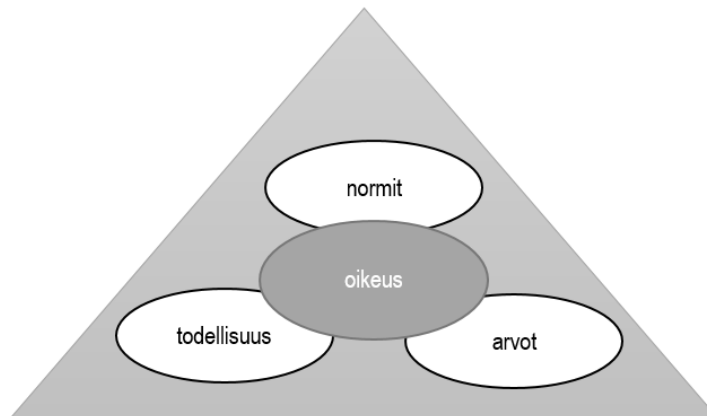
⁶⁷ On myös esitetty, että todellisuus olisi sama kuin Sein ja normit sama kuin Sollen, ja arvot tästä oma aksiologinen ulottuvuutensa. Ks. Falcón y Tella 2010, s. 4.

⁶⁸ Oikeudenmukaisuuden seikkaperäisempään määrittelyyn palataan arvoulottuvuutta koskevassa luvussa, ks. 3.2.1. Tässä vaiheessa todettakoon, että yksinkertaisimmillaan oikeudenmukaisuus voidaan määrittellä yhdenvertaisuudeksi. Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 67.

⁶⁹ Reale 1996, s. 7–8.

⁷⁰ Reale 1996, s. 5.

sitä, että normit eivät ainakaan suoraan kosketa kaikkea sen alueella tapahtuvaa, eivät myöskään arvot. Kolmiulotteisessa ajattelussa todellisuus jakaa normien kanssa jotakin sellaista, mitä se ei jaa arvojen kanssa, ja toisaalta se jakaa arvojen kanssa jotakin sellaista, mitä se ei jaa normien kanssa. Alla oleva kuvio havainnollistaa edellä sanottua.

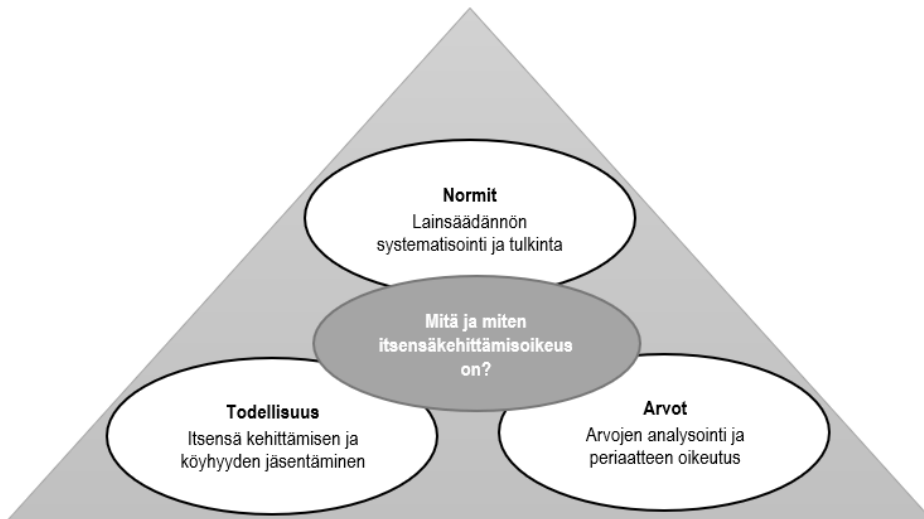

Kuvio 1. Oikeuden kolmiulotteisuuden hahmottuminen.

Kolmiulotteisuutta voi hyödyntää tulokulmana mihin hyvänsä oikeudelliseen tapaukseen tai ilmiöön.⁷¹ Reale kuitenkin esittää, että yhtäkään kolmiulotteisuuden elementeistä ei voida tarkastella sellaisenaan kuin korkeintaan abstraktisti, sillä elementit ovat yhdistyneet toisiinsa niin olennaisella tavalla.⁷² Tässä tutkimuksessa historiaa käsittelevässä luvussa ja päätännössä ulottuvuuksia käsitellään kokonaisuutena, mutta muissa luvuissa ulottuvuudet erotetaan toisistaan. Kutakin ulottuvuutta tarkastellaan omassa luvussaan, kuitenkin samalla yhteyksiä niiden välille rakentaen. Valittu tarkastelutapa johtaa osittaiseen abstraktiuteen ja ehkä yksinkertaistamiseenkin, mutta samalla se heuristisesti tukee tutkimustehtävään vastaamista. Kun kuviota oikeuden kolmiulotteisuudesta täydennetään käsillä olevan tutkimuksen keskeisillä tutkimustehtävillä, se näyttää seuraavanlaiselta.

⁷¹ Reale 1999, s. 247.

⁷² Reale 1996, s. 8.

Kuvio 2. Tutkimustehtävät kolmiulotteisuudessa.

Itsensäkehittämisoikeuden perustana on arvoulottuvuuteen paikantuvia arvoja, jotka ovat periaatteiden perustaa. Itsensä kehittämistä taas on oikeudellistettu vähitellen kuitenkin niin, että suoraan sääntelyn piirissä on lähinnä formaaleja ja nonformaaleja itsensä kehittämisen muotoja. Toimeentuloa, jonka taso kytkeytyy köyhyyteen, säädellään normiulottuvuudessa sosiaalisiin etuuksiin liittyvin normein. Sekä itsensä kehittäminen että köyhyys ilmentyvät ja ovat tosiasiallisesti olemassa todellisuusulottuvuudessa. Kukin ulottuvuus on itsessään yksiulotteisuudessaan litteä, mutta yhdessä niistä tulee moniulotteisia ja syvyys lisääntyy. Historiallisuus on elimellisesti läsnä kaikissa ulottuvuuksissa: kukin ulottuvuus on nykyisenlainen historiallisen kehityksen seurauksena.

Teoria oikeuden kolmiulotteisuudesta on yhteensovittavissa oikeusrealistisen lähestymistavan kanssa. Kumpaankin liittyy moniulotteinen oikeudellisuuden tunnistaminen. Tämä havainnollistuu esimerkiksi Mauro Zambonin artikkelissa, jossa kuvataan politiikan sisältävän sekä arvojen muodostaman kokonaisuuden että prosessit, joissa arvoja käytännössä toteutetaan.⁷³ Tämä tulee sinänsä lähelle oikeuden *ratiota*, oikeudenkäyttäjän järkeä, ja *voluntasta*, lainsäätäjän tahtoa. Ratio ja voluntas muodostavat oikeuteen jännitteitä ja ristiriitajakin.⁷⁴ Toisaalta kolmiulotteisuus ja

⁷³ Zamboni 2006, s. 295–297.

⁷⁴ Tuori 2007, s. 38–39, 221–224, ks. myös Zamboni 2006, s. 303.

oikeusrealismi johdattavat ration ja voluntaksen tuolle puolen, sillä huomio ei ole vain lainsäätäjissä ja -käyttäjissä, vaan yhtä lailla yksilöissä ja yhteisöissä, joita oikeus koskettaa.

Toinen kolmiulotteisuutta ja oikeusrealismia yhdistävä tekijä on arvotietoisuus. Kolmiulotteisuudessa arvot muodostavat oman ulottuvuutensa, joka oikeudellistuu osittain. Myös skandinaavista realismia noudattavalle tutkimusotteelle on ominaista arvotietoisuus. Sitä kuvaa arvoteoreettinen nonkognitivismi – oikeuteen liittyvät arvoarvostelmat eivät ole tosia tai epätosia. Tästä seuraa käsillä olevan tutkimuksen kannalta kolme asiaa. Ensimmäiseksi arvoulottuvuuteen paikannettavat arvot ovat yksi tulkinta siitä, millaisena itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuus tutkimuksen kysymyksenasettelun, käytettävien aineistojen ja soveltavan analyysin pohjalta näyttää. Toiseksi arvojen irrottaminen todellisuudesta johtaa ulottuvuuksien erillisyyteen, ja kolmanneksi ne antavat normeille kiintopisteen ja päämäärän.⁷⁵ Näin ollen oikeustieteilijän jopa kuuluu esittää arvoihin perustuvia tuloksia, kunhan arvot ovat ”oikeusjärjestyksen yleisiä arvoja”.⁷⁶

Oikeuden kolmiulotteisuus ei ole täydellisen yhteensopiva skandinaavisen realismin kanssa, mutta ne ovat kuitenkin riittävän yhteensopivia ja toisaalta myös toisiaan täydentäviä.⁷⁷ Ylipäätään tietynlainen ”parhain päin ymmärtäminen” on oiva lähtökohta lähestymistapojen käsittelemiselle.⁷⁸ Oikeuden kolmiulotteisella analyysillä itsensä kehittämisestä ja köyhyydestä muodostuu kokonaisvaltainen ymmärrys.⁷⁹ Ulottuvuuksia eritellään seikkaperäisemmin kutakin ulottuvuutta koskevassa alaluvussa, samoin kuin ulottuvuuksien välisiä suhteita analysoidaan tutkimuksen edetessä.

1.3.3 Ulottuvuuksien historiallis-kulttuurinen rakentuminen

Oikeuden kolmiulotteisuuteen liittyy kiinteästi oikeuden dynaamisuus. Oikeus muotoutuu alati uudelleen, sillä yksilöt pyrkivät toteuttamaan jatkuvasti uusia arvoja. Kun normien tasolla saavutetaan jotakin, kuten uusia oikeuksia, Realen näkemyksen mukaan niitä vaaditaan pian lisää. Näin syntyy kehä, jossa oikeus on jatkuvassa

⁷⁵ Ks. Helin 1988, s. 101–103, 108, 176.

⁷⁶ Helin 1988, s. 180.

⁷⁷ Toisaalta esimerkiksi Alf Ross oli uransa alkuvaiheessa sitä mieltä, että reaali maailman ilmiöt eivät voi olla vuorovaikutuksessa normien tai arvojen kanssa. Tämä perustui hänen ajattelussaan siihen, että sitovia normeja tai arvoja ei ole olemassa. Myöhemmin hän kuitenkin tunnisti yhteisöllisten ja yhteiskunnallisten ilmiöiden selkeä normien välisen suhteen. Ks. Helin 1988, s. 142, 161–163.

⁷⁸ Samoin Helin 1988, s. 51.

⁷⁹ Reale 1996, s. 8.

muutoksessa. Oikeuden ja historian erottamattomuus⁸⁰ johtaa siihen, että oikeus muuttuu kulttuurisessa kontekstissään ajan saatossa. Toisin sanoen oikeuden rakentumista ja kehittymistä kuvaa historiallis-kulttuurisuus. Oikeus on inhimillisen toiminnan kautta kehittyvä, kulttuurisidonnainen kokonaisuus. Samalla tullaan tehneeksi eroa luonnonoikeusajatteluun, jossa oikeus on olemassa ikään kuin omaehtoisesti, ihmisestä riippumatta tai välittämättä.⁸¹

Edellä sanottu johtaa siihen, että tutkimus tukeutuu sosiaalisen konstruktionismin perusajatuksiin.⁸² Sen mukaan käsityksemme ja ajatuksemme ovat sidoksissa kulttuuriin ja aikakauteen, ja ne ovat näin ollen kulttuurin ja historian tuotteita. Tiedon ylläpitäminen ja siirtäminen tapahtuu sosiaalisissa prosesseissa, mikä selittää sen, että tietyssä ajassa ja paikassa ihmisillä on melko samankaltainen yleiskäsitys maailmasta. Tämä konkretisoituu koulutusjärjestelmässä, jonka perustavanlaatuinen tehtävä on siirtää tietoa ja altistaa opiskelijat tietynlaiselle maailmankuvalle. Toisenlainen konstruktiio vaatisi toisenlaista toimintaa, mikä osoittaa tiedon ja sosiaalisen toiminnan liiton. Yleensä pyrkimyksenä on säilyttää toivotut rakenteet ja jättää muut ulkopuolelle. Konstruktionismi perustuu kyseenalaistavalle, epäilevälle ajattelulle, joka pyrkii rikkomaan totuttuja ja tavanomaisia rajoja.⁸³

Sosiaaliset prosessit palautuvat yksilöihin, joiden toimintaa määrittää ihmisenä oleminen.⁸⁴ Ihmisen fysiologia⁸⁵ asettaa niin fyysiselle ja psyykkiselle toiminnalle raamit, joiden sisällä voi kehittyä kulttuurisen ja sosiaalisen järjestelmän mukaisesti, merkityksellisten toisten (*significant others*) avulla. Kun inhimillisuus hyväksytään tiedon ja todellisuuden rakentumisen keskeisimmäksi tekijäksi, se tukee myös aiemmin

⁸⁰ Reale 1973, s. 18.

⁸¹ Reale 1996, s. 6–7.

⁸² Sosiaalisen konstruktionismin ja konstruktiiivisen juridiikan eroa on tarpeen alleviivata. Tässä yhteydessä tarkoitan konstruktionismilla tieteenfilosofista käsitystä tiedon muodostumisesta, kun taas konstruktiiivinen juridiikka kiinnittyy ennen kaikkea käsiteläinoppiin. Vaikka päättelyn keinot voivat olla (tai olla olematta) samankaltaisia, lähtökohdiltaan ja luonteeltaan sosiaalinen konstruktionismi ja konstruktiiivinen juridiikka ovat keskenään varsin erilaisia. Siinä missä konstruktiiivinen juridiikka operoi oikeuden suljetussa systeemissä, sosiaalinen konstruktionismi korostaa sosiaalisen ja kielellisen vuorovaikutuksen merkitystä tiedon ja todellisuuden rakentumisessa. Oikeustutkimuksen kontekstissa sosiaalinen konstruktionismi asemoituu oikeusrealistiselle maaperälle. Ks. Hirvonen 2011, s. 45–46.

⁸³ Burr 1995, s. 2–5.

⁸⁴ Ihmisenä olemiseen liittyy olemisen dynaamisuus ja sosiokulttuurisuus. Toisaalta voi puhua myös ihmiseksi tulemisesta, ja erään sivistyksen määritelmän mukaan ihmisenä olemisen ja ihmiseksi tuleminen on itsensä kehittämistä. Sivistyksen seikkaperäisempään sisällön ja merkityksen analyysiin palataan tuonnempana. Ks. Berger & Luckmann 2017, s. 59–61, Ojanen 2008, s. 15.

⁸⁵ Ruumiillisuus on osa edellä käsiteltyä kokemuksellisuutta. Sen merkitys konkretisoituu esimerkiksi sukupuolten olemassaolossa, joita lainsäädäntökin ylläpitää. Ks. Heinämaa 2012, Leskinen 2020.

esitettyä ajatusta oikeudellisen kokemuksen merkityksestä⁸⁶ ja väitettä siitä, että oikeus on ihmisen mielessä.

Yksilötaso avautuu kohti yhteisöjä. Tämä hahmottuu yksilöille monesti tyyppillisenä asioiden ja toiminnan toistuvuutena, ja siitä seuraavana vakiintumisena. Totunnaistuminen tuottaa ennakoitavuutta, vakautta ja lopulta vapauttakin, kun jokaista tilannetta ei tarvitse määrittellä *tabula rasa* -henkisesti. Samankaltaista totunnaistumista tapahtuu myös yksilöä suuremmilla, yhteisöä koskevilla tasoilla.⁸⁷ Institutionalisoitumista voi selittää totunnaistumisen avulla, historian tuotoksena. Oikeus on yksi tällainen instituutio. Oikeusnormit ovat institutionalisoitumista määrittelevä tekijä: sääntelyn avulla pyritään ohjaamaan inhimillistä käyttäytymistä. Sosiaalinen kontrolli kumpuaa instituution olemassaolosta, ja lisäkontrollimekanismit ilmentävät sitä, ettei institutionalisoituminen ole täysin onnistunut.⁸⁸ Historiallisuus, sääntely ja kontrolli vaikuttavat siihen, että instituutioita saatetaan pitää, *ration* vastaisestikin, objektiivisena todellisuutena, johon ei voi vaikuttaa. Siitä huolimatta instituutiot ovat ihmisen tuottamia ja rakentamia.⁸⁹

Kaarlo Tuorin teoksessa Kriittinen oikeuspositivismi esittelemä oikeuden tasojatottelu vahvistaa oikeuden historiallisuuden merkitystä sen tulkinnassa, ja juuri historiallisuus perustelee oikeuden monitasoisuutta. Historia ei kokonaisuudessaan ole väliittömästi havaittavissa, vaan se ilmenee oikeuden kerrostumissa ja tasoissa, jotka muuttuvat eritahtisesti, toiset nopeammin, toiset verikkaammin.⁹⁰ Tuorin tasomalli on vakiintunut käyttöön sellaisenaan, yhtenä välineenä ratkoa oikeudellisia kysymyksiä. Tuori ei kuitenkaan tarkoittanut malliaan tällaiseksi, vaan heuristiseksi ja epistemologiseksi esitykseksi oikeus(tiede)käsitteistään.⁹¹ Sellaisenaan se on siis pikemmin apuväline, jolla muotoilla hypoteeseja ja tutkimuskysymyksiä. Tuorin mukaan kriittinen oikeuspositivismi painottaa ”oikeustieteen edellyttämää vähintäänkin kätettyä yhteiskuntateoriaa”,⁹² mutta tämä näkökulma on jäänyt jokseenkin sivuun. Sittemmin hän on erityisesti korostanut oikeuden kaleidoskooppimaisuutta ja perspektiivisidonnaisuutta. Vaikka tasomalli keskittyy oikeuden sisäiseen näkökulmaan, Kriittisessä oikeuspositivismissa huomioidaan myös oikeuden yhteiskunnallisuus,

⁸⁶ On myös esitetty, että oikeudellinen kokemus on *oikeudellista humanismia*. Reale 1973, s. 73–74.

⁸⁷ Berger & Luckmann 2017, s. 65–66, 69–70.

⁸⁸ Kontrollin tai muiden lisätoimien puute ei toisaalta merkitse suoraan sitä, että sääntely toteutuisi oikeudenmukaisimmalla ja tehokkaimmalla tavalla.

⁸⁹ Berger & Luckmann 2017, s. 67–68, 72–73.

⁹⁰ Ks. Tuori 2000, s. 163–187, 202–212.

⁹¹ Tuori 2000, s. 344.

⁹² Tuori 2000, s. 335.

mikä puolestaan liittyy ajatukseen siitä, että oikeus ei ole suljettu systeemi.⁹³ Tämä taas vahvistaa sitä, että oikeus syntyy ja muovautuu uudelleen todellisuusulottuvuudessa, ihmisten ja heidän muodostamansa kulttuurin vaikutuksesta. Toisaalta Tuorin tasot eivät lopulta tarjoa kovinkaan runsaasti tilaa yhteiskunnalliselle analyysille. Tässä tutkimuksessa tasojaottelu on ajatuksellisesti mukana, vaikka enimmäkseen sovelletaankin Realen teoriaa, joka on yhdistettävissä sosiaalisen konstruktionismin viitekehykseen.

Sosiaalista konstruktionismia ei voi käsitellä huomioimatta kieltä. Sen merkitys juontaa yhteiskuntatieteissä 1960–1970-luvuilla tapahtuneeseen kielelliseen käänteeseen.⁹⁴ Tuolloin alettiin ajatella, että kielellä ei ainoastaan kuvata todellisuutta, vaan sillä myös muokataan näkemyksiä, heijastetaan asenteita ja välitetään tosiasioita ja arvoja.⁹⁵ Toisin sanoen *kielellä luodaan todellisuutta*. Kielen avulla luodut todellisuus ja merkitykset rakentuvat sosiaalisen konstruktionismin perusajatusten mukaan yhteisöllisesti.⁹⁶ Tässäkin tutkimuksessa niin lähtökohta, toteutus kuin lopputulos ovat kielellisiä. Tulkinnallisuus kietoutuu kieleen; kielellä luotavat merkitykset ovat *merkityssuuntia*, eikä tekstin merkitys ole yksiselitteinen.⁹⁷ Ymmärtäminen on niin ikään sidoksissa kieleen. Ymmärryksen pyrkiminen on erityisen kiinnostavaa silloin, kun (yhteis)ymmärrystä ei ole. Se on myös tavoiteltavaa, sillä yhteisöllisessä elämässä ymmärryksellä on konstitutiivinen tehtävä.⁹⁸

Oikeus on siis olemassa kielen avulla ja sen ansiosta. Koska kielellä rakennetaan todellisuutta, sillä rakennetaan myös oikeutta. Kielellisyys on ihmisyydelle ja ihmistieteille ominaista, mikä perustelee edelleen oikeustieteen luonnetta ihmistieteenä.⁹⁹ Samoin kuin oikeuden, myös tutkimuksen olemassaolo pohjautuu kauttaaltaan kieleen – siihen, miten itsensä kehittäminen ja köyhyys näyttäytyvät eri ulottuvuuksissa, joiden sisältö syntyy kielellisesti. On helppoa yhtyä Johanna Niemen ajatukseen siitä, että erityisen mielenkiintoisia oikeudellisia käsitteitä ovat sellaiset, joita ei

⁹³ Tuorin on jatkanut Kriittisessä oikeuspositivismissa aloittamaansa keskustelua teoksessa *Oikeuden ratio ja voluntas* sekä muissa kirjoituksissaan. Ks. Tuori 2007, 2021.

⁹⁴ Kiinnostus kieleen näkyi oikeustieteessä 1950-luvulla, jolloin oikeudellisia ongelmia alettiin tarkastella semanttisesti. Kielen merkityksen korostaminen sopii sellaiseen oikeusrealistiseen ajatteluun, jossa oikeuden ajatellaan muodostuvan käsitteiden, tai laajemmin kielen, ja käytännön vuorovaikutuksesta. Ks. Helin 1988, s. 157–159.

⁹⁵ Sosiaalisen konstruktionismin todellisuus on erotettava kolmiulotteisuuden todellisuudesta. Sosiaalisen konstruktionismin näkökulmasta niin arvot, normit kuin todellisuus ovat kielellä rakennettavaa todellisuutta.

⁹⁶ Berger & Luckmann 2017; konstruktionistisista käytännöistä oikeustutkimuksessa ks. Niemi 2020.

⁹⁷ Gadamer 2004, s. 88–89.

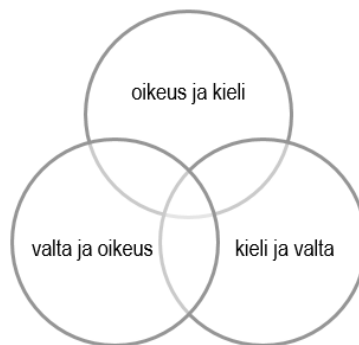
⁹⁸ Gadamer 2004, s. 90–92, 97.

⁹⁹ Ks. Tolonen 1999, s. 7–8.

lainsäädännössä määritellä mutta joilla on merkitystä lain ymmärtämisessä ja tulkin-
nassa. Hän nimittää näitä semi-oikeudellisiksi käsitteiksi.¹⁰⁰ Semi-oikeudellisuus ku-
vastaa oivallisesti niin itsensä kehittämistä kuin köyhyyttä.

Toisaalta on huomautettava, että eräiden näkemysten mukaan (oikeus)todellisuuden kielellinen rakentuminen ei ole yhteensopiva skandinaavisen realismin kanssa.¹⁰¹ Joidenkin realistien mukaan kieli ei synnytä eikä muuta mitään, mutta on huomattava, että ajallisesti oikeusrealismi muotoutui ennen kielellistä käännettä, jolloin sen suhteutuminen kieleen tulee ymmärrettävämmäksi.¹⁰² Koska eri suuntauksiin ja teorioihin ei sitouduta ehdottomalla tavalla, tutkimus voi olla lähtökohdiltaan oikeusrealistinen ja samanaikaisesti hyväksyä kielen todellisuutta luovan luonteen.

Edellä on vähintään implisiittisesti tullut esiin todellisuuden rakentumisen vallankäytöllinen ulottuvuus. Vaikka tässä tutkimuksessa huomion kohteena eivät ole valtarakenteet tai vallankäyttö, on silti tunnistettava, että valta kytkeytyy inhimilliseen toimintaan, mukaan lukien oikeuteen. Menemättä syvällisemmin oikeuden, kielen ja vallan väliseen analyysiin, todettakoon vain lyhyesti niiden keskinäisten suhteiden olemassaolo, jota alla oleva kuvio havainnollistaa.

Kuvio 3. Oikeus, kieli ja valta.

Kaikenlaisella (kielellisellä) määrittelyllä ja tulkinnalla on vallankäytöllisiä ulottuvuuksia, olkoonkin, että pyrkimyksenä voi olla hyväntahtoinen ymmärrys. Sen lisäksi, että oikeus ja kieli kietoutuvat yhteen, on tunnistettava myös kielen vallankäytöllinen

¹⁰⁰ Niemi 2020, s. 496–497.

¹⁰¹ Ks. Helin 1999, s. 44–48.

¹⁰² Skandinaavisen realismin mukaan kielen avulla voidaan luoda motivaatio- ja kausaaliyhteyksiä, eli kielen kautta voidaan vaikuttaa yksilön käytökseen. Tätä voi myös pitää todellisuuden luomisena.

ulottuvuus. Kun kielellä luodaan todellisuutta, sillä käytetään samanaikaisesti valtaa. Kieli on näin sekä oikeuden luomisen että vallankäytön väline. Edelleen, ja ehkä vielä selvemmin, oikeus kytkeytyy valtaan. Oikeus on paitsi sallivaa, myös kieltävää ja käskevää, yksilöä alistavaa. Oikeudessa käytetään valtatekniikoita – on esimerkiksi esitetty, että oikeusvaltion valtatekniikka oli repressiivinen, hyvinvointivaltion palkitseva ja jälkiteollisen valtion kurinpidollinen.¹⁰³ Oikeus, kieli ja valta vaikuttavat olevan erottamattomat.

1.3.4 Divide et impera

Siinä missä edellä keskityttiin tutkimuksen tieteenfilosofisiin lähtökohtiin, seuraavaksi huomio kohdistuu tutkimuksen toteuttamisen tapaan. Lähtökohdat liimautuvat menetelmällisiin valintoihin, sillä tieteenfilosofiset käsitykset tutkimuksen kohteesta edeltävät metodologisia ratkaisuja ja ovat niiden taustalla.¹⁰⁴ Toisin sanoen oikeusrealismi ja oikeuden kolmiulotteisuus vastaavat merkittävältä osin kysymykseen siitä, millaisiin ontologisiin ja epistemologisiin käsityksiin tutkimus perustuu ja ohjaavat näin menetelmällisiä valintoja. Tiivistetysti tutkimusta kuvaakin teoreettinen ja menetelmällinen pluralismi,¹⁰⁵ joka ei ole tavatonta oikeustutkimuksessa.¹⁰⁶ Se voi ilmentyä eri lähestymistapojen, aineistojen ja analyysimenetelmien moninaisuutena sekä niiden luovana ja ennakkoluulottomana yhdistelemisenä,¹⁰⁷ mitä tässäkin tutkimuksessa harjoitetaan.

Kysymys siitä, *miten* tutkimus toteutetaan, ei ole kaikesta huolimatta aivan yksinkertainen. Tarmo Miettisen tieteen vapautta (PL 16.3 §) käsittelevässä väitöstutkimuksessa ollaan samankaltaisen menetelmää koskevan kysymyksen äärellä. Miten tutkia perusoikeussäännöstä, jota on käsitelty äärimmäisen niukasti lain esitöissä eikä tulkinta- tai soveltamiskäytäntöä ole muodostunut? Saavun samankaltaisiin päätelmiin Miettisen kanssa: perusoikeussäännöksen merkityssisällön selvittäminen ei onnistu ainoastaan oikeuslähdeopin avulla. Sen pohjalta voidaan päätyä lähinnä monologia muistuttavaan argumentaatioon, jolloin sen rinnalle tarvitaan lisää

¹⁰³ Ks. Eriksson 1999.

¹⁰⁴ Niemi 2020, s. 495.

¹⁰⁵ Oikeustutkimuksen ja erityisesti oikeussosiologisen tutkimuksen teoreettisen ja menetelmällisen pluralismin lisääntymisestä ks. Ervasti 2011, s. 116–118. Menetelmällisestä pluralismista on käyty keskustelua erityisesti ympäristöoikeudessa, ks. esim. Määttä 2016. Ks. myös Minkkinen 2017, s. 917–921, Niemi 2020, s. 494–495.

¹⁰⁶ Ks. Hirvonen 2011, s. 8–9.

¹⁰⁷ Ks. Määttä 2015, s. 2–5.

keskustelukumppaneita dialogin virvoittamiseksi. Miettisen mukaan ensiksi tarvitaan teoriaa ja sitten teoriaa sääntelyn kohteesta. Miettinen tarjoaa jälkimmäiselle kaksi vaihtoehtoa, jotka eivät ole toisiaan poissulkevia. Tutkimuskysymystä voi lähestyä yhteiskuntatieteellisestä näkökulmasta, joka Miettisen mukaan on ”vähintäänkin taustoittava, jäsentävä ja kyseenalaistava”. Lisäksi tulkintaa voi tehdä kansainvälisen oikeusvertailun keinoin, mihin Miettinen tutkimuksessaan päätyy.¹⁰⁸ Tässä tutkimuksessa kallistutaan enemmän ensimmäiseen, toista tyrmäämättä.

Itensäkehittämis-oikeuden kolmiulotteisuus johdattaa väistämättä teoreettisen pluralismin äärelle.¹⁰⁹ Etymologisesti teoria (*theōria*) tarkoittaa jonkin katsomista ja jonkin läpi katsomista, tutkiskelua ja järjelyä. Teoria kuvaa myös kohteen tarkastelejan asennetta, asemaa ja olotilaa, ja sellaisena se myötävaikuttaa tutkimuksen kohteen jäsentämiseen ja analysointiin.¹¹⁰ Teorian taas voi nähdä osana menetelmää (*métodos*), joka merkitsee kuljettavaa tietä ja kuvaa tutkimusprosessia kauttaaltaan aina lähtöpisteestä määränpäähän saapumiseen saakka.¹¹¹ Kuljettavan tien varrelta löytyvät niin tutkimuksen toteuttamisen tavat ja keinot kuin ontologiset ja epistemologiset käsitykset oikeudesta. Tässä yhteydessä tarkoitan menetelmällä kuljettavaa tietä kapeampaa käsitystä, tutkimuksen aineiston analysoinnin menetelmää. Sen on oltava jollakin tavalla yleisesti hyväksytty – ellei sitten tarkoituksena ole luoda uutta menetelmää – sekä tutkimukseen soveltuva. Soveltuvuudella tarkoitan sitä, että menetelmä on yhteensopiva tutkimuskysymyksen kanssa, eli se on tarkoituksenmukainen suhteessa kysymyksenasetteluun ja toisaalta tavoiteltavaan lopputulokseen.¹¹²

Yksi keskeinen menetelmään liittyvä jakolinja kuvaa sitä, onko lähestymistapa oikeusnormeihin nähden sisäinen vai ulkoinen. Käytännössä sisäinen näkökulma merkitsee oikeuspositivistisesti orientoitunutta lainopillista menetelmää, kiinnittyen oikeuden rationiin. Tällöin aiheen analysointi ja mahdollinen kritiikki toteutuvat voimassa olevaan oikeuteen sitoutuen ja vain sieltä käsin. Jos taas lähestymistapa ja menetelmä ovat mitä hyvänsä muita, näkökulma on jollakin tasolla ulkoinen suhteessa

¹⁰⁸ Miettinen 2001 s. 57–63.

¹⁰⁹ Triangulaatio kuvaa tutkimusta kauttaaltaan, ei vain teorian, vaan myös aineistojen ja menetelmien sekä niistä seuraavan moninäkökulmaisuuuden vuoksi. Kiinnostavasti triangulaatio merkitsee kolmiomittausta, josta kolmiulotteisuudessakin tavallaan on kyse. Triangulaatiosta ja teoriasta laadullisessa tutkimuksessa ks. Eskola & Suoranta 2014, s. 69–75, 80–84, Tuomi & Sarajärvi 2018, s. 24–28, 166–172.

¹¹⁰ Gadamer 2004, s. 167–168.

¹¹¹ Tämän voi tulkita hyvin lavasti; kirjalliseen väitöskirjan ilmentymään sisältyy prosessista vain se, mitä siihen konventionaalisesti kuuluu.

¹¹² Lopputuloksella tarkoitan sitä, minkä luonteisia vastauksia tai tuloksia toivotaan, en siis lopputulosta sisällöllisesti.

voimassa olevaan oikeuteen. Se mahdollistaa analyysin ja kritiikin myös oikeusnormien ulkopuolelta, kuten poliittisista (voluntas) ja eettisistä näkökohdista.¹¹³

Perinteisesti skandinaavisessa realismissa on, kaikesta huolimatta, korostunut lainopillinen menetelmä ja oikeuslähdeoppi sen aineistona, joskin tulkinnassa on hyväksyttävää käyttää apuna sosiologista tietoa.¹¹⁴ Tämän tutkimuksen kysymyksiin vastaamiseksi menetelmiä ja aineistoja on avarrettava siitä ajatuksesta käsin, että muut tieteenalat eivät tuota ”aputietoa”, vaan tietoa, joka on tälle tutkimukselle yhtä tärkeää kuin oikeuslähdeopilliset aineistot.¹¹⁵ Tutkimussuuntausten osalta tämä tarkoittaa, että siinä missä skandinaavisen realismin selitysvaikutus loppuu, kolmiulotteisuuden alkaa. Toisin sanoen huomioidaan sekä sisäinen että ulkoinen näkökulma, joita pidetään toisiaan täydentävinä.

Sisäisen ja ulkoisen näkökulman analysoimisessa sovelletaan hajottamisen ja hallitsemisen, *divide et impera*, periaatetta. Ensimmäinen vaihe, hajottaminen, tehtiin edellä pilkkomalla tutkimuskysymys osiin, pohjautuen oikeuden kolmiulotteisuuteen ja sosiaalisen konstruktionismiin. Lukujen sisällä hajottaminen on niin ikään ajatuksellisesti mukana, mikä tarkoittaa erottelun ja erittelyn kautta toteutettavaa analyysiä. Hajottamisen rinnalla lukujen sisällä tehdään hallitsemista, joka ulottuu niin aineistojen valintaan, niiden lukemisen tapaan, olennaisina pitämieni seikkojen valintaan ja niiden tulkintaan. Hallinta on siis valintojen muodostamaa hallitsemista, ja toisaalta synteetin ja päätelmien tekemistä hajotetuista osista.¹¹⁶

Ajatus hajottamisesta ja hallitsemisesta kytkeytyy skandinaaviseen realismiin, jolle on ensinnäkin tyypillistä tietynlainen dualismi. Käsillä oleva tutkimus on toisaalta normatiivinen pyrkimyksessään analysoida sitä, mitä itsensäkehittämis-oikeus sisältää ja miten sitä olisi tulkittava ja toteutettava. Samalla tutkimus on deskriptiivinen ja tavoittelee syvempää ymmärrystä itsensäkehittämis-oikeuden moniulotteisemman merkityksen analyysissä. Se, miten tämä saavutetaan, edellyttää dekonstruktiota.¹¹⁷

¹¹³ Tuorin teoksessa Oikeuden ratio ja voluntas tarkastellaan ration ja voluntaksen jännitteistä suhdetta, jossa on yhtäaikaista läsnä oikeuden sisäinen ja ulkoinen näkökulma. Ks. Hirvonen 2011, s. 26–30, Tuori 2007.

¹¹⁴ Helin 1988, s. 254.

¹¹⁵ Ylipäättään tässä ei takerruta liiaksi siihen, millaisina oikeustutkimuksen menetelmät näyttäytyivät skandinaavisen realismin keskeisille tutkijoille. Pikemmin tehdään yhdenlainen menetelmällinen tulkinta lähestymistapojen pohjalta. Ks. Helin 1988, s. 248–250, Hirvonen 2011, s. 29–30.

¹¹⁶ Nämä kaksi ulottuvuutta ovat myös Kotimaisten kielten keskuksen Kielitoimiston sanakirjan hallinta-sanalle antamat määritelmät.

¹¹⁷ Dekonstruktioita käytetään tässä lähinnä kuvaamaan rekonstruktiota edeltävää toimintaa. Sillä ei siis varsinaisesti viitata dekonstruktion tutkimussuuntauksena, joka tavoittelee tutkimuksen kohteen vastakohtien ja ristiriitojen osoittamista. Toisaalta käsillä olevalla tutkimuksella on yhtäläisyyksiä

Sen kautta muodostuu rationaalis-realistinen rekonstruktio, jossa huomioidaan itsensä kehittämisen olennaiset piirteet.¹¹⁸

Ilmassa on yhä kysymys siitä, miten eritoten hallinta toteutetaan. Selvää on, että kyse on laadullisen ja määrällisen tutkimuksen dikotomiassa laadullisesta tutkimuksesta, jolloin sovelletaan laadullisen tutkimuksen analyysimenetelmiä. Ei ole kuitenkaan yksittäistä menetelmää, joka soveltuisi tarkoituksenmukaisella tavalla kaikkiin tutkimuksen osa-alueisiin. Menetelmiä kuvaakin eräänlainen hermeneuttis-filosofisuus. Menetelmien filosofisuus juontaa antiikin Kreikasta,¹¹⁹ jossa käytettiin samaa menetelmää niin filosofiassa, tieteessä kuin oikeudessa.¹²⁰ On väitetty, että kreikkalaiset filosofit muodostivat menetelmänsä oikeudenkäynnistä.¹²¹

Lyhyesti kuvattuna tutkimuksen toisessa luvussa sivistystä ja köyhyyttä lähestytään historiallisesti, mutta luku ei ole oikeushistoriallinen, ainakaan, mikäli oikeushistorian tutkimuskohteita pidetään lainopillisina ja tutkimustavoitteena oikeudellisen muutoksen analyysiä.¹²² Teoreettiset viitekehykset esitellään kolmannessa, arvolutuvuutta käsittelevässä luvussa, ja niitä pohditaan ja sovelletaan tutkimuksen edetessä. Neljäs, oikeusnormeja käsittelevä, luku on lähimpänä lainoppia, sillä siinä tarkastellaan voimassa olevaa oikeutta. Tavanomaisimman määritelmän mukaan lainoppi on voimassa olevan oikeuden systematisointia ja tulkintaa, mikä ei tosin vielä kerro sen tekemisen tavasta. Luku edustaa käsitystä uudistuvasta, kriittisestä lainopista, jonka keskeinen kysymys on ”*miten* voimassa oleva oikeus on?”¹²³. Lisäksi

dekonstruktivisen suuntauksen kanssa siinä mielessä, että siinä pyritään tietynlaiseen systematisointiin ja mahdollisesti uusien merkitysten esiin tuomiseen. On myös huomautettava, että dekonstruktioita kehittänyt Jacques Derrida pitää dekonstruktioita hermeneutiikan vastakohtana. Ks. Gadamer 2004, s. 72, Grondin 1999.

¹¹⁸ Helin 1988, s. 48–49.

¹¹⁹ Esimerkiksi sokraattisen menetelmän mukaan (1) tehdään yleistys, jolloin väitteen pätevyyttä testataan tutkimalla, seuraako siitä tosia vai epätosia väitteitä. Jos siitä seuraa tosilta vaikuttavia väitteitä, (2) tehdään määritelmä, jolloin tutkitaan, mistä väite syntyy: mitkä ovat sen perustelut. Lopuksi (3) tehdään määritelmien testaus eli *elenchos*, jolloin määritelmää koetellaan ja se yritetään kumota. Jos kumoaminen ei onnistu, väite jää voimaan toistaiseksi. Ks. Hämäläinen, Aalto-Heinilä & Sajama 2013, s. 304–306, ks. myös Gadamer 2004, s. 135–137.

¹²⁰ Väitteen tueksi on tosin niukasti todisteita ja nekin painottuvat filosofiaan, mutta toisaalta oikeutta koskeva tieto on pitkälti runoilijoiden, näytelmäkirjailijoiden ja filosofien teksteissä.

¹²¹ Tämä ei ole uusi väite, vaan muun muassa Foucault'n 1970-luvulla esittämä. Ks. Hämäläinen, Aalto-Heinilä & Sajama 2013, s. 318–321.

¹²² Ks. Kekkonen 2013, s. 7–10.

¹²³ Marlon Moilanen muotoilee ehdotuksen uudesta sosiaalioikeudellisesta lainopista, jossa kyseiseen kysymykseen kietoutuvat valtakriittisyys ja oikeuden yhteiskuntateoreettisten oletusten tarkastelu. Ajatukset ovat vaivattomasti sovellettavissa TSS-oikeuksiin ylipäätään. Ks. Moilanen 2020a.

luvussa katsahdetaan oikeusvertailunomaisesti¹²⁴ ja lyhyesti Pohjoismaiden sekä Baltian maiden perustuslakeihin. Viidennessä luvussa tutkitaan sisällönanalyysin keinoin itsensä kehittämisen ja köyhyyden ilmenemistä ja jäsentymistä todellisuusulottuvuudessa, rekonstruktioita luoden. Kaikkiaan mukana kulkee hajottamisen ja hallitsemisen periaate, jossa kokonaiskuva luodaan yksityiskohtia tarkastelemalla. Päätäntöluvussa käsitelystä tehdään yhteenvetoa ja päätelmiä.

Filosofisen menetelmän näkökulmasta tutkimus tulee lähelle Aristoteleen metodin soveltamista. Se alkaa edeltäjien näkemysten tutkimisesta historiaa tarkastelemalla, minkä jälkeen voi siirtyä oman näkemyksen esittämiseen. Aristoteleen metodi ongelmakeskeinen eli se rakentuu jonkin ilmiön tutkimisen ja siihen liittyvän ongelmanratkaisun ympärille. Sille on luonteenomaista hypoteettis-deduktiivinen ajattelu, jossa hypoteettisuus tarkoittaa deduktiivisesti pätevän päättelyn pmissenä olevia oletuksia ja deduktiivisuus puolestaan loogisesti pätevää päättelyä, joka ei tosin sulje induktiivista päättelyä pois.¹²⁵

Lopulta kaikkia lukuja, ymmärtämistä ja merkitysten etsimistä, yhdistää kauttaaltaan kuljettavan tien tulkitseminen (*hermeneuinin*¹²⁶) eli se, millaisia tulkintoja valituista aineistoista analyysin kautta muodostuu. Tulkinta voidaan nähdä joko merkityksen asettamisena tekstiin tai merkityksenä löytämisenä tekstistä.¹²⁷ Hermeneutiikkaan onkin implisiittisesti viitattu edellä kielen yhteydessä. Jos hermeneutiikka ymmärretään Hans-Georg Gadamerin tavoin, hermeneutiikka ei ole menetelmä eikä teoria, vaan se muodostaa edellytyksiä oikeudelliselle ajattelulle ja oikeustutkimuksen filosofiselle menetelmälle – käytetäänhän hermeneutiikkaa juuri filosofiassa.¹²⁸ Hermeneutiikka on ihmiselle luonnollista ymmärtämisen kykyä.¹²⁹ Hermeneuttisen säännön mukaan kokonaisuus tulee ymmärtää yksittäisestä ja yksittäinen kokonaisuudesta, sillä kokonaisuudesta määrittävät osat määrittävät kokonaisuutta.¹³⁰ Näin kutsutussa hermeneutisessa kehässä lähdetään esiymmärryksestä, joka syvenee vähitellen. Näin

¹²⁴ Jaakko Husa korostaa, että ei ole olemassa oikeaa oikeusvertailua. Tärkeintä on, että vertailu palvelee tarkoitustaan ja on laajuudeltaan ja syvyydeltään oikealla tavalla mitoitettu – pidän näitä ohjenuorina oikeusvertailevassa luvussa. Ks. Husa 2010.

¹²⁵ Hypoteettis-deduktiivinen ajattelu on siis sukua sokraattiselle menetelmälle. Ks. Sajama 2016, s. 6–8, 18–21.

¹²⁶ Etymologisesti hermeneutiikka on aina viitannut julistamisen, tulkkauksen, selittämisen ja tulkinnan taitoon. Nyky-ymmärryksessä taas erotetaan teologis-filologinen ja juridinen hermeneutiikka. Ks. Gadamer 2004, s. 40–76.

¹²⁷ Gadamer 2004, s. 219.

¹²⁸ Ks. esim. Gadamer 2004, Leskinen 2020, s. 450, 461–462.

¹²⁹ Gadamer 2004, s. 129.

¹³⁰ Gadamer 2004, s. 29.

muodostuu merkitysprosessi, jossa tulkinnan seurauksena merkitykset tukevat toisi-
aan.¹³¹ Hermeneutiikka oikeudellisen ajattelun edellytyksiä luovana keinona näyttäy-
tyy kuitenkin tässä tutkimuksessa metodologiana; eräänlaisena juurakkona, joka ku-
vaa prosessia ja on luonteeltaan yhtä aikaa näkymätön ja eri osia yhdistävä. Ymmär-
ryksen ja merkityksen selvittämisen lisäksi juridinen hermeneutiikka luo oikeutta.¹³²
Hermeneutiikan päämäärä on korjata vajavaista (yhteis)ymmärrystä.¹³³

On myös tarpeen alleviivata, että hermeneutiikka näyttäytyy hyvin yhteensopi-
vana, jopa luonnollisena osana oikeuden kolmiulotteisuutta¹³⁴ ja todellisuuden sosi-
aalista rakentumista. Juridinen hermeneutiikka avustaa kirjoitetun oikeuden ja konk-
reettisten tapausten tuomista yhteen.¹³⁵ Siitä huolimatta hermeneutiikka on pysytellyt
oikeusdogmatiikan varjossa, ja sitä koskeva keskustelu on jäänyt marginaaliseksi.¹³⁶
Gadamerin soveltaminen oikeustieteessä on herättänyt myös kritiikkiä, sillä Gadame-
rin filosofisen, etiikkaa painottavan lähestymistavan ei ole ajateltu sopivan käytän-
nöllisiin juridisiin tarpeisiin.¹³⁷ Yksi Gadamerin lähtökohta on kuitenkin se, että lain
soveltamisen edellytys on sen oikea tulkinta – mikä voisi olla käytännöllisempää?
Toisaalta Gadamer toteaa, että lain soveltaminen on enemmän kuin lain merkityksen
ymmärtämistä. Lain soveltamisella luodaan uutta todellisuutta.¹³⁸

Lain soveltaminen puolestaan tapahtuu kielen avulla, ja kielellisyydellä ja herme-
neuttisella kehällä onkin kiinteä kytkös.¹³⁹ Hermeneuttisessa prosessissa pyrkimyks-
enä on ymmärtää, selittää ja soveltaa (*ars intelligendi, explicandi et applicandi*), mikä edel-
lyttää kykyä käyttää kieltä. Kieli on tapa hahmottaa suhdetta maailmaan.¹⁴⁰ Esimer-
kiksi se, millaisia käsitteitä ja ilmaisuja käytetään, ei ole yhdentekevää. Kieli on keino,
jolla ymmärrystä ja tulkintaa rakennetaan ja tuotetaan uudestaan. Yhtäaikaisesti vuo-
rovaikutuksessa ovat konkreettinen puhunta ja abstrakti kielijärjestelmä. Näin

¹³¹ Hermeneutiikan perusteista ks. Bleicher 1980, hermeneutiikasta oikeustieteessä ks. Mootz 2016, Lankinen 2008.

¹³² Gadamer 2004, s. 57.

¹³³ Gadamer 2004, s. 30.

¹³⁴ Ks. de Oliveira Pinto Coelho 2017.

¹³⁵ Gadamer 2004, s. 60–61.

¹³⁶ Ks. Lankinen 2008, s. 15–16.

¹³⁷ Ks. Lankinen 2008, s. 18–25.

¹³⁸ Gadamer 2004, s. 140–142.

¹³⁹ Gadamer toteaa, että oikeustieteellisen hermeneutiikan asema eräänlaisena mallina hermeneutiik-
kassa ei ole sattumaa. Oikeustieteen rakentuminen kielen sekä sen tulkinnan ja ymmärtämisen varaan
on ilmeistä. Ks. Gadamer 2004, s. 227–228.

¹⁴⁰ Gadamer 2004, s. 217.

hermeneuttisuus lähestyy myös diskursiivisia teorioita,¹⁴¹ joissa on jotakin pysyvää ja jotakin muuttumatonta, ja analyysi rakentuu erilaisuuden ja samankaltaisuuden tutkimiselle. Tämä tutkimus irrottautuu diskursiivisista teorioista, joille on ominaista analysoida kohdetta ulkopuolelta. Hermeneuttisessa kehässä tutkija on itse selvemmin osa ymmärtämisen prosessia.¹⁴² Huomio ei ole ensisijaisesti siinä, millaisin diskurssein todellisuutta tuotetaan vaan ennemmin siinä, mitä on tuotettu ja miten sitä voi ymmärtää. Näin lähestytään myös ajallista etäisyyttä eli historiallisuutta, jota Gadamer kuvaa ymmärtämisen positiiviseksi ja tuotteliaaksi mahdollisuudeksi.¹⁴³ Hermeneutiikan ja kielen yhteys näyttäytyvät myös argumentaation osina. Gadamer näkee hermeneutiikan kehittyneen retoriikan, siis vakuuttavan ja vaikuttavan kielenkäytön, rinnakkaisilmionä.¹⁴⁴

Kaikkiaan hermeneuttiselle kehälle on ominaista, että tulkitsija (tutkija) on osa sitä.¹⁴⁵ Viimeistään tässä vaiheessa tieteellisyyden objektiivisuusihanne näyttää nurinkuriselta.¹⁴⁶ Jos objektiivisuus määrittää henkilökohtaisesta näkemyksestä tai asenteesta riippumattomaksi¹⁴⁷ ja edelleen kaikista subjekteista ja subjektien näkökulmista riippumattomaksi¹⁴⁸, miten se voi toteutua hermeneuttisen kehän pyörteissä?¹⁴⁹ Hermeneuttisessa kehässä teksti ikään kuin kertoo tulkitsijalle jotakin, ja tulkitsijan vastaanottavaisuuteen kuuluu omien näkemysten tunnistaminen ja niiden toiseus suhteessa tekstiin¹⁵⁰. Koko tutkimusprosessi tutkimustehtävän ja aineiston valinnasta teoreettisiin ja menetelmällisiin valintoihin on subjektista erottamaton. Lisäksi oikeuden kallistuessa yhä enemmän oikeusperiaatteiden ja arvojen puoleen, objektiivisuuden ja neutraaliuden ihanteet liukenevat aina vain kauemmas arvopluralismin

¹⁴¹ Diskursiiviset teorit taas liittyvät edelleen vallankäytön kysymyksiin. Oikeuden diskursiivisesta luonteesta yhteiskunnallis-poliittisessa kontekstissa ks. Raskulla 2018.

¹⁴² Tolonen 1999, s. 15–22.

¹⁴³ Gadamer 2004, s. 37.

¹⁴⁴ Ks. Gadamer 2004, s. 134–135.

¹⁴⁵ Ks. Gadamer 2004, s. 149–150.

¹⁴⁶ Ylipäättään oikeustieteellisen tutkimuksen tieteellisyydelle on esitetty monenlaisia kriteereitä. Voin yhtyä Seppo Sajaman käsitykseen siitä, että tieteellisyyden keskeisin kriteeri on kriittisyys, jota skeptisyys ja kokeilevuus tukevat. Sajama 2016, s. 16–18.

¹⁴⁷ Kotimaisten kielten keskuksen Kielitoimiston sanakirjan määritelmä.

¹⁴⁸ Tieteen termipankin määritelmä.

¹⁴⁹ Hermeneutiikan kritiikki onkin kohdistunut metaforiseen ja epätäsmälliseen kieleen sekä ylipäättään monimerkityksellisyyteen. Syitä tälle on haettu tieteessä dominoivien luonnontieteiden ominaispiirteistä. Hermeneuttista kehää on väitetty myytiksi, joka ”tarjoaa historioitsijan ja filosofin toiminnalle traagisen mallin, joka auttaa heitä elämään sen alemmuuskompleksin kanssa, jonka ’objektivistista’ ja ’täsmällistä’ tietoa tarjoavat luonnontieteet heille aiheuttavat”. Ks. Oesch 1996.

¹⁵⁰ Gadamer 2004, s. 33–34.

voimistuessa.¹⁵¹ Näin ollen objektiivisuutta voi pitää harhaanjohtavana ja todeta, että ainakin tässä tapauksessa tutkimuksen kohteen ja tulkitsijan välillä vallitsee vuoropuhelu, dialogi.¹⁵² Dialogisuus ulottuu myös tutkimuksen kohteen sisälle, siis tutkimuksen osien välille.

1.4 Köyhyyden ja itsensä kehittämisen logos

Tässä luvussa on esitelty oikeustieteen ihmistieteellistä luonnetta, joka kantaa läpi tutkimuksen. Oikeus on läpeensä inhimillistä, sen luomiseen ja kehittämiseen tarvitaan ihmistä. Toisaalta oikeutta ei ole myöskään ilman yhteisöä, jossa tuotetaan elämiseen tarvittavia asioita, keskustellaan ja kiistelläänkin ajatuksista ja mielenkiinnonkohteista. Historiallis-kulttuurinen todellisuus muodostuu siten kolmesta elementistä: yksilöistä (1), jotka muodostavat yhteisön (2), jossa syntyy tarve oikeudelle (3). Elementit eivät edusta erottelua eikä rajoituksia, vaan välttämätöntä ja tarpeellista toisiaan täydentävyyttä.¹⁵³

Tulitikkutyttöön palaten tämän tutkimuksen valokeilassa on yhtäältä se, mitä ja miten itsensä kehittäminen on, kun liekki palaa. Toisaalta katse kohdistetaan myös pimeämpiin seiniin ja pohditaan, miten hanhipaisti jää valoisien seinien sisään. Tar kastelussa ovat siis itsensä kehittäminen ja köyhyys oikeudellisina ilmiöinä. Tutkimuskysymyksen relevanssi nojautuu ensinnäkin perustuslain 16.2 §:n sisältöön, joka on epäselvä ja täsmentymätön. Toisaalta tutkimuskysymyksen merkityksellisyys muodostuu ihmisen taipumuksista, tarpeesta ja kyvyistä kehittää itseään. Samanaikaisesti köyhyys on edelleen ratkaisematon ja tuhoisa ongelma, joka asettaa esteitä ja rajoja itsensä kehittämislle. Siksi on perusteltua tutkia, mitä itsensäkehittämisoikeus sisältää ja merkitsee yhtäältä oikeutena ja toisaalta köyhien näkökulmasta.

Oikeuden sisäisestä näkökulmasta katsottuna itsensäkehittämisoikeuden ympärillä on tutkimusaukko. Sen täyttäminen on yksi edellytys sille, että oikeus voisi toteutua normiulottuvuuden ulkopuolella ja toisaalta tulla huomioiduksi sen sisällä esimerkiksi lakeja säädettäessä. Laajemmin tutkimus kiinnittyy hyvinvointiin ja julkiseen valtaan sen turvaajana. Taustalla on ajatus siitä, että hyvinvointivaltion hyvyden mittarina on se, miten heikoimmassa asemassa olevien edellytyksiä hyvään elämään turvataan ja tuetaan. Muun muassa köyhyyden kitkeminen ja itsensä kehittämisen

¹⁵¹ Ks. Barberis 2006.

¹⁵² Kielen ja dialogin merkitys palautuu Heideggeriin, ja niiden merkityksen syventäminen Gadameriin. Dialogisuudesta ks. Barbosa 2008.

¹⁵³ Reale 1996, s. 7.

mahdollisuuksien turvaaminen ovat olennainen osa yhdenvertaisen hyvinvoinnin edistämistä.

Edeltävässä aluvussa selostettiin seikkaperäisesti oikeudenkuvaa, jolle tämän tutkimus rakentuu. Nyt aika koota oikeudenkuvan osaset yhteen ja havainnollistaa osia yhteen liimaavaa dialogisuutta. Skandinaavinen oikeusrealismi vastaa kysymyksen oikeuden olemisen tavasta, kun taas oikeuden kolmiulotteisuus antaa raamit oikeudellisen tiedon tuottamiselle ja oikeuttamiselle. Jälkimmäistä täydentää osaltaan sosiaalinen konstruktionismi, joka kuvaa tiedon ja tietämisen rakentumista. Sen sijaan hermeneutiikka ja hajottamisen ja hallitsemisen idea ratkaisevat menetelmällisen kysymyksen tutkimuksen toteuttamisen tavasta. Ontologisilla, epistemologisilla ja metodisilla lähtökohdilla on erilaisia tutkimuksellisia funktioita, jotka on koottu alla olevaan taulukkoon.

	skandinaavinen realismi	oikeuden kolmiulotteisuus	sosiaalinen konstruktionismi	hajota & hallitse	hermeneutiikka
selittäminen	x		x		x
soveltaminen		x			x
ymmärtäminen		x		x	x
tulkitseminen	x		x	x	x
kritisoiminen	x		x		

Taulukko 1. Oikeudenkuvaa ja sen tutkimukselliset funktiot.

Taulukko ei ole tyhjentävä eikä pyri esittämään lopullista tai ehdotonta totuutta, joten sitä ei tule tulkita siten, etteikö vaikkapa oikeuden kolmiulotteisuudella olisi selitysvoimaa. Sen sijaan taulukon tavoitteena on ilmaista, että tämän tutkimuksen kontekstissa painottuvat enemmän kolmiulotteisuuden tarjoamat soveltamisen ja ymmärtämisen mahdollisuudet. Taulukko kokoaa yhteen ne keinot, joilla tutkimuskysymyksiin vastataan (selittäminen, soveltaminen, ymmärtäminen, tulkitseminen ja kritisoiminen).¹⁵⁴ Tutkimuskysymykset vaativat teoreettis-metodiselta pohjalta pluralismia. Eri lähestymistavoissa ja menetelmissä (skandinaavinen realismi, oikeuden kolmiulotteisuus, sosiaalinen konstruktionismi, hajottaminen ja hallitseminen sekä hermeneutiikka) puolestaan painottuvat eri keinot. Niiden valossa lähdetään tutkimaan, mitä nähdään, kun tulitikku ei ole vielä sammunut.

¹⁵⁴ Tässä tutkimuskysymyksiin vastaamisen keinoja ei nähdä toisiaan poissulkevinä vaan pikemmin toisiaan täydentävinä, jolloin esimerkiksi ymmärtäminen voi edellyttää jonkinlaista selittämistä. Vrt. Tuomi & Sarajärvi 2018, s. 30–39.

2 KÖYHYEDEN JA SIVISTYKSEN HISTORIASTA

Ajan yleisleima oli sittenkin melkein kuoleman hiljaisuus. Meidän ei kuitenkaan pidä kuvitella, että se oli virkavalta, joka painoi Suomen kansan uuvuksiin. Tämä kansa nukkui siksi, ettei se ollut vielä herännyt. Voidaksemme tämän ymmärtää, meidän tulee muistaa, kuinka perin kehittymättömät kaikki elämänotot maassamme vielä viime vuosisadan alkupuoliskolla olivat nykyisiin verrattuina. Väkiluku ei tehnyt puoliakaan nykyisestään, varallisuus oli alhainen ja sen mukaan kaikki ulkoiset elämänsuhteet köyhät ja alkuperäiset, kansakoulut ja kansanopistot olemattomat ja kansansivistys siis aivan puutteellinen - -

V. Malinen: Valtiolliset vaiheet (1911)

2.1 Mennyt nykyisyydessä

Sosiaalista konstruktionismia mukaillen itsensäkehittämisoikeus on kulttuurin ja historian tuote. Sen vuoksi tässä luvussa katsahdetaan siihen yhteiskunnalliseen, ideologiseen ja oikeudelliseen kehitykseen, joka on edeltänyt itsensäkehittämisoikeutta. Luku vastaa osaltaan tutkimuksen keskeiseen kysymykseen siitä, mitä köyhien itsensäkehittämisoikeus sisällöllisesti on, sekä kysymykseen siitä, miten se on ollut ajassa ja paikassa. Samalla kehystetään jäljempää vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden kolmiulotteisuuden mukaan jäsennettävää tarkastelua, joka rakentuu historiallis-yhteiskunnalliselle tilanteelle.¹⁵⁵

Mennyt on osa nykyisyyttä, jolloin köyhyden ja sivistyksen historiallinen ymmärtäminen johdattavat itsensäkehittämisoikeuden ymmärtämisen äärelle. Historiallisen tulokulman taustalla on ajatus siitä, että hermeneuttinen tietoisuus sisältää historiallisen tietoisuuden, johon nykyhetken ymmärtäminen juurtuu. Ensimmäisen hermeneuttisen ehdon mukaan ymmärtäminen alkaa, kun joku puhuttelee meitä. Tätä puolestaan edeltää toiseuden hyväksyminen ja ennakkoluulojen pidätteleminen. Hermeneuttisella lähestymistavalla pyritään tuomaan esiin sitä, että *historiallinen ymmärtäminen on osa tutkimuksen kohteen ymmärtämistä*.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ks. Reale 1973, s. 374–376.

¹⁵⁶ Gadamer 2004, s. 37–39.

Luku rajautuu Suomeen ja siinä painottuvat kolme vuosisataa ennen perusoikeusuudistusta.¹⁵⁷ Paitsi että tämä ajanjakso on edeltäjiään runsaampi saatavilla olevan aineiston osalta, se on merkityksellinen itsensäkehittämisoikeutta edeltäneen aatteellisen, oikeudellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen näkökulmista. Käsillä olevassa luvussa vastataan seuraaviin köyhyyttä, sivistystä sekä niiden synteisiä koskeviin kysymyksiin.

- 1) Miltä köyhyys on näyttänyt eri aikakausina? Miten köyhyyttä ja avun saamisen kriteerejä on määritelty? Millaisia keinoja köyhyysongelman ratkaisemiseksi on ehdotettu?
- 2) Miten sivistys ja itsensä kehittäminen osana sitä ovat kehittyneet? Mitä sivistys on ollut sisällöltään ja tavoitteiltaan? Millaisen jatkumon sivistys, kulttuuri ja itsensä kehittäminen muodostavat? Milloin ja miltä osin edellisiä on oikeudellistettu?
- 3) Millaisina itsensä kehittämisen ja köyhyyden historia näyttävät oikeuden eri ulottuvuuksista tarkasteltuina ja miten ne liittyvät toisiinsa?

Köyhyyttä ja sivistystä tutkitaan ensin toisistaan erillisinä ilmiöinä, mutta lopuksi ne törmäytetään yhtäläisyyksiä esiin tuoden. Tässä luvussa kolmiulotteisuuden eri osia ei eritellä toisistaan, vaan ne kaikki ovat läsnä, joskin niiden painotukset vaihtelevat. Köyhyyttä ja sivistystä hahmotetaan todellisuusulottuvuuden käytäntöjen kautta, normiulottuvuuden sääntelyn avulla sekä arvoulottuvuuteen asettuvien ideologioiden valossa. Köyhyyden ja sivistyksen ilmentymisen tavat kiinnittyvät väistämättä kulloiseenkin yhteiskunnalliseen tilanteeseen, ja ratkaisemisen keinot puolestaan liittyvät politiikkaan ja lainsäädäntöön. Suhde yleiseen historiaan on kuitenkin melko löyhä, ja yleisiä yhteiskunnallisia olosuhteita taustoitetaan lähinnä siten, että köyhyydelle ja sivistykselle rakentuu väljätkö konteksti.

Esitettäviin tulkintoihin vaikuttaa eittämättä ja kenties hieman vinouttavallakin tavalla se, että lähtökohta on nykyisin voimassa olevassa perustuslaissa ja siinä käytettävässä käsitteistössä. On selvää, että 1700-luvulla itsensä kehittäminen oli vieras käsite, vaikka itsensä kehittämiseksi mielleltävää toimintaa harjoitettiin. Samalla tavalla kuin köyhyys ja itsensä kehittäminen ilmiöinä, myös käytettävä käsitteistö kehittyy ajassa ja paikassa. Menneisyyttä tutkitaan nykyhetkestä käsin ja paikoin käytetään käsitteitä, jotka kertovat enemmän nykyisen ymmärryksen tavoista kuin jostakin vallinneesta totuudesta.

¹⁵⁷ Tekstissä 'Suomella' viitataan maantieteelliseen alueeseen. Hallinnollisesti käsittelyssä on kolme aikakautta: Ruotsin vallan aika (vuoteen 1809 asti), autonomian aika Venäjän keisarikunnan alaisuudessa (1809–1917) ja itsenäisyyden aika (1917–).

Suhteellinen köyhyys tarjoaa käsitteellisen välineen köyhyyden analysointiin makrotason ilmiönä. Peter Townsend esitteli vuonna 1979 suhteellisen köyhyyden käsitteen,¹⁵⁸ jota hän pitää ainoana tapana kuvata puolueettomasti köyhyyttä. Käsite tuo esiin puutteellisen kyvyn päästä osalliseksi yhteiskunnassa tyypillisinä pidetyistä elämäntyyleistä. Esimerkiksi tee ei ole ravitsemuksellisesti välttämättömyys, mutta monissa kulttuureissa se on elämäntapa, jota voidaan pitää psykologisesti ja sosiaalisesti välttämättömyytenä. Vaatetukselle taas ilmasto-olosuhteet asettavat tiettyjä vaatimuksia paikan mukaan. Myös sosiaalisen kanssakäymisen ja vapaa-ajan vieton taivoille on löydettävissä tiettyjä, kulttuuriin sidottuja, piirteitä. Suhteellista köyhyyttä arvioidaan suhteessa tämänkaltaiseen kulttuuriseen ”normaaliin”, ”tavanomaiseen” ja ”hyväksytyyn”, mutta se ei suoraan tavoita subjektiivista köyhyyden kokemusta.¹⁵⁹

Amartya Sen haastaa suhteellisen köyhyyden käsitteen. Hänen ajattelussaan yhdistyvät suhteellisen ja absoluuttisen köyhyyden käsitteet, mutta hän pitää köyhyyttä pohjimmiltaan absoluuttisena.¹⁶⁰ Absoluuttinen köyhyys ilmenee kyvyn puutteena, kun taas suhteellinen köyhyys ilmenee hyödykkeiden ja niiden ominaisuuksien (omaisuus) tasolla. Senin käyttämä kyvyn (*capability*) käsite konkretisoi edellä sanottua. Kyky kertoo, mitä yksilö halutessaan pystyy tekemään, jolloin se tulee lähelle elintason käsitettä. Esimerkiksi polkupyörä ei ole ensisijaisesti omaisuutta, vaan kykyä käyttää omaisuutta. Polkupyörään liittyvää kykyä voi käyttää haluamallaan tavalla esimerkiksi paikasta toiseen liikkumiseen tai ihan vain pyöräilyn ilosta.¹⁶¹

Luvussa kiinnitetään huomiota siihen, miten köyhyys ja sivistys ovat ilmentyneet arvo- ja todellisuusulottuvuuksissa ilmentyneet, ja miten niitä on vähitellen otettu osaksi normiulottuvuutta. Menetelmällisestä näkökulmasta luvussa lähdetään hermeneuttisen kehän uloimmalta kehältä, tarkoituksena mahdollistaa syvempiin kehiin pääseminen tutkimuksen edetessä. Tulkintaa ohjaa kysymys siitä, miten tutkimuskirjallisuutta ja lainsäädäntöä voi tulkita itsensäkehittämis-oikeuden kehittymisen näkökulmasta – ennen kuin kyseistä perusoikeutta oli säädetty. Köyhyyden ja sivistyksen tuominen yhteen luvun lopussa tuottaa tulkinnan ja lähtökohdan itsensäkehittämis-oikeudelle.

¹⁵⁸ Suomessa on esitetty absoluuttisen ja suhteellisen köyhyyden rinnalle myös suhteellisen deprivaaation käsitettä. On kuitenkin hankalaa hahmottaa, mikä oikeastaan on suhteellisen köyhyyden ja suhteellisen deprivaaation ero. Terminologisesti suomen kielessä sanalla deprivatio on vastine vain lääketieteellisessä käsitteistössä. Ks. Stark 2002.

¹⁵⁹ Köyhyyden ja niukkuuden käsitteistä ks. lähemmin Townsend 1979, s. 31–60.

¹⁶⁰ Senin kulttuurinen tausta, intialaisuus, näkyy hänen ajattelussaan.

¹⁶¹ Ks. Sen 1983.

2.2 Kontrolli köyhyyden kuvana

2.2.1 Hyödyllistä hallintaa köyhäinhuoltopolitiikalla

Köyhyys on eriarvoisuuden ilmentymä, ja sääty-yhteiskunta oli keskeinen eriarvoisuutta ylläpitänyt tekijä, joka vaikutti keskeisellä tavalla yhteiskunnalliseen ja oikeudelliseen kehitykseen 1700-luvulta lähtien. Sääty-yhteiskunta oli alkanut hiljalleen vaikiintua jo edellisellä vuosisadalla rakentuen aateliston, papiston, porvariston ja talonpoikien varaan, jotka eivät edustaneet koko kansaa vaan säätyläistöä. Suurin osa kansasta ei kuulunut mihinkään säätyyn¹⁶². Keskeisenä erottavana tekijänä säätyjen välillä olivat taloudelliset resurssit ja omistajuus. Kun oikeudellistumiskehitys pikkuhiljaa alkoi, säätyjakoa uusinnettiin lainsäädännössä.¹⁶³ Sääty-yhteiskuntaa pidetään samalla tarkastelun ajallisena lähtökohtana, jonka kiinnostavuus syntyy välitilaisuudesta: Yhtäältä oltiin kiinni edeltävän vuosisadan pehmeässä valtiossa, jonka ote kansalaisista oli löyhää. Toisaalta valtiiovallan ote alkoi tiukentua ja kansalaisia pyrittiin hallitsemaan vahvemmin muun muassa oikeusnormein. Sääty-yhteiskunta vaikutti keskeisellä tavalla eriarvoisuuden kehitykseen, kun kullakin säädyllä oli toisistaan poikkeavat etuudet, oikeudet ja elämäntapa.¹⁶⁴

Yhteiskunnallisesti 1700-luvulla elettiin suhteellisen rauhallista aikaa. Kulkutautien vähäisyyden ja perunanviljelyn leviämisen seurauksena kuolleisuus laski ja demografinen kasvu oli nopeaa köyhyydestä huolimatta. Väestönkasvu johti kuitenkin siihen, että 1700-luvun loppuun tultaessa tilattomien osuus väestöstä alkoi kasvaa nopeasti, mikä tarkoitti köyhyyden lisääntymistä. Väestönkasvu merkitsi myös köyhyyden mittasuhteiden kasvua. Vastaavanlaista kehitystä oli tapahtunut jo Ruotsissa, jossa maaseudun luokkaerot olivat kasvaneet, tilallisten asema parantunut ja tilattomien heikentynyt.¹⁶⁵

Yleinen yhteiskunnallinen kehitys, jossa yhä uusia elämän osa-alueita otettiin oikeusnormein hallittavaksi, alkoi vaiheittain ulottua myös köyhyyttä koskevaksi. Köyhien ja sairaiden hoito oli perinteisesti kuulunut perheelle ja suvulle, ja

¹⁶² Torpparit, mäkitupalaiset, palkolliset ja loiset olivat säädyttömiä. Esimerkiksi vuonna 1890 säädyttömiä oli noin 70 prosenttia koko väestöstä. Talonpoikia oli tuolloin 26,15 prosenttia väestöstä, porvarista 3,11 prosenttia, papista 0,26 prosenttia ja aatelistoa vain 0,12 prosenttia. Säätyläiset edustivat kansan vähemmistöä, ja sitäkin epätasaisesti, eivätkä säätyvaltiopäivät vastanneet edustuksellisen demokratian periaatteita. Ks. Neuvonen 2018, s. 155.

¹⁶³ Heikkinen 1983, s. 43–44.

¹⁶⁴ Heikkinen 1972, s. 189–190.

¹⁶⁵ Haatanen 2017, s. 16–19, Pulma 1994, s. 37, Van Aerschot 1996, s. 38, 45.

suurperheinstituutio¹⁶⁶ säilyi keskeisenä niin kutsuttuna sosiaaliturvajärjestelmänä aina 1800-luvun puoliväliin saakka.¹⁶⁷ Köyhäinhuoitopolitiikkaa¹⁶⁸ alettiin harjoittaa aiempaa järjestäytyneemmin 1700-luvulla, vaikka sitä koskevia velvollisuuksia oli ollut aiemminkin.¹⁶⁹ Tärkeäksi köyhäinhuoitopolitiikan tehtäväksi tuli erottaa ”oikeat köyhät” niin kutsutuista laiskureista. Lisäksi valtio alkoi esimerkiksi kehittää lastenhuoltoa ja -suojelua¹⁷⁰ ja harjoittaa väestöpolitiikkaa. Lainsäädäntöä ja siihen liittyvää politiikkaa ei kuitenkaan ole pidetty merkittävänä väestönkasvuun liittyvänä tekijänä, vaan siihen vaikuttivat ennen kaikkea muut tekijät.¹⁷¹ Ylhäältä annettuihin määräyksiin suhtauduttiin kuitenkin erityisesti talonpoikaisvaltaisilla alueilla kielteisesti ja pidäytyttiin mieluummin omissa perinteissä.¹⁷² Valtiotasolla taas ajateltiin, että lakia tuli muuttaa silloin, kun yleinen hyvä ja muuttuneet olosuhteet vaativat sitä.¹⁷³

Köyhäinhuoitopolitiikka käsitti 1700-luvulla laillisen suojelun eli palveluspakon, vaivaisruotujärjestelmän sekä elätehoidon. Niille ominaista oli pyrkimys hallita köyhyyttä ylhäältä päin. Myös kerjäämistä pidettiin köyhäinhoidon muotona.¹⁷⁴ Palkollissäännön (1723, 1739) mukaan jokainen säätyihin kuulumaton mies,¹⁷⁵ joka ei työkennellyt, oli velvollinen menemään jonkun palvelukseen. Vastaavasti ylempät säädyt olivat velvollisia antamaan alueensa työttömille ja vähempiosaisille työtä. Palkollissääntö palveli ylempien säätyjen etua ja ratkaisi työvoimapulaan liittyviä ongelmia. Laillinen suojelelu näyttäytyi siten yhtäältä heikompiosaisien auttamisena ja

¹⁶⁶ Suurperheestä on useita määritelmiä, joista yhden mukaan suurperheessä on isäntäpari ja vähintään yhden perillisen perhe.

¹⁶⁷ Pulma 1994, s. 26–27.

¹⁶⁸ Köyhäinhuoitopolitiikka liittyi tuolloin muun muassa kerjäläisiin, irtolaisiin ja pakkotyöhön.

¹⁶⁹ Tähän vaikutti kristinusko, jonka myötä maakuntalacissa määrättiin köyhäinhuitovelvollisuuksia talonpojille jo 1100-luvulla. Verot maksettiin kirkolle, ja uskonnolliset yhteisöt alkoivat huolehtia köyhäinhoidosta. Yhteisöjen ylläpitämät hoitolaitokset olivat suhteellisen erikoistuneita ja järjestäytyneitä, eli köyhäinhoito alkoi institutionalisoitua jo varhain, Pohjoismaissa 1200-luvulla. Köyhäintaloista muodostui köyhäinhoidon keskeisin elementti, ja Suomessakin köyhäintalon varhainen malli oli jo 1350-luvulla perustettu Pyhän Yrjänän hospitaali Turussa. Ks. Pulma 1994, s. 15–18.

¹⁷⁰ Ks. Pulma 1994, s. 42–43.

¹⁷¹ Haatanen 2017, s. 18, Pulma 1994, s. 41, Van Aerschot 1996, s. 45, 47.

¹⁷² Pulma 1994, s. 41.

¹⁷³ Vepsä 2012, s. 521.

¹⁷⁴ Edeltävällä vuosisadalla oli ollut jo merkkejä köyhäin- ja vaivaishoidon oikeudellistumisesta. Vuoden 1624 konstituutiosta kiellettiin kerjuu, mutta käytännössä se oli mahdotonta. Niinpä kerjuu sallittiin vuoden 1642 kerjuusäännössä ja siitä muodostui yksi köyhäinhoidon keino. Ks. Pulma 1994, s. 33.

¹⁷⁵ Jokainen, jolla ei ollut elinkeinoa, virkaa, taloa tai torppaa, määriteltiin maankiertäjäksi, irtolaiseksi, huonekuntalaiseksi (loiseksi) tai ”muuksi laiskuriksi”, eli palvelusvelvolliseksi. Irtolaisnaisiin suhtauduttiin miehiä ankarammin ja heidän kohtelunsa oli kovempaa. Irtolaisnainen saattoi päätyä esimerkiksi laittomaan kapakointiin tai prostituutioon. Ks. Pulma 1994, s. 29–31.

selviytymiselle välttämättömänä pakkona.¹⁷⁶ Palvelusvelvollinen ei päässyt vaurastumaan tai välttämättä edes saavuttamaan siedettävää elintasoja, sillä palkat pidettiin matalina. Päätettiin, että matalat palkat johtavat alhaisiin tuotantokustannuksiin, ja edelleen viennin elvyttämiseen ja valtion vaurastumiseen. Lisäksi ajateltiin, että korkeat palkat alentavat työhalua.¹⁷⁷ Palveluspakon lisäksi köyhiä hallinnoitiin rajoittamalla vapaata liikkuvuutta. Laki kotipaikkaoikeudesta (1788) kielsi paikkakunnalle muuton sellaisilta henkilöiltä, joiden epäiltiin olevan köyhäinhoidon tarpeessa. Seurakunta, jossa avuntarvitsija oli viimeksi ollut palkollisena, loisena tai tilallisena, oli velvollinen antamaan köyhäinhoitoa. Tämä liittyi kuntien välisiin kiistoihin köyhäinhuoltovastuusta.¹⁷⁸

Palveluspakko erotti työhön kykenevät köyhät työkyvyttömistä köyhistä eli vaivaisista.¹⁷⁹ Jälkimmäisille rakennettiin köyhäintupia ja -taloja, ja alue kerrallaan vaivaisruotujärjestelmä alkoi yleistyä. Ruodun osakkaat ylläpitivät ruotilaisia, jotka olivat lähinnä heikkokuntoisia lapsia ja vanhuksia, sairaita, vammaisia ja mielisairaita. Järjestelmä levisi hitaasti eikä se ollut yhtenäinen, vaan sisältö vaihteli sekä ruodun osakkaan että paikallisen pitäjän- tai kirkkokokouksen päätösten mukaan, joista osa kieltäytyi ottamasta järjestelmää käyttöön vedoten sen kustannuksiin.¹⁸⁰ Ruotujärjestelmän lisäksi toinen tukimuoto oli seurakunnan kustantama eläminen yksityisessä kodissa, elätehoito. Kulut katettiin vaivaiskassasta, josta saatettiin antaa tukea myös sellaisille köyhille, jotka eivät olleet ruotu- tai elätehoidon piirissä. Vaivaiskassa ei kuitenkaan ollut pohjaton, ja sen varat vaihtelivat sattumanvaraisesti.¹⁸¹ On myös esitetty, että käsitys köyhäinhoidon lakisäteisestä pakosta 1700-luvulla on väritynyt, kun sitä on tulkittu modernista oikeus- ja hallintokulttuurista käsin. Vaikka köyhäinhoidon lainsäädännöllisen kehityksen alku paikantuu 1700-luvulle, toiminta ei ollut järjestäytynyttä, järjestelmällistä tai säännöksiä noudattavaa.¹⁸²

Köyhien kohtelua leimasivat paitsi rajoittaminen ja pakottaminen, myös hyötyajattelu¹⁸³, joka korosti taloudellisia päämääriä ylitse kaiken muun. Hyötyajattelun

¹⁷⁶ Haatanen 2017, s. 13, Van Aerschot, 1996 s. 37–38.

¹⁷⁷ Haatanen 2017, s. 15.

¹⁷⁸ Pulma 1994, s. 48.

¹⁷⁹ Pulma 1994, s. 31.

¹⁸⁰ Pulma 1994, s. 45–47, Van Aerschot 1996, s. 41–42.

¹⁸¹ Van Aerschot 1996, s. 42–43.

¹⁸² Vuonna 1788 annettiin myös julistus kotipaikkaoikeudesta ja muuttoreajoituksista, joka satoi vaivaihoidon kotipaikkaan. Sen merkitys on kuitenkin epämääräinen, sillä se ei esimerkiksi laajentanut seurakunnan köyhäinhuoltovelvollisuuksia. Ks. Van Aerschot 1996, s. 43–46.

¹⁸³ Hyödyn ajaksi, jota saatetaan nimittää myös varhaiseksi valistuskaudeksi, kutsutaan ajanjaksoa 1730-luvulta 1760-luvun lopulle.

mukaisesti tavoite oli kasvattaa valtion valtaa talouden avulla. Tämä näkyi esimerkiksi säätyvaltiopäivillä merkantilistisena propagandana¹⁸⁴, joka pyrki muokkaamaan mielipiteitä hyötyajattelun mukaisiksi ja suuntaamaan köyhäinhoitoa tämän mukaisesti varaamalla väestö työvoimaksi. Suomi oli hedelmällinen maaperä hyötyajattelun juurtumiselle, sillä Suomeen kohdistui jatkuvasti niin sotilaallisia kuin taloudellisia uudistus suunnitelmia. Yksi hyödyn ajan ilmentymä oli älyjen valinta (*selectus ingeniorum*) jonka tavoitteena oli valikoida älykkäimmät yksilöt koulutettaviksi ja ohjata niin kutsuttu kelvoton aines kiinnostuksen ja kyvykkyyden perusteella tuottavaan työhön. Itsensä kehittämisen kannalta hyödyn ideologia edellytti kiintoisasti sitä, että henkinen kulttuuri alistui ainakin osittain palvelemaan valtion tarpeita.¹⁸⁵

Oli siis valtion ja talouden etu, että köyhät saatiin tekemään töitä, jopa rangaistusten uhalla.¹⁸⁶ Sen sijaan ei vallinnut yksimielisyyttä siitä, että yhteiskunnan tukimuodot hyödyttäisivät valtiota tai olisivat talouden näkökulmasta kannattavia ratkaisuja. Työhön kykenemättömiä köyhiä koskevaa lainsäädäntöä ei laadittu tai noudatettu vastaavanlaisella tarmolla kuin laillista suojelua koskevaa sääntelyä. Tämäkin kiinnittyy hyötyajatteluun: ruotu- ja elätehoito maksoivat, eikä niiden piirissä olleista välttämättä koskaan tullut työkelpoisia, taloudellisesti tuottavia yksilöitä. Yhteiskunnan tukimuotojen ei ajateltu koituvan talouden tai valtion hyödyksi.

Taloudellinen ahdinko näkyi 1800-luvulle tultaessa laajamittaisena kerjäämisenä, jota ylempät säädyt pitivät rasitteena. Hallitusvalta reagoi tähän antamalla keisarillisen julistuksen kerjuun ehkäisemisestä vuosina 1817 ja 1822, mutta niiden pyrkimyksenä vaikuttaa olleen kerjäämisen kontrolloiminen, ei niinkään köyhälistön auttaminen.¹⁸⁷ Kerjuujulistus ei vaikuttanut kerjäämiseen, saati lopettanut sitä. Koleraepidemioita 1830-luvulla ja siitä seurannut yhä laajempi kiertelevän kerjäläisyyden ilmiö johtivat uudenlaisen sääntelyn tarpeeseen. Köyhäinhuoltolainsäädäntöön ylipäätään kohdistui paineita muuttuneessa yhteiskunnallisessa ja väestöllisessä tilanteessa, eikä pistemäinen reagointi akuutteihin kriiseihin ollut kestävä. Kerjuujulistus ja uudistetun palkollisasetuksen (1805) mukainen laillisen suojelun järjestelmä olivat voimassa vaivahoitoasetuksen (1851) voimaantuloon asti. Vaivahoitoasetuksen on kuvattu

¹⁸⁴ Laajasti tulkittuna merkantilismi on sääty-yhteiskunnan oikeudellisia, poliittisia ja taloudellisia järjestelyitä legitimoivan oppirakennelman. Se ei ollut yhtenäinen oppi, vaan sitä on myöhemmin jäsennetty yhtenäisempään muotoon. Alun perin merkantilistisen politiikan tavoitteena oli vahvistaa valtiota sotilaallisesti ja hallinnollisesti. Merkantilismi oli hyödyksi ennen kaikkea säätyläisille, joiden eri- ja etuoikeuksia merkantilistisin opein oli mahdollista ajaa. Näin merkantilismi vahvisti säätyläisten asemaa ja vastaavasti heikensi rahvaan asemaa. Ks. tieteen termipankki, Kekkonen 1987, s. 10–17.

¹⁸⁵ Heikkinen 1972, s. 24–37, 190.

¹⁸⁶ Ks. Haatanen 2017, s. 13.

¹⁸⁷ Auttamisvelvollisuus osoitettiin julistuksessa seurakunnalle. Lisäksi vuoteen 1822 asti oli mahdollisuus suorittaa kertaluonteinen verotus, mikäli vaivaiskassassa ei ollut rahaa.

olleen ”lempeä eikä poisjelottava”, koska sillä laajennettiin vaivashoidon saajien piiriä. Asetuksen tavoitteena oli hankkia työtä työkykyisille ja samalla huolehtia työkyvyttömistä, kuten vammaisista ja vanhuksista.¹⁸⁸ Tukimuotoja olivat edelleen ruotuhoido¹⁸⁹, elätehoito ja avustukset vaivauskassasta sekä uutena vaivaistalot, joita paikallisyhteisöjen ei kuitenkaan ollut pakko perustaa ja niiden määrä jäi näin ollen vähäiseksi. Ensisijaisena tukimuotona pidettiin yhä sukulaisten antamaa apua. Kerjääminen jatkui edelleen, vaikka sitä pyrittiinkin suitsimaan lainsäädännöllä.¹⁹⁰

Vaivashoitoasetusta kritisoitiin sen laajuuden ja armeliaisuuden vuoksi, ja sitä pidettiin pitkään asetuksen kumoamisen jälkeenkin ”kaiken pahan alkuna ja juurena”. Ylimmät säädyt ajattelivat, että asetus oli vaikuttanut työväen oloihin haitallisesti ”sekä taloudellisessa että siveydellisessä suhteessa”. Ajateltiin, että vaivashoito lisäsi välinpitämättömyyttä ja laiskuutta, ja että todellisuudessa monet olisivat tulleet hyvin toimeen itsenäisestikin. Myös avunsaannin vastikkeettomuutta kritisoitiin, kun avunsaanti ei enää edellyttänyt taitoa tai työn tekemistä. Tosiasiassa apua annettiin vain todelliseen tarpeeseen tarkkojen selvitysten pohjalta.¹⁹¹

Vaivashoitoasetus oli ensimmäinen systemaattinen ja kokonaisvaltainen yritys luoda toimeentuloturvajärjestelmä yksityiskohtaisen lainsäädännön keinoin. Hallinnollisesti ja organisatorisesti tämä tarkoitti usealla seudulla laadullista uudistusta, kun toimeenpanoelimet vakiintuivat ja vahvistuivat, vaikkakaan vaikutukset eivät olleet yhtenäiset. Vaikka säännökset ja valvonta yhtenäistyivät, tämä ei suoraan siirtynyt käytäntöihin.¹⁹² Kun vaivashoidon kustannukset nousivat, hallinnollisten rakenteiden kestävämmäisyys tuli esiin ja vaivashoitoasetuksen maksajiksi joutuneen väestön tyytymättömyys lisääntyi, säädettiin uusi vaivashoitoasetus (1879).¹⁹³ Kyse ei ollut ainoastaan vaivashoidosta, vaan muiden muutosten mukanaan tuomien ongelmien hallitsemisesta: irtolaisuudesta, muuttoliikkeestä ja työnhakijoiden liikkumisesta, joita koskevia normeja ryhdyttiin seuraavina vuosina sääntelemään.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Haatanen 2017, s. 35, Pulma 1994, s. 55, Van Aerschot 1996, s. 50–55, 97.

¹⁸⁹ Ruotuhoidon merkitys köyhäinhoidon osana alkoi kuitenkin vähentyä pikkuhiljaa vuosisadan puolivälistä eteenpäin. Ruotuhoidon ongelmia olivat muun muassa jäykkyys sekä epäselvyys siitä, millä perusteilla ruotuhoidon rasitus voitiin tasoittaa ja suhteuttaa vaivashoitoveron rasitukseen. Ruotuhoidon lopullisen romahduksen syynä on pidetty rahatalouden tunkeutumista maaseudun sosiaalisiin suhteisiin. Ks. Pulma 1994, s. 65–66.

¹⁹⁰ Pulma 1994, s. 59–61, Van Aerschot 1996, s. 64–67.

¹⁹¹ Haatanen 2017, s. 102–106.

¹⁹² Pulma 1994, s. 65.

¹⁹³ Van Aerschot 1996, s. 77.

¹⁹⁴ Van Aerschot 1996, s. 94.

Vuoden 1879 vaivaishoitoasetuksessa poistettiin paljon kritiikkiä osakseen saanut työkykyisten oikeus avustukseen. Asenteet olivat koventuneet sitten vuoden 1852 vaivaishoitoasetuksen, kun väestön mahdollisuuksia elannonhankintaan oli lisätty. Ylempien säätyjen ja liberalistisen ajattelun näkökulmasta jokainen saattoi olla oman onnensa seppä, ja työkykyisen oikeus apuun alkoi näyttäytyä suorastaan vaaralliselta periaatteelta. Uudessa vaivaishoitoasetuksessa vaivaishoidon eri muotoja ei enää eritelty ja kotipaikkaoikeutta muutettiin niin, että kunta ei voinut enää kieltää sinne muuttoa vedoten vaivaishoidon kustannuksiin. Pakot, velvollisuudet ja oikeudet supistettiin minimiin. Yleisten määräysten mukaan jokainen työhön kykenevä oli velvollinen elättämään itsensä ja alaikäiset lapsensa (1.1 §). Hoitoon ja tarpeenmukaiseen elatukseen olivat oikeutettuja alaikäiset, heikkomieliset, raajarikkoiset, sairaat sekä vanhuksat (2 §). Muiden avunsaanti oli satunnaista ja riippui muun muassa kunnan määräyksistä (3 §). Samalla avunsaajan asemaa säädeltiin erittäin tiukoilla normeilla ja jatkuvasti vaivaishoidon varassa oleva määriteltiin holhouksen alaiseksi, mikä johti äänioikeuden menettämiseen. Uudistettu sääntely mahdollisti siten myös avunsaajan rankaisemisen.¹⁹⁵

Uusi vaivaishoitoasetus oli kuitenkin hallinnollisesti ja organisatorisesti edistykseellinen sekä sangen seikkaperäinen. Edeltävä vaivaishoitoasetuksessa keskityttiin paikallistasoon, kun taas uudessa asetuksessa mukana oli aiempaa vanhemmin valtakunnallinen taso. Lisäksi perustettiin vaivaishoidontarkastajan virasto, joka oli valtakunnallinen suunnittelu- ja valvontaviranomainen. Se johti ja hallinnoi vaivaishoitoa ylhäältä alas.¹⁹⁶ Onkin todettu, että köyhyysongelma ja vaivaishoito ymmärrettiin vuosisadan lopussa paremmin kuin vuosisadan alussa, ja vuoden 1879 vaivaishoitoasetus olikin voimassa 1920-luvulle asti.¹⁹⁷ Kehitykseen vaikuttivat myös vallalla olevat aatteet.

2.2.2 Kehityksen ja köyhyiden keinulauta

Köyhyiden näkökulmasta piiryy kaksi keskenään melko erilaistakin kehityskulkua 1800-luvulla. Siinä missä vuosisadan ensimmäinen puolisko oli verrattain staattinen, jälkimmäisellä puoliskolla talouden ja yhteiskunnan kehitys oli joutuisampaa ja köyhyys sai uusia muotoja. Yhteiskunnalliseen kehitykseen vaikutti Suomen aseman muuttuminen suhteessa Venäjään. Taloudelliset olosuhteet muuttuivat, kun Suomi

¹⁹⁵ Pulma 1994, s. 61–62, Van Aerschot 1996, s. 95–96.

¹⁹⁶ Van Aerschot 1996, s. 178.

¹⁹⁷ Pulma 1994, s. 56.

liitettiin vuonna 1809 autonomiseksi osaksi Venäjän keisarikuntaa, vaikka oikeusnormien osalta tilanne säilyi melko muuttumattomana. Oma keskushallinto, verotus, sisä- ja talouspolitiikka loivat perustan nationalistiselle yhteiskunnan kehittämiseksi.¹⁹⁸ Samalla autonomia näyttäytyy demokratian kehittymisen kannalta käännekohtana taaksepäin,¹⁹⁹ sillä valta oli juristikoulutuksen saaneella virkamiehistöllä, eikä valtiopäiviä kutsuttu koolle yli puoleen vuosisataan. Elettiin eräänlaista byrokratian valtakautta, mutta syy ei pohjimmiltaan ollut Venäjän keisarin vaan virkamiehistön, joka toki nautti keisarin luottamusta. Vallankäytön seurauksena esimerkiksi verovaroja käytettiin siten, että tuloerot kasvoivat autonomian aikana merkittävästi, eikä autonomian aika sen vuoksi palvellut enemmistöä kansasta.²⁰⁰

Käänne kohti muutosta tapahtui Venäjän hallitsijanvaihdoksen myötä vuonna 1855. Siitä seurasi vallanvaihdos myös Suomessa, jossa tärkeisiin viroihin valittiin markkinataloudellisille uudistuksille myötämielisiä henkilöitä. Valtiopäivätön niin kutsuttu ”valtiollinen yö” päättyi vuonna 1863, ja samalla taloudellista toimintaa alettiin ohjalla oikeusnormein kohti liberalismia, ottaen etäisyyttä merkantilistiseen ohjailusysteemiin. Keskeinen kehityssuunta oli tehdä vapaudesta pääperiaate ja rajoituksista poikkeuksia.²⁰¹ Taloudellisen kehityksen kannalta 1860-luvun industrialisointumisen²⁰² olikin käännteentekevä yhteiskunnalliselle kehitykselle²⁰³. Toisaalta on esitetty, että vasta 1890-lukua voidaan pitää tosiasiallisen muutoksen vuosikymmenenä, ja syrjäisimmät seudut pääsivät muutoksen piiriin vasta seuraavalla vuosisadalla.²⁰⁴

Markkinatalouden mukanaan tuoma työnteon tapa oli omiaan jakamaan ihmisiä köyhiin ja ei-köyhiin.²⁰⁵ Väestö alettiin nähdä työvoimana ja kustannustekijänä, ja vastaavasti moraalinen velvoite auttaa köyhiä väheni. Markkinatalous vaikutti sosioekonomisiin suhteisiin niin, että työllisyydestä ja työttömyydestä sekä palkkatasosta muodostui määrääviä tekijöitä. Kehitystä tuettiin erinäisin lainsäädännöllisin

¹⁹⁸ Pulma 1994, s. 51.

¹⁹⁹ Vrt. Ruotsi, jossa liberalisointikehitys jatkui.

²⁰⁰ Heikki Ylikangas toteaa myös osuvasti: ”Valta muovasi virkakunnan, virkakunta vallan mieleiseksi.” Ylikangas 1993, s. 105–112.

²⁰¹ Ylikangas 1993, s. 115–122

²⁰² Kun industrialismi ymmärretään laajasti, se ei tarkoita ainoastaan teollistumista, vaan myös taloudellisten ja yhteiskunnallisten katsomustapojen muutosta.

²⁰³ Laajemmin 1800-luvulla tapahtuneesta elinkeinovapauden murroksesta oikeusnormien näkökulmasta ks. Kekkonen 1987.

²⁰⁴ Haatanen 1974, s. 48–52.

²⁰⁵ Tämä on kiinnostavaa siksi, että klassisen liberalismin taustalla on pyrkimys hyvinvointiin lisäämällä tasavertaisuutta. Ks. Sandelin 2018.

toimenpitein²⁰⁶. Suhdannevaihtelut ja talouskriisit korostivat köyhyysongelmaa, jonka syitä haettiin liikaväestöstä ja pientilavaltaisuudesta, ei esimerkiksi poliittisista päätöksistä. Köyhyyttä pidettiin sinänsä poliittisesti ja sosiaalisesti tärkeänä ongelmana, jota ei kuitenkaan kyetty ratkaisemaan, ja vasta työväenliike alkoi ottaa voimakkaammin kantaa köyhyyden ja eriarvoisuuden poistamiseen.²⁰⁷ Voikin väittää, että moderni köyhyys sai alkunsa 1800-luvulla.

Toisaalta teollistuminen ja liberalismi²⁰⁸ toimivat toisiaan vahvistavina voimina, edistysaskeleina kohti parempaa elämää. Vapaata kilpailua ja elinkeinovapautta kannattaneiden liberalistien mukaan valtion olisi puututtava elinkeinotoimintaan mahdollisimman vähän. Tämä olisi myös keino kasvattaa ahkeria, yritteliäitä ja taitavia yksilöitä. Toisaalta voimissaan oli yhä merkantilistinen ajattelu, jossa kansan taloudellisten harrastusten pääpyrkimyksenä tuli olla valtion varallisuuden maksimointi. Siinä missä merkantilismissa kilpailua pyrittiin keskusjohtoisesti rajoittamaan, liberalismi pyrki ammatinharjoittamisen, sopimisen ja omistamisen vapauteen. Merkantilistinen yhteiskuntakäsitys on staattinen, ja liberalismin puolestaan dynaaminen. Kestikin aikansa ennen kuin liberalismi sai yliotteen.²⁰⁹ On tosin huomautettava, että Anders Chydenius esitti merkantilismin kritiikkiä ja puhui vapaan kilpailun puolesta²¹⁰ jo vuosien 1765–1766 myssyvaltiopäivillä, mutta kiinnostuksesta huolimatta ajatukset jäivät vielä tuolloin vaille tosiasiallisia seurauksia.²¹¹ Chydeniusta ja Smithiä yhdisti kiinnostus heikompiosaisiin ja ajatus siitä, että liberalismi tuottaa hyvinvointia.²¹²

Yhteiskunnallisesti teollistumisen ja liberalismin vahvistuminen näkyivät 1800-luvun jälkipuoliskolta alkaen vähittäisenä elinkeinorakenteen muuttumisena,

²⁰⁶ Tuonti- ja vientikiellot poistettiin tullitariffista, käsityön ammattimainen harjoittaminen ja maakauppa vapautettiin, Suomeen luotiin oma valuutta, joka irrotettiin ruplasta, sahausliikkeen perustamista koskevat rajoitukset purettiin osittain ja säädettiin elinkeinoasetukset, jotka tukivat elinkeinovapauden syntyä. Ks. Van Aerschot 1996, s. 60.

²⁰⁷ Haatanen 2017, s. 157–160, Häkkinen & Peltola 2005, s. 46–49.

²⁰⁸ Liberalismilla on monia merkityksiä, ja se yhdistetään usein Adam Smithiin ja David Ricardoon. Smithin mukaan markkinoiden on oltava vapaat ja valtion rooli minimoitu, ja tässä luonnollisen vapauden järjestelmässä jokainen voi tavoitella markkinoilla omaa etuaan. Näkymättömän käden ansiosta tämä tapahtuu harmonisesti. Ricardo kehitti Smithin oppeja ja esitteli suhteellisen edun teorian, jonka mukaan vapaakauppa on edullisin kummallekin kaupan osapuolella olevalle valtiolle. Ks. Kallioinen 2019, s. 69–70, Luoto 1983, s. 58–67, Palonen 2003, s. 482–483, Sandelin 2018.

²⁰⁹ Kallioinen 2019, s. 69, 72, Hytönen 1911, s. 46–48.

²¹⁰ Chydenius kirjoitti muun muassa, että taloudellisen toiminnan on oltava säätyerioikeuksista vapaata ja sääntelyn määrä minimoitava. Vapaus olisi sekä taloudellisesti tehokasta että kuluttajien edun mukaista.

²¹¹ Kallioinen 2019, s. 70–71.

²¹² Ks. Sandelin 2018.

maassamuuttona ja kaupunkimaistumisena. Tapahtui siirtymä luontoistaloudesta rajatalouteen, omavaraismaanviljelystä vaihdantaan, käsityötuotannosta tehdastuotantoon ja pienteollisuudesta suurteollisuuteen. Väkiluku kasvoi ja niin valtio kuin yksilöt alkoivat vähitellen vaurastua. Vaurastuminen ei kuitenkaan ulottunut koskemaan kaikkia, eikä köyhyys kehityksen myötä kadonnut.²¹³

Kehitys oli 1800-luvulla myös poliittista ja sitä kautta normiulottuvuudessa tapahtuvaa, vaikka oikeudellistuminen olikin suhteellisen hidasta, eikä pysynyt yhteiskunnallisen kehityksen mukana. Edellisen vuosisadan lainsäädäntö ei soveltunut tilanteeseen, jossa väestö oli nopeasti kasvanut. Vanha lainsäädäntö ei sallinut liikkuvuutta, vaan tilattoman väestön oli pysyttävä sijoillaan, vaikka työtä ei ollut, sosiaalisen kohoamisen mahdollisuuksista puhumattakaan. Liikkumattomuutta on pidetty yhtenä keskeisenä syynä köyhäläistymiselle.²¹⁴ Yksi maalaisväestön köyhtymiseen vaikuttaneista tekijöistä oli se, että jälkeenjäänyt lainsäädäntö ei turvannut riittävästi heikoimpien asemaa.²¹⁵

Yhteiskunnallista eriarvoisuutta ylläpidettiin yhä säätyerioikeuksilla, mutta myös muut olosuhteet vaikuttivat köyhyysongelman laajenemiseen. Nälkä- ja tautikatastrofi nosti kuolevuuden ennenkokemattomiin lukemiin. Huonot satovuodet huipentuivat täydellisiin katoihin vuosina 1867–1868.²¹⁶ Aliravitsemuksen vuoksi vastustuskyky oli yleisesti ottaen huono, ja jatkuvasti lisääntyneet kerjäläisjoukot levittivät kulkutauteja myös niille seuduille, joilla ei ollut akuuttia nälänhätää. Toisaalta yksipuolinen elinkeinorakenne ja kehittymätön maatalous olivat omiaan syventämään kriisiä, sillä vain teollistumattomassa ja kehittymättömässä maassa 1860-luvun kaltainen katastrofi oli ylipäätään mahdollinen. Sääty- ja maatalousyhteiskunnan aikana

²¹³ Ks. Haatanen 1974, s. 51–60.

²¹⁴ Haatanen 2017, s. 27.

²¹⁵ Tutkimuksissa ja kirjoituksissa lainsäädäntöä on pidetty keskeisenä syynä tilattomuuteen ja liikkävään väestöön. Vaikka lainsäädäntö eliminoi köyhälistön taloudellisen ja sosiaalisen kohoamisen mahdollisuudet, näkemys yliarvioi lainsäädännön merkityksen. Olisi vaadittu äärimmäisen edistyksellistä ja anteliaasta lainsäädäntöä, jotta kokonaisen väestöluokan sosioekonominen status olisi saatu nostettua. Ks. Haatanen 2017, s. 36.

²¹⁶ Myöhemmin on pystytty osoittamaan, että Suomessa vallitsi absoluuttinen ruokapula vuosina 1867–1868. Köyhyyden näkökulmasta Gini-kertoimet osoittavat Suomen sijoittuneen nykyisten kehitysmaiden tasolle. Absoluuttisesta ruokapulasta huolimatta ruokaa olisi ollut tarpeeksi henkiinjäämiseksi, mikäli se olisi jaettu tasaisesti koko väestölle. Kääntöpuolena olisi tosin ollut työkyvyn heikkeneminen, sillä ruokaa oli joka tapauksessa liian vähän suhteessa ruumiillisen työn vaatimuksiin. Elintarvikevajeeseen reagointiin kuitenkin hitaasti. Erään näkemyksen mukaan katastrofia olisi voitu lieventää myös rajoittamalla väestön lähtemistä kerjuulle – samalla olisi vältetty tautien leviämistä. Viivyttely ja liiallinen optimismi olivat tekijöitä, joiden vuoksi nälkävuosien hoitoa voi pitää poliittisesti epäonnistuneena. Ks. Kunnas 2018.

kehitettyt yksilölliset, yhteisölliset, kunnalliset tai valtiolliset turvajärjestelmät eivät olleet riittäviä estääkseen 1860-luvun katastrofia.²¹⁷

Satomenetykset, elintarvikepula, nälkä ja korkea kuolleisuus eivät ylipäätään olleet poikkeuksellisia agraarisessa Suomessa, vaikka nälkävuosia lukuun ottamatta massailmiöitä ei ollutkaan. Kun väkiluku kasvoi nopeasti 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla, vanhoin menetelmin harjoitettu maatalous ei riittänyt ruokkimaan kasvavaa väestöä. Nälkävuodet erottautuivat tasaisesta köyhyyden jatkumosta syvyytensä ja aiheuttamansa massaköyhyyden vuoksi: ajanjakson tapahtumat seurauksineen ilmensivät köyhyydestä johtuvaa, äärimmäistä sosiaalisten ongelmien eskaloitumista. Elin-
tarvikkeiden puute ja taloudelliset vaikeudet syvensivät köyhyysongelmaa ja muuttivat agraarisen yhteiskunnan taloudellista perustaa. Laillisen suojelun järjestelmän ha-
jottua köyhien oli joko luotettava paikalliseen vaivashoidon suojaan tai lähdeittävä muualle etsimään toimeentuloa.²¹⁸

Köyhäinhoitopolitiikka heijasteli vallalla ollutta poliittista ja aatteellista ilmapiiriä. Vuoden 1879 vaivashoitoasetuksen säätämisen aikaan syntyi taloudellista vapaamielisyyttä korostanut liberaalinen puolue, joka nojasi vahvasti klassisen liberalismiin aatteille²¹⁹. Puolueen perustamisen aikaan pinnalla oli kuitenkin enemmän kieleen kuin talouteen liittyviä poliittisia kiistoja.²²⁰ Lopulta työn vapauden ja vapaan kilpailun aatteet alkoivat näkyä lainsäädännössä, ja vuonna 1879 säädettiin elinkeinolaki, jolla nostettiin elinkeinoelämä yhteiskunnan johtotähdeksi. Elinkeinoelämän kukoistaessa työntekijät jäivät kuitenkin unohduksiin, heidän yhteiskunnallinen asemansa oli halveksittu ja taloudellinen tila kaikesta huolimatta epävakaa.²²¹ Kansallisista ja yhteiskunnallisista aatteista voimaantuneina työväestö organisoitui työväenliikkeeksi. Ensimmäiset työväenyhdistykset perustettiin Vaasaan ja Helsinkiin vuonna 1883. Samalla vuosikymmenellä alettiin muodostaa ammattaittain ryhmitettyjä alaosastoja (ammattiosastot), jotka seuraavalla vuosikymmenellä organisoituivat koko maan kattaviksi ammattiliitoiksi.²²²

²¹⁷ Haatanen 1974, s. 49–50, Haatanen 2017, s. 81–87, Pulma 1994, s. 55, 67–68.

²¹⁸ Häkkinen & Peltola 2005, s. 42, 44, Van Aerschot 1996, s. 56.

²¹⁹ Liberaalisen puolueen ohjelma (1880) saatavilla osoitteessa <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/ohjelmalistat/LP/315>.

²²⁰ Kieliriita kosketti yhteiskuntaa laajasti, ja kiistelyn aiheena olivat muun muassa koulujen kieliolot. Poliitikassa näkyi kiinnostavasti ruotsin kielen ylivalta ja poliittisen suomen kielen vakiintumattomuus. Ks. Hyvärinen 2003, s. 84–85, Neuvonen 2018, s. 112–124, Palonen 2003, s. 472–473.

²²¹ Työväestön hengen ja terveyden suojelemiseksi säädettiin lakeja, mutta toimenpiteet eivät olleet kovin laajoja.

²²² Hytönen 1911, s. 50–51, Voionmaa 1911, s. 63–65.

Köyhyys oli 1800-luvun kuva siitä huolimatta, että yhteiskunnan ja oikeuden muutostahti oli kiivaampi kuin koskaan aiemmin.²²³ Myöhemmin on myös kvantitatiivisesti osoitettu Suomen väestön toimeentulon olleen 1800-luvulla niukempaa suhteessa muihin maihin. Alueelliset erot olivat huomattavia, ja alueiden välillä oli kehitykselle tyypillisiä varallisuuseroja. Teollistumisesta huolimatta Suomi säilyi agraarisena maanviljelys- ja maalaismaana läpi 1800-luvun. Agraarisuus ei tarkoittanut suoraan köyhyyttä, vaan maalaisväestöstä osa hyvin toimeentulevaa ja osa köyhää.²²⁴ Köyhyys oli ensisijaisesti kollektiivinen kokemus, koko yhteiskuntaa leimaava piirre, jopa osa suomalaista mentaliteettia. Näin jatkui aina 1900-luvulle asti, jolloin köyhyyden luonne ja kokemus muuttivat jälleen muotoaan yhteiskunnallisen kehityksen myötä.²²⁵

Köyhyys säilyi todellisuusulottuvuuden ongelmana oikeusnormeista huolimatta. Köyhiä koskevan lainsäädännön muuttaminen 1800-luvulla ensin löyhempään ja siten tiukempaan suuntaan ei varsinaisesti vaikuttanut köyhyysongelman olemassaoloon. Suhtautuminen köyhiä kohtaan alkoi kaikkiaan muuttua ankarammaksi 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla, ja vuoden 1879 vaivaishoitoasetuksessa onkin nähtävissä selvä ideologinen, liberalistisen ajattelun kanssa linjassa oleva muutos. Julkista vastuuta köyhistä haluttiin vähentää, vaikka vastuu ei alun alkaenkaan ollut suuri. Vastaavasti yksilöiden vastuuta omasta ja omaistensa toimeentulosta haluttiin lisätä. Erään näkemyksen mukaan mahdollisuudet itsensä elättämiseen olivat parantuneet yleisen olosuhteiden kohenemisen myötä, eikä työkykyisellä ihmisellä ei voinut olla oikeutta taloudelliseen apuun yhteiskunnalta. Tavoitteena oli saattaa väestö mahdollisimman laajasti työelämään.²²⁶

Toisaalta köyhyyttä käytettiin myös hyväksi nationalistisissa pyrkimyksissä, jolloin se nähtiin välineenä kansallisen yhtenäisyyden tavoittelussa ja identiteetin rakentamisessa. Käsitys suomalaisista poikkeuksellisen köyhänä kansana alkoi muotoutua 1800-luvulla. Sääty-yhteiskunnassa rahvas kansa eli säädyttömät nähtiin verrattain yhtenäisenä, suomea puhuvana joukkona, vaikka tosiasiasa eroavaisuuksia oli esimerkiksi alueittain. Yhtenäisyysdiskurssi oli tarpeellinen kansallisen identiteetin

²²³ Ks. Voionmaa 1911, s. 55.

²²⁴ Ylimpänä hierarkiassa olivat maanomistajat ja heti heidän jälkeensä maanvuokraajat. Heikoimmassa asemassa olivat maattomat, mutta heidänkin välillään oli eroja. Pidemmäksi aikaa pestatut rengit, piäät ja muonamiehet olivat paremmassa asemassa kuin tilapäisesti työllistetyt loiset. Ks. Haatanen 2017, s. 36–46.

²²⁵ Häkkinen & Tervonen 2005, s. 9, Häkkinen & Peltola 2005, s. 40.

²²⁶ Van Aerschot 1996, s. 96–97.

luomiseksi, mutta sitä jäsennettiin stereotyyppien²²⁷ kautta. Eri ihmisryhmiä yhdistävänä piirteenä stereotyyppioissa oli köyhyys, joka kuvasi koko maata, vaikka paikantui erityisesti Karjalaan, Savoon ja osin Pohjanmaalle.²²⁸ Köyhyyden lisäksi suomalaisia pidettiin yhtenäisenä kansana etnisyyden ja uskonnon sekä sosiaalisen rakenteen ja elämänmuotojen vuoksi. Käsitystä poikkeuksellisesta yhtenäisyydestä pyrittiin vahvistamaan kansallisvaltiota rakennettaessa, mutta tosiasiasa varallisuuserot ja köyhyys eivät olleet linjassa yhtenäisyysdiskurssin kanssa. Erityisesti suomenkielisen valtaväestön keskuudessa oli sosiaalis-taloudellisten tekijöistä ja paikallisesta historiasta juontuvia eroja.²²⁹

2.2.3 Köyhyydskeskustelujen muotoutuminen

Köyhyydestä ja sen määrittelystä käytävä keskustelu kielii köyhyyteen suhtautumisesta. Keskustelua on käyty toistuvasti, esimerkkinä suuri pauperismikeskustelu 1840-luvulla. Köyhyydsongelma kiellettiin aluksi kokonaan vedoten siihen, että Suomessa ei voi olla köyhyyttä, koska Suomessa ei ollut teollisuutta.²³⁰ Tämän jälkeen pauperismikeskustelun keskiössä oli ensiksi kysymys siitä, oliko köyhällä oikeus saada apua, ja jos oli, millaisin perustein. Niin kutsuttujen tosivaivaisten auttaminen oli yleisesti hyväksyttyä, kun taas ”laiskureita” pidettiin avun saamisen perustelemisen kannalta ongelmallisina.²³¹ Lehdissä sekä pappien ja virkamiesten lausunnoissa pohdittiin köyhyydsongelman periaatteellista puolta, syitä ja ratkaisuvaihtoehtoja. Keskustelu rajautui näin ylempien säätyjen keskuuteen, joiden todellisuus näyttäytyi kovin erilaisena verrattuna köyhiin. Pääteltiin, että liian täsmälliset säännökset ja määräykset ovat vahingollisia; jos vain turvataan elinkeino-, työ- ja liikkumisvapaus, köyhyys pyyhkiytyy pois. Toisaalta kansansivistys ja koululaitos nähtiin välttämättöminä kansan henkisen ja moraalisen tason kohentumiselle, ja edelleen yritteliäisyyden ja oma-toimisuuden lisääntymiselle.²³²

²²⁷ Maskuliinisuutta representoivat esimerkiksi Aleksis Kiven seitsemän veljestä ja J. L. Runebergin Saarijärven Paavo, jotka maalasivat kuvaa suomalaisesta miehestä. Stereotyyppiat olivat myös negatiivis-sävytteisiä, esimerkiksi romaneja representoidessa.

²²⁸ Häkkinen & Tervonen 2005, s. 7, 9.

²²⁹ Häkkinen & Tervonen 2005, s. 10, 13.

²³⁰ Tosiasiasa Suomessa vallitsi staattinen köyhyys, josta 1860-luvun suuret nälkävuodet sekä vuosisadan vaihteen murros erottuvat poikkeuksellisen laajan köyhyyden ajanjaksoina. Haatanen 2017, s. 54–55, Häkkinen & Peltola 2005, s. 41–43.

²³¹ Vastaavanlaista jaottelua harjoitettiin esimerkiksi Britanniassa, jossa köyhiä jaoteltiin niin ikään apua ansaitseviin (*deserving*) ja apua ansaitsemattomiin (*undeserving*). Ks. Fredman 2011, s. 579–580.

²³² Pulma 1994, s. 58.

Pauperismikeskustelussa alkoi muodostua köyhien kategorisoiminen kunnollisiin ja ei-kunnollisiin. Ne, jotka olivat köyhiä itsestään riippumattomista syistä, kuten työssä vammautumisen seurauksena, nähtiin oikeutettummiksi apuun kuin köyhät, jotka nähtiin laiskuuttaan tai taitamattomuuttaan köyhinä. Useimmiten köyhyyden syy paikannettiin kuitenkin yksilön ominaisuuksiin, eikä köyhyysongelmaa yleisesti yhdistetty yhteiskunnallisiin olosuhteisiin. Toisaalta osasyynä köyhyysongelmaan pidettiin vanhaa, 1700-luvun lainsäädäntöä, jonka ajateltiin vaikuttaneen köyhäläisyyteen vajonneen väestöosan syntymiseen.²³³

Köyhäläisyyden käsitettä alettiin käyttää 1800-luvun puolivälissä lainasanan pauperismi²³⁴ vastineena. Köyhäläisyydellä viitattiin joukkoköyhyyteen, jonkin väestöryhmän pysyvään elämiseen lähellä toimeentulominimiä. Suomen ensimmäinen köyhyydetutkija J. W. Rosenborg suuntasi kritiikin sääty-yhteiskuntaan ja säätyjen asemaan, mitä hän piti kestäättömänä. Köyhäläisyydestä oli Rosenborgin mukaan tullut yhteiskunnallinen joukkoilmiö, joka oli jatkuvasti laajenevaa, syvenevää ja ylisukupolvista.²³⁵ Jos syntyi köyhyyteen – mikä oli varsin todennäköistä – eli ja kuoli köyhyydessä. J. V. Snellman oli havainnut ensimmäisten joukossa yhteiskunnan taloudellisen ja sosiaalisen tilanteen kulun kohti umpikujaa.²³⁶

Suomessa elettiin absoluuttisessa köyhyydessä aina 1900-luvun alkuun asti. Absoluuttinen köyhyys merkitsee kykenemättömyyttä tyydyttää elämisen kannalta välttämättömiä biologisia perustarpeita, ja se ilmenee esimerkiksi puutteena asumisololoissa ja ravinnoissa.²³⁷ Köyhyys ja kurjuus olivat niin tavanomainen osa arkipäiväistä elämää, että niitä pidettiin pitkään luonnollisena tilana. Ne muuttivat kuitenkin muotoaan 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Varaus ja elintaso nousivat 1900-luvulla lähes jatkuvasti, sota²³⁸ ja lamavuosia lukuun ottamatta, eivätkä köyhät enää kuolleet

²³³ Haatanen 2017, s. 55–59, 101.

²³⁴ Pauperismista alettiin Suomessa keskustella köyhyyden lisääntyessä 1820-luvulla. Sitä seuraavan vuosikymmenen väestöräjähdys oli alkuna pauperismin vuosikymmenille, jotka jatkuivat miltei vuosisadan loppuun asti. Ks. Van Aerscot 1996, s. 52.

²³⁵ Pulma 1994, s. 55. (alkuperäislähde: Rosenborg: Om fattigdomen och allmänna fattigvården i Finland. Helsingfors 1858, suom. 1863.), ks. myös Haatanen 2017, s. 3, 59–81.

²³⁶ Haatanen 1974, s. 45.

²³⁷ Moisio 2006, s. 639.

²³⁸ Esimerkiksi ensimmäisen maailmansodan syttyminen kärjisti myös köyhyyteen liittyviä ongelmia. Etenkin kaupungissa työttömyys kasvoi ja työolot heikkenivät. Toisaalta sodan pitkittyessä tilanne muuttui nopeasti, kun tarve työvoimalle sotavarustelutöihin oli yhtäkkiä valtava. Ks. Häkkinen & Pelto 2005, s. 49–50.

nälkään kuten edeltävien vuosisatojen kato- ja pulavuosina.²³⁹ Vuosisadan vaihteen kummallekin puolelle ajoittuivat niin kutsutut lisäytyvien mahdollisuuksien vuosikymmenet, jotka seurasivat köyhäläisyyden vuosikymmeniä. Elinkeinorakenne monipuolistui, maassa- ja maastamuutto vilkastui, ja perinteinen maatalousyhteiskunta, sellaisena kuin se oli ollut, tuli tiensä päähän. Raja muutoksen välillä ei ole selvä, sillä siinä missä kaupungeissa elettiin teollistumisen aikaa, maaseudulla elettiin hyvin vanhakantaista elämää.²⁴⁰

Muutos absoluuttisesta köyhydestä suhteelliseen köyhyteen tapahtuikin vähitellen. Vielä vuonna 1855 kaupungeissa asui alle kuusi prosenttia koko väestöstä, eikä teollisuutta juuri ollut. Väestö lisääntyi nopeasti²⁴¹, eikä maanviljelyn laajuus ja tuotavuus pysynyt väestönkasvun mukana. Toisin kuin edeltävällä vuosisadalla, 1800-luvulla väestönkasvu ei enää ratkaisevasti lisännyt tilallisten määrää. Väestönkasvusta muodostui taloudellinen ja sosiaalinen ongelma, sillä kasvu merkitsi niin kutsutun suhteellisen liikaväestön²⁴² syntymistä. Tällöin työvoimalle ei ole enää täyttä kysyntää tai elintarviketuotanto ei riitä väestön elättämiseen.²⁴³ Liberalistisesta näkökulmasta työn vapaus ja vapaa kilpailu olivat hyvinvointia lisääviä tekijöitä, mutta tosiasiaassa 1800-luvulla sosiaalinen liikkuvuus suuntautui enimmäkseen alaspäin, tilallisen jälkeläisestä tilattomaksi.²⁴⁴

Nälkävuosien jälkeen köyhydestä tuli aiempaa näkyvämpää, kun tilattoman väestön ongelma jätettiin ratkaisematta ja väestö alkoi siirtyä maaseudulta kaupunkeihin. Näin muodostui vähitellen urbaani alaluokka²⁴⁵, jonka asema oli epävakaa ja ennakkoimaton. Työvoimaa oli runsaasti tarjolla, joten työttömyys tuli köyhien elämään

²³⁹ Toisaalta nälänhädän uhka oli ajoittain olemassa, kuten vuonna 1917 sotavarusteluteollisuuden romahdettua äkillisesti. Kun taustalla oli kasvanutta sosiaalista eriarvoisuutta ja luokkaeroja, köyhysongelma oli omiaan kärjistämään konfliktia. Ks. Häkkinen & Peltola 2005, s. 49–50.

²⁴⁰ Haatanen 2017, s. 128–129, 141–142.

²⁴¹ Vuosien 1815–1875 aikana väestö kasvoi 800 000 hengellä, ja vuosina 1880–1910 vailla vakinaista työtä olevien määrä kasvoi 400 000 henkilöstä 700 000 henkilöön. Tämä liittyi paitsi taloudelliseen rakennemuutokseen ja patriarkaalisen järjestelmän heikkenemiseen, myös nopeaan väestönkasvuun. Vuosisadan lopussa köyhyys oli tavanomainen osa monen elämää, mutta se ei ollut intensiteetiltään verrattavissa nälkävuosien köyhyteen. Haatanen 2017, s. 130–136.

²⁴² Torpparit, rengit ja piät sekä loiset ja irtolaiset määriteltiin liikaväestöksi.

²⁴³ Suomessa ongelmaksi muodostui ennen kaikkea ensiksi mainittu, sillä Suomeen sai tuoda vapaasti halpaa venäläistä viljaa.

²⁴⁴ Haatanen 1974, s. 45, Haatanen 2017, s. 22–27, Pulma 1994, s. 51–53, Voionmaa 1911, s. 62–63.

²⁴⁵ Alaluokkaa pidetään moralistisena ja poliittisesti latautuneena käsitteenä, koska se on moralistinen ja poliittisesti latautunut käsite. Sosiaalisella alaluokalla tarkoitetaan väestönosaa, jolla on poikkeuksellisen epädullinen elintaso, työllisyys, tulot, koulutus, terveys sekä asumisen ja elämäntyylin taso verrattuna niin kutsuttuun tavanomaiseen väestöön. Antti Häkkisen mukaan alaluokka hyötyi kaupungistumisesta, teollistumisesta ja sosiaalipoliittisista ohjelmista vain vähän ennen 1960-lukua. Ks. Häkkinen 2004.

uudenlaisena ongelmana. Kaupungissa mahdollisuudet luontaistalouteen olivat heikot, eli elämä köyhänä kaupungissa oli vieläkin vaativampaa kuin elämä köyhänä maaseudulla. Kaupungistuminen ja rahatalouden leviäminen heikensivät yhteisöllistä elämäntapaa, jonka perustana oli vastavuoroisuus, jakaminen ja yhteistyö. Arvon mittaaminen rahassa muutti elämäntapaa ja sosiaalisia suhteita.²⁴⁶ Samalla köyhien järjestäytymätöntä ja päämäärätöntä liikehdintää pidettiin yhteiskuntavaarallisena ja pelättiin, että he pyrkivät vaikuttamaan hallinnollisiin kontrolli-instituutioihin ja -käytäntöihin. Tämän estämiseksi ja kontrollin ylläpitämiseksi köyhäinhoitoa ja irtolaisuutta koskevaa lainsäädäntöä uudistettiin ja viranomaisten määrää lisättiin.²⁴⁷

Teollistumista edeltävä lähtötilanne oli hyvin heikko, ja suurin vaurastuminen kosketti vain pientä vähemmistöä koko kansasta. Kaikki eivät päässeet nauttimaan yhtäläisesti vaurastumisesta ja eri ryhmien välinen eriarvoisuus lisääntyi.²⁴⁸ Näin köyhyys alkoi ilmentyä eriarvoisuutena ja heikompiosaisuutena suhteessa muuhun väestöön, eli siitä tuli suhteellista. Suhteellista köyhyyttä puolestaan arvioidaan suhteessa yhteiskunnassa yleisesti odotettuun tai minimiksi katsottuun elintasoon, jolloin köyhyyden arviointi on sidoksissa yhteiskunnan kehitys- ja elintasoon.²⁴⁹ Toisaalta köyhyys on köyhyyttä sen ilmenemismuodosta riippumatta, kuten Pekka Haatanen toteaa: ”absoluuttisesta köyhyydestä on tosin tultu relatiiviseen köyhyyteen, toisin sanoen nälkäkuolemasta noustu vertailutytyttömyyteen, mutta pohjaltaan on kysymys saman ilmiön eriaikaisista ja eriasteisista vaiheista”.²⁵⁰

2.2.4 Sosiaaliturva osana oikeudellistumista

Siinä missä köyhyys oli aiemmin ollut luonnollinen ja väistämätön ilmiö, 1900-luvulla sitä alettiin pitää asiana, johon voi vaikuttaa.²⁵¹ Köyhyyttä ja muita yhteiskunnallisia ongelmia koskevan keskustelun virittäjinä olivat kansalaisyhteiskunta ja sen myötä syntynyt uudenlainen julkisuus, jonka keskiössä olivat lehdistö ja yhdenvertaisuusperiaatteelle nojautuvat vapaat yhdistykset.²⁵² Aluksi keskustelu ei ollut moniäänistä tai

²⁴⁶ Haatanen 2017, s. 130–136, Häkkinen & Peltola 2005, s. 46, 48, Van Aerschot 1996, s. 59, 83–86.

²⁴⁷ Häkkinen & Peltola 2005, s. 44–46.

²⁴⁸ Häkkinen & Peltola 2005, s. 47–48.

²⁴⁹ Toisaalta on kysyttävä, kenen tai mihin elintason minimiin suhteellisuutta verrataan. Toisin sanoen, jos yli puolet väestöstä elää absoluuttisessa köyhyydessä, onko absoluuttinen köyhyys silloin yleisesti odotettu elintaso. Ks. Moisio 2006, s. 639.

²⁵⁰ Ks. Haatanen 2017, s. 4–6.

²⁵¹ Van Aerschot 1996, s. 134.

²⁵² Jaakkola 1994, s. 91.

tasa-arvoista, sillä julkisen keskustelun areena pysyi, Snellmanin näkemysten jalanjäljissä, pitkään ruotsinkielisen eliitin hallinnassa. Heille talonpojat olivat avustavassa roolissa, eli tarvittaessa heidät osallistettiin tukemaan sivistyneistön agenda. Työväestö taas näyttäytyi eliitin silmissä vastustavana ja siten vaarallisena joukkona. Tämä tausta näkyi sittemmin kansallista julkisuutta luovissa instituutioissa, niin koulutusinstituutioissa, lehdistössä, kulttuurielämässä kuin kansalaisjärjestöissä. Hannu Nieminen kuvaa osuvasti, kuinka ”Julkisuuden areenat toimivat kahdessa suunnassa: *siväänpäin* valtaa käyttävän säätyeliitin eri ryhmien rekrytointi- ja mobilisaatiokoneistoina ja *ulospäin* kansallisen valistuksen ja kansansivistyksen välineenä.”²⁵³ Sääty-yhteiskunnan eriarvoistavat rakenteet siirtyivät siten kansalaisyhteiskunnan luokkarakenteisiin.²⁵⁴

Lainsäädäntö muodostui hitaasti köyhyyden hallitsemisen välineeksi oikeudellistumiskehityksen myötä. Oikeudellistumisella tarkoitetaan tässä ennen kaikkea normien ja muiden oikeudellisten elementtien lisääntymistä ja leviämistä yhteiskunnassa. Lisäksi sillä viitataan yhteiskunnallisten ja yksityisten rakenteiden, tilanteiden ja tapahtumien muuttumiseen juridisiksi sen myötä, että lainsäädäntö ulottuu yhä laajemmin elämän eri osa-alueille.²⁵⁵ Oikeudellistuvassa yhteiskunnassa julkinen valta ottaa yksilön elämän eri osa-alueita yhä laajemmin oikeudellisesti hallinnoitaviksi. Oikeuden kolmiulotteisuuden näkökulmasta normiulottuvuus alkoi oikeudellistumisen myötä korostua, kun aiemmilla vuosisadoilla operoitiin enemmän todellisuus- ja arvoulottuvuuksissa.

Seuraavaksi sosiaaliturvan kehitystä oikeudellistumisen näkökulmasta tarkastellaan kahdella ajanjaksolla, köyhäinhoitolain (145/1922) aikana (1922–1956) ja huoltoapulain (116/1956) aikana (1956–1993). Ensimmäistä ajanjaksoa kuvaa verkkaisuus ja suhteellinen yhtenäisyys, ja jälkimmäistä nopeus ja fragmentaatio. Yhtä lailla sosiaaliturvan kehitystä voitaisiin jäsentää vuosikymmenittäin sosiaalipolitiikan painopisteiden mukaan. Perhepolitiikka oli keskiössä 1940-luvulla, kun taas 1950-luku oli työllistämisen aikaa. Sosiaaliturvan perusta puolestaan rakennettiin 1960- ja 1970-luvuilla. Vastaavaa painopistettä ei enää 1980-luvun sosiaalipolitiikassa ole samalla tavalla hahmotettavissa, ja sitä onkin kutsuttu hyvinvointivaltion hienosäädön aika-kaudeksi.²⁵⁶

²⁵³ Nieminen 2006, s. 199.

²⁵⁴ Ks. Nieminen 2006.

²⁵⁵ Oikeudellistumisella voidaan tarkoittaa myös ristiriita- ja ongelmatilanteiden oikeudellista ratkaisemista, mikä ei ole tässä yhteydessä relevantti näkökulma. Ks. Tarasti 2002, s. 57, Van Aerschoot 1996, s. 287.

²⁵⁶ Ks. Urponen 1994, s. 252.

Yleisesti ottaen sosiaalilainsäädäntö kehittyi varsin vähän itsenäistymistä seuranneina vuosikymmeninä. Alaluokan sosiaalinen asema kehittyi jopa hämmästyttävän vähän vuosisadan ensimmäisen puoliskon aikana. Sosiaalipolitiikalla pyrittiin pitkään erottelemaan ”hyviä köyhiä” ja ”huonoja köyhiä”.²⁵⁷ Kuten todettua, maalaisköyhälistön muutettua kaupunkiin heistä tuli kaupunkilaisköyhälistöä – olosuhteet muuttuivat, mutta köyhyys säilyi. Yhteiskunnallisen tuen puuttuessa alaluokka omaksui yksilöllisiä selviytymiskeinoja, jolloin köyhyyden kuvasta muodostuu hyvin heterogeeninen.²⁵⁸

Vuoden 1879 vaivahoitoasetus oli voimassa aina vuoteen 1922 asti, jolloin tuli voimaan köyhäinhuitolaki²⁵⁹. Merkittävin muutos aiempaan oli kunnan avustusvelvollisuuden laajentaminen: kunta velvoitettiin huolehtimaan kaikista asukkaistaan, jotka eivät kyenneet hankkimaan tarpeenmukaista elatusta ja hoitoa.²⁶⁰

Varattomalle, toisen huolenpitoa vailla olevalle alaikäiselle sekä jokaiselle muullekin, joka ei omista varoistaan tahti työllään taikka toisen huolenpidon kautta tahti muulla tavalla voi saada tarpeenmukaista elatusta ja hoitoa, on kunta velvollinen hankkimaan sitä köyhäinhoidolla niinkuin tässä laissa säädetään.²⁶¹

Käytännössä köyhäinhuitolain avun piiriin pääsi vanhuuden, sairauden ja työttömyyden perusteella. Avun piirissä oli silti hyvin vähän ihmisiä: sotien välisenä aikana noin neljä prosenttia väestöstä.²⁶² Lisäksi laissa tunnistettiin tarve ennaltaehkäisevään köyhäinhuoltoon, ja laissa olikin ehkäiseväksi köyhäinhoidoksi tulkittava säännös. Sen mukaan kunnassa asuvat henkilöt saattoivat tulla kutsutuiksi kaitsojiksi, joiden tehtäviin kuului muun muassa tutkia köyhäinhuoitotarvetta (13.2 §).²⁶³

²⁵⁷ Arvottaminen iskostui ilmeisesti myös yksilöiden asenteisiin ja arvoihin. Ainakin vielä 1990-luvulla tutkituista omaelämäkerroista hahmottui hyvän ja huono köyhän dikotomia. Hyvät köyhät ovat joutuneet tahtomattaan työttömiksi, kun taas huonot köyhät ovat laiskoja ja nauttivat valtion tarjoamasta sosiaaliturvasta vailla huonoa omatuntoa. Ks. Stark 2002, s. 517.

²⁵⁸ Ks. Häkkinen 2004.

²⁵⁹ Vaivahoito korvattiin käsitteellä köyhäinhuolto. Tällä pyrittiin tuomaan esiin sitä, että käsitys köyhäinhoidon luonteesta, merkityksestä ja tehtävästä oli muuttunut. Toisaalta laki- ja talousvaliokunnan mietintöön sisältyvässä vastalauseessa myös köyhäinhuolto-sanaa kritisoitiin vedoten sen alentavaan sävyyn sekä siihen, että ilmaissut koko köyhäinhuoltoon sisältyvän toiminnan kokonaisuutta. Vastalauseessa lain nimeksi ehdotettiin lakia yleisestä huoltotoiminnasta. HE 40/1921 vp, s. 1–2, V. M. 1921:12.

²⁶⁰ Ks. Van Aerschot 1996, s. 144–145.

²⁶¹ Köyhäinhuitolaki 1.1 §.

²⁶² Urponen 1994, s. 180.

²⁶³ Ks. HE 40/1921 vp.

Köyhäinhuoltolain voimassaoloaikana²⁶⁴ elinkeinorakenne muuttui perustavanlaatuisella tavalla, kun Suomesta tuli puoliteollistunut maa, jossa toimeentulo perustui yhä enemmän säännölliseen palkkaukseen. Palkkatyöläistyminen laajeni erityisesti toisen maailmansodan jälkeen ja samalla työttömyyden käsite alkoi saada nykyisenlaisen merkityksensä. Työttömyydestä muodostuikin akuutti ongelma 1930-luvun laman aikana.²⁶⁵ Köyhäinhuolto säilyi keskeisimpänä toimeentuloturvan muotona oikeastaan koko voimassaoloaikansa, vaikka myös uusia sosiaaliturvan muotoja syntyi vähitellen ja sosiaaliturva alkoi näin eriytyä. Työssäkävien asemaa parannettiin työlainsäädännöllä²⁶⁶, mutta muihin ryhmiin ei kohdistunut vastaavan laajuista mielenkiintoa.²⁶⁷

Asennoituminen köyhäinhuoltoon oli edelleen moralistista ja ankaraakin, mikä näkyi köyhäinhuoltolain aikana kontrolloivana politiikkana. Ajatusta täysin vastikkeettomasta toimeentulosta vierastettiin ja periaatetta siitä, että avun on perustuttava työsuoritukseen, sovellettiin mahdollisimman laajasti. Katsottiin, että julkisista varoista ei voida harjoittaa hyväntekeväisyyttä. Auttamisen taustalla oli pyrkimys kontrolloida kustannuksia sekä vaalia työmoraalia, säästäväisyyttä ja siveellisyyttä. Edelleen erotettiin ”tekoköyhyys tosiköyhyydestä”. Tämä heijastui siihen, että köyhien asema pysyi uudesta lainsäädännöstä huolimatta heikkona.²⁶⁸

Vuonna 1939 voimaan tullut kansaneläkelaki (248/1937) oli ensimmäinen koko väestöä koskenut sosiaaliturvajärjestelmä. Sittemmin sitä täydennettiin vanhuusavustuslailla (88/1952) ja työkyvyttömyysavustuslailla (61/1955). Lisäksi säädettiin erikseen vammaisten avustuksista, joskin vammaiset kuuluivat myös köyhäinhuollon piiriin. Aluksi vammaisavustukset kuuluivat vain sokeille²⁶⁹, sillä avustuksen tarkoituksena oli ensisijaisesti tukea työllistymistä, ei toimeentuloa. Sokeanavustus lopetettiin, kun laajemmin vammaisia koskenut invalidirahalaki (374/1951) tuli voimaan. Lisäksi vähävaraisille kansakoululaisille oli annettava ruoka- ja vaatetusapua siten, että heidän koulunkäyntinsä mahdollistui ja vuodesta 1948 koululaiset saivat yhden

²⁶⁴ Lain voimassaoloaikana sitä muutettiin useita kertoja muun muassa huonon taloudellisen tilanteen takia, ks. Van Aerschot 1996, s. 146.

²⁶⁵ Van Aerschot 1996, s. 132–135.

²⁶⁶ Ks. esim. työsopimuslaki (141/1922), työväen tapaturmavakuutuslaki (271/1925), työntekijäin tapaturmavakuutuslaki (152/1935), laki työttömyyskassoista, joilla on oikeus saada apurahaa valtionvaroista (125/1934), työvälityslaki (26/1926, 263/1936).

²⁶⁷ Urponen 1994, s. 195–203, Van Aerschot 1996, s. 135–139.

²⁶⁸ Ks. Urponen 1994, s. 182–183, Van Aerschot 1996, s. 182–185.

²⁶⁹ Ks. sokeanavustuslaki (331/1941).

maksuttoman aterian päivässä²⁷⁰. Perheitä alettiin tukea taloudellisesti vähävaraisille synnyttäjille maksetulla äitiysavustuksella²⁷¹ ja monilapsisille vähävaraisille perheille maksetulla perhelisällä²⁷². Merkittävin kaikista lapsiperheiden avustuksista oli kuitenkin vuonna 1948 toimeenpantu lapsilisäjärjestelmä²⁷³. Sodan jälkeen luotiin myös kodinperustamislainajärjestelmä.²⁷⁴

Huoltoapulain aikana huoltoavun rooli toimeentulojärjestelmän osana väheni merkittävästi verrattuna köyhäinhuoltolain aikaan. Elatusvelvollisuus säilytettiin ensisijaisesti yksilölle, puolisolle, alaikäisten lasten vanhemmille ja toisaalta jälkikasvulle vanhemmistaan sekä työnantajalle (huoltoapulaki 1 luku). Huoltoapu asettuu silti köyhäinhuollon jatkumolle, vaikka se ei sellaisenaan vastannut kehittyvän yhteiskunnan tarpeita, jotka olivat yhä moninaisempia. Huoltoapulailta ei varsinaisesti luotu mitään uutta, vaan sillä korjattiin köyhäinhuoltolain puutteita. Lainsäädännön uudistamisen taustalla oli myös pyrkimys vaihtaa lain nimi, sillä köyhäinhoito sanana herätti kielteisiä mielikuvia. Huoltoapulaissa korostettiin viranomaisen velvollisuutta perehtyä tarkkaan avunhakijan olosuhteisiin ja huollon tarpeen syihin, sillä monet tarvitsivat muitakin kuin toimeentuloon liittyvää apua. Huoltoavusta haluttiin jopa luopua, sillä sen myöntämisen perustana olivat tarveharkinta ja paikallisten viranomaisten määräysvalta, jotka olivat heikosti yhteensovittavissa valtion vahvistuvaan rooliin. Toimeentuloturva haluttiin myös kehittää ansio- tai tasakorvausperusteisten etuuksien suuntaan. Toisaalta oikeudenmukaisuuteen vedoten tunnistettiin, että apua saanut ei ole velvollinen korvaamaan sitä rahalla tai työllä.²⁷⁵

Huoltoapulain aikana sosiaaliturva kehittyi merkittäväällä tavalla, elinkeinorakenteen muuttuessa²⁷⁶ ja palkkatyötä tekevien määrän kasvaessa. Viimein alempienkin sosiaaliryhmien toimeentulo alkoi parantua, ja ajoittain myös tuloerot kaventuivat. Toisaalta onkin ehkä harhaanjohtavaa kutsua ajanjaksoa huoltoapulain ajaksi, sillä tuona aikana huoltoapu ei ollut enää tärkein toimeentuloturvan muoto. Sen rinnalle kehittyi yhä kattavampi turvaverkosto, joka ulottui lapsiperheiden toimeentulon

²⁷⁰ Ks. laki maksuttomasta kouluruokailusta (637/1943), jonka siirtymäaika oli viisi vuotta ja lopullinen alkamisvuosi siten 1948.

²⁷¹ Ks. äitiysavustuslaki (322/1937, 424/1941).

²⁷² Ks. perhelisälaki (375/1943).

²⁷³ Ks. lapsilisälaki (541/1948), laki työnantajan lapsilisä- ja kansaneläkemaksusta (544/1948).

²⁷⁴ Ks. Van Aerschot 1996, s. 140–144.

²⁷⁵ HE 122/1954 vp, Van Aerschot 1996, s. 194, 198–200.

²⁷⁶ Maa- ja metsätalouden parissa työskentelevien määrä supistui, teollisuudessa toimivien osuus pysyi kuta kuinkin samana, mutta kaupan ja palvelujen alalla työskentelevien osuus kasvoi runsaasti.

turvasta²⁷⁷ asumistuen²⁷⁸ kautta aina työttömyyteen²⁷⁹ ja eläkkeeseen²⁸⁰ asti. Toimeentuloturvan ekspansio oli osa hyvinvointivaltion kehitystä, jossa valtio otti tehtäväkseen hyvinvointietuuksien ja -palvelujen tuottamisen. Hyvinvointialat eriytyivät jo syntyvaiheessa toisistaan, ja niistä muodostui autonomisia juridisia kokonaisuuksia. Tämä on ajan saatossa vaikuttanut lainsäädännön fragmentoitumiseen ja koherenssein puutteeseen, mikä on näkynyt käytännössä yhteensovittamisen vaikeutena ja säännösten ristiriitaisuuksina. Ongelmat eivät kärjistyneet heti, vaan muodostuivat pitkän ajan kuluessa.²⁸¹

Sosiaaliturvan ohella kehitettiin sosiaalipalveluita, jotka muodostavat yhdessä sosiaalisia oikeuksia turvaavan kokonaisuuden. Yhteiskunnalliset muutokset olivat rikkoneet perinteiset sosiaaliset verkostot, jotka aiemmin olivat olleet tukena lasten, sairaiden ja vanhusten hoidossa. Taloudellisen tuen rinnalle tarvittiin sen vuoksi muita sosiaalipalveluita, joita julkinen valta alkoi tuottaa vähitellen 1960-luvulta lähtien. Toimintaperiaatteiden sosiaalihuoltohenkisyys koettiin kuitenkin nöyryyttäväksi ja leimaavaksi,²⁸² joten niitä oli uudistettava. Tätä varten perustettiin periaatekomitea, joka antoi lausuntonsa vuonna 1968. Komitean työn tuloksena sosiaalihuolto²⁸³ ja sosiaalipalvelut²⁸⁴ erotettiin toisistaan. Lopulta merkittäviä muutoksia saatiin odottaa

²⁷⁷ Kuten edellä on tullut esiin, lapsiperheitä tuettiin aiemminkin. Järjestelmä kuitenkin kehittyi ja tuesta muodostui laajempi kuin vain vähävaraisia monilapsisia perheitä koskeva. Lisäksi lapsilisän reaaliarvo nousi ja säädettiin erityislapsilisästä ja hoitotuesta, ks. erityislapsilisälaki (538/1960, kumottiin vuonna 1974), laki lapsen hoitotuesta (444/1969).

²⁷⁸ Ks. asumistukilaki (408/1975).

²⁷⁹ Työttömyysturvalainsäädäntö on alusta asti ollut monipolvista ja jatkuvasti uudistuvaa. Aluksi työttömyysavustuksen kattavuus oli puutteellista ja sitä täydennettiin huoltoavulla. Ks. Van Aerschot 1996, s. 191.

²⁸⁰ Myös eläkejärjestelmää uudistettiin aiempaa monipuolisemmaksi. Sitä täydennettiin esimerkiksi kansaneläkkeensaajien asumistuella ja lisäksi järjestettiin kattava ansioläketurva. Ks. Urponen 1994, s. 232–237, Van Aerschot 1996, s. 188–189.

²⁸¹ Van Aerschot 1996, s. 186–192.

²⁸² Esimerkki keskustelusta on Lars D. Erikssonin toimittama teos *Pakkoauttajat*, jossa kritisoidaan voimakkaasti vallinnutta hoitoideologiaa, johon liittyi myös vapaudenriistoa: ”- kirjoittajat haluavat osoittaa, miten kevytimielisesti sosiaaliviranomaisemme yleensä käsittelevät yksilön vapautta ja mitä vakavia epäkohtia on vielä tällä alueella”. Teoksessa tarkastellaan muun muassa irtolaisuutta, mielisairaanhoitoa ja alkoholistihoitoa. Ks. Eriksson 1967.

²⁸³ Sosiaalihuollolla tarkoitettiin yksilöiden auttamista harkinnanvaraisin toimenpitein epäitsenäisyyteen johtaneissa sosiaalisissa vaikeuksissa.

²⁸⁴ Sosiaalipalveluilla tarkoitettiin auttamista arkipäivän ongelmissa, joihin yksilö hakeutui itsenäisesti saadakseen neuvoja tai työvoima-apua.

1980-luvulle asti, jolloin sosiaalihuollon kokonaisuudistusta ohjaava lainsäädäntö²⁸⁵ astui voimaan.²⁸⁶

Huoltoapulaki kumottiin sosiaalihuoltolailla (710/1982²⁸⁷), jonka säätäminen oli mittava uudistus toimeentuloturvaan koskevassa sääntelyssä. Siinä missä sosiaaliturvapolitiikkaa oli kehitetty esimerkiksi eläke- ja sairausvakuutuslainsäädännön saralla 1960- ja 1970-luvuilla, sosiaalihuoltoa oli kehitetty vähemmän ja kauttaaltaan epätaisisemmin. Samalla yhteiskunnalliset muutokset, kuten siirtyminen teollisuus- ja palveluyhteiskuntaan,²⁸⁸ olivat laajentaneet sosiaalihuollon tehtäviä ja lisänneet palvelutarvetta. Enää ei ajateltu, että ongelmat johtuvat yksilöstä ja hänen ominaisuuksistaan, vaan ongelmien syntyyn katsottiin vaikuttavan mitä moninaisimmat ympäristöön ja yhteiskuntaan liittyvät tekijät. Sosiaalihuollon keskeisenä tavoitteena nähtiin aiempaa selvemmin pyrkimys oikeudenmukaisuuteen ja tasa-arvoon.²⁸⁹ Samalla luotiin pohjaa, jolle itsensäkehittämisoikeuden varattomuuden esteiden poistamista koskeva osa sittemmin rakennettiin.

Myös sosiaalisten oikeuksien kehittämisen näkökulmasta sosiaalihuoltolakiin johdettu uudistus oli tärkeä. Uudistuksessa hahmottuu kolme lohkoa: huoltoapunormiston uudistaminen, valtionapujärjestelmän uudistaminen ja sosiaalihuollon hallintoa koskevien säännösten muuttaminen. Tuolloin toimeentulotuesta muodostui viimeisin tuki, ja oikeus siihen syntyi, kun henkilö ei muuten kyennyt saavuttamaan tarpeenmukaista toimeentuloa. Lisäksi luotiin mahdollisuus ehkäisevään toimeentulotukeen. Samalla toimeentulotuen myöntämisen perusteista tehtiin yhtenäiset ja ylipäätään yksilön oikeudet korostuivat.²⁹⁰

Toimeentuloturva oli yhtäaikaista sekä ilmentymä hyvinvointivaltion kehityksestä että sen ongelmista. Yhteiskunnallinen kehitys ja talouskasvu nostivat elintasoa, mutta ongelmat lähinnä muuttivat muotoaan, eivätkä poistuneet. Maatalousväestö ei välttämättä löytänyt työtä muuttuneissa olosuhteissa, mistä seurasi laajaa

²⁸⁵ Ks. sosiaalihuoltolaki (710/1982), sosiaalihuoltoasetus (607/1983), päätös toimeentulotuen yleisistä perusteista (838/1983), asetus sosiaalipalveluista perittävistä maksuista (887/1983), asetus sosiaalihuollon ammatillisen henkilöstön kelpoisuusehdoista (888/1983).

²⁸⁶ Urponen 1994, s. 240–246.

²⁸⁷ Laki kumottiin pääosin vasta vuonna 2014 uudella sosiaalihuoltolailla (1301/2014), joskin 2 luku, 27 d, 27 e, 40 ja 41 § sekä 5 ja 8 luku jäivät tuolloin voimaan.

²⁸⁸ Tämä tarkoitti muun muassa naisten töissä käyntiä ja kaupungistumista. Kaikesta tästä seurasi se, että yksilöistä oli tullut riippuvaisempia yhteiskunnasta ja sen tarjoamista palveluista eri elämäntilanteissa.

²⁸⁹ HE 102/1981 vp, s. 1–5.

²⁹⁰ HE 102/1981 vp, Van Aerschot 1996, s. 243–244, 248–250.

maastamuuttoa erityisesti Ruotsiin 1950-luvun alun ja 1970-luvun alun välillä.²⁹¹ Maastamuuton hidastuminen ei kuitenkaan poistanut työttömyysongelmaa, vaan työttömiä oli yhä enemmän ja työttömyysjaksot alkoivat muodostua pitkiksi. Erityisen pulmallisia olivat vähän koulutetut nuoret ja ikääntyneet. He muodostivat pitkäaikaistyöttömien joukon, joista muodostui toimeentuloturvan käyttäjiä.²⁹² Toisaalta heikommassa asemassa olevien yksilöiden asema parani vähitellen huoltoapulain ja sosiaalihuoltolain aikana sosiaalioikeudellisen normiston lisääntyessä. Sosiaalihuoltolain vaikutus näkyi aluksi taloudellisen eriarvoisuuden vähentymisessä, sillä se edellytti valtiolta panostusta toimeentulotukeen. Järjestelmä ei silti ole missään vaiheessa ollut antelias, vaan se on pakottanut toimeentulotuen saajan elämään varsin niukkaa elämää. Tätä on tulkittu kannanottona siitä, että taloudellisissa vaikeuksissa olevan yksilön kuuluukin elää köyhää elämää.²⁹³

Köyhyyskysymys otettiin siis 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla osaksi hyvinvointivaltion kehitystä ja sitä alettiin ratkaista sosiaaliturvalla. Normiulottuvuuden tuleminen todellisuus- ja arvoulottuvuuksien rinnalle ei ollut kivutonta. Siinä missä aiemmin valta oli ollut varsin pienellä eliitillä ja sen edustamalla suhteellisen homogeenisellä ideologialla, hyvinvointivaltiota rakennettaessa läsnä alkoivat olla eri ideologioiden kamppailut ja kompromissit. Niistä huolimatta sosiaaliturvaa rakennettiin yhä laajemmaksi ja kattavammaksi, ja sen vaikutukset näkyivät 1980-luvulla, jolloin köyhyys väheni tasaisesti koko vuosikymmenen ajan. Tilanne muuttui hyvin nopeasti seuraavalle vuosikymmenelle tultaessa ja laman alkaessa. Vuosi 1991 on eräänlainen vedenjakaja, jonka jälkeen monia sosiaalietuuksia alettiin pienentää tai rajoittaa niiden kattavuutta. Jopa viimesijaisen toimeentulotuen myöntämisen ehtoja kiristettiin monissa kunnissa, kun toimeentulotukikustannukset nousivat tuen saajien lisääntyessä.²⁹⁴

2.2.5 Välipäätelmiä

Köyhyys on erottamaton osa Suomen historiaa, ja siihen liittyvät perustavanlaatuiset kysymykset näyttävät säilyneen samankaltaisina pitkään. Keskeinen

²⁹¹ Maastamuutto ei ollut uusi ilmiö, vaan se oli alkanut jo 1800-luvulla, jolloin muuttoliike suuntautui erityisesti Venäjälle. Sittenmin nopea talouden kehitys ja sitä myötä työvoima tarve houkutteli suomalaisiakin Pohjois-Amerikkaan erityisesti 1900-luvun alussa. Siirtolaisuudesta ei kuitenkaan ole kattavaa tilastointia ennen 1980-lukua. Tilastokeskus 1999, s. 23–24.

²⁹² Urponen 1994, s. 246–249.

²⁹³ Van Aerschot 1994, s. 283–285.

²⁹⁴ Van Aerschot 1994, s. 241–242.

köhyyspoliittinen kysymys kautta aikojen vaikuttaa olleen, *onko köyhällä oikeus saada apua*. Tästä seuraa ensimmäiseksi ja väistämättä kysymys siitä, *kuka on köyhä*. Köyhistä on käytetty hyvin samankaltaista dikotomista sanastoa eri aikakausina: on ollut oikeita köyhiä ja laiskureita, tosiköyhiä ja tekoköyhiä, hyviä köyhiä ja huonoja köyhiä. Perusajatus käytetyn sanaston taustalla on pysynyt muuttumattomana. On köyhyyttä, joka on oikeutettua, hyväksyttyä ja ymmärrettävää, ja on köyhyyttä, joka ei ole oikeutettua, hyväksyttyä eikä ymmärrettävää. Köyhyiden määrittelyyn kytkeytyy kysymys siitä, *mitkä ovat avun tai etuuksien saamisen kriteerit* – ja tämä palautuu jälleen kysymykseen siitä, kuka on köyhä. Köyhyyttä on säännöllisesti vähätelty, ja toisinaan sen olemassaolo on jopa kokonaan kielletty. Lisäksi köyhyys on saatettu samanaikaisesti kieltää ja toisaalta sitä on voitu hyödyntää vaikkapa kansallisen yhtenäisyyden ja identiteetin rakentamisessa. Tätä voi pitää kuvaavana esimerkkinä köyhyydestä hyvin poliittisena, arvoihin ja oikeusnormeihin kytkeytyvänä ilmiönä. Samalla se kuvaa köyhyyteen liittyvää kontrollointia ja valtaa.

Köhyyspolitiikan tavoitteet ovat vaihdelleet, mutta yhtä kaikki köyhyysongelman ratkaisemisen keinoilla on usein vallankäytöllinen ulottuvuus, toisin sanoen köyhyyden hallinta ja ratkaiseminen sekoittuvat. Kerjääminen on yksi esimerkki edellä sanotusta. Se on todellisuusulottuvuuden ilmiö, jota on pyritty hallitsemaan sääntelyllä, johon puolestaan ovat vaikuttaneet vallassa olevien arvot. Jo 1600-luvulta lähtien on olemassa dokumentteja, milloin kerjäämisen kieltämisestä, milloin sen sallimisesta. Sekä kerjäämisen salliminen että sen kieltäminen ovat olleet pohjimmiltaan enemmän köyhyysongelman hallintaa kuin ratkaisemista. Kerjäämistä pidettiin rasisiteena, mutta samalla se vapautti julkisen vallan olemaan auttamatta väestöä ja kehittämättä sosiaaliturvaa. Kerjäämistä alettiin pitää köyhäinhoidon muotona 1700-luvulla, ja köyhäinhoitopolitiikan keskiössä yhtenä ryhmänä olivat kerjäläiset. Kerjäämisen kieltäminen normiulottuvuudessa ei myöskään vaikuttanut kerjäämisen lakkaamiseen todellisuusulottuvuudessa. Kerjäläisten liikkumisvapautta rajoittamalla saatettiin sen sijaan josain määrin hallita kerjäläisten liikkumista.²⁹⁵

Kerjäämisen salliminen ja kieltäminen ilmentävät myös pistemäisyyttä, joka kuvaa harjoitettua köyhyyspolitiikkaa laajemminkin. Toimenpiteet ovat painottuneet enemmän akuutteihin kriiseihin tai yksittäisiin ilmiöihin, eivät niinkään pitkäjänteiseen,

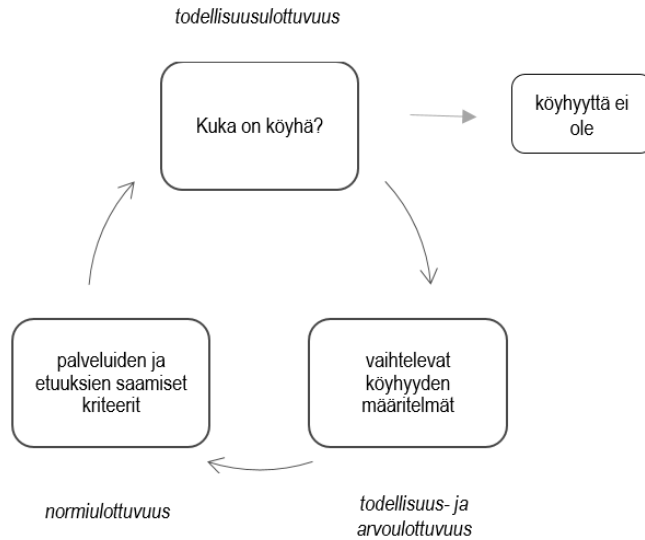
²⁹⁵ Vapaasti liikkuvat romanikerjäläiset ovat herättäneet samankaltaisen kerjäämistä koskevan keskustelun uudelleen henkiin 2000-luvulla. Romanikerjäläisiä koskevat asenteet ovat yleistäen olleet epäileviä, kriittisiä ja kielteisiä. Keskustelu palautuu samaan kysymykseen kuin muutama vuosisata sitten: kuka on oikeutettu apuun? On todettu, että resurssijaon hierarkiassa romanikerjäläiset ovat kaikkein alimmalla tasolla. Heidän ei katsota ansaitsevan apua, sillä he eivät ole veronmaksajia. Samalla argumentilla, verojen maksamattomuuteen vedoten, voitiin 1800-luvulla laittaa pakkotyöhön, pois kerjuun parista. Pitkänen 2010, ks. myös Mäkinen & Pessi 2009.

monisyiseen ongelmanratkaisuun. Tämäkin vaikuttaa pysyneen ennallaan, kun verrataan vaikkapa 1800-luvun kerjäläisiin kohdistuvaa sääntelyä ja 2010-luvun lopun aktiivimallia, jolla pyrittiin lisäämään työllisyyttä heikentämällä työttömyysetuutta²⁹⁶. Kummatkin voi nähdä pistemäisenä reagointina ongelmaan, joka asettuu laajempaan yhteiskunnalliseen kontekstiin ja jonka ratkaiseminen edellyttäisi siten laaja-alaisempia toimenpiteitä. Aktiivimalli edusti lisäksi osaltaan vastikkeellisuuden ajatusta, mutta siihen sisältyi myös ajatus työttömyysetuuden heikentämisestä rangaistuksena passiivisuudesta. Aktiivimallin mukaisesti työttömän työttömyysetuutta alennettiin, jos henkilö ei osoittanut aktiivisuutta olemalla työssä, ansaitsemalla yritystoiminnasta tuloa tai olemalla työllistymistä edistävässä palvelussa.²⁹⁷

Käsitys köyhyydestä muotoutuu todellisuusulottuvuudessa, josta määritelmät saavat aineksia. Määritelmät peilautuvat niiden taustalla oleviin aatteisiin arvoineen. Niiden pohjalta voidaan muodostaa avun tai etuuden saamisen kriteereitä, jotka viimeistään hyvinvointivaltion rakentumisen aikana muodostuivat osaksi normiulottuvuutta, kun köyhyyttä alettiin ratkaista ottamalla se yhä laajemmin oikeusnormein hallittavaksi ilmiöksi erilaisten sosiaalisten tukien ja etuuksien muodossa. Köyhyyttä koskeva politiikka, arvomaailma ja oikeusnormit kiteytyvät alla olevan kuvion kaltaisen kehän kiertämiseen. Köyhyiden ilmenemisen tavat muuttuvat, ja neuvotteluja määritelmistä ja kriteereistä käydään jatkuvasti uudelleen – paitsi jos köyhyys kielletään, edellä sanotulle ei ole tarvetta.

²⁹⁶ Aktiivimallia tarkastellaan lyhyesti todellisuusulottuvuuden köyhyyttä nykyhetkessä käsittelevässä luvussa 5.2.3.

²⁹⁷ Ks. HE 124/2017 vp.

Kuvio 4. Köhyysneuvottelujen kehä.

Kehässä vaikuttavat voimallisimmin vallassa olevien näkemykset. Köyhyyttä on perinteisesti lähestytty yhtäältä alaspäin, kuulematta köyhiä. Se, miten köyhiin on kulloinkin suhtauduttu, on heijastellut yhteiskunnallista tilannetta ja vaikuttanut köyhien auttamisen ja tukemisen tapoihin. Köyhien auttamista on toisinaan pidetty arvoulottuvuuteen asettuvana moraalisenä velvollisuutena, ja joskus taas enemmänkin todellisuusulottuvuuden rasitteena. Köyhien auttaminen ei ole pääsääntöisesti tarkoittanut pyyteetöntä tai vastikkeetonta auttamista. Kun otetaan esimerkiksi laillisen suojelun järjestelmä, se näyttäytyy eri tavoin eri tulokulmista tarkasteltuna. Järjestelmä kohdistui kaikista heikoimmassa ja haavoittuvimmassa asemassa oleviin, vailla elinkeinoa tai omaa maata eläviin. Heidän hengissä pysymisensä kannalta laillinen suojelu saattoi olla ratkaiseva tekijä. Toisaalta taas laillinen suojelu oli pakkotyötä ja sen laiminlyöminen oli rangaistava teko. Maattomalla tai elinkeinottomalla eli veroja maksamattomalla henkilöllä ei siten ollut vaihtoehtoja. Ylipäätään laillinen suojelu vakiinnutti käsitystä siitä, että apua ei saa vastikkeettomasti, vaan avun on perustuttava työsuoritukseen.

Lainsäädäntö on ollut köyhyyden hallinnan keino muutaman vuosisadan ajan, ja sen merkitys on jatkuvasti korostunut. Hyvinvointivaltion rakentaminen ja siihen liittynyt voimakas oikeudellistuminen näkyivät myös sosiaaliturvaa koskevan sääntelyn lisääntymisessä. Etuuskien lisääminen ei silti merkinnyt köyhiin kohdistuneiden asenteiden välitöntä tai kokonaisvaltaista muutosta. Pikemminkin köyhiä koskevat arvot

ja asenteet suodattivat osaksi normiulottuvuutta, mikä näkyi esimerkiksi ansioperusteisten etuuksien luomisessa.²⁹⁸ Ansioperusteiset etuudet voi nähdä jatkumona hyvien köyhien ja huonojen köyhien erottelemiselle. Hyvä köyhä on tehnyt työtä ja ansainnut paremman sosiaaliturvan, kun taas huono köyhä ei ole tehnyt työtä tai on tehnyt matalapalkkaista, kenties vähemmän arvostettua työtä, ja on ansainnut matalamman sosiaaliturvan.

Köyhyys on osa menneisyyttä ja nykyhetkeä. Sen ilmentymisen muodot ovat muuttuneet, mutta köyhyys ongelmana ei ole poistunut, vaan pikemmin muotoutunut kulloinkin vallinneiden yhteiskunnallisten olosuhteiden mukaan. Historiallisen tarkastelun perusteella vaikuttaakin siltä, että köyhyysongelmaa ei missään vaiheessa ole pyritty ratkaisemaan kokonaisvaltaisesti. *Toimenpiteillä on lähinnä otettu köyhyyttä ja köyhiä haltuun sinä määrin, että ilmiö ei ole sitä hallinnoivien näkökulmasta liian häiritsevää.* Tavoitteena ei ole ollut köyhyyden poistaminen, vaan köyhyyden hallinta ja köyhien kontrolloiminen erilaisten tukijärjestelmien kautta. Tästä näkökulmasta moraalinen velvollisuus auttaa köyhiä kyseenalaistuu.

Köyhyyteen kytkeytyviä kiistoja on käyty jatkuvasti ja köyhyyttä on määritelty ylhäältä alaspäin, köyhyyttä pikemmin halliten kuin ratkaisten. Köyhällä on tietyt ominaisuudet, joihin kuuluu muun muassa se, että köyhän on elettävä niukkaa elämää. Toimeentulo turvataan normiulottuvuudessa, mutta niin matalana, että se ei välttämättä riitä yhteiskunnassa yleisesti tavoiteltuun elintasoon ja -tapaan.²⁹⁹ Tämä taas johtaa köyhyyden konkretisoitumiseen todellisuusulottuvuudessa, mikä ilmenee esimerkiksi puutteena itsensä kehittämisen mahdollisuuksissa.

2.3 Sivistys – kullekin säätynsä mukaan

2.3.1 Muotoutumisen vaiheita

Sivistyksen historia on samalla itsensä kehittämisen historiaa, minkä vuoksi seuraavaksi tarkastellaan lähemmin sivistyskäsitteen muotoutumista rakentamalla ensin perustaa antiikin ajan sivistyskäsitteen kautta ja sitten siirtyen valistuksen kautta sivistykseen. Huomio kiinnittyy erityisesti todellisuus- ja arvoulottuvuuksiin, jotka ovat

²⁹⁸ Ansioperusteiset etuudet ovat yhteydessä työskentelyyn ja koskevat työeläkkeiden ja työttömyysturvan lisäksi myös työtapaturma- ja ammattitautivakuutusta. Voimassa olevasta lainsäädännöstä ks. esim. työttömyysturvalaki (1290/2002), työntekijän eläkelaki (395/2006), yrittäjän eläkelaki (1272/2006), työtapaturma- ja ammattitautilaki (459/2015), julkisten alojen eläkelaki (81/2016).

²⁹⁹ Ks. esim. Eronen, Londén & Peltosalmi 2019, THL 2019b.

edeltäneet sivistystä koskevaa normiulottuvuutta. Lisäksi painottuu snellmanilainen näkökulma, joka on sivistyksen historian kannalta keskeinen ja vaikutusvaltainen ja myös itsensä kehittämisen kannalta antoisa, vaikkakaan ei ainoa tapa lähestyä sivistystä. Tarkastelu valottaa sitä, mitä sivistys on sisällöllisesti ollut ja miten se on ollut.

Sivistyksen ajatus ei ole uusi, vaan se on paikannettavissa aina antiikkiin asti, Kreikan *paideiaan*³⁰⁰ ja Rooman *humanitas*³⁰¹. Paideia käsittää monia merkityksiä siviilisaatiosta ja kulttuurista traditioon, kirjallisuuteen ja kasvatukseen. Paideiaan sisältyi kreikkalaisen kulttuurin ihanteita, jotka kohdistuivat itsensä kehittämiseen ja kasvatukseen.³⁰² Korkeamman sivistyksen perustana Kreikassa pidettiin ruumista kehittävää urheilukasvatusta sekä sielua kehittävää musiikkikasvatusta, ja sivistynyt ihminen oli muusain taidot taitava mies (*mousikos anēr*). Käsitys alkoi muuttua sofistien myötä, jotka korostivat älyllistä kasvatusta ja kritisoivat urheilun ja musiikin merkitystä. Antiikin Kreikassa sivistys ei siten pelkistynyt koululaitokseen – oikeastaan tietoa, tiedettä ja sivistystä pidettiin koululaitoksesta erillisenä toimintana.³⁰³ Tässä tutkimuksessa tehty valinta erottaa itsensä kehittäminen formaalista koulutuksesta muistuttaa siis joiltain osin paideiaa.

Roomalaisten humanitas sisältää ajatuksen yksilön täydestä ihmisyydestä. Käytännössä tämä tarkoitti keskittien, kohtuuden ja kauneuden ihanteita, kanssaihminen kunnioittamista, luonnonmukaista ja hyveellistä elämää, huumorintajua sekä velvollisuudentuntoa jumalaa ja ihmisiä kohtaan. Humanitaksen rinnalla käytettiin kasvatukseen viittäviä verbejä, eli humanitas ja kasvatust eivät sisällöllisesti olleet täysin yhteneviä. Sivistysihanteeseen kuului näkemys aktiivisesta vaikuttamisesta kasvatettavaan, ja sen kääntöpuolena oli kasvatettavan passiivinen rooli. Roomalainen kasvatustihanne olikin kreikkalaista ahtaampi passiivisuuden ja muistamisen roolin korostumisen vuoksi. Toisaalta sekä antiikin Kreikassa että Roomassa tavoitteena oli kasvattaa valtiota palveleva, hyvä kansalainen. Kreikkalaisessa ajattelussa pyrkimys oli muovata ihmistä tietyn ihanteen suuntaan, ja myös Roomassa käsitykset sivistyksestä ja itsensä kehittämisestä kytkeytyivät tiettyjen ihanteiden ohjaamisen suuntaan. Yksilöllä ei ollut vapautta kehittää itseään haluamallaan tavalla haluamaansa suuntaan.³⁰⁴

³⁰⁰ Paideia on johdettu kreikan kielen sanasta *pais*, joka tarkoittaa poikaa ja lasta. Sivistys-sanan yhteys poikaa merkitsevään sanaan on kuvaava, sillä sivistys oli alkujaan miessukupuolelle kuuluvaa.

³⁰¹ Sana on johdettu latinan kielen sanoista *homo* ja *humanus*, joista ensimmäinen viittaa ihmiseen substantiivina ja jälkimmäinen viittaa ihmiseen adjektiivina.

³⁰² Pojat käyttivät muutaman vuoden teoreettisten ja kulttuuristen asioiden opiskelemiseen, eräänlaisena koulutuksen ja kypsymisen välivaiheena. Ks. Gadamer 2004, s. 152.

³⁰³ Riikonen 2007, s. 108–118.

³⁰⁴ Riikonen 2007, s. 114–116.

Eurooppalainen kulttuuri on jatkumoa kreikkalaiselle ja roomalaiselle sivistyskäsitteille, jotka ovat ajan saatossa muuttaneet muotoaan. Suomalaisessa sivistyskäsitteessä on niini ikään havaittavissa paideian ja humanitaksen kaikuja, vaikka se onkin kehittynyt jälkijättöisesti. Valistus oli 1700-luvun ilmentymä sivistyksestä ja itsensä kehittämisestä. Valistusajattelun mukaan tieto on ratkaisu kaikkeen ja sittemmin ajatusta sovellettiin käytännöllisemmin myös ei-jumalalliseen tietoon, mikä näkyi esimerkiksi koulutuksen kehittämisessä. Erään tulkinnan mukaan 1800-luvulla tapahtunut kansanopetuksen murroksen taustalta paikantuu valistuksesta kumpuava ajatus tiedon ja opin merkityksestä, joka ikään kuin valaisee kansaa. On tulkittu, että Yhdysvaltojen itsenäisyysjulistus (1776) ja Ranskan vallankumous (1789) ilmensivät valistusaatetta, ja samalla ajatusta oppimisesta ihmisoikeutena. Kun ajatellaan, että ihmiset syntyvät tasa-arvoisina, tästä seuraa se, että heillä on yhtäläinen oikeus tiedon hankintaan. Tämä puolestaan johtaa lisääntyvään henkilökohtaiseen vapauteen. Näin voi väittää, että kansanopetusta edistäneet nationalistiset ja filantrooppiset ajatukset pohjasivat silloiseen ihmisoikeusajatteluun, vaikka koulutustarpeiden määrittäminen säädyn ja sukupuolen mukaan eivät vastaa nykyaikaista käsitystä tasa-arvosta.³⁰⁵ Lisäksi sivistykselliset pyrkimykset liittyivät tuolloin ainoastaan muodolliseen koulusivistykseen.

Suomen kehitys oli kuitenkin jäänyt jälkeen yleisestä eurooppalaisesta kehityksestä niin yhteiskunnallisella kuin oikeudellisella tasolla. Valistusajattelu alkoi näkyä Suomessa vasta 1700-luvun loppupuolella, ja silloinkin lähinnä ylimpien säätyjen keskuudessa, joiden ajattelu palautui ennen kaikkea John Locken filosofiaan³⁰⁶. Locken ajatukset ovat kiinnostavalla tavalla yksilökeskeisiä ja yksilölähtöisiä, mikä oli osin ristiriidassa vallalla olleen hyötyajattelun kanssa.³⁰⁷ Toisaalta kaikki tieto ei kuulunut kaikille, vaan tiedon³⁰⁸ hallinta ja levittäminen oli ylimpien säätyjen hallussa. Valistuksen levittämistä palkollisten keskuuteen ei pidetty tarpeellisena, vaan hyötyajattelun mukaisesti pidettiin riittävänä sitä, että alemmat säädyt oppivat tottelevaisuutta, kristinoppia ja työtaitoa.³⁰⁹

³⁰⁵ Jalava 2011, s. 74–75, samansuuntaisesti Antikainen, Rinne & Koski 2021, s.60–62.

³⁰⁶ Locken yhteiskuntafilosofian korostumiselle on hyvin käytännönläheiset syyt, sillä hänen teoksiaan käännettiin ruotsiksi jo 1700-luvulla (Johan Lockes Oförgripelige tankar om werldslig regeringis rätta ursprung, gräntsor och ändamål, 1726, Johan Lockes Oförgripelige tankar om werldslig regeringis rätta ursprung, gräntsor och ändamål 1726, kummatkin teokset kääntänyt Hans Harmens). Näin ajatukset saattoivat levitä kirjojen kautta.

³⁰⁷ Heikkinen 1972, s. 37–44.

³⁰⁸ Tässä yhteydessä tiedolla viitataan valistuksen ajan kirjatietoon, ei siis esimerkiksi perinnetietoon, joka kulki suullisesti sukupolvelta toiselle.

³⁰⁹ Haatanen 2017, s. 15.

Vuoden 1772 hallitusmuoto oli vallan jakautumisen näkökulmasta askel taaksepäin,³¹⁰ mutta sivistyksellisten oikeuksien³¹¹ valtiosääntöoikeudellisen kehittymisen näkökulmasta se oli ensimmäinen kehitysaskel. Suomen varhainen valtiosääntöajattelu sai Ruotsin kautta vaikutteita niin englantilaisesta kuin ranskalaisesta ajattelusta, ja siten välillisesti myös valistusfilosofien ajatuksista.³¹² Hallitusmuotoon sisällytettiin opetustointa koskevia säännöksiä, ja formaalia koulutusta koskevien säännösten asema kotimaisessa valtiosäännössä alkoi näin syntyä. Opetustoimen säännökset turvasivat papiston erioikeuksia, kun taas muiden säätyjen koulutuksellisia oikeuksia lähinnä sivuttiin maininnanomaisesti. Virkamiesten asema oli turvatumpi kuin kansanopetuksen, mutta yhteisenä tavoitteena oli maksimoida hyödyt ja minimoida pitäjälle aiheutuvat kustannukset luku- ja kirjoitustaidolla.³¹³ Normiulottuvuus ja eliitin arvoulottuvuus näyttävät toisenlaisilta kuin todellisuusulottuvuus. Suurimmalla osalla väestöstä ei ollut ajanvietto-ongelmia, eikä sivistys- tai virkistystarpeille ollut sijaa. Esimerkiksi vuonna 1752 ehdotettiin minimityöajan olevan aamuneljästä iltayhdeksään.³¹⁴

Kansallisuusaate ja yhteiskunnallinen kehitys loivat pohjaa sivistyksen kehitykselle 1800-luvulla. Myös muutokset taloudessa vaikuttivat sosiaalisiin rakenteisiin sekä erilaisten, eriytyneidenkin, sivistyksen muotojen kehittymiseen.³¹⁵ Kansallisuusaate vahvistui 1800-luvulla siitä huolimatta, että valtio ja kirkko suhtautuivat siihen nuivasti. Pelättiin, että aate kehittyisi ”yltiöpäisyydeksi”, mikä olisi asettanut Suomen pyrkimykset Venäjän kannalta kielteiseen valoon – olihan kansallisuusaatteelle keskeistä itsenäisyyspyrkimys. Sivistyneistö oli kuitenkin yksimielinen siitä, että muutosta tarvittiin. Tämä tarkoitti muun muassa kunnallishallinnon uudistusta³¹⁶ ja koululaitoksen erottamista kirkosta.³¹⁷ Kehitys oli nopeampaa kuin aiemmin, mutta silti ”aatteet

³¹⁰ Valtiojärjestyksen perusteita muutettiin tuolloin säännösten vastaisesti ja kuninkaan valtaa lisättiin. Kaikki vuodesta 1680 lähtien perustuslakeina pidetyt säädökset kumottiin säätyprivilegioita lukuun ottamatta, jolloin perustuslakien säätämisestä tuli entistä epädemokraattisempaa toimintaa ja samalla syntyi epäselvyyttä siitä, onko perustuslakien säätämis- ja muuttamisjärjestystä ylipäätään olemassa. Ks. Jyränki 1991, s. 153, Tyynilä 1991, s. 135–136.

³¹¹ Tuolloin ei käytetty sivistyksellisten oikeuksien käsitettä, mutta nykynäkökulmasta tulkittuna kyseessä olivat sivistykselliset oikeudet.

³¹² Tyynilä 1991, s. 129–130.

³¹³ Ks. Arajärvi 1994, s. 70–71.

³¹⁴ Haatanen 2017, s. 15.

³¹⁵ Ks. Haatanen 1974, s. 53.

³¹⁶ Tämän tutkimuksen kannalta keskeistä kunnallishallinnon uudistuksessa oli seurakunnan ja kunnan erottaminen toisistaan. Pitäjänkokouslaitos lakkautettiin ja kuntakokousten tehtäviksi tulivat kansakoulujen perustaminen ja kunnan sosiaaliset tehtävät.

³¹⁷ Vaittäinen 1974, s. 85–86.

olivat vain aatteita, jotka vasta vähitellen ja pitkään taistelujen kautta ovat päässeet todelliseksi voimaksi kansan elämässä”.³¹⁸ Tämä tuo oivallisesti esiin aatteiden asteittaisen sulautumisen osaksi todellisuutta ja edelleen osaksi normiuollottuvuutta.

Kun tarkastellaan suomalaisen sivistyskäsitteen syväkerroksia, sivistykselle ominaista on reflektiivisyys ja muutos. Käsite on saanut vaikutteita saksalaisesta ja ruotsalaisesta sivistyskäsitteistöstä olematta kuitenkaan täsmällinen vastine niille. Saksalaisen Bildung-käsitteen³¹⁹ historiasta paikantuu kolme kerrostumaa: 1100-luvulta lähtien sivistys oli ihmisen tulemista jumalan kuvaksi, valistuksen aikana 1700-luvulla puolestaan opetusta, koulutusta, ihmisen kehittymistä ja itsenäistä järjenkäyttöä, ja modernissa kerrostumassa lopulta itsereflektiota ja -tietoisuutta.³²⁰ Suomeen kulkeutunut ruotsalainen kultur, civilisation, bildning -käsitteistö³²¹ sai vaikutteita saksalaisista aatteellisista virtauksista. Kultur merkitsi sekä henkisiä että materiaalisia kulttuurituotteita, kuten kirjallisuutta, tiedettä, taidetta ja filosofiaa. Siinä missä kultur oli ylpeydenaihe, civilisation kuvasi toisarvoista, pinnallista kehitysprosessia. Bildning puolestaan tarkoitti yksilön itsereflektiivistä henkistä muotoutumista.³²² Saksalaisen ja ruotsalaisen käsitteistön mukaiset jäsenyydet on suomen kielessä niputettu sivistyksen käsitteen³²³ alle.

Modernin kerrostuman Bildung sekä bildning tulevat kaikista lähimmäs yksilön itsensä kehittämisen prosessin tarkastelua, valistuksen ajan Bildung ja kultur puolestaan konkreettisia itsensä kehittämisen tekoja ja muotoja. Erityisesti bildning oli korostetusti käytössä, kun ruotsinkielinen käsitteistö vakiintui oppineiston käyttöön 1840-luvulla. Se oli rinnasteinen inhimillisyydelle ja humanisuudelle, ja sillä oli sekä yksityinen että kollektiivinen ulottuvuutensa. Bildning korostui myös siksi, että Suomessa ei oikeastaan ollut kultur-sanaa vastaavia kulttuurituotteita ja civilisation tarkoitti käytännössä Ruotsista tuotuja ja kopioituja institutionaalisia rakenteita.

³¹⁸ Voionmaa 1911, s. 57–58.

³¹⁹ Käsitteen varhaisimmalla merkityksellä on kaksijakoinen viittaussuhde: se tarkoittaa sekä kuvaa ja yhdennäköisyyttä (*imago, imitatio*) että olemusta ja muotoutumista (*forma, formatio*).

³²⁰ Miettinen 2016, s. 58, Rantala 2006, s. 4–5.

³²¹ Ruotsalainen käsitteistö kulkeutui Suomeen ruotsinkielisen oppineiston, muiden muassa Reinhold von Beckerin ja Johan Jakob Tengströmin, mukana. Tengströmin merkitys 1800-luvun suomalaiselle kulttuurille on jäänyt hänen oppilaidensa, J. V Snellmanin, J. L Runebergin ja Z. Topeliuksen varjoon. Tengströmin kulttuurikäsitteistön vaikutus näkyy edellisten tuotannossa. Lisäksi hän toi Suomeen hegeliläisen filosofian, jota Snellman kehitti edelleen muodostaen siitä kansallisfilosofiaksikin kutsutun muodon.

³²² Kokko 2010, s. 7, 9.

³²³ Etymologisesti sivistyksen perusta on Keski-Suomessa ja Länsi-Savossa käytetyissä kansankielisissä murre sanoissa sivistäminen ja sivisteleminen, jotka viittasivat esimerkiksi pinnan puhdistamiseen ja ulkoasun kohentamiseen. Nykyiseen merkitykseen verrattuna sivistämisestä ja sivistelemisestä puuttuu esimerkiksi muotoutumisen ajatus. Ks. Kokko 2010, s. 8, Ranta 2006, s. 5.

Bildning tarjosi eniten samaistumis pintaa ja mahdollisuuden kansalliselle kehitymiselle.³²⁴ Toisaalta vaikka sivistys on ihmisen mielessä henkisenä ilmiönä ja prosessina, sitä ei voi erottaa ruumiista. Ruumiillisuus luo tai on luomatta edellytyksiä sivistykselle: 1800-luvun ruumis oli usein köyhyyden kuihduttama, väsynyt, kylmissään, nälkäinen tai sairaas.³²⁵

J. V Snellmanin ajatukset saivat vaikutteita saksalaisesta ja ruotsalaisesta käsitteistöstä. Snellmanin mukaan sivistys on sisäinen prosessi, joka edellyttää yksilön aktiivisuutta ja tietoisuutta – se ei tapahdu itsestään. Toisaalta Snellmanin käsitykseen kasvamisesta ja kehittymisestä liittyi keskeisesti ulkoapäin tapahtuva ohjailu, ajatus kasvatetuksi ja muotoilluksi tulemisesta. Ulkoiset tekijät, kuten elinympäristö, koti ja koulukasvatus sekä yhteiskunta vaikuttavat yksilöiden sisäisiin sivistysprosesseihin. Snellmanilaisen ajattelun mukaan sivistys on mielentilaa ja toimintakykyä, jossa ihminen toimii reaali maailmassa, mutta on samalla virittäytynyt oikealla tavalla kohti ideaalia.³²⁶ Sivistys näyttäyty jatkuvana liikkeen ja muutoksen prosessina.

Pohjimmiltaan sivistys on Snellmanin ajattelussa prosessi kohti inhimillisyyttä (*mencklighet, humanitet*). Sivistykseen sisältyvä ajatus ihmiseksi tulemisesta edustaa Snellmanin ajattelua, ja heijastelee samalla saksalaista sivistysfilosofiaa.³²⁷ Snellmanin sivistyksellä tavoittelema inhimillisuus on altruistista siinä mielessä, että ihmisen on luovuttava itsekkästä ajattelusta ja antauduttava palvelemaan valtiota tai perhettä. Esimerkiksi koulu ei ole yksilöä varten, vaan yksilö on olemassa kansakunnan palvelemista varten.³²⁸ Ajan kansallismielinen henki näkyy näin sivistysajattelussa. Sivistys ei olekaan ainoastaan yksilön kasvamista, vaan myös kansojen ja kulttuurien historiallista kehitystä. Klassisten sivistysteorioiden mukaan sivistys määrittyy moraaliseksi³²⁹, kognitiiviseksi³³⁰, esteettiseksi³³¹ ja käytännölliseksi³³² sivistykseksi. Autonomia on sivistyksen olennainen osa.³³³

³²⁴ Kokko 2010.

³²⁵ Ks. Stark 2008, s. 50.

³²⁶ Rantala 2006, s. 6–7, 19.

³²⁷ Rantala 2006, s. 8–9.

³²⁸ Jalava 2011, s. 79, Rantala 2006 s. 9.

³²⁹ Moraalinen sivistys on moraalista vastuullisuutta, toimintakykyä ja toimintavalmiutta.

³³⁰ Kognitiivinen sivistys on reflektiivistä kykyä itsenäiseen ajatteluun.

³³¹ Esteettinen sivistys on esteettistä herkkyyttä, mielikuvituskykyä, makua, nautintoa, arviointikykyä ja leikillisyyttä.

³³² Käytännöllinen sivistys on kykyä praktiseen toimintaan ja työhön.

³³³ Moilanen 2020b, s. 504–505.

Sivistyksen käsite oli luultavasti liian abstrakti tavalliselle rahvaalle ja sen vakiintuminen kesti pitkään.³³⁴ Käsitteen vakiintuminen tavanomaiseen käyttöön edellytti konkreettista merkitystä, joka kosketti tavallisen kansalaisen elämää sekä sivistyskäsitteen käyttämistä suomenkielisissä teksteissä. Toimittaja Johan Bäckvall alkoi kirjoittaa suomenkieliselle kansalle käyttäen ja määritellen sivistys-sanaa teksteissään. Bäckvallin sivistyskäsitteessä korostuivat Snellmanin tapaan yksilötaso ja itsereflektio, ja sivistys oli hänen ymmärryksessään muun muassa lukemista, oppimista ja ymmärryksen selvenemistä. Käsitteen sisältö oli sellainen, että tavallinen rahvas saattoi sen ymmärtää.³³⁵

Sivistystä näyttää leimanneen käsitteen synnystä saakka eriarvoisuus. Ensinnäkin säädyt olivat omiaan ylläpitämään eriarvoisuutta,³³⁶ mutta sitä tuottivat myös sukupuoli sekä kieli. Snellmanin mukaan todellinen sivistys kuului ainoastaan miehille, koska vain miehet kykenivät kriittisyyteen ja uutta luovaan ajatteluun. Snellman piti näkemystään ihmisoikeuksia edistävänä, sillä sen ansiosta naiset saattoivat olla hyödyllisiä heille sopivissa tehtävissä, eli vaimona, äitinä ja kodista huolta pitävänä hengettärenä.³³⁷ Ajatus siitä, että nainen voisi työskennellä kodin ulkopuolella, ei ollut Snellmanille mahdollinen. Toisaalta tämä ei heijastele ainoastaan sukupuolittunutta maailmankuvaa, vaan myös ajattelun elitistisyyttä. Snellmanin käsitysten nainen asui keskiluokkaisessa porvariskodissa, kun taas työväenluokkaiset naiset eivät suinkaan käyttäneet aikaansa sivistelemällä kotia, vaan tekivät töitä maaseudulla ja teollistumisen myötä myös tehtaissa – nämä naiset eivät näkyneet Snellmanin ajattelussa.³³⁸

³³⁴ Sivistys-sana esiintyi ensimmäisen kerran kirjoitetussa muodossa Turun Wikk-Sanomissa 1820-luvun alussa Reinhold von Beckerin kansan sivistymistä ja tapojen ja käytösten sivistämistä käsittelevässä artikkelissa, eli sisällöllinen merkitys palautui lähinnä civilisation-sanaan. Tämän jälkeen kului vuosia, ennen kuin sivistys-termi seuraavan kerran näkyi kirjoitetussa kielessä. Elias Lönnrotin käytössä sivistyksen merkitys laajeni tarkoittamaan myös kulturia ja bildningiä vakiintumatta kuitenkaan tarkoittamaan mitään näistä tarkasti, jolloin käsite jäi lopulta vaille tarkkaa määritelmää. Ks. Kokko 2010.

³³⁵ Kokko 2010, s. 17–18.

³³⁶ Säätyerioikeuksia ylläpidettiin todellisuusulottuvuuden lisäksi myös normiulottuvuudessa. Suomen ensimmäisenä perustuslakina pidetty valtiopäiväjärjestys (11/1869) perustui vanhoihin oikeusnormeihin. Säätyerioikeudet ja säätyedustus säilyivät, joskin säätyedustuslaitos jossain määrin itse toteutti sääty-yhteiskuntaa heikentäviä toimenpiteitä pittaamatta privilegioihin kajoamisesta. Säätyedustuslaitos toimi aina vuoteen 1906, ja viimeisinä vuosina siihen alkoi asteittaisista muutoksista huolimatta kohdistua muutospaineita, olivathan Suomen säätyvaltiopäivät lopulta viimeiset laatuaan Euroopassa. Erityisesti järjestäytynyt työväenliike vaikutti valtiopäivä uudistukseen. Ks. Arajärvi 1994, s. 71–72, Arajärvi 2006, s. 185, Jyräni 1991, s. 157–159, Tyynilä 1991, s. 140.

³³⁷ Rantala 2006, s. 10.

³³⁸ Ks. Lahtinen 2014, s. 78.

Käytännössä sivistys oli ruotsinkielisen eliitin yksinoikeus. Keisarillinen käskykirje³³⁹ ei riittänyt parantamaan suomen kielen asemaa, sillä kieliero oli pitkään syventänyt kuilua eliitin ja kansan enemmistön välillä.³⁴⁰ Snellman kirjoitti ruotsinkieliselle sivistyneistölle, joka oli kaikin tavoin etuoikeutetussa yhteiskunnallisessa asemassa. Tämä kuitenkin Snellmanin näkemykseen mukaan edisti sivistyksen leviämistä, sillä se edellytti ruotsinkielisen yläluokan aktiivista toimintaa. Hän toivoi suomenkielistymistä, mutta ei kuitenkaan kannattanut sitä, että oppikoulut tarjoaisivat vain suomenkielistä opetusta, vaan opetusta oli tarjottava kummallakin kielellä.³⁴¹

Sivistys oli Snellmanille myös käytännöllinen ja taloudellinen kysymys, joka satoi kaupan, teollisuuden ja sivistyksen erottamattomasti yhteen. Teollisuuden ja kaupankäynnin kasvu saattoivat toteutua ainoastaan työväenluokan resursseilla, mikä edellytti myötämielisyyttä työväenluokalta. Kansaa oli systemaattisesti koulutettava ja sivistettävä, jotta saatiin levitettyä paitsi tarvittava ajatus- ja arvomaailma, myös työelämälle hyödyllisiä oppeja. Ajateltiin, että sivistymättömistä massoista aiheutuisi ongelmia.³⁴² Pyrkimyksenä oli yksimielisyys ja yhtenäisyys, eräänlainen yhtenäiskulttuurin ihanne. Väestöä yhdistävänä tekijänä oli Snellmanin mukaan oltava suomen kieli. Kyse ei ollut ainoastaan kielestä, vaan kokonaisesta yhteiskunnallisesta asetelmasta. Kielikysymys kytkeytyi sivistyskysymykseen, ja ne puolestaan tukivat liberalistista kehitystä.³⁴³ Yksilön sivistys kytkeytyi näin laajempaan yhteiskunnalliseen kehukseen.

Snellmanin ideaalissa sivistys olikin erilaista eri säädyille. Kasvatusprojektissa keskeistä oli menneiden sukupolvien tiedon vastaanottaminen ja sen merkityksen ymmärtäminen. Snellmanilainen sivistys oli ulkoa tuleville vaikutteille altistumista ja niiden hyväksymistä. Snellman ajatteli kuitenkin, että traditiosta muotoutuu sisäistä sivistystä, kun tietoa hankitaan ja sitä käsitellään itsenäisesti.³⁴⁴ Säätyjä pyrittiin siis ohjaamaan kunkin sivistysideaalia kohti, eikä sivistys ollut vapaata. Sivistyksellä oli kollektiivinen, mutta toisaalta myös yksilöllinen tasonsa, ja tasot edellyttivät toisiaan.³⁴⁵ Snellmanin sivistysajattelu tiivistyykin kolmeen näkökulmaan: sisäinen prosessi kohti ulkoapäin määriteltyä ideaalia, eriarvoisuus sekä taloudellis-yhteiskunnallinen hyöty.

³³⁹ Keisarillinen käskykirje suomen kielen oikeuksista (1863) pyrki parantamaan kansan kielen asemaa ja suomenkielisen rahvaan toiminta- ja kulttuuriedellytyksiä. Haatanen 1974, s. 53.

³⁴⁰ Eroja myös tietoisesti syvennettiin esimerkiksi vuoden 1850 kieliasetuksella, jonka mukaan suomenkieliset julkaisut saivat olla vain taloudellisia tai uskonnollisia. Ks. Neuvonen 2012, s. 92–93.

³⁴¹ Lahtinen 2014, s. 80–82, Rantala 2006, s. 20.

³⁴² Lahtinen 2014, s. 70–72, Rantala 2006, s. 20.

³⁴³ Snellmanin julkaisema Saima-lehti ilmensi sivistyksen, kielen ja talouden yhteen kietoutumista. Lahtinen 2014, s. 70, 74, 81–82.

³⁴⁴ Rantala 2006, s. 7–8.

³⁴⁵ Ks. Moilanen 2020b, s. 504.

Muutoksen kautta sivistykseen liittyy keskeisesti muotoutumisen ajatus. Sivistyksellä oli alusta asti sekä filosofis-teoreettinen pohja että käytännöllis-konkreettinen ilmentyminen, mikä heijastui sittemmin itsensäkehittämisoikeuteen. Sivistykseen liittyen maalailtiin ideaaleja, kuten yhtenäisyys ja altruismi. Ne kiinnittyvät ennen kaikkea arvoulottuvuuteen. Todellisuusulottuvuus ei sen sijaan ole arvoulottuvuuden täydellinen vastine, minkä vuoksi ideaali ja todellisuus eivät välttämättä kohta. Eriarvoisuus kiteytyikin todellisuusulottuvuuden sivistystä ilmentävissä muodoissa ja käytännöissä.

2.3.2 Ilmentymisen tavat

Sivistys ja sen ilmenemisen muodot olivat vielä 1700-luvulla vähäisiä ja vaatimattomia. Suomea kuvasi kauttaaltaan epäyhtenäisyys, joka näkyi esimerkiksi alueellisina eroina sekä säätyjakona. Ruotsin valtakunta hallintoineen ulottui käytännössä Etelä-Suomen alueelle, ja kirjallisia lähteitä on lähinnä Ruotsin hallitsemilta alueilta. Alueellinen ero näkyi myös siinä, että Itämeren alue oli verrattain yhtenäinen kulttuurialue, joka ei ollut sidoksissa valtioihin. Lisäksi kulttuurisissa tavoissa näkyi pitkään reformaation jälkeenkin lännessä katolisen kirkon ja idässä ortodoksisen kirkon vaikutus. Alueelliset erot merkitsivät myös kielieroja, ja alueen mukaan puhuttiinkin ruotsia tai saamen, suomen ja karjalan eri murteiden muotoja, jotka olivat ennen kaikkea rahvaan kieliä. Joillakin alueilla puhuttiin myös saksaa ja venäjää, ja oppineet käyttivät latinaa.³⁴⁶

Itsensä kehittämisen käytännöt olivat erilaisia eri säädyillä. Suullinen kulttuuri oli voimissaan vielä 1700-luvulla, ja sen muotoja olivat esimerkiksi kertomukset, opeustarinat, sadut, sananlaskut, loitsut ja laulut. Niillä oli erilaisia käyttötilanteita ja käyttötarkoituksia, ja onkin hankalaa erottaa perinne varhaisesta sivistyksestä tai itsensä kehittämisestä. Toisaalta 1700-luvulla oppineet alkoivat tallentaa laajemmin suullista perinnettä, erityisesti runoja ja sananlaskuja. Tässä piili vallankäytön mahdollisuus, sillä tallentaessaan suullista perinnettä kirjalliseen muotoon papisto saattoi kitkeä pois kansanomaisen suullisen runouden, loitsut ja myyttirunot.³⁴⁷ Kulttuuri alkoikin kirjallistua 1700-luvulle tultaessa, mutta luku- ja kirjoitustaito ei vielä ollut yleistynyt. Luku- ja kirjoitustaidosta oli kuitenkin jo muodostunut eliitin käytössä ollut hallinnan väline, jota saatettiin käyttää hyötyajattelun mukaisiin tarkoituksiin.

³⁴⁶ Kallio et al. 2017, s. 21–26.

³⁴⁷ Toisaalta tälle löytyy myös vastakkaisia näkemyksiä: papisto käytti suomenkielisen runouden piirteitä, erityisesti alkusointua, huomattavan laajasti.

Ylipäättään rahvaan ja eliitin kulttuurien välillä oli kuilu, ja siinä missä rahvaan kulttuurit saattoivat erota keskenäänkin toisistaan, eliittien kulttuurit olivat suhteellisen yhtenäisiä.³⁴⁸

Nationalistisen kulttuuripolitiikan³⁴⁹ linjaksi kutsutun ajanjakson (1860–1960) aikana rakennettiin, ylläpidettiin ja uusinnettiin kansallista yhtenäiskulttuuria. Kulttuuripolitiikalla tavoiteltiin sivistystä ja kansalaisuutta nationalististen pyrkimysten suuntaisesti. Kulttuuripolitiikka oli käytännössä taidepolitiikkaa, jolla tuettiin niin kutsuttua korkeaa taidetta. Kulttuuripolitiikka ei kuitenkaan kunnolla noussut yhteiskuntapoliittisen kiinnostuksen kohteeksi ennen 1960-lukua, sen sijaan korostettiin taiteen vapautta ja autonomiaa. Kulttuuripolitiikka kehittyi huomattavasti yksittäisten henkilöiden ja järjestöjen aktiivisuuden seurauksena, kun taas valtiolla oli käytännössä sivurooli.³⁵⁰

Teollistuminen, kaupungistuminen, kansanvaltaistuminen, julkisuuden merkitys ja muut yhteiskunnalliset muutokset näkyivät johdonmukaisesti mutta hitaasti sivistyksen kehityksessä ja kulttuuripolitiikassa. Itsensä kehittämisen toiminnot kehittyivät paikallisesti, ja niihin lukeutuivat muun muassa arkistot, museot, kokoelmat ja kirjastot sekä monenlainen aatteellisesti ja ideologisesti suuntautunut harrastustoiminta. Toiset toiminnat olivat arvostetumpia ja suositeltavampia kuin toiset, mikä näkyi kuntien ja valtion myöntämissä tuissa. Näin kulttuuripolitiikka alkoi rakentua sekä kunnallisella että valtiollisella tasolla. Toisaalta on väitetty, että kulttuurikäyttäytyminen ja vapaa-ajan viettotavat muuttuvat riippumatta siitä, millaista kulttuuripolitiikkaa harjoitetaan.³⁵¹

Ei voi liiaksi korostaa sitä, että sääty määräsi sivistyksen sisällön, määrän, laajuuden ja syvyyden, eikä yhteisesti jaettua sivistyskokemusta ole. Siitä huolimatta sivistys alkoi saada järjestäytyneempiä, tavoitteellisempia ja monipuolisempia muotoja verrattuna aiempaan kansanperinteeseen. Siinä missä sivistys oli aiemmin tapahtunut

³⁴⁸ Kallio et al. 2017, s. 27–45, 406–407.

³⁴⁹ Erään näkemyksen mukaan kulttuuripolitiikan synty paikantuu 1860-luvulle, jolloin myönnettiin ensimmäiset pysyvät valtion taidetuet. Kulttuuripolitiikan käsitteestä ei ole yksimielisyyttä, ja yksinään ”kulttuurin” tai ”politiikan” määrittely on monisyistä. Yleisen suomalaisen ontologian (YSO) luokittelun mukaan kulttuuripolitiikka on osa yhteiskuntapolitiikkaa, ja sen alle asettuvat esimerkiksi kirjasto-, taide- ja tiedepolitiikka. Tutkimuksen rajauksen mukaisesti kiinnostus kohdistuu siihen kulttuuripolitiikan osaan, joka ei liity formaaliin koulutukseen tai ammattimaiseen toimintaan, vaan itsensä kehittämiseen. Tältä osin kulttuuripolitiikka on ymmärrettävä laajasti. Esa Pirnes tiivistää kulttuuripolitiikan käsitteen siten, että se ”tulkitsee, kehystää, sääntelee, hallinnoi ja kehittää kulttuurin käsitteen ilmaise-
mia inhimillisen ja sosiaalisen toiminnan alueita ja edustaa siten poliittishallinnollista interventiota kulttuurisiin ilmiöihin ja aktiviteetteihin”. Ks. Pirnes 2008, s. 30.

³⁵⁰ Ks. Kangas & Pirnes 2015, s. 23–24, Saukkonen & Ruusuvirta 2009, s. 17.

³⁵¹ KM 1974:2, s. 91–99, Saukkonen & Ruusuvirta 2009, s. 16–17.

lähinnä yksityisessä tilassa, kansanperinteenä pienissä kollektiiveissa, 1800-luvulla sivistys alkoi levittäytyä julkisiin, kaikille vapaisiin tiloihin. Oikeudellistuminen ei vielä 1800-luvulla tavoittanut sivistystä, lukuun ottamatta kansakoulua koskevaa sääntelyä,³⁵² vaan sivistys asettui käytäntöinä ja toimintoina todellisuusulottuvuuteen ja aatteina arvoulottuvuuteen.

Sivistyksen ilmentymisen tapoja 1800-luvulla olivat esimerkiksi kirjallisuus, kirjoittaminen, arkkiveisut, käsityöt, taide ja julkiset hovit. Lisäksi tanssiminen oli suosittua, vaikka sitä ei varsinaisesti pidetty sivistyksen muotona – oikeammin päinvastoin.³⁵³ Elias Lönnrotin Kalevalan ilmestyminen vuonna 1835 oli merkkipaalu, josta alkoi suomenkielisen kirjallisuuden syntymävuosisata. Kansallisuusaate heijastui erityisesti vuosisadan alun kirjallisuuteen, mutta vuosisadan loppua kohden kirjallisuus alkoi monipuolistua ja rikastua.³⁵⁴ Kaikilla ei silti ollut mahdollisuutta lukea kirjoja, saati ilmaista itseään kirjoittamalla. Kun kirkko oli vielä vastuussa koulutuksesta,³⁵⁵ se edellytti rahvaalta vain lukutaitoa, ei kirjoitustaitoa.

Kirjoittaminen näyttäytyi eri tavalla eri säätyjä edustaville yksilöille, myös yhteiskunnallisella tasolla. Kirjoitustaito on Senin tarkoittama kyky, ja kirjoitustaidottomuus puolestaan absoluuttisen köyhyyden ilmentymä. Kyvyn lisäksi tarvittiin hyödykkeitä, kuten kynä ja mustetta sekä paperia. Senin näkökulmasta niiden puute ilmaisee suhteellista köyhyyttä, mikäli kirjoitustaito on olemassa. Kirjoitustaito ja materiaalitkaan eivät riittäneet, sillä jotta kirjoittaminen pääsi aktualisoitumaan, tarvittiin suotuisat sosiaaliset käytänteet ja asenneilmapiiri. Kirjoittaminen ei itsestään selvästi ollut sosiaalisesti hyväksyttyä köyhälle maalaisrahvaalle, sillä se mahdollisti esimerkiksi osallistumisen julkisilla keskustelufoorumeilla. Pientilallisten, torppareiden sekä maattoman rahvaan kirjoitustaitoa pidettiin uhkana tai muuten vain sosiaaliseen asemaan sopimattomana, säätyläisten hegemonian haastavana. Kirjoitustaito muodostui eräänlaiseksi henkilökohtaiseksi teknologiaksi, jota ihmiset käyttivät eri tavoin edistääkseen yksilöllisiä tavoitteitaan.³⁵⁶

³⁵² Kansakoululaitoksen perusteet säädettiin armollisella julistuksella perustuksista kansanopetuksen järjestämistä varten (1858). Kansakouluasetuksella (12/11.5.1866) luotiin kansakoulujärjestelmälle perusrakenne, ja se oli samalla ensimmäinen vaihe koulutuksen yhtenäistämiseksi ja kokonaan julkisen vallan ylläpitämälle koulutusjärjestelmälle. Piirijakoasetuksella (20/24.5.1898) osoitettiin kunnille velvollisuus ylläpitää riittävästi kansakouluja alueellisen saatavuuden turvaamiseksi.

³⁵³ Ks. Tikka & Nevala 2020.

³⁵⁴ Ks. Koskelainen 1911, s. 94–112.

³⁵⁵ Kirkko ja koulu erotettiin toisistaan kansakouluasetuksella (12/11.5.1866).

³⁵⁶ Stark 2008, s. 49–63; samansuuntaisesti käsitöistä, joskin ilman sosiaalisen ulottuvuuden tunnistamista ks. Ilmakunnas 2017.

Myös arkkiveisuja³⁵⁷ pidettiin uhkana, ”kirjallisuuden rikkaruohoina”, ja niiden epäiltiin turmelevan kansan runoaistin ja kansanlaulutradition. Ylemmät säädyt ylenkatsoivat rahvaan joukossa suosittuja arkkiveisuja, sillä niiden kautta tietoa saattoi välittää tehokkaasti aikana ennen sanomalehtiä, ja ne tavoittivat myös lukutaidottomat. Arkkiveisut olivat merkittävä suullis-kirjallisen sivistyksen muoto erityisesti vuosisadan lopussa, ja ne yhdistivät kansanperinteen sekä suulliseen että kirjalliseen muotoon. Vuosisadan alkupuolella arkkiveisuja tuottivat säätyläiset, mutta vuosisadan lopussa niistä oli muotoutunut rahvaalle, niin kutsutuille kansan syville riveille, tärkeä ilmaisumuoto. Arkkiveisuja voi pitää viestintämuotona, joka oli osa kaupankäyntiä, ihmisten välistä kanssakäymistä ja tiedonvälitystä. Samalla se oli tekijälleen itseilmäisyyden muoto ja käyttäjälleen sivistyksen muoto. Sekä tuottajat että kuluttajat edustivat kansan syviä rivejä.³⁵⁸

Käsityöt sen sijaan olivat merkittävä osa säätyläisten elämäntapaa ja kulttuuria 1800-luvulla. Käsitöillä oli samaan aikaan hyödyllinen ja esteettinen merkitys, ja niiden tekeminen oli sekä työtä että ajanvietettä. Käsitöitä tekivät sekä miehet että naiset, vaikkakin se oli vahvemmin osa naisten elämää. Tekstiilityöt veivät merkittävän osan säätyläisnaisten ajasta ja niitä pidettiin pitkään naisille hyväksytyimpänä taiteellisen ilmaisun muotona. Käsitöiden kasvatuksellisena tavoitteena oli opettaa tytöille ja naisille ahkeruutta, kuuliaisuutta ja kärsivällisyyttä. Käsityökulttuurista yksilön näkökulmasta tiedetään kuitenkin verrattain vähän, sillä käsitöiden tutkimista on pidetty epätyytyttävänä tutkimusaiheena.³⁵⁹

Vaikka 1800-luvulla alettiin harrastaa taidetta, se oli vielä hyvin pienen väestönsosan etuoikeus. Volter Kilpi kirjoittaa taide-elämän ensimmäisen ehdon olevan kuokoistava aineellinen kulttuuri, joka ”ei karuissa köyhissä oloissamme oikeastaan ole virinnyt aiemmin 19:ttä vuosisataa”. Maalustaide sai jalansijaa, ja vähitellen seurasi myös kuvanveisto- ja rakennustaide. Ajan taiteilijoille oli tyypillistä käydä hake-massa oppeja ja vaikutteita muualta Euroopasta, mikä vasta olikin harvoille mahdollista.³⁶⁰ Taide edustaa ehkä puhtaimmillaan kultur-käsitteen tarkoittamia sivistyksen muotoja.

³⁵⁷ Arkkiveisuu tai arkkiveisuu (skillingvisa) on lauluvihko, joka on kooltaan yksi, puolet tai neljäsosan painoarkista.

³⁵⁸ Ks. Kuismin 2021.

³⁵⁹ Aiemmin tutkijat eivät ole pitäneet käsitöitä tarpeellisena tekemisenä, saatikka taiteena. Ks. Ilmakuunna 2017.

³⁶⁰ Ks. Kilpi 1911.

Julkiset hovit olivat tärkeä sivistyksen ja ennen kaikkea virkistyksen muoto.³⁶¹ Julkisia huveja olivat erilaiset esittävän taiteen muodot, kuten musiikki, teatteri, sirkus, silmäkääntäjä ja varietee. Myös juhlia ja muita tapahtumia järjestettiin, esimerkkeinä raittiusjuhlia, kansanvalistusseurajuhlia ja iltamia. Julkisten huvien määrä ja monipuolisuus kasvoivat jatkuvasti.³⁶² Osa julkisista huveista oli yleishyödyllistä toimintaa ja eri organisaatiot saattoivat kerätä varoja seuratarpeisiin tällaisella toiminnalla. Erilaisen jäsenyyksien ansiosta toiminta oli taloudellisesti saavutettavissa työväestölle. Yleishyödyllistä toimintaa olivat iltamat ja tanssiaiset, puheet ja esitelmät, soitto ja laulu sekä seuranäytelmät ja näytösliekunta. Toisaalta myös kaupalliset hovit – konsertit, teatteri, sirkus ja tivoli – alkoivat yleistyä. Kaupallisista huveista muodostui vähitellen ammattimaista toimintaa ja ansionhankintaa.³⁶³ Pikkuhiljaa muu yhteiskunnallinen kehitys, erityisesti ansaintaan liittyvä, alkoi näin näkyä sivistyksessä.

Julkiset hovit olivat koulutuksen jälkeen ensimmäisiä sivistyksen muotoja, joita alettiin säännellä oikeusnormein 1900-luvun alussa. Tuolloin tuli voimaan armollinen asetus luvan myöntämisestä julkisten näytäntöjen toimeenpanemiseen Suomessa (34/1903). Sen mukaan julkisia teatterinäytelmiä, konsertteja, kansanhuveja ja muita sentapaisia julkisia näytäntöjä ja yleisiä kokouksia sai järjestää ainoastaan paikallisen poliisin myöntämällä luvalla. Sama koski liputtamista kaupungeissa sekä ilotulitusten järjestämistä. Julkisia huveja alettiin verottaa, kun armollinen asetus julkisista näytännöistä ja huvitilaisuuksista kannettavasta väliaikaisesta verosta (59/1914) tuli sodan ajaksi voimaan. Pääsylippu oli varustettava merkillä, joka osoitti, että vero on maksettu (3 §), joskin säännöstä oli helppo kiertää myymällä sama lippu monta kertaa.³⁶⁴ Muutamaa vuotta myöhemmin verotusta kiristettiin armollisella asetuksella julkisista näytännöistä ja huvitilaisuuksista kannettavan väliaikaisen veron korottamisesta (18/1916). Huvitilaisuuksien verotus ratkaistiin lopullisesti leimaverolailla (334/1920³⁶⁵), jossa säädettiin huvitilaisuuksien verotuksesta (5 §).³⁶⁶ Vero oli

³⁶¹ Julkisia huveja mainostettiin sanomalehdissä, mihin kiteytyy hyvin myös viestinnän ja sivistyksen toisiaan vahvistava ja tukeva yhteys.

³⁶² Seppänen 2000, s. 39–41.

³⁶³ Ks. Seppänen 2000, s. 141–195.

³⁶⁴ Tikka & Nevala 2020, s. 92–93.

³⁶⁵ Leimaverolaki ei ollut montakaan vuotta voimassa, kun se korvattiin uudistetulla leimaverolailla (413/1929). Laki ei tuonut merkittäviä muutoksia julkisten huvien verotukseen, kuten ei myöskään sitä seurannut leimaverolaki (662/1942).

³⁶⁶ Lisäksi maaseutua koskivat omat säännöksensä. Asetuksessa julkisista huveista maaseudulla (154/1922) säädettiin, että julkisista huveista oli ilmoitettava kirjallisesti piirin kruununnimismiehelle (1.1 §). Kaksi vuotta myöhemmin tuli voimaan uudistettu asetus julkisista huveista maaseudulla (131/1924), jolla kruununnimismiehen päätöksestä tehtiin maksullinen (2.1 §). Kruununnimismiehellä

suoritettava, mikäli tilaisuuden tarkoitus oli yksinomaan huvittelu³⁶⁷. Sen sijaan huvitilaisuuksia eivät olleet tapahtumat, joilla oli ”yksinomaan tieteellinen tai opetus- tai kasvatustarkoitus” eivätkä voimistelu- ja urheiluesitykset. Verovapaita tapahtumia olivat esimerkiksi puheet tai esitelmät, joissa sai kuitenkin olla tanssia alle tunnin ilman, että tilaisuus katsottiin tanssiaisiksi. Sivistykselliset pyrkimykset näyttäytyivät tämän valossa edelleen vahvoina, samoin tavoite ohjata kansalaisia oikeaksi katsottuun suuntaan.³⁶⁸ Virallisesti huvitilaisuuksien verottamista perusteltiin kuitenkin tarkoituksenmukaisempaan verotukseen pyrkimisellä, valtion rahantarpeella sekä sääntösten selventämisellä ja tarkentamisella.³⁶⁹

Tanssimista saatettiin harjoittaa sekä osana julkisia huveja että yksityisissä tilaisuuksissa. Yhtäältä tunnistettiin tanssi liikuntamuotona, mutta toisaalta sitä pidettiin moraalisesti arveluttavana ja siveettömänäkin toimintana. Tanssimiseen liittyi poikkeuksellisen vahvoja näkemyksiä ja kontrollointipyrkimyksiä, jotka kilpistyivät ensin tanssin rajoittamiseen julkisten huvien sääntelyllä ja leimaverolla, ja lopulta tanssin totaaliseen kieltämiseen sakon tai vankeusrangaistuksen uhalla.³⁷⁰ Kieltoa perusteltiin sotatilalla, mutta samalla se oli kansainvälisestikin hyvin poikkeuksellinen – ainoastaan Saksassa ja sen miehittämällä alueella oli vastaavanlaisia kieltoja. Vaikuttaa selvältä, että kiellolla pyrittiin ohjaamaan kansalaisia moraalisesti oikeaksi katsottuun

oli myös valtuus kieltää julkisten huvien toimeenpaneminen muun muassa sillä perusteella, että tapahtuma loukkasi hyviä tapoja. Sääntelyssä oli siten myös moralistisia ulottuvuuksia.

³⁶⁷ Huvitilaisuuksia olivat muun muassa tanssiaiset, naamiaiset, karusellit, panoraaman ja vahakuvaston näyttäminen sekä kinematografinäytännöt.

³⁶⁸ Huvittelun ja vapaa-ajan vieton maksullisuus ja maksuttomuus olivat ylipäätään omiaan luomaan erontekoja sivistykseen.

³⁶⁹ HE 43/1920 vp, V. M. 1920:22.

³⁷⁰ Asetuksella eräistä toimenpiteistä yleisen järjestyksen ja turvallisuuden voimassa pitämiseksi sota-aikana (448/1939) kiellettiin julkisten huvien toimeenpano, joskin sotilasviranomaisen saattoi myöntää poikkeuksen (3 §). Vaikka asetuksella sinänsä kiellettiin julkiset hovit, sisäasiainministeriön päätöksellä (447/1939) kieltoa täsmennettiin niin, että tietyin edellytyksin teatteri, elokuvat, konsertit ja isänmaalliset juhlatilaisuudet olivat sallittuja (1.1 §) – ainoastaan tanssi kiellettiin tyystin (1.2 §). Asetus kumottiin välirauhan aikana (ks. asetus eräistä toimenpiteistä yleisen järjestyksen ja turvallisuuden voimassa pitämiseksi sota-aikana annetun asetuksen eräiden pykälien kumoamisesta 257/1940), mutta tanssikielto palautettiin jatkosodan aikana sisäasiainministeriön päätöksellä julkisten huvien toimeenpanoa rajoittavista yleisistä määräyksistä (1007/1942). Jälleen huvitilaisuudet olivat luvanvaraisia ja ainoastaan tanssi kiellettiin (1 §). Päätös kumottiin sisäasiainministeriön päätöksellä julkisten huvien toimeenpanoa rajoittavista yleisistä määräyksistä (764/1944), jolla jälleen tanssi kiellettiin erityisesti: tanssi ei saanut olla huvien pääasiallinen ohjelma (1 §). Merkille pantavaa oli, että päätös kumottiin vasta neljä vuotta sodan päättymisen jälkeen (ks. sisäasiainministeriön päätös julkisten huvien toimeenpanoa rajoittavista yleisistä määräyksistä annetun sisäasiainministeriön päätöksen kumoamisesta 652/1948) – tanssikielto oli siis voimassa yhteensä miltei yhdeksän vuotta.

suuntaan, eikä sillä voi katsoa olleen rationaalisia tai tarkoituksenmukaisia perusteita.³⁷¹

Sivistyksestä alkoi vähitellen muotoutua alati rikastuvaa kulttuuria ja itsensä kehittämistä. Kulttuurilla tarkoitetaan ennen kaikkea kulttuurituotteita, joista voi nauttia sekä tekijänä että kokijana. Kulttuuriin on kuulunut alusta asti taide, joka hahmotuu ainutkertaisina taidemuotoina ja monistettuna taiteena. Teatteri³⁷², ooppera³⁷³, tanssi³⁷⁴, orkesterit ja konsertit³⁷⁵ sekä kuvataide³⁷⁶ ovat ainutkertaisia taidemuotoja. Elokuvat³⁷⁷, äänilevyt³⁷⁸, kirjallisuus ja lehdet³⁷⁹, videotallenteet³⁸⁰ sekä pelit³⁸¹ puolestaan ovat monistettua taidetta, joka kehittyi ja runsastui vähitellen. Suurin osa monistetusta taiteesta oli ulkomaista, sillä kotimainen tuotanto oli kallista, resursseja ei ollut riittävästi eikä liioin kykyä kilpailla ulkomaisen tuotannon kanssa. Ulkomaalaisuutta ja erityisesti amerikkalaisuutta pidettiin samalla uhkana kansallisuuteen sitoutuneelle kulttuuripolitiikalle.³⁸² Kansallisesti perustettiin yleisradiotoiminta ensin radiossa ja myöhemmin televisiossa. Myös taide- ja liikuntaharrastukset sekä kirjastot olivat ilmentymiä 1900-luvun kulttuurista.³⁸³ Itsensä kehittäminen voi olla näitä kulttuurimuotoja ja -tuotteita laajempaa.

³⁷¹ Tikka & Nevala 2020.

³⁷² Harrastajateattereista muovautui vähitellen 1900-luvun aikana ammattiteattereita. Teatteritoiminta oli keskittynyt kaupunkeihin ja se oli pääasiallisesti ylempien sosiaaliryhmien suosima taidemuoto.

³⁷³ Vuonna 1911 alkanut oopperatoiminta vakiintui nopeasti ja Suomen Kansallisoopperasta muodostui muutamissa vuosikymmenissä ylläpitokustannuksiltaan maan kallein kulttuurilaitos.

³⁷⁴ Tanssitaiteen kenttä on muodostunut monipuoliseksi ja moniulotteiseksi, ammattilaisten ja harrastajien toiminnan kokonaisuudeksi. Suomen Kansallisoopperan baletin lisäksi tanssia liittyy usein muun muassa teatteriesityksiin.

³⁷⁵ Orkesteri- ja konserttitoiminta jakautuu myös ammattimaiseen toimintaan ja harrastajatoimintaan. Ensimmäiseen lukeutuvat sinfoniaorkesterit, jälkimmäiseen esimerkiksi harrastajaorkesterit.

³⁷⁶ Kuvataiteella tarkoitetaan sivu- ja päätoimisia kuvataiteilijoita.

³⁷⁷ Elokuvien tuotanto ja kulutus syntyi ja kehittyi läpi 1900-luvun. Erityisesti 1930-luvun loppu ja 1950-luku olivat elokuvan nousukausia.

³⁷⁸ Äänilevyjen tuotanto ja myynti alkoivat kasvaa 1960-luvulla.

³⁷⁹ Kolmannes väestöstä ei lukenut kirjoja. Lukemisharrastukseen vaikuttivat ikä, koulutus ja yhteiskunnallinen asema. Harrastukset näyttivät myös kasaantuvan: ne, jotka lukivat, kävivät myös esimerkiksi teattereissa. Toisaalta monet, jotka eivät lukeneet kirjoja, lukivat lehtiä. Lehtien levikki oli huomattavan suuri.

³⁸⁰ Videotallenteet tekivät tuloaan 1970-luvulla, ja niiden suosion arveltiin tuolloin saavuttavan jossakin vaiheessa äänilevyjen suosion.

³⁸¹ Pelit käsittävät laajasti esimerkiksi kortti- ja lautapelit sekä muut seurapelit, rahapelit ja sittemmin myös digipelaamisen.

³⁸² Ks. Kangas 1999, s. 162–163.

³⁸³ Ks. KM 1974:2, s. 1–29.

Vaikka sivistys- ja virkistystoiminta monine muotoineen laajeni ja monipuolistui niin julkisella, yksityisellä kuin kolmannella sektorilla, kulttuuripolitiikka oli pitkään lähinnä perinteisten taidelaitosten ja yksityisten taiteilijoiden taloudellista tukemista. Taidetta ei poliittisesti – tai oikeudellisesti – tarkasteltu vastaanottajien, yleisön tai harrastajien näkökulmasta. Mahdollisuudet nauttia sivistyksestä kokijana tai harrastaa sitä tekijänä olivat puutteelliset,³⁸⁴ ja lisäksi sosiaalisesti ja alueellisesti varsin epäyhtenäiset ja epätasa-arvoiset. Toisaalta monikaan ei harrastanut vaikkapa taidetta, vaikka siihen olisi ollut edellytyksiä.³⁸⁵

2.3.3 Kirjastot, kaikkien sivistyslaitokset

Kirjastot olivat sivistyspalveluista ensimmäisiä, jotka alkoivat vakiintua lainsäädännön kautta ja ansiosta. Tätä voi pitää osoituksena siitä, että lainsäädännöllä voidaan ohjata todellisuusulottuvuuden itsensä kehittämistä ja konkretisoida arvoulottuvuutta. Kronologisesti näyttäisi siltä, että aatteet heijastuivat todellisuuteen, joka vaikutti edelleen normeihin. Osana yhteiskunnallista kehitystä kirjastosta muodostui vähitellen laitos, joka tarjosi yhtäläisen ja varallisuudesta riippumattoman mahdollisuuden sivistykseen.

Kirjastoista säädettiin ensimmäistä kertaa laintasoisesti kansankirjastolaissa (131/1928), joka oli sisällöllisesti suppea, ja keskittyi kirjaston hallintoon ja talouteen liittyvään sääntelyyn. Aiemmin kirjastotoimintaa oli ohjattu eduskunnan päätöksillä, ja valtio oli ennen kansankirjastolakiakin tukenut kirjastoja. Kansankirjastolakia säädettyäessä oli periaatteellisesti huomionarvoista, että kuntien roolia kirjastotoiminnassa pyrittiin vakiinnuttamaan. Vielä hallituksen esityksessä kaavailtiin, että kuhunkin kuntaan olisi perustettava ainakin yksi kirjasto, mutta tämä ei päätynyt lainsäädännöksi asti. Vaikka kansankirjastolakia säädettyäessä tavoiteltiin kunnallisten kirjastojen jatkuvuuden ja säännöllisen kehityksen tukemiseen, kunnallinen kirjastoverkko syntyi hitaasti ja sen rinnalla toimi yhdistysten kirjastoja.³⁸⁶ Nationalisen hengen mukaisesti kansankirjastolain (1 §) mukaan kirjastotoimikunta ja sen alainen

³⁸⁴ Kulttuuritilastot olivat niin ikään sattumanvaraisia ja puutteellisia, eivätkä kulttuuritilastot edustaneet koko väestöä. Käytettävissä olevien tutkimusten perusteella 1960–1970-luvun vaihteessa yleisin vapaa-ajan kulttuuriharrastus oli joukkotiedotusvälineiden (radio, televisio, sanomalehdet) käyttö. Lukeminen ja elokuvissa käyminen olivat tämän jälkeen yleisimpiä. Harrastukset vaikuttivat myös kasautuvan samoille henkilöille. Kulttuuritilastojärjestelmää alettiin kehittää 1970-luvulla. Ks. KM 1974:2, s. 78–80, 135–144.

³⁸⁵ KM 1974:2, s. 73.

³⁸⁶ HE 7/1927 vp.

kirjastotoimisto asetettiin kansansivistyksen kohottamista ja kansalaisten itseopiskelun edistämistä varten, mutta muutoin laissa ei ollut suoraa yhteyttä yksilöön.

Kansankirjastoasetus (177/1928) oli kansankirjastolakia seikkaperäisempi, mutta ei sivistyksellisten oikeuksien näkökulmasta mennyt juurikaan kansankirjastolakia edemmäs, sillä siihenkään ei sisältynyt suoraan yksilöön liittyvää säännöksiä. Sen sijaan kansankirjastoasetuksessa säädettiin ehdoista, joiden mukaan kunta sai kirjaston menoihin tarkoitettua avustusta. Ehtoihin kuului muun muassa se, että ”kaikki kunnan jäsenet sekä kunnan alueella pitempiaikaisesti oleskelevat henkilöt saavat kirjastosta lainata kirjoja ilmaiseksi ja mahdollisimman vähällä vaivalla ja että käsikirjasto ja lukusali, missä sellainen on, on maksuttomasti kaikkien halukkaiden käytettävissä” (kansankirjastoasetus 14 §). Käytännössä kunnalle oli avustuksen kannalta kannattavaa pitää palvelut maksuttomina, vaikka oikeudellista velvoittavuutta maksuttomiin palveluihin ei ollut. Myös yhdistys saattoi saada valtiolta avustusta kirjastolleen muun muassa sillä edellytyksellä, että kirjasto oli maksuton (kansankirjastoasetus 18 §). Valtion antama taloudellinen tuki oli kaikkiaan erittäin ratkaiseva tekijä kirjastotoiminnan vakiintumisessa. Siitä huolimatta sisällissodan ja toisen maailmansodan välisenä aikana kirjastolaitos oli varsin hajanainen, pieniä toisistaan eriytyneitä toimipisteitä oli paljon ja kirjastonhoito perustui harrastukseen, ei ammattimaiseen toimintaan.³⁸⁷

Vuonna 1942 tuli voimaan tullut uusi kansankirjastoasetus (872/1941) ei sekään ulottunut koskemaan suoraan yksilöä. Sitä seuraavalla, kehityksen ja odotuksen vuosikymmeneksi kutsutulla ajanjaksolla, kunnissa vakiintuivat käytännöt valtioavun hakemiseksi kirjastotoiminnan rahoittamiseen. Asianmukaisista toimitiloista käytiin ensimmäistä kertaa keskustelua ja tuolloin rakennetuissa kirjastorakennuksissa otettiin huomioon uudenlaisia vaatimuksia, kuten tarve varastotilalle, työhuoneelle sekä lasten ja nuorten aineistojen erilliselle tilalle. Yhteistyö koulujen ja kirjastojen välillä tiivistyi, ja lisäksi laadittiin erilaisia kehittämissuunnitelmia.³⁸⁸

Kirjastoa koskevasta sääntelystä ei kuitenkaan lopulta ollut vakiinnuttamaan kunnallista kirjastotoimintaa. Sääntelyn epäkohtia olivat lisäksi liian alhainen valtionapu, kirjastohallinnon erillisuus muun kansansivistystyön hallinnosta, maakunnallisten keskuskirjastojen puuttuminen sekä valtionavun erilaisuus kansakoulujen nuorisokirjastojen ja yleisten kirjastojen kohdalla.³⁸⁹ Siksi säädettiin uusi kirjastolaki (235/1961),

³⁸⁷ Kirjastonhoito oli sivutoimi, ja suurin osa maalaiskirjastojen hoitajista oli opettajia. Kirjastolle ei välttämättä ollut kunnollista tilaa ja se saattoi sijaita esimerkiksi kirjastonhoitajan asunnon yhteydessä. Maaseudun kirjastojen perinteinen aukiolopäivä oli sunnuntai, joskaan aukioloajoista ei aina pidetty kiinni. Ks. Eskola 1999.

³⁸⁸ Ks. Järvelin 1999.

³⁸⁹ HE 64/1960 vp, s. 1.

jota voi pitää merkittävänä käännekohtana kirjastotoimintaa koskevan sääntelyn historiassa.

Kirjastolain säätämistä edelsi pitkällinen keskustelu kirjastojen taloudesta, mutta myös kirjastoon kytkeytyvistä merkityksistä ja niiden pohjalta perustelluista uudistamistarpeista. Ne linkittyivät ennen kaikkea talouskeskusteluun, sillä uudistukset vaativat taloudellisia panostuksia. Julkista kirjastoa pidettiin merkittävänä, koska se avasi kaikille varallisuudesta riippumattoman mahdollisuuden kirjakokoelmien käyttöön. Siinä missä kansankirjastot oli aiemmin tarkoitettu ”varatonta ja opillisesta sivistyksestä osattomaksi jäänyttä väestöä varten”, nämä käsitykset olivat menettämässä merkitystään ja kirjastoista oli muodostumassa kaikkien yhteinen sivistyslaitos. Kirjaston tehtäväksi määriteltiin ”auttaa kaikkia kansalaisia heidän pyrkimyksissään jatkuvaan itseopiskeluun, henkisten kykyjensä kehittämiseen ja kulttuurin saavutusten omistamiseen”.³⁹⁰

Kirjastolaista muodostui leimallisesti valtionapulaki, eikä siinä säädetty yksilön oikeuksista. Valtionapu moninkertaistui ja loi samalla pohjaa kunnallisten kirjastojen kehittymiselle ja niiden väliselle yhdenvertaisuudelle. Lakiehdotukseen sisältyi kuntia koskeva velvollisuus järjestää yleinen kirjastotoiminta, mutta se ei tälläkään kerralla päätynyt lakiin asti.³⁹¹ Sen sijaan kirjastolakia täydentäneen kirjastoasetuksen (268/1962) 2.1 §:n mukaan kunnassa saattoi olla pääkirjasto, ja sen alaisena yksi tai useampi sivukirjasto. Näin alkoi muodostua kunnallinen kirjastoverkosto, vaikkakin kunnallisten kirjastojen välillä oli eroja. Siitä huolimatta on todettu, että raha teki ihmeitä kirjastolle ja ”muutos oli raju mutta rauhanomainen kulttuurivallankumous”.³⁹² Kirjastoasetuksessa säädettiin myös ensimmäistä kertaa kirjaston tarkoituksesta. Kirjastoasetuksen 1.1 §:n mukaan

Yleisten kirjastojen tarkoituksena on kirjastolaitokselle ominaisin toimintamuodoin tyydyttää yleistä sivistystarvetta ja lukuharrastusta sen mukaan kuin tässä asetuksessa säädetään.

Kun valtionosuusjärjestelmä uudistettiin vuonna 1978, kunnallista itsehallintoa vahvistettiin ja kirjastotoiminnan rahoitus sidottiin entistä tiukemmin muun kunnallisen palvelutoiminnan rahoitukseen, vuoden 1961 kirjastolaki näytti auttamattomasti vanhentuneelta.³⁹³ Esimerkiksi viestintätekniikan kehitys edellytti muutoksia, samoin kirjastotoiminnan tehostaminen organisatoris-hallinnollisin muutoksin. Toisaalta myös yksilötaso tunnistettiin, kun kirjasto nähtiin pohjana kulttuurin kehittämislle,

³⁹⁰ Ks. esim. Järvelin 1999, s. 149–154, KM 1950:1.

³⁹¹ Ks. Mäkinen 1999.

³⁹² Ks. Mäkinen 1999, s. 174–176.

³⁹³ Ks. laki peruskoulun, lukion ja yleisen kirjaston valtionosuuksista ja -avustuksista (1112/1978), HE 243/1978 vp.

tietojen ja taitojen hankkimiselle sekä kansalliseen kulttuuriperintöön osaksi pääsemiselle. Tietoa puolestaan pidettiin kansanvallan toteutumisen edellytyksenä, ja myös elinikäisen oppimisen tärkeyttä korostettiin.³⁹⁴

Kirjastolain uudistusprosessi kesti kymmenen vuotta, ja sitä on hitaudessaan verrattu aiemman kirjastolain syntyyn.³⁹⁵ Uudistettu kirjastolaki (235/1986) oli edeltäjiään seikkaperäisempi ja siihen sisältyi yksilön sivistyksellisiä oikeuksia koskevaa sääntelyä. Kirjastolaissa säädettiin ensimmäistä kertaa lain tasolla kirjaston tarkoituksesta (1.1 §):

Yleisen kirjaston tarkoituksena on tyydyttää yleistä sivistyksen, tiedon ja virkistyksen tarvetta sekä tukea opiskelua ja omatoimista tiedon hankintaa sekä kirjallisuuden ja taiteen harrastusta.

Lisäksi kirjaston käyttö säädettiin erikseen maksuttomaksi (7.1 §), joskin kirjastolle jätettiin mahdollisuus periä käyttäjältä kuluja sääntöjen vastaisesta menettelystä sekä varausmaksu (7.2 §). Vuoden 1986 kirjastolaissa kirjastotoiminnan yksilöön kohdistuvia ulottuvuuksia pidettiin laajempina kuin aiemmin. Kirjastotoiminta ei ollut enää vain sivistystarpeen täyttämistä tai lukuharrastuksen ylläpitämistä varten, vaan niiden lisäksi kirjasto vastasi laajemmin myös virkistysellisiin ja kulttuurisiin tarpeisiin. Näyttääkin siltä, että yksilöllisten itsensä kehittämisen tarpeiden olemassaolo tunnistettiin eksplisiittisesti. Samalla on huomattava, että kirjastolain voimaantulo ajoittui jaksoon, jolloin hyvinvointivaltiollisesta kulttuuripolitiikasta oltiin vähitellen siirtymässä kohti uusliberalistista kulttuuripolitiikkaa.

2.3.4 Eriytynyt sivistys

Siinä missä kirjastot ilmensivät ainakin jollakin tasolla yhdenvertaisuuskehitystä, samaan aikaan muita sivistyksen muotoja leimasi sosioekonominen eriytyneisyys. Edelleen säätyjen lakkauttamisen jälkeen lähes kaikessa sivistystoiminnassa säilyi säätyyn tai yhteiskuntaluokkaan perustuva jako, mikä oli omiaan ylläpitämään eriarvoisuutta. Kolmiulotteisuuden kannalta arvoulottuvuuteen kiinnittyvät arvot ja aatteet näkyivät todellisuusulottuvuudessa, josta muodostui ajan mittaan oikeusnormeja. Ne palautuivat arvoihin, sillä oikeusnormein pyrittiin ohjaamaan arvojen suuntaa.

Säätyajan aikana säätyläisten kulttuurit olivat jakautuneet omiin kulttuureihinsa ja rahvailla oli omat paikalliskulttuurinsa. Sivistyneistö järjesti rahvaalle suomalaisuus-aatetta viljeleviä kansanhuveja, muutoin vapaa-aika huvit vietettiin omaseuraisesti.

³⁹⁴ HE 146/1985 vp.

³⁹⁵ Ks. Mäkinen 1999, s. 186–190.

Elinkeinovapaus, teollistuminen, kaupungistuminen näkyivät myös kulttuurin muutoksessa.³⁹⁶ Kansanomaisesta elämäntavasta siirryttiin pikkuhiljaa kaupunkimaiseksi, teolliseksi ja sivistyneeksi kuvattuun elämäntapaan. Kansanperinne alkoi väistyä ja sai uusia muotoja, esimerkiksi populaarikulttuuri³⁹⁷ alkoi muotoutua. Vapaa-ajan toiminnasta alkoi tulla ohjatumpaa ja organisoidumpaa, kuten erilaisten liikkeiden toiminta osoittaa. Liikkeet olivat myös keskeisessä roolissa kirjastotoiminnan alulle laittamisessa.³⁹⁸ Merkittävää oli myös sivistyksen asteittainen leviäminen julkisemmin tapahtuvaksi. Palveluita tarjottiin niin julkisen, yksityisen kuin kolmannen sektorin tuottamina.

Kansanliikkeitä alkoi muodostua 1800-luvulla, joskin ne kumpusivat yhteiskunnallisten päämäärien palvelemisesta, eivätkä ne siten olleet välttämättä yksilöstä lähtöisin olevaa itsensä kehittämistä.³⁹⁹ Toisaalta kansanliikkeiden tavoitteet, kuten ruumiillisen ja henkisen terveyden lisääminen ja valistuksen kohottaminen, olivat samansuuntaisia kuin nykyinen itsensäkehittämisoikeus. Lisäksi pyrittiin tapojen puhdistamiseen, ja raittiusliike onkin kenties liikkeistä tunnetuin. Naisliike oli niin ikään yhteiskunnallisesti merkittävä tavoitellessaan naisten ja miesten välinen tasa-arvoa yhteiskunta-, elinkeino-, virka- ja sivistysoloissa.⁴⁰⁰ Nuorisoseurat puolestaan taistelivat ”pahoja tapoja” vastaan ja niiden piirissä harrastettiin urheilua.⁴⁰¹

Kansanliikkeiden ohella harjoitettiin kansanvalistusta, joka syntyi tarpeesta sivistää koulunsa käyneitä, vanhempia ikäluokkia. Kansanvalistukseen kuului keskeisesti opetus, ja sitä toteutettiin kansanopistoissa ja työväenopistoissa sekä esimerkiksi Kansanvalistusseurassa. Lisäksi järjestettiin erilaisia iltamia ja näytelmiä, ja

³⁹⁶ Seppänen 2000, s. 21–23.

³⁹⁷ Populaari-termi on liitetty yläluokkaisiin käytäntöihin. Pohjimmiltaan termi kytkeytyy kuitenkin markkinatalouteen, joka on sen edellytys. Ks. Seppänen 2000, s. 12.

³⁹⁸ Ks. Kuusi 1974.

³⁹⁹ Väinö Voionmaalla on erilainen käsitys: hänen mukaansa kansanliikkeet eivät pitäneet ihmisiä vain joukkoina tai numeroina, vaan merkityksellisinä yksilöinä, joilla on ihmisarvo. Voionmaa ajatteli, että kansanliikkeillä on sekä yksilöllisiä että yhteiskunnallisia päämääriä. Voionmaan näkemys on ymmärrettävä omassa kontekstissaan, 1900-luvun alussa. Nykynäkökulmasta kansanliikkeet näyttävät nimenomaan massaliikkeenä, joilla pyrittiin ohjailemaan ja hallitsemaan yksilöitä. Ks. Voionmaa 1911, s. 73.

⁴⁰⁰ Naisliikkeellä oli kuitenkin kannattaja moninkertaisesti vähemmän kuin esimerkiksi raittiusliikkeellä. Toisaalta naisliikkeellä oli vahvoja, ideologisia johtajia, jotka tosin usein edustivat ylimpiä säätyjä kuten naisliikkeen kannattajat ylipäätään. Osa naisliikkeen ajamista asioista oli myös päällekkäisiä työväen- ja raittiusliikkeiden ajamiin asioiden kanssa. Erityisesti varhaisissa naisliikkeen kirjoituksissa on toistuvasti mainintoja myös köyhistä naisista ja keskustelua heidän sivistyksellisen ja siten yhteiskunnallisen aseman parantamisesta, mutta toisinaan kyse oli vain sivistyneistön pyrkimyksistä päästä osaksi yhteiskunnallista vaikuttamista. Ks. Ramsay 2003.

⁴⁰¹ Voionmaa 1911, s. 65–71.

Kansanvalistusseura julkaisi yleistajuista tietokirjallisuutta ja edisti kirjastoliikettä. Kirjastoja pidettiin kansanvalistuksen perustana ja huippuna. Helsingin yliopiston kirjastoa pidettiin kirjastoista erinomaisimpana, mutta kansanvalistuksen näkökulmasta tärkeitä olivat yhtä lailla kaupunkien ja maaseudun kirjastot. Kirjastojen kehittämistä pidettiin kaikista tärkeimpänä kansanvalistustehtävänä.⁴⁰²

Työväenliikkeitä edelsivät 1880-luvun alussa syntyneet työväenyhdistykset, jotka koostuivat eri yhteiskuntaryhmiin kuuluvista henkilöistä. Heitä yhdisti päämäärä poistaa taloudellisia ja sosiaalisia epäkohtia, mutta vanhat asenteet säilyivät ja säätyläiset suhtautuivat holhoavasti työläisjäseniä kohtaan. Työväestö pyrki tästä eroon ja alkoi perustaa omia yhdistyksiään. Kun työväki teollistumisen seurauksena vapautui laillisesta suojelusta ja isäntien holhouksesta, oma osakulttuuri saattoi syntyä. Työväen vaatimukset terävöityivät ja vuosisadan vaihteessa ne saivat vastakulttuurin luonteen. Työväenliikkeessä yhdistyivät köyhyys ja sivistys, sillä se teki köyhyydenvastaista politiikkaa propagoimalla köyhyyttä kulttuurin avulla. Köyhyyttä esitettiin kirjallisuuden, musiikin ja teatterin avulla. On väitetty, että työväenluokan ja sen oman kulttuurin syntyminen oli yksi teollistuvan yhteiskunnan merkittävimmistä prosesseista.⁴⁰³

Toimeentulon ja vapaa-ajan viettotapojen välille muodostui näin yhteys, kun taloudellisen aseman parantuessa, työajan lyhentyessä ja vapaa-ajan lisääntyessä myös työväestöllä oli mahdollisuus alkaa harrastaa sosiaalisia ja kulttuurisia aktiviteetteja. Samalla alkoi syntyä uutta, urbaania käyttäytymis- ja tapakulttuuria. Aluksi tämä tapahtui porvarillisen tapakulttuurin kontekstissa, jossa tavoiteltiin työväestön sivistämistä.⁴⁰⁴ Työväenliike irrottautui porvarillisesta aineksesta vuonna 1899, kun Suomen työväenpuolue perustettiin. Poliittisen liikkeen lisäksi kyse oli paljon laajemmasta kulttuurisesta toiminnasta, sillä työväenliikkeellä oli omat teatterit, kirjastot, urheiluseurat ja harrastuspiirit. Ne syntyivät vastakulttuuriksi porvarilliselle kulttuurille, joka jatkoi sivistys- ja harrastustoimintaa omissa piireissään. Työväenliikkeestä tuli näkyvä myös tilallisesti, kun työväen toiminnalle rakennettiin omia tiloja, työväentaloja, sekä maaseudulle että kaupunkiin. Aiemmin tämänkaltaisiin tarkoituksiin soveltuvia tiloja oli ainoastaan ylempien yhteiskuntaryhmien käytössä, eivätkä porvarilliset omistajat halunneet lopulta vuokrata tiloja radikalisoituneiksi kutsutulle työväenliikkeelle.⁴⁰⁵

⁴⁰² Voionmaa 1911, s. 71–72.

⁴⁰³ Ks. Räsänen 1988.

⁴⁰⁴ Räsänen 1988, s. 135–136.

⁴⁰⁵ Ks. Kujala 2003, Räsänen 1988, s. 131–133.

Työväenkulttuuri on hahmottunut vasta myöhemmissä tarkasteluissa, eikä 1900-luvun alun työväestö luultavasti mieltänyt toimintaansa uuden kulttuurin luomiseksi. Yhteisenä päämääränä oli parempi elämä, ja tätä varten työväestö käytti omaa kulttuuriaan yhtäältä oman sivistystasonsa kohottamiseen ja toisaalta taisteluaseena. Työväen ammattiyhdistykset, puolueet, osuuskunnat kulttuurijärjestöineen ja jäsenkunta loivat kulttuuria kollektiivisesti perinteisen elämäntavan rinnalle. Siitä huolimatta, että poliittisesti liike alkoi 1920- ja 1930-luvuilla olla sirpaleinen, työväenkulttuuri jatkoi kukoistustaan. Oli syntynyt kulttuuri, jonka yhteenkuuluvuuden tunnetta lisäsivät yhteisesti jaetut symbolit, samastumiskohteet ja identiteetti. Esimerkiksi juhlat vahvistivat yhteenkuuluvuutta, mutta eivät vain sitä: oli yhteiskunnallis-poliittista järjestelmää vahvistavia juhlia ja oli vastaideologiaa vahvistavia juhlia, kuten vappu⁴⁰⁶. Vastakulttuurista muotoutui ajan saatossa valtakulttuuria, kun työväestön määrä kasvoi. Tämä tarkoitti myös populaarikulttuurin kuluttajien määrän kasvua, ja omaehtoista kulttuuria tuottavasta työväestöstä alkoi tulla passiivisia massakulttuurin kuluttajia. Massakulttuuria oli aluksi elokuva, sittemmin äänilevy, aikakauslehdistö, halvat kirjasarjat ja radio. Valtakulttuuristuminen ja populaarikulttuuri saivat jalansijaa erityisesti toisen maailmansodan jälkeen, jolloin perinteinen työväenkulttuuri sulautui vähä vähältä osaksi muuta kulttuuria.⁴⁰⁷

Pikkuhiljaa alkoi syntyä aikuiskoulutuksellinen ja -kasvatuksellinen ajatus siitä, että lapsuuden jälkeenkin voi hankkia sivistystä ja kehittää itseään, olihan osaamisesta ja sen kehittämisestä tullut keino pärjätä yhteiskunnassa. Toisaalta esitettiin myös epäilyksiä, jotka liittyivät erityisesti ikään – 45 ikävuotta pidettiin ehdottomana yläikärajana kehityskelpoisuudelle – sekä sosioekonomiseen asemaan. Näiden ajatusten pohjalta paikallisten tarpeiden siivittämänä syntyi vapaa sivistystyö⁴⁰⁸. Se oli alusta asti eriytynyt niin, että kansanopistot olivat maaseudun väestölle ja työväenopistot kaupunkien työväestölle.⁴⁰⁹ Työväenliike, teollistuminen ja palkkatyö, joiden ansiosta työläisillä oli vapaa-aikaa, vaikuttivat siihen, että 1800-luvun lopussa alettiin perustaa vapaan sivistystyön laitoksia.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Vappu sijoittui ajallisesti yhteen ylioppilaiden kevätjuhlan kanssa; työväki juhli omalla tavallaan ja omalla tahollaan, kun toisaalla vietettiin porvarillisia ylioppilasjuhlia.

⁴⁰⁷ Ks. Räsänen 1988.

⁴⁰⁸ Vapaa sivistystyö nykyiset kansalaisopistot, kansanopistot, kesäyliopistot, liikunnan koulutuskeskukset ja opintokeskukset kokoavana kattokäsitteenä on käytännöllinen, vaikka määritelmä onkin nykyläinsäädännöstä. Sitä voi nähdäkseni silti hyödyntää myös historiallisessa jäsentämisessä, vaikka vuosisadan alussa olikin olemassa vain työväenopistoja ja kansalaisopistoja.

⁴⁰⁹ Ahonen 2011, s. 430–432, Mäki 2019, s. 97–100.

⁴¹⁰ Vapaa sivistystyö on alusta asti ollut kattokäsite monenlaiselle alueellisesta ja paikallisesta tarpeesta kumpuavalle, sisällöllisesti vapaalle opinto- ja harrastustoiminnalle, ks. Mäki 2019, s. 20.

Työväenopistotoiminnasta tuli oikeusnormein säädeltyä vuonna 1927, jolloin tuli voimaan laki työväenopistojen valtionavusta (339/1926), jota täsmensi asetus työväenopistoista (59/1927). Laki oli nimensä mukaisesti toiminnan rahoittamiseen keskittyvä ja sellaisenaan merkityksellinen, sillä se tarkoitti, että valtio tuki taloudellisesti väestön vapaa-ajan sivistyksellistä toimintaa. Laissa määriteltiin kuitenkin työväenopiston tarkoitus: ”kohottaa kansalaisten ja aikuisen nuorison sivistystä tarjoamalla heille vapaa-aikoina tilaisuutta ammatti- ja ansiotyön ohella sellaisten tietojen ja taitojen hankkimiseen, jotka ovat kansalaiselämässä tarpeellisia sekä edistävät itseopiskelua ja henkistä itsensä kehittämistä”. Työväenopiston piiriin kuuluvaan toimintaan osallistuminen määritetty näin omaehtoiseksi, vapaa-ajalla tapahtuvaksi toiminnaksi. Työväenopiston tarkoitusta ei määritelty ainoastaan nationalistisista pyrkimyksistä käsin, vaan myös toiminnan *henkisen itsensä kehittämisen* ulottuvuus tunnistettiin.

Lainsäädännössä käytettiin tuolloin työväenopistoa yleisnimityksenä hieman vastaavaan tapaan kuin nykyään vapaata sivistystyötä. Työväenopistolla tarkoitettiin työväenopisto-nimisten opistojen lisäksi kansalaisopistoja, vapaaopistoja ja settlementtiopistoja. Laki uudistettiin runsaan kymmenen vuoden kuluttua, jolloin pula-ajan seurauksena valtionavun prosenttiperuste muutettiin liukuvaksi. Yksilöiden kannalta uudistus tuotti muutoksen lähinnä opetuksen järjestämisaikojen, sillä uuden lain myötä opetusta sai järjestää myös päiväaikaan, mikä oli myönteistä työelämän ulkopuolella olevien kannalta.⁴¹¹

Vapaata sivistystyötä pidettiin keinona vaikuttaa yksilöiden asenteisiin ja moraalisiin, ja siten mahdollisuutena ohjata yhteiskunnan kehityssuuntaa. Tiedon ja osaamisen jalostamisen ajateltiin hyödyttävän koko yhteiskuntaa, mutta toisaalta sivistystä pidettiin yksilönkin kannalta arvokkaana henkisenä pääomana, jonka kartuttaminen kavensi kuilua sivistyneen, valtaapitävän eliitin ja tavallisen rahvaan välillä. Lähtökohtana onkin alusta asti ollut omaehtoisuus ja persoonallisuuden monipuolinen kehittäminen, joskin tausta-ajatuksena oli paitsi työväestön aseman parantaminen, myös yhteiskuntarauhan säilyminen, sosialististen oppien leviämisen ehkäiseminen sekä eliitin aseman säilyttäminen.⁴¹²

Vapaa sivistystyö vakiinnutti asemaansa, vaikka aluksi tarkoituksena oli ennen kaikkea tukea ammatillista osaamista lisääntyneellä vapaa-ajalla. Valtionapua⁴¹³ sai nimittäin käytännöllisten aineiden, kuten käsitöiden ja maatalouden, järjestämiseen.

⁴¹¹ Lisäksi uudistuksessa on huomioitava yhteiskunnallinen tilanne, jossa sotaa ennakoitiin ja hallintaa lisättiin. Ks. Mäkelä 2015, s. 159, laki työväenopistojen valtionavusta (167/1938).

⁴¹² Ks. Ahonen 2011, s. 234–235, Mäki 2019, s. 21.

⁴¹³ Ensimmäinen laki valtionavusta säädettiin kuitenkin vasta itsenäistymisen jälkeen, ks. laki kansanopistojen valtionavusta (233/1925) ja laki työväenopistojen valtionavusta (339/1926). Vapaata sivistystyötä koskevan sääntelyn kehittymisestä erityisesti yhdenvertaisuusnäkökulmasta ks. Mäkelä 2015.

Hallinnollisesti ja käytännöllisesti vapaan sivistystyön kenttä muodostui varsin sekavaksi. Yhdistävänä tekijänä maanlaajuisesti oli kuitenkin valtion ja kuntien rooli, joka näkyi siten, että toiminta oli alusta alkaen julkisrahoitteista ja sen järjestämiseen liittyvä toimivalta kunnilla.⁴¹⁴

Yhdenvertaisuusnäkökulmasta vapaassa sivistystyössä voidaan hahmottaa Marianne Mäkelän mukaan kaksi vaihetta. Ensimmäisessä, vuonna 1917 alkaneessa muodollisen yhdenvertaisuuden vaiheessa taloudellinen saavutettavuus huomioitiin välillisesti.⁴¹⁵ Lainsäädäntö keskittyi eritoten kansalaisopistotoiminnan hallintoon ja rahoitukseen, joka vaikuttaa osallistumiskustannuksiin. Tavoitteena oli sivistyksen hengessä osallistumismahdollisuuksien takaaminen mahdollisimman monelle, jolloin kustannusten oli pysyttävä kohtuullisina. Tosin rahoituksesta ja sen riittämättömyydestä keskusteltiin tuolloinkin. Mäkelä nimeää toisen, vuosiin 1962–1994 sijoittuneen vaiheen aineellisen yhdenvertaisuuden ja sisällöllisen yhdenvertaisuuden vahvistumisen ajaksi. Tämä tarkoitti muun muassa pyrkimystä heikompiosaisten sivistyksellisen aseman parantamiseen, jota toteutettiin jälleen kansalaisopistojen rahoituksen avulla. Esimerkiksi vähävaraisella paikkakunnalla toimivalla tai taloudelliselta asemaltaan heikolla kansalaisopistolla oli mahdollisuus lisäavustukseen. Kansalaisopistolle kohdistettavaa taloudellista tukea ei voi kuitenkaan verrata yksilön taloudellisiin mahdollisuuksiin käyttäen kansalaisopistoa. Kyseessä olikin enemmän alueellinen kehittäminen kuin yksilön sivistykselliseen asemaan liittyvä yhdenvertaisuuspyrkimys.⁴¹⁶ Vaikka sekä ensimmäisen että toisen vaiheen aikana toteutettiin lakiuudistuksia, jotka välillisesti vaikuttivat ainakin joillain alueilla kansalaisopistojen taloudelliseen saavutettavuuteen, hallitusmuoto säilyi kummassakin vaiheessa muuttumattomana ja sivistykselliset oikeudet vaatimattomina. Tämä ei tietenkään estänyt laajentamasta oikeuksia tavallisen lain tasolla.

Hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan linjan alkuvaiheissa vapaata sivistystyötä koskevaan lainsäädäntöön tehtiinkin muutoksia. Niin työväenopistojen lukumäärä kuin opiskelijamäärä olivat kasvaneet huomattavasti, mikä perusteli tarvetta määrittellä opistojen tehtävä uudelleen sekä korottaa valtionavustusta.⁴¹⁷ Laki työväenopistojen valtionavusta kumottiin ja voimaan astui laki kansalais- ja työväenopistojen valtionavusta (521/1962), jota täsmensi asetus kansalais- ja työväenopistojen

⁴¹⁴ Ks. Ahonen 2011, s. 436–443, 448.

⁴¹⁵ Tässä jäsenyyksessä ensimmäinen vaihe alkaa Suomen itsenäistymisvuodesta, vaikka työväenopistotoimintaa koskevat oikeusnormit tulivat vuonna 1927. Mäkelä viittaa myös vuoden 1919 hallitusmuodon yhdenvertaisuutta ja opetustointia koskeviin säännöksiin.

⁴¹⁶ Mäkelä 2015, s. 153–163.

⁴¹⁷ Ks. HE 5/1962 vp.

valtionavusta (386/1963). Laissa painottuivat edelleen taloudellis-hallinnolliset säännökset, mutta toisaalta opistojen tehtävä⁴¹⁸ määriteltiin lain 1 §:ssä uudelleen:

Kansalais- ja työväenopistoilla tarkoitetaan tässä laissa oppilaitosta, jonka tehtävänä on edistää aikuiskasvatusta opettamalla kansalaisille heidän vapaa-aikoinaan sellaisia tietoja ja taitoja, jotka ovat tarpeellisia kansalaiselämässä, antavat pohjan jatko-opiskelulle sekä edistävät itseopiskelua ja henkistä itsensä kehittämistä, ynnä ohjata kansalaisia vapaa-ajan oikeaan käyttöön.

Säännös vaikuttaa ottavan askeleen formaalin koulutuksen suuntaan, vaikka kyse oli yhä vapaa-ajan toiminnasta. Säännöksessä on kaikuja niin hyötyajattelusta kuin nationalistisesta linjasta, mutta samalla siinä näkyi aiempaa vahvemmin yhdenvertaisuuden edistäminen muun muassa alueellisesti, hyvinvointivalttiollisen linjan mukaisesti. Kansalais- ja työväenopistojen ajateltiin kuuluvan kaikille kansalaisille, jolloin keskustelussa oli myös tosiasiallisen yhdenvertaisuuden edistäminen heikompiosaisten asemaa parantamalla.⁴¹⁹

Uudistettuun kansalaisopistolakiin (722/1992)⁴²⁰ sisältyi käsitteellinen muutos, kun kansalais- ja työväenopistoja alettiin normiulottuvuudessa kutsua yleiskäsitteellä kansalaisopisto. Toiseksi lain nimi ei enää ilmaissut lain olevan vain opistojen rahoitusta koskeva, ja laki sisälsikin kehityksen mukaisesti omat lukunsa koskien opistojen hallintoa, henkilöstöä ja opiskelijoita sekä rahoitusta. Vaikka kansalaisopistolain säännökset eivät suoraan kohdistuneet yksilöön tai parantaneet yksilön sivistyksellistä asemaa, sen on tulkittu yhtenäistäneen kansalaisopistojen toimintaa ja huomioineen yksilöllisyyden ja alueelliset erot yhdenvertaisuutta edistävällä tavalla.⁴²¹ Hallinnon ja rahoituksen osalta tämä kenties jossain määrin toteutui, mutta kansalaisopistolaista ei löydy sellaista säännöstä, jolla tosiasiallisesti tai suoraan turvattaisiin yksilön sivistyksellisiä oikeuksia tai osallistumisen mahdollisuuksia esimerkiksi taloudellisesta tilanteesta riippumatta. Sen sijaan kansalaisopistolaista on luettavissa kansalaisopistojen toiminnan muutos formaalin koulutuksen suuntaan, joka voi myös olla maksullista palvelutoimintaa (1 §). Kansalaisopistolaki oli siten askel kohti uusliberalistista kulttuuripolitiikan linjaa, jossa itsensä kehittämistä alkoi tulla kulutustavaraa.

⁴¹⁸ Tulokulma tehtävän määrittelymisen oli melko kontrolloiva: ”Vapaa-ajan hyödyllisen käytön muodostaman ongelman ratkaisemiseksi opistojen on pyrittävä kehittämään ohjelmiaan siten, että ne ohjaavat kansalaisia vapaa-ajan kasvattavaan käyttöön.” HE 5/1962 vp, s. 1.

⁴¹⁹ Ks. Mäkelä 2015, s. 160–161.

⁴²⁰ Lain uudistaminen liittyi laajempaan käynnissä olleeseen kuntien valtionosuusjärjestelmän kokonaisuudistukseen, jossa uusliberalistisen linjan mukaisesti tavoiteltiin hallinnon keventämistä ja sääntelyn purkamista. Ks. HE 215/1991 vp.

⁴²¹ Mäkelä 2015, s. 162–163.

2.3.5 Yhdenvertaisuuspyrkimysten aika

Sivistystä painottanutta nationalistista kulttuuripolitiikan linjaa seurasi hyvinvointivaltiollinen kulttuuripolitiikan linja 1960-luvulta eteenpäin. Yksi ajanjaksoa kuvaava kehityslinja näyttää olleen se, että tuolloin itsensä kehittämisen yhdenvertaisuus nosti ensimmäistä kertaa kunnolla päätään. Arvojen muutos näkyi todellisuusulottuvuuden kulttuuripolitiikassa ja lopulta lainsäädännössä saakka.

Normiulottuvuuden muutoksena esimerkiksi lailla taiteen edistämisen järjestelyistä (328/1967) järjestettiin uudelleen kulttuurihallinto. Suomeen perustettiin seitsemän eri taiteen alojen taidetoimikuntaa, taiteen keskustoimikunta ja lääneihin omat taidetoimikunnat. Tämä elvytti alueellista kulttuuritoimintaa, kun kunnat, niiden alueella toimivat yhteisöt ja yksityishenkilöt saivat lain nojalla avustusta erilaisiin kulttuuritarkoituksiin. Tarve taloudelliselle tuelle kasvoi kuitenkin määrärahoja nopeammin.⁴²² Taidetta kuvattiin ylevin sanankääntein, ja käytännöllisen näkökulman lisäksi lain taustalla vaikuttaneet arvot näyttävät merkityksellisiltä.

Taide on yhteiskunnan kehittyessä, sivistystason noustessa ja aineellisen hyvinvoinnin lisääntyessä tullut sen elimelliseksi ja välttämättömäksi osaksi. Mitä parempaa taide on, sitä elävämpi on sen vaikutussuhde ihmisiin ja sitä suurempi sen merkitsevyys kaiken inhimillisen työn luovia voimia herättävänä tekijänä. Kun yhteiskunnan jäsenilleen tarjoamiin palveluksiin nykyisin katsotaan taiteen avulla saavutettava henkinen kehittyminen ja virkistys ja kun kansakunnan osaksi tuleva arvonanto merkityksellisessä määrässä riippuu sen taiteen tasosta ja elinvoimasta, on Hallituksen mielestä pyrittävä edistämään taidetta luomalla sen jatkuvalla kehitykselle entistä suotuisimmat edellytykset taiteen perinnäisen vapauden pohjalla.⁴²³

Taiteen edistämisen järjestelyjä koskeva laki on ehkä ensimmäinen laatuaan, jonka perustavanlaatuiset ajatukset selvimmin kiinnittyvät myöhemmin säädettyyn sivistysperusoikeuteen. Myös sivistysvaliokunta korosti valtion velvollisuutta taiteen kehityksen ja edistyksen tukemisessa ja painotti alueellisesti yhtäläisiä edellytyksiä taiteen harjoittamiselle ja siitä nauttimiselle.⁴²⁴

Lisäksi koulutus- ja kulttuuripolitiikka limittyivät osin toisiinsa, kun koulutuspolitiikassa tunnistettiin koulutukselle kuuluva kulttuuritehtävä. Koulutuskomitean antaman mietinnön mukaan koulutuspolitiikalla voidaan vaikuttaa yksilöiden mahdollisuuksiin vastaanottaa kulttuuripalveluksia ja osallistua luovan kulttuurin kehittämiseen, ja kulttuurilla on yhteys henkisten etujen tasaisempaan ja

⁴²² Ks. KM 1974:2, s. 115.

⁴²³ HE 100/1966 vp.

⁴²⁴ V. M. 1966:15.

oikeudenmukaisempaan jakautumiseen. Komitea korosti sitä, että *kulttuuritoiminnan kaikki alat on saatava kaikkien kansalaisten ulottuville varallisuudesta ja kotitaustasta riippumatta*. Tälle voidaan luoda koulutusinstituutioissa edellytyksiä esimerkiksi harjoittamalla taidekasvatusta ja kiinnittämällä huomiota luovan kyvyn kehittämiseen. Koulutuskomitean mietinnössä yksilön näkökulmaa vahvempana näkyy kollektiivinen ulottuvuus: ”Ainoastaan kasvattamalla kulttuurin eri osa-alueisiin monipuolisesti orientoituneita ihmisiä voi yhteiskunta taata sivistys- ja kulttuurielämän jatkuvan, täysipainoisen kehityksen.”⁴²⁵

Hyvinvointivaltiollisen linjan aikana taiteen ja kulttuurin edistämistehtävät vakiintuivat ja laajentuivat, ja kulttuuripolitiikka legitimoitiin osaksi yhteiskuntapoliittista ymmärrystä ja hallintorakennetta sekä valtio- että kuntatasolla. Poliittis-hallinnollisesti merkittävintä oli valtion tukipolitiikan vahvistuminen suhteessa paikallistason kulttuuritoimintaan sekä lainsäädännön kehittyminen ja sen kattavuuden laajeneminen. Kulttuurin sisällöllinen ymmärrys ei muuttunut heti, vaan kulttuuria pidettiin yhä lähinnä ”korkean taiteen” parhaimpina saavutuksina. Hyvinvointivaltiollisen linjan aikana taiteen ja kulttuurin avulla pyrittiin ikään kuin liimaamaan eri sosiaaliryhmiä kiinni hyvinvointivaltioprojektiin. Kun eri ryhmien kulttuuriset toiminnat tunnustettiin osaksi kulttuurielämää ja heitä pyrittiin aktivoimaan kulttuuripalvelujen käyttäjiksi, tämän ajateltiin yhdistävän ryhmiä sekä sisäisesti että suhteessa toisiinsa.⁴²⁶ Tämä oli uusi kehityssuunta suhteessa aiempaan, eriytyneeseen sivistykseen, vaikkakin aktivointi tapahtui ylhäältä alaspäin aivan kuten aiemminkin.

Siinä missä aiemmin sivistyksen saralla eroja pyrittiin tasaamisen sijaan ylläpitämään, hyvinvointivaltiollisen linjan aikana yhdenvertaisuusnäkökulmat tulivat vahvemmin esiin. Mahdollisuuksien tasa-arvoa tavoiteltiin niin kulttuuritoiminnan tekemisen kuin kokemisen näkökulmista, ja kulttuuripolitiikan yhteys osallistumiseen ja demokratiaan korostui. Kulttuurin demokratisoinnilla pyrittiin lisäämään kulttuurin saatavuutta ja saavutettavuutta, kun taas kulttuuridemokratian edistämiseksi tavoiteltiin kulttuuri-ilmaisujen tasa-arvoa esimerkiksi valtakulttuurin ja vähemmistökuultuurien välillä. Taideharrastuksia alettiin pitää osana kulttuuripalveluja, joihin kaikilla oli oltava mahdollisuus.⁴²⁷ Hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan aikana oli siis toisaalta vahvat yhdenvertaisuuspyrkimykset, mutta toisaalta kulttuuria yritettiin ehkä väkisinikin sovittaa näennäisen yhtenäiseen ideaaliin.

⁴²⁵ KM 1973:52, s. 21–22, 47.

⁴²⁶ Kangas & Pirnes 2015, s. 26–27.

⁴²⁷ Ks. Kangas 1999, s. 163–165, Kangas & Pirnes 2015, s. 24–25, Saukkonen & Ruusuvirta 2009, s. 18.

Hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan linjan aikana virisi keskustelu siitä, että taidetta ja ylipäättään kulttuuria olisi laaja-alaisemmin tuettava julkisin varoin. Kulttuuripalvelut ja -toiminta alettiin vähitellen nähdä yhteiskunnan palvelujärjestelmän osana. Toisaalta samalla pohdittiin, ovatko taiteen vaikutukset positiivisia ja siten tukemisen arvoisia. Tähän kytkeytyi jälleen kysymys ”hyödyllisyydestä” ja samalla siitä, onko kulttuurin levittäminen eliitin ulkopuolelle, laajempiin yhteiskuntakerroksiin, tavoiteltavaa ja millä perustein. Kulttuuria pidettiin sekä itseis- että välinearvona, ja sille löydettiin useita hyötyjä sekä yksilötasolla että yhteiskunnallisella tasolla.⁴²⁸

Yksilötasolla omakohtainen taideharrastus ja taidepalvelusten vastaanottaminen lisäävät mm. kykyä käyttää symboleja, yhdistellä niitä vapaasti, kehittää itsenäistä käsitystä todellisuudesta, omakohtaista ilmaisukykyä ja luovia ominaisuuksia. Taide tarjoaa elämyksiä, avaa mahdollisuuksia persoonallisuuden kehittymiselle, kokemuksiin laajentamiselle ja syventämiselle sekä uusiin yhteyksiin kanssaihmiin. Yhteiskunnissa, jotka muuten näyttävät kehittyvän kohti suurempaa teknistymistä, työnjakoa, standardisoitumista ja epähumanisoitumista, taiteella on oma tehtävänsä paitsi todellisuuden heijastajana myös arvojen, asenteiden ja näkemysten uudistajana.⁴²⁹

Itsensä kehittämisen näkökulmaa alettiin samalla vahvemmin sanallistaa, kun se oli aiemmin ollut implisiittisempi osa sivistyskäsitystä. Lisäksi taidetta ja kulttuuritoimintaa pidettiin yhä tärkeämpinä ihmisten välisen kommunikaation muotoina.⁴³⁰ Vaikuttaa jopa siltä, että taiteelle ja kulttuurille koetettiin keksiä hyödyllisiä ominaisuuksia ja seurauksia, jotta niiden tukeminen ja edistäminen voitaisiin oikeuttaa. Siksi oli löydettävä yleishyödyllisiä, yhteiskunnan toimivuuden kannalta toivottavia elementtejä, joita kulttuurilla voidaan edistää. Yhtä lailla tunnistettiin taiteen arvoja, asenteita ja näkemyksiä uudistava ulottuvuus. Kiinnostavaa onkin, että todellisuusulottuvuuden (taide ja kulttuuri) yhteys arvoulottuvuuteen tunnistettiin, mikä sekin näyttäytyi myönteisenä ”hyödyllisyyden” näkökulmasta. Samalla alkoi syntyä yhä suurempi tarve näitä koskevalle normiulottuvuudelle.

Hyvinvointivaltiolliselle linjalle oli ominaista julkisen hallinnon ja vallan merkityksen kasvu ja laajeneminen. Vapaa-ajan toimintoja otettiin yhä enemmän oikeudellisesti haltuun, ja niistä muodostui joko välittömästi tai välillisesti julkisen vallan järjestämää, tukemaa, valvomaa tai ohjaamaa. Tarkoituksiperät tähtäsivät hyvinvointiin, joskaan kaikilla ei ollut samanlaisia vapaa-ajan mahdollisuuksia.⁴³¹ Hyvinvointivaltion kehitys ei tarkoittanut suoraa siirtymistä yhdenvertaisuuden tilaan, ja yhteiskunnassa

⁴²⁸ KM 1974:2, s. 73–75.

⁴²⁹ KM 1974:2, s. 75.

⁴³⁰ KM 1974:2, s. 75.

⁴³¹ Ks. Van Aerschot 1996, s. 192–193.

säilyi yhdenlainen luokkajako. Huono-osaisuus ei poistunut, vaan se muutti muotoaan erilaisten tukijärjestelmien myötä. Heikompiosaiset eivät enää kuolleet nälkään, mutta taloudellisten resurssien vähäisyys kavensi itsensä kehittämisen mahdollisuuksia.⁴³²

Taidemuotojen saavutettavuudessa oli huomattavia alueellisia eroja kaupungin ja maaseudun välillä. Esimerkiksi elokuvateatterit keskittyivät kaupunkeihin, äänilevyistä suurin osa myytiin Helsingissä ja kirjakauppojen palvelut olivat parhaimmat Etelä-Suomessa. Kirjastojen ajateltiin kuitenkin kompensoivan tätä, sillä kirjastotoiminnan laajentuessa kirjallisuuden harrastamismahdollisuuksia oli enemmän ja toiminnan monipuolistuminen tarkoitti esimerkiksi mahdollisuutta lainata äänilevyjä.⁴³³ Kääntöpuolena oli se, että kirjastotoiminnan ajateltiin riittävän tyydyttämään kaikki kulttuuriset tarpeet.

Hyvinvointivaltiolliselle kulttuuripolitiikan linjalle oli ominaista sääntelyn lisääntyvä määrä, joka vähintään välillisesti näkyi itsensä kehittämiseen liittyvässä lainsäädännössä. Tuolloin säädettiin liikuntalaki (984/1979)⁴³⁴, museolakia edeltäneet päätös museoiden valtionavustuksen perusteista (404/1979)⁴³⁵ ja laki museoiden valtionosuuksista ja -avustuksista (1146/1988)⁴³⁶, museolaki (729/1992) sekä teatteri- ja orkesterilaki (730/1992), joista viimeisimmät asemoituvat linjojen murrosvaiheeseen.⁴³⁷

Lakisääteisenä kunnallisena kulttuurialan toimielimenä toimivat 1970-luvulta lähtien nuorisolautakunnat, joiden tehtävä oli vastata nuorten toiminnallisiin ja sivistyksellisiin tarpeisiin. Toiminta perustui lakiin kuntien nuorisolautakunnista ja kuntien nuorisotyöhön annettavasta valtionavusta (117/1972). Kunnassa saattoi toimia myös vapaaehtoisuuteen pohjautuen kulttuuri-, kotiseutu-, museo- ja

⁴³² Ks. Urponen 1994, s. 252.

⁴³³ KM 1974:2, s. 30.

⁴³⁴ Lain tarkoitus oli järjestää valtionavustusjärjestelmä liikunnalle, jonka edellytysten luominen osoitettiin julkisen vallan tehtäväksi. Ks. HE 121/1979 vp.

⁴³⁵ Kyseessä oli valtioneuvoston päätös, johon sisältyi paljon harkinnanvaraisuutta. Luonteeltaan sitä voi pitää pikemmin soft law -tyyppisenä sääntelynä kuin lainsäädäntönä.

⁴³⁶ Lailla kumottiin päätös museon valtionavustuksen perusteista. Laki oli merkittävä, sillä museoiden valtionavusta ei ollut aiemmin säädetty lailla, vaan avustuksia oli myönnetty harkinnanvaraisesti. Päätös kiinnittyi jälleen taloudellisiin edellytyksiin, mutta sillä oli välillisesti merkitystä myös yksilöiden sivistymisen edellytysten kannalta. Ks. HE 195/1988 vp.

⁴³⁷ Museolaki ja teatteri- ja orkesterilaki ovat kiinnostavia myös siinä mielessä, että ne tulivat voimaan ennen perusoikeusuudistusta ja olivat voimassa pitkään uudistuksen jälkeen, vaikka ne olivatkin yksilön oikeuksien kannalta jälkeensä jääneitä perusoikeusuudistuksen jälkeen. Uudistettu museolaki (314/2019) kumosi vanhan museolain, teatteri- ja orkesterilaki sen sijaan kumottiin lailla esittävän taiteen edistämisestä (1082/2020).

matkailulautakuntia.⁴³⁸ Nuorisolautakuntia koskenutta lakia seurasivat nuorisolakia edeltäneet nuorisotyölait (1068/1985, 235/1995), joihin ei tosin sisältynyt itsensä kehittämisen ulottuvuutta samalla tavalla kuin nykyään. Nuorisotyölaeissa painottuikin ehkä enemmän osallisuuden ja vaikuttamismahdollisuuksien tukeminen ja yhdenvertaisuuden edistäminen kuin sivistykselliset oikeudet, vaikka edellä mainitut elementit voikin nähdä toisiaan tukevina.

Myös valtion ja kuntien välistä tehtävänjakoa eriytettiin hyvinvointivaltiollisen linjan aikana lainsäädännöllisin toimenpitein. Tämä kiteytyy lakiin kuntien kulttuuritoiminnasta (1045/1980)⁴³⁹, jonka säätämisen lähtökohtana pidettiin sitä, että kulttuuritoiminta ja taideharrastukset ovat merkittävä kansalaistoiminnan muoto, jota julkisen vallan on tuettava. Kulttuuri ja taide vaikuttavat paitsi yksilöön, myös yhteiskuntaan tukemalla yhteiskunnan kehittämistä ja parantamalla elämisen yleistä laatua.⁴⁴⁰

Kulttuuritoimintalain säätämisen taustalla vaikutti kulttuuritoimintakomitean mietintö vuodelta 1974. Mietinnössä kulttuuripolitiikka näyttäytyy aiempaa moniulotteisemmalla tavalla. Komitean näkemyksissä korostuu laajasti ymmärretyn itsensä kehittämisen merkitys ja pyrkimys heikompiensaisten tukemiseen, mitä voi ajatuksellisesti pitää yhdenvertaisen itsensäkehittämisoikeuden siemenenä. Komitean mukaan suomalainen kulttuuripolitiikka⁴⁴¹ on keskittynyt luonteeltaan passiiviseen kulttuurin taloudelliseen tukemiseen, kun sen sijaan olisi omaksuttava aktiivinen kulttuurin edistämisen periaate. Tämä näkyy komitean muotoilemissa kulttuuripolitiikan tavoitteissa, jotka pyrittiin samaan riittävän yleiseen muotoon sekä sellaisiksi, että ne tukevat elämisen laadun yleistä kohottamista ja pyrkimystä tasa-arvon lisäämiseen. Komitea määrittelee kulttuuripolitiikan yleistavoitteiksi (1) taiteen tuotannon henkisten ja aineellisten edellytysten turvaamisen; (2) yhteiskunnan jäsenten tasa-arvon toteuttamisen kulttuuripalvelusten vastaanottajina; (3) yhteiskunnan jäsenten oikeuden ja mahdollisuuksien turvaamisen omaehtoiseen luovaan toimintaan sekä (4) kansainvälisen kulttuurivaihdon edistämisen. Tavoitteiden saavuttaminen edellyttää niiden välineiden – kulttuurihallinnon, kulttuurintutkimuksen ja taidekasvatuksen – kehittämistä.

⁴³⁸ Ks. KM 1974:2, s. 117.

⁴³⁹ Lain 1 §:n mukana kulttuuritoiminnalla tarkoitetaan taiteen harjoittamista ja harrastamista, taidepalvelusten tarjontaa ja käyttöä sekä paikallisen kulttuuriperinteen vaalimista ja edistämistä.

⁴⁴⁰ Ks. HE 46/1980 vp.

⁴⁴¹ Komitea käyttää mietinnössään kulttuuripolitiikan käsitettä, vaikkakin toteaa, että sille ei ole vakiintunutta määritelmää. Komitea ymmärtää kulttuuripolitiikan laajasti ja taidepolitiikan suppeammin, joskin todeten käsitteiden lähentyneen toisiaan. Edellä sanotusta huolimatta komitea käyttää ajoittain myös taidepolitiikan käsitettä.

Komitean näkemyksissä korostuvat yhdenvertaisuuspyrkimykset sekä omaehtoinen, luova toiminta. Erityisesti vähävaraisin ja heikoimman koulutuksen saanut osa väestöstä oli erityistoimenpiteiden tarpeessa. Kohderyhminä komitea mainitsee vanhukset, eläkeläiset, vuorotyöläiset, työttömät, ammattia vaihtavat, uudelle paikkakunnalle muuttavat (erityisesti Ruotsin suomalaiset), haja-asutusalueiden väestö, etniset ja kielelliset vähemmistöt, vammaiset ja laitoshoidossa olevat. Lapset ja nuoret ovat tärkeä painopisteryhmä kulttuuriaktiivisuuden lisäämisessä.⁴⁴² Komitea jakaa väestön kulttuuriaktiivisiin ja kulttuuripassiivisiin, ja toteaa enemmistön olevan passiivisia. Huomionarvoista on, että kulttuuriaktiivisia eivät yhdistä vain vapaa-ajan viettotavat, vaan se, että he ovat tyypillisesti pitkälle koulutettuja, toimivat arvostetussa ammatissa ja kuuluivat hyvin toimeentulevaan osaan väestöstä. Kulttuuriaktiivisuudessa ei kuitenkaan ole kysymys pelkästään kulttuuritarpeiden tyydyttämisestä, vaan yhtä lailla ja ennen kaikkea kulttuuritottumuksista ja -valmiuksista.⁴⁴³ Kyse on siis Senin tarkoittamasta kyvystä – siitä, mitä yksilö halutessaan kykenee tekemään.

Kulttuuriesteiden käsite kuvaa niitä tekijöitä, jotka rajoittavat kansalaisten mahdollisuuksia osallistua kulttuuritoimintaan ja aiheuttavat passiivisuutta. Pääsymaksu ja ylipäättään kulttuuripalvelujen kustannukset ovat keskeinen kulttuurieste. Pääsymaksujen lisäksi palvelujen käyttämisestä aiheutuvat välilliset menot, kuten matkakustannukset, voivat edelleen rajata vähävaraisimpia käyttäjäryhmiä ulkopuolelle. Ratkaisuvaa on myös se, milloin kulttuuripalveluja on tarjolla: vakiintuneet esitysajat sopivat huonosti esimerkiksi vuorotyötä tekeville. Kulttuuripalvelujen tarjonnassa ja mahdollisuuksissa käyttää niitä on alueellisia eroja, ja lisäksi sijainnilla ja yhteyksillä muihin palvelupisteisiin (kuten työpaikat ja asuinalueet) on merkitystä. Kulttuuriesteeksi voivat muodostua myös konkreettiset seikat kuten ovet, portaat tai kynnykset. Toisaalta kulttuuriesteiden lisäksi passiivisuutta voidaan selittää sosiaalipsykologisilla tekijöillä. Komitean mukaan kulttuurikäyttäytymisen kannalta merkittäviä tekijöitä ovat ammatti, koulutustaso ja kasvatus. Alemmat sosiaaliryhmät voivat vierastaa teattereita, konserttimusiikkia ja taidenäyttelyitä, jotka olivat leimautuneet ”hienokulttuuriksi”.⁴⁴⁴ Historiallisesti eriytyneiden sivistyksen muotojen vaikutus näyttää ilmeiseltä.

Kulttuuritoiminnan ongelmat koskivat yhtäältä niiden rahoitusta, toisin sanoen kuntien kulttuuritoimintaan myönnetyn julkisen avun vähäisyyttä ja suunnittelematomuutta sekä valtion ja kuntien kulttuuritoiminnan tuen epätasaista alueellista jakautumista. Komitean tekemän selvityksen mukaan keskeisin osa valtion

⁴⁴² Ks. KM 1974:2, s. 100, 105–114.

⁴⁴³ KM 1974:2, s. 74, 80–81.

⁴⁴⁴ KM 1974:2, s. 82–90.

kulttuuritoiminnalle osoitetusta tuesta kohdistui taiteen tukemiseen (ns. taidemäärärahat⁴⁴⁵), kun kulttuurilaitosten ulkopuoliseen toimintaan myönnetty valtionapu oli niukkaa ja sattumanvaraista. Esimerkiksi kirjastot sekä kansalais- ja työväenopistot saivat lakisääteistä valtionavustusta, ja teatterit, orkesterit ja taidemuseot puolestaan harkinnanvaraista valtionavustusta. Kuntien kulttuuritoiminnan rahoituksen pääasiallinen lähde olivat verotulot, joiden lisäksi kunta saattoi saada pääsylipputulaja. Toisaalta ongelmat olivat myös hallinnollisia, sillä taiteen edistämisen järjestelyjä koskevasta laista huolimatta kuntien kulttuuritoimi oli hallinnollisesti hajanaista, ja sen asema oli pysynyt heikkona ja vakiintumattomana verrattuna muihin kunnallishallinnon aloihin.⁴⁴⁶

Kulttuuritoimintakomitean mukaan kuntien kulttuuritoiminnan ja -hallinnon järjestäminen lakisääteiseksi oli tarpeen kulttuuritoiminnan tukemiseksi ja koordinoimiseksi sekä uusien toimintamuotojen rohkaisemiseksi ja kehittämiseksi. Komitean ehdottaman kulttuuritoimintalain taustalla oli ajatus kuntien kulttuuritoiminnan lakisääteistämisestä ja samalla yhtenäisen, kaikki hallinnon portaat käsittävän organisaation toteuttamisesta. Komitea piti lakisääteisen tuen tarjontaa ja jakelua myöskin lisätä alueellista ja sosiaalista tasa-arvoa.⁴⁴⁷

Rahoituksen kehittämiseksi komitea katsoi, että veikkausvoittovarot ja raha-arpajaisten voittovarot eivät voi olla kulttuuritoiminnan rahoituksen pääasiallinen lähde, vaan rahoituksen pitäisi tapahtua valtion varsinaisista budjettivaroista. Lisäksi ehdotettiin kulttuurimäärärahojen lisäämistä, määrärahojen suuntaamista eri toimintamuotoihin, alueellisen tasa-arvon lisäämistä, määrärahojen suuntaamista painopisteryhmiin ja -aloille sekä tukitoimenpiteiden ja tuettavan toiminnan samantasoisuutta. Itsensä kehittämisen yhdenvertaisuuden kannalta erityisen tärkeä oli määrärahojen suuntaaminen, jolla pyrittiin taloudellisen tuen suuntaamiseen laitosten ulkopuoliseen kulttuuritoimintaan. Ennen kaikkea tämä tarkoitti omaehtoisen luovan toiminnan ja harrastajataiteen toimintaedellytysten parantamista.⁴⁴⁸ Tämä yhdistettynä alueellisen tasa-arvon pyrkimykseen oli myönteistä kehitystä yksilön itsensäkehittämisoikeuden näkökulmasta, ja samalla hyvin linjassa hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan kanssa.

Kuntien kulttuurimäärärahojen todettiin muistuttavan rakenteeltaan valtion kulttuuribudjettia. Suurin osa määrärahoista suuntautui kulttuurilaitosten tukemiseen, ja

⁴⁴⁵ Taidemäärärahat jakautuivat edelleen valtion tulo- ja menoarvioon sisältyviin määrärahoihin, raha-arpajaisten voittovaroihin ja veikkausvoittovaroihin.

⁴⁴⁶ KM 1974:2, s. 63–72, 117.

⁴⁴⁷ KM 1974:2, s. 118.

⁴⁴⁸ KM 1974:2, s. 130–133.

vain pieni osa taideharrastusten tukemiseen tai laitosten ulkopuolisten järjestöjen ja vapaiden ryhmien toimintaan. Myös taiteen tukemiseen oli vain vähän joustavasti liikuteltavia käyttövaroja. Lisäksi

Pienissä kaupungeissa, kauppaloissa ja maalaiskunnissa rajottuvat kulttuuri-määrärahat lähinnä kirjaston ja kansalaisopiston saamaan tukeen. Joissakin kunnissa saattaa olla pienehköjä määrärahoja taidehankintoja, taideteosten ostoa, alueorkesterin tai alueteatterin vierailutukea tms. varten. Kuntien tuki alueellaan toimiville kulttuurijärjestöille on yleensä vähäistä.⁴⁴⁹

Komitea ehdotti myös kokeilutoimintaa, jolla selvitettäisiin, mitkä toimintamuodot ovat kulttuuripoliittisesti tehokkaimpia. Kokeiluihin kuului muun muassa erillisryhmiin kohdistuvat, kulttuuripassiivisuuden vähentämiseen pyrkivät toimenpiteet. Komitea katsoi, että joissain tapauksissa olisi perusteltua siirtyä maksuttomiin kulttuuripalveluihin. Pääsylipputulosten merkitys kulttuurilaitosten kokonaistaloudessa oli vähentynyt ja useimmat kulttuurilaitokset toimivat pääosin julkisin varoin. Komitea esittikin kysymyksen siitä, voidaanko pääsymaksuja pitää oikeudenmukaisina erityisesti vähävaraisten osalta, jotka kuitenkin osallistuvat kulttuurilaitosten rahoittamiseen jo verojen muodossa.⁴⁵⁰

Komitea näki kulttuurin laaja-alaisena ja monimuotoisena, eivätkä sen näkemykset rajoittuneet ainoastaan kirjastotoimintaan ja vapaaseen sivistystyöhön. Erityisen tärkeänä komitea piti valtionavun ohjaamista ”ryhmissä ja yksittäin tapahtuvaan omaehtoiseen luovaan toimintaan sekä kulttuurin harrastustoiminnan eri muotoihin ja paikallistasolla tapahtuvaan järjestömuotoiseen kulttuuritoimintaan”.⁴⁵¹ Tämä näkyi kulttuuritoimintalaissa (1 §):

Kulttuuritoiminnalla tarkoitetaan tässä laissa kulttuuripalvelusten vastaanottamista, kulttuuriluonteista harrastustoimintaa ja omaehtoista luovaa toimintaa.

Kuntien kulttuuritoimella tarkoitetaan kulttuuripalvelusten tarjoamista, edellytysten luomista omaehtoiselle luovalle toiminnalle ja kulttuuriharrastuksille sekä muuta kulttuurin eri muotojen ja kulttuuritoimintaa harjoittavien yhteisöjen tukemista.

Kulttuuripalvelusten vastaanottaminen tarkoittaa sekä aineellisen kulttuurin, kuten kirjojen ja äänilevyjen, että aineettoman kulttuurin, kuten kulttuuritilaisuuksien, käyttämistä. Kulttuuripalvelusten vastaanottaminen voi tapahtua joko julkisissa tai yksityisissä tiloissa. Ensimmäinen edellyttää tätä tarkoitusta varten olemassa olevia

⁴⁴⁹ KM 1974:2, s. 133.

⁴⁵⁰ Kokeiluista lähemmin ks. KM 1974:2, s. 172–177.

⁴⁵¹ KM 1974:2, s. 118.

kulttuuritiloja⁴⁵². Kulttuuriluonteisella harrastustoiminnalla puolestaan tarkoitetaan ”ryhmissä tai yksittäin tapahtuvaa vapaa-ajan toimintaa, jolle on ominaista taidevärittisyys ja luonteeltaan reprodusoiva ilmaisullinen pyrkimys”. Toimintaa ei ole määritely tyhjentävästi. Se voi käsittää niin perinteisiä taiteen muotoja, joita ovat esimerkiksi teatteri, kuoro ja kirjallisuus, kuin perinteisiin muotoihin liittymätöntä ilmaisullista toimintaa, kuten käsitöitä. Omaehtoinen luova toiminta tarkoittaa ei-ammattimaista toimintaa, jolla ”pyritään saamaan aikaan ja välittämään omakohtaisia ja yksilöllisiä elämyksiä, kokemuksia ja näkemyksiä taiteelle ominaisin ilmaisukeinoin”. Ilmaisukeinot voivat ilmetä jonkin tietyn taiteenalan piirissä, mutta myös niiden välimaastossa ja ulkopuolella. Komitea pitää omaehtoista luovaa toimintaa itseisarvoisena, eikä sillä tavoitella käytännöllistä hyötyä.⁴⁵³

Kulttuuritoimintalaki velvoitti kunnat perustamaan kulttuurilautakunnan ja lisäksi kunnille luotiin mahdollisuus saada valtionavustusta kulttuuritoimen viranhaltijoiden palkkaamiseen. Samalla ammatillisten kulttuurilaitosten, teattereiden, orkesterien ja taidemuseoiden valtionavustukset olisi järjestettävä erityisjärjestelyin, ei kulttuuritoimintalain nojalla. Suuria määrärahoja voitaisiin paremmin ohjata ja säädellä erityislainsäädännön nojalla. Kulttuuritoimintalain keskeisenä ajatuksena oli kohdistaa tukea erityisesti aiemmin laiminlyötyihin kohteisiin ja toimintamuotoihin, joihin sisältyy käyttämättömiä mahdollisuuksia.⁴⁵⁴ Tämä sisältää muun muassa omaehtoisen, laitosten ulkopuolella tapahtuvan toiminnan. Kaikkiaan hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan linjan aikana luotu julkinen palvelujärjestelmä lisäsi yhdenvertaisuutta kulttuuritoiminnan tuottamisessa ja vastaanottamisessa⁴⁵⁵.

Kulttuurikomitean mietinnössä on elementtejä, jotka sittemmin näkyivät perusoikeusuudistuksessa. Komitea toteakin kiinnostavasti, että oikeutta nauttia taiteesta voidaan pitää inhimillisenä perusoikeutena.⁴⁵⁶ Valtiosääntöoikeudellisesta näkökulmasta Suomen hallitusmuotoon (94/1919) ei juurikaan sisältynyt TSS-oikeuksia koskevaa sääntelyä 1900-luvulla ennen perusoikeusuudistusta.⁴⁵⁷ Kansalaisten

⁴⁵² Kulttuuritiloilla tarkoitetaan kerho- ja kokoontumistiloja, työskentelytiloja ja työhuoneita sekä kulttuurin esitys- ja näyttelytiloja. Kulttuuritilojen suhteen tilanne oli komitean mietinnön aikaan niin ikään sekava ja alueellisia eroja oli paljon. Komitea piti tärkeänä, että kokoontumiseen ja omakohtaiseen työskentelyyn soveltuvia tiloja on tarjolla mahdollisimman lähellä niiden käyttäjiä. Ks. KM 1974:2, s. 159–168.

⁴⁵³ KM 1974:2, s. 122–123.

⁴⁵⁴ KM 1974:2, s. 133–135, Saukkonen & Ruusuvirta 2009, s. 18.

⁴⁵⁵ Ks. Kangas 1999, s. 163–164.

⁴⁵⁶ KM 1974:2, s. 108.

⁴⁵⁷ Hallitusmuodon voimaan tullessa merkittävää sen sijaan oli 1700-luvun lopusta peräisin olleen kustavilaisen ajan sääntelystä luopuminen. Kustavilaisesta sääntely oli ylläpitänyt sääty-yhteiskuntaa ja

oikeuksien lisääminen itsenäistymisen jälkeen ulottui lähinnä perinteisempiin perusoikeuksiin, kuten kansalais- ja poliittisiin oikeuksiin. Hallitusmuotoon sisältyneet sivistystä koskevat säännökset (VIII luku) koskivat ennen kaikkea koulutuksen hallinnollista puolta, eivätkä yksilön sivistyksellisiä oikeuksia. Poikkeus oli hallitusmuodon 80.2 §, jonka mukaan opetus kansakouluissa oli kaikille maksutonta.⁴⁵⁸ Lisäksi hallitusmuodon (14.3 §) mukaan valtion oli tyydytettävä suomen- ja ruotsinkielisen väestön sivistyksellisiä ja taloudellisia tarpeita samanlaisten perusteiden mukaan. Säännös ei velvoittanut sivistyksellisten tarpeiden tyydyttämiseen tietyllä tasolla tai tavalla, vaan se velvoitti kohtelemaan suomen- ja ruotsinkielisiä yhdenvertaisesti. Tämä tulee ymmärrettäväksi nationalismipyrkimyksiä ja snellmanilaista ajattelua vasten. Näin ollen sivistyksellisille, tai liiemmin sosiaalisille, oikeuksille ei ollut juurikaan perustaa perustuslaissa, vaan itsensä kehittämistä suoraan tai välillisesti koskevat oikeusnormit olivat tavallisen lain tasoisia.

Tultaessa 1980–1990-lukujen vaihteeseen alkoi näyttää selvältä, että hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan aika on ohi. Osana yleistä kuntien valtionosuusuudistusta myös kulttuuritoimen rahoitusta uudistettiin. Tavoitteena oli vähentää kuntien toiminnan ja talouden säätelyä, yhtenäistää pirstaleista opetus- ja kulttuuritoimen rahoitusta koskevia säännöksiä ja keventää kulttuuritoimen hallintoa. Pohjimmiltaan taustalla oli opetus- ja kulttuuritoimen valtionavun vähentäminen, jonka myötä vähennetyt resurssit siirrettiin kuntien verotulojen täydennykseen ja yleiseen valtionosuuteen.⁴⁵⁹ Niinpä säädettiin erikseen laki opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta (705/1992) ja laki kuntien kulttuuritoiminnasta (728/1992). Uusi kulttuuritoimintalaki oli varsin suppea verrattuna edeltäjäänsä; siinä ei ollut säännöksiä kulttuuritoiminnan hallinnon järjestämisestä kunnassa, ja lisäksi valtionosuutta ja -avustusta koskevat säännökset kirjoitettiin uudelleen.⁴⁶⁰ Kunnan tehtäväksi määriteltiin edistää, tukea ja järjestää kulttuuritoimintaa kunnassa, järjestää kunnan asukkaille mahdollisuuksia taiteen perusopetukseen sekä harrastusta tukevaan opetukseen taiteen eri

säätyjen mukaisia oikeuksia itsenäistymiseen asti. Hallitusmuotoa säädettäessä perusoikeudet eivät nousseet valtiosääntökeskustelun keskiöön, minkä vuoksi esimerkiksi perusoikeuksien sitovuus ja rajoittaminen jäivät avoimiksi hallitusmuodon säätämisen jälkeenkin. Ks. KM 1992:3, s. 54–57.

⁴⁵⁸ Säännös maksuttomasta opetuksesta sisältyi opetustointia koskevaan lukuun, ei siis kansalaisten yleisiä oikeuksia ja oikeusturvaa koskevaan II lukuun. Sitä täsmennettiin oppivelvollisuuslailla (101/1921), kansakoululailla (247/1957) ja lopulta peruskoululailla (476/1983). Oppikirjat ja muut opiskeluun tarvittavat välineet säädettiin maksuttomiksi, ateriat puolestaan tulivat sodan aikana maksuttomiksi ja lisäksi kunnalla oli tietyissä tapauksissa velvollisuus koulukuljetuksen järjestämiseen. Vaikka säännös ulottuikin vain kansakouluihin, tosiasiaa opetus oli maksutonta myös toisella asteella sekä korkeakouluasteella.

⁴⁵⁹ Ks. HE 215/1991 vp.

⁴⁶⁰ HE 215/1991 vp, s. 62.

aloilla (1.1 §). Se jätti paljon liikkumavaraa tosiasialliselle toteuttamiselle. Hyvinvointivalttiollista kulttuuripolitiikan linjaa seurasi uusliberalistiseksi kutsuttu kulttuuripolitiikan linja noin 1990-luvun alusta alkaen, mikä näkyi konkreettisesti esimerkiksi kulttuuritoimintalain sisällön muutoksessa. Linja ei ole enää samalla tavalla yhtenäinen linja kuin edeltäjänsä, mutta tiivistetysti sille on tyypillistä kulttuurin markkinoistuminen ja yksilöllistyminen. Tämä linja tuo tarkastelun myös nykyhetkeen, johon palataan lähemmin normi- ja todellisuusulottuvuuksia koskeissa pääluvuissa.⁴⁶¹

2.3.6 Välipäätelmiä

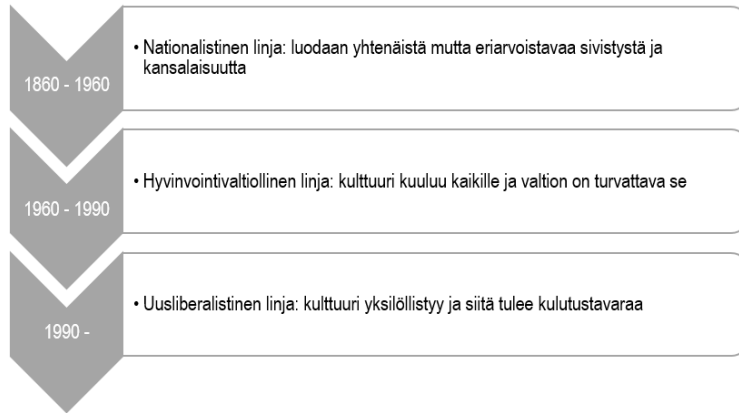
Itsensä kehittämistä edeltäneen sivistyksen käsitteen sisään ja ympärille on punoutunut merkitysten verkosto. Sivistys ei ole vain kirjaviisautta, vaan se on myös kulttuuria. Se ei kuitenkaan pelkisty kulttuuriin, vaan se on sitäkin enemmän. *Sivistys on yksilön sisäinen prosessi, itsensä kehittämistä kohti inhimillisyttä.* Sivistyksen ilmentyminen todellisuusulottuvuudessa, siihen liittyvät vivahteikkaatkin arvonäkökohdat sekä vähittäinen oikeudellistuminen ovat johtaneet yhden ihanteen mustavalkoisesta sivistyksestä kohti värikkäämpää itsensä kehittämistä.

Sivistyksen sisällöt ja tavoitteet ovat muuttaneet muotoaan ajassa ja paikassa, mutta tietyt ominaisuudet näyttävät säilyneen kautta aikojen. Antiikista asti toisia sivistyksen osa-alueita on korostettu toisten kustannuksella, ja sivistyksen sisältö on ollut harvojen määriteltävissä ja päätettävissä. Sivistyksellä on luotu ja ylläpidetty eriarvoisuutta sivistyneiden ja ei-sivistyneiden välille, erotellen ja jakaen kansalaisia. Mikä hyvänsä itsensä kehittämisen toiminta ei ole ollut hyväksyttävää, tai ainakaan luokiteltavissa sivistykseksi, vaan sivistyksen on ilmennyttävä kulloinkin edellytetyllä tavalla, kuten musiikkia ja urheilua harrastamalla. Käsitteet kulloisestakin oikeasta ja tavoiteltavasta sivistyksen muodosta vaihtelevat, mutta keskeisenä pyrkimyksenä näyttää olevan tietynlaisen sivistyneen kansalaisuuden tuottaminen. Sivistyksen mieskeskeisyys on ollut niin ikään kuvaavaa, sillä sivistys kuului alun perin vain miehille, mikä näkyi vielä Snellmaninkin sivistyskäsitteessä. Sittenkin yhden ihmisihanteen idea on haalistunut individualistinen ihanteen voimistuessa.

Aikakaudesta riippumatta *sivistyksellä on pyritty jonkin aatteen, ajatus- tai arvomaailman edistämiseen.* Hyödyn ideologian aikaan sivistys valjastettiin ensimmäistä kertaa tukemaan taloudellisia pyrkimyksiä, sitten sivistys muotoiltiin nationalististen aatteiden mukaiseksi, mitä seurasi osallistumisen laajentaminen demokratian ja hyvinvoinnin hengessä. Tämän jälkeen itsensä kehittämistä tuli yksilöllinen, vaikkakin yhä

⁴⁶¹ Kangas & Pirnes 2015, s. 27–28.

kansantaloutta tukeva, prosessi, johon kukin saattoi panostaa varallisuutensa mukaan. Kulttuuripolitiikan linjojen ydin esitetään tiivistetysti alla olevassa kuviossa.

Kuvio 5. Kulttuuripolitiikan linjat.

Se, millaista itsensä kehittämistä harjoitetaan ja minkä verran, on muuttunut ajan saatossa seuraillen yhteiskunnallisen kehityksen ja kulttuuripolitiikan laveampia linjoja. Itsensä kehittämisenä on kunakin aikana ollut tietyt, toivotut ja tuetut toteuttamisen muodot ja tavat. Ihanteesta tai tavoitellusta poikkeavaa toimintaa on voitu pitää jopa uhkana, kuten eliitin kirjallisuuden rikkaruohoiksi nimeämät arkkiveisut osoittavat. Lisäksi esimerkiksi kulttuuri oli pitkään ainoastaan korkeaa kulttuuria, johon lähinnä eliitillä oli edellytyksiä. Edellytykset liittyvät sekä taloudellisiin mahdollisuuksiin että kykyyn nauttia kulttuuripalveluista. Kehityksestä huolimatta toisilla oli paremmat edellytykset ja kyvyt kehittää itseään kuin toisilla, mitä karkea jako kulttuuriaktiivisiin ja kulttuuripassiivisiin konkretisoi. Passiivisuus kumpuaa enemmän taloudellisiin ja kyvykkyyteen liittyvistä seikoista kuin yksilön omasta valinnasta. Taloudellisiin esteisiin liittyvä keskeinen kysymys on, miten vähävaraisimpia voidaan tukea niin, että heillä on tosiasiallinen mahdollisuus päästä osalliseksi kulttuurista ja kehittää itseään siten, että varattomuus ei muodostu esteeksi.

Sivistyksen historian keskeinen kuvaava piirre on se, että sivistys on ollut eriarvoista ja eriarvoistavaa yksilön ominaisuuksien mukaan, ja sen avulla on yhtäältä erotauduttu ja toisaalta toiseutettu. Sivistys on näyttäytynyt eri tavoin miehille ja naisille, ruotsinkielisille ja suomenkielisille, maalaisille ja kaupunkilaisille, eliitille ja rahvaalle. Sääty-yhteiskunnan aikana itsensä kehittämisen muodot olivat erilaisia eri säädyille,

luokkayhteiskunnan aikana taas eri yhteiskuntaluokilla oli omat itsensä kehittämisen seuransa ja piirinsä. Jälkimmäinen tiivistyy porvarillisen kulttuurin ja työväenkulttuurin vahvaan erontekoon.

Eriarvoisuus on leimannut itsensä kehittämisen mahdollisuuksia niin voimallisesti, että se vaikuttaa olevan jonkinlainen sivistyksen *status quo*. Todellisuusulottuvuuden sivistyksen ilmentymillä on kiinnekohta arvoulottuvuudessa, kun taas normiulottuvuus rakentuu arvo- ja todellisuusulottuvuuksien pohjalta. Samaa kulkua seuraten eriarvoisuus vallitsi ensin todellisuusulottuvuuden käytännöissä ja arvoulottuvuuden arvostuksissa, ja oikeudellistumisen myötä se kulkeutui edelleen normiulottuvuuteen. Myös kulttuuripolitiikan hyvinvointivaltiollisen linjan aikaisten tasa-arvopyrkimysten taustalla on pitkä eriarvoisuuden historia. Näin yhdenvertaisuus alkoi määrittyä eriarvoisuuden kautta, suhteessa siihen, ja yhdenvertaisuuspyrkimykset alkoivat siten nousta esiin eriarvoisuudesta käsin oikeuden kaikissa ulottuvuuksissa.

Itsensä kehittämiseen liittyviä toimintoja alettiin 1900-luvulla ottaa vähitellen oikeusnormein hallittavaksi. Kulttuuripolitiikan linjasta riippumatta lainsäädäntö keskittyi aluksi instituutioiden, kuten kirjaston ja vapaan sivistystyön, talouden ja hallinnon sääntelyyn. Kun sivistyksellisistä oikeuksista ei koulutusta lukuun ottamatta ollut perustuslain tasoista sääntelyä, ei ollut myöskään velvoitetta säätää yksilön sivistyksellisistä oikeuksista tavallisen lain tasolla. Toisaalta instituutioiden toiminnasta säättäminen laintasoisesti heijastui myönteisellä, vaikkakin välillisellä tavalla, yksilön itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin. Kun lakien tavoitteita alettiin ottaa osaksi lainsäädäntöä, esimerkiksi kirjastolain ja sivistystyölain tavoitteet kohdistuivat useimmiten yksilöön. Tätä yhdessä vahvistuneen hyvinvointivaltiollisen eetoksen kanssa voi pitää siemenenä itsensäkehittämisoikeuden synnylle.

2.4 Sivistys ja köyhyys kietoutuvat yhteen

Tässä luvussa on keskitytty köyhyiden ja sivistyksen historialliseen ymmärtämiseen, ja välipäätelmissä on esitetty näkemyksiä eritoten siitä, mitä köyhyys ja itsensä kehittäminen sisällöllisesti ovat ja miten ne ovat ilmentyneet. Köyhyydestä ja sivistyksestä voidaan tehdä lisäksi kokoavia päätelmiä, jotka vastaavat vielä perustavanlaatuisemmin kysymykseen siitä, miten köyhyys ja sivistys ovat olleet. Päätelmät osoittavat, että köyhyydellä ja sivistyksellä on jaettuja ominaisuuksia. Samalla ne luovat perustaa itsensäkehittämisoikeuden tulkinalle historiallis-sosiaalisena konstruktiona.

Köyhyyden ja sivistyksen ensimmäinen jaettu ominaisuus on *eriarvoisuus*, joka köyhyyden näkökulmasta näyttäytyy ikään kuin väistämättömänä. Köyhyys itsessään

ilmentää eriarvoisuutta, joka rakentuu asteittain. Sen vuoksi yksittäiset toimenpiteet köyhyyden poistamiseksi eivät välittömästi poista eriarvoisuutta. Esimerkiksi se, että sääty-yhteiskunnasta tuli näennäisesti historiaa, sen eriarvoistavat rakenteet siirtyivät sellaisenaan kansalaisyhteiskunnan rakenteisiin. Köyhyys oli yhä olemassa, mutta se ilmeni uudenaikaisin tavoin, kuten kaupunkilaisköyhälistön muodostumisena.

Köyhyys taas heikentää usein ilmeisellä tavalla itsensä kehittämisen mahdollisuuksia, ja sivistyksen kehitys ylipäätään on tapahtunut eriarvoisuuden tilassa. Sivistyksen ja itsensä kehittämisen muodot määräytyivät ensin säädyn ja sittemmin yhteiskuntaluokan perusteella, jolloin ne olivat vääjäämättä kytköksissä yksilön sosioekonomiseen taustaan. Vasta hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan linjan aikana alettiin systemaattisemmin työskennellä kulttuurisen yhdenvertaisuuden puolesta. Samaan aikaan rakennettiin sosiaaliturvajärjestelmää, joka niin ikään tuki yhteiskunnallisia yhdenvertaisuuspyrkimyksiä.

Eriarvoisuutta köyhyyttä ja sivistystä kuvaavana ominaisuutena voi pitää seurauksena kulloinkin vallalla olleesta ideologiasta ja sen pohjalta tehdyistä toimista niin todellisuus- kuin normiulottuvuudessakin. Kulloinkin vallassa olleet ovat ohjanneet yhteiskunnan suuria linjoja – ja samalla hallinneet eriarvoisuuden kehitystä. *Sekä köyhyydessä että sivistyksessä näkyy pyrkimys hallita ja kontrolloida yksilöitä ja ryhmiä.* Riippumatta siitä, mitä ajanjaksoa tarkastellaan, vallassa olleet ovat pyrkineet ohjailemaan ja ottamaan haltuun niin itsensä kehittämisen muotoja kuin köyhyyskysymystäkin. Hyväksytyt ja tavoitellut itsensä kehittämisen muodot saavat oikeutuksensa arvoulottuvuudesta, ja ilmenevät todellisuusulottuvuudessa käytäntöinä ja toimintana. Yksittäisinä esimerkkeinä 1700-luvulla itsensä kehittäminen kuului lähinnä eliitille, 1800-luvulla rahvaan kirjoittamisharrastusta ei pidetty hyväksyttävänä ja 1900-luvulla työväenkulttuuri irtaantui porvarillisesta kulttuurista. Köyhyyspolitiikassa taas on tehty toimenpiteitä, joiden seurauksena köyhistä on ajateltu olevan mahdollisimman vähän haittaa ja mahdollisimman paljon hyötyä.

Edellä sanottua konkretisoi vuoden 1852 vaivahoitoasetus, jonka säätämisen taustalla olivat nälkäkuolemat ja kerjäläisten aiheuttamat häiriöt, ei köyhän väestön arkipäiväinen kurjuus. Asetus herätti poikkeuksellisen laajaa keskustelua, ja kaikista kiistanalaisimpana pidettiin avun takaamista kaikille sitä tarvitseville, myös puutetta kärsiville työkykyisille. Avustus-oikeuden laajenemista pidettiin syynä avunsaajien lisääntymiseen ja kustannusten nousuun. Myöhemmin on osoitettu, että avuntarpeeseen vaikuttivat myös heikko taloudellinen tilanne, köyhyyden laajamittaisuus, alimpien sosiaaliryhmien kasvu, epäsuotuisa ikäjakauma sekä kato- ja nälkävuodet – ei siis niinkään yksilöiden toiminta.⁴⁶²

⁴⁶² Van Aerschot 1996, s. 61–63, 75–76.

Samankaltaista ohjailua on harjoitettu sivistyksenkin saralla. Siihen liittyen on säännönmukaisesti pyritty määrittelemään sitä, millainen itsensä kehittäminen on suotavaa kenellekin. Itsensä kehittämisen tapojen ja muotojen toivottavuus on kiinnittynyt ainakin ikään, sukupuoleen, äidinkieleen, koulutukseen, työllisyyteen ja asemaan yhteiskunnassa. Vasta 1900-luvun loppua kohden sallivuus alkoi lisääntyä ja yhdenvertaisuuspyrkimykset korostua. Itsensä kehittämisen kontrolloinnin keinoja ovat olleet esimerkiksi palveluiden saatavuus ja saavutettavuus, mutta toisaalta yhtä lailla huvilupajärjestelmä ja tanssikielto.

Hallinta näyttäisi liittyvän osaltaan myös ideaalin ihmisyyden tuottamiseen. Sillä paitsi ylläpidetään eriarvoisuutta, tuotetaan samalla tietynlaista ihmisyyttä. Eriarvoisuutta luovalla hallinnalla väistämättä tullaan kategorisoineeksi yksilöitä, ryhmittäen heitä eri tavoin ominaisuuksiensa perusteella. Sosioekonominen tausta onkin vaikuttanut itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin ja ilmenemiseen. Ohjaus ja hallinta tapahtuvat aina jostakin ideologiasta käsin, jolloin on olennaista tunnistaa, että edellisillä tuotetaan aina jonkinlaista, jonkin tahon tai ryhmittymän käsitystä hyvästä ihmisyydestä tai kansalaisuudesta. Esimerkiksi 1800-luvulla hyvän yksilön ominaisuuksia olivat ahkeruus, yritteliäisyys ja taitavuus, jotka tukivat kansallismielisiä pyrkimyksiä. Hallinnalla voi olla monenlaisia tarkoitusperiä ja sitä onkin harjoitettu myös sivistyksen nimissä. Esimerkiksi vapaa sivistystyö on ollut keino vaikuttaa yksilöiden asenteisiin ja moraaliin, joita on vapaan sivistystyön piirissä ohjailtu tiettyyn suuntaan muun muassa tarjolla olevien kurssien avulla. Hallinta voi siis ilmentyä pehmeänä ja hienovaraisena, ja sellaisena se ujuttautuu useille yksityisillekin elämän osa-alueille, ja on sen vuoksi hankalammin havaittavissa.

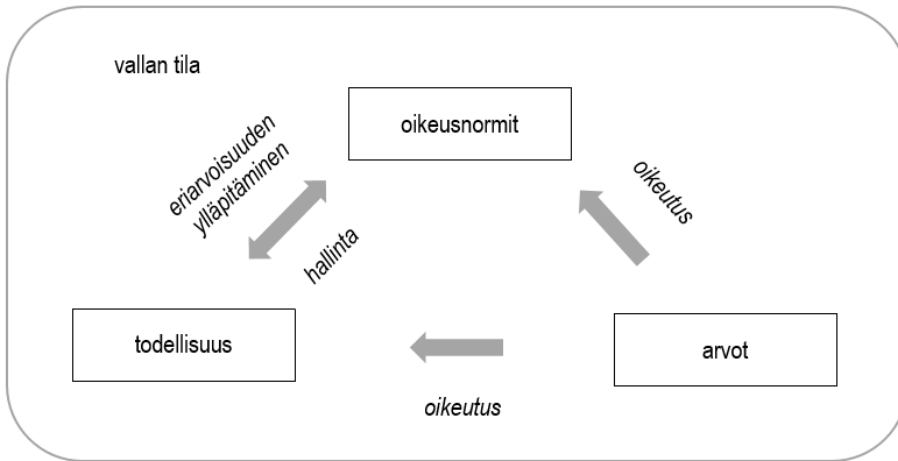
Köyhyyttä ja sivistystä yhdistää eriarvoisuuden ja hallinnan lisäksi käsillä olevan tutkimuksen lähtökohtiin liittyvä metataso. Historiallisissa kehityskuluissa on nimitäin tullut esiin se, että todellisuus- ja arvoulottuvuudet edeltävät normiulottuvuutta. Otetaan esimerkiksi kerjääminen, joka ei sopinut eliitin ajatus- ja arvomaailmaan. Kerjäämistä päädyttiin rajoittamaan ja säätelemään kerjuujulistuksella, jolla ei kuitenkaan kyetty vaikuttamaan todellisuusulottuvuuteen, jossa kerjääminen säilyi välttämättömänä köyhien henkiin jäämiselle. Todellisuusulottuvuudessa tarvitaan jokin motiivi, jonka pohjalta normiulottuvuutta aletaan kehittää, kulloinkin vallalla olevien arvojen mukaiseksi.

Hyödyn ideologia, nationalismi, oikeudellistuminen ja hyvinvointivaltioillistuminen ovat asettaneet itsensä kehittämislle ja sivistykselle ajanmukaiset raamit. Esimerkiksi hyötyajattelun aikaan köyhiä ei pidetty hyödyllisinä, paitsi jos heistä oli pakotyövoimaksi. Säätö taas vaikutti keskeisellä tavalla siihen, millaisia itsensä kehittämisen mahdollisuuksia yksilöllä oli. Nationalismiin ja liberalismiin kytkeytyvät arvot

edustivat niin ikään lähinnä ylimpien säätyjen arvo- ja todellisuusulottuvuuksia, joista alkoi vähitellen suodattua aineksia normiulottuvuuteen. Oikeusnormien asema ei ollut sillä tavalla vakiintunut, että niitä olisi kuuliaisesti noudatettu, ja näin ulottuvuudet pysyivät etäällä toisistaan.

Köyhyyttä koskevaa lainsäädäntöä oli huomattavasti ennen sivistystä koskevaa sääntelyä. Sosiaaliturvaa koskeva sääntely alkoi muodostua kuitenkin vasta 1900-luvulla, samoin kuin itsensä kehittämisen palveluihin liittyvä lainsäädäntö. Sosiaaliturvaa koskevat oikeusnormit kohdistuivat suoraan yksilöön, kun taas itsensä kehittämisen palveluita koskevat oikeusnormit keskittyivät pitkään lähinnä toiminnan talouteen ja hallintoon. Yksilön oikeuksien puuttuminen tavallisen lain tasoisesta sääntelystä oli johdonmukaista, sillä TSS-oikeudet olivat varsin kehittymättömiä eikä niistä säädetty hallitusmuodossa.

Mitä lähemmäs nykyhetkeä tullaan, sitä enemmän siirtymä kollektiivisuudesta kohti individualismia on alkanut korostua niin köyhyydessä kuin itsensä kehittämisessä. Tämä kiteytyi normiulottuvuudessa suoraan yksilöön kohdistuvina oikeuksina, mutta muutosta siihen suuntaan oli tapahtunut sitä ennen muissa ulottuvuuksissa. Kulttuurista ja itsensä kehittämisestä alkoi muodostua kulutustavaraa, jonka nauttiminen oli mahdollista henkilökohtaisten resurssien puitteissa. Kun yksilöllisyyden korostumista verrataan vaikkapa vahvaa kollektiivisuutta edustaneeseen työväenkulttuuriin, muutos on merkittävä. Samankaltainen kehitys näkyy myös köyhyydessä, jonka hoitaminen oli pitkään perheen ja suvun, osin myös kirkon, vastuulla. Julkisen vallan ylläpitämiä järjestelmiä kehitettiin 1800-luvulta lähtien, mutta vasta niiden laajentuminen ja vakiintuminen hyvinvointivaltion rakentamisen aikana johti siihen, että yksilö ei ollut enää riippuvainen yhteisöstä. Sosiaaliturva mahdollisti siten osaltaan individualistista kehitystä.

Kuvio 6. Ulottuvuuksien vuorovaikutus vallan tilassa.

Yllä olevassa kuviossa kuvataan köyhyyden ja itsensä kehittämisen historiassa painottuvia elementtejä osana oikeuden kolmiulotteisuutta. Aatteiden perusta ja käsitys ideaalista ihmisestä asettuvat arvoulottuvuuteen, jonka avulla on mahdollista oikeuttaa muita ulottuvuuksia. Eriarvoisuuden ylläpitäminen ja hallinta liittyvät paitsi toisiinsa, toimivat myös samankaltaisesti; ne toteutuvat todellisuusulottuvuuden teoilla ja toiminnalla sekä oikeusnormeilla. Jälkimmäiset ohjaavat osin ensimmäisiä, mutta ulottuvuudet eivät ole yhteismitallisia. Kuvio esittää *vallan tilassa* vallitsevaa asetelmaa, jossa dominoivat vallassa olevien arvomaailma, näkemykset ja päätökset. Hyvinvointivaltion rakentaminen on kuvioista hieman poikkeava ajanjakso, sillä silloin eriarvoisuutta pyrittiin murtamaan, ja yhdenvertaisuus- ja oikeudenmukaisuusnäkökulmat tulivat esiin erilailla kuin ennen. Kulttuuripolitiikan linjoihin peilaten perusoikeusudistus toteutettiin hyvinvointivaltiollisen linjan ja uusliberalistisen linjan murroksessa, jolloin on syytä olettaa, että hyvinvointivaltiollisen linjan arvot eivät olleet vielä hautautuneet.

3 ITSENSÄ KEHITTÄMINEN ARVONA JA PERIAATTEENA

3.1 Arvot, periaatteet ja kritiikki

Tässä luvussa kysytään, miten itsensä kehittäminen erityisesti köyhien näkökulmasta voisi näyttäytyä oikeuden kolmiulotteisuuden arvoulottuvuudessa. Suhteessa tutkimustehtävään vastataan ensinnä kysymykseen siitä, mitä arvoja itsensäkehittämisoikeuteen kiinnittyy. Toiseksi analysoidaan arvoja, niiden olemisen tapaa ja sisältöä, lähemmin. Itsensäkehittämisoikeutta on luontevaa eritellä ensimmäiseksi arvoista käsin, sillä niin normi- kuin todellisuusulottuvuuden perustaa voidaan pyrkiä ymmärtämään arvoulottuvuutta peilaten. Oikeustieteellisessä tutkimuksessa ei ole aiemmin tarkasteltu itsensä kehittämistä arvoulottuvuuden näkökulmasta, joten sen erittelemisessä sovelletaan muiden tieteenalojen käsitteistöjä ja teoreettisia jäsennyksiä. Samalla esitys on ehdotus ja keskustelunavaus siitä, millaisena itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuus voitaisiin esimerkiksi hahmottaa.

Kun oikeutta lähestytään semanttisesti, se viittaa johonkin oikeaan, hyvään ja tavoiteltavaan, vastakohtana väärälle.⁴⁶³ Oikea ja väärä puolestaan ovat etiikan ja siten arvojen ytimessä. Luonnonoikeusajattelussa oikeusnormien ja etiikan suhde on läheinen, ja ensimmäistä pidetään tavalla tai toisella riippuvaisena jälkimmäisestä. Luonnonoikeusteorioita yhdistää ajatus siitä, että on olemassa jokin universaali eettinen koodisto, jonka perusteella oikeusnormit saavat oikeutuksensa.⁴⁶⁴ Oikeuden kolmiulotteisuus mahdollistaa arvojen analysoimisen osana oikeutta sitoutumatta luonnonoikeuteen, samalla oikeuden ja etiikan yhteyden tunnustaen. Arvojen tunnistaminen osaksi oikeutta voidaan siten nähdä osana oikeusrealistista lähestymistapaa.

Itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuutta hahmotetaan kahtaalta. Ensimmäinen kysymys on, millaisia arvoja (köyhien) itsensäkehittämisoikeuden taustalle paikantuu. Itsensäkehittämisoikeuden arvojen perustaa hahmotetaan yhtäältä historian ja toisaalta normiulottuvuuden kautta. Normiulottuvuudella tarkoitetaan eritoten

⁴⁶³ Eettisiä käsitteitä voi luokitella niiden luonteen mukaan. Sellaiset adjektiivit kuten ”hyvä” tai ”oikea” ovat abstrakteja, kun taas sellaiset kuten ”raaka” tai ”kunniallinen” ovat kuvailevia. Ks. Putnam 1993, s. 145.

⁴⁶⁴ Ks. Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 30–33.

perustuslakia ja sen taustalla olevia perusarvoja, joita ovat ihmisarvon loukkaamattomuus, yksilön vapauden ja oikeuksien turvaaminen sekä yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden edistäminen (PL 1.2 §).⁴⁶⁵ Arvot ilmenevät sekä eksplisiittisesti että implikoiden muita arvoja. Pluralismi on arvoulottuvuuden väistämätön ominaisuus, joka juontaa itsensäkehittämisoikeuden ulottumisesta yhtäältä itsensä kehittämisen toimintoihin ja toisaalta varattomuuden esteiden poistamiseen.

Arvoulottuvuuteen paikannetaan oikeudenmukaisuuden, perustarpeiden sekä hyvän elämän arvot. Oikeudenmukaisuuden tarkastelu aloitetaan John Rawlsin velvollisuuseettisestä käsityksestä, jota täydennetään Alasdair MacIntyren aristoteeliseen hyve-etiikkaan nojaavalla ajattelulla. Perustarpeiden analyysissä painottuu Martha Nussbaumin perustarpeiden toteutumismuotoja ilmentäviä kykyjä koskevan hyveettinen filosofia, jonka yhteydessä sivutaan Amartya Senin kykyajattelua. Lisäksi osoitetaan, että Nussbaumin perustarpeet menevät esimerkiksi Maslow'n tarvehierarkiaa ja Edward L. Decin ja Richard M. Ryanin psykologisten perustarpeiden teoriaa ulommas. Oikeudenmukaisuus ja perustarpeet johdattavat eudaimonisen hyvän elämän erittelemisen äärelle.

Säännöt, periaatteet ja arvot ovat olemassa limittäin. Samalla syntyy kysymys arvojen ja periaatteiden suhteesta sekä niiden asemoitumisesta suhteessa oikeuden kolmiulotteisuuteen. Lainvalmisteluasiakirjoissa edellä mainittuja perusarvoja pidetään sekä Suomen valtiosäännön ”perusperiaatteina” että sen arvoperustana. Säännös ilmaisee valtiosäännön taustalla olevat perustavanlaatuiset arvot, mutta samalla sillä voi olla välitöntä oikeudellista merkitystä. Lisäksi sillä on tulkinnallinen vaikutus sovellettaessa perusoikeussäännöksiä, joihin säännöksellä yleisesti ottaen on läheinen yhteys.⁴⁶⁶ Kun tutkitaan oikeusnormia, tutkitaan paitsi oikeussääntöä, usein myös oikeusperiaatteita. Kun tutkitaan oikeusperiaatteita, on johdonmukaista tutkia myös siihen erottamattomalla tavalla liittyviä arvoja.

Toinen kysymys kytkeytyy siihen, mikä itsensäkehittämisperiaate on ja miten se on oikeutettavissa. Itsensä kehittämisen periaateulottuvuus on pyrkimys systematisoida itsensäkehittämisoikeutta ja lisätä sen tosiasiallisen soveltamisen mahdollisuuksia. Väite siitä, että itsensä kehittämällä on periaateulottuvuus, on sellaisenaan uusi ja siten myös vakiintumaton. Itsensä kehittämistä on oikeustutkimuksessa käsitelty *mahdollisuutena* ja *oikeutena*, mutta ei suoraan periaatteena. Aluksi kootaan Kaarlo Tuorin, Marianne Mäkelän ja Pentti Arajärven tekemiä jäsenyksiä sivistyksellisiä oikeuksia koskevista oikeusperiaatteista, jotka ovat vakiintumattomia sekä sisällöltään keskenään hajanaisia. Sitten keskitytään oikeuttamaan itsensäkehittämisperiaatteen

⁴⁶⁵ HE 309/1993 vp, s. 1.

⁴⁶⁶ Ks. HE 309/1993 vp, s. 42, HE 1/1998 vp, s. 71–73.

mahdollisuutta tarkastelemalla säännön ja periaatteen suhdetta, oikeusperiaatteiden ominaisuuksia sekä ohjelmallisuuden ja periaatteellisuuden suhdetta. Edellisten pohjalta muodostetaan käsitys itsensä kehittämistä koskevasta periaatteesta.

Sääntöjä, periaatteita ja politiikkoja koskeva keskustelu on kiistatta kulunut ajan saatossa, mutta itsensäkehittämisoikeuden yhteydessä se on uusi. Sen vuoksi tällä aikaa nähneellä keskustelulla on annettavaa itsensä kehittämiseksi. Oikeusperiaatepohdintoja avataan sekä Ronald Dworkinin että Robert Alexyn periaatekäsitysten avulla. Dworkin auttaa periaatteen ja politiikan erottamisessa toisistaan, ja lisäksi hänen ajatuksensa ovat linjassa Rawlsin oikeudenmukaisuusfilosofian kanssa. Alexy puolestaan painottaa periaatteiden optimointia ja punnintaa. Oikeusperiaatteita hahmotetaan myös Thomas Wilhelmssonin pienten kertomusten metaforalla, huomioiden Tuorin kertomuksiin kohdistama kritiikki. Yhtenä peilauspintana on Heikki Karapuun, Martin Scheininin ja Hannu Tolosen 1980-luvun jälkipuoliskolla Oikeustiede – Jurisprudentiassa käymä perusoikeuksia ja oikeusperiaatteita koskeva keskustelu, joka asettuu samaan historialliseen kontekstiin perusoikeuksien säätämisen kanssa, luoden pohjaa oikeuden ymmärtämiselle sosiaalisen konstruktionismin mukaisesti. Historiallisuuden rinnalla tunnistetaan oikeuden dynaamisuus ja evolutiivisuus, jotka tulevat enemmän esille todellisuusulottuvuutta käsittelevässä luvussa.

Periaatteet ja arvot ovat lähellä toisiaan, sillä niillä on sama käsitteellinen rakenne. Periaatteiden ja arvojen erottava tekijä liittyy rakenteen sijaan niiden luonteeseen. Periaatteet ovat luonteeltaan deontologisia optimointikäskyjä eli kieltoja, lupia, käskyjä, oikeuksia johonkin. Arvot sen sijaan ovat aksiologisia eli ne osoittavat esimerkiksi, mikä on arvokasta ja miten sitä voidaan perustella. Arvoista puhuttaessa käytetään yleisesti tunnettuja mutta samalla puutteellisesti määriteltyjä termejä, kuten *hyvä*.⁴⁶⁷ Deontologiseen ja aksiologiseen luonteeseen liittyvä erottelu on suoraviivainen, mutta lomittainen, sillä periaatteet ja arvot limittyvät keskenään. Tämä johtaa siihen, että periaatteet kumpuavat arvoista ja ovat arvoväriytyneitä. Näin tullaan myös päätelmään siitä, että punnittaessa periaatteita punnitaan yhtä lailla arvoja. Esimerkiksi perusoikeuksien sisällön määrittelystä ei ole yhtä yhteisesti jaettua käsitystä. Sen sijaan on olemassa useita, keskenään ristiriitaisiakin käsityksiä, mikä palautuu säännöistä periaatteiden kautta arvoihin. Toisin sanoen: kun puhutaan periaatteista ja niiden punninnasta, puhutaan samalla arvoista ja niiden punninnasta.⁴⁶⁸

Toisaalta on todettava, että moraalisten standardien ja arvojen tarkasteleminen ei edellytä oikeusperiaatteita, vaikka ne johdattavatkin arvokysymysten pariin. Toisin sanoen arvot ovat osa oikeutta täysin oikeusperiaatteista riippumatta. Kun

⁴⁶⁷ Alexy 2002, s. 87–93.

⁴⁶⁸ Ks. Alexy 2002, s. 86.

pysytellään arvoulottuvuudessa, arvojen avoimuus, abstraktius ja tulkinnanvaraisuus korostuvat. Voidaan pohtia esimerkiksi seurauseettisesta näkökulmasta sitä, mitä olisi hyvä tehdä, jotta teosta seuraisi mahdollisimman paljon hyvää tai utilitaristisesti ajateltuna hyötyä. Normiulottuvuuteen verrattuna erona on, että normiulottuvuus ei tunne konditionaalia, saati tuo esiin arvojen epämääräisyyttä. Normiulottuvuuden oikeussäännöt ilmaisevat, mihin on velvollisuus tai oikeus, ja päinvastoin. Normiulottuvuuden standardi voi kuitenkin ilmaista arvoulottuvuuden standardin, tai osan siitä.

On huomattava myös kritiikki, jota arvoulottuvuuteen saatetaan kohdistaa. Periaatteiden ja arvojen sidonnaisuutta voi arvostella erityisesti positivistisesta näkökulmasta. Arvoulottuvuuden epämääräisyys ja tulkinnallisuus eivät asetu positivistiseen käsitykseen oikeudesta. Positivistien mukaan tieteelliset väittämät ovat empiirisesti todistettavissa, kun taas arvoarvostelmat eivät ole todistettavissa. Taustalla on oletus siitä, että jokaisen tieteellisesti merkityksellisen virkkeen taustalla on jonkinlainen todentamismenetelmä. Tämä kyseenalaistuu kuitenkin nopeasti, kun pohditaan vaikkapa väittämää ”murha on väärin”. Ensinnäkin on vaikeaa oivaltaa, miten väite voitaisiin empiirisesti todentaa. Toiseksi väitettä ei voi ilmaista esittämättä samalla arvokannanottoa.⁴⁶⁹ Positivistinen tulokulma muodostuu paitsi kapeaksi, myös ristiriitaiseksi. Esimerkiksi Ronald Dworkinin mukaan oikeudellisten ja moraalisten standardien välillä ei oikeastaan ole eroa, ei ainakaan positivistien väittämällä tavalla.⁴⁷⁰

Sekä periaatteisiin että arvoihin kohdistuvana kritiikkinä on esitetty, että arvojen liittäminen osaksi perusoikeuksia johtaa valtiosääntöoikeudellisen vapauden tuhoon. Tätä on perusteltu ensinnä sillä, että periaatekeskustelussa ei suhtauduta vakavasti perustuslain sitovaan luonteeseen. Tämä johtaa tulkinnalliseen sattumanvaraisuuteen ja epävakauteen, ja lopulta oikeusvarmuus kyseenalaistuu.⁴⁷¹ On pohdittu, heikentävätkö yleiset opit oikeuden ennakoitavuutta ja oikeuden koherenssia tai voiko perusoikeusarvoista edes johtaa koherenssivaatimusta.⁴⁷² Tämä kuvastaa osaltaan vallitsevaa arvojen pluralismin tilaa.

Arvoihin näyttää liittyvän jonkinlainen pelko oletetun objektiivisuuden ja rationaalisuuden kärsimisestä. Yhtäaikaisesti on tuotava esiin kysymys siitä, mikä oikeastaan on objektiivista. Tieteen termipankin määritelmän mukaan objektiivisuus tieteellisyyden ihanteena merkitsee ensimmäiseksi kaikista subjekteista ja subjektien

⁴⁶⁹ Myös faktojen (todellisuuden) ja arvojen kietoutumisesta on käyty samankaltaista keskustelua. Ks. Putnam 1993.

⁴⁷⁰ Samalla on huomautettava, että Dworkinin teoria on mahdollista tulkita myös lisäykseksi tai täydennykseksi positivismiin. Ks. Dworkin 1977, s. 46–47.

⁴⁷¹ Alexy 2002, s. 109–110.

⁴⁷² Ks. Tuori 2004, Wilhelmsson 2004.

näkökulmista riippumatonta, ja toiseksi tajunnan ulkopuolella olevaa. Objektiivisuus tällaisena ymmärrettynä on siis puolueetonta ja henkilökohtaisuuden ylittävää. Edellisen määritelmän sijaan on kuitenkin helpompaa yhtyä Michael Walzerin näkemykseen: ”I probably do not have an objective view of objectivity.” Walzerin argumentaatio pohjaa niin ikään näkemykseen siitä, että ihmiset ovat aktiivisia subjekteja ja sellaisina yhteensopimattomia objektiivisuuden määritelmään.⁴⁷³

Edelliseen liittyy kysymys objektiivisuuden ja subjektiivisuuden määrittelemisestä ja rajoista. On kysyttävä, onko normiulottuvuus objektiivista ja siten erillinen subjektiivisesta (objektiivisuuteen kykenemättömästä) subjektista. Edelleen on kysyttävä, onko yksilön subjektiivisena olentona edes mahdollista olla subjektiivisuudestaan irrallinen, objektiivinen olento. Toisin sanoen, onko objektiivisuuden tavoittelu realistista subjektiiviselle yksilölle. Nämä kysymykset kaikessa mielettömyydessään sisältävät mielestäni itsessään kielteisen vastauksen. Subjektiivisuudesta huolimatta rationaalinen ajattelu, kuten myös objektiivisuuteen pyrkiminen on mahdollista – ja samalla subjektiivista!⁴⁷⁴ Kenties tavoiteltu ja ihannoitu objektiivisuus syntyykin seikkaperäisestä ja johdonmukaisesta argumentaatiosta. Samalla syntyy päätelmä siitä, että oikeuden kolmiulotteisuus – tunnistaessaan yksilöllisyyden ja pluralismin – itse asiassa sisältää objektiivisuuden mahdottomuuden. Tämä väite avaa edellisestä kriittistä vapaan tilan arvojen analysoinnille.

3.2 Arvojen pluralismi

3.2.1 Oikeudenmukaisuuden kehä

Yhtäläinen oikeus kehittää itseään varattomuuden estämättä kytkeytyy oikeudenmukaisuuteen niin yhdenvertaisuuspyrkimyksen kuin varattomuuden esteiden poistamisen seurauksena. Kun oikeutta pidetään oikeudenmukaisuutta tuottavana järjestelmänä, lait ovat yksi keino oikeudenmukaisuuden tuottamiseen, joskaan lait eivät itsestään selvästi ole oikeudenmukaisia.⁴⁷⁵ Kun julkisen vallan on turvattava oikeuden toteutuminen, ollaan institutionaalisen tason oikeudenmukaisuudessa. Toisaalta

⁴⁷³ Ks. Walzer 1993.

⁴⁷⁴ On myös esitetty, että arvojen punninta ei ole rationaalisessa kontrollissa ja valta on yksilöllä. Toisaalta on sanottava, että valta on aina enemmän tai vähemmän yksilöllä. Päätöksentekoa voidaan puolustaa oikeuttamismallilla, jossa mentaalinen (siis subjektiivinen) prosessi johtaa etusijaväitteeseen ja sen oikeuttamiseen rationaalisesti. Ks. Alexy 2002, s. 100–101.

⁴⁷⁵ Ks. Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 64–67.

oikeudenmukaisuus ilmenee myös yksilöiden käsityksissä ja kokemuksissa. Tässä itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuutta tarkastellaan ensin institutionaaliselta tasolta käsin, minkä jälkeen siirrytään kohti yksilötasoa. Oikeudenmukaisuus muotoutuu näiden tasojen vuoropuhelussa.

Itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuus alkoi muodostua hyvinvointivalttiollisen kulttuuripolitiikan linjan aikana, ja sittemmin oikeudenmukaisuus ja sen edistäminen yhteiskunnassa määriteltiin yhdeksi valtiosäännön perustavista arvoista. Tämän on todettu viittaavan muun muassa yhdenvertaisuuteen sekä taloudellisiin, sosiaalisiin ja sivistyksellisiin oikeuksiin.⁴⁷⁶ Jos itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuutta lähestytään lainopillisena oikeudenmukaisuutena, oikeudenmukaisuus pelkistyy lainmukaisuuteen tai menettelyjen ja muotojen oikeudenmukaisuuteen. Lailla säätäminen ei ole tae siitä, että säännös esimerkiksi eettisestä tai filosofisesta näkökulmasta tarkasteltuna olisi oikeudenmukainen. Oikeudenmukaisuus arvona edeltää kirjoitettua lakia, joka tulee arvioitavaksi oikeudenmukaisuuskäsityksiä vasten.⁴⁷⁷

Toisin sanoen se, että normiulottuvuudessa tunnistetaan itsensä kehittämisen ja oikeudenmukaisuuden yhteys ei vielä vastaa siihen, mitä itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuus on arvoulottuvuudesta tarkasteltuna. Kysymystä oikeudenmukaisuudesta voi pitää filosofisena, vaikkakin keskustelu oikeudenmukaisuuden ominaisuuksista onkin karannut tieteellisestä tutkimuksesta riippumattomaksi.⁴⁷⁸ Tämä ei poista sitä, etteivät filosofiset kysymykset kosketaisi yhtä lailla yhteiskunnallis-oikeudellisia kysymyksiä. Esimerkiksi jäljempänä tarkasteltavan Alasdair MacIntyren näkemykset ilmentävät juuri tätä moniulotteisuutta ja (tieteen)aloihin sitoutumattomuutta.⁴⁷⁹

Oikeus kokonaisuudessaan on pyrkimystä oikeudenmukaisuuteen,⁴⁸⁰ mutta koska oikeudenmukaisuuden arvo sijaitsee arvoulottuvuudessa ja suodattuu sieltä osaksi muita ulottuvuuksia ja siten oikeutta, se ei konkretisoidu sellaisenaan todellisuudeksi tai normeiksi. Lisäksi oikeudenmukaisuutta itsessään voidaan lähestyä ja määritellä eri tavoin. Itsensäkehittämisoikeus voidaan palauttaa

⁴⁷⁶ He 309/1993 vp, s. 42.

⁴⁷⁷ Ks. Letto-Vanamo 2018.

⁴⁷⁸ Ks. Keski-Filppula 2016, s. 29.

⁴⁷⁹ Ks. esim. MacIntyre 1981, s. 61: ”There ought not to be two histories, one of political and moral action and one of political and moral theorizing, because there were not two pasts, one populated by actions, the other only by theories. Every action is the bearer and expression of more or less theory-laden beliefs and concepts; every piece of theorizing and every expression of belief is a political and moral action.”

⁴⁸⁰ Ks. Lindroos-Hovinheimo 2014, s. 64–65.

oikeudenmukaisuuskysymykseksi, sillä siinä on lopulta kyse siitä, että jokaisella olisi yhdenvertaiset mahdollisuudet kehittää itseään haluamallaan tavalla omista lähtökohdistaan käsin.

Velvollisuuseettisessä ajattelussa lähtökohtana on yksilön *velvollisuus* toimia tiettyllä, kenties jollakin *sovitulla* tavalla. Tätä edustaa esimerkiksi John Rawlsin oikeudenmukaisuuskäsitys, jonka ympärille oikeudenmukaisuuskeskustelu on ajan saatossa rakentunut. Rawlsin näkemys kumpuaa negatiivisesta vapauskäsityksestä, jolle koko yhteiskunta rakentuu. Rawls ei tosin itse ota vapauskeskusteluun kantaa, mutta hänen vapauskäsityksensä on tulkittavissa negatiiviseksi.⁴⁸¹ Itsensä kehittämässä on kuitenkin enemmän positiivisen vapauden piirteitä, vaikka siihen eittämättä kytkeytyy myös negatiivisen vapauden elementtejä. Itsensä kehittäminen sisältää eksplisiittisesti kykyjen mukaisuuden ajatuksen ja implisiittisesti mahdollisuuden kehittää itseään haluamallaan tavalla, muiden tahojen siihen puuttumatta.

Rawlsin lähtökohta on, että *oikeudenmukaisuus on yhteiskunnallisten instituutioiden tärkein hyve*. Epäoikeudenmukaisuuden voi hyväksyä ainoastaan tilanteissa, joissa sen avulla voidaan välttää vielä suurempi epäoikeudenmukaisuus. Tämä on helposti hyväksyttävissä varallisuudesta riippumattoman itsensä kehittämisoikeuden perustaksi. Oikeudenmukaisuuden pääinstituutioina, jotka jakavat perusoikeudet ja velvollisuudet, Rawls pitää perustuslakia sekä keskeisimpiä poliittisia ja taloudellisia järjestelyjä. Kun tämä Rawlsin perusrakenteeksi kutsuma elementti on oikeudenmukainen, se pitää taustavoimana yllä koko yhteiskunnan oikeudenmukaisuutta.⁴⁸² Vastaavasti jos perusrakenne on epäoikeudenmukainen, se heijastuu kokonaisvaltaisesti yksilön elämään ja sen edellytyksiin. Edellinen vaikuttaa hyväksyttävältä ja yhteensopivalta myös itsensä kehittämisen näkökulmasta, mutta kuten myös Rawls tiedosti, se on kuva *ibanteellisesta* oikeudenmukaisen yhteiskunnan järjestämisestä ja *ideaali* oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta.⁴⁸³ Edellä sanottu ei myöskään vielä kerro mitään oikeudenmukaisuuskäsityksen sisällöstä. Käytännöllisempi ja hienojakoisempi tarkastelu osoittaa Rawlsin oikeudenmukaisuusteorian puutteita.

Rawlsin mukaan oikeudenmukaisuuskäsitykset voivat olla keskenään erilaisia, mutta järjestäytyneessä yhteiskunnassa vallitsee siitä huolimatta eräänlainen ”katto-oikeudenmukaisuuskäsitys”, jonka alle oikeudenmukaisuuskäsitysten kirjo sopusoinnussa asettuu. Tämän oikeudenmukaisuusajattelun mukaan käsitys oikeudenmukaisuudesta on yleisesti tiedossa, jokainen hyväksyy samat oikeudenmukaisuusperiaatteet ja on tietoinen siitä, että myös muut hyväksyvät ne. Lisäksi yhteiskunnalliset

⁴⁸¹ Karapuu 1986, s. 78, ks. Rawls 1988, esim. s. 15, 201.

⁴⁸² Rawls 1988, s. 15, 17.

⁴⁸³ Herne 2013, s. 26.

perusinstituutiot tyydyttävät yleisesti oikeudenmukaisuuskäsityksen edellyttämät vaatimukset ja tehtävät, mistä ollaan niin ikään yleisesti tietoisia.⁴⁸⁴ Jollakin tasolla tämä on välttämätöntä yhteiskunnan koossapysymiseksi, mutta samalla se tarkoittaisi, että riippumatta yksilön maailmankuvasta tai arvomaailmasta jokainen hyväksyisi saman oikeudenmukaisuuskäsityksen.

Mikä siis lopulta on ”yhteinen oikeudenmukaisuuskäsitys”? Yksinkertaisimmillaan oikeudenmukaisuus on Rawlsille reilua peliä, reiluutta. Oikeudenmukaisuuskäsitys sisältää kaksi hypoteettisesta alkuasemasta johdettavaa periaatetta. Alkuasemassa joukko henkilöitä sopii tietämättömyyden verhon takana yhteiskunnan perusrakennetta koskevista oikeudenmukaisuuden periaatteista, jotka ohjaavat yhteiskunnallisten perushyödykkeiden jakoa. Perushyödykkeet luovat mahdollisuuksia hyvälle elämälle riippumatta siitä, mitä kukin pitää hyvänä elämänä. Alkuaseman henkilöillä oletetaan olevan toimiva oikeustaju ja kyky tavoitella hyvää rationaalisesti.⁴⁸⁵ Tietämättömyyden verho takaa sen, että henkilöt eivät tiedä heitä muista erottavia erityispiirteitään, kuten sosiaalista asemaansa, maailmankuvaansa, sukupuoltaan tai mitään muuta itseään määrittävää ominaisuutta tai henkilökohtaista taustaa. Näin ei ole mahdollista sopia epäoikeudenmukaisista periaatteista, vaan muodostuu reilu peli, joka koostuu kahdesta oikeudenmukaisuuden periaatteesta.⁴⁸⁶ Niiden mukaan

- 1) Jokaisella on yhtäläinen oikeus laajimpaan mahdolliseen vapauteen, joka on sovitettavissa yhteen muiden samanlaisen vapauden kanssa. (*vapauseriaate*)
- 2) Sosiaalisten ja taloudellisten erojen tulee täyttää kaksi ehtoa: ensinnäkin niiden on oltava yhteydessä asemiin ja virkoihin, jotka ovat avoimina kaikille mahdollisuuksien tasa-arvon vallitessa; toiseksi niiden on oltava yhteisön huono-osaisimpien suurimmaksi eduksi. (*eroperiaate*)⁴⁸⁷

Vaikka tietämättömyyden verho sinänsä tavoittelee syrjinnän poistamista, vaikuttavat perinteiset perusvapaudet silti olevan Rawlsille ensisijaisia. Tästä seuraa myös se, että Rawlsin oikeudenmukaisuuskäsitys vaatii itsensä kehittämisen kannalta täydentämistä. Yhdenvertaisuus on tosiasiaassa vasta toisella sijalla. Kun Rawls nähdään

⁴⁸⁴ Rawls 1988, s. 16.

⁴⁸⁵ Yksilöt esimerkiksi ymmärtävät politiikkaa ja taloustieteen periaatteet sekä yhteiskunnan organisaation perustan ja ”ihmisen sieluelämän lait”. Rationaalinen ihminen on johdonmukainen, suojelee vapautta, eikä tunne kateutta. Ks. Rawls 1988, s. 88, 90–94.

⁴⁸⁶ Rawls 1988, s. 23–25, 87–90, 94–99.

⁴⁸⁷ Rawls 1988, s. 46–57.

liberalismin edustajana, on ymmärrettävää, etteivät hänen ajatuksensa ole täysin yhteensopivia itsensä kehittämisen taustalla olevalle oikeudenmukaisuusajattelulle, joka tavoittelee tosiasiallista yhdenvertaisuutta. Rawlsin periaatteet priorisoidaan nimittäin siten, että ensimmäisen periaatteen on täytyttävä ennen toista periaatetta, ja tämän jälkeen toisen periaatteen ensimmäisen osan on täytyttävä ennen jälkimmäistä osaa. Esimerkiksi tulonjaon epätasaisuudesta voidaan siis poiketa, mikäli se kannustaa työteliäisyyteen ja yritteliäisyyteen. Tämän ajatellaan olevan kaikille, erityisesti heikommassa asemassa oleville, hyödyksi. Rawls ei kuitenkaan tarkastele yksittäisen yksilön asemaa, vaan näkee heikommassa asemassa olevat *ryhmänä*. Tämä ryhmä määrittäyty taloudellisesti, pienimpien tulojen ja vähäisimmän varallisuuden mukaan, eikä muiden yksilön ominaisuuksien perusteella, vaikka ne tarkoittaisivatkin heikompa sosiaalista asemaa.⁴⁸⁸ Taloudellisten ja sosiaalisten erojen erillisuus on nähtävissä itsensä kehittämistä koskevassa perusoikeussäännöksessä: taloudellinen ero ei saa muodostua itsensä kehittämisen esteeksi. Muutoin oikeus on turvattava yhtäläisesti sekä kykyjen ja erityisten tarpeiden mukaan. Näin muutkaan heikommassa asemassa olevat *yksilöt* eivät jää oikeuden ulkopuolelle. Itsensäkehittämis-oikeus on tunnusomaisesti yksilön oikeus, ei ryhmän tai yhteisön.

Dworkinin ajatuksilla on yhteyksiä Rawlsin filosofiaan, eikä Dworkinin oikeudenmukaisuusajattelu kovinkaan radikaalisti poikkea Rawlsin oikeudenmukaisuusteoriasta⁴⁸⁹. Kummatkin asettuvat utilitaristisen ajattelun vastapuolelle ja pyrkivät tasa-
puoliseen oikeudenmukaisuuteen, joka ei välttämättä toteuta tosiasiallista yhdenvertaisuutta. Rawlsin käyttämällä sanastolla jaetaan perushyödykkeitä, kun taas Dworkinin sanastolla pyritään resurssien tasa-arvoiseen jakautumiseen⁴⁹⁰. Dworkin rakentaa niin ikään kuvitteellisen asetelman, joka edellyttää omanlaistaan tietämättömyyden verhoa.⁴⁹¹ Toisaalta Dworkin kyllä kritisoi Rawlsin tietämättömyyden verhoa ja hypoteettista sopimusta. Esimerkiksi kuvitteellista sopimusta tai alkuasemasta johdettuja oikeudenmukaisuuden periaatteita ei Dworkinin mukaan voida pitää sitovina tai merkityksellisinä.⁴⁹² Pohjimmiltaan Dworkin on Rawlsia sympatisoiva kriitikko, joka ei lopulta tee suurta eroa suhteessa rawlsilaisen oikeudenmukaisuuden sisältöön, vaan

⁴⁸⁸ Ks. Herne 2013, s. 28–30.

⁴⁸⁹ Ks. Tolonen 1989.

⁴⁹⁰ Dworkin 1981a, ks. myös Dworkin 1981b.

⁴⁹¹ Dworkin 1981a, s. 285–290.

⁴⁹² Ks. Dworkin 1977, s. 150–153.

pikemmin sen tulkintoihin ja painotuksiin.⁴⁹³ Siinä missä Rawls edustaa liberalismia, Dworkin edustaa enemmän liberaalia egalitarismia tai sattuma-egalitarismia.⁴⁹⁴

Rawlsin kiistaton ansio on oikeudenmukaisuuskeskustelun tuominen yhteiskuntaa koskevaan tutkimukseen. Rawlsin oikeudenmukaisuusfilosofia on oman aikansa tuote, eikä sellaisenaan tavoita yksilöllistä ulottuvuutta, vaan keskittyy enemmän instituutioiden tason oikeudenmukaisuuteen. Kun oikeudenmukaisuusteoria riisutaan kaikista sen ympärille kasautuneista vivahteista, jäljelle jää tavoite yhtäläisestä vapaudesta ja reilu oikeudenmukaisuus, jotka ovat edelleen arvokkaita. Oikeudenmukaisuusteorian vastapuolella on Rawlsin haitallisena tai ainakin liian hallitsevana pitämä utilitarismi.⁴⁹⁵ Utilitarismi ei ole yhteensopiva itsensä kehittämisen arvoulottuvuuden kanssa, sillä siinä huomio on lopputuloksessa ja sen hyödyssä; itsensä kehittämisessä taas ei välttämättä ole lopputulosta, vaan olennaista on tekemisen ja olemisen vapaus. Lisäksi itsensä kehittäminen on itsessään arvokasta, mahdollisesta lopputuloksesta riippumatta. Siinä missä Rawls keskittyy instituutioihin, nykyaikaisella individualismin aikakaudella katse kohdistuu yhä enemmän yksilöön ja yksilöiden monimuotoisuuteen. Kun velvollisuus- ja sopimusetiikkaan kallellaan olevat teoriat eivät vaikuta huomioivan yksilöllisyyttä eivätkä tukevan tosiasiallista yhdenvertaisuutta, joka on käsitykseni mukaan paras esitys oikeudenmukaisuudesta, on käännäyttävä hyve-eettisten lähestymistapojen puoleen.

Yksi nykyaikainen lähestymistapa on Alasdair MacIntyren tulkinta aristoteelisesta hyve-etiikasta. MacIntyren keskeinen väite on, että hyve-etiikka on rationaalisen harkinnan jälkeen muita moraaliteoreettisia malleja parempi ja selityskykyisempi. MacIntyre pyrkii irtaantumaa Rawlsille ja Dworkinille ominaisesta liberalistisesta perinteestä ja kritisoi sitä,⁴⁹⁶ ja kiinnittyy aristoteliseen ajatteluun. MacIntyre pyrkii määrittelemään hyveen (*virtue*) käsitettä ja ymmärtämään, mitä hyvä elämä ja onnellisuus ovat moraalisesti koherentissa maailmassa, jota voi väittää kuvitteelliseksikin. Joka tapauksessa tällöin yksi keskeisistä kysymyksistä on, *millaiseksi ihmiseksi kukin haluaa kehittyä*. Hyvää elämää on tarkasteltava kokonaisuutena, historiallisena kertomuksena, jossa osallistuminen erilaisiin (sosiaalsiin) toimintoihin ja käytänteisiin johtaa

⁴⁹³ Ks. Herne 2013, s. 40–47.

⁴⁹⁴ Liberaalien egalitaristien mukaan yksilön valinnoista riippumattomat ominaisuudet tai olosuhteet eivät ole perusteita eriarvoiselle kohtelulle. Ajattelu on lähempänä muodollista yhdenvertaisuutta kuin tosiasiallista yhdenvertaisuutta. Itsensä kehittämisen kontekstissa voitaisiin siis esimerkiksi kysyä, onko henkilökohtaisten valintojensa perusteella velkaantuneella vähävaraisella yksilöllä oikeus kehittää itseään. Liberaali egalitaristi voisi vastata kieltävästi, vaikka velkaantumiselle voi olla lukemattomia, myös yksilöstä riippumattomia, syitä.

⁴⁹⁵ Rawls 1988, s. 111–115.

⁴⁹⁶ Ks. MacIntyre 1988, s. 6–10.

hyveisiin. Samalla yksilö kuitenkin kasvaa kiinni yhteisönsä moraalisiin perinteisiin. Niitä ei tule hyväksyä sellaisenaan, vaan niitä on pyrittävä kehittämään. MacIntyrelle hyve on sisäisesti hyviä käytäntöjä, joissa toteutuu jokin arvokas asia. Käytännöt johdattavat hyveiden, kuten oikeudenmukaisuuden, rohkeuden tai rehellisyyden, tuntemiseen. Ongelmia alkaa muodostua, kun pyritään määrittelemään jonkin hyveen luonnetta ja sisältöä. MacIntyre tuleekin lopputulokseen, jossa on mahdotonta päästä yksimielisyyteen hyveistä tai siitä, miten hyvekäsitteet kuuluvat oikeuden ja oikeuden ja hyödyn ajatuksia painottavaan moraalijärjestelmään. Kaikesta huolimatta MacIntyre pitää oikeudenmukaisuutta yhtenä hyveistä.⁴⁹⁷

Toisin kuin Rawls, MacIntyre tunnistaa oikeudenmukaisuuskäsitysten moninaisuuden. MacIntyren mukaan käsitykset oikeudenmukaisuudesta voivat olla keskenään ristiriitaisia ja kilpaileviakin. Yhteiskunta ei ole yksimielinen, ja näkemysten jakautuminen ja konfliktit ovat tavanomaisia. MacIntyren mukaan oikeudenmukaisuuden ymmärtämistä edeltää *rationaalisuuden vaatimusten ymmärrys*, sillä rationaalisuus muodostaa perustan oikeudenmukaisuuden ominaisuuksille. Toisaalta jo rationaalisuuden ominaisuuksista voidaan olla erimielisiä,⁴⁹⁸ mikä johtaa siihen, että on useita rationaalisuuksia ja siten myös useita oikeudenmukaisuuksia.⁴⁹⁹

Se, että oikeudenmukaisuuskäsityksiä on lukuisia, ei kuitenkaan vielä kerro sitä, mitä ne sisältävät. Päinvastoin – oikeudenmukaisuuksien moninaisuus synnyttää kysymyksen siitä, miten oikeudenmukaisuudelle voi määritellä sisällön. Hyveitä ja oikeudenmukaisuutta käsittelevässä teoksessaan *Hyveiden jäljillä* MacIntyre ei lopulta vastaakaan siihen, mitä oikeudenmukaisuus sisällöllisesti on. Pikemmin hän keskittyy siihen, mitä oikeudenmukaisuus ei ole. Tämän MacIntyre tekee kritisoidulla aiempia oikeudenmukaisuuskäsityksiä,⁵⁰⁰ joiden keskeisenä ongelmana hän pitää väitettä siitä, että niissä oletetaan olevan jokin yksittäinen rationaalinen kriteeri oikeudenmukaisuudelle. MacIntyren mukaan pluralistisessa kulttuurissa tällaista kriteeriä ei ole, ja metafora eri periaatteiden punnitsemisesta ei ole ”ainoastaan sopimaton vaan kokonaan harhaanjohtava”. Erilaiset sosiaaliset taustaoletukset johtavat siihen, että samasta käsitteestä voidaan olla kovin erimielisiä. MacIntyre päättelee, että

⁴⁹⁷ MacIntyre 2004.

⁴⁹⁸ Perinteisesti saatetaan ajatella, että järki edellyttää irrottautumista kilpailevista teorioista ja sosiaalisista suhteista, joiden mukaan sopeutamme vastuitamme ja kiinnostuksiamme. Olettamuksen mukaan näin voidaan saavuttaa neutraali, yleismaailmallinen näkemys. Tätä on kritisoitu siitä, että se jättää vastaamatta ydinkysymyksiin – ja vaikka edellistä käsitystä rationaalisuudesta ei kritisoidakaan, se ei merkitse, että oikeudenmukaisuuskäsityksestä oltaisiin yhtä mieltä.

⁴⁹⁹ MacIntyre 1988, s. 1–11.

⁵⁰⁰ MacIntyre kritisoi John Rawlsin, Robert Nozickin ja Ronald Dworkinin oikeudenmukaisuuskäsityksiä.

esimerkiksi tuomioistuinten tehtävä on ylläpitää rauhaa, ja tämä toteutuu pyrkimällä kiistojen ratkaisemiseen reilusti ja tasapuolisesti, oikeudenmukaisuuden kokemusta tuottaen. On mahdotonta vedota yhteisesti jaettuihin moraaliperiaatteisiin, jos yhteiskunnassa ei ole tunnistettavissa sellaisia.⁵⁰¹

- - sääntöjä koskevaa yksimielisyyttä individualistinen kulttuurimme ei kykene takaamaan. Selvimmin tämä näkyy oikeudenmukaisuudessa, ja sen yhteydessä myös seuraukset ovat kaikkein pelottavimpia. Ne ovat läsnä kaikilla jokapäiväisessä elämässämme, eikä perustavia kiistoja voida näin ratkaista rationaalisesti.⁵⁰²

Tiivistetysti MacIntyre huomioi historiasidonnaisuuden⁵⁰³ ja moraalikäsitysten sirpaleisuuden, joka niin ikään juontaa juurensa historiasta ja perinteistä. Koska MacIntyren mukaan moraalilla tarvitsee rationaalisen perustan, se tarkoittaa samalla sitä, että tarvitaan jonkinlainen ideologia. Samaan aikaan MacIntyren oikeudenmukaisuuskäsitystä voi kritisoida esimerkiksi sen kulttuurirelatiivisuudesta, ja onkin esitetty, että teorian ongelmat tulevat esiin jonkun kieltäytyessä uskomasta yhteiseen inhimillisen hyvän määritelmään.⁵⁰⁴ MacIntyre tekee varsin suoraviivaisia kategorisointeja. On valittava Nietzsche tai Aristoteles, on valittava moderni ja individualistinen elämäntapa tai hyve-eettinen ja yhteisöllinen elämäntapa,⁵⁰⁵ on valittava rationalismi tai emotivismi. MacIntyre kritisoi sitä, että ”modernissa länsimaaisessa kulttuurissa ei tunnu olevan rationaalista tapaa saavuttaa moraalista yksimielisyyttä”. Moraalinen argumentointi on päättymätöntä, kun yhteiskunnassa ei ole vakiintunutta tapaa ratkaista esimerkiksi oikeudenmukaisuuden vaatimusta itsensä kehittämisenä. MacIntyre kritisoi vallitsevaa emotivistista moraalijärjestystä, jonka mukaan kaikki arvottavat ja moraaliset arvostelmat ovat vain ilmaisuja preferensseistä, asenteista ja tunteista.⁵⁰⁶

Sekä Rawlsin että MacIntyren oikeudenmukaisuuskäsityksillä on annettavaa itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuudelle. Niiden tarjoamat mahdollisuudet yhdessä avaavat antoisalla tavalla oikeudenmukaisuuden moniulotteisuutta. Kun Rawlsin ja MacIntyren keskeiset näkemykset oikeudenmukaisuudesta puhdistetaan niitä painavista kritiikeistä ja sovitetaan yhteen, itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuus tavoitetaan monitasoisemmin.

⁵⁰¹ MacIntyre 2004, s. 286–298.

⁵⁰² MacIntyre 2004, s. 286.

⁵⁰³ MacIntyren ilmaisemana ”- - kertomani historia ei ole mikään arvovapaa neutraali kronikka”, mikä soveltunee tämänkin tutkimuksen historiasuhteeseen. Ks. MacIntyre 2004, s. 20.

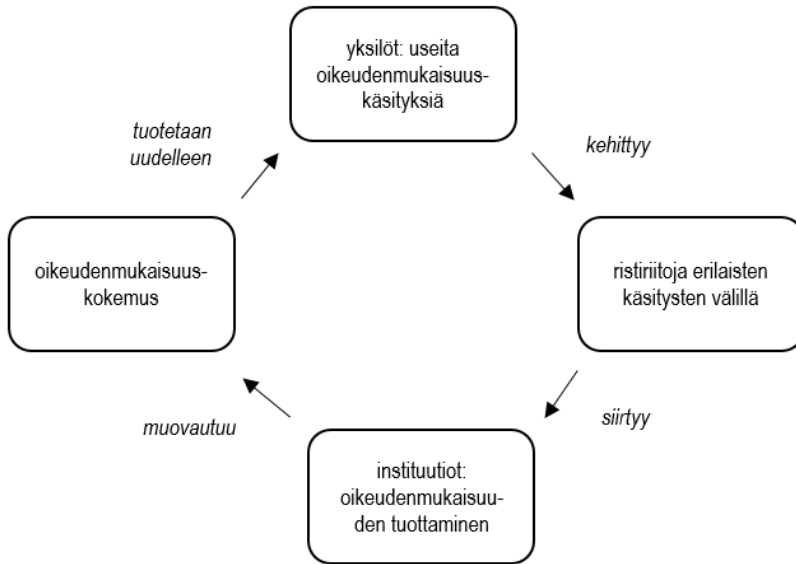
⁵⁰⁴ Ks. Koikkalainen 1995, s. 47.

⁵⁰⁵ Ks. Koikkalainen 1995, s. 45.

⁵⁰⁶ MacIntyre 2004, s. 23–41.

Rawlsin ja MacIntyren käsitykset oikeudenmukaisuudesta ovat lähtökohdiltaan erilaiset,⁵⁰⁷ joten on selvää, että niihin sisältyy ristiriitoja. Yhteensovittaminen ei siten ole täysin ongelmaton, mutta siitä huolimatta käsitykset yhdessä tarjoavat ainakin itsensäkehittämisoikeuden näkökulmasta enemmän kuin erillisinä. Siinä missä Rawlsin oikeudenmukaisuuskäsitys korostaa instituutioiden oikeudenmukaisuutta, MacIntyren oikeudenmukaisuuskäsitys kiinnittyy yksilöiden hyveisiin. Toisaalta instituutioita ei ole ilman yksilöitä, jolloin voi ajatella, että ainakin joidenkin yksilöiden oikeudenmukaisuuskäsitys näkyy instituutioiden oikeudenmukaisuuskäsityksessä. Moniarvoisissa yhteiskunnissa lienee mahdotonta löytää yhtä yhtäläisesti jaettua oikeudenmukaisuuskäsitystä. Näin ollen itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuus näyttäytyy sekä yksilöiden että instituutioiden oikeudenmukaisuutena. Yksilöiden kohdalla tämä tarkoittaa ainakin oikeudenmukaisuuden kokemusta, jolloin voi kysyä, onko yksilöllä oikeudenmukaiseksi koettua itsensä kehittämisen mahdollisuutta ja mikäli sille on esteitä, ovatko esteet hyväksyttäviä. Instituutioiden näkökulmasta taas yksilöt eivät näyttäydy yksilöinä, vaan osana jotakin viiteryhmää. Tässä kontekstissa tärkeiksi kysymyksiksi muodostuvat esimerkiksi se, miten taloudellisia resursseja jaetaan oikeudenmukaisella tavalla ja miten ja missä määrin köyhien itsensä kehittämistä mahdollistetaan muilla tavoin.

⁵⁰⁷ Toisaalta on esitetty, että MacIntyren Rawls-kritiikki korostaa eroja liikaakin; Rawlsin mukaan jaetut päämäärät on mahdollista saavuttaa vain yhdessä muiden kanssa, mikä tulee lähelle MacIntyren käytäntöjä ja yhteisöllisyyttä. Ks. Koikkalainen 1995, s. 47.

Kuvio 7. Oikeudenmukaisuuden kehä.

Yllä oleva kuvio havainnollistaa kehää, jossa oikeudenmukaisuudet muuttuvat ja kehittyvät jatkuvasti ja tilannesidonnaisesti. Lähtökohta on MacIntyreä soveltaen se, että oikeudenmukaisuuskäsityksiä on lukemattomia. Ne ovat yksilöllisiä, mutta toisaalta ne kytkeytyvät johonkin yhteisölliseen tai kulttuuriseen traditioon, joita on niin ikään paljon. Oikeudenmukaisuuskäsitykset voivat olla keskenään hyvin erilaisia, mikä mahdollistaa ristiriitojen syntymisen eri näkökulmien välillä. Kyse ei kuitenkaan ole ainoastaan yksilöistä ja satunnaisista ristiriidoista yksilöiden näkemysten välillä, sillä yksilöt muodostavat erilaisia ryhmiä. Näin erilaiset näkemykset ristiriitoineen siirtyvät instituutioihin. Rawlsilaisesta näkökulmasta oikeudenmukaisuus on nimenomaisesti instituutioiden ominaisuus, ja tässä hyväksytään se, että oikeudenmukaisuus on *muun muassa* instituutioiden ominaisuus. Lisäksi Rawlsin mukaan on olemassa yksi oikeudenmukaisuus, johon instituutiot pyrkivät. Se hyväksytään tässä osittain: instituutiot ovat pyrkineet luomaan yhden version oikeudenmukaisuudesta. Tämä voi tarkoittaa vaikkapa sitä, että säädetään jokaisen oikeudesta kehittää itseään ja luodaan etuusjärjestelmiä, joilla tuetaan sosiaalisessa riskissä olevia yksilöitä ja samalla heidän itsensä kehittämisen mahdollisuuksiaan. Toteuttamisen tapa ja taso kertovat kenties eniten taustalla olevasta oikeudenmukaisuuskäsityksestä. Instituutioiden oikeudenmukaisuus ilmentää yhtä oikeudenmukaisuutta, mutta vaihtoehtoisia oikeudenmukaisuuksia on aina olemassa. Instituutiot vaikuttavat yksilöihin, ja

instituutioiden oikeudenmukaisuuskäsitys muovautuu ehkä jopa uuteen muotoon sen vaikuttaessa yksilötasolla. Esimerkiksi yksi henkilö voi kokea täydentävän toimeentulotuen oikeudenmukaiseksi, kun taas toinen henkilö pitää sitä epäoikeudenmukaisena. Käsitukset muotoutuvat kussakin tilanteessa, ajassa ja paikassa yhä uudelleen, ja jokaisella on omat rationaliteettinsa, joiden pohjalta tuotetaan uudelleen erilaisia oikeudenmukaisuuskäsityksiä.

Tässä kontekstissa oikeudenmukaisuuden keskeinen sisältö on instituutioiden tasolla pyrkimys muodolliseen yhdenvertaisuuteen ja yksilöiden tasolla oikeudenmukaisuuden hyve ja kokemus. MacIntyre näkee sosiaalisen maailman kahtiajakautuneena, mihin on osittain helppo yhtyä.⁵⁰⁸ Koska kokonaisvaltaista tai yhtä moraalista perinnettä ei ole, vastuu on yksilöillä ja yksilöiden muodostamilla instituutioilla. Nämä kaksi tasoa, yksilötaso ja instituutiotaso, ovat vuorovaikutuksessa keskenään. Tästä muodostuu oikeudenmukaisuuskäsitys ja oikeudenmukaisuuskokemus, mutta sekä yksilö- että instituutiotasolla on monia oikeudenmukaisuuksia.

Kaikkiaan oikeudenmukaisuutta koskevat teoriat johdattavat perinteiden ja historian äärelle, missä ne saavat tulkintoja ja selityksiä, jotka ovat sidottuja sosiaalisiin suhteisiin ja käytänteisiin.⁵⁰⁹ Juuri tällä tavalla itsensä kehittämisenkin oikeudenmukaisuus tulee ymmärretyksi, osana historiallista kulkua, yhteiskunnallista ja oikeudellista kehitystä, tulkitsijan sitoumuksista käsin.⁵¹⁰ Itsensä kehittämisen arvoulottuvuus ei tyhjenny oikeudenmukaisuuteen, sillä oikeudenmukaisuus yksinään ei onnistu ilmentämään kaikkia itsensä kehittämiseen kytkeytyviä arvoja.

3.2.2 Perustarpeet arvoina

Perustarpeet ovat kiteytymä siitä, millaisten tarpeiden on tultava jollakin tasolla tyydytetyiksi hyvinvoinnin toteutumiseksi. Perustarpeet ovat universaalisti tärkeitä yksilön ominaisuuksista riippumatta,⁵¹¹ ja niitä tutkitaan muun muassa psykologiassa, filosofiassa ja kasvatustieteissä, joissa käytetään samanlaista mutta joiltain osin

⁵⁰⁸ Jyrkkää ja ehdotonta kahtiajakoa on vaikeampaa hyväksyä, samoin kuin tapaa, jolla hän kahtiajakautuneisuutta hahmottaa. MacIntyren mukaan instituutioiden maailmassa päämäärät ovat rationaalisen tarkastelun ulottumattomissa, kun taas henkilökohtaisessa maailmassa asioille ei voida saada rationaalista sosiaalista ratkaisua. Ks. MacIntyre 2004, s. 55.

⁵⁰⁹ MacIntyre 1988, s. 389–391.

⁵¹⁰ “We, whoever we are, can only begin enquiry from the vantage point afforded by our relationship to some specific social and intellectual past through which we have affiliated ourselves to some particular tradition of enquiry, extending the history of that enquiry into the present - - “. MacIntyre 1988, s. 401.

⁵¹¹ Ks. Schwartz et al. 2012.

erisisältöistä käsitteistöä. Perustarpeet eivät ole vieraita oikeudellekaan, sillä hyvinvointiyhteiskunnassa oikeuden pyrkimys on lisätä hyvinvointia ja näin tulkittuna tukea perustarpeiden täyttymistä ainakin jossain määrin. Väitän, että todellisuus- ja normiulottuvuuksien itsensä kehittäminen⁵¹² tiivistyy arvoulottuvuudessa perustarpeiksi, joita voi pitää eräänlaisina ihmiselämän ydinarvoina.

Edellä tarkasteltu oikeudenmukaisuus asettuu yhteiskunnalliselle ja institutionaaliselle tasolle ja tarkastelee yksilöiden muodostamia ryhmiä ylhäältä päin suhteessa toisiinsa. Se ei kuitenkaan kerro juurikaan yksilöiden kokemasta oikeudenmukaisuudesta tai yksilöiden arvoista. Tässäkin yksilöllistä näkökulmaa lähestytään abstraktina ideana, joka ei silti sulje ulkopuolelleen todellisuusulottuvuuden yksilöllisyyttä ja yksilön kokemuksia.⁵¹³ Arvoulottuvuus onkin palautettavissa aiemmin käsiteltyyn yksilön kokemuksellisuuteen, jolla on oikeudellinen ulottuvuus muiden ominaisuuksien ohessa.⁵¹⁴

Yksi tunnetuimmista perustarpeita käsittelevistä teorioista on Abraham Maslow'n tarvehierarkia, jossa perustarpeet muodostavat hierarkkisen perustarpeiden järjestyksen. Sisällöllisesti teoria on auttamattomasti vanhentunut, ja se on kyseenalaistettu tieteellisestä näkökulmasta.⁵¹⁵ Maslow'n mukaan fysiologiset tarpeet ovat kaikista tärkeimpiä, niiden jälkeen tulee turvallisuus, jota seuraavat järjestyksessä rakkaus, arvovonanto ja vasta viimeisenä itsensä toteuttaminen (*self-actualization*). Maslow viittaa itsensä toteuttamisella Kurt Goldsteiniin; itsensä toteuttaminen on omaksi itsekseen tulemistä, oman potentiaalin ja kyvykkyyden käyttämistä. Edellinen johtaa siihen, että itsensä toteuttaminen tarkoittaa kullekin yksilölle eri asioita, mikä vaikuttaa hämmentävän Maslow'ta. Hän pitää itsensä toteuttamista hankalana tutkimusaiheena,⁵¹⁶ ja ratkaisee ongelman sivuuttamalla sen. Tässä tutkimuksessa lähtökohtana sen sijaan on, että *itsensä kehittäminen on arvokasta ja liittyy hyvin erottamattomalla tavalla perustarpeisiin*. Maslow'n tarvehierarkia ei ole yhteensopiva tämän väitteen kanssa, kun taas

⁵¹² Todellisuusulottuvuuteen sijoittuu käytännön itsensä kehittämisen tekoja ja toimintoja, jotka voivat olla keskenään hyvin erilaisia. Normiulottuvuudessa nämä teot ja toiminnot on niputettu esimerkiksi sivistyksellisiä ja sosiaalisia oikeuksia koskeväksi sääntelyksi.

⁵¹³ Realen mukaan kokemuksellisuus on läsnä kaikissa oikeuden ulottuvuuksissa. Arvoulottuvuus merkitsee oikeuden perustan tutkimista, joka koostuu teleologisesta, aksiologisesta ja prakseologisesta osasta. Ks. Coccopalmerio 1973, s. 10–20.

⁵¹⁴ Ks. Karhu 2019.

⁵¹⁵ Tarvehierarkiaa on pidetty epätieteellisenä, sillä taustalla ei ole esimerkiksi empiiristä tutkimusta. Toisaalta on myös huomattava, että teoria on verrattain vanha ja alan tutkimus on kehittynyt sen julkaisemisesta paljon. Maslow'ta koskevasta kritiikistä ks. esim. Geller 1982, Neher 1991.

⁵¹⁶ "Since, in our society, basically satisfied people are the exception, we do not know much about self-actualization, either experimentally or clinically. It remains a challenging problem for research." Maslow 1943, s. 383.

nykyaikaisemmat perustarpeita koskevat teoriat tunnistavat itsensä kehittämisen merkityksen.

Edward L. Decin ja Richard M. Ryanin psykologisten perustarpeiden teoria (*basic psychological needs theory, BPNT*) kuvastaa hyvin perustarpeita, jotka ovat paikannettavissa myös itsensä kehittämisen taustalla. Perustarpeiden teoria on oikeastaan osa suurempaa kokonaisuutta, Decin ja Ryanin itsemääräämisteoraa⁵¹⁷ (*self-determination theory*).⁵¹⁸ Se on monipolvinen ja koostuu monista pienemmistä teorioista, joista perustarpeiden teoria on yksi. Kaikkiaan itsemääräämisteoriasa tarkastelun kohteena ovat sisäinen ja ulkoinen motivaatio kasvun ja hyvinvoinnin kontekstissa, johon itsensä kehittäminenkin asettuu.

Perustarpeiden teorian mukaan hyvinvointi rakentuu kolmen perustarpeen ja niiden toteutumisen varaan, niin hetkellisesti kuin pitkällä aikavälillä. Perustarpeista ensimmäinen on omaehtoisuus (*autonomy*). Se tiivistyy kokemukseen aktiivisesta toimijuudesta eli siitä, että voi itse säädellä kokemuksiaan ja toimintaansa, kuten vaikkapa sitä, miten kehittää itseään. Motivaatio tekemiseen on sisäistä ja sen ansiosta yksilö nauttii tekemisestään. Toinen perustarve on kyvykkyys (*competence*), joka tarkoittaa tarvetta tuntea osaavuutta ja aikaansaavuutta.⁵¹⁹ Se voi kehittyä esimerkiksi silloin, kun omaehtoisia itsensä kehittämisen mahdollisuuksia on tarjolla. Kyvykkyuden toteutuessa yksilö uskoo selviytyvänsä eteen tulevista haasteista. Omaehtoisuus ja kyvykkyys ovat varsin yksilöllisiä ja siten myös jossain määrin itse säädeltävissä. Pelkkä omaehtoisuus ja kyvykkyys eivät kuitenkaan riitä täyttämään perustarpeita. Ehkä kaikista tärkeimpänä onkin pidetty kolmatta perustarvetta, yhteisöllisyyttä (*relatedness*), joka avautuu ulospäin. Ihminen tarvitsee yhteyttä toisiin ihmisiin, kuuluvuuden tunnetta ja siten saavutettavaa vahvistusta omalle merkityksellisyydelleen.⁵²⁰ Perustarpeet linkittyvät myös niin kutsuttuun flow-teoriaan: kun omaehtoisuus, kyvykkyys ja yhteisöllisyys täyttyvät, omassa tekemisessä ja olemisessä on mahdollista saavuttaa syvän uppoutumisen ja läsnäolon tila.⁵²¹ Tässä korostuu prosessin tärkeys, joka ohittaa päämäärän merkityksen – sama soveltuu itsensä kehittämiseen.

⁵¹⁷ Tästä käytetään myös muita suomennoksia, kuten itsesääätelyteoria, itseohjautuvuusteoria ja itsemääräytymisteoria.

⁵¹⁸ Ks. esim. Deci & Ryan 1985, 2000.

⁵¹⁹ Competence suomennetaan tässä kyvykkyudeksi erotuksena Senin tarkoittamalle kyvyille (*capability*). Decin ja Ryanin kyvykkyydellä on vahvempi psykologinen perusta, ja se viittaaakin kokemukseen kykeneväisyydestä ja itsevarmuuden tunteeseen. Sillä on siten vahvempi kytkös emootioihin: yksilöllä on tarve tuntea osaavuutta ja kykenevyyttä. Toisaalta sillä on jaettuja merkityksen Senin käsitteellistämisen kyvyn kanssa, kun kyse on siitä, mitä yksilö voi halutessaan tehdä tai oppia tekemään.

⁵²⁰ Deci & Ryan 2000, s. 233–236, 252–254.

⁵²¹ Csíkszentmihályi 1996, Deci & Ryan 2000, s. 260–261.

Decin ja Ryanin ajattelussa arvoilla on tärkeä sija. Ensinnä perustarpeita itsessään voi pitää arvoina, ja toiseksi niiden täyttymisen taustalla voi olla muitakin arvoja.⁵²² Kun omaehtoisuuden, kyvykkyyden ja yhteisöllisyyden tarpeet täyttyvät, voi väittää, että tekeminen ja oleminen kumpuavat yksilön arvostamista, tärkeinä pitämistä seikoista. Ne konkretisoituvat todellisuusulottuvuudessa, jossa omaehtoisuus, kyvykkyys ja yhteisöllisyys voivat kasvaa täyteen mittaansa. Normiulottuvuus puolestaan luo puitteita sille, että arvot voivat konkretisoitua todellisuudessa.

Decin ja Ryanin psykologista tulokulmaa voi täydentää filosofisesta näkökulmasta, jolloin moniulotteisuutta perustarpeiden tarkastelulle tuo Martha Nussbaumin aristoteelista hyve-etiikkaa edustava filosofia, joka on eräänlaista jatkumoa oikeudenmukaisuuden hyve-eettiselle lähestymistavalle. Nussbaum on muotoillut listan keskeisistä kyvyistä (*central human capabilities*)⁵²³, jotka takaavat oikeudenmukaisuuden. Nussbaumin ajattelu asemoituu arvojen ja normien välimaastoon, ja konkreettisuudessaan teoria pyrkii vaikuttamaan myös todellisuusulottuvuuteen.⁵²⁴ Perustarpeen sijaan Nussbaumille keskeinen käsite on kuitenkin kyky, joka ilmentää perustarpeiden toteutumismuotoja, ja tästä näkökulmasta kyvyt ovat oikeastaan askel edemmäs perustarpeista.

Nussbaumin teoria pohjautuu aiemmin sivutulle Amartya Senin oikeudenmukaisuus- ja kykyajattelulle. Myös Senin mukaan kyvyt ovat keskeinen vertailukohde, kun tarkastellaan oikeudenmukaisuuteen liittyviä kysymyksiä.⁵²⁵ Nussbaum kehittää Senin ajattelua eteenpäin, samalla konkreettisempaan suuntaan, sillä hän pitää Senin vapausnäkökulmaa liian epämääräisenä ja on myös erimielinen sen ehdottomasta hyvydestä.⁵²⁶ Nussbaumin mukaan kyvyt voivat auttaa rakentamaan normatiivisen

⁵²² Ks. Deci & Ryan 2000.

⁵²³ Nussbaumin ”central human capabilities” on suomennettu toisissa yhteyksissä toimintavalmiiksi, toisissa kyvyiksi tai kyvykkyyksiksi. Käytän tässä neutraalimpaa *kyvyyn* käsitettä, joka ei määrittele toimintaa yhtä aktiiviseksi kuin toimintavalmius, mutta sisältää idean siitä, että kyse on ajattelutavasta, ei teoriasta, ja tarkastelussa ovat yksilön kyvyt. Tämä on myös linjassa Senin käyttämän kyky-käsitteen (capability) kanssa. Jos Nussbaumin capability-termi käännettäisiin toimintavalmiudeksi, se selventäisi puolestaan Nussbaumin kyvyn ja Decin ja Ryanin kyvykkyyden eroa. Nussbaumin lähtökohtana ovat toimintavalmiudet, joiden olemassaolo johtaa hyvinvointiin ja merkitykselliseen elämään. Decille ja Ryanille kyvykkyys ei ole samalla tavalla puhtaasti toiminnan edellytys, vaan pikemmin jotakin tunteamisen kautta koettavaa. Ks. Tani, Kiilakoski & Honkatukia 2019, s. 6.

⁵²⁴ Tätä ilmentää se, että arvioitaessa elämisen välttämättömyyksiä ja oikeudenmukaisuutta, keskeinen kysymys kuuluu: ”Mitä kukin yksilö voi tehdä ja olla?” Jokainen yksilö on arvokas sen sijaan, että tarkasteltaisiin keskimääräistä hyvinvointia tai keskimääräisiä mahdollisuuksia. Ks. Nussbaum 2011, s. 18.

⁵²⁵ Kykyajattelua on sovellettu formaaliin koulutukseen, jonka on todettu tuottavan kykyjä ja lisäävän siten sosiaalista oikeudenmukaisuutta. Kuten aiemmin on todettu, formaali koulutus osittain edeltää nonformaalia ja informaalia itsensä kehittämistä, ja osittain liittyy sen kanssa. Ks. Rajapakse 2016.

⁵²⁶ Senin mukaan kyky on aina itsessään hyvä, kun taas Nussbaum näkee, että kyvystä seuraavaa vapautta toimia voi käyttää myös kyseenalaisella tavalla. Ks. Saito 2003, s. 28.

käsityksen yhteiskunnallisesta oikeudenmukaisuudesta, kun määritellään selkeä kykyjen lista.⁵²⁷ Yhteistä Nussbaumille ja Senille on se, että ajattelussa korostuu yksilön vapaus ja oikeus toimia oman hyvänsä ja arvojensa edistämiseksi samalla, kun julkisella vallalla on velvollisuus poistaa esteitä yksilön toiminnan tieltä ja nostaa näin elämänlaatua.⁵²⁸ Yksilötaso ja yhteiskuntataso ovat näin vuorovaikutuksessa keskenään.

Nussbaumin käsityksen mukaan kyvyt jakautuvat kahtaalle. Yhtäältä voidaan tarkoittaa yksilöiden pyrkimyksiä saavuttaa tavoitteita ja kykyjä, ja kukoistaa siten. Toisaalta Nussbaumin tarkoittamat oikeudet eivät ainoastaan luo tilaa tarpeille ja tavoitteille, vaan oikeudet itsessään ovat tavoitteellisia. Jotta perustuslaki voisi olla tällä tavoin tavoitteellinen, sen on kuitenkin perustuttava aidosti oikeudenmukaisuuteen tai oikeudenmukaisuuden tavoitteluun. Tämä kuvaa varmasti hyvin monia perustuslakeja, mutta tyypillisesti perustuslait ovat lakitekstin tasolla kunnianhimoisempia kuin niiden tosiasiallisen toteuttamisen tasolla.⁵²⁹ Nussbaum on alun perin kehittänyt kykyjä kehitysmaiden ongelmia pohtiessaan, mikä on jatkoa Amartya Senin saman aiheen parissa tehdylle tutkimukselle.⁵³⁰ Kummankin ajatukset ovat kuitenkin sovellettavissa myös hyvinvointivaltioihin, sillä resurssit ovat väistämättä rajallisia ja niiden jakautumista on tarpeellista tarkastella suhteessa perustarpeisiin ja kykyihin.⁵³¹

Nussbaumin lähtökohta on, että kaikilla on samat perustarpeet, mutta jokaisella on erilaiset tarpeet kykyjen turvaamiseksi. Itsensäkehittämisoikeuden kontekstiin tuotuna tämä tarkoittaa, että kykyjen ja sitä kautta itsensäkehittämisoikeuden toteutuminen edellyttää yksilöiden erilaisten tarpeiden huomioon ottamista. Tarpeet voivat liittyä yhtäältä itsensä kehittämisen toimintaan, kuten siihen, että päästäkseen teatteriin pyörätuolia käyttävällä on oltava esteetön pääsy esitykseen. Toisaalta tarpeet voivat liittyä toiminnan mahdollistaviin taloudellisiin resursseihin, esimerkiksi siihen, että voidakseen lähteä hiihtämään on oltava sukset. Nussbaumin kehittämän kykylistan perustuu siihen ajatukseen, että ihmisarvo oikeuttaa listan sisältöineen. Lista on tarkoitettu avoimeksi, muuttuvaksi ja kehittyväksi, ja monet kyvyistä näyttävät kytkeytyvän sivistyksen jäsenyyksiin – moraaliseen, kognitiiviseen, esteettiseen ja käytännölliseen sivistykseen.⁵³² Listaan sisältyy sekä kyky että sen toteutumismuoto.

⁵²⁷ Sen ei oikeastaan määrittele vapautta, vaan toteaa sen olevan ongelmallinen käsite. Samalla hän ajattelee kyvykkyyksien muodostavan keskeisen osan yksilön vapaudesta – mitä ikinä se onkaan. Ks. Nussbaum 2003, Sen 1993, s. 33–35, 43–44.

⁵²⁸ Tani, Kiilakoski & Honkatukia 2019, s. 5.

⁵²⁹ Nussbaum 2016, s. 301–302.

⁵³⁰ Ks. esim. Sen 1982, 2005.

⁵³¹ Samansuuntaisesti Hellsten 1995.

⁵³² Jaottelu pohjautuu klassisiin sivistysteorioihin, ks. luku 2.3.1.

- 1) *Elämä* – normaalimittaisen elämän eläminen
- 2) *Ruumiillinen terveys* – hyvä terveys, riittävä ravinto ja suoja
- 3) *Ruumiillinen koskemattomuus* – liikkumisvapaus, turvallisuus, autonomia
- 4) *Aistit, mielikuvitus ja ajattelu* – kyky käyttää aisteja, mielikuvitusta ja ajatella, edelliset mahdollistava peruskoulutus, ilmaisunvapaus politiikassa, kulttuurissa ja uskonnossa
- 5) *Tunteet* – muihin kiintyminen, mahdollisuus ja oikeus kokea tunteiden kirjo
- 6) *Käytännöllinen päättely* – mahdollisuus muodostaa käsitys hyvästä ja reflektoida kriittisesti elämäänsä
- 7) *Yhteenkuuluvuus ja yhteiselämä* – yhdessä muiden kanssa eläminen, sosiaalinen vuorovaikutus, itsensä kunnioittaminen ja arvostavan kohtelun saaminen
- 8) *Muut lajit* – huolehtiminen eläimistä, kasveista ja luonnosta ja niiden kanssa eläminen
- 9) *Leikki* – nauraminen, leikkiminen ja vapaa-ajan toiminta
- 10) *Osallistuminen ja vaikuttaminen omaan ympäristöön ja omistaminen* – poliittiseen elämään osallistuminen, omistamisoikeudet, elinkeinovapaus

Itsensä kehittämisen ja varattomuuden esteiden poistamisen näkökulmasta kykylistä tarjoaa tarttumapintaa siihen, mitä itsensä kehittäminen voi olla ja miten se ilmenee sekä siihen, että köyhyys on yhden tarpeen tukemista itsensä kehittämisen turvaamiseksi. Laveasti tulkittuna lähes kaikille keskeisille kyvyille on löydettävissä yhteys itsensä kehittämiseen, toisille löyhempi, toisille vahvempi. Esimerkiksi taiteella ja kulttuurilla on runsaasti vaikutuksia kehon ja mielen hyvinvointiin ja terveyteen,⁵³³ kulttuurinen ilmaisunvapaus liittyy itsensä kehittämiseen taiteen avulla, vapaa-ajan toiminta ylipäätään käsittää itsensä kehittämisen kokonaisuudessaan.

Selvimmän itsensä kehittämisoikeuteen näyttävät liittyvän leikki ja osallistuminen, jotka ilmenevät varsin konkreettisena itsensä kehittämisen toimintana ja tekoina. Kyky näkökulmasta toisilla ei välttämättä ole juuri lainkaan tarvetta ulkopuoliselle tuelle

⁵³³ Ks. esim. Aholainen, Jäntti, Tammela & Tanskanen 2021.

kykyjen toteuttamiseksi, kun taas toiset tarvitsevat enemmän tukea. Tuen tarve voi syntyä hyvin monenlaisista, yksilön ominaisuuksiin liittyvistä tekijöistä. Näitä ominaisuuksia voivat olla esimerkiksi äidinkieli, sukupuoli, vammaisuus, kulttuurinen tai sosiaalinen tausta ja niin edelleen.⁵³⁴ Tärkeää on tunnistaa, että yksilöt tarvitsevat omien lähtökohtiensa mukaan erilaista tukea itsensä kehittämiseksi.

Toisaalta kykylistaan sisältyy näkymättömämpiä kykyjä, jotka voivat olla itsensä kehittämisen taustalla tai syntyä sen seurauksena. Näitä ovat eritoten aistit, mielikuvitus ja ajattelu, mutta lisäksi esimerkiksi tunteet ja käytännöllinen päättely. Niihin liittyvien tarpeiden tukeminen voi olla kinkkisempää. Samalla havainnollistuu se, että tarpeiden tukeminen kykyjen turvaamiseksi tapahtuu monella tasolla. Itsestään selvin taso on suora tuki toiminnan tasolla, kuten digitaitojen opettaminen, mutta tähän linkittyy muitakin tasoja. Digitaitojen omaksuminen edellyttää muiden taitojen hallitsemista, kuten luku- ja kirjoitustaitoa, jotka hankitaan formaalin koulutuksen piirissä. Formaali, nonformaali ja informaali oppiminen kietoutuivat monisyisesti yhteen.

Edellä sanotun lisäksi kykyjen toteutuminen saattaa edellyttää jonkinlaisia taloudellisia resursseja. Esimerkiksi digitaitojen käyttäminen edellyttää internetyhteyttä ja laitetta, jolla internetiä voi käyttää. Vasta, kun yksilöllä on sekä osaaminen että tarvittava laitteisto, digitaitoja voi hyödyntää vaikkapa yhteiskunnalliseen keskusteluun osallistumiseen tai itsensä kehittämiseen kielii opiskellen. Tämän tutkimuksen kontekstissa nimenomaisesti taloudelliset tarpeet kykyjen toteutumisen edellytyksenä ovat keskeisessä asemassa.

Itsensä kehittämistä tutkitaan tässä ensisijaisesti yksilön näkökulmasta. Yksilö ei ole ympäristöstään irrallinen kappale siitä huolimatta, että kykylistassakin korostuvat yksilön kyvyt. Yksilöä pidetään toimijana, jonka toimintamahdollisuuksia ympäröivä yhteiskunta ja yhteisö joko tukevat tai rajaavat.⁵³⁵ Lista kyvyistä ei ota kantaa siihen, mitä yksilön pitäisi tehdä. Nussbaumin mukaan kykyjen ja niiden toteutumisen taustalla on ajatus siitä, että *yksilö määrittää itse oman hyvänsä*. Tämä tulee likelle Decin ja Ryanin tarkoittamaa omaehtoisuutta. Arvoulottuvuuden kannalta on olennaista alleviivata, kuinka arvot kytkeytyvät kykyihin: Nussbaumin hyve-etiikan hyveet ovat kykyjä, jotka pohjautuvat perustarpeisiin, jotka kytkeytyvät edelleen arvoihin. Näin lista kyvyistä kuvastaa samalla arvojen pluralismia.⁵³⁶

⁵³⁴ Itsensäkehittämisoikeuden normitasolla tämä ilmaistaan siten, että jokaisella on mahdollisuus kehittää itseään ”kykyjen ja erityisten tarpeiden mukaan”. Toisin sanoen tunnistetaan yksilöiden erilaiset kyvyt ja tarpeet sekä tarve tukea heikommassa asemassa olevia oikeuden toteuttamiseksi.

⁵³⁵ Tani, Kuilakoski & Honkatukia 2019, s. 6.

⁵³⁶ Ks. Nussbaum 2011, s. 18–19.

Decin ja Ryanin kolme perustarvetta ovat olemassa myös Nussbaumin kykylistassa. Nussbaumin listassa on sekä sisäiseen kokemusmaailmaan kiinnittyviä kykyjä, kuten aistit, mielikuvitus, ajattelu ja päättely, että ulospäin avautuvia kykyjä, kuten yhteenkuuluvuus ja yhteiselämä. Sekä Senille että Nussbaumille kyvyt ovat perustarpeiden täyttymisen ehto, Decille ja Ryanille kyvykkyyden toteutuminen taas on osa perustarpeiden täyttymistä. Nussbaum puhuu ihmisarvoisesta elämästä, kun taas Deci ja Ryan puhuvat elämän merkityksellisyydestä. Nussbaumin lähestymistapa vaikuttaa kokonaisvaltaisemmalta, kenties siksi, että se on yksityiskohtaisempi ja painottaa tosiasiallista toteutumista. Pohjimmiltaan Deci, Ryan ja Nussbaum puhuvat samasta asiasta, mutta eri tulokulmista ja sitoumuksista käsin. Kaikki korostavat prosessin tärkeyttä, ei niinkään lopputulosta. Ehkä kaikista olennaisin havainto on silti se, että kaikki kolme ovat yhtä mieltä siitä, että *perustarpeet ovat arvoja sinänsä*. Osa näistä arvoista on suodattunut lainsäädännöksi asti, kuten itsensäkehittämisoikeus osoittaa. Institutionaalaisesta näkökulmasta julkisen vallan on turvattava itsensä kehittäminen, jolle varattomuus ei saa olla esteenä, mikä taas palauttaa tarkastelun oikeudenmukaisuuteen ja instituutiotasoon. Perustarpeiden toteuttaminen edellyttää vastuun ottamista kaikilla tasoilla.

Kun perustarpeita pidetään arvoina, erityisesti köyhien kannalta niiden toteuttaminen näyttäytyy eettisenä (vastuu)kysymyksenä. Tästä näkökulmasta hyvä elämä on elämän laatua ja kykyjen toteutumista, ei niinkään materiaalista elintasoa. Tämä tekee samalla eron hyve-etiikan ja utilitarismin välille, samoin hyve-etiikan ja liberalistisen etiikan välille. Kyse ei ole päämäärästä, vaan matkasta kohti sitä, eikä kyse myöskään ole hyvinvoinnin lisäämisestä materiaalin tai varallisuuden avulla, vaan laadullisesta hyvästä elämästä. Nussbaumin lähestymistapa huomioi sekä yksilöiden ainutlaatuisuuden että yhteiskuntien ja kulttuurien erilaisuuden. Se hyväksyy sinänsä rawlsilaisen näkökulman rationaalisuuden ajatuksineen, vapauksineen ja hyvän elämän pyrkimyksineen, mutta ei pidä sitä riittävänä. Lopulta tämä ei ole subjektivismia, sillä tarkoitus on löytää sellaiset hyvän elämän elementit, jotka jokainen valitsisi riippumatta arvostuksistaan ja käsityksistään.⁵³⁷ Tämä johtaa väistämättä abstraktiuteen, ja Nussbaumin kykylistaa voikin kritisoida tästä syystä, mutta toisaalta abstrakti muoto mahdollistaa sen soveltamisen kunkin kontekstin erityispiirteet huomioiden.⁵³⁸

Kun tarpeet kykyjen turvaamiseksi ovat yksilöllisiä, mutta toisaalta perustarpeet paikantuvat itsensäkehittämisoikeuden arvoiksi, syntyy kysymys siitä, kenellä on velvollisuus toteuttaa perustarpeita. Oikeuden kolmiulotteisuudessa vastuu kumpuaa yhtäältä julkisen vallan velvollisuudesta turvata perusoikeuksien toteutuminen ja

⁵³⁷ Ks. Hellsten 1995, s. 39–40.

⁵³⁸ Nussbaum 2016, s. 304.

toisaalta yksilöiden velvollisuudesta toimia loukkaamatta toisten perusoikeuksia. Emmanuel Lévinasin mukaan *ensimmäinen filosofia on etiikkaa*. Eettisyys määrittyy vastuuksi toisesta, ja vastuullisuus on syvän inhimillistä, jopa ihmisyyttä määrittävää. Vastuullisuus on paitsi vastuuta toisesta, myös vastuuta toisen puolesta, jolloin se ulottuu myös sellaisiin asioihin, jotka eivät välttämättä suoraan kosketa yksilöä. Vastuullisuus on yksilön olennainen ja perustavanlaatuinen rakenne, joka lankeaa yksilölle sosiaalisessa suhteessa. Oikean ja väärän toiminnan kriteereitä on etsittävä suhteessa siihen.⁵³⁹ Vastuullisuuden merkitys ei typisty filosofiseen ajatukseen, vaan se saa muotonsa todellisuusulottuvuudessa. Ihmisten on todettu käyttäytyvän huonosti tilanteissa, joissa he eivät joudu henkilökohtaisesti vastaamaan teoistaan. Esimerkiksi oikeudenmukaisuutta arvioitaessa on tarkasteltava sekä yksilöä että olosuhteita.⁵⁴⁰

Lévinasin mukaan tarvitaan alue, jolla olemme vastuussa toisistamme, ja tämä alue on nimeltään oikeusjärjestys. Se taas edellyttää institutionaalisia rakenteita. Lévinas kuitenkin huomauttaa, että instituutioidenkin perustana on ihmisten välinen suhde.⁵⁴¹ Lévinas pitää oikeudenmukaisuutta arvoulottuuden (etiikan) ja oikeusnormien risteyskohtana, mutta jättää lopulta oikeusnormien ja etiikan suhteen avoimeksi.⁵⁴² Hän osoittaa kuitenkin kiehtovalla tavalla etiikan fyysisyyden ja ruumiillisuuden, jotka johtavat kokemuksellisuuteen. Vaikka kokemukset ovat yksilöllisiä, vastuullisuus ja oikeus ovat olemassa vain yhteisössä. Kieli toimii kaikkia edellisiä yhteen liimaavana tekijänä, se on olemista toisten kanssa. Väite siitä, että ensimmäinen filosofia on etiikkaa, vaikuttaa johdonmukaiselta, sillä yksilö ja yksilön vastuullisuus ovat arvojen toteutumisen edellytyksiä.

3.2.3 Ihmisarvoinen, hyvä elämä

Oikeudenmukaisuuden ja perustarpeiden taustalla on jotakin niitä olennaisella tavalla yhdistävää. Ne voidaan tuoda osaksi kahta muuta arvoa, jotka niin ikään kytkeytyvät toisiinsa: ihmisarvo ja hyvä elämä.⁵⁴³ Ihmisarvo ilmenee eksplisiittisesti perustuslaista

⁵³⁹ Lévinas menee varsin pitkälle vastuullisuusajattelussaan, sillä sama on vastuussa toisesta myös ilman vastavuoroisuutta ja jopa henkensä uhalla. Lévinas 1996, s. 78–82, Pönni 1996, s. 25–26.

⁵⁴⁰ Ks. Nussbaum 2011, s. 58–60.

⁵⁴¹ Lévinas 1996, s. 76, Lindroos-Hovinheimo 2007, s. 292–294.

⁵⁴² Ks. Lindroos-Hovinheimo 2007.

⁵⁴³ Hannu L. T. Heikkinen et al. ovat todenneet, ettei koulutuksen perimmäinen tavoite ole asioiden tietäminen, vaan toiminta hyvän elämän edistämiseksi. Vastaavasti itsensä kehittämisen perimmäisenä päämääränä ei ole asioiden osaaminen, vaan samalla tavoin toiminta, joka edistää hyvää elämää. Ks. Heikkinen et al. 2018.

(1.2 §), kun taas hyvän elämän arvo on implisiittisemmin osa ihmisarvoa, oikeudenmukaisuutta ja perustarpeita. Ihmisarvo ja hyvä elämä muodostuvat siten vähintään arvoulottuvuuden summaksi. Niillä on myös kytkös Snellmanin tarkoittamaan inhimillisyyteen, johon sivistyksellä tähdätään. Sivistykseen sisältyy yhtäältä itsensä kehittämisen ajatus ja toisaalta altruistinen pyrkimys, joka ulottuu muun muassa vastuuseen heikompiosaisista.⁵⁴⁴

Ihmisarvon loukkaamattomuus on valtiosäännön taustalla⁵⁴⁵ oleva arvo, joka ”ilmaisee perustavanlaatuisien oikeuksien yleisinhimillisen perustan”. Tämä johtaa siihen, että ainakin perustavimpia oikeuksia voi pitää valtion tahdosta ja jopa kulloisesta oikeusjärjestyksestä riippumattomina. Ihmisarvon käsite viittaa myös kaikkien ihmisyksilöiden periaatteelliseen yhdenvertaisuuteen.⁵⁴⁶ Samalla se tulee hyvin lähelle vapautta,⁵⁴⁷ oikeudenmukaisuutta ja vastuuta toisista, ja myös Nussbaumin kykylistan taustalla on lähtökohtana ihmisarvo.

Perustavanlaatuisesta luonteestaan huolimatta ei ole selvää, mitä ihmisarvolla oikeastaan tarkoitetaan perus- ja ihmisoikeuksien suojan yhteydessä. Sitä on pidetty oikeudellisesti erittäin vaikeana käsitteenä.⁵⁴⁸ Samalla ihmisarvo on silti ehdoton perusoikeus siinä mielessä, että sillä ei ole periaateluonnetta.⁵⁴⁹ On tulkittu, että ihmisarvo on yhteiskuntamme keskeinen arvo, vaikkakaan erään näkemyksen mukaan sille ei tulisi antaa kovin laajaa itsenäistä oikeudellista sisältöä. Tämä juontuu siitä, että perustuslain toisen luvun perusoikeussääntelyä voi pitää ihmisarvon loukkaamattomuutta koskevan säännöksen tulkintana ja konkretisoimisena.⁵⁵⁰ Näin perustuslain 1.2 § korostaa perusoikeussäännösten muodostumista ja tulkintaa kokonaisuutena.⁵⁵¹ Toisaalta se seikka, että perusoikeussäännökset itsessään edellyttävät tulkintaa ja konkretisoimista ei välttämättä ole kovin suotuisa lähtökohta ihmisarvon

⁵⁴⁴ Toisaalta todellisuusulottuvuuden työväenliikekin linkittyy hyvään elämään, jota liikkeen avulla tavoiteltiin.

⁵⁴⁵ Ihmisarvo on toki myös ihmisoikeussopimusten taustalla oleva arvo, vaikkakaan ei aina konkreettisesti. On kuitenkin tulkittavissa, että se on ihmisoikeusmääräysten taustalla riippumatta siitä, sanallistetaanko sitä eksplisiittisesti.

⁵⁴⁶ HE 309/1993 vp, s. 42.

⁵⁴⁷ Rodotà 2012, s. 154–160.

⁵⁴⁸ Ks. Niemi 2019, s. 337, Nieminen 2005, s. 53.

⁵⁴⁹ Eriäviäkin näkemyksiä on, ja esimerkiksi Liisa Nieminen kirjoittaa ihmisarvosta tavalla, joka mahdollistaa ihmisarvon pitämisen sekä sääntönä että periaatteena. Ks. Nieminen 2005.

⁵⁵⁰ Muutamissa perusoikeussäännöksissä (PL 7.2 §, 9.4 §, 19.1 §) viitataan konkreettisella tavalla ihmisarvoon. Näissä säännöksissä ihmisarvo sisältää ainakin ihmisen vakavasta fyysisestä vahingoittamisesta pidättäytymisen sekä eksistenssiminimin turvaamisen. Näiden hyvin konkreettisten sääntöjen lisäksi ihmisarvoa ja sen turvaamista voi pitää myös abstraktimpana arvona, jolloin syntyy kysymys ihmisarvon määrittelemisestä ja sisällöstä. Ks. Niemi 2019.

⁵⁵¹ Nieminen 2005, s. 70, Tuori 2003, s. 931–932, 941–942.

konkretisoimiselle ja tulkinnalle. Näin tulkiten ihmisarvon sisältö määrittyy jonkin toisen perusoikeuden sisällön – kuten tässä itsensäkehittämisoikeuden – kautta, jolloin ihmisarvon lähempi tutkiminen voi jäädä toissijaiseksi tai huomiotta.

Tyypillisimminkin ihmisarvo on määritelty yksilön autonomian turvaamisena, mikä korostuu myös perustuslakivaliokunnan tulkintakäytännössä.⁵⁵² Lähtökohta on se, että jokainen yksilö on arvokas itsessään pelkästään sen takia, että on ihminen. Tällöin on luotava sellaiset olosuhteet, että autonomia voi toteutua. Vastuullisuuteen viitaten, kun yksilön autonomia turvataan, hän pidättäytyy loukkaamasta toisten autonomiaa, jolloin ihmisarvo näyttäytyy myös muiden ihmisarvon tunnistamisena ja kunnioittamisena. Toisaalta vastuu ilmenee myös yksilön omana vastuuna itsestään, erityisesti sosiaalisten oikeuksien yhteydessä: yksilön autonomiaan kuuluu oman toiminnan ja vastuun ensisijaisuus.⁵⁵³ Ihmisarvon kunnioittamisen ydin on ihmisen kohtelevainen päämääränä sinänsä, ei välineenä. Samalla ihmisarvo hahmottuu perusoikeuksien taustalla vaikuttavana arvona, joka eräässä mielessä oikeuttaa perusoikeudet, mikäli ajatellaan niiden tarvitsevan oikeutusta. Ihmisarvon yhtenä elementtinä voikin pitää sitä, että se osoitetaan valtion turvattavaksi. Ihmisarvo ei siis ole läsnä ainoastaan yksilöiden välisissä suhteissa, vaan myös valtion ja yksilön välisessä suhteessa. Erityisesti sosiaalisia oikeuksia on pidetty ihmisarvon ilmentymänä,⁵⁵⁴ mutta TSS-oikeudet kokonaisuudessaan liittyvät olennaisella tavalla ihmisarvoon ja kokonaisvaltaiseen itsensä toteuttamiseen.⁵⁵⁵ Esimerkiksi TSS-sopimuksen 13 artiklassa tunnustetaan, että opetuksen tarkoituksena on ”ihmisen persoonallisuuden ja sen arvon tajuamisen täydellinen kehittäminen”.

Ihmisarvo ei kuitenkaan tyhjenny autonomian turvaamiseen. Yksilön toimijuutta korostavan näkökulman mukaan ihmisarvoa määriteltäessä on huomioitava kokeumuksellisuus, jonka oikeudellisuutta on hahmoteltu johdantoluvussa. Yksilön kokemusten merkityksen on todettu korostuvan erityisesti ihmisoikeusloukkausten yhteydessä, mikä viettää myös päätelmään siitä, että itsensäkehittämisoikeuden

⁵⁵² Köyhyyden näkökulmasta erityisen kiinnostavaa on autonomian turvaaminen ja toisaalta yksilön vastuun korostaminen ihmisarvoisten elämän edellytyksissä (PL 19.1 §), eli käytännössä toimeentuloturvaan liittyen. Ks. esim. PeVL 31/1997 vp, 20/1998 vp, 34/2010 vp.

⁵⁵³ Kun ihmisarvoon kytkeytyvää autonomiaa verrataan Decin ja Ryanin omaehtoisuuden (autonomy) perustarpeeseen, kummassakin on läsnä aktiivinen toimijuus. Ihmisarvoon kytkeytyvässä autonomiassa korostuu johdonmukaisesti autonomia oikeudellisena konstruktiona sekä oikeuteen kytkeytyvä vastuu.

⁵⁵⁴ Ks. McCrudden 2008, s. 693–694.

⁵⁵⁵ Toisaalta ihmisarvoa on mahdollista tulkita myös itsemääräämisoikeuden rajoittajana, jolloin velvollisuudet korostuvat oikeuksien kustannuksella. Tämä liittyy ennen kaikkea teknologian kehitykseen ja uuteen bioetiikkaan. Ks. McCrudden 2008, s. 679–680, Niemi 2019, s. 342–349, Nieminen 2005, s. 54–60.

loukkaaminen on merkityksellistä kokemuksellisella tasolla. Lisäksi ihmisarvo näyttäisi kytkeytyvän haavoittuvaisuuteen. Yksilön haavoittuvaisuus voi olla niin fyysistä, psyykkistä kuin sosiaalista, ja siitä syntyy tarve oikeudelliselle suojelulle. Näin ihmisarvo muotoutuu merkitykselliseksi erityisesti heikommassa asemassa olevien, kuten köyhien, aseman tunnistamisessa ja ihmisarvoisen elämän edellytysten luomisessa heille. Koska ihmisarvo on ehdoton oikeus, sitä ei voida rajoittaa.⁵⁵⁶ Näin ollen esimerkiksi sosiaaliturvasta leikattaessa on kiinnitettävä huomiota siihen, että sosiaalisten oikeuksien heikentäminen tai rajoittaminen ei johda ihmisarvon loukkaamiseen.⁵⁵⁷

Ihmisarvon luonne muille oikeuksille pohjaa luovana oikeutena sopii hyvin yhteen sen kanssa, että ihmisarvolla on merkitystä perusoikeussäännösten taustalla. Itsensä kehittämisen arvoulottuvuuteen sisältyy siten oletusasetuksena ihmisarvo, jonka on ilmennyttävä myös muissa arvoissa, ja vastaavasti muut arvot ilmentävät ihmisarvoa. Ihmisarvolla ja sen sisällön määrittelemättömyydellä vaikuttaa ylipäätään olevan paljon yhteistä itsensä kehittämisen kanssa. Ihmisarvolle ei perusoikeusuudistuksessa annettu itsenäistä tai täsmällistä sisältöä, ja käsitettä on sittemmin määritelty perustuslakivaliokunnan tulkintakäytännössä⁵⁵⁸ varsin laveasti ja löyhästi. Ihmisarvoa on tutkittu verrattain vähän kotimaisessa oikeustutkimuksessa, vaikka on havaittu, että ihmisarvo on muodostunut yhä tärkeämmäksi.⁵⁵⁹

Ihmisarvo on yhtäaikaista arvo ja oikeussääntö. Ehkä juuri arvoulottuvuuden vahva läsnäolo on vaikuttanut osaltaan vähäiseen tutkimukselliseen kiinnostukseen⁵⁶⁰. Tämä on kiinnostavaa, sillä oikeussäännöilläkin on kiinnekohtansa arvoulottuvuudessa ja niihin liittyy aina arvoharkintaa. On mahdollista, että samasta syystä ihmisarvon käsitettä on pidetty hankalana. Vaikeus lähestyä ihmisarvoa tai hyvää elämää voi liittyä siihen, että ne eivät määritelmässään täytä normiulottuvuudelle ominaisia täsmällisyyden ja tarkkarajaisuuden vaatimuksia. Lisäksi ne kytkeytyvät

⁵⁵⁶ Niemi 2019, s. 352–357.

⁵⁵⁷ Seuraavassa pääluvussa tarkastellaan seikkaperäisemmin sosiaalisten ja sivistyksellisten oikeuksien yhteyttä. Tiivistetysti sosiaalisten oikeuksien toteutumisen taso vaikuttaa siihen, millä tasolla köyhien itsensäkehittämis-oikeus voi toteutua. Perusoikeuksien heikennyskielto-opista ks. Rautiainen 2013.

⁵⁵⁸ Perustuslakivaliokunta on todennut, että ihmisarvo käsitteenä on mutkikas ja sen käsittely on saatanut muodostua pintapuoliseksi. Ks. PeVL 25/1998 vp, PeVL 43/2016 vp.

⁵⁵⁹ Nieminen 2005, s. 78.

⁵⁶⁰ Myös Hanna-Maria Niemi kirjoittaa: ”Suomalaisessa oikeuskirjallisuudessa ihmisarvon sisällön laaja määrittely on tavallisesti nähty ongelmalliseksi sen sisältämien arvoulottuvuuksien vuoksi.” Toisin sanoen oikeuteen olennaisesti kiinnittyviä arvoja pidetään normiulottuvuuden kannalta ongelmallisina. Niemi 2019, s. 361.

ensisijaisesti yksilöön, eivät esimerkiksi johonkin ryhmään tai kansaan kokonaisuutena.⁵⁶¹ Siitä huolimatta siinä missä ihmisarvoa, myös hyvää elämää voi pyrkiä ainakin abstraktilla tai teoreettisella tasolla yleistämään. Toisaalta ihmisarvo, hyvästä elämästä puhumattakaan, ovat normiulottuvuuden käsitteistölle vieraita, ja yhtäaikaaisesti kouriintuntuva osa sitä. Samalla tavalla itsensä kehittäminen vaikuttaa olevan jotakin sel-laista, mitä normiulottuvuus ei kunnolla tunnista, vaikka se onkin otettu sanallisesti osaksi sitä. Vielä ihmisarvoakin vieraammalta saattaa vaikuttaa sen rinnalle paikannettu hyvän elämän arvo.

Itsensä kehittäminen kytkeytyy siis hyvään elämään aivan erityisesti perustarpeiden, mutta myös oikeudenmukaisuuden ja ihmisarvon näkökulmasta. Kyvyn käsite johdattaa pohjimmitaan varsin johdonmukaisesti kohti hyvinvointia ja hyvää elämää. Esimerkiksi Senin kykyajattelussa korostuu se, että hyvinvoinnin saavuttaminen edellyttää perustarpeiden täyttymistä. Sen argumentoikin sen puolesta, että kyvyt itses-sään ovat arvokkaita. Ne muodostavat ”perustietopohjan”, joka toimii alustana hy-vän elämän muodostumiselle. Heikompiosaisten kykyjen toteuttamisen tukeminen vahvistaa samalla oikeudenmukaisuutta.⁵⁶²

Tieteenalasta riippumatta erityisesti laadullisessa tutkimuksessa ilmaistaan lähes aina vähintään piilotetusti jokin näkemys siitä, mitä on hyvinvoiva ja onnellinen elämä.⁵⁶³ Tässä lähestymistapa on ollut ennen kaikkea laadullinen, ja hyvä elämä on asemoitu taloudellisten mittareiden tuolle puolen.⁵⁶⁴ Myös – ja erityisesti – lainsäädäntö on yksilöiden elämää ohjaava ja hallitseva apparaatti ja samalla kiteytymä siitä, mitä kulloisten politiikkaprosessien lopputulemana on pidetty arvostettavana ja ta-voiteltavana, ihmisarvoisena ja hyvänä elämänä. Näin ollen myös itsensäkehittämis-oikeuden taustalla hyvän elämän pyrkimys, jonka taustalla voi olla monenlaisia ajatus- ja arvorakennelmia. Onkin syytä pitää mielessä historiaosuudessa esiin tullut pyrki-mys tuottaa ideaalia ihmisyyttä sivistystä hyväksi käyttäen.

Oikeudenmukaisuuden, perustarpeiden ja ihmisarvon nojalla hyvä elämä näyttäy-tyy eudaimonisena hyvinvointina. Se paikantuu antiikin Kreikkaan, jossa *eudaimonia*

⁵⁶¹ Kansainvälisesti on myös katsottu, että ihmisarvolle ei ole löydettävissä universaalia määritelmää, sillä se on sidottu historialliseen, kulttuuriseen ja sosiaaliseen kontekstiinsa. Kun tunnistetaan arvojen pluralismi, on mahdollista päätyä siihen, että edes suomalaisen yhteiskunnan tasolla ei itsestään selvästi vallitse yksimielisyyttä ihmisarvon sisällöstä ja määritelmästä. Ks. McCrudden 2008. Ihmisarvon käsitteen käytön ongelmista ks. myös Niemi 2019, s. 339–342.

⁵⁶² Ks. Rajapakse 2016, Saito 2003.

⁵⁶³ ”Käytännöllisten tieteiden” – joihin hermeneutiikkakin voidaan lukea – on katsottu olevan tekemi-sissä sen kysymyksen kanssa, mitä on hyvä ihmisen elämässä. Ks. Gadamer 2004, s. 132–134.

⁵⁶⁴ Ks. Nussbaum & Sen 1993.

(εὐδαιμονία)⁵⁶⁵ eli hyvä tai onnellinen elämä oli olennainen elementti Aristoteleen filosofiassa. Eudaimonia on elämisen arvoista elämää, johon voi liittyä ponnisteluja ja kärsimystäkin, eikä se siten pelkisty onnen tunteeseen. Tähdellistä on se, että kukin yksilö pääsee kukoistamaan, toteuttamaan kykyjään, taipumuksiaan ja potentiaaliaan. Eudaimonia on eräällä tavalla päämäärä (telos), mutta samalla hyvään elämään on suhtauduttava siten, että se ei ole toiminnan lopputulos tai lopputila, vaan pikemmin matka, jonka aikana saa toteuttaa itseään. Eudaimoninen perinne auttaa ymmärtämään hyvinvointia ja yksilön kukoistamista, ja sitä on sovellettu esimerkiksi musiikin tekemisen, opettamisen ja oppimisen tutkimuksessa.⁵⁶⁶

Hyvinvoinnin tutkimuksesta voi karkeasti erottaa eudaimonisen perinteen lisäksi hedonisen perinteen. Hedoninen lähestymistapa keskittyy onnellisuuteen nautintona, joka määrittyy positiivisten affektien läsnäolona ja negatiivisten affektien poissaolona. Se tekee siten eroa eudaimoniseen perinteeseen, vaikkakin myös korreloi sen kanssa.⁵⁶⁷ Hyvä elämä ei kuitenkaan ole jatkuvasti reilua tai nautinnollista, jolloin eudaimoninen hyvä elämä tarjoaa laajemman spektrin hyvän elämän hahmottamiseen. Esimerkiksi oikeudenmukaisuuden kokemuksen toteutuminen voi johtaa eudaimoniaan, mutta oikeudenmukaisuuden konkretisoituminen yksinään tuskin riittää eudaimonian toteutumiseksi. Eudaimoninen perusoletus on, että jokainen toivoo hyvinvointia, mikä on kaiken rationaalisen toiminnan perimmäinen päämäärä.⁵⁶⁸ Hyvin elämiseen voi nähdä kytkeytyvän oman olemuksen mukaisen eläminen lisäksi paitsi menestyksellisyden, myös vastuullisuuden, joka liittyy edellä kuvattuun rationaalisuuteen. Aristoteleelle eudaimonia oli osa filosofista elämäntapaa, joka ilmaisee yksilöiden keskeisiä kykyjä.⁵⁶⁹ Näin Aristoteleen hyve-eettinen filosofia kytkeytyy yksilöön, hänen toimintaansa ja ominaisuuksiinsa, ja se paikantuu luontevasti Nussbaumin filosofian taustalle. Nykyaikaisessa tutkimuksessa hyvään elämään on liitetty esimerkiksi elämän merkityksellisyden kokemus, jonka taustalla on perustarpeiden täyttyminen.⁵⁷⁰ Oman kyvykkyyden tunnistaminen ja omia päämääriä kohti kulkeminen ovatkin tärkeitä eudaimonian toteutumiselle.⁵⁷¹ On myös todettu, että ikään kuin

⁵⁶⁵ Etymologisesti eudaimonia tulee kreikan sanoista *eu* eli hyvä tai hyvin ja *daemon/daimonion*, joka tarkoittaa suojelushenkeä tai ihmisen sisäistä ääntä. Ks. Smith & Silverman 2020, s. 2.

⁵⁶⁶ Ks. Deci & Ryan 2008, Heikkinen et al. 2018, Smith & Silverman 2020.

⁵⁶⁷ Hedonisen ja eudaimonisen hyvinvoinnin suhteesta ks. esim. Waterman et al. 2008.

⁵⁶⁸ Rationaalisuutta voi arvostella siitä, että se ei välttämättä ole yksilön toiminaan ainoa motivaatio.

⁵⁶⁹ Woolfolk & Wasserman 2005.

⁵⁷⁰ ”Eudaimonia, as a subjective state, refers to the feelings present when one is moving toward self-realization in terms of the developing one’s unique individual potentials and furthering one’s purposes in living.” Waterman et al. 2008, s. 42.

⁵⁷¹ Ks. Waterman et al. 2008.

perustarpeita kohti ja niiden kanssa linjassa eläminen lisäävät hyvinvoinnin kokemusta. Jos taas oleminen ja toiminta ovat ristiriitaisia perustarpeiden kanssa, hyvinvointi kärsii.⁵⁷²

Ihmisarvo ja hyvän elämän arvo liimaavat arvoulottuvuuden osat kiinni toisiinsa. Kun ihmisarvo määrittyy autonomian turvaamiseksi, se linkittyy selvimmin omaehtoisuuden perustarpeeseen. Kun ihmisarvo määritellään tämän lisäksi heikoimpien ja haavoittuvimpien tukemiseksi, se yhdistyy oikeudenmukaisuuteen. Molemmat määritelmät kytkeytyvät vastuullisuuteen omalla tavallaan, ensimmäinen yksilön vastuuna itsestään ja toinen kollektiivisena vastuuna. Ihmisarvo näyttäytyykin monien arvojen ja normien taustalla olevana, niitä luovana ja kannattelevana voimana. Ihmisarvon kunnioittaminen ja loukkaamattomuus ovat läsnä eudaimonisen hyvän elämän arvossa, sillä ne ovat edellytyksiä sen toteutumiselle. Perustarpeet ovat puolestaan palautettavissa eudaimoniseen hyvään elämään. Kaikkiaan eudaimonia on ikään kuin arvoulottuvuuden tiivistymä itsensäkehittämisoikeudesta.

3.3 Itsensäkehittämisperiaatteen oikeuttaminen

3.3.1 Sivistyksellisistä oikeusperiaatteista itsensäkehittämisperiaatteeseen

Arvoulottuvuus on keskeisellä tavalla läsnä oikeusperiaatteita arvioitaessa ja punniteltaessa, ja sivistyksellisiin perusoikeuksiin onkin aiemmin tunnistettu liittyvän joitakin oikeusperiaatteita. Itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuden jäsentämisen ja sivistyksellisten oikeusperiaatteiden pohjalta tässä jaksossa esitellään *itsensäkehittämisperiaate*. Väitän, että itsensä kehittämisellä on periaateluonne, vaikka sitä ei olekaan aiemmin tunnistettu sivistyksellisistä oikeusperiaatteista itsenäisenä periaatteena. Tarkoitus on tehdä näkyväksi itsensäkehittämisperiaatteen olemassaolo⁵⁷³ ja paikata samalla itsensä kehittämisen ympärillä olevaa tutkimusaukkoa.

Tutkimustehtävän kannalta jakso vastaakin osaltaan sisällölliseen kysymykseen siitä, mitä itsensäkehittämisoikeus on sekä siihen, miten se on. Jälkimmäisen kysymyksen osalta kyseeseen tulee myös oikeusperiaatteen luonteen huomioiminen: Oikeusperiaatteet tulevat usein välillisesti auktoriteeteilta, mutta ne eivät voi olla sääntöjen tapaan sitovia tai pakollisia eivätkä ne siten voi määrätä ratkaisua samoin kuin

⁵⁷² Tutkimus toteutettiin koulukontekstissa, mutta se ilmentää hyvin myös itsensä kehittämisen kytkeytymistä perustarpeisiin. Ks. Niemiec & Ryan 2009.

⁵⁷³ Ts. *exploring instead of inventing*.

säännöt. Oikeusperiaatteiden tehtävä onkin suunnan antamisessa ja ohjaamisessa, eikä niinkään suoraan ratkaisemisessa.⁵⁷⁴ Niiden rooli päätöksenteossa ja argumentaatioissa voi olla niin implisiittinen, että sitä on hankalaa havaita. Kaikesta huolimatta oikeusperiaatteet kurkottavat oikeuden kaikkiin ulottuvuuksiin.⁵⁷⁵

Oikeudenalan määrittäminen edeltää oikeusperiaatteiden tunnistamista, vaikkakin itsensäkehittämisoikeutta voi asemoida useammasta tulokulmasta käsin. Laajasti tulkiten itsensä kehittäminen asemoituu osaksi hyvinvointioikeutta, sillä kyse on yksilön fyysisestä, psyykkisestä ja sosiaalisesta hyvinvoinnista.⁵⁷⁶ Koska hyvinvointioikeudella ei ole omia oikeusperiaatteita, itsensäkehittämisoikeus johdattaa koulutukseen ja sivistykseen liittyvien oikeusperiaatteiden äärelle. Koulutusosoikeus on tunnistettu oikeudenalaksi, mutta itsensäkehittämisoikeuden ansiosta voitaisiin yhtä lailla puhua laajemmin sivistysoikeudesta. Siksi seuraavassa keskitytään sellaisiin aiemmin tunnistettuihin oikeusperiaatteisiin, jotka on yhdistetty sivistysperusoikeuteen. Toisaalta, kun lähtökohtana on erityisesti köyhien itsensäkehittämisoikeus, kiinnitytään myös sosiaalioikeuteen, joka sekkin on hyvinvointioikeuden osa.

Sivistykselliset oikeusperiaatteet ovat verrattain vakiintumattomia, vaikkakin niistä on tehty joitakin jäsennyksiä. Sivistyksellisistä oikeuksista kirjoittanut Kaarlo Tuori on keskittynyt eritoten sivistyksellisten oikeuksien normiulottuvuuteen, ja niiden periaatteellisuus on jäänyt vähemmälle huomiolle.⁵⁷⁷ Käsitellessään perustuslain 16.2 §:n luonnetta Tuori nostaa esiin ainoastaan elinikäisen koulutuksen periaatteen.⁵⁷⁸ Se mainitaan niin pykälää koskevissa hallituksen esityksen perusteluissa⁵⁷⁹ kuin sivistysvaliokunnan lausunnossa.⁵⁸⁰ Näissä asiakirjoissa teksteissä elinikäisyyden

⁵⁷⁴ Ks. Dworkin 1977, s. 35–36.

⁵⁷⁵ On myös väitetty, että periaatteet velvoittavat samoin kuin laki. Tämä voi pitää paikkansa siitä näkökulmasta, että soveltuvan periaatteen huomiotta jättämistä voi pitää virheellisenä ja puutteellisenä. Samalla on kuitenkin niin, ettei periaatteilla ole samanlaista oikeudellista velvoittavuutta kuin säännöillä. Toinen kritiikki kohdistuu periaatteiden (mielivaltaiseen) valikointiin. Ks. Dworkin 1977, s. 29, 39.

⁵⁷⁶ Toisaalta hyvinvointioikeutta on kuvattu pikemmin tutkimussuuntaukseksi, ei oikeudenalaksi. Hyvinvointioikeus on nuori ja pirstaleinenkin, alati kehittyvä tutkimussuuntaus, jolla ei ole vakiintuneita yleisiä oppeja. Ks. Aalto-Heinilä, Dahlberg & Niemi 2022.

⁵⁷⁷ Toisaalla samassa teoksessa Veli-Pekka Viljanen esittää, että kahden tai useamman perusoikeuden kollisiotilanteet ratkaistaan punninnalla, jolloin korostuu perusoikeuksien periaatevaikutus. Toisin sanoen lähdeittäen siitä ajatuksesta, että kaikki perusoikeudet eksplisiittisesti ilmaisevat vastaavan oikeusperiaatteen. Tämä ei ole linjassa sen ajatuksen kanssa, että periaatteet eivät välttämättä suoraan kumpua jostakin oikeusnormista. Ks. Tuori 2011a, s. 605–629, Viljanen 2011a, s. 139.

⁵⁷⁸ Tuori 2011a, s. 611.

⁵⁷⁹ HE 309/1993, s. 64.

⁵⁸⁰ SiVL 3/1994 vp, s. 2, 6.

mielletään kuitenkin liittyvän nimenomaan ja ainoastaan koulutukseen.⁵⁸¹ Sivistyksellisiä oikeuksia koskevan pykälän nähdään toteuttavan elinikäisen koulutuksen periaatetta, sillä se kattaa kaiken opetuksen esiopetuksesta ylimpään opetukseen ja aikuis-koulutukseen saakka.

Elinikäisyyden periaatteeseen ei viitata edellä mainituissa teksteissä lainkaan itsensä kehittämisen yhteydessä. Tästä ei kuitenkaan pidä tehdä päätelmää siitä, että elinikäisyysperiaate ei ulottuisi itsensä kehittämiseen, sillä toisaalta ei ole myöskään löydettävissä perusteita sille, että itsensä kehittäminen ei olisi elinikäistä.⁵⁸² Oikeastaan päinvastoin: valtiosääntö turvaa yksilön vapauden ja oikeudet (PL 1.2 §), jotka kuuluvat yhtäläisesti kaikille Suomen oikeudenkäyttöpiirissä oleville.⁵⁸³ Yhdenvertaisuusperusoikeuteen kuuluu myös olennaisesti se, että ikä on kielletty erotteluperuste (PL 6.2 §), jolloin itsensä kehittäminen ei ole vaikkapa tietyn ikäryhmän oikeus, vaan se kuuluu kaikenikäisille yhtäläisesti. Lisäksi perustuslain 16.2 §:ään itsessään sisältyy yhtäläisyyden vaatimus. Sen on ymmärretty tarkoittavan sekä muodollista että tosiasiallista yhdenvertaisuutta. Tämän lisäksi on pidetty tarpeellisena korostaa vielä erityisesti sitä, että varattomuus ei saa muodostua esteeksi oikeuden käyttämiselle.⁵⁸⁴

Myös Marianne Mäkelän väitöstutkimuksessa käsitellään sivistyksellisiä oikeuksia ja yhdenvertaisuutta. Aihetta lähestytään perustuslain sivistyksellisten oikeuksien (16 §), yhdenvertaisuuden (6 §) ja kielellisten ja kulttuuristen oikeuksien (17 §) kautta. Niiden pohjalta Mäkelä muodostaa kokonaan uuden perusoikeuden, jota hän nimitää yhdenvertaiseksi oikeudeksi sivistykseen. Siihen liittyen Mäkelä kokoaa yhdenvertaista oikeutta sivistykseen jäsentävät oikeusperiaatteet.⁵⁸⁵ Vaikka en olekaan yhtä mieltä uuden perusoikeuden olemassaolosta, Mäkelän muodostamat oikeusperiaatteet tuovat esiin sen, että yhdenvertaisuus sisältyy sivistyksellisiin oikeuksiin ja toisaalta yhdenvertaisuusperusoikeus vahvistaa sivistyksellisiä oikeuksia perusoikeuskonaisuuden kautta.

⁵⁸¹ Käsitteellisesti elinikäisyyden ajatus tuli koulutuspoliittiseen keskusteluun 1960-luvulla. Elinikäisyyttä koskevat käsitteet ovat kehittyneet ajan saatossa: aluksi puhuttiin jatkuvasta kasvatuksesta (continuing education), sitten elinikäisestä yhdenneetystä kasvatuksesta (lifelong integrated education) ja lopulta elinikäisestä kasvatuksesta (lifelong education). Edelliset koskevat ennen kaikkea formaalia koulutusta, kun taas 1990-luvulla käyttöön vakiintui laajemmin kaikenlaisia oppimisen ja kehittymisen muotoja koskeva elinikäisen oppimisen (lifelong learning) käsite. Nykyään formaalin koulutuksen yhteydessä puhutaan myös jatkuvasta oppimisesta. Tuomisto 2012, s. 412, 414, ks. myös Sitra 2019a.

⁵⁸² Elinikäisyyttä pohditaan myös jäljempänä luvuissa 4.3.3 ja 5.3.3.

⁵⁸³ Perustelluissa poikkeuksissa voidaan säätää toisin, kuten vaali- ja osallistumisoikeuksien yhteydessä (PL 14 §).

⁵⁸⁴ Tuori 2011a, s. 616.

⁵⁸⁵ Ks. Mäkelä 2013a, s. 38–45, 286–289.

Mäkelän hahmottama *yhdenvertaisen itsensä kehittämisen periaate* on tämän tutkimuksen kannalta erityisen kiinnostava. Mäkelä toteaa periaatteen löytyvän niin perustustaista kuin kansainvälisistä ihmisoikeussopimuksista. Tässäkin tutkimuksessa tullaan samankaltaisiin päätelmiin jäljempänä TSS-oikeuksiin liittyvien ihmisoikeussopimusten ja sivistysperusoikeuden analyysin yhteydessä.⁵⁸⁶ Yhdenvertaisen itsensä kehittämisen periaate sisältää koulutuksen ohella oikeuden muihin sivistyspalveluihin, kuten kirjastoon, kulttuuriin ja liikuntaan. Yhdenvertaisuuden näkökulmasta korostuvat maantieteellinen saatavuus ja laatu – ei siis esimerkiksi taloudellinen saavutettavuus. Mäkelän mukaan nimittäin ”palvelujen luonne yleensä mahdollistaa kaikkien halukkaiden osallistumisen”.⁵⁸⁷ Tämä jättää kuitenkin olennaisen yhdenvertaisuuteen liittyvän elementin, varattomuuden esteiden poistamisen, täysin huomiotta. Mäkelän oletuksena näyttää olevan se, että todellisuusulottuvuuden itsensä kehittämisen palvelut ovat itsestään selvästi yhdenvertaisia normiulottuvuuden sääntelyn seurauksena. Lisäksi Mäkelän käsitys itsensä kehittämistä on kapeampi kuin tässä tutkimuksessa,⁵⁸⁸ minkä vuoksi on vaikeaa olla yhtä mieltä yhdenvertaisen itsensä kehittämisen periaatteen sisällöstä.

Lisäksi Mäkelä erottaa *yhdenvertaisen elinikäisen oppimisen periaatteen*, joka ei ilmeisesti ole itsenäinen periaate, vaan osa kahta muuta periaatetta. Mäkelä pitää yhdenvertaista elinikäisen oppimisen periaatetta sisäänkirjoitettuna kahteen muuhun periaatteeseen, joita hän nimittää jokaiselle yhdenvertaisesti turvatun maksuttoman perusopetuksen periaatteeksi ja muuhun kuin perusopetukseen yhdenvertaisesti turvattujen mahdollisuuksien periaatteeksi. Ensimmäinen periaate on hieman eriskummallinen elinikäisen oppimisen näkökulmasta: perusopetus toki mahdollistaa etenemisen formaalin koulutuksen piirissä, mutta ajoittuu vain rajalliseen jaksoon yksilön elämässä. Jälkimmäisellä periaatteella Mäkelä tarkoittaa perusopetuksen jälkeistä tai sen rinnalla annettavaa koulutusta, eli eri asteisen koulutuksen kirjoa.⁵⁸⁹ Samaan tapaan kuin Tuori, myös Mäkelä ulottaa elinikäisen oppimisen periaatteen ainoastaan formaaliin koulutukseen, vaikka ”muulla kuin perusopetukseen yhdenvertaisesti turvattujen mahdollisuuksien periaatteella” olisi potentiaali sisältää muukin itsensä kehittäminen.

⁵⁸⁶ Itsensäkehittämisoikeuden kehittymistä analysoidaan perus- ja ihmisoikeusnäkökulmista luvussa 4.3.

⁵⁸⁷ Mäkelä 2013a, s. 286–287.

⁵⁸⁸ Tämä selittyy osaltaan tutkimusotteella, joka pelkistää itsensäkehittämisoikeuden sisällöksi hallituksen esityksessä mainitut esimerkit (tiedon hankinta, tieteellinen ja taiteellinen toiminta, taiteesta nauttiminen, liikunnan ja muun ruumiinkulttuurin harjoittaminen sekä muu itsensä kehittäminen). Kyseinen lista mainitaan Mäkelän tutkimuksessa useita kertoja, mutta hän ei kiinnitä huomiota viimeisenä mainittuun. Ks. Mäkelä 2013a, s. 18, 36, 98, 229, 263.

⁵⁸⁹ Sittemmin oppivelvollisuusikä on nostettu, minkä seurauksena toisen asteen opinnot ovat tulleet oppivelvollisuuden piiriin. Ks. oppivelvollisuuslaki (1214/2020).

Toisaalta Mäkelä muodostaa runsain mitoin muitakin periaatteita, kuten yhdenvertaisesti kaikille kuuluvan sivistyksen itseisarvon ja välinearvon tunnustamisen periaatteen ja yhdenvertaisesti kaikille kuuluvan sivistyksen yksilöllisen ja yhteiskunnallisen arvon tunnustamisen periaatteen. Lopulta monimutkaisesti muotoiltuja, uusia oikeusperiaatteita on niin paljon, että niiden sisällöt ja keskinäiset suhteet jäävät hie-man hämäräksi, eivätkä ne ole sittemmin tulleet laajemmin tunnustetuiksi tai sovellettuiksi. Mäkelän muodostamien oikeusperiaatteiden arvo on kuitenkin siinä, että sivistyksellisiin oikeuksiin on ylipäätään liitetty periaatteellisuus.

Lisäksi Pentti Arajärvi on jäsentänyt ensin sivistyksellisten oikeuksien oikeusperiaatteita kokonaisuudessaan ja sittemmin julkaissut päivitetyn esityksen koulutusoi-keudellisista oikeusperiaateista. Ensin mainitussa Arajärvi hahmottaa periaatteet sa-teenvarjokäsittenä, jonka alle asettuvat koulutusoikeuden ja kulttuuristen oikeuksien oikeusperiaatteet. Tästä huolimatta Arajärvi esittää sivistyksellisten oikeusperiaatteiden olevan oikeudellisessa systematisoinnissa pääosin hallinto-oikeutta. Siitä puoles-taan seuraa se, että sivistyksellisten periaatteiden rinnalla on yhtäläisesti hallinto-oi-keuden keskeiset oikeusperiaatteet: yhdenvertaisuus⁵⁹⁰, objektiivisuus, suhteellisuus ja tarkoitussidonnaisuus.⁵⁹¹

Hallinnon oikeusperiaatteet soveltuvat lähinnä formaaleihin ja joiltain osin non-formaaleihin itsensä kehittämisen muotoihin. Käytännössä edelliset tarkoittavat kou-lutusjärjestelmään kuuluvia taiteen perusopetusta sekä kansalais- ja työväenopistoja. Lukemattomat muut, nonformaalit ja informaalit, itsensä kehittämisen muodot eivät kuulu hallinto-oikeuden alaan. Nonformaalit ja informaalit itsensä kehittämisen muodot eivät yksinkertaisesti tapahdu osana hallinto-oikeudellista toimintaa ja pää-töksentekoa.

Edellä sanotusta seuraa se, että itsensä kehittämiseen liittyen ei sovelleta hallinnon oikeusperiaatteita tai tehdä sellaisia päätöksiä, joista voisi valittaa tai joihin voisi pyy-tää oikaisua. Jos esimerkiksi vähävarainen haluaisi kehittää itseään jonkin kolmannen tai yksityisen sektorin palvelun parissa, mutta osallistuminen estyy varattomuuden vuoksi, henkilö ei voi vedota mihinkään oikeutensa toteutumiseksi. Näin on silloin, kun itsensäkehittämisoikeus nähdään osana sivistyksellisiä oikeuksia.

Sen sijaan itsensäkehittämisoikeus voi kuulua välillisesti hallinto-oikeuden alaan silloin, kun sen mahdollistajana on sosiaaliturva. Tällöin taustalla on hallinto-

⁵⁹⁰ Arajärvi tunnistaa lisäksi yhdenvertaisuuden perusoikeutena, ja toteaa, että itsensä kehittämisessä keskeistä on yhdenvertaisuus. Yhdenvertaisuusperusoikeuden ja sosiaalisten oikeuksien vuorovaiku-tuksen sivistyksellisten perusoikeuksien kanssa Arajärvi tunnistaa toisaalla, periaatekeskustelusta eril-lään. Hän liittää ne kuitenkin vain koulutusoikeudellisiin kysymyksiin. Arajärvi 2006, s. 148–154.

⁵⁹¹ Arajärvi 2006, s. 64–65, 154–157, Arajärvi 2021, s. 69, ks. myös hallintolaki (434/2003).

oikeuden alaan kuuluvia päätöksiä, ja on toimittava hallinto-oikeudellisten periaatteiden ohjaamalla tavalla. Samanaikaisesti tämä liittyy itsensä kehittämisen varattomuusolottuvuuteen ja sosiaalisten oikeuksien etuusolottuvuuteen. Vasta sosiaalisilla oikeuksilla lopulta turvataan toimeentuloa, sillä sivistyksellisiin oikeuksiin sisältyy ainoastaan toimeentulon turvaaminen formaalin koulutuksen aikana.⁵⁹² Muuten varattomuuden esteiden poistamiseen ei sivistyksellisiä oikeuksia koskevassa säännöksessä sisälly mitään, vaan vähävaraisten maksullinen itsensä kehittäminen mahdollistuu sosiaalisiin oikeuksiin turvatuin sosiaaliturvaetuksin. Koska hallinto-oikeudelliset periaatteet soveltuvat loppujen lopuksi vain rajallisesti sivistyksellisiä oikeuksia koskeviin tapauksiin, sivistyksellisiin oikeuksiin kiinnittyvät oikeusperiaatteet muodostuvat itsensäkehittämisoikeuden kannalta merkityksellisemmiksi. Arajärvi on jäsentänyt koulutusoikeudellisia periaatteita,⁵⁹³ joita ei tässä yhteydessä käsitellä, sekä kulttuuristen oikeuksien oikeusperiaatteita. Jälkimmäisiä on kolme: (1) kulttuurisen moninaisuuden periaate,⁵⁹⁴ (2) kulttuurisen autonomisuuden periaate ja (3) kulttuurisen identiteetin vapaan valinnan periaate.⁵⁹⁵

Kulttuuristen oikeuksien oikeusperiaatteet näyttävät kiinnittyvän aivan erityisesti kielellisiä ja kulttuurisia oikeuksia koskevaan perusoikeussäännökseen (PL 17 §), ja löyhemmin sivistyksellisiin oikeuksiin (PL 16 §). Tämä johtaa samalla yhteisöllisten oikeuksien painottumiseen, kun taas yksilölliset oikeudet ovat pienemmässä roolissa. Kulttuurisen moninaisuuden periaatteella on kiinnekohta saamelaiden, romanien ja muiden ryhmien kielellisissä ja kulttuurisissa oikeuksissa (PL 17.3 §). Kulttuurisen autonomisuuden periaate puolestaan liittyy kielellisiin ja kulttuurisiin oikeuksiin kokonaisuudessaan. Molemmat periaatteet saavat tukea kulttuurisiin arvoihin ja vähemmistökuulttuureihin kiinnittyvistä ihmisoikeussopimuksista. Kumpikin periaate kiinnittyy erityisesti yhteisöllisiin oikeuksiin, mikä erottaa ne kolmannelta, selvästi yksilön kohdistuvasta kulttuurisen identiteetin vapaan valinnan periaatteesta. Se kiinnittyy selvimmin perustuslain 17 §:n ohella myös perustuslain 16.2 ja 16.3 §:iin, ja niiden myötä edelleen sanan- ja ilmaisunvapauteen (PL 12.1 §). Kaikkien kulttuuristen periaatteiden taustalla on toisaalta myös ihmisarvon loukkaamattomuus ja yksilön oikeuksien ja vapauksien turvaaminen (PL 1.2 §).⁵⁹⁶

⁵⁹² Ks. Arajärvi 2006, s. 113–116.

⁵⁹³ Ks. Arajärvi 2006, s. 65–69, Arajärvi 2021, s. 70–75.

⁵⁹⁴ Kulttuurinen moninaisuus on tunnistettu oikeudelliseksi käsitteeksi, joka linkittyy poliittisiin ja eettisiin diskursseihin. Romainville 2016, s. 273–274.

⁵⁹⁵ Periaateissa on samankaltaisia elementtejä kuin YK:n kulttuurista moninaisuutta koskevassa yleismaailmallisessa julistuksessa.

⁵⁹⁶ Arajärvi 2006, s. 69–70.

Itsensä kehittämisen moninaisuus jää Arajärven muotoilemien kulttuuristen oikeuksien periaatteiden valossa vajavaiseksi. Ainoa suoraan yksilöön kohdistuva, kulttuurisen identiteetin vapaan valinnan periaate, vaikuttaa sekin melko tyypistetyltä suhteessa itsensä kehittämisoikeuteen. Kulttuurisen identiteetin rakentuminen sinänsä sisältyy itsensä kehittämiseen, mutta se on vain osa itsensä kehittämistä eikä sisällä itsensä kehittämisen moninaisuutta ja edellytyksiä. Tulkitsen kulttuurisen identiteetin vapaan valinnan periaatteen liittyvän ennen kaikkea *vapauteen* tehdä valintoja. Toisaalta tässä on nähtävissä analogiaa Arajärven tuoreempaan jäsenyykseen koulutuksen oikeusperiaatteista, joista yksi on itsemääräämisen ja omatoimisuuden periaate. Itsemäärääminen ylipäätään on oikeusjärjestyksen läpäisevä periaate, ja on johdonmukaista, että se ulottuu itsensä kehittämiseenkin.⁵⁹⁷

Välillisesti taas kulttuurisen identiteetin rakentamisen periaate sisältää mahdollisuuden tehdä valintoja ja esteiden puutteen, ehkä jopa erilaisia kulttuurisen identiteetin rakentamisen eli itsensä kehittämisen elementtejä. Nähdäkseni periaate ei kuitenkaan huomioi itsensä kehittämisen kokonaisuutta ja monipuolisuutta, vaan keskiössä on nimenomaisesti identiteetti. Kulttuurisen identiteetin muodostuminen edellyttää itsensä kehittämisen mahdollisuuksien olemassaoloa, eikä kulttuurisen identiteetin vapaan valinnan periaate onnistu täysin tavoittamaan tätä. Sen sijaan koulutuksellisiin oikeusperiaatteisiin sisältyy saatavuuden ja saavutettavuuden periaate, joka on oikeastaan vapauden edellytys. Oikeusperiaate esitetään koulutusoikeudellisena, mutta sen voi tulkita ulottuvan yhtä lailla itsensä kehittämiseen.⁵⁹⁸

Toisaalta nousee käsitteellinen kysymys itsensä kehittämisen ja kulttuurin suhteesta. Arajärvi ei täsmennä sitä, mikä on kulttuurisen identiteetin ja itsensä kehittämisen identiteetin ero. Itsensä kehittäminen on kaiketi enemmän kuin pelkkää kulttuuria, joka voi kyllä olla osa itsensä kehittämistä. Itsensä kehittämisen pelkistäminen kulttuurisen identiteetin muodostamiseksi jättää ulkopuolelleen itsensä kehittämisen arvoulottuvuuteen sijoitettavia hyvään elämään ja perustarpeisiin liittyviä elementtejä. Arajärven kulttuurisen identiteetin periaatteessa tuskin onkaan kyse itsensä kehittämisestä sellaisena kuin se tässä ymmärretään. Lisäksi vaikka kulttuurinen identiteetti kiinnittyy yksilöön, se liittyy olennaisesti myös yhteisöön. On vaikeaa kuvitella, että kulttuurinen identiteetti voisi kehittyä täysin vapaana ja irrallisena suhteessa ympäröivään yhteisöön ja sen kulttuuriin. Itsensä kehittäminen on taas yksilölähtoisempää, sananmukaisesti *itsensä* kehittämistä, joka voi liittyä osaltaan kulttuuriin ja

⁵⁹⁷ Itsemääräämisellä on niin ikään yhteys arvoulottuvuuteen. Decin ja Ryanin perustarpeiden teoria käytännössä rakentuu itsemääräämisen ympärille, ja ihmisarvon keskeinen piirre on autonomian turvaaminen. Ks. myös Arajärvi 2021, s. 74.

⁵⁹⁸ Arajärvi 2021, s. 73.

kulttuurisen identiteetin muodostamiseen, mutta jolla on myös muita ominaisuuksia. Itsensä kehittäminen liittyy laajasti inhimillisiin perustarpeisiin ja hyvinvointiin.⁵⁹⁹ Sen vuoksi kulttuurisen identiteetin vapaan valinnan periaate on olennainen kulttuuristen oikeuksien periaate, mutta itsensä kehittämisen näkökulmasta se on puutteellinen ja vajavainen.

Itsensä kehittämisperiaate tuo syvemmin ja laajemmin esiin itsensä kehittämisen ominaisuuksia ja arvoja, ja rakentuu edellä kuvatuista, aiemmin tutkimuskirjallisuudessa tunnistetuista elementeistä. Itsensä kehittämisperiaatteeseen sisältyy erottamattomalla tavalla *yhdenvertaisuus*. Vaikka *varattomuuden esteiden poistaminen* voidaan nähdä osana yhdenvertaisuuspyrkimystä, oikeussäännös ohjaa päätelmään siitä, että varattomuuden esteiden poistaminen on yksi itsensä kehittämisperiaatteen ominaisuus yhdenvertaisuuden ohella. Lisäksi *elinikäisyys* on osa itsensä kehittämisperiaatetta. Sen lisäksi, että elinikäisyys on analogisesti johdettavissa formaalista koulutuksesta itsensä kehittämiseen, myös yhdenvertaisuuden vaatimus tukee elinikäisyyttä. Viimeisenä itsensä kehittämisperiaatteeseen sisältyy – Arajärven kulttuuristen oikeuksien oikeusperiaatteita mukaillen – *vapaus*. Se käsittää vapauden kehittää itseään valitsemallaan tavalla tai olla kehittämättä,⁶⁰⁰ ja samalla se johtaa itsensä kehittämisen moninaisuuteen.

Itsensä kehittämisperiaatteen ominaisuudet yhdistävät sekä sivistyksellisten että sosiaalisten oikeuksien oikeusperiaatteiden piirteitä. Yhdenvertaisuus kytkeytyy sivistyksellisiin oikeusperiaatteisiin, mutta asettuu toisaalta myös osaksi sosiaalisia oikeuksia esimerkiksi hallinnon oikeusperiaatteiden kautta. Varattomuuden esteiden poistaminen, yhdenvertaisuudesta irrotettuna, kumpuaa taas sosiaalisista oikeuksista. Elinikäisyys ja vapaus puolestaan liittyvät vahvemmin sivistyksellisiin oikeusperiaatteisiin.

3.3.2 Ohjelmallisuutta vai periaatteellisuutta?

Itsensä kehittäminen on luonteeltaan enemmän periaatteellinen kuin ohjelmallinen. Tämä juontaa ensinnäkin perusoikeusuudistuksesta, jonka tavoitteena oli toteuttaa TSS-oikeuksien lisääminen perusoikeusluetteloon sekä niiden toteuttamiskelpoisuus.⁶⁰¹ Perusoikeudet ovat näin tulkittavissa periaatteellisiksi, sillä ohjelmallisuus syö

⁵⁹⁹ Ks. Arajärvi 2006, s. 75, Huber et al. 2011, Westerlund et al. 2016.

⁶⁰⁰ Vapauteen palataan luvussa 4.3.3.

⁶⁰¹ HE 309/1993 vp, s. 1, 38.

niiden sisällöllisen merkityksen.⁶⁰² Kysymystä voi lähestyä oikeuskulttuurin kautta. Oikeuskulttuuriin kasautuneet yleiset opit ovat keskeinen väline oikeuden systematisoimisessa ja oikeudellisessa ratkaisutoiminnassa. Näin hajotetaan ja hallitaan: oikeutta pilkotaan osiksi, oikeuskäsitteiksi ja oikeusperiaatteiksi, joista sitten pyritään muodostamaan konsistenttejä ja koherentteja kokonaisuuksia.⁶⁰³

Nykyisen oikeustutkimuksen painopiste on oikeusperiaatteissa ja oikeuden koherenssissa. Koherenssi ei ole vain oikeuden loogista ristiriidattomuutta, vaan myös oikeusjärjestyksen sisällöllistä johdonmukaisuutta. Tällöin arvioitaviksi tulevat *yhteiskuntapoliittiset tavoitteet, moraalinormit ja eettiset arvot*. Koherenssi ilmenee nimenomaisesti periaatteiden tasolla, niiden johdonmukaisuutena.⁶⁰⁴ Arvoulottuvuudesta tukea saava itsensäkehittämisperiaate on pyrkimys luoda koherenssia. Toisaalta itsensäkehittämisoikeuden periaateulottuvuus voidaan asettaa kyseenalaiseksi toteamalla, että periaatteet ovat kerrostuneet oikeuskulttuuriin ja edellyttävät siten jonkinlaista institutionaalista tukea. Se on itsensäkehittämisperiaatteen kohdalla ollut heikkoa, mutta syitä voitaneen hakea yhteiskuntapoliittisista tavoitteista, jotka eivät ole aina olleet linjassa arvoulottuvuuden kanssa. Perusoikeuksille on luonteenomaista se, että ne eivät välttämättä tule suoraan ja sellaisinaan sovelletuiksi, vaan ne ovat periaateluonteisina ja ohjaavina oikeudellisen päätöksenteon taustalla. Tällöin oikeusperiaateulottuvuus näyttäisi syntyvän perusoikeusmyönteisen tulkinnan kautta.

Jotkin perusoikeudet painottuvat ilmaisemaan enemmän tavoitteita ja arvoja kuin varsinaisia oikeuksia tai velvollisuuksia⁶⁰⁵. Tämä on johtanut siihen, että erityisesti TSS-oikeuksia ja ympäristöperusoikeutta saatetaan toisinaan luonnehtia ohjelmalliseksi, ohjelmaluonteiseksi, ohjeellisiksi tai julistuksenomaisiksi oikeuksiksi.⁶⁰⁶ Edellisillä viitataan siihen, että säännöksen merkitys ilmenee poliittisluonteisena, ei niinkään ”juridisen täsmällisenä velvoittavuutena”,⁶⁰⁷ joskaan nämä eivät sulje toisiaan täysin pois. Ohjelmallisuus ja ohjeellisuus saattavat aiheuttaa käsitteellistä sekaannusta: ohjelmallisuus on jollakin tavalla oikeudellisesti sitovaa, kun taas ohjeellisuus

⁶⁰² Perusoikeusuudistusta pohdittiin pitkään, ja jo 1970-luvun komitean mietinnössä todetaan, että ohjelmaluonteiset säännökset jäävät ”merkityksettömiksi, oikeudellista velvoittavuutta vailla oleviksi ’propagandalauseiksi’”. Välittömästi velvoittavan sääntelyn haasteena pidettiin säännökset vaativat tuekseen alemmanasteista lainsäädäntöä. KM 1974:27, s. 124–125.

⁶⁰³ Oikeudenaloja ja systematisointia koskevasta keskustelusta ks. esim. Koivisto 2015, Kaisto 2022, Karhu 2022.

⁶⁰⁴ Ks. Tuori 2000, s. 187–188.

⁶⁰⁵ Esimerkiksi PL 20.1 §: ”Vastuu luonnosta ja sen monimuotoisuudesta, ympäristöstä ja kulttuuriperinnöstä kuuluu kaikille.” Samalla ympäristöperusoikeus on hyvä esimerkki perusoikeuksien dynaamis-evoluutiivisesta tulkinnasta. Ks. Hepola, Belinskij & Määttä 2021, Lehtinen & Albrecht 2020.

⁶⁰⁶ Ks. esim. Arajärvi 2006, s. 31, HE 309/1993 vp, s. 66.

⁶⁰⁷ Ks. Viljanen 2011b, s. 834–835.

ei ole oikeudellisesti sitovaa. On myös mahdollista, että ohjelmallisuus ja ohjeellisuus limittyvät, mikä on omiaan lisäämään epämääräisyyttä.⁶⁰⁸ Toisaalta ohjelmallisuus on ristiriidassa suhteessa perusoikeusuudistuksen tavoitteeseen vahvistaa TSS-oikeuksia ja lisätä niiden tosiasiallista sovellettavuutta. Samalla se tulee ymmärrettäväksi historiallista taustaa vasten, sillä TSS-oikeuksien lisääminen perusoikeusluetteloon epäilemättä ei johda suoraan niiden vakiintumiseen. Ohjelmalliseksi leimaaminen saattaa silti olla omiaan häivyttämään perusoikeuksien julkista valtaa velvoittavaa luonnetta.

Ennen perusoikeusuudistusta vallinneen perusoikeusparadigman mukaan perusoikeudet merkitsivät osaltaan valtion velvoittamista passiivisuuteen. Kun valtio ei rajoita perusoikeutta, se toteutuu välittömästi ja täydellisesti. Tämä ajattelu soveltui kuitenkin lähinnä perinteisiin vapausoikeuksiin, ei niinkään TSS-oikeuksiin.⁶⁰⁹ Viimeisenä mainitut edellyttävät valtiolta aktiivisia toimenpiteitä ja taloudellisia resursseja. Tästä seuraa, että TSS-oikeuksia ei voida toteuttaa välittömästi eikä täydellisesti, eikä niitä voida vaatia tuomioistuimelta tai muulta viranomaiselta. TSS-oikeuksien luonne määrittyi tämän pohjalta oikeudellisesti velvoittamattomaksi ja ohjelmaluonteiseksi.⁶¹⁰

Ohjelmalliselle säännökselle voi olla tyypillistä se, että velvoitettua ei ole yksilöity. Itsensäkehittämisoikeuden turvaamisvelvollisuus asetetaan kuitenkin yksiselitteisesti julkiselle vallalle, joskin turvaamisvelvollisuudesta säädetään myös perustuslain 22 §:ssä. Ohjelmallisuuden jäljille voi päästä kysymällä, voidaanko sanoa, milloin oikeusnormia on rikottu tai noudatettu.⁶¹¹ Toisaalta kysymykseen voi vastata niin oikeussäännön kuin oikeusperiaatteen näkökulmasta. Ylipäätään perusoikeuksille tyypillinen tulkinnallisuus johtaa siihen, että yksinkertaiseen kysymykseen säännöksen rikkomisesta tai noudattamisesta ei itsestään selvästi ole yksinkertaista tai yksimielistä vastausta. Se on pikemmin perusoikeuksille luonteenomainen ominaisuus, joka ei sellaisenaan tarkoita perusoikeuden olevan ohjelmallinen.

Mikä sitten on ohjelmallisuuden ja periaatteellisuuden suhde? Niillä on jaettuja ominaisuuksia, mutta myös eroavaisuuksia. Jos ohjelmallisuutta pidetään oikeudellista toimintaa ohjaavana ohjenuorana, myös oikeusperiaatteilla on samanlainen tehtävä ohjata toimintaa ja päätöksentekoa. Ohjelmallisuus ei velvoita täsmällisen juridisesti, eikä liioin periaatteellisuuskaan. Sen sijaan kummatkin ovat löyhiä, väljiä ja

⁶⁰⁸ Ks. Karapuu 1988, s. 79–80.

⁶⁰⁹ Ennen perusoikeusuudistusta TSS-oikeudet oli monilta osin muotoiltu ohjelmallisiksi. Muotoilu merkitsi sitä, että oikeudet sinänsä velvoittivat valtiota toimimaan, mutta ne eivät velvoittaneet toteuttamaan lopputavoitetta välittömästi.

⁶¹⁰ Karapuu 1986, s. 72–73.

⁶¹¹ Ks. Karapuu 1988, s. 80.

tulkinnallisuudelle taipuvaisia. Toisaalta ohjelmallisuudessa ja periaatteellisuudelle on löydettävissä yhtä lailla eroja. Luonnehdinta siitä, että ohjelmallisuus on poliittisluonteista, ei sellaisenaan sovi kuvaamaan periaatteellisuutta. Ohjelmallisuudelle on tyyppistä eksplisiittinen ilmaisutapa, kun taas periaatteet voivat olla joko eksplisiittisesti ilmaistuja tai implisiittisesti tulkittavissa. Kaikista keskeisin ero on kuitenkin se, että perusoikeusuudistuksen jälkeisenä, oikeuksien tosiasialliseen toteuttamiseen pyrkivänä aikakautena ohjelmallisuus on mennyttä oikeudellista aikaa, jo yksinään perustuslain 22 §:n perusteella. Sen sijaan periaatteiden merkitys oikeudellisessa tulkinta- ja ratkaisutoiminnassa on jatkuvasti kasvanut.⁶¹²

Itsensä kehittäminen on ennen kaikkea periaate, vaikka se saattaa yhä mieltä ohjelmalliseksi tai julistuksenomaiseksi. Edellä sanotulle lienee useita syitä. Ensinnäkin itsensäkehittämisoikeudelle on tunnistettu puutteellisesti suoria kiinnekohtia lainsoisessa sääntelyssä. Se on jäänyt pitkälti vaille jatkokehittelyä ja soveltamista, mikä voi johtaa oikeuden mieltämiseen ohjelmallisena. Kuitenkaan se seikka, että oikeutta *pidetään* ohjelmallisena ei merkitse, että oikeus on ohjelmallinen. Itsensä kehittämistä koskeva perusoikeussäännös ei perusta subjektiivista oikeutta, mutta siihen sisältyy sekä julkisen vallan turvaamisvelvollisuus että lakivaraus.⁶¹³ Nämä tekevät itsensäkehittämisoikeudesta ohjelmallista säännöstä konkreettisemmän ja velvoittavamman.⁶¹⁴ Julkisella vallalla on ylipäätään kaikkiin perus- ja ihmisoikeuksiin ulottuva turvaamisvelvollisuus, jonka voi ajatella tekevän ohjelmallisuudesta tyhjän. Kun julkisen vallan on turvattava kaikkien perus- ja ihmisoikeuksien toteutuminen, ei yksikään niistä voi jäädä ohjelmalliselle tasolle, sillä perusoikeussäännöksen mukaan on turvattava oikeuksien toteutuminen todellisuusulottuvuudessa. Turvaamisvelvollisuus on ymmärrettävä toimeksiantona, joka edellyttää aktiivisuutta ja velvoittaa lainsäätäjää.⁶¹⁵ Näin se tulee itse asiassa jättäneeksi ohjelmallisuuden ulkopuolelleen, sillä se ohjelmallisuus sisältää passiivisuuden mahdollisuuden.

Perusoikeuksien pitäminen ohjelmallisina onkin nähtävä ennen kaikkea mennyttä perusoikeusparadigmaa edustavana ajatteluna.⁶¹⁶ Kun ohjelmallisuus rajautuu

⁶¹² Riippumatta siitä, miten asemoituu suhteessa oikeudenaloja ja oikeuden koherenssia koskevaan keskusteluun, yleisten oppien merkitys on kasvanut. Ks. esim. Tuori 2004, Wilhelmsson 2004.

⁶¹³ Vaikka perusoikeuksien sisällön määrittämisestä käytävä keskustelu on painottunut rajoitusedellytysopin suuntaan, lakivaraukset ovat elimellinen osa perusoikeusjärjestelmää ja niiden tunnistaminen on tärkeää perusoikeuksien sisällön ja suoja-alan määrittämisessä. Ks. Neuvonen & Rautiainen 2015b, s. 222.

⁶¹⁴ Arajärvi 2006, s. 31.

⁶¹⁵ Arajärvi 2006, s. 31, HE 309/1993 vp, s. 75.

⁶¹⁶ Julistuksenomaisuuden ja ohjelmallisuuden kritiikkiä sivistys- ja ympäristöperusoikeudesta ks. Järvinen & Lehtinen 2021, s. 70–71, samansuuntaisesti Rautiainen 2012, s. 51–54.

perusoikeuskeskustelusta pois, eikä perusoikeus välttämättä sisällä selvää sääntöä, *periaatteellisuudesta muodostuu keino toteuttaa tosiasiallisesti perusoikeus*. Periaatteellisuus ikään kuin paikkaa ohjelmallisuuden jättämän aukon ja sääntöjen puutteen, ja perustele samalla itsensäkehittämisperiaatteen olemassaoloa.

3.3.3 Itsensäkehittämisperiaatteen jäsentyminen

Edellä itsensäkehittämisperiaatetta on kuvattu sisällöllisestä näkökulmasta, kun taas seuraavassa sitä hahmotetaan eri teoreettis-käsitteellisistä tulokulmista. Ne tavoittavat itsensäkehittämisperiaatetta hieman eri tavoin: Robert Alexy painottaa periaatteiden optimointikäskyä, Ronald Dworkin erottaa periaatteen ja politiikan, Thomas Wilhelmsson puhuu pienistä kertomuksista, Kaarlo Tuori taas kokonaiskoherenssista ja oikeuskulttuurista. Oikeusperiaatetta pohditaan lisäksi lainvalmisteluun liittyvän esimerkin kautta. Vaikka periaatteiden merkitys tulee usein esiin soveltamistilanteissa, myös lainvalmistelussa on huomioitava oikeusperiaatteet, semminkin kun niillä on perusoikeusvaikutuksia.⁶¹⁷

Hallituksen esityksessä (245/2020 vp) ehdotetaan muutettavaksi tartuntatautilakia. Esityksessä ehdotetaan säädettäväksi edellytyksistä, joita noudattamalla voidaan tarjota erilaisia palveluita turvallisesti niihin osallistuville. Ehdotettava sääntely koskee sekä elinkeinotoimintana järjestettyä toimintaa että julkisia tiloja, kuten kirjastoja ja uimahalleja.

Esityksessä ehdotettu sääntely etenee vallitsevan tilanteen mukaan asteittain hygieniavaatimuksista kohti tilojen sulkemista. Ehdotetussa 58 c §:ssä säädetään hygieniatoimenpiteistä, kuten mahdollisuudesta käsien puhdistamiseen sekä tilojen pudistamisen tehostamisesta, epidemian leviämisen estämiseksi. Velvollisuudet eivät saa estää kenenkään oikeutta lakisääteisiin palveluihin. Mikäli 58 c §:n mukaiset toimenpiteet eivät ole riittäviä, sovelletaan 58 d §:ää, joka edellyttää yleisölle avoimien tai rajatun asiakas- tai osallistujapiirin oleskeluun tarkoitettujen tilojen käytön järjestämistä siten, että asiakkaiden tai osallistujien on mahdollisuus välttää lähikontakti toisiinsa. Tällaisia tiloja ovat muun muassa sisätilat, joita käytetään yli 10 henkilön samanaikaiseen oleskeluun. Tämäkään ei saa estää kenenkään oikeutta lakisääteisiin palveluihin. Mikäli 58 d §:n mukaisia toimenpiteitä ei voida pitää riittävinä, sovelletaan 58 g §:ää. Sen mukaan kunnan tartuntatautien toiminnasta vastaava toimielin voi antaa

⁶¹⁷ Väite saa tukea velvoitteesta huomioida EU-oikeuden periaatteet lainvalmistelussa, ks. lainkirjoittajan opas osoitteessa <http://lainkirjoittaja.finlex.fi/>. Perusoikeusvaikutusten arviointi liittyy perusoikeuksiin sääntöinä, mutta toisaalta sitä kautta voi tulla tarpeelliseksi arvioida myös perusoikeuksien kautta muodostuvia oikeusperiaatteita. Ks. Oikeusministeriö 2022.

velvoittavan päätöksen, jonka mukaan yleisölle avoimet tai rajatun asiakas- tai osallistujapiiriin oleskeluun tarkoitettut tilat on suljettava asiakkailta ja osallistujilta. Tämä tarkoittaa muun muassa sisäliikuntatiloja ja uimahalleja.

Sääntelyn tarkoituksena on estää tartuntojen leviämistä ja suojella siten terveyttä sekä turvata sosiaali- ja terveystalouden järjestelmän kantokykyä. Esityksessä todetaan, että perusoikeusrajoitukset voidaan toteuttaa vain rajoitusedellytysten täytyessä ja punniten perusoikeuksia siten, että ne voivat toteutua mahdollisimman täysimääräisesti. Terveystalouden lisäksi turvattaviksi perusoikeuksiksi tunnistetaan muun muassa elinkeinovapaus, uskonnonvapaus, omaisuuden suoja, kokoontumis- ja yhdistymisvapaus sekä sivistykselliset oikeudet.

Sivistyksellisten oikeuksien osalta mainitaan itsensäkehittämisoikeus, ja kaikkiaan huomioidaan julkisen vallan turvaamisvelvollisuus. Ehdotuksen mukaan itsensä kehittämisen palveluihin kohdistuvat rajoitukset ovat täsmällisiä ja tarkkarajaisia, ja vastaavasti taudin leviämisen riski suuri.

On tyypillistä, että oikeudelliset ilmiöt ja ongelmat ovat monimutkaisia, jolloin yhteen tapaukseen saatetaan soveltaa runsaasti oikeussääntöjä ja oikeusperiaatteita. Tässä edellistä esimerkkiä arvioidaan ennen kaikkea itsensäkehittämisperiaatteen näkökulmasta. Itsensäkehittämisperiaatteen kannalta 58 c §:n hygieniatoimenpiteet eivät vaikuta kovin merkityksellisiltä, ja säännöksen mukaan lakisääteisiin palveluihin pääsystä huolehditaan. Sen sijaan ehdotettu 58 d § vaatii huolellisempaa arviointia itsensäkehittämisperiaatteen toteuttamiseksi, mutta arviointia tarvitaan aivan erityisesti 58 g § kohdalla.

Alexyn tapa optimoida ja punnita oikeusperiaatteita on puhutteleva, sillä sen avulla saadaan kiinni periaatteen luonteesta ja painoarvosta kulloisessakin tilanteessa. Alexy korostaa periaatteiden optimointikäskyä luonnetta, jota noudattaen kaikki periaatteet on pyrittävä toteuttamaan mahdollisimman täysimääräisesti ja kokonaisvaltaisesti, mutta tilannekohtaisesti jokin periaate voi saada suuremman painoarvon suhteessa toiseen. Kussakin tilanteessa arvioidaan aina uudelleen, mikä on tapaukseen soveltuvien periaatteiden painoarvo. Samalla syntyy tila kritiikille sen vuoksi, että punnintatilanteessa oikeusperiaatteiden mahdollinen heikkous tulee esiin. Lisäksi periaatteita voi kritisoida niiden laajuudesta ja ehdollisuudesta. Nitä voi tulkita siten, että periaatteet hyväksyvät kaikki mahdolliset intressit ja sisältävät tällöin kaiken, ja lopputulemana ovat tyhjiä.⁶¹⁸

Kuvatussa esimerkissä näyttää siltä, että optimointikäsky tunnistetaan sanojen tasolla, mutta punnintaa ei tosiasiaassa tehdä. Tämä korostuu 58 g §:n yhteydessä, joka kaikista ankarimmin rajoittaa mahdollisuuksia itsensä kehittämisen toimintoihin.

⁶¹⁸ Alexy 2002, s. 47–48, 61–66.

Siihen ei sisälly mainintaa siitä, että kenenkään oikeus lakisääteisiin palveluihin ei saa estyä – toisin sanoen mahdollistetaan palveluihin, kuten kirjastoon, pääsyyn estyminen. Fyysinen terveys näyttäytyy painoarvoltaan niin suurena, että mitä hyvänsä muuta periaatetta, itsensä kehittämisen mukaan lukien, voidaan rajoittaa suhteessa siihen. Samaan aikaan itsensä kehittämisperiaatteen luonteen monialaisuus jää tunnistamatta ja se tyypistyy yksittäisiin harrastustoimintoihin. Tätä voisi pitää osoituksena itsensä kehittämisperiaatteen heikkoudesta, mutta toisaalta vaikuttaa myös siltä, että fyysisen terveyden saama painoarvo jollakin tavalla sumentaa muita punninnan arvoisia periaatteita.

Toisaalta on olemassa ehdottomia periaatteita, joita ei missään tilanteessa voi syrjäyttää punninnalla.⁶¹⁹ Huolimatta siitä, että periaatteet ovat samanarvoisia, jotkin periaatteet eivät voi tulla syrjäytetyiksi edes punnintatilanteessa. Tämä on osoitus periaatteiden painavuudesta ja merkityksellisyydestä, vaikka samalla syntyykin kysymys periaatteiden ja sääntöjen suhteista. Kun punnitaan perusoikeuksiin kiinnittyviä periaatteita, on huomioitava perusoikeuksien sääntöulottuvuus ja perusoikeuksien rajoitusedellytykset. Voidaan ajatella, että mikäli rajoitetaan sivistysperusoikeuteen kytkeytyvää itsensä kehittämisperiaatetta, on noudatettava samoja oppeja kuin perusoikeutta rajoitettaessa.⁶²⁰ Tällöin arvioitaviksi tulevat edellä mainitun rajoitusedellytystestin lisäksi esimerkiksi perusoikeuden heikennyskielto ja turvaamisvelvollisuus.⁶²¹ Rajoituksia voidaan tehdä perusoikeuden ytimen ulkopuolella, ja tästä näkökulmasta perusoikeuden ytimen rajoituskielto vaikuttaa olevan läheinen ehdottomille periaatteille. On väitetty, että perusoikeuksien ytimet ovat jääneet abstraktiudessaan arvoitukselliseksi saamatta konkreettista muotoa ja sisältöä,⁶²² mikä asettaa ytimeen kajoamattomuuden edellytyksen kyseenlaiseksi. Ainakin itsensä kehittämisen kohdalla näyttää siltä, että kirjastot ovat historiallisen kehityksen kautta muodostuneet itsensä kehittämisen ytimeksi,⁶²³ mitä ei kuitenkaan esitellyssä esimerkissä tunnisteta.

On selvää, että itsensä kehittämisperiaate ei ole luonteeltaan ehdoton. Samaan aikaan ehdottomuuden puute ei kuitenkaan ole aivan niin yksiselitteinen, sillä itsensä kehittämisperiaate kiinnittyy ihmisarvoon. Tällöin on kysyttävä, milloin itsensä

⁶¹⁹ Alexy 2002, s. 62–64.

⁶²⁰ Vrt. samansuuntaisesti Alexy, jonka mukaan yleisen yhdenvertaisuusperiaatteen pohjalta voi hahmottaa kolmenlaisia oikeuksia: (1) abstrakteja, ehdottomia yhdenvertaisuusoikeuksia, (2) konkreetteja, ehdottomia yhdenvertaisuusoikeuksia sekä (3) abstrakteja, prima facie -yhdenvertaisuusoikeuksia. Ks. Alexy 2002, s. 285.

⁶²¹ Perusoikeuden heikentämistä koskevat tietyt ehdot ja toisaalta oikeudet on toteutettava. Ks. 4.3.3, 4.3.4.

⁶²² Ks. Hautamäki 2011.

⁶²³ Tämä osoitetaan luvuissa 2.3.3 ja 4.4.1.

kehittämiseen kohdistuva rajoitus on sellainen, että se tulee kajonneeksi ihmisarvoiseen elämään. Jos sosiaalisissa tiloissa tapahtuva itsensä kehittäminen kielletään, se kajoaa perustarpeisiin, jotka ovat itsensäkehittämisperiaatteen arvoja. On kysyttävä niin ikään, millaiset toteutumismahdollisuudet itsensäkehittämisperiaatteeseen kytkeytyvällä hyvän elämän arvolla on, jos – hieman kärjistetysti – fyysinen terveys säilyy, mutta itsensä kehittämisen mahdollisuuksien poistuessa sosiaalinen ja psyykinen terveys romahtavat. Oikeudenmukaisuusnäkökulmasta taas yksilöillä on hyvin erilaiset valmiudet itsensä kehittämiseen rajoitustoimenpiteiden aikana, riippuen esimerkiksi taloudellisesta tilanteesta.⁶²⁴ Esityksessä ei kiinnitetä huomiota siihen, miten rajoitukset vaikuttavat heikommassa asemassa olevien itsensä kehittämisen toteutumiseen.

Alexyn punnintakaavan avulla voi periaatteiden punnintatilanteessa hahmottaa suhteellisuutta⁶²⁵. Ensimmäisen punnintasäännön mukaan mitä suurempi periaatteen toteuttamatta jäämisen aste tai rajoitus on, sitä tärkeämmäksi muodostuu toisen punnittavan periaatteen toteutuminen. Toisen punnintasäännön mukaan mitä enemmän periaatetta rajoitetaan, sitä varmempia rajoituksen syiden perusteiden on oltava.⁶²⁶ Punnintakaava on lukuihin pohjautuva keino hahmottaa suhteellisuutta, ja määrällisen lähestymistapansa vuoksi se on yksinkertaistava, vaikkakin myös havainnollistava. Mitä useampia periaatteita on punnittavana ja mitä enemmän niihin liittyy syitä perusteluineen, sitä monimutkaisemmaksi punninta muuttuu ja laadullisen analyysin tarve korostuu. Tämä on varsin tyypillistä nykyisissä oikeudellisissa ilmiöissä ja ongelmissa, joita voi pitää viheliäisinä ongelmina⁶²⁷. Kiperissä tilanteissa tarvitaan moniulotteista harkintaa ja arviointia, jotka asettuvat oikeuden kaikkiin ulottuvuuksiin. Esimerkissä suhteellisuuden arviointi on varsin vaikeaa. Monimutkaisista vuorovaiikutussuhteista seuraa se, että vaikutusten arviointi on parhaimmillaankin valistuneita arvauksia. Suhteellisuuden arvioinnin punnintasäännöt edellyttävät paljon tietoa ja kykyä vaikutusten arviointiin.

Siinä missä Alexyn teoria kumpuaa valtiosääntöoikeudesta, Dworkinin lähtökohdat ovat yksityisoikeudessa. Dworkinin teoria sijoittuu kenties korostetusti juristien

⁶²⁴ Taloudelliset resurssit mahdollistavat omaehtoista itsensä kehittämistä. Toisaalta myös sosiaalinen ja kulttuurinen pääoma vaikuttaa mahdollisuuksien toteutumiseen.

⁶²⁵ Suhteellisuus sisältää oikeastaan vielä kolme alaperiaatetta: tarkoituksenmukaisuuden, välttämättömyyden ja sekä suhteellisuuden kapeasti ymmärrettyä. Viimeinen tarkoittaa tasapainottamisen vaatimusta, joka seuraa periaatteiden luonteesta. Alexy 2002, s. 66–69.

⁶²⁶ Alexy 2002, s. 51–56.

⁶²⁷ Horst W. J. Rittel ja Melvin M. Webber esittelivät viheliäisen ongelman käsitteen vuonna 1973 kuvaamaan moniulotteisia ja uniikkeja ongelmia, joiden ratkaiseminen on pulmallista. Ratkaisuja on etsittävä laaja-alaisesti ja monitieteisesti, ja ne voivat olla hyviä tai huonoja. Ks. Rittel & Webber 1973.

maailmaan, mutta sillä on silti annettavaa myös itsensä kehittämiseksi, etenkin yksilön näkökulmasta. Ensinnäkin Dworkin erottaa periaatteen ja politiikan (policy)⁶²⁸. Ensimmäisellä hän tarkoittaa oikeudenmukaisuuden, tasapuolisuuden tai jonkin muun moraalisen ulottuvuuden edistämistä ja jälkimmäisellä jotakin poliittista, sosiaalista tai taloudellista tavoitetta, joka tähtää kollektiiviseen hyvään.⁶²⁹ Kuten todettua, itsensä kehittäminen on periaate, jonka taustalle paikantuvat oikeudenmukaisuuden ja hyvin elämän arvot. Toteutuessaan ne johtavat eittämättä laajempaan, kollektiiviseen hyvään, mutta tämä ei tee itsensä kehittämisestä politiikkaa. Sen sijaan esimerkiksi fyysisen terveyden turvaamiseen kiinnittyvillä rajoituksilla tähdättiin kollektiiviseen hyvään, jolloin fyysinen terveys näyttäytyy politiikkana.

Dworkinin periaatteet voi ymmärtää joko suppeassa tai laajassa merkityksessä. Tässä periaatteita lähestytään laajassa merkityksessä, jolloin ne ovat kaikkea sitä, mikä ei ole sääntöjä. Suppeassa merkityksessä periaatteet sen sijaan ovat ainoastaan politiikkoja.⁶³⁰ Kun periaatteet ymmärretään laajassa merkityksessä, ne perustelevat yksilöille kuuluvia oikeuksia, sillä periaatteissa on kyse moraalisdonnaisista oikeudenmukaisuusvaatimuksista (tai muista vaatimuksista). Dworkin ei tunnista politiikkojen moraalisdonnaisuutta,⁶³¹ vaan pitää niitä lähinnä laajemmin, kollektiivisen ja yhteiskunnallisen tason tavoitteen asetteluna. Vaikeissa tapauksissa etusija on siten annettava moraalisdonnaisille periaatteille – kuten tässä itsensäkehittämisperiaatteelle – ei siis politiikoille. Lainsäätäjien päätöksentekoa ohjaavat kuitenkin politiikkanäkökohdat, ja lainsäädäntö on usein kompromissi erilaisista periaatteista ja politiikoista, jotka voivat olla keskenään ristiriitaisia.⁶³² Dworkinin ajattelua soveltaen itsensäkehittämisperiaate on moraalisdonnainen oikeudenmukaisuusvaatimus, kun taas fyysisen terveyden edistäminen näyttäisi olevan pikemmin risteämä politiikasta ja periaatteesta. Hallituksen esityksessä periaatteet ja politiikat näyttäivät olevan sekaisin, mikä on

⁶²⁸ Käsitteestä on käytetty erilaisia suomennoksia, joista yksikään niistä ei tavoittane täysin alkuperäisen sanan merkitystä konnotaatioineen, ja ehkä sen vuoksi suomenkielisissä teksteissä näkyy myös policy-sanaa. Olen päättänyt käyttämään suomenkielistä käännöstä politiikka. Käännöksenä on käytetty myös yhteishyvän termiä. Yhteishyvällä pyritään kehittämään yhteiskuntaa tietyn arvopohjan suuntaisesti, mutta se ei terminä ole yhtä kattava kuin politiikka. Ks. Neuvonen 2012, s. 494. Koska politiikkaan sisältyy kollektiivisuus, ajattelen, että siihen on samalla sisäänrakennettuna yhteishyvän tavoite.

⁶²⁹ “Arguments of principle are arguments intended to establish an individual right; arguments of policy are arguments intended to establish a collective goal. Principles are propositions that describe rights; policies are propositions that describe goals,” Dworkin 1977, s. 82, 90.

⁶³⁰ Alexy 2002, s. 66, 94–100, Dworkin 1977, s. 22–28, Tolonen 1989, s. 340–341.

⁶³¹ Kriitikistä ks. Tuori 2000, s. 201.

⁶³² Periaatteiden ja politiikkojen eroista puhuttaessa Tuori ehdottaa, että Dworkinia olisi tarkasteltava suhteessa Habermasiin, ei Alexyyn. Ks. Tuori 2000, s. 240–241.

omiaan aiheuttamaan ristiriitoja. Poliitikkojen asettaminen periaatteiden edelle aiheuttanee niin ikään hämmennystä arvoulottuvuudessa.

Periaatteiden ja poliitikkojen erottelu onkin moniselitteistä ja tulkinnanvaraista. Dworkinin teoriaan vaikuttaa sisältyvän ajatus siitä, että erottelu on tärkeää, mutta ei ehdotonta. Erot hälvenevät, kun politiikan tavoitteena on periaatteen toteuttaminen tai silloin, kun politiikka puetaan periaatteen muotoon. Tämä tekee samalla ymmärrettäväksi periaatteita laajassa mielessä. Kansalaisten oikeudet voivat perustua vain sääntöihin ja periaatteisiin, eivät politiikkoihin. Dworkinin teoriaa onkin kritisoitu siitä, että se ei kykene tekemään eroa yhtäältä sääntöjen ja periaatteiden ja toisaalta poliitikkojen välillä, eikä ”Dworkinin tekemä erottelu siten yksinkertaisesti vastaa todellisuutta”, joskin jää epäselväksi, mitä todellisuudella tarkoitetaan.⁶³³ Yhtenä selityksenä voi tarjota sitä, että Dworkinin erottelut asettuvat oikeuden eri ulottuvuuksiin.

Itsensäkehittämisperiaate näyttäytyy Dworkinia soveltaen yksilöön kohdistuvana periaatteena, johon liittyy erilaisia arvoja. Esimerkissä itsensäkehittämisperiaate jää poliitikkojen alle. Toisaalta sabluunaa siihen, miten itsensäkehittämisperiaate tosiasiasa ja yhtäläisesti turvataan kaikille ja kaikenlaisissa tilanteissa, ei ole. Samaan aikaan Dworkinin ajatuksia voi yhtä lailla pitää edistyksellisinä aikansa tuotteina, joilla on edelleen annettavaa. Kuten Tolonen vuonna 1989 julkaistussa artikkelissaan toteaa, Dworkinin teorialla on ”keskeistä, jopa lisääntyvää merkitystä hyvin monien oikeudenalakohtaisten ongelmien perushahmotuksen kannalta”.⁶³⁴ Sitten on yhä enemmän keskusteltu oikeuden (kokonais)koherenssin vähenemisestä ja oikeuden fragmentoitumisesta.⁶³⁵ Samalla huomio on kohdentunut periaatteisiin ja loitontunut säännöistä.

Eräs tapa hahmottaa periaatteita ja niiden mahdollisesti luomaa paikallista koherenssia ovat Thomas Wilhelmssonin kuvaamat pienet kertomukset. Wilhelmssonille oikeusperiaatteet näyttäytyvät pieninä kertomuksina, jotka heijastavat fragmentoituvaa ja uusiutuvaa doktriinia.⁶³⁶ Tämän tutkimuksen kontekstissa itsensäkehittämisperiaate näyttäytyy pienenä kertomuksena, joka avaa ovea sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien ymmärrykseen. Wilhelmsson luonnehtii oikeuden fragmentaation

⁶³³ Tolonen 1989, s. 352–357.

⁶³⁴ Tämän voi nähdä pohjatuksena hieman myöhemmin uudistettujen perusoikeuksien kehittymiselle. Tolonen 1989, s. 340.

⁶³⁵ Koherenssikeskustelua käytiin vuosituhanen vaihduttua, ks. esim. Tuori 2002, 2004, Wilhelmsson 2001, 2004. Nyt parikymmentä vuotta myöhemmin keskustelu oikeudenaloista ja niiden (epä)yhtenäisyydestä näyttää vironneen uudelleen, ks. esim. Helin 2022, Karhu 2022.

⁶³⁶ ”De små berättelserna kan m.a.o. också handla om – och bör ofta handla om – hur man skapar nya begrepp och principer.” Wilhelmsson 2001, s. 236.

tapahtuvan yleisen ja erityisen jatkumolla, jossa painopiste on siirtynyt pois päin yleisestä ja kohti erityistä.⁶³⁷ Pienet kertomukset ja niiden oikeuttaminen tulevat ymmärrettäviksi tällä jatkumolla.⁶³⁸

Wilhelmsson yhdistää oikeuden ristiriitaisuuden sen yhteiskunnallisuuteen. Kun yhteiskunta (todellisuus) on epämääräinen ja pirstaleinen, se heijastuu väistämättä myös normiulottuvuuteen. Pienten kertomusten metafora ei siis ole Tuorin väittämä nimilappu,⁶³⁹ vaan uskottava kuvaus vallitsevasta oikeudellisesta ja yhteiskunnallisesta tilanteesta. Wilhelmsson konkretisoi yhteiskunnan pirstaleisuutta sellaisin esimerkein kuten arvopohjan mureneminen, kansainvälistyminen, päätöksenteon epävarmuus ja mikropolitiikka. Yhteiskunnalliset ongelmat ovat viheliäisiä, jolloin niiden ratkaiseminen on tilanne- ja toimintasidonnaista, eikä näin ollen noudata mitään suurta suunnitelmaa, kuten esimerkiksikin osaltaan osoittaa. Tämän ei kuitenkaan pitäisi tarkoittaa johdonmukaisuuden tavoitteen hylkäämistä, vaan pikemmin sen hyväksymistä, että johdonmukaisuuskin on osittaista ja hajanaista. Wilhelmsson tiivistää sanomansa seuraavaan: ”Usko koherenttiin oikeuteen edellyttää uskoa koherentteihin arvoihin ja niitä toteuttavaan koherenttiin politiikkaan.”⁶⁴⁰ Väitteen voisi tulkitella siten, että se vie pohjan itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuudelta. Lähempi tarkastelu kuitenkin osoittaa, että itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuden pluralismi itse asiassa edustaa Wilhelmssonin kuvaamaa pirstaloitumista.

Pienet kertomukset kuvaavat tapaa, jolla oikeutta kehitetään – osa kerrallaan. Oikeus kehittyy kertomusten myötä, ja voisi sanoa, että pienten kertomusten sivutuotteenä vältetään näennäinen ja teennäinen koherenssi. Kertomusten pienuus on seurausta siitä, että ne koskevat rajattuja kysymyksiä. Kertomuksellisuus puolestaan syntyy siitä, että muutoksilla ja uudistuksilla on alku, kehitysvaihe ja päätös, jolla tarkoitetaan tässä päättymisen sijaan asiantilan vakiintumista. Yhden kertomuksen päätös voi olla jonkin toisen kertomuksen aloitus, eivätkä kertomukset seuraa suuria, tai sen koommin pieniäkään, suunnitelmia.⁶⁴¹ Itsensä kehittämisen kertomus vaikuttaa jopa niin pieneltä, että se jää esimerkissään kuulumattomiin, toisenlaisten kertomusten alle. Tämä on merkittävä juonenkäänte pidemmässä tarinassa, jossa itsensä

⁶³⁷ Wilhelmsson 2004, s. 202.

⁶³⁸ Vaikka hyväksytään ajatus yleisten periaatteiden olemassaolosta, ne näyttäytyvät pieninä kertomuksina, kun ollaan jatkumon erityisessä päässä. Kaikki eivät kuitenkaan ole vakuuttuneita oikeuden fragmentoitumisesta. Esimerkiksi Markku Helinin näkemyksen mukaan joillakin oikeudenaloilla koherenssi on hyvin vähäistä, toisilla sitä taas on enemmän. Hän ei ylipäätään halua ottaa kantaa siihen, onko oikeus yhtenäistä vai pirstaloituvaa. Ks. Helin 2022.

⁶³⁹ Ks. Tuori 2002, s. 912.

⁶⁴⁰ Wilhelmsson 2004, s. 207–212.

⁶⁴¹ Wilhelmsson 2004, s. 214–215.

kehittäminen asettuu osaksi sivistys(ideaalin) historiaa ja sen turvaaminen köyhille kiinnittyy puolestaan hyvinvointivaltion kehitykseen. Nationalistinen ja hyvinvointivaltiollinen kulttuuripolitiikan linja kuvastavat mainiosti sitä, että ennen arvopluralismin ja fragmentaation aikaa yhtenäisyyttä oli enemmän ja sitä kautta piirtyy kuva myös suuremmista suunnitelmista.

Pienet kertomukset ovat yhtäältä tositarinoita, jotka jollakin tapaa kuvaavat sitä, millainen oikeudellinen tila vallitsee. Toisaalta ne voidaan nähdä myös metaforisina käsitteinä. Pienet kertomukset narratiivina huomioivat oikeuden kontekstuaalisuuden, mutta ovat samalla yksinkertaistuksia. Yksinkertaistamiseen liittyy aina valintoja koskien sitä, mitä ja miten kerrotaan. Kertomus on pohjimmiltaan lopputuote, joka seuraa, kun tapahtumakulusta muodostetaan tarina. Kun tarkasteltavaksi valitaan jokin tapahtumakulku, sitä ei tuoda esiin sellaisenaan, vaan siitä kerrotaan tarina.⁶⁴² Tosiasioissa pitäytymisestä huolimatta tarina on aina tapahtumakulun *tulkinta*. Lisäksi tehdään valinta siitä, miten tarina esitetään, jolloin syntyy kertomus, joka taas voi sisältää useita tarinoita.

Kaarlo Tuori on kritisoinut pieniä kertomuksia erityisesti oikeuden ennakoitavuuden, yhdenvertaisuuden ja kokonaiskoherenssin näkökulmista. Tuorin muutama vuosikymmen sitten julkaistussa tekstissä kutsutaan avoimeen normatiivisuuteen ja periaatteiden merkitykseen nojaavaa teoreettisen lainopin vaihetta lainopin jälkianalyttiseksi vaiheeksi. Normiulottuvuuteen kytkeytyviä kysymyksiä ei mielestäni voi tarkastella muista ulottuvuuksista erillään, mikä toisaalta ilmenee Tuorinkin tekstistä, jonka mukaan ”jälkianalyttisessä vaiheessa yleiset opit on pyritty sitomaan yhteiskunnalliseen kontekstiinsa”. Edellinen on lähinnä sivuhuomio, kun taas päähuomio Tuorin tekstissä on Wilhelmssonin yleisiä oppeja koskevien näkemysten arvioinnissa.⁶⁴³

Wilhelmsson sen sijaan kirjoittaa, että ”Parhaimmillaan johdonmukaiseen arvopohjaan perustuva oikeudenalan systematisointi on pikemminkin utooppinen tai yhteiskuntafilosofinen kuin oikeudellinen”.⁶⁴⁴ Hänen mukaansa edes oikeudenalakohdistaisesti ei ole olemassa koherenttia suunnitelmaa.⁶⁴⁵ Itsensäkehittämisperiaate vaikuttaa kiistatta utooppiselta lainvalmistelua koskevassa esimerkissä. Wilhelmssonin

⁶⁴² Vrt. esim. oikeustapausanalyysi.

⁶⁴³ Tuori 2002.

⁶⁴⁴ Wilhelmsson 2004, s. 211.

⁶⁴⁵ Toisaalta jonkinlaisen systemaattisuuden ja koherenssin puolesta puhutaan yhä, vaikka muutokset tunnistetaankin. Ks. Kaisto 2022, Karhu 2022.

käsityksen mukaan koherenssi on sen lajista riippumatta⁶⁴⁶ oikeuden tai oikeudenalan perustumista johdonmukaiseen arvojärjestelmään. Koherenssia koskeva kysymys asettuu siten yhtä lailla normi- kuin arvoulottuvuuteen.⁶⁴⁷ Siinä missä Wilhelmssonin mukaan tarvitaan joustavaa ja tilannekohtaista argumentaatiota – minkä kanssa voin olla samaa mieltä – Tuori näkee tämän kyseenalaisena kokonaiskoherenssin kannalta. Tilannekohtaisuus on sinänsä Tuorin mielestä tärkeää, ja se on sisäänkirjoitettuna myös Dworkinin ja Alexyn periaatekäsitykseen. Tuorin mukaan ennakoitavuuden ja yhdenvertaisuuden vaatimuksista seuraa koherenssivaatimus. Hän pitää pieniä kertomuksia siinä mielessä uhkana, että ne saattavat estää metsän näkemisen puilta. Esimerkiksi itsensä kehittämisen kertomus ei ole kuitenkaan uhka, jos sitä ei lähtökohdaisesti edes tunnisteta, mutta sen tunnistaminen sen sijaan voisi kohtaa ennakoitavuuteen. Wilhelmsson taas vaikuttaa kyseenalaistavan metsän olemassaolon ylipäättään. Hän pitää käsitteitä ja periaatteita kiinteitä luovina ja siten ennakoitavuutta edistävinä. Wilhelmssonin mukaan yhdenvertaisuuskaan ei riitä oikeudenalakoherenssin perusteeksi, miltä fragmentoituminen vie lisäksi pohjaa. Tämä ei tarkoita yhdenvertaisuusperiaatteen mitätöimistä, vaan on pikemmin yhdistettävissä tilannekohtaiseen tulkinta- ja ratkaisutoimintaan.⁶⁴⁸

Sekä Tuori että Wilhelmsson jakavat käsityksen arvojen fragmentoitumisesta ja pluralismista. Tässäkin yhteydessä Tuori pitäytyy suurta kertomusta edustavassa näkemyksessään: ”- pienten kertomusten pluralismi eettisessä ulottuvuudessa ei ole mahdollinen ilman jonkinlaista suurta kertomusta moraalisisessa ulottuvuudessa”.⁶⁴⁹ Kolmiulotteisuuden näkökulmasta sanottuun liittyy kaksi merkittävää huomiota. Ensimmäinen on eettisen ja moraalisen ulottuvuuden erottaminen erillisiksi, mitä Tuori kyllä perustelee. Vakiintuneen käsityksen mukaan eettiset kysymykset pitävät sisällään moraliin liittyvät kysymykset, mutta Tuori näkee moraliin ylittävän etiikan ja ratkaisevan eettiset kysymykset ylhäältä käsin, vailla fragmentaatioon liittyvää pluralismia. Toinen huomio liittyykin siihen, että kolmiulotteisuudessa eettiset ja moraaliset kysymykset sijaitsevat ”puhtaina” yhdessä ja samassa arvoulottuvuudessa, josta osa muodostuu osaksi oikeutta. Tämä ei edellytä arvoulottuvuudelta suurta kertomusta, vaan hyväksyy fragmentaation.

Kaikki edelliset näkemykset kiinnittyvät omalla tavallaan arvoulottuvuuteen tai itsensäkehittämisperiaatteen luonteeseen. Lainvalmistelu-, soveltamis- ja

⁶⁴⁶ Wilhelmsson erottaa seuraavat koherenssin lajeista soveltamisalakoherenssin, käsitekoherenssin, normikoherenssin ja sisäisen oikeudenalakoherenssin. Ks. Wilhelmsson 2004, s. 203–205.

⁶⁴⁷ Ks. Wilhelmsson 2004, s. 203–207.

⁶⁴⁸ Ks. Tuori 2002, Wilhelmsson 2004.

⁶⁴⁹ Tuori 2002, s. 909.

ratkaisutilanteessa punninta sisältää aina jonkinlaisia arvokannanottoja, ja myös jonkin periaatteen huomiotta jättäminen on arvokannanotto. Kun (itsensäkehittämis)periaatteen taustalle paikannetaan pyrkimys oikeudenmukaisuuteen sekä sosiaaliset tavoitteet, jotka johtavat kollektiiviseen hyvään, itsensäkehittämisperiaate näyttäytyy eettisenä. Vaikka itsensäkehittämisperiaatteen taustalle paikannetut arvot edustavat osaltaan arvopluralismia, arvot ovat kuitenkin sopuosinnussa keskenään. Koska itsensäkehittämisperiaate on yksi pieni kertomus, se voi olla kuitenkin ristiriidassa *muiden* arvojen, periaatteiden tai politiikkoihin liittyvien pyrkimysten kanssa. Pienenä kertomuksena itsensäkehittämisperiaate ei näyttäydy osana suurta suunnitelmaa, vaan pienenä tulkinnanvaraisena kertomuksena, jota ei juurikaan kerrota. Toisaalta itsensä kehittäminen on samanaikaisesti sekä oikeusperiaate että oikeussääntö.

3.3.4 Oikeusperiaatteesta säännöksi, säännöstä oikeusperiaatteeksi

Itsensä kehittäminen oli ensimmäiseksi olemassa todellisuusulottuvuudessa, kunnes se sai periaatteen piirteitä vuorovaikutuksessa arvoulottuvuuden kanssa. Lopulta se tiivistyi normiulottuvuuden säännöksi, ja sitä kautta se uudelleenmuotoutui periaatteeksi jälleen osana arvoulottuvuutta. Sellaiset itsensäkehittämisperiaatteen piirteet kuin elinikäisyys ja yhdenvertaisuus ovat rakentuneet vähitellen todellisuusulottuvuuden kehittymisen myötä. Tämä ilmenee esimerkiksi siten, että monenlainen vapaa-ajan harrastustoiminta, kuten kirjastot, liikuntaseurat ja kansalaisopistot, vakiinnuttivat asemaansa ja toimintatapojaan läpi 1900-luvun. Itsensä kehittämistä koskeva lainsäädäntö lisääntyi rinnalla vähitellen, vaikka perustuslaintasoista sääntelyä ei ollutkaan, ja toiminta nimettiin itsensä kehittämiseksi vasta perusoikeusuudistuksessa. Itsensä kehittämisen muotojen vakiintumista voi pitää samalla itsensä kehittämisen elementtien vakiintumisena. Olisi ollut mahdoton ajatus, että esimerkiksi kirjastolaitos olisi yhtäkkiä lakkautettu tai sen toimintaperiaatteita olennaisesti muutettu, sillä siitä oli muodostunut osa itsensä kehittämistä.

Perusoikeuksia uudistettaessa TSS-oikeuksista muotoiltiin enemmän säännön kaltaisia normeja, jotka voivat tulla suoraan sovelletuiksi. Se, että itsensä kehittämisestä muotoiltiin sääntö, ei kuitenkaan poistanut sen periaateulottuvuutta. Muutokset oikeudellisessa ajattelussa heijastuvat sääntöjen ja periaatteiden suhdetta ja merkitystä koskevaan ymmärrykseen, mikä näkyy aiheesta 1980-luvulla käydyssä kotimaisessa keskustelussa. Ennen perusoikeusuudistusta Martin Scheinin totesi, että ”Suomessakin perusoikeuksilla voi olla säännön (”Regel”) luonne”. Tuolloin lähtökohta oli, että perusoikeudet ovat pikemmin ratkaisutilanteessa punnittavia periaatteita, jotka

säännöt voivat syrjäyttää. Scheinin jatkaa, että ”jopa vuoden 1919 hallitusmuodon suppeasta ja epämääräisestä perusoikeusluettelosta voidaan johtaa sitovia sääntöjä”. Sääntöä joko sovelletaan tai ei sovelleta, ja mikäli sovelletaan, sitä ei voi sivuuttaa johonkin toiseen periaatteeseen vetoamalla.⁶⁵⁰ Tuolloin vallinneen perusoikeusparadigman mukaan perusoikeus merkitsi valtion velvoittamista passiivisuuteen, mikä johti ajatukseen siitä, että perusoikeuden toteuttaminen on ilmaista ja sen voimaansaattaminen tapahtuu välittömästi. Tällöin perusoikeus toteutuu täydellisesti silloin, kun valtio ei rajoita sitä. Ajattelu soveltuu heikosti TSS-oikeuksiin, joskin esimerkiksi Heikki Karapuun mukaan paradigma voi tunnistaa joitakin TSS-oikeuksia samalla pitäytyen paradigmassa. Se kuitenkin edellyttää TSS-oikeuksien jyrkkää erottamista perinteisistä vapausoikeuksista. Paradigmaa on täydennettävä siten, että TSS-oikeudet edellyttävät valtiolta aktiivisuutta ja taloudellisia voimavaroja. Karapuun mukaan edellisistä seuraa se, että TSS-oikeuksia ei voi toteuttaa välittömästi, niitä ei voida vaatia tuomioistuimelta tai muulta viranomaiselta eikä niitä voida toteuttaa täydellisesti.⁶⁵¹

Sääntö ja periaate ovat läheisiä toisilleen, ja esimerkiksi Robert Alexyn käyttämässä käsitteistössä sääntö ja periaate asettuvat perusoikeusnormin käsitteen alle. Perusoikeusnormit voivat olla jotakin enemmän kuin mitä sääntö tai periaate ilmaisevat. Ne voivat olla joko suoraan perusoikeussäännöksessä ilmaistuja tai niistä johdettuja normeja.⁶⁵² Kun sekä säännöt että periaatteet ovat perusoikeusnormeja, niiden erottamisessa on oikeastaan kyse *kahden erityyppisen normin erottamisesta toisistaan*. Periaatteille on ominaista korkea yleisluonteisuus, kun taas säännöt ovat vähemmän yleisluonteisia. Lisäksi säännöt ja periaatteet ovat erilaisia *prima facie* -luonteeltaan. Säännöt ovat ehdottomia ja sellaisenaan niiden tunnistaminen on suhteelliseen selvää, kun taas periaatteet eivät ole ehdottomia. Periaatteiden toteuttaminen on riippuvaista oikeudellisista ja tosiasiallisista tilanteista ja mahdollisuuksista, joihin sisältyy toisaalta myös erilaisia intressejä, jolloin niiden toteuttamisen taso voi vaihdella paljonkin.⁶⁵³

Alexyn puhdas periaatemalli ja puhdas sääntömalli⁶⁵⁴ yhdessä havainnollistavat sitä, että periaatteita ja sääntöjä tarvitaan rinnakkain ja yhtäaikaaisesti. Toisistaan erilisinä periaate- ja sääntömalli ovat käytäntöön soveltumattomia. Itsensäkehittämisperiaate vailla itsensäkehittämissääntöä ei voi saada institutionaalista tukea lainsäädännöstä, esitöistä tai soveltamiskäytännöstä. Itsensäkehittämissääntö vailla

⁶⁵⁰ Scheinin 1989, s. 324–325.

⁶⁵¹ Karapuu 1986, s. 72–73.

⁶⁵² Alexy 2002, s. 19–20, 30–38.

⁶⁵³ Alexy 2002, s. 45, 48, 57.

⁶⁵⁴ Ks. lähemmin Alexy 2002, s. 69–80.

itsensäkehittämisperiaatetta voi tulla sovelletuksi ainoastaan selvissä tilanteissa, eikä tilannekohtaisuutta ja punnintaa ole. Puhtaat mallit ilmaisevatkin lähinnä abstraktia ideaalia, joka ei voi konkretisoitua tuntemassamme todellisuudessa. Niiden puutteellisuus osoittaa tarpeen kolmannelle mallille, jossa säännöt ja periaatteet ovat yhteydessä toisiinsa. Mallissa hyväksytään sekä sääntöjen olemassaolo ja määräävä luonne että periaatteiden olemassaolo ja niiden kohtaaminen, punninta ja hyödyntäminen argumentaatiossa. Sääntöjen ja periaatteiden malli tukee myös ajatusta siitä, että perusoikeusnormien käsittäminen puhtaiden mallien mukaisesti vain sääntöinä tai vain periaatteina ei ole yhteensopiva perusoikeusnormien luonteen kanssa.

Ronald Dworkinin mukaan säännöt ja periaatteet eroavat siinä, mihin suuntaan ne ohjaavat. Kuten edellä on todettu, säännöt joko soveltuvat tapaukseen tai ne eivät sovellu tapaukseen. Periaatteiden soveltaminen ei ole yhtä selvää, mutta toisaalta niitäkin on sovellettava relevanteissa tapauksissa. Samalla periaatteilla on ominaisuuksia, joita säännöillä ei ole. Periaatteilla on eri painoarvo eri tilanteissa, eikä niiden soveltuvuus siten ole vakaa ja muuttumaton. Periaatteet voivat olla keskenään ristiriidassa menettämättä pätevyyttään, jolloin niiden painoarvo korostuu. Sen sijaan säännöt menettävät pätevyytensä, mikäli ne ovat ristiriidassa keskenään. Dworkin huomauttaa kuitenkin, ettei aina ole selvää, onko kyseessä sääntö vai periaate, mikä ilmentää Alexyn sääntöjen ja periaatteiden mallia. Toisinaan sääntö ja periaate voivat olla melko samankaltaisessa roolissa, jolloin niiden välinen ero ilmenee lähinnä muodossa.⁶⁵⁵ Tämä konkretisoituu vaikkapa yhdenvertaisuutta arvioitaessa, sillä yhdenvertaisuus täyttää usein sekä säännön että periaatteen kriteerit yhtäaikaaisesti.

Lisävivahtena Dworkin tuo keskusteluun oikeuden tavoitteellisuuden, itsesäätelymekanismit sekä väljät yleislausekkeet (poliittisuuden). Samalla lähestymistapa ulottuu myös laajempaan, yhteiskunta- ja moraalifilosofiseen keskusteluun tavoittaessaan esimerkiksi arvoulottuvuuteen sijoittuvia oikeudenmukaisuuskysymyksiä. Dworkinin sääntö, periaate, politiikka -jaottelu muodostaa pohjan ainakin kahdelle erityyppiselle keskustelulle. Ensinnäkin, kun periaatteet ymmärretään laajasti, eli asetelmana on säännöt vastaan periaatteet ja politiikat, ollaan oikeusnormien ja arvojen suhdetta koskevilla kysymyksissä (normi- ja arvoulottuvuus). Toiseksi, kun periaatteet ymmärretään suppeasti, eli politiikat vastaan periaatteet ja säännöt, tullaan kysymykseen oikeusnormien ja politiikan suhteesta (normi- ja todellisuusulottuvuus).⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ Dworkin 1977, s. 24–27.

⁶⁵⁶ Ks. Tolonen 1989, s. 340–343.

Sekä Alexy että Dworkin ovat keskittyneet ennen kaikkea säännön ja periaatteen soveltamisehtoihin⁶⁵⁷ eli siihen, milloin sääntö tai periaate voivat tulla sovellettaviksi. Hannu Tolonen on esittänyt, että sääntöjen ja periaatteiden erottamista koskevassa keskustelussa on soveltamisedhon (relevanssi) lisäksi kaksi muutakin perustetta: tunnistamisehto (validiteetti) ja systematisointi.⁶⁵⁸ Tolosen mukaan oikeussäännöt ovat tunnistettavissa muodollisen tunnistamissäännön avulla. Hän viittaa H.L.A. Hartin tunnistamissääntöön (rule of recognition), jonka avulla säännöt tunnistetaan voimassa oleviksi muodollisen kriteerin mukaan.⁶⁵⁹ Tunnistamisehto asettuu oikeuspositivistiseen, normatiivisen oikeuslähdeopin maailmaan.⁶⁶⁰ Voi kuitenkin väittää, että tunnistamisehto on sisäänkirjoitettuna niin Alexyn⁶⁶¹ kuin Dworkinin käsitykseen säännöistä ja periaatteista.

Periaatteille vastaavaa tunnistamiskriteeriä ei Tolosen mukaan ole. Tämä tarkoittaa sitä, että periaate on tunnistettava sen *sisällöllisen merkityksen, arvon tai voiman avulla*. Tätä ohjenuoraa voi soveltaa itsensäkehittämisperiaatteen tunnistamiseen. Tolonen korostaa, että tunnistaminen ei voi olla vain subjektiivinen mielipide, vaan periaatteella on oltava Dworkinin tarkoittama institutionaalinen tuki esimerkiksi laissa, sen esitöissä tai vakiintuneessa sosiaalisessa käytännössä.⁶⁶² Mahdollisesta institutionaalisesta tuesta huolimatta on hyväksyttävä se, että periaatteen tunnistaminen on pohjimmiltaan tulkinnallista, eikä siitä siten voi päästä samanlaiseen yksimielisyyteen kuin säännön kanssa. Toisaalta Tolonen toteaa, että institutionaalisen tuen kriteeri sääntöjen ja periaatteiden erottelussa ei ole tavoittanut sääntöjä ja periaatteita koskevaa keskustelua.⁶⁶³ Institutionaalisuuden kriteeri asettuu normiolottuvuuteen, mutta periaatteet saavat tukea yhtä lailla todellisuus- ja arvoulottuvuuksista, mitä Tolonen ei tunnista.

⁶⁵⁷ Alexya ja Dworkinia ei silti ole syytä samaistaa liikaa toisiinsa, sillä jo taustalla olevat erilaiset oikeuskulttuurit tuottavat eroavaisuuksia. Angloamerikkalaista ajattelua edustava Dworkin ilmentää periaatekorostusta ja oikeuskulttuuristaan poiketen puoltaa oikeusjärjestyksen suuren kertomuksen ideaa, siis ajatusta kokonaiskoherenssista. Mannereurooppalaisessa oikeusajattelussa kiinnostus on perinteisesti kohdistunut käsitteellisiin kysymyksiin, mutta kehityssuunta on sittemmin ollut kohti periaatteita, mitä myös Alexyn valtiosääntöteoria ilmentää. Ks. Tuori 2000, s. 188–189.

⁶⁵⁸ Tolonen huomauttaa, että nämäkään kriteerit eivät tee ehdotonta rajaa sääntöjen ja periaatteiden välille, vaan pikemmin auttavat huomioimaan eron eri vivahteita ja merkityksiä. Ks. Tolonen 1989, s. 346–349.

⁶⁵⁹ Ks. Hart 1961, s. 97–120.

⁶⁶⁰ Ks. Tuori 2000, s. 197.

⁶⁶¹ Alexyn ajattelun taustalla hahmottuu kelsenläistä ajattelua. Perusnormin tunnistamisesta ja oikeusjärjestyksen hierarkiasta ks. Kelsen 1968, s. 207–295.

⁶⁶² Dworkin 1977, s. 40, 64–68, Tolonen 1989, s. 346–348.

⁶⁶³ Tolonen 1989, s. 348.

Toloselle kolmas sääntöjen ja periaatteiden erottamista koskeva kriteeri liittyy systematisointiin, jolla hän tarkoittaa oikeusjärjestyksen konsistenssia ja koherenssia. Konsistenssi kiinnittyy sääntöihin, joiden väliset ristiriidat ratkaistaan muodollisen kriteerin mukaan noudattamalla metanormeja (*lex specialis derogat legi generali, lex superior derogat legi inferiori, lex posterior derogat legi priori*). Koherenssi puolestaan syntyy periaatteista, joiden väliselle ristiriidalle ei ole vastaavaa kriteeriä. Periaatteiden ristiriita ratkaistaan punnitsemalla niiden merkitystä ja arvoa.⁶⁶⁴ Kaarlo Tuori on puolestaan hahmottanut periaatteita jakamalla ne ratkaisuperiaatteisiin ja tulkintaperiaatteisiin,⁶⁶⁵ mutta nähdäkseni ontuu siinä, että ratkaisemista tehdään tulkitsemalla ja tulkinnalla taas pyritään ratkaisuun.

Tuori arvioi *Kriittisessä oikeuspositivismissa* oikeusperiaatteita oikeuden kerrostuneisuudessa.⁶⁶⁶ Oikeuden tasojaottelussa oikeusperiaatteet asettuvat oikeuskulttuurin tasolle ja edustavat sen normatiivista puolta, asettuen normiulottuvuuteen. Tuori ei kuitenkaan pidä oikeussääntöjen ja oikeusperiaatteiden erottelua tarpeellisena tasojaottelun näkökulmasta. Toisaalta hän kuitenkin käsittelee oikeusperiaatteita säännöistä erillisinä, ja pitää oikeusperiaatteita oikeusnormeina samaan tapaan kuin Alexy. Tässä ajattelussa periaatteet eivät ole oikeuslähteitä, vaikka saavatkin tukea oikeuslähteopin mukaisista aineistoista. Oikeudellisessa ratkaisutoiminnassa periaatteet toimivat ratkaisu- tai tulkintaperiaatteina, ja ristiriitojen ratkaiseminen edellyttää punnintaa. Tuorin mukaan lainsäätämässä määräävät lopulta poliittiset käytännöt, eivät oikeudelliset. Tämä on todellisuusulottuvuuteen asettuvaa toimintaa, joskin vain kapea osa siitä. Lisäksi Tuori tunnistaa Dworkinin lailla oikeusperiaatteiden yhteyden oikeudenmukaisuusvaatimukseen tai muuhun moraaliseen vaatimukseen, vaikka joiltain osin kritisoikin⁶⁶⁷ Dworkinin käsitteistöä.⁶⁶⁸ Edellinen havainnollistaa oikeuden kolmiulotteisuuden ja oikeuden tasojaottelun yhtymäkohtia. Kolmiulotteisuudessa on yhtä lailla se kerroksellisuus ja ajallinen ulottuvuus, joka tasojaottelussakin on. Kolmiulotteisuus tosin huomioi laajemmin ja vahvemmin todellisuus- ja arvoulottuvuudet kuin tasojaottelu. Tasojaottelulla on vahvempi perusta oikeuspositivismissa, ja kolmiulotteisuudella puolestaan oikeusrealismissa.

⁶⁶⁴ Tolonen 1989, s. 349–351.

⁶⁶⁵ Tuori 2000, s. 198.

⁶⁶⁶ Tuorin tasojaottelussa oikeus on historiallisesti muotoutunut, kerroksittainen ilmiö. Oikeuden muutosta ja jatkuvuutta selittävät erityisestiläivät ja muuttuvat pintataso, oikeuskulttuuri ja syvärakenne. Ks. Tuori 2000, s. 163–216.

⁶⁶⁷ Esimerkiksi yksilölliset oikeudet on erotettavissa kollektiivisista tavoitteista tai hyvistä. Ks. Tuori 2000, s. 200–201.

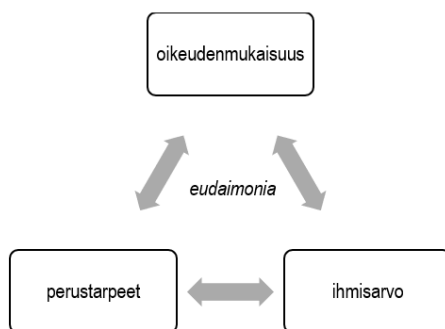
⁶⁶⁸ Tuori 2000, s. 196–202.

Joka tapauksessa säännön ja periaatteen erottamisen taustalla on useita tekijöitä, ei ainoastaan Dworkinin ja Alexyn painottama soveltamiseksi. Oikeastaan tunnistamiseksi edeltää soveltamiseksi, ja vasta näiden jälkeen systematisointi tulee mahdolliseksi. Pelkkä tunnistamiseksi, soveltamiseksi ja systematisointi sellaisinaan saattavat kuitenkin jättää itsensä kehittämisen ainoastaan säännöksi, sillä ne asettuvat normiulottuvuuteen. Oikeusperiaate sen sijaan saa tukea oikeuden kaikista kolmesta ulottuvuudesta, mitä Alexyn, Dworkinin, Tolosen ja Tuorin näkemykset eivät täysin tavoita.

Itsensäkehittämisoikeudella on sekä periaate- että sääntöluonne, mitä ei ole aiemmin tunnistettu. Tämä perustelee samalla kenties hieman ummehtuneenkin sääntöjä ja periaatteita koskevan keskustelun esiin nostamisen tärkeyttä itsensä kehittämisen yhteydessä. Jos pidättäytyään normiulottuvuudessa, itsensä kehittäminen on voimassa olevaa lainsäädäntöä, ja siten pidettävissä sääntönä. Se ei silti ole tullut juurikaan sovelletuksi sääntönä, vaikka se ilmaistaan eksplisiittisesti lakitekstissä. Itsensä kehittämisen periaatteellisuus taas saa tukea kaikista oikeuden ulottuvuuksista. Itsensäkehittämisperiaatteen systematisointi osaksi perusoikeuksiin kiinnittyviä periaatteita sekä sen sisällön jäsentäminen paikkaavat tutkimusaukkoa ja antavat perusteita itsensäkehittämisperiaatteen soveltamiselle.

3.4 Arvoulottuvuus on pieni kertomus

Itsensä kehittämisen arvoulottuvuus on yhdenlainen ideaali kiteytymä. Wilhemssonin sanastoa soveltaen arvoulottuvuuden itsensä kehittämisestä on tässä luvussa esitetty pieni kertomus, johon sisältyy tarinat niin itsensä kehittämisen arvoulottuvuuden elementeistä kuin itsensäkehittämisperiaatteen sisällöstä ja jäsenyksestä. Ne ovat vuorovaikutuksessa normiulottuvuuden ja todellisuusulottuvuuden kanssa, joihin suodattuu osa arvoulottuvuuden sisällöstä. Itsensä kehittämisen arvoulottuvuutta ei ole määritelty tyhjentävästi tai yksiselitteisesti, vaan on pikemmin analysoitu arvoulottuvuuden ideaaleja. Alla olevassa kuviossa havainnollistetaan itsensä kehittämisen arvot ja niiden väliset suhteet.

Kuvio 8. Itsensä kehittämisen arvoulottuvuus.

Kuten arvoulottuvuus ylipäätään, myös itsensä kehittämisen oikeudenmukaisuus näyttäytyy pluralistisena. Yksilöiden tasolla on olemassa useita oikeudenmukaisuuskäsityksiä, jotka yksilöllisyydestään huolimatta kiinnittyvät johonkin historiaan, traditioon tai kulttuuriin. Käsitukset voivat silti olla keskenään ristiriidassa. Yksilöllisistä oikeudenmukaisuuskäsityksistä muodostuu poliittisissa prosesseissa jonkinlainen konsensus, joka siirtyy edelleen oikeusnormeihin, vaikkapa perusturvaa koskevaksi sääntelyksi. Näin erilaiset näkemykset sulautuvat yhdeksi oikeudenmukaisuuskäsitykseksi. Edellistä esimerkkiä jatkaen, kun perusturvasta päättävä viranomais tekee päätöksen, se kohdistuu yksilöön. Tällöin palataan jälleen yksilötasolle ja samalla siihen, että instituutioiden oikeudenmukaisuuskäsitys ei välttämättä ole yhtenevä yksilön käsityksen kanssa. Yksilö voi kokea perusturvaa koskevan päätöksen oikeudenmukaisena tai epäoikeudenmukaisena. Oikeudenmukaisuus muovautuu siten jatkuvasti kehässä, jossa läsnä ovat sekä yksilöt että instituutiot. Oikeudenmukaisuudelle muotoutuu näin yhteys tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen.

Oikeudenmukaisuuskäsitykset ovat erilaisia, mutta perustarpeet sen sijaan ovat kaikilla samoja. Voisi ehkä ajatella, että perustarpeet yhdenvertaisesti täyttämällä toteutetaan oikeudenmukaisuutta. Nussbaumlaisittain ajateltuna jokaisella on samat perustarpeet, mutta erilaiset tarpeet sen suhteen, mitä ja miten kykyjä on tuettava perustarpeiden toteutumiseksi. Kun turvataan kykyjen toteutumista, toteutetaan samalla oikeudenmukaisuutta. Perustarpeet ja kyvyt niiden toteuttamiseksi ovat universaaleja, ajasta ja paikasta riippumattomia ydinarvoja. Niiden toteuttaminen on pohjimmiltaan eettinen kysymys, ja liittyy vastuullisuuteen.

Ihmisarvo ehdottomana ja loukkaamattomana arvona sitoo oikeudenmukaisuutta ja perustarpeita yhteen. Ihmisarvo ilmenee oikeudenmukaisuuden ja perustarpeiden

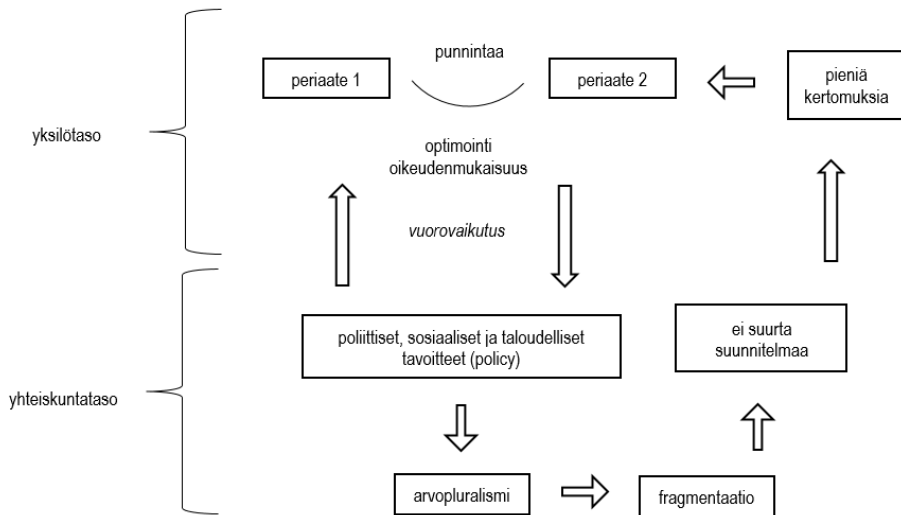
arvoissa, esimerkiksi Nussbaumin kykylistan lähtökohtana. Olennaista on huomata, että ihmisarvo ei määriy ainoastaan autonomisuuden kautta, vaan oikeastaan tärkeämpi näkökulma kumpuaa haavoittuvaisuudesta. Yksilön fyysisestä, psyykkisestä tai sosiaalisesta haavoittuvaisuudesta syntyy tarve oikeudelliselle suojelulle. Näin ihmisarvo muotoutuu merkitykselliseksi erityisesti heikommassa asemassa olevien, kuten köyhien, aseman tunnistamisessa ja ihmisarvoisen elämän edellytysten luomisessa.

Arvot osoittavat, kuinka oikeus tunkeutuu varsin yksityiselle ja intiimille elämäntilalle. Se ottaa pohjimmiltaan kantaa siihen, millaista on hyvä elämä. Näyttääkin siltä, että itsensäkehittämisoikeuden arvot kiinnittyvät eudaimonisen hyvän elämän käsitykseen, jossa yksilö pääsee kukoistamaan ja toteuttamaan kykyjään ja taipumuksiaan, toisinaan hankaluuksien siivittämänä. Jos arvoulottuvuutta hahmotettaisiin kerroksittaisena, eudaimonia olisi sen syvärakennetta.

Itsensä kehittäminen on sekä oikeussääntö että oikeusperiaate. Mitä tulee ohjelmallisuuteen, sitä ei voi pitää yhteensopivana nykyisen, oikeuksien tosiasialiseen toteutumiseen pyrkivän perusoikeusparadigman kanssa. Periaateillakin on konkreetti sisältö, joka tukee niiden toteuttamista. Itsensäkehittämisperiaate muodostuu arvoulottuvuuden pohjalta, ja käsittää sisällöllisesti vapauden, elinikäisyyden ja yhdenvertaisuuden, johon erityisenä piirteenä liittyy varattomuuden esteiden poistaminen. Itsensäkehittämisperiaatetta ei ole aiemmin tunnistettu tässä muodossa, mutta se sisältää kootusti olennaisimmat sisällöt aiemmin esitetyistä oikeusperiaateista sekä muutamien uuden lisäyksen. Itsensäkehittämisperiaatteessa on elementtejä Arajärven kulttuuristen oikeuksien periaateista, Mäkelän monimuotoisista sivistyksellisiä oikeuksia koskevista periaateista sekä Tuorin elinikäisyyden periaatteesta. Aiemmat esitykset itsensä kehittämiseen liittyvistä oikeusperiaateista eivät ole vakiintuneet, jolloin ei muodostu perustetta sitoutua niihin.

Oikeusperiaatteen tunnistamisessa oikeusperiaatteenä on niin ikään tulkinnanvaraisuutta. Tunnistaminen voi tapahtua sisällöllisen merkityksen, arvon tai voiman avulla. Nähdäkseni itsensäkehittämisperiaate läpäisee tunnistamishidon, joka on kaikista tärkein vaihe. Tämän jälkeen soveltamishdot voivat tulla käyttöön normi- ja todellisuusulottuvuuden tilanteissa. Itsensäkehittämisperiaatetta on harvoin edes nostettu punnittavaksi, vaan se on syrjäytetty jo ennen punnintaa, kuten lainvalmistelua koskeva esimerkki osoittaa. Mahdollisuus syrjäyttää periaate tällä tavoin oikeastaan tukee väitettä itsensä kehittämisen periaatteellisuudesta. Periaatteet ovat yleisluonteisia, eivätkä ne ole ehdottomia. Tästä seuraa se, että niiden painoarvo ja toteuttamisen taso vaihtelevat, ja ne voivat olla ristiriidassa keskenään.

Alla olevassa kuviossa esitetään synteesi itsensäkehittämisperiaatteen jäsentämisestä. Erityisesti Alexyn, Dworkinin ja Wilhelmssonin, mutta joiltain osin myös Tuorin, käsitykset oikeusperiaatteista voidaan yhdistää seuraavalla tavalla.

Kuvio 9. Oikeusperiaatteiden synteesi.

Kuviossa hahmotetaan oikeusperiaatteiden muodostumista monitasoisesti, pitäen taustaoletuksen vuorovaikutusta sääntöjen kanssa. Tilannesidonnaisuus on avainasana: *eri tulokulmat painottuvat tulkintatilanteen mukaan*. Esimerkiksi tulkintatilanteessa voidaan päätyä punnitsemaan oikeusperiaatteita, normien ja arvojen suhdetta hahmotettaessa taas arvioimaan oikeudenmukaisuutta.

Ensinnäkin ratkaisutilanteessa on tehtävä punnintaa eri periaatteiden välillä, joita voi olla enemmänkin kuin kuviossa esitetyt kaksi. On huomattava, että eri periaatteilla on usein erilainen arvopohja, mikä aiheuttaa haasteita punnintaan. Periaatteita on punnittava optimointikäskyn mukaisesti, oikeudenmukaisuuteen pyrkien. Näin Alexyn ja Dworkinin periaatekäsitykset täydentävät toisiaan, ja Tuorin tasojen näkökulmasta kyse on oikeuskulttuuriin kasautuneen aineksen käsittelystä. Periaatteiden toteutuminen tai toteutumatta jääminen on kollektiivista, mutta samanaikaisesti se vaikuttaa suoraan yksilöön. Sen vuoksi periaatteet hahmotetaan kuviossa yksilötasolla tapahtuviksi ja toteutuviksi.

Periaatteiden punninta – ja samalla niiden toteuttaminen – on vuorovaikutuksessa Dworkinin politiikkojen kanssa. Tätä tasoa voi kutsua yhteiskunnalliseksi, kun sitä

verrataan edelliseen. Periaatteiden punninnan taustalla on toisin sanoen yhteiseen hyvään tähtäviä poliittisia, sosiaalisia tai taloudellisia tavoitteita. On huomattava, että moniarvoisessa yhteiskunnassa vallitsee arvopluralismi,⁶⁶⁹ eikä politiikoista ole yksimielisyyttä. Osittain tästä syystä oikeuden tilaa kuvaa fragmentaatio, joka ei sinänsä ole uusi ilmiö, vaan pikemminkin oikeudelle ominainen piirre. Vahvan valtiollisen ja positivistisen, koherenssiin pyrkineen oikeuden aikakausi oli lähinnä poikkeus suuresta, fragmentaation värittävästä oikeuden kehityslinjasta.⁶⁷⁰ Fragmentaatio ulottuu myös periaatteisiin, ja samalla se johtaa niin sanotun suuren suunnitelman puutteeseen. Pienet kertomukset ilmentävät fragmentaatiota ja kokonaiskoherenssin puutetta.⁶⁷¹ Kuviossa pienet kertomukset johdattavat jälleen usein eri periaatteiden luokse, joiden arvoperusta voi olla erilainen.

Näyttää siltä, että itsensä kehittämisen kertomuksen taustalla olevat sivistyksen ja hyvinvoinnin suuret suunnitelmat⁶⁷² ovat niin ikään pirstaloituneet. Ei ole yhtä yhteistä kertomusta tai suurta suunnitelmaa, eikä siten edes sivistyksellisten oikeuksien alan kokonaiskoherenssia. Tällöin pienten kertomusten – kuten itsensä kehittämisperiaatteen, ja siihen kiinnittyvien arvojen – merkityksen voisi ajatella korostuvan. Kun itsensä kehittämisperiaate nähdään pienenä kertomuksena, se voi tulla sovelletuksi, arvioiduksi tai punnituksi yksittäisissä tilanteissa. Itsensä kehittämisperiaatteen kohdalla näin ei ole kuitenkaan käynyt, vaan se on jäänyt muiden periaatteiden ja politiikkojen tallomaksi. Tässä luvussa on oikeutettu itsensä kehittämisen asema oikeusperiaatteena, määritelty sille sisältö sekä tunnistettu keskeisimmät itsensä kehittämisen taustalla vaikuttavat arvot. Koska edellä sanottua ei ole aiemmin tehty, on johdonmukaista, että itsensä kehittämisen arvoulottuvuuden ilmentyminen on ollut puutteellista. Arvoulottuvuuden konkretisoituminen vaatiikin tukea oikeuden muilta ulottuvuuksilta.

⁶⁶⁹ Länsimaisen filosofian valtavirta on kuitenkin vahvasti nojautunut monistiseen traditioon, josta esimerkiksi jäljempänä käsiteltävä John Rawlsin oikeudenmukaisuusteoria on yksi ilmentymä. Arvopluralistisen käsityksen mukaan sen sijaan ajatellaan, että jotkut arvot voivat kyllä olla universaaleja, mutta ne eivät kuitenkaan ole palautettavissa minkään yksittäisen suuren arvon tai ”superarvon” alaisuuteen. Lisäksi arvot voivat olla ristiriidassa tai yhteismitattomia keskenään. Nähdäkseni arvopluralismi kuvaa vallitsevaa todellisuusulottuvuutta monistista näkökulmaa autenttisemmin. Ks. Kuosmanen 2010.

⁶⁷⁰ Ks. Letto-Vanamo 2013.

⁶⁷¹ Ks. Wilhelmsson 2004.

⁶⁷² Tällä viitataan niihin suuriin kehityskulkuihin, joita on tarkasteltu luvussa 2.

4 ITSENSÄKEHITTÄMISOIKEUS NORMINA

4.1 Arvojen kautta normeihin

Tässä luvussa tutkitaan normiulottuvuudessa itsensäkehittämisoikeuden luovaa ja sitä toteuttavaa sääntelyä. Itsensäkehittämisoikeuden oikeudellinen perusta luodaan perustuslaissa, ja perusoikeutta puolestaan toteutetaan perustuslakia alemman asteisella sääntelyllä. Voimassa oleva lainsäädäntö on lainopillisen tutkimuksen kohde, josta tulkinnan avulla etsitään merkityssisältöä.⁶⁷³ Tutkimuksen kohteena ovat siten oikeusnormit, joilla itsensä kehittämistä säännellään ja varattomuuden esteitä poistetaan. Tutkimustehtävän mukaisesti vastataan kysymykseen siitä, mitä itsensä kehittäminen on, tarkastelemalla lainsäädännön itsensäkehittämisoikeudelle antamaa sisältöä. Lisäksi vastataan kysymykseen siitä, miten itsensä kehittäminen on, rakentamalla itsensäkehittämisoikeuden systematiikkaa. Niin ikään pohditaan normiulottuvuuden suhteutumista arvoulottuvuuteen.

Aluksi tutkitaan vertailevista lähtökohdista muiden valtioiden perustuslakeja ja niihin sisältyviä sivistyksellisiä perusoikeuksia. Tavoite on selvittää, onko muiden valtioiden perustuslaeissa kotimaiseen itsensäkehittämisperusoikeuteen vertautuvaa sääntelyä, jota voisi käyttää peilauspintana itsensäkehittämisoikeutta tutkittaessa. Mukana ovat sekä Pohjoismaat, jotka oikeuskulttuuriltaan muistuttavat suomalaista oikeuskulttuuria, että Baltian maat, joiden perustuslait ovat nuoren ikänsä vuoksi vertailukelpoisia kotimaisten perusoikeuksien kanssa.

Sitten katsahdetaan itsensä kehittämiseen liittyviin ihmisoikeuksiin, sillä itsensä kehittämistä koskeva perusoikeus on saanut vaikutteita TSS-oikeuksia koskevista ihmisoikeussopimuksista. Tämän jälkeen itsensäkehittämisoikeuden syntyä analysoidaan kolmivaiheisena prosessina, joka muodostuu perusoikeusuudistusta koskevasta perusoikeuskomitean mietinnöstä, perusoikeustyöryhmän mietinnöstä ja hallituksen esityksestä. Näin määritellään oikeudelle sisältöä ja toisaalta systematisoidaan sen luonnetta. Ensimmäiseksi sanottu toteutetaan lainopillisella analyysillä, jälkimmäinen teoreettisen jäsennyksen ja erilaisten oppien avulla. Itsensä kehittämistä hahmotetaan oikeutena ja vapautena soveltaen Wesley Newcomb Hohfeldin oikeuden

⁶⁷³ Ks. Hirvonen 2011, s. 36–38.

käsitteeseen liittyvää teoriaa. Kun lainsäädännön sisältö asetetaan Hohfeldin kehikoon, oikeuden luonteesta on mahdollista ymmärtää enemmän kuin vain yksittäisiä säännöksiä tarkastelemalla. Itsensäkehittämisoikeuden ominaisuuksia jäsennetään myös dialektiikan tilassa, joka johdattaa tavallisen lain tasoisen sääntelyn tarkastelemiseen.

Tavallisen lain tasolla on tutkittava yhtäältä sivistysoikeuden ja toisaalta sosiaali-oikeuden alaan kuuluvaa sääntelyä. Itsensä kehittämisen osalta keskitytään sitä suoraan toteuttavaan sääntelyyn, ei siis sääntelyyn, joka voi välillisesti vaikuttaa itsensä kehittämiseen.⁶⁷⁴ Itsensä kehittämisen toiminnot ja ilmiöt asettuvat sekä yksityisen että julkisen alueelle, ja kuten historiallinen tarkastelu osoitti, niitä on otettu enenevässä määrin oikeusnormein hallittaviksi. Julkinen valta ja markkinat luovat tilaa itsensä kehittämiseksi, jolloin itsensä kehittämisestä muodostuu samalla toiminto, jossa julkinen ja yksityinen kohtaavat.⁶⁷⁵ Tässä luvussa keskitytään kuitenkin sääntelyyn, jolla julkinen valta hallinnoi itsensä kehittämistä, ja julkisen ja yksityisen suhdetta sivutaan seuraavassa pääluvussa.

Itsensä kehittämiseen liittyvä varattomuuden esteiden poistaminen johdattaa sosiaalisten oikeuksien äärelle siltä osin, kun kyse on sosiaalisista etuuksista. Niitä koskevaa sääntelyä tutkitaan itsensäkehittämisoikeudesta käsin toimeentulon turvan tavoitteen, kattavuuden ja yhdenvertaisuuden näkökulmista. Tulkinnessa kiinnitetään erityistä huomiota sääntelyn tavoitteisiin ja arvoperustaan. Oletuksena on, että arvoulottuvuus heijastuu normiulottuvuuden sisältöön ensinnäkin yksittäisten lakien tavoitteiden muodossa. Toiseksi oletetaan, että lainsäädännössä määritellään puitteita ja keinoja tavoitteiden saavuttamiseksi. Hajanaisesta lainsäädännöstä kootaan yksilön itsensäkehittämisoikeuteen ja varattomuuden esteiden poistamiseen liittyvä sääntely, ja hahmotetaan sitä kokonaisuutena. Viimeisenä sanottu merkitsee mahdollisten suurten linjojen tai yhtäläisyyksien etsimistä, siis eräänlaista systematisointia.

Oikeuden kolmiulotteisuudessa oikeusnormit ovat kokoelma sääntelyä, joka ei välttämättä tarkoita ihanteellisinta tai täydellisintä lainsäädäntöä. Voimassa oleva lainsäädäntö edustaa tietystä historiallisesta ja yhteiskunnallisesta ympäristöstä vallitsevia käsityksiä ja arvioita. Oikeusnormit käsittävät osan siitä, mitä todellisuusulottuvuuteen sisältyy ja millaisia arvoihin liittyviä kriteereitä todellisuusulottuvuudessa

⁶⁷⁴ Tällä tarkoitetaan sitä, että esimerkiksi itsensä kehittämisen palveluiden rahoitukseen liittyvää sääntelyä ei tarkastella yksityiskohtaisesti. Vaikka rahoitus liittyy olennaisesti muun muassa vapaan sivistystyön laitosten toimintaan, sen yksityiskohtainen tarkastelu ei ole tässä yhteydessä ja tässä tutkimuksessa tehdyin rajauksin tarkoituksenmukaista yksilöiden itsensäkehittämisoikeuden kannalta.

⁶⁷⁵ Ks. Karhu 2004, s. 79–80.

ilmenee.⁶⁷⁶ Arvo- ja normiulottuvuuden välille muodostuu jatkumo ja vuorovaikutteinen suhde, jonka tässä luvussa suuntautuu arvoista kohti oikeusnormeja.

4.2 Sivitykselliset perusoikeudet Pohjoismaissa ja Baltiassa

4.2.1 Vertailun lähtökohdat

Tässä jaksossa tehtävän vertailun tarkoitus on selvittää, onko muiden valtioiden perustuslaeissa itsensäkehittämisoikeyteen vertautuvaa perusoikeutta. Hypoteesi on, että itsensäkehittämisoikeyus on verrattain ainutlaatuinen, eikä täysin vastaavaa perusoikeussäännöstä ole muualla. Hypoteesin perusta on muodostunut köyhyiden ja sivistyksen historiaa koskevassa luvussa, jossa suomalaisen sivistyskäsityksen ja sosiaaliturvan kehityksen todettiin kehittyneen melko omalakisesti vahvistuneen nationalismin myötä.

Hypoteesia testataan vastaamalla kysymykseen siitä, millaista sivistyksellisiä oikeuksia koskevaa sääntelyä Pohjoismaiden ja Baltian maiden perustuslaeissa on. Vertailumaiden sivistyksellisiä perusoikeuksia tutkitaan siitä lähtökohdasta, mitä sivistykselliset oikeudet kotimaisessa perusoikeussääntelyssä sisältävät. Toisin sanoen huomio kiinnittyy koulutuksellisiin oikeuksiin (peruskoulutus ja muu koulutus), kulttuuriin oikeuksiin ja itsensäkehittämisoikeyteen sekä tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapauteen. Erityinen kiinnostus kohdistuu ensinnä siihen, onko muissa perustuslaeissa itsensäkehittämisoikeyutta vastaavaa oikeutta ja toiseksi siihen, turvaatanko sivistykselliset oikeudet maksuttomina tai varattomuuden estämättä. Tässä yhteydessä ei tarkastella sivistyksellisten oikeuksien mahdollista konkurrenssia esimerkiksi sosiaalisten oikeuksien tai yhdenvertaisuusoikeuksien kanssa, eritoten kansallisten sosiaaliturvajärjestelmien moninaisuuden vuoksi.

Eri valtioiden perustuslaeilla on yhtäläisyyksiä niin muodollisesti kuin sisällöllisesti, mutta yhtäaikaaisesti ne ovat kansallisen historian ja kulttuurin tuotteita. Erot edellyttävät herkkyyttä oikeudelliselta vertailulta.⁶⁷⁷ Edellä sanottu tiedostaen Pohjoismaiden ja Baltian maiden perustuslakeja käsitellään syventymättä niiden historiaan ja kulttuuriin. Tarkastelussa ovat yhtäläisyydet ja erot, mutta ilman pyrkimystä

⁶⁷⁶ Reale 1973, s. 376.

⁶⁷⁷ Vrt. Fredman 2011.

selittää niiden syitä.⁶⁷⁸ Vertailevassa lähestymistavassa on erilaisia asteita ja tasoja, joista tässä sovellan Jaakko Husan määrittelemää ensimmäisen asteen vertailua. Sitä voidaan käyttää etsittäessä malleja kotimaisen oikeuden kehittämiseen tai kritiikkiin. Ensimmäisen asteen vertailu ei pyri systemaattisuuteen eikä syvällisyyteen,⁶⁷⁹ ja tämänkaltainen ote on riittävä hypoteesin testaamiseksi.

Vertailtavat valtiot ovat valikoituneet kahdella kriteerillä, joko (oikeus)kulttuurin tai perustuslain iän perusteella.⁶⁸⁰ Katsauksessa tarkastellaan ensin Ruotsin⁶⁸¹, Norjan, Tanskan ja Islannin sivistyksellisiä perusoikeuksia. Pohjoismaat ovat suhteellisen vertailukelpoisia historiallisten, kulttuuristen ja oikeudellisen yhtäläisyyksien ansiosta.⁶⁸² Erona kyseisten valtioiden välillä on se, että Suomi, Ruotsi ja Tanska kuuluvat Euroopan unioniin, toisin kuin Norja ja Islanti, joskin unionijäsenyys on historiallisesti katsoen verrattain tuore. Pohjoismaiselle valtiosääntöoikeudelliselle perinteelle on ominaista paikallinen ja kansallinen demokratia, valtion ja kansan suvereniteetti, parlamentaarinen valta ja enemmistöperiaate, jotka ovat vaikuttaneet pohjoismaiseen oikeudelliseen ja poliittiseen ajatteluun. Pohjoismaita on myös tunnetusti pidetty hyvinvointivaltiollisuuden edelläkävijöinä.⁶⁸³ Ikäkriteerin perusteella mukana ovat Viro, Latvia ja Liettua, joiden perustuslait vertautuvat iältään suomalaisiin perusoikeuksiin. Sekä Pohjoismaiden että Baltian maiden oikeusjärjestykset noudattavat pääpiirteittäin mannereurooppalaista perinnettä.⁶⁸⁴ Kaikissa käsitellyissä oikeusjärjestyksissä tärkeimmät oikeuslähteet ovat kirjallisia, perustuslaki hierarkiassa ylimpänä.

⁶⁷⁸ Jakso ei siten ole oikeusvertailua, mutta siinä on oikeusvertailun elementtejä. Ks. Husa 2013, s. 25–39.

⁶⁷⁹ Husa 2010, s. 715.

⁶⁸⁰ Samansuuntaisesti ks. HE 309/1993 vp, s. 9.

⁶⁸¹ Ruotsi on kenties tavanomaisin vertailukohde, kun tehdään oikeusvertailua laajasti ymmärrettyinä – sillä tarkoitan tässä paitsi tutkimusmetodia, myös esimerkiksi lain säätämisen yhteydessä tehtävää vertailua sen yleiskielisemmässä merkityksessä. Suomen ja Ruotsin oikeusjärjestelmässä ja yhteiskuntarakenteessa onkin paljon yhtäläisyyksiä, vaikka tässä yhteydessä ei olekaan tarpeen erityisesti korostaa Ruotsin perustuslakeja.

⁶⁸² On silti tunnistettu, että Pohjoismaiden valtiosääntöhistoriassa on oletettua vähemmän jaettua perustaa. Tämä tulee ymmärrettäväksi sitä taustaa vasten, että niin sanotut alkuperäiset valtiot, Tanska ja Ruotsi, taistelivat keskenään ja niiden kehitys on ollut toisistaan erillistä. Sitten viiden Pohjoismaan on hahmotettu jakautuvan itäiseen (Suomi, Ruotsi) ja läntiseen (Norja, Tanska, Islanti) valtiosääntöiseen traditioon, joita erottaa esimerkiksi tuomioistuinjärjestelmän piirteet ja jopa syvärakenteen ominaisuudet. Yhtenäisyys on siis melko nuorta ja ilmenee pikemmin pintatasolla. Ks. Suksi 2018.

⁶⁸³ Ks. Nergelius 2006, s. 3–4.

⁶⁸⁴ Norjan valtiosäännössä on kaikuja myös common law -perinteestä, ks. Ferrari 2015, s. 97–98.

4.2.2 Pohjoismaat

Norjan perustuslaki (*Kongeriket Norges Grunnlov*) on Euroopan vanhimpia perustuslakeja. Se astui voimaan vuonna 1814, ja sitä pidetään Yhdysvaltojen ja Ranskan perustuslakeja seuranneena, vallankumouksellisena perustuslakina. Ajalle tyypillisesti perustuslaissa on esimerkiksi ihmisoikeusluettelo, joka on ajallisesti tarkasteltuna edistyksellistä.⁶⁸⁵ Nykynäkökulmasta ihmisoikeuksien luettelomaisuus tarkoittaa kuitenkin lähinnä perusoikeussäännösten niukkuutta ja epäsystemaattisuutta.⁶⁸⁶ Norjan perustuslaista tulikin arvopainotteisempi yksilöiden oikeuksien ja kansainvälisen kehityksen vahvistumisen myötä vasta 2010-luvun ensimmäisellä puoliskolla.⁶⁸⁷

Norjan perustuslain ihmisoikeuksia koskevaan E-osaan sisältyy kaksi sivistykseksiä oikeuksia turvaavaa säännöstä. Julkisen vallan on luotava sellaiset olosuhteet, että saamelaiten on mahdollista säilyttää ja kehittää kieltään, kulttuuriaan ja elämäntapaansa (108 §). Tämä on ainoa kulttuurisia oikeuksia koskeva perusoikeussäännös. Lisäksi jokaiselle turvataan oikeus koulutukseen (109 §), ja erikseen säädetään vielä lasten oikeudesta peruskoulutukseen. Julkisen vallan on myös varmistettava pääsy toisen asteen koulutukseen sekä yhtäläiset mahdollisuudet⁶⁸⁸ korkeakoulutukseen pätevyden perusteella.

Ruotsissa sen sijaan on neljä perustuslakina pidettävää säädöstä: hallitusmuoto (*regeringsformen*, 1974), vallanperimysjärjestys (*successionsordningen*, 1810), painovapausasetus (*tryckfrihetsförordningen*, 1949⁶⁸⁹) ja sananvapausperustuslaki (*yttrandefrihetsgrundlagen*, 1991). Näiden lisäksi on valtiopäiväjärjestys (*riksdagsordningen*, 2014), joka asemoituu perustuslain ja tavallisen lain välimaastoon. Ruotsissa ei ole perustuslakituomioistuinta, eikä mikään tuomioistuin ylipäätään ota vahvasti kantaa perustuslainmuokaisuuteen. Sen vuoksi kansallista perusoikeuksien suojaamista on kuvattu heikoksi. Kehitystä perus- ja ihmisoikeusmyönteisempään suuntaan on kuitenkin tapahtunut unionijäsenyyden ja kansainvälisen oikeuden lisääntymisen myötä. Historiallisesti katsoen tämän kaltainen kehitys on poikkeuksellista, sillä muiden maiden

⁶⁸⁵ Toinen Norjan perustuslakia ja ylipäätään norjalaista yhteiskuntaa kuvaava piirre on valtiosäännöstä ilmenevä kansallinen ja poliittinen vapaus. Valtion suvereniteettia ehkä vieläkin merkittävämpää on yksilöiden suvereniteetti. Jälkimmäistä on kehitetty edelleen yhtäläisen äänioikeuden ja hyvinvointivaltion luomisen yhteydessä.

⁶⁸⁶ HE 309/1993 vp, s. 10.

⁶⁸⁷ Michalsen 2015, s. 1–5.

⁶⁸⁸ Sanamuoto vastaa Suomen perustuslain 16.2 §:n ilmaisutapaa.

⁶⁸⁹ Tämän historia juontaa juurensa vuodesta 1766.

valtiosääntöperinteet ja -kulttuurit eivät ole koskaan aiemmin juurikaan vaikuttaneet Ruotsin valtiosääntökulttuuriin.⁶⁹⁰

Ruotsin hallitusmuotoon on sisällytetty vuodesta 1974 lähtien Euroopan ihmisoikeussopimusta muistuttava perusoikeusluku. Siinä säädetään jokaisen oppivelvollisen lapsen oikeudesta maksuttomaan peruskoulutukseen julkisessa koulussa (18.1 §). Julkinen valta on vastuussa siitä, että korkeampaa koulutusta on olemassa (18.1 §). Perustuslaissa ei kuitenkaan ole säännöksiä koulutuksen maksullisuudesta, saatavuudesta tai sivistyksellisestä yhdenvertaisuudesta. Lisäksi tutkimuksen vapaus säädetään turvattavaksi lain tasolla (18.2 §), kun taas taiteen vapaudesta tai kulttuurisista oikeuksista ei ole perusoikeussäätelyä.⁶⁹¹ Muutoin TSS-oikeuksia ei turvata erillisin perusoikeussäännöksin, vaan ohjelmallisella säännöksellä (2 §), jonka mukaan yksilön henkilökohtainen, taloudellinen ja sivistyksellinen hyvinvointi on julkisen toiminnan perustavanlaatuisen päämäärä.⁶⁹²

Tanskan perustuslaki (*Danmarks Riges Grundlov*) puolestaan juontaa juurensa vuoteen 1849, jonka jälkeen sitä on muutettu vain muutamia kertoja. Perustuslain keskeiset piirteet ovat siten säilyneet pitkään samoina. Tanskan perustuslaki kuuluu samaan niin kutsuttujen vallankumouksellisten perustuslakien joukkoon Norjan perustuslain kanssa, joskin Tanskan perustuslakia kuvataan varsin rauhanomaiseksi. Tanskan alkuperäinen perustuslaki on saanut vaikutteita valistuksesta ja ranskalaisilta filosofiilta, kuten Montesquieuulta, ja vallanjakoon ja ihmisoikeuksiin liittyvät ajatukset ovat olleet sen keskiössä. Perustuslakia muutettiin vuonna 1953, jolloin siihen lisättiin perusoikeusluettelo.⁶⁹³

Tanskan perustuslain kahdeksannessa luvussa säädetään kansalaisten oikeuksista, ja perusoikeussäännösten ikä näkyy niiden vapausoikeuksiin painottuvassa sisällössä. Euroopan ihmisoikeussopimus meneekin monilta osin edemmäs ihmisoikeuksien turvaamisessa kuin Tanskan perustuslaki. Sen vuoksi Tanskan perustuslakia on perusteltua lukea periaateorientoituneesta lähestymistavasta käsin.⁶⁹⁴ Nykyään Tanskaa pidetään kuitenkin muiden Pohjoismaiden tavoin perus- ja ihmisoikeuksien edelläkävijänä. Tie nykyiseen tilanteeseen ei ole kuitenkaan ollut mutkaton, vaikka

⁶⁹⁰ Ks. Nergelius 2019, s. 315–317.

⁶⁹¹ Oikeuksien luonteesta ja rajoittamisesta ks. Sveriges riksdag 2016, s. 28–33.

⁶⁹² Ks. HE 309/1993 vp, s. 9–10.

⁶⁹³ Krunke & Baumbach 2019, s. 269–270.

⁶⁹⁴ Periaateorientoituneen lähestymistavan mukaan perustuslakiin kirjoitetut säännöt ovat yrityksiä eksplikoida perusoikeusjärjestelmän taustalla olevia periaatteita. Perusoikeudet ovat siis ajassa ja paikassa eläviä periaatteita, joita on tulkittava oikeuksien dynaaminen luonne huomioiden. Tanskan kontekstissa tämä tulee ymmärrettäväksi, kun huomioidaan perustuslain ikä. Tämän tutkimuksen kannalta periaateorientaatiossa tärkeää on myös oikeudenmukaisuuden korostuminen. Länsineva 2002, s. 96–97.

perusoikeusluettelo lisättiin verrattain varhaisessa vaiheessa Tanskan perustuslakiin.⁶⁹⁵ Ehkä osin perustuslakeuksien iän vuoksi Tanskan perustuslain sivistystä koskeva sääntely on varsin suppeaa ja keskittyy ainoastaan koulutukseen (76 §). Koulutusta koskevan perusoikeuden mukaan kaikki kouluikäiset lapset ovat oikeutettuja maksuttomaan opetukseen ensimmäisen asteen kouluissa (*Folkeskole*). Huoltajat voivat myös järjestää niin, että lapsi saa vastaavaa opetusta muualla kuin julkisessa koulussa.

Viiimeisenä Islannin perustuslaki (*Stjórnarskerá lýðveldisins Íslands*) on vuodelta 1944⁶⁹⁶, mutta käytännössä sen perusta on Tanskan perustuslaissa (1849). Islannin valtiosääntöoikeudelliseen kehitykseen vaikutti olennaisesti suhde Tanskaan: Islanti oli personaaliunionissa Tanskan kanssa vuoteen 1944 saakka, jolloin islantilaiset yksipuolisesti julistavat itsenäisyytensä natsien miehittämästä Tanskasta. Itsenäistyneen Islannin perustuslakiin otettiin vaikutteita Tanskan perustuslaista, ja käytännössä Islannin perustuslaki on edelleen hieman muunneltu käänös Tanskan perustuslaista.⁶⁹⁷ Islannin vuoden 2008 taloudellisen, ja sitä kautta laajemminkin yhteiskunnallisen, romahduksen myötä perustuslakia alettiin uudistaa.⁶⁹⁸ Tavoitteena oli ennaltaehkäistä vastaavan tapahtuminen uudelleen, mihin kestävämmälle, läpinäkyvämmälle ja reilummalle yhteiskunnalle rakentuvan perustuslain ajateltiin myötävaikuttavan.⁶⁹⁹ Perustuslain uudistus ei kuitenkaan ole toistaiseksi toteutunut.⁷⁰⁰

Kaikista kattavin uudistus Islannin perustuslakiin tehtiin vuonna 1995, jolloin perustuslakiin lisättiin perus- ja ihmisoikeuksia koskeva luku (VII).⁷⁰¹ Perusoikeuksien iän puolesta Islannin perusoikeudet vertautuvat siten hyvin suomalaisiin perusoikeuksiin, vaikka Islannin valtiosääntö on vanha verrattuna suomalaiseen valtiosääntöön. Onkin kiinnostavaa, että perusoikeusluettelo painottuu enemmän perinteisempiin perusoikeuksiin, kun taas TSS-oikeudet ovat sisällöltään ja laajuudeltaan suhteellisen kapeat.

⁶⁹⁵ Ihmisoikeusajattelun kehittymisestä Tanskassa ks. Jensen 2018.

⁶⁹⁶ Viiimeisimmät muutokset Islannin perustuslakiin on tehty vuonna 2013.

⁶⁹⁷ Perustuslakiin tehtiin tosin heti muutama merkittävä muutos. Näiden seurauksena Islannista tuli Euroopan ensimmäinen valtio, jossa presidentti valittiin demokraattisesti. Lisäksi presidentille annettiin veto-oikeus.

⁶⁹⁸ Itsensä kehittämisen kannalta esityksessä perustuslaiksi ei ollut sisällöllisesti merkittävästi uutta, vaikka perusoikeuslukua oli jäsenelty uudelleen. Luonnoksessa oli joitain huomionarvoisia ehdotuksia, kuten yhdenvertaisuus taloudellisesta asemasta riippumatta (6.1 §), kulttuurin ja tieteen vapaus (17 §), koulutus (maksuton peruskoulutus ja muu koulutus kykyjen mukaan, 24 §) ja kulttuuriperintö (32 §). Esityksessä ei siis ole mitään itsensäkehittämis-oikeuteen vertautuvaa. Ks. Stjórnlagaráð 2011.

⁶⁹⁹ Oddsdóttir 2014.

⁷⁰⁰ Ks. Heffernan 2020a, 2020b.

⁷⁰¹ Oddsdóttir 2014, s. 1209.

TSS-oikeuksista säädetään perustuslain 76 §:ssä, jonka ensimmäinen momentti koskee välttämätöntä huolenpitoa sosiaalisen riskin tilanteissa, kuten sairauden tai työttömyyden aikana. Toisen momentin mukaan lailla taataan jokaiselle yleissivistävä koulutus ja opetus, jotka ovat maksuttomia. Kolmas momentti koskee lasten oikeuksia, lasten oikeutta suojeluun ja huolenpitoon. Lisäksi yhdenvertaisuusperusoikeuteen (65 §) kuuluu yhdenvertaisuus riippumatta taloudellisesta asemasta, mutta tämä on teknisesti irrallinen TSS-oikeuksista. Sivistyksellisiä oikeuksia turvataan siis varsin niukasti, kun perusoikeussäännös ulottuu ainoastaan yleissivistävään koulutukseen. Kulttuuriin tai laajemmin itsensä kehittämiseen liittyviä oikeuksia ei perustuslain tasolla turvata lainkaan.

4.2.3 Baltian maat

Viron perustuslaki (*Põhiseadus*) astui voimaan vuonna 1992, samaan aikaan, kun Suomessa oli käynnissä perusoikeusuudistus. Näin ollen Viron perusoikeudet ovat ajallisesta näkökulmasta hyvin vertailtavissa Suomen perusoikeuksiin. Viron oikeusjärjestys edustaa mannereurooppalaista oikeusjärjestystä ja on saanut vaikutteita erityisesti saksalaisesta oikeudesta, mikä niin ikään lisää vertailukelpoisuutta.⁷⁰²

Viron perustuslain toinen luku sisältää yksilön perusoikeuksia, vapauksia ja velvollisuuksia koskevat säännökset. Koulutusta koskevan perusoikeussäännöksen (37 §) mukaan jokaisella on oikeus koulutukseen. Lailla säädetään tarkemmin koulutuksen pakollisuudesta kouluikäisille lapsille, ja pakollinen koulutus julkisissa kouluissa on ilmaista. Koulutuksen on oltava saavutettavissa, mikä julkisen vallan on turvattava ylläpitämällä koululaitoksia. Jokaisella on oikeus saada opetusta viron kielellä. Tieteen ja taiteen vapaus sekä niiden opetuksen vapaus, ja yliopiston ja tutkimusinstituutioiden autonomia on turvattu (38 §). Kansallisilla vähemmistöillä on kulttuurinsa etujen mukaisesti oikeus perustaa itsehallinnollista toimintaa siten, kuin kansallisten vähemmistöjen kulttuurista autonomiaa koskevassa laissa tarkemmin säädetään (50 §).

Lisäksi jokaisella on oikeus kehittää vapaasti persoonallisuuttaan (19.1 §), ja jokaisen on kunnioitettava ja huomioitava toisten oikeudet ja noudatettava lakia (19.2 §). Persoonallisuuden kehittäminen näyttää tulevan hyvin lähelle itsensä toteuttamista ja kehittämistä, ja samalla sillä on laajasti liitöntöjä muihin perusoikeuksiin, kuten uskonnon- ja sananvapauteen. Oikeus kehittää persoonallisuuttaan vaikuttaa

⁷⁰² Ernits et al. 2019, s. 889.

vapausoikeushenkiseltä, eikä sen toteuttamiseksi aseteta ehtoja tai velvoitteita.⁷⁰³ Siitä huolimatta se on hyvin kiinnostava, sillä minkään muun vertailussa mukana olevan valtion perusoikeudet eivät tule niin lähelle itsensäkehittämisoikeutta kuin Virossa turvattu oikeus kehittää persoonallisuuttaan.

Latvian perustuslaki (*Satversme*) astui voimaan vuonna 1922, ja siihen tehtiin lisäyksiä vuosina 1996 ja 1998, jolloin lisättiin säännökset perustuslakituomioistuintesta sekä perusoikeusluettelo. Perustuslailla on Latviassa ensi sijassa symbolinen rooli, vaikka se sisältääkin perustavanlaatuisimmat institutionaaliset ja prosessioikeudelliset säännökset. Muihin postkommunististen valtioiden perustuslakeihin, kuten Viron ja Liettuan perustuslakeihin, verrattuna Latvian perustuslaki on suhteellisen vähäsanainen ja tiivis, ja painottuu prosessioikeudellisiin säännöksiin. Latvian perusoikeuskulttuuri on saanut niin ikään vaikutteita saksalaisesta valtiosääntöoikeudesta.⁷⁰⁴

Perus- ja ihmisoikeuksia koskeva sääntely on koottu perustuslain kahdeksanteen lukuun, joskin perusoikeuksia voidaan johtaa myös muista perustuslain säännöksistä.⁷⁰⁵ Jokaisella on oikeus ensimmäisen ja toisen asteen koulutukseen maksutta (112 §) ja valtiolle osoitetaan turvaamisvelvollisuus. Lisäksi valtio tunnustaa tieteellisen tutkimuksen ja taiteellisen ja muun luovan toiminnan vapauden (113 §). Kulttuurisia oikeuksia ei turvata yksilöille, mutta etnisillä vähemmistöillä sen sijaan on oikeus säilyttää ja kehittää kieltään sekä etnistä ja kulttuurista identiteettiään (114 §).

Vuonna 1992 voimaan tullut Liettuan perustuslaki (*Lietuvos Respublikos Konstitucija*) muistuttaa niin iältään kuin sisällöltään Viron perustuslakia. Liettuan perustuslaki on tyypillinen totalitaarisen järjestelmän romahduksen jälkeinen, käänteentekevä perustuslaki, jollaisia on Keski- ja Itä-Euroopan valtioissa. Kirjoitustavaltaan Liettuan perustuslaki on melko jäykkä ja yksityiskohtainen. Siinä luodaan myös oikeusperusta perustuslakituomioistuimelle, jolla on keskeinen rooli perus- ja ihmisoikeuksien toteutumisen valvonnassa.⁷⁰⁶

Liettuan perustuslaissa perus- ja ihmisoikeuksia ei ole systemaattisesti koottu yhteen lukuun, vaan sääntely jakaantuu kolmeen lukuun: ihminen ja valtio (luku 2), yhteiskunta ja valtio (luku 3) ja kansallinen talous ja työ (luku 4). Otsikointi ei kerro juurikaan säännösten sisällöstä ja on osin harhaanjohtavaa. Perustuslain toiseen lukuun sisältyy ennen kaikkea perinteisiä vapausoikeuksia, jotka on turvattu yksilöille.

⁷⁰³ Viron perustuslaista hahmottuu viisi yleistä oikeutta, joista yksi on yleinen oikeus vapauteen. Perustuslain 19 § vaikuttaa asettuvan sen alle. Ks. Ernits et al. 2019, s. 906.

⁷⁰⁴ Krūma & Statkus 2019, s. 951–953.

⁷⁰⁵ Krūma & Statkus 2019, s. 963.

⁷⁰⁶ Jarukaitis & Švedas 2019, s. 998–999.

Tästä kuitenkin erottuu säännös, jonka mukaan etnisiin yhteisöihin kuuluvilla kansalaisilla on oikeus vaalia kieltään, kulttuuriaan ja tapojaan (37 §). Sen sijaan perustuslain kolmannessa ja neljännessä luvussa säädetään taloudellisista, sosiaalisista ja sivistyksellisistä oikeuksista, joiden luonnetta pidetään yhteisöllisenä tai yhteiskunnallisena.⁷⁰⁷

Julkisen opetuksen ja koulutuksen on oltava tunnustuksetonta, korkeakoulutus on autonomista ja lisäksi valtio valvoo opetusta ja koulutusta (40 §). Koulutus säädetään pakolliseksi alle 16-vuotiaille ja ilmaiseksi julkisissa kouluissa (perus-, ammatti- ja aikuiskoulutuksessa), ja korkeakoulutukseen on puolestaan pääsy kykyjen mukaan ja hyvin opinnoissaan menestyville turvataan ilmainen korkeakoulutus (41 §). Kulttuuri⁷⁰⁸, tiede ja tutkimus sekä opetus säädetään vapaaksi, ja valtiolle asetetaan velvoite turvata kulttuurin ja tieteen vapaus (42 §). Etnisiin yhteisöihin kuuluvat kansalaiset voivat itsenäisesti hoitaa etniseen kulttuuriinsa, koulutukseensa, hyväntekeväisyiteensä ja avunantoonsa liittyviä asioita, ja valtiolla on turvaamisvelvollisuus (45 §), mikä vaikuttaa osittain päällekkäiseltä 37 §:n kanssa.

4.2.4 Koulutuskeskeisyys sivistyksellisissä perusoikeuksissa

Vertailu vahvistaa hypoteesin siitä, että kotimainen itsensäkehittämis-oikeus on erityislaatuinen ja omaleimainen. Muiden Pohjoismaiden tai Baltian maiden perustuslaeissa ei ole samankaltaista säännöstä. Tutkimustehtävän kannalta tämä tarkoittaa sitä, että siihen vastaamiseen ei saa tukea oikeusvertailun keinoin, ja vastaavasti kotimaisen kontekstin merkitys tutkimustehtävään vastaamisessa vahvistuu.

Vertailun perusteella voi kuitenkin koota huomioita pohjoismaisesta ja balttilaisesta sivistyksellisistä perusoikeuksista koskevasta sääntelystä. Ensinnäkin perustuslain ikä näkyy siinä, millaisia perusoikeuksia turvataan. Poikkeuksena tästä on Islannin perusoikeussäätely, joka vastaa iältään Baltian maiden perusoikeuksia mutta sisältöltään enemmän Pohjoismaiden perusoikeussäätelyä. Baltian maiden perustuslait ovat nuoria, mutta Latvian perustuslaki poikkeaa suppeudessaan ja yksinkertaisuudessaan Viron ja Liettuan perustuslaeista, jotka puolestaan ovat melko seikkaperäisiä.

⁷⁰⁷ On kiinnostava ratkaisu jakaa perusoikeudet eri lukuihin. Lukujen nimeäminen ei vaikuta myöskään olevan täysin onnistunut. Taustalla oleva ajattelu vapausoikeuksista yksilön oikeuksina ja TSS-oikeuksista yhteisöllisinä oikeuksina selittää sekä lukuja että niiden nimeämistä koskevia ratkaisuja. Tästäkään huolimatta ei ole selvää, miksi esimerkiksi uskonnonvapaus tai yhdenvertaisuus on yksilöllinen oikeus, mutta kouluttautuminen on yhteisöllinen oikeus. Ks. Jarukaitis & Švedas 2019, s. 999.

⁷⁰⁸ Tyypillisimmin säädetään taiteen vapaudesta, mutta Liettuan perustuslaissa on tehty valinta turvata kulttuurin vapaus, joka on tulkittavissa taiteen vapautta laajemmaksi.

Ylipäätään perus- ja ihmisoikeuksien sukupolvikehitys näkyy perustuslaeissa, kun verrataan vaikkapa Norjan vapausoikeuspainotteista perusoikeussäätelyä Liettuan monipolviseen säätelyyn.

	perus- koulutus	ilmainen perus- koulutus	toinen aste ⁷⁰⁹	ilmainen toinen aste	muu koulu- tus ⁷¹⁰	tieteen ja/tai ylimmän opetuk- sen vapaus	taiteen vapaus	yhteisöl- liset kulttuu- riset oikeudet
<i>Norja</i>	x		x		x			x
<i>Ruotsi</i>	x	x			x	x		
<i>Tanska</i>	x	x						
<i>Islanti</i>	x	x						
<i>Viro</i>	x	x			x	x	x	x
<i>Latvia</i>	x	x	x	x		x	x	x
<i>Liettua</i>	x	x		x ⁷¹¹	x	x	x	x

Taulukko 2. Sivistykselliset oikeudet Pohjoismaissa ja Baltiassa.

Taulukossa esitetään Pohjoismaiden ja Baltian maiden perustuslakien sivistyksellisiä oikeuksia koskevan säätelyn kohde. Näin havainnollistuu se, että Baltian maissa sivistyksellisiä oikeuksia turvataan perustuslain tasolla laajemmin kuin Norjassa, Ruotsissa, Tanskassa ja Islannissa. Yhteistä kaikille tarkastelluille perustuslaeille on, että koulutuksen turvaaminen nousee ylitse muiden sivistyksellisten oikeuksien. Lisäksi oikeudet, jotka Suomessa määritellään sivistyksellisiksi perusoikeuksiksi, hajaantuvat muuallekin kuin koulutusta koskeviin säännöksiin. Koulutuksen osalta taulukossa erotetaan peruskoulutuksen ja maksuttoman peruskoulutuksen turvaaminen, samoin toisen asteen ja maksuttoman toisen asteen turvaaminen. Kaikissa perustuslaeissa on vähintään peruskoulutusta koskeva säännös, ja se turvataan maksuttomana kaikissa tarkastelluissa valtioissa paitsi Norjassa, jossa yleiseen oikeutta koulutusta koskevaan säännökseen ei sisälly vaatimusta maksuttomuudesta. Toisen asteen

⁷⁰⁹ Kohta on merkitty vain, jos toisen asteen koulutuksesta säädetään erikseen. Mikäli perustuslaissa on yleinen säännös oikeudesta koulutukseen, tämä on merkitty kohtaan ”muu koulutus”.

⁷¹⁰ Muulla koulutuksella tarkoitetaan sekä yleistä säännöstä oikeudesta koulutukseen että oikeutta peruskoulun jälkeiseen koulutukseen. Se sisältää siis kaikki koulutusasteet. Pääsy muuhun koulutukseen voi olla ehdollinen, esimerkiksi kykyihin sidottu.

⁷¹¹ Koskee ammatti- ja aikuiskoulutusta.

koulutuksen ja sen maksuttomuuden turvaaminen perusoikeussäännöksiin on harvinaisempaa.

Maksuttomuuden turvaaminen ulottuu ainoastaan koulutukseen, eikä muihin sivistyksellisten oikeuksien ulottuvuuksiin liitetä lainkaan kysymystä yksilöllisistä taloudellisista resursseista ja niiden vaikutuksesta oikeuksien toteutumiseen. Toisaalta tämä tulee ymmärrettäväksi, mikäli muuta sivistyksellisiä oikeuksia koskevaa säätelyä ei ole tai se liittyy tieteen, ylimmän opetuksen ja taiteen vapauteen. Varattomuuden aiheuttamien esteiden poistaminen olisi relevantti kulttuuristen oikeuksien kohdalla, mutta niitä ei turvata yksilöllisinä oikeuksina yhdessäkään tarkastellussa perustuslaissa,⁷¹² eikä täysin itsensä kehittämiseen vertautuvaa oikeutta ole olemassa Pohjoismaiden tai Baltian maiden⁷¹³ perustuslaissa. Kulttuurisia oikeuksia koskeville perusoikeussäännöksille on ominaista se, että oikeudet ovat yhteisöllisiä, eivät yksilöllisiä. Oikeudet eivät myöskään kosketa mitä tahansa yhteisöjä, vaan esimerkiksi Norjassa ainoastaan saamelaisia. Baltian perustuslaissa kulttuuriset oikeudet kuuluvat kulttuurivähemmistöille tai etnisille vähemmistöille.

Pohjoismaiset perustuslait kuuluvat maailman vanhimpien perustuslakien joukkoon, mistä Suomi on poikkeus. Eroavaisuudet suomalaisen ja muiden pohjoismaisten perustuslakien välillä eivät kuitenkaan rajoitu perustuslain ikään, vaan myös perusoikeuksien sisältöön ja laajuuteen. Suomen perustuslailla onkin ehkä enemmän yhteneväisyyksiä balttilaisten perustuslakien kanssa. Yhteneväisyydet näkyvät ennen sääntelyn iän lisäksi myös sen alassa ja laajuudessa. Yksityiskohtaisemmin tarkasteltuna Suomen perustuslain turvaamat sivistykselliset oikeudet ovat silti erityislaatuisia Baltian maidenkin sivistyksellisiin perusoikeuksiin verrattuina.

Suomen perustuslaissa tehty ratkaisu koota yksilön sivistykselliset oikeudet yhteen säännökseen⁷¹⁴ ja turvata ne laajasti koulutuksen ja itsensä kehittämisen osalta vaikuttaa vertailussa poikkeukselliselta. Ensinnä Suomen perustuslaki menee kaikista pisimmälle koulutuksen taloudellisessa saavutettavuudessa. Vaikka kotimainen perusoikeussäätely ei turvaakaan koko koulutuspolun ajaksi maksutonta koulutusta, se turvaa varallisuudesta riippumattoman oikeuden kouluttautua. Kun koulutus ja

⁷¹² Ainoastaan Liettuan perustuslaissa asetetaan valtiolle velvollisuus turvata kulttuurin vapaus, mutta sillä tarkoitettaneen lähinnä taiteen vapautta.

⁷¹³ Viron perustuslain persoonallisuuden kehittämisen vapaus on luonteeltaan ehkä enemmän vapaus kuin oikeus.

⁷¹⁴ Voidaan myös väittää, että Suomen perustuslaissa sivistykselliset oikeudet ovat hajaantuneet useisiin perusoikeuksiin, kun tätä tarkastellaan kulttuuristen oikeuksien näkökulmasta. Tällöin kokonaisuus muodostuu sivistyksellisten oikeuksien (16 §), kielellisten ja kulttuuristen oikeuksien (17 §) sekä ympäristöön ja kulttuuriperintöön liittyvän vastuun (20.1 §) ympärille. Näistä ainoastaan 16 § kohdistuu suoraan yksilöön, kun taas muut ovat enemmän yhteisöllisiä oikeuksia.

itsensä kehittäminen turvataan varattomuuden sitä estämättä, sivistys tullaan kiinnittääneeksi sosiaalisiin oikeuksiin, mitä voi niin ikään pitää suomalaisen sivistysperusoikeuden erityispiirteenä. Itsensäkehittämisoikeuden yksilöön kohdistuva vaikutus erottaa sen niin ikään vertailukohteistaan, sillä se turvaa nimenomaisesti yksilön oikeutta kehittää itseään, kun taas muualla kulttuuriset oikeudet turvataan yhteisöllisinä oikeuksina. Itsensäkehittämisoikeus näyttäytyy näin useammasta näkökulmasta ainutlaatuiselta.

4.3 Itsensä kehittämisen kehittyminen

4.3.1 Perustana ihmisoikeudet

Ihmisoikeussopimukset ovat oikeudellisesti velvoittavia, kansainvälisiä sopimuksia, joissa turvataan yhtäläisesti erityisen painavia ja perustavanlaatuisia oikeuksia jokaiselle ihmiskunnan jäsenelle. Toisin kuin ennen perusoikeusuudistusta, nykyään perus- ja ihmisoikeudet ovat sisällöllisestikin jossain määrin päällekkäisiä.⁷¹⁵ Ihmisoikeussopimukset ovat vaikuttaneet kansallisiin perustuslakeihin sekä sääntöjen että yleisten oppien tasolla. Suomessa oikeuden kansainvälistymisellä on ylipäättään ollut valtiosääntöistävä vaikutus; valtiosääntöisen aineksen, ja aivan erityisesti perus- ja ihmisoikeuksien, merkitys on vahvistunut laajasti oikeuden eri aloilla.⁷¹⁶ Muutoksista, ja jopa unionin perusoikeuskirjasta, huolimatta perustuslait ovat yhä vahvan kansallisia. Itsensäkehittämisoikeus on sillä tavoin kiinnostava, että ihmisoikeussopimukset eivät tunne sitä käsitteenä, mutta sen elementtejä on paikannettavissa esimerkiksi kulttuurisista oikeuksista.

Perusoikeuksia uudistettaessa Suomi oli ratifioinut noin neljäkymmentä kansainvälistä ihmisoikeussopimusta, joista suurin osa oli Yhdistyneissä kansakunnissa (YK), Euroopan neuvostossa (EN) ja Kansainvälisessä työjärjestössä (ILO) laadittuja sopimuksia. Erityisen suuri merkitys niin lainvalmistelussa, eduskunnan toiminnassa, lainvalvonnassa, viranomaisissa ja tuomioistuimissa oli muodostunut YK:ssa laadituille taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia koskevalle sopimukselle (TSS-sopimus, SopS 6/1976) sekä kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskevalle yleissopimukselle (KP-sopimus, SopS 8/1976).⁷¹⁷ Seuraavaksi katsahdetaan

⁷¹⁵ Ks. Ojanen & Scheinin 2011a, s. 172.

⁷¹⁶ Ks. Ojanen 2014.

⁷¹⁷ HE 309/1993 vp, s. 8.

muutamisiin tärkeimpiin ihmisoikeussopimuksiin keskittyen erityisesti koulutusta ja kulttuuria koskeviin määräyksiin, mutta joiltain osin myös sosiaaliin oikeuksiin. Pyrkimyksenä on paikantaa sopimuksista itsensäkehittämisöikeuden elementtejä.

Ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus (YK 1948) ei ole oikeudellisesti velvoittava, mutta se on merkittävä siinä mielessä, että se on vaikuttanut moniin sen jälkeen solmittuihin ihmisoikeussopimuksiin. Julistuksen 26 artiklaan sisältyy määräyksiä opetuksen saamisesta, alkeis- ja perusopetuksen maksuttomuudesta ja yhdenvertaisuudesta sekä opetuksen tavoitteista ja opetuksen valinnasta. Julistuksen 27 artiklan mukaan ”Jokaisella on oikeus vapaasti osallistua yhteiskunnan sivistyselämään, nauttia taiteista sekä päästä osalliseksi tieteen edistyksen mukanaan tuomista eduista.”⁷¹⁸ Määräyksessä ei erikseen mainita vähävaraisten oikeuksia, mutta vapaan osallistumisen yhtäläinen mahdollistuminen edellyttää heikompiosaiten tukemista.⁷¹⁹ Lisäksi perusopetuksen maksuttomuudesta ja yhdenvertaisuudesta voi varovasti johtaa yhdenvertaisuuspyrkimyksiä ulottuviksi myös muuhun sivistykseen. Sivistyksen taloudellista saavutettavuutta tukee edelleen julistuksen 22 artiklan määräys siitä, että jokaisella on oikeus sosiaaliturvaan sekä oikeus nauttia ihmisarvolle ja yksilöllisen olemuksen vapaalle kehitymiselle välttämättömiä taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia. Artiklan 25 mukaan jokaisella on oikeus riittävään elintäsoon, joka tosin vaikuttaa tyypistävän eksistenssiminimiin.⁷²⁰ Ihmisoikeuksien julistus luo näin pohjan toisistaan erillisille mutta toisiaan edellyttävälle sivistyksellisille ja sosiaalisille oikeuksille, jotka tukevat oikeudenmukaisuuspyrkimyksiä.

TSS-sopimuksen 15 (1) artiklan mukaan jokaiselle kuuluu oikeus ottaa osaa kulttuurielämään,⁷²¹ päästä osaksi tieteen kehityksen ja sen soveltamisen eduista sekä nauttia tieteellisten, kirjallisten tai taiteellisten tuotteidensa henkisille ja aineellisille eduille suodusta suojasta. Määräykset turvaavat siten sekä kulttuurista nauttimista että sen tuottamista. Oikeudet turvataan jokaiselle ja niiden toteuttamisessa on pyrittävä tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen. Sopimuksen 15 (2) artiklan mukaan ”sopimusvaltioiden on tämän oikeuden täydellisen toteuttamisen saavuttamiseksi ryhdyttävä toimenpiteisiin, jotka ovat välttämättömiä tieteen ja sivistyksen säilyttämisen,

⁷¹⁸ Lisäksi 27 artikla suojaa tutkijoiden ja taiteilijoiden henkisiä ja aineellisia etuja, mikä liittyy sivistyksellisten oikeuksien ammattimaiseen puoleen.

⁷¹⁹ Lisäksi 2 artiklan mukaan julistuksen oikeudet ja vapaudet kuuluvat kaikille ilman minkäänlaista omaisuuteen perustuvaa erotusta.

⁷²⁰ Vaikka tässä yhteydessä korostetaan erityisesti sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien vuorovai-kutteista suhdetta, hyvin monien perus- ja ihmisoikeuksien voi katsoa olevan konkurrenssissa. Esimerkiksi kansalaisoikeuksien ja poliittisten oikeuksien toteutumisen edellytyksenä on tavanomaisesti jonkinasteinen sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien toteutuminen. Ks. Brown 2016, s. 63–65.

⁷²¹ Sivistyksellisen osallistumisoikeuden epämääräisyyttä on pidetty esteenä valtion vastuun toteutumiselle. Ks. Stamatopoulou 2007, s. 107.

kehittämisen ja levittämisen kannalta”. Ei siis riitä, että valtio toteuttaa 15 artiklan määräämiä sivistyksellisiä oikeuksia vain haluamissaan määrin, vaan on pyrittävä niiden täydelliseen toteuttamiseen. Ei myöskään riitä, että valtio säilyttää saavutetun tason, vaan tiedettä ja sivistystä on aktiivisesti kehitettävä, mikä on yhteydessä vaatimukseen oikeuden täydellisestä toteutumisesta. Näin julkiselle vallalle muodostuu positiivinen toimintavelvoite, jota sopimuksen 2 (1) artikla tukee. Sen mukaan valtio toteuttaa oikeuksia käytettävissä olevien voimavarojen mukaan, kaikin soveltuvin keinoin ja varsinkin lainsäädäntötoimenpitein, edeten asteittain kohti oikeuksien toteuttamista kokonaisuudessaan. Vähävaraisten näkökulmasta kulttuuristen oikeuksien toteutumista tukee TSS-sopimuksen 9 artikla, jonka mukaan sopimusvaltiot tunnustavat jokaiselle oikeuden sosiaaliturvaan. Lisäksi sopimuksen 11 (1) artiklassa määrätään jokaisen oikeudesta saada itselleen ja perheelleen tyydyttävä elintaso, joka tarkoittaa riittävää ravintoa, vaateetusta ja sopivaa asuntoa sekä oikeutta elinehtojen jatkuvaan parantamiseen. Tämä luo perustan kehittää sosiaaliturvaa kattavammaksi ja riittävämmäksi.

YK:n talous- ja sosiaalikomitean 13. yleiskommentin perusteella voidaan hahmottaa sivistyksellisen yhdenvertaisuuden ulottuvuuksia.⁷²² Ensinnäkin sivistyksen on oltava saatavilla (*availability*), mikä tarkoittaa ennen kaikkea palveluiden riittävää määrällistä saatavuutta. Palveluiden yhdenvertainen saavutettavuus (*accessibility*) käsittää niin syrjinnän kiellon, fyysisen saavutettavuuden kuin taloudellisen saavutettavuuden. Palveluiden saavutettavuutta on arvioitava erityisesti haavoittuvien ryhmien, kuten vähävaraisten, näkökulmasta. Sivistyspalveluiden laatu (*acceptability*) tarkoittaa niiden parissa työskentelevien ammatillista osaamista ja pätevyyttä. Lisäksi palveluiden on oltava mukautuvia (*adaptability*) yhteisöjen ja yhteiskunnan tarpeisiin nähden.⁷²³

Siinä missä TSS-sopimuksen lähtökohdat ovat valtiota toimintaan velvoittavat, KP-sopimuksen mukaan valtiot sitoutuvat kunnioittamaan ja takaamaan jokaiselle alueellaan olevalle ja oikeuspiiriinsä kuuluvalla yksilölle sopimuksessa tunnustetut oikeudet ilman syrjintää, yhdenvertaisuuteen pyrkien (2 artikla). KP-sopimuksen määräykset ovat vapausoikeuspainotteisia,⁷²⁴ mutta niitä ei voida pitää irrallisina TSS-oikeuksista:

⁷²² Yleiskommentti koskee TSS-sopimuksen 13 artiklaa eli oikeutta koulutukseen, mutta sen on tulkittu olevan analogisesti sovellettavissa myös muihin sivistyksellisiin oikeuksiin. Ks. Lavapuro, Ojanen, Rautainen & Valtonen 2016, s. 50–51.

⁷²³ General Comment No. 13 1999, s. 2–3.

⁷²⁴ KP-sopimuksen 26 artiklassa kielletään kaikenlainen syrjintä ja 27 artiklassa määrätään, että vähemmistöiltä ei saa kieltää oikeutta nauttia omasta kulttuuristaan, tunnustaa ja harjoittaa omaa uskontoaan tai käyttää omaa kieltään. Jälkimmäisellä on kiistatta kytkökset kulttuurisiin oikeuksiin. Artiklojen on

- - Ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen mukaisesti kansalaisvapauksia ja poliittista vapautta sekä vapautta pelosta ja puutteesta nauttivan vapaan ihmisen ihanne voidaan saavuttaa vain, jos luodaan olosuhteet, joissa jokainen saattaa nauttia kansalaisoikeuksistaan ja poliittisista oikeuksistaan sekä taloudellisista, sosiaalisista ja sivistyksellisistä oikeuksistaan - ⁷²⁵

YK:n keskeisimmät ihmisoikeussopimukset, TSS-sopimus ja KP-sopimus, limityvät ja tukevat sisällöllisesti toisiaan. Syyt kahden erillisen sopimuksen laatimiselle juontavat poliittisten ideologioiden eroavaisuuksista, sillä yhteistä ymmärrystä perustavanlaatuisista ihmisoikeuksista ei ollut. Neuvostovaltiot puolustivat sosialistiseen yhteiskuntaan sopivia TSS-oikeuksia, kun taas lännessä KP-oikeuksia pidettiin demokratian perustana ja oltiin huolestuneita TSS-oikeuksista, joiden toteuttaminen edellyttää myös taloudellisia resursseja.⁷²⁶

Vaikka TSS- ja KP-sopimus olivat olleet perusoikeuksia uudistettaessa voimassa jo muutaman vuosikymmenen ajan, kansallinen ihmisoikeusajattelu sai muutoksen sykäyksen vähitellen vasta Euroopan ihmisoikeussopimuksen ja siihen myöhemmin tehtyjen lisäpöytäkirjojen (SopS 18–19/90) tultua voimaan vuonna 1990. Tuolloin alkoi muotoutua velvollisuus soveltaa ihmisoikeussopimusten määräyksiä päätösten perusteina esimerkiksi kansallisissa tuomioistuimissa.⁷²⁷ Toisaalta ihmisoikeussääntelyä pidettiin laintasoisena, mikä ilmenee Euroopan ihmisoikeussopimuksen voimaansaattamista koskevasta perustuslakivaliokunnan lausunnosta. Sen mukaan sopimus on samassa asemassa kuin lait yleensä, kun se saatetaan voimaan lailla. Poikkeuksena ovat tulkintatilanteet, joissa *lex specialis derogat legi generali* tai *lex posterior derogat legi priori*.⁷²⁸

Edellisillä ihmisoikeussopimuksilla on jaettu maaperä siinä mielessä, että Euroopan ihmisoikeussopimus on tehty Euroopan neuvoston puitteissa, ja neuvosto on vaikuttanut myös YK:n ihmisoikeusjärjestelmiin. Euroopan ihmisoikeussopimus keskittyy kuitenkin kansalais- ja poliittisten oikeuksien sekä perusvapauksien takaamiseen, eikä siihen siten sisälly sivistyksellisiä tai sosiaalisia oikeuksia. Tämä on osaltaan seurausta pyrkimyksestä luoda järjestelmä, jonka valtionsisäinen täytäntöönpano olisi sopimuksella perustettujen elinten valvottavissa. Sopimusta täydennettiin kuitenkin jo vuonna 1952 ensimmäisellä lisäpöytäkirjalla, johon sisältyy myös oikeus

tulkittu, niin yhdessä kuin erikseen, asettavan valtiolle positiivisen toimintavelvoitteen edistää vähemmistöjen kulttuureja esimerkiksi lainsäädännöllä ja taloudellisella tuella. Tähän tulkintaan voidaan päätyä tulkitsemalla KP-sopimusta yhdessä TSS-sopimuksen kanssa. Ks. Arajärvi 2006, s. 143.

⁷²⁵ KP-sopimus, johdanto-osa.

⁷²⁶ Puta-Chekwe & Flood 2011, s. 41–42.

⁷²⁷ Ks. Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 12.

⁷²⁸ PeVL 2/1990 vp, s. 2.

koulutukseen (2 artikla).⁷²⁹ Artiklan mukaan keneltäkään ei saa kieltää oikeutta koulutukseen⁷³⁰ ja vanhemmilla on vapaus valita lapsilleen omien uskonnollisten ja aatteellisten vakaumustensa mukainen kasvatus ja opetus.⁷³¹ Ensimmäisenä kansainvälisenä koulutusta koskevana sopimusasiakirjana lisäpöytäkirjan koulutusta koskeva artikla saattoi toimia koulutuksellisten oikeuksien suunnannäyttäjänä, mutta nykyään merkitys näyttää lähinnä symboliselta.

Euroopan neuvoston piirissä laadittiin ihmisoikeussopimuksen jälkeen sosiaalisia oikeuksia koskeva Euroopan sosiaalinen peruskirja (SopS 44/1991, uudistettu 80/2002). Sen tarkoitus on turvata ja edistää sosiaalisia oikeuksia asettaen niille vähimmäistason, ja määräykset ovat sopimusvaltioita velvoittavia. Sosiaaliturvan kannalta keskeisin on oikeus sosiaaliturvaan (12 artikla), joka muodostuu kolmitasoisesti. Ensinnäkin sopimuspuolet sitoutuvat luomaan sosiaaliturvajärjestelmän ja pitämään sitä yllä. Toiseksi sosiaaliturvajärjestelmä on pidettävällä tyydyttävällä tasolla, joka määräytyy Euroopan sosiaaliturvakoodin (European Code of Social Security, ETS nro 48) edellyttämän tason mukaisesti.⁷³² Kolmanneksi sosiaaliturvan tasoa on pyrittävä asteittain nostamaan. Sosiaaliturvan on siten oltava jatkuvasti kehittyvä, yhteiskunnallisen kehityksen edellyttämän tason mukainen. Sopimus sisältää määräyksiä koskien oikeutta ammatilliseen koulutukseen (10 artikla), vammaisten koulutuksellista asemaa (15 artikla) sekä siirtotyöntekijöiden ja heidän perheidensä oikeuksia koulutuksen alalla (19 artikla). Tässäkin sopimuksessa sivistykselliset oikeudet tyypistyvät koulutukseen.

Euroopan sosiaalisessa peruskirjassa huomioidaan lasten erityinen asema, ja siinä määrätään sekä lasten oikeudesta suojeluun (7 artikla) että erikseen lasten ja nuorten oikeudesta sosiaaliseen, oikeudelliseen ja taloudelliseen suojeluun (17 artikla).⁷³³ Peruskirjalla on yhtymäkohtia lapsen oikeuksien sopimuksen (SopS 60/1991) kanssa.

⁷²⁹ HE 22/1990 vp, s. 1–3.

⁷³⁰ Negatiivisen muotoilun on tulkittu osoittavan, että määräys ei aseta positiivista toimintaveloitetta julkiselle vallalle siinä mielessä, että sen olisi järjestettävä yksilön toivomaa koulutusta. Ks. HE 22/1990, s. 10.

⁷³¹ Perus- ja ihmisoikeudet kuuluvat lähtökohtaisesti kaikille iästä riippumatta, ja poikkeuksen muodostavat vain oikeudet, joiden käyttämiseen on säädetty ikäraja, kuten vaalioikeudet. Lapsella on siis uskonnonvapaus, mutta samalla lapsi on riippuvainen vanhempien ja mahdollisen uskonnollisen yhteisön päätöksistä ja toiminnasta. Ks. Hakalehto & Helander 2021, s. 116–151.

⁷³² Euroopan sosiaaliturvakoodi asettaa sekä määrällisiä että laadullisia vaatimuksia ohjaten minimitaso sosiaaliturvaetuuksille, kuten työttömyysetuudelle, eläkkeille ja perhe-etuuksille. Uudistettua Euroopan sosiaalista peruskirjaa hyväksyttäessä todettiin, että Suomi ei täytä kaikkia sosiaaliturvakoodin vaatimuksia, eikä Suomi olekaan voimaan saattanut sitä. Toisaalta Suomi on sitoutunut sosiaaliturvakoodin toteuttamiseen peruskirjan 12 (2) nojalla. Ks. Sakslin 2003, StVL 4/2002 vp; sosiaaliturvakoodin tulkinnasta ks. Nickless 2002.

⁷³³ Uudistetun peruskirjan hyväksymisestä ks. HE 229/2001.

Lapsen oikeuksien sopimus on muutoinkin sisällöltään päällekkäinen monen kansalais- ja poliittisia oikeuksia sekä taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia turvaavan ihmisoikeussopimuksen kanssa. Lapsen oikeuksien sopimus turvaa alaikäisten lasten ihmisoikeudet. Lapset⁷³⁴ poikkeavat täysi-ikäisistä oikeudelliselta toimintakyvyltään sekä tuen ja suojan tarpeeltaan, minkä vuoksi lapset muodostavat erityisen oikeussubjektiryhmän. Lapsen oikeuksien sopimuksen lähtökohta on se, että lapsi on oikeuksiensa haltija. Sopimus kuvaakin siirtymää lasten suojelemisesta lasten oikeuksien suojelemiseen. Sen soveltamisen taustan eräänlaisena superperiaatteena on lapsen etu, joka on kaiken soveltamisen perusta.⁷³⁵ Yleisperiaatteina on huomioitava lapsen oikeus kehitykseen, syrjimättömyys ja osallisuus.⁷³⁶

Lapsen oikeuksien sopimuksessa turvataan sekä koulutukseen että muuhun itsensä kehittämiseen ja kulttuuriin liittyviä oikeuksia (28–31 artiklat), joissa korostuu erityisellä tavalla oikeus kehitykseen⁷³⁷. Sopimuksen 31 artiklan mukaan sopimusvaltiot tunnustavat lapsen oikeuden lepoon ja vapaa-aikaan, ikänsä mukaiseen leikkimiseen ja virkistystoimintaan sekä vapaaseen osallistumiseen kulttuurielämään ja taiteisiin. Tätä on pidetty sopimuksen erityispiirteenä, ja se turvaakin itsensä kehittämistä muita ihmisoikeussopimuksia laajemmin. Valtiolle asetetaan 31 artiklassa positiivinen toimintavelvoite edistää lapsen oikeutta osallistua kaikkeen kulttuuri- ja taide-elämään sekä kannustaa sopivien ja yhtäläisten mahdollisuuksien tarjoamista kulttuuri-, taide-, virkistys- ja vapaa-ajantoimintoihin. Näiden oikeuksien toteutuminen on tärkeää lapsen kokonaisvaltaiselle kehitykselle ja samalla ne ilmentävät sitä, että itsensä kehittäminen ei tapahdu ainoastaan formaalin koulutuksen piirissä.⁷³⁸ Lapsen oikeuksien sopimukseen sisältyy myös lapsen oikeus nauttia sosiaaliturvasta (26 artikla) sekä oikeus ruumiillisen, henkisen, hengellisen, moraalisen ja sosiaalisen kehityksensä kannalta riittävään elintasoon (27 artikla)⁷³⁹. Lapsen huoltaja on ensisijaisesti taloudellisessa vastuussa lapsesta, mutta mikäli huoltaja ei kykene elatukseen, valtiolla on velvollisuus ryhtyä tarpeellisiin toimiin. Kun sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia

⁷³⁴ Lapsen oikeuksien sopimuksessa lapsella tarkoitetaan jokaista alle 18-vuotiaasta henkilöä (1 artikla).

⁷³⁵ On kuitenkin todettu, että lapsen edun toteutumisessa on ongelmia. Lapsen edun kotimaisesta, eurooppalaisesta ja kansainvälisestä käsitteellisestä ymmärryksestä ks. Sormunen 2021.

⁷³⁶ Ks. Hakalehto 2018, s. 35–54.

⁷³⁷ Kehityksen käsitettä ei määritelty sopimuksen valmisteluvaiheessa. Sittemmin oikeuden kehitykseen on katsottu tarkoittavan kehityksen turvaamista ja hyvinvoinnin varmistamista esimerkiksi perustarpeista huolehtien. Lapsen oikeuksien sopimuksen 29 artiklasta saa niin ikään tukea kehityksen ymmärtämiseksi, sillä sen mukaan koulutuksen tulee pyrkiä lapsen persoonallisuuden, lahjojen sekä henkisten ja ruumiillisten valmiuksien mahdollisimman täyteen kehittämiseen. Kehityksen voi ajatella yleisemminkin ulottuvan näille neljälle alueelle.

⁷³⁸ Ks. Hakalehto 2018, s. 42–43.

⁷³⁹ Tätä voi jälleen pitää kehityksen moninaisuuden ilmentymänä.

tulkitaan yhdessä, voidaan päätellä, että varattomuus ei saa muodostua esteeksi esimerkiksi lapsen harrastukselle.⁷⁴⁰

Unescon yleissopimus (SopS 59/1971) syrjinnän vastustamiseksi opetuksen alalla sisältää määräyksiä koulutuksellisista oikeuksista,⁷⁴¹ mutta ei kuitenkaan laajemmin sivistyksellisistä oikeuksista. Sopimuksen 1 artiklassa kielletään kaikenlainen syrjintä, joka voi liittyä esimerkiksi taloudelliseen asemaan ja jonka tarkoituksena tai vaikutuksena on tasa-arvoisen kohtelun mitätöiminen tai heikentäminen opetuksen alalla. Toisin sanoen artiklassa tunnistetaan koulutuksellisten ja sivistyksellisten oikeuksien sekä yhdenvertaisuuden vuorovaikutus. Tästä voi johtaa analogiaa sivistyksellisiin oikeuksiin myös laajemmin. Pyrkimys erojen tasaamiseen ja yhdenvertaisuuden lisäämiseen näyttää keskeiseltä ja on perustellusti laajennettavissa nonformaaleihin ja informaaleihin sivistyksen muotoihin.

Viimeisenä on mainittava Euroopan unionin perusoikeuskirja, joka on pikemmin asiakirja kuin ihmisoikeussopimus. Perusoikeuskirjaan on koottu koko unionin perusoikeuksiksi katsottuja oikeuksia. Niihin lukeutuvat esimerkiksi oikeus koulutukseen (14 artikla), yhdenvertaisuus lain edessä (20 artikla) sekä kulttuurinen, uskonnollinen ja kielellinen monimuotoisuus (22 artikla)⁷⁴². Sosiaaliturvaa ja toimeentulon turvaa koskeva 34 artikla jää kuvailevalle tasolle. Sen mukaan unioni tunnustaa oikeuden sosiaaliturvaetuksiin ja sosiaalipalveluihin, samoin kuin unioni tunnustaa oikeuden toimeentuloturvaan ja asumisen tukeen yhteiskunnallisen syrjäytymisen ja köyhyyden torjumiseksi. Kaikkiaan perusoikeuskirjassa ei perusteta uusia oikeuksia, vaan kootaan olemassa olevia oikeuksia yhteen. Koko asiakirjaa ja sen syntyä voi pitää poliittisena kompromissina, ja sen asema olikin aluksi epäselvä. Perusoikeuskirjasta tuli velvoittavaa unionioikeutta Lissabonin sopimuksen⁷⁴³ myötä vuonna 2009.⁷⁴⁴

Yhteenvetona voi todeta, että sivistyksellisten ihmisoikeuksien koulutuspainotteisuudesta huolimatta sivistykselliset ihmisoikeudet ulottuvat koulutusta laajemmalle.

⁷⁴⁰ Ks. Järvinen 2019.

⁷⁴¹ Sopimuksen koulutus oikeudellisilla määräyksillä on päällekkäisyyksiä muiden sopimusten kanssa. Esimerkiksi sopimuksen 4 artikla on pitkälti TSS-sopimuksen 13 ja 15 artikloita vastaava. Ks. Tuori 2011a, s. 607–608.

⁷⁴² Määräyksen mukaan ”Unioni kunnioittaa kulttuurista, uskonnollista ja kielellistä monimuotoisuutta.” Minkäänlaista turvaamis- tai toteuttamisvelvollisuutta ei muodostu.

⁷⁴³ Ks. Lissabonin sopimus Euroopan unionista tehdyn sopimuksen ja Euroopan yhteisön perustamis- sopimuksen muuttamisesta (66/2009), Tasavallan presidentin asetus Euroopan unionista tehdyn sopimuksen ja Euroopan yhteisön perustamissopimuksen muuttamisesta tehdyn Lissabonin sopimuksen voimaansaattamisesta ja sopimuksen lainsäädännön alaan kuuluvien määräysten voimaansaattamisesta annetun lain voimaantulosta (67/2009).

⁷⁴⁴ Ks. esim. Ojanen 2003, Walkila 2011.

Muina sivistyksellisinä ihmisoikeuksina korostuvat tieteen ja taiteen vapaus sekä oikeus nauttia niiden tuloksista, ja oikeus omaan kieleen ja kulttuuriin. Perusopetusta koskevat kaikista täsmällisimmät määräykset, kun taas muun koulutuksen suhteen ihmisoikeussopimusten määräykset eivät yleisesti ottaen aseta yhtä selkeää velvoitetta valtiolle. Sosiaaliset oikeudet ovat puolestaan melko yleisellä, eivät kovin velvoittavalla tasolla. Niiden olemassaoloa edellytetään, mutta niiden tasosta tai laajuudesta ei ole täsmällisiä määräyksiä. Ihmisoikeussopimukset luovatkin pikemmin tilan ja muodon oikeudelle kuin määräävät yksityiskohtaisesti siitä, miten valtion on määräystä toteutettava.

Taloudellisista, sosiaalisista ja sivistyksellisistä oikeuksista puhuttaessa sivistyksellisten oikeuksien ulottuvuus⁷⁴⁵ näyttää jäävän usein maininnan varaan. Toisinaan käy niinkin, että sivistykselliset oikeudet tippuvat joukosta kokonaan pois. Syitä tälle on haettu niin ihmisoikeusasiantuntijoiden halusta pitää matalaa profilia ollakseen provosoimatta kulttuurirelativisteja kuin kulttuurin käsitteen epävakaisuudesta ja muuttuvasta luonteesta. Sivistyksellisiä oikeuksia saatetaan peräti pitää luksusoikeuksina, jotka voivat toteutua tai olla toteutumatta sitten, kun hengissä säilymisen edellytyksistä on huolehdittu. Äärimmillään voidaan ajatella, että sivistykselliset oikeudet ovat uhka, sillä ne mahdollistavat esimerkiksi normien ulkopuolisen⁷⁴⁶ taiteen luomisen ja siitä nauttimisen. Kaiken kaikkiaan institutionaalisen tuen puuttuminen on omiaan heikentämään kulttuurisia oikeuksia.⁷⁴⁷ Nämä seikat tekevät myös sivistyksellisistä oikeuksista kiinnostavan tutkimuskohteen.

Olennaista ihmisoikeuksien kannalta on se, että viimeistään Ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksesta lähtien TSS-oikeudet on tunnustettu ihmisarvon ja ihmisen kehityksen kannalta välttämättömiksi. TSS-oikeuksien taustalta onkin sopimuksesta riippumatta paikannettavissa ihmisarvo ja identiteetti, jotka liittyvät varsin yksityisiin ja yksilöllisiin asioihin.⁷⁴⁸ Ihmisarvo on perustavanlaatuisena elementtinä läsnä myös kotimaisen itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuudessa. Samalla korostuu se, että itsensä kehittämiseen liittyvät oikeudet voivat kohdistua yksilöön,

⁷⁴⁵ Vaikka englanninnois kuuluukin ”economic, social and cultural rights”, johdonmukaisuuden nimissä käytän viimeisimmän suomennoksenä tässä yhteydessä sivistyksellisiä oikeuksia. Tarkennuksena on kuitenkin mainittava, että ihmisoikeussopimusten tarkoittamaa kulttuuria voi jäsentää esimerkiksi YK:n piirissä käytettävien kolmen tason avulla. Ensinnäkin on kulttuuri materiaalisessa mielessä, tuotteina ja muina aineellisia ilmentyminä. Toiseksi kulttuuri on olemassa taitteellisenä tai tieteellisenä prosessina. Kolmanneksi kulttuuria voi lähestyä antropologisesti, elämäntapana, joka koostuu ennen kaikkea aineettomista elementeistä. Ks. Stamatopoulou 2007, s. 108–109.

⁷⁴⁶ Normien ulkopuolisuudesta esimerkkinä käy neitsythuorakirkko, jonka oikeudellisesta analyysistä ks. Hoikka & Rautiainen 2009.

⁷⁴⁷ Stamatopoulou 2007, s. 1–6.

⁷⁴⁸ Ks. Puta-Chekwe & Flood 2011, s. 40, Stamatopoulou 2007, s. 37.

eivätkä välttämättä ryhmään, kuten monet kulttuuriset oikeudet. Lisäksi yhdenvertaisuuden vaatimus läpäisee sivistykselliset ihmisoikeudet, ja sen voi ajatella ulottuvan taloudelliseen yhdenvertaisuuteen sivistyksessä. Yhdenvertaisuutta on toteutettava mahdollisimman laajasti pyrkien tilanteen mukaan muodolliseen ja tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen, tarvittaessa positiivista erityiskohtelua⁷⁴⁹ käyttäen. Tämä tulee lähelle niin itsensäkehittämisperiaatteen yhdenvertaisuuspyrkimystä kuin itsensä kehittämisen arvoulottuvuuden oikeudenmukaisuutta. Vaikka ihmisoikeudet sisältävät itsensäkehittämisoikeuden elementtejä, yksikään sivistyksellinen tai sosiaalinen ihmisoikeus ei vastaa täysin kotimaista itsensäkehittämisoikeutta.

4.3.2 Itsensä kehittämisen muotoutuminen perusoikeusuudistuksessa

Ihmisoikeudet asettivat perusoikeusuudistuksessa säädetyille perusoikeuksille vähimmäistason.⁷⁵⁰ Perusoikeusuudistuksella oli siten ihmisoikeussopimusten asemaa vahvistava vaikutus, kun kansallista perusoikeussuojaa ja kansainvälistä ihmisoikeussuojaa integroitiin. Samalla uudistus ilmensi sitä, kuinka arvot edeltävät oikeusnormeja ja suodattavat osaksi niitä. Perusoikeuksia uudistettaessa arvot olivat jo olemassa, kun ne eksplisiittisesti tuotiin osaksi normiulottuvuutta. Valtiosäännön perusarvoiksi määriteltiin ihmisarvon loukkaamattomuus, yksilön vapauden ja oikeuksien turvaaminen sekä oikeudenmukaisuuden edistäminen yhteiskunnassa. Keskeisenä arvoja ja tavoitteita toteuttavana keinona pidettiin taloudellisten, sosiaalisten ja sivistyksellisten oikeuksien lisääminen perustuslakiin. Yleisinä tavoitteina oikeuksien lisäämisen ohella oli laajentaa perusoikeusjärjestelmän henkilöllistä soveltamisalaa sekä nykyaikaistaa ja täsmentää järjestelmää.⁷⁵¹

Vielä 1990-luvun alussa oltiin tilanteessa, jossa vanhan hallitusmuodon perusoikeusluettelo ei vastannut kansainvälistä ihmisoikeuskehitystä. Ennen

⁷⁴⁹ Positiivisen erityiskohtelun käsite ei kuitenkaan ole täysin vakiintunut sivistyksellisten oikeuksien ja koulutuspolitiikan kontekstissa. Positiivisen erityiskohtelun käsitteestä ks. Nieminen & Ojanen 2019, s. 189–198; positiivisen erityiskohtelun käsitteen ongelmallisuudesta koulutuksen rahoituksen yhteydessä ks. Kalenius, Rautiainen & Järvinen 2022.

⁷⁵⁰ Kansainvälisten sopimusten kansallisessa voimaan saattamisessa on sekä monistisia että dualistisia piirteitä, vaikka perusratkaisu onkin luonteeltaan enemmän dualistinen. Sopimukset ja muut velvoitteet on saatettava valtiosisäisesti voimaan ennen kuin ne tulevat osaksi oikeusjärjestystä (PL 94 § ja 95 §). Perustuslain 22 § on tulkittavissa niin, että se edellyttää perus- ja ihmisoikeuksien yhteensovittamista. Se on perusta perus- ja ihmisoikeusmyönteiselle laintulkinnalle, joka velvoittaa julkista valtaa valitsemaan lainsoveltamistilanteessa vaihtoehdon, joka edistää parhaiten perus- ja ihmisoikeuksien toteuttamista. Kotimainen perusoikeussuoja on usein korkeampi kuin ihmisoikeussopimusten edellyttämä taso. Ks. Ojanen & Scheinin 2011a, s. 179–180, 184–192.

⁷⁵¹ HE 1993/309 vp, s. 1, PeVM 25/1994 vp, s. 2.

perusoikeusuudistusta Suomen perusoikeusjärjestelmässä oli useita puutteita suhteessa ihmisoikeussopimusten vaatimuksiin. Puutteet eivät liittyneet ainoastaan TSS-oikeuksien käytännöllisesti katsoen lähes täydelliseen puuttumiseen, vaan myös esimerkiksi syrjintäkieltoihin ja vähemmistöjen oikeuksiin. Lisäksi ongelmalliseksi oli muodostunut se, että hallitusmuoto turvasi perusoikeudet vain Suomen kansalaisille, kun taas ihmisoikeussopimusten lähtökohtana on oikeuksien turvaaminen kaikille valtion oikeudenkäyttöpiirissä oleville henkilöille kansalaisuudesta riippumatta. Perusoikeusuudistuksen keskeisenä tavoitteena olikin täydentää perusoikeuksia lisäämällä Suomen hallitusmuotoon tärkeimmät taloudelliset, sosiaaliset ja sivistykselliset oikeudet. Huomiota oli kiinnitettävä erityisesti tosiasiallisiin mahdollisuuksiin toteuttaa oikeuksia.⁷⁵²

Perusoikeusjärjestelmään ja perusoikeuksien sisältöön ja sovellettavuuteen oli kohdistunut kritiikkiä pitkään ennen perusoikeusuudistusta. Yhden näkemyksen mukaan Suomen perusoikeusjärjestelmä oli vanhentunut jo sitä säädettäessä vuonna 1919 sen vuoksi, että siihen heijastui edellisen vuosisadan elementtejä. Hallitusmuodossa turvattiin lähinnä perinteisiä vapausoikeuksia sekä säätyerioikeuksia, joita ei nykykäsityksen valossa voi nimittää perusoikeuksiksi. Säätyerioikeudet eivät olleet yhtäläisiä ja yhdenvertaisia, ja niiden lakkauttaminen oli välttämätön osa uudistusta.⁷⁵³ Toinen keskeisistä ongelmista oli perusoikeuksien sisällön ja merkityksen onttaus. Perusoikeuksista poikkeamisen mahdollistaneen poikkeuslakikäytännön ansiosta perusoikeudet oli mahdollista tehdä tehottomiksi ja keskustelua käytiin ennen kaikkea siitä, missä järjestyksessä yksittäiset lait oli säädettävä. Perusoikeusuudistuksen toteuttamista koskevassa toivomusaloitteessa edellytetään, että TSS-oikeudet ”taataan tarkoituksenmukaisimmalla tavalla”. Lisäksi siinä ilmaistaan tavoite siitä, että perusoikeusuudistus ”mahdollisimman pitkälle lisää kansalaisten itsehallintoa ja mahdollistaisi kansalaiskontrollin keskitettyyn vallankäyttöön nähden”.⁷⁵⁴

Perusoikeusuudistus toteutettiin 1990-luvun ensimmäisellä puoliskolla, kun sitä oli ensin suunniteltu muutama vuosikymmen ja siihen liittyen oli laadittu asiakirjoja,⁷⁵⁵ jotka eivät kuitenkaan johtaneet uudistukseen. Sinänsä esimerkiksi toinen valtiosääntökomitea oli yksimielinen siitä, että TSS-oikeudet on turvattava perustuslaissa tehokkaasti. Sen sijaan sitä, miten oikeudet otetaan perustuslakiin, ei

⁷⁵² Ks. HE 309/1993 vp, s. 5–6, Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 12.

⁷⁵³ Hallberg 2011, s. 29, 32–33.

⁷⁵⁴ TA 1/1991 vp.

⁷⁵⁵ Valtiosääntökomitean välimietintö KM 1974:27, yhteenvedo lausunnoista KM 1975:88, perusoikeuskomitea 1977 ei antanut mietintöä.

ratkaistu.⁷⁵⁶ Tähän tiivistyy se, mikä oli esillä aina uudistuksen toteutumiseen asti: yleisellä tasolla oikeuksista voidaan olla yksimielisiä, toisin kuin yksityiskohdista ja toteuttamisen tavoista.

Seuraavaksi tarkastellaan perusoikeusuudistusta vaihe vaiheelta itsensä kehittämisen näkökulmasta noudatellen keskeisten asiakirjojen ilmestymisjärjestystä. Kokonaisuus muodostuu perusoikeuskomitean mietinnön, perusoikeustyöryhmän mietinnön ja hallituksen esityksen ympärille. Asiakirjoissa käsitellään sivistyksellisiä oikeuksia pääasiassa siten, että koulutus ja itsensä kehittäminen limittyvät keskenään. Sen vuoksi tässäkin niitä ei eroteta täysin toisistaan, vaan tarkastelussa on tarkoituksenmukaisilta osin mukana myös koulutuksen näkökulmaa.

Perusoikeuskomitean mietintö

Perusoikeuskomitea aloitti perusoikeuksien uudistamistyön laatimalla mietinnön perusoikeuksien uudistamisen tarpeesta sekä uusista perusoikeuksista. Sivistyksellisten oikeuksien osalta mietintö pohjaa snellmanilaiseen ajatukseen koulutuksesta yhteiskunnan henkisen ja aineellisen perustan luojana, joka luo talouden, tieteen ja tekniikan kehityksen edellytyksiä. Mietinnössä kasvatusta ja koulutusta pidetään tärkeänä niin yksilön kuin yhteiskunnan kannalta, vaikka lopulta niillä nähdään olevan ennen kaikkea välinearvoa.⁷⁵⁷

Komitean muotoilemaan, oikeutta opetukseen ja sivistykseen koskevaan säännökseen (15 §)⁷⁵⁸ sisältyy miltei kaikki ne elementit, jotka tulivat osaksi lopullista sivistysperusoikeutta. Samalla se on lähtöpiste, jota vasten voi hahmottaa sivistysperusoikeuden muodon ja sisällön hienovaraisempia muutoksia uudistuksen edetessä.

Jokaisella on oikeus kykyjensä, taipumustensa ja erityisten tarpeidensa mukaisesti saada opetusta ja kehittää itseään. Oppivelvollisuudesta säädetään lailla.

Julkisen vallan on järjestettävä maksuton yleissivistävä ja ammatillinen perusopetus sekä turvattava muun yleissivistävän, ammatillisen ja ylimmän opetuksen saatavuus.

Tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapaus on turvattu.

Jokaisella on oikeus ylläpitää yksityistä oppilaitosta sen mukaan kuin lailla säädetään.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ KM 1975:88, s. 121.

⁷⁵⁷ KM 1992:3, s. 363.

⁷⁵⁸ Käsitteiden käyttö ei ole yhtenäistä ja johdonmukaista; asiakirjassa käytetään niin kasvatuksen, koulutuksen, kulttuurin kuin itsensä kehittämisen käsitteitä määrittelemättä tarkemmin niitä tai niiden suhteita.

⁷⁵⁹ KM 1992:3, s. 363.

Opetuksen saaminen ja itsensä kehittäminen esiintyvät ehdotetussa säännöksessä rinnakkain, samanarvoisena toimintana, jota koskevat samanlaiset ehdot. Jokaisella on *oikeus* opetuksen saamiseen ja itsensä kehittämiseen, mitä voi pitää institutionaalisen tason oikeudenmukaisuuden ilmentymänä. Erityisinä tarpeina pidetään ennen kaikkea fyysistä, psyykkistä tai sosiaalista vammaisuutta, mutta myös kielellisiä seikkoja, vähemmistöön kuulumista sekä vakaumusta. Kyvyt ja taipumukset ovat henkilökohtaisia edellytyksiä opetuksen omaksumiseen, ja niiden voidaan mietinnön mukaan ajatella asettavan oikeudelle yhteiskunnallisesti hyväksytyjä rajoituksia. Kun tätä tulkitaan Nussbaumin kykyajattelusta käsin, jokaisella on erilaiset tarpeet kykyjen turvaamiseksi. Oikeudenmukaisuus toteutuu vasta, kun turvataan tarpeita, jotka edellyttävät kykyjen toteutumista. Yksilötason oikeudenmukaisuus ei edes lähtökohtaisesti välttämättä toteudu. Kaikkea ei taata kaikille, eikä oikeus ole subjektiivinen, vaan se on kytköksissä henkilökohtaisiin ominaisuuksiin sekä yhteiskunnassa ilmeneviin tarpeisiin. Ilmeisesti on niin, että kouluttautumisella ja itsensä kehittämisellä on oltava yhteiskuntaa hyödyttäviä vaikutuksia. Samalla kuitenkin yleisenä pyrkimyksenä on koulutuksellinen tasa-arvo, ja lisäksi tunnistetaan elinikäisen oppimisen periaate.⁷⁶⁰ Nussbaumin ajattelusta käsin tulkittuna taas korostuu yksilölähtöisyys, eli jokainen voi itse määrittellä itsensä kehittämisen tavan. Sen tukeminen johtaa oikeudenmukaisuuteen ja hyvinvointiin.

Komitean mukaan ”itsensä kehittäminen on ymmärrettävä laajana eri elämänalueille ulottuvana toimintana”. Mietinnössä on itsensä kehittämisen toimintojen lista, jota on sittemmin pidetty sellaisenaan itsensä kehittämisen sisältönä.⁷⁶¹ Mietinnön mukaan itsensä kehittämisellä on vahvoja yhtymäkohtia esimerkiksi tiedon hankintaan, tieteelliseen ja taiteelliseen toimintaan, taiteesta nauttimiseen sekä liikunnan ja muun ruumiinkulttuurin⁷⁶² harjoittamiseen. Julkinen valta luo edellytyksiä edellisille *muun muassa* kirjastoja ja kulttuuri- ja liikuntalaitoksia ylläpitämällä sekä avustamalla tieteen, taiteen ja liikunnan harjoittamista.⁷⁶³ Perusoikeuskomitean mietintö luo näin pohjaa itsensä kehittämisen moniulotteiselle ja evolutiiviselle tulkinnalle, sillä siinä ei määritellä itsensä kehittämisen sisältöä tyhjentävästi tai lopullisesti.

⁷⁶⁰ KM 1992:3, s. 363, 367–368.

⁷⁶¹ Ks. esim. Mäkelä 2013a, s. 263.

⁷⁶² Ruumiinkulttuuri tarkoittaa liikuntaa ja urheilua. On arvoituksellista, tarkoitetaanko ruumiinkulttuurilla jotakin sellaista, mitä sitä edeltävään liikuntaan ei sisälly.

⁷⁶³ KM 1992:3, s. 368.

Perusoikeuskomitean ehdottamaan perusoikeussäännökseen ei sisälly suoraan julkisen vallan turvaamisvelvollisuutta⁷⁶⁴ eikä oikeuksien yhtäläisyyden vaatimusta. Siihen ei myöskään sisälly vaatimusta oikeuden turvaamisesta varattomuuden aiheuttamista esteistä huolimatta, eikä perusteluihin liioin sisälly arviointia varallisuuden vaikutuksesta oikeuden toteutumiseen. Sen sijaan esitetään sekä yleissivistävän että ammatillisen perusopetuksen maksuttomuutta, ja julkiselle vallalle osoitettavaa velvollisuutta turvata muun opetuksen saatavuus. Formaalin opetuksen ja koulutuksen merkitys näyttävät nousevan ylitse muiden siitä huolimatta, että itsensä kehittäminen esiintyy opetuksen saamisen rinnalla.⁷⁶⁵ Maksuton perusopetus vastaa hallitusmuodon sääntelyä, mutta ehdotus maksuttomuuden laajentamisesta ammatilliseen perusopetukseen on uusi.⁷⁶⁶ Sille löytyy linkkejä snellmanilaiseen ajatteluun, sillä Snellman piti työväestöä yhteiskunnan moottorina, ja väestön kouluttaminen oli ensiarvoisen tärkeää taloudellisen kehityksen ja kilpailukyvyn kannalta. Maksuton koulutus takaa sen, että potentiaalin valjastaminen käyttöön ei jää toteutumatta varattomuuden vuoksi. Opetuksen järjestäminen ja kustannusvastuu asetetaan mietinnössä julkiselle vallalle. Snellmanilaisen ajattelun mukaisesti opetusta on toteutettava sivistyksellisten ja kasvatuksellisten tarpeiden näkökulmasta, eikä mikä hyvänsä opetus siten ole säännöksen kannalta tavoiteltavaa.⁷⁶⁷

Yksi koulutuksen saatavuuden toteuttavista elementeistä on koulutuksen taloudellisen tasa-arvon luominen, vaikka se ei ilmenekään eksplisiittisesti komitean muotoilemasta perusoikeussäännöksestä. Komitean mukaan koulutuksen saatavuus edellyttää kustannusten kohtuullisuutta sekä tosiasiallista mahdollisuutta kouluttautua ja tulla sen aikana toimeen riippumatta tuloista ja varallisuudesta, mikä turvataan peruskoulun jälkeisellä maksuttomalla opetuksella sekä opintotukijärjestelmällä. Mietinnössä tunnustetaan, että opiskelun aikainen toimeentulo liittyy toimeentulon perusturvaan, mutta siitä huolimatta sitä ei voida rinnastaa siihen, sillä koulutus on ”sijoitus tulevaisuuteen”.⁷⁶⁸ Taloudellista yhdenvertaisuutta käsitellään siis ainoastaan

⁷⁶⁴ Toisaalta mietinnössä todetaan, että ”Julkisen vallan toimet, joilla edistetään yksilön mahdollisuuksia kehittää itseään, liittyvät paitsi opetukseen myös kulttuurielämän edistämiseen.” Tulkitsen tämän liittyvän ehkä enemmän tarpeeseen erottaa opetus ja itsensä kehittäminen kuin turvaamisvelvollisuuteen. Kaikkiaan mietinnössä avataan vain vähän käytettyjen käsitteiden sisältöä. Lainauksen perusteella opetus on itsensä kehittämistä, mutta opetuksen ja itsensä kehittämisen välillä vaikuttaisi vallitsevan jonkinlainen erillisuus. Ks. KM 1992:3, s. 368.

⁷⁶⁵ Tätä voisi pitää myös argumenttina sille, että perusoikeussäännöksen lopullisessa muodossa varattomuuden aiheuttamat esteet ulottuvat ainoastaan kouluttautumiseen, eivät lainkaan itsensä kehittämiseen. Tutkimuksen edetessä esitetään perusteluita sille, miksi toisenlainen tulkinta on mahdollinen.

⁷⁶⁶ KM 1992:3, s. 369.

⁷⁶⁷ KM 1992:3, s. 369–370.

⁷⁶⁸ KM 1992:3, s. 370.

koulutukseen liittyen, ei lainkaan itsensä kehittämisen yhteydessä. Näyttää siltä, ettei tässä vaiheessa tunnistettu itsensä kehittämisenkin usein edellyttävän taloudellista saavutettavuutta.

Lisäksi komitea ehdottaa tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapauden turvaamista, mikä luo edellytyksiä kulttuurin kehitykselle. Mietinnön mukaan taiteiden vapaus edistää ja monipuolistaa yhteiskunnallista keskustelua. Tätä voi pitää osin hyötynäkökulmana, joskaan ei yhtä selvästi ja suorasti kuin opetuksen ja itsensä kehittämisen yhteydessä. Julkiselle vallalle määritellään tehtäväksi luoda edellytyksiä taiteiden harjoittamiselle, järjestää mahdollisuuksia nauttia taiteista sekä tyydyttää taiteellisen luomisen tarpeita.⁷⁶⁹ Neljäs momentti puolestaan koskee yksityisten oppilaitosten ylläpitämistä, mitä perustellaan paitsi opetuksen vapaudella, joka turvataan jo edeltävissä momenteissa, myös hallitusmuodon perinteen jatkamisella.⁷⁷⁰

Perusoikeuskomitean mietinnöstä annetuissa lausunnoissa erityisesti TSS-oikeuksia koskevat ehdotukset jakoivat näkemyksiä. Puolueista keskusta ja kokoomus suhtautuivat varauksellisimmin TSS-oikeuksien hallitusmuotoon sisällyttämiseen, kun sen sijaan esimerkiksi SDP piti sosiaalisia oikeuksia koskevia ehdotuksia riittämättöminä ja vasemmistoliitto esitti sosiaalisten oikeuksien sitovuustason nostamista perusoikeuskomitean ehdottamasta.⁷⁷¹ Ministeriöiden ja muiden viranomaisten antamissa lausunnoissa yksi kriittisimmistä lausunnonantajista oli valtiovarainministeriö. Se arvosteli sitä, että perusoikeuskomitea käsitteli mietinnössään puutteellisesti kokonaistaloudellisia näkökohtia, eikä tosiasiallisia mahdollisuuksia toteuttaa oikeuksia ollut huomioitu.⁷⁷² Tämän pohjalta valtiovarainministeriö ei pitänyt jatkovalmistelua tarpeellisena tai edes mahdollisena. Sen sijaan opetushallitus piti ehdotuksia myönteisessä mielessä merkittävänä valtiosääntöoikeudellisina uudistuksina, ja lisäksi muun muassa oikeuskansleri ja oikeusasiamies pitivät uudistusta perusteltuna ja sen suuntaa oikeana.⁷⁷³

⁷⁶⁹ KM 1992:3, s. 363, 370–371.

⁷⁷⁰ KM 1992:3, s. 363, 372.

⁷⁷¹ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 18–20.

⁷⁷² Perusoikeuskomitean mukaan perusoikeusuudistus ei välittömästi aiheuta merkittäviä kustannusten lisäyksiä kunnille tai valtiolle, vaan taloudelliset vaikutukset liittyvät olemassa olevien resurssien tehokkaampaan ja oikeudenmukaisempaan suuntaamiseen. Tätä voi tulkita kahtaalta. Toisaalta voi syntyä kuva siitä, että perusoikeusuudistus ei tuota mitään uutta TSS-oikeuksien näkökulmasta, vaan lähinnä tuo perustuslain tasoiseksi arvo- ja todellisuusulottuvuudessa vallitsevan tilanteen. Toisaalta voi ajatella, että uusien perusoikeuksien toteuttamiseksi ei oltu valmiita käyttämään lisäresursseja. Samalla komitea kuitenkin toteaa, että perusoikeussäännökset antavat suojan voimavarojen supistamista vastaan. Jos tarvitaan säästötoimia, perusoikeudet rajoittavat niiden kohdentamista, mutta eivät kuitenkaan anna ehdotonta suojaa esimerkiksi sosiaaliturvaetuksista leikkaamiselle. Perusoikeuden olennaiseen sisältöön ei silti saa kajota. Ks. KM 1992:3, s. 163–164.

⁷⁷³ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 21.

Etu- ja kansalaisjärjestöjen antamissa lausunnoissa Kunnallisliitto kritisoi subjektiivisia oikeuksia ja kuntien aseman puutteellista arviointia ja huomiointia niiden yhteydessä. Finlands svenska kommunförbund edellytti TSS-oikeuksien vaikutusten tarkempaa selvittämistä, mutta esimerkiksi Suomen Yrittäjien Keskusliitto piti niitä toteuttamiskelvottomina tai olennaisia muutoksia vaativina. Sen sijaan Suomen Lakimiesliitto piti harkinnanvaraisena sitä, mitkä oikeudet nostetaan perustuslain tasolle, kun taas Suomalainen Lakimiesyhdistys ja Suomen Demokraattiset Lakimiehet pitivät uudistusta tarpeellisena ja komitean ehdotuksia kehittämiskelpoisina. Useiden kansalaisjärjestöjen suhtautuminen ehdotuksiin oli varsin myönteistä, olivathan ehdotukset varsin edistyksellisiä hallitusmuotoon nähden ja turvasivat aiempaa enemmän erityisesti heikossa asemassa olevien oikeuksia.⁷⁷⁴ Yhtenäistä tai yksiaänistä linjaa ei löytynyt etu- ja kansalaisjärjestöjenkään keskuudesta.

TSS-oikeudet olivat omiaan jakamaan näkemyksiä, ja niiden sisältöön ja muotoon suunnattiin erityisen paljon huomiota. Yksi eniten kritiikkiä herättäneistä ehdotuksista oli maksuttoman opetuksen ulottaminen ammatilliseen koulutukseen.⁷⁷⁵ Ylipääntään yksimielisyyttä siitä, että sivistyksellisistä oikeuksista olisi säädettävä laajemmin perustuslain tasolla, ei ollut. Näin oli siitä huolimatta, että Suomen 1900-luvun nopea kehitys agrariiyhteiskunnasta hyvinvointiyhteiskunnaksi oli osaltaan perustunut koulutukseen, jonka vaikutukset puolestaan näkyivät työelämän osaamisena, talouskasvuna, verotulojen lisääntymisenä ja lopulta erilaisina palveluina ja tulonsiirtoina.

Perusoikeustyöryhmän mietintö

Perusoikeustyöryhmä laati tarkistetun ehdotuksen perusoikeuksia koskeviksi perustuslain säännöksiksi perusoikeuskomitean mietinnön ja siitä annettujen lausuntojen pohjalta. Erityiseksi tavoitteeksi asetettiin perusoikeuksien tosiasiallisten toteutumismahdollisuuksien arviointi siitä näkökulmasta, että valtiontalous ei vaarannu.⁷⁷⁶ Taloudelliset ehdot asettivat siten alusta alkaen raamit TSS-oikeuksille. Valtiontalous ei saisi vaarantua sen vuoksi, että TSS-oikeudet lisätään perusoikeusluetteloon, jossakaan työryhmä ei täsmennä, mitä valtiontalouden vaarantuminen oikeastaan tarkoittaa.

Perusoikeustyöryhmän ehdotus sivistyksellisistä oikeuksista supistui perusoikeuskomitean ehdottamasta. Perusoikeuskomitean mietintöä noudatellen myös perusoikeustyöryhmä ehdotti Suomen perusoikeusjärjestelmän kokonaisuvaltaista uudistamista ja tärkeimpien TSS-oikeuksien sisällyttämistä perustuslakiin, yksilön oikeuksia

⁷⁷⁴ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 22–24.

⁷⁷⁵ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 24–25.

⁷⁷⁶ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 7, 26.

korostaen ja turvaten.⁷⁷⁷ Valmisteluasiakirjoissa käytetään kiinnostavasti tarkennusta ”tärkeimmät” TSS-oikeuksien yhteydessä. Tämä tarkoittaa, että itsensä kehittäminen on osa tärkeimpiä TSS-oikeuksia.

Perusoikeustyöryhmä karsi ehdotuksia, joita pidettiin liian yksityiskohtaisina, mutta pyrki toisaalta täsmällisyyteen. Hallitusmuotoon nähden työryhmän ehdottamat säännökset olivat joka tapauksessa yksityiskohtaisempia. TSS-oikeudet kirjattiin pääosin julkisen vallan turvaamis- ja edistämisvelvollisuuksiksi. Oikeus opetukseen ja sivistykseen (13 §) sisältää ehdotuksessa subjektiivisen oikeuden, ja samalla velvollisuuden, maksuttomaan perusopetukseen, mahdollisuuden saada muuta kuin perusopetusta ja kehittää itseään sekä tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapauden.⁷⁷⁸

Jokaisella on oikeus maksuttomaan perusopetukseen. Oppivelvollisuudesta säädetään lailla.

Julkisen vallan on turvattava, sen mukaan kuin lailla tarkemmin säädetään, jokaiselle mahdollisuus saada kykyjensä ja erityisten tarpeidensa mukaisesti muuta kuin perusopetusta sekä kehittää itseään varattomuuden sitä estämättä.

Tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapaus on turvattu.⁷⁷⁹

Sivistykselliset perusoikeudet saivat perusoikeustyöryhmän käsittelyssä nykyisen sisältönsä ja muotonsa. Oikeus opetukseen ja sivistykseen kutistui perusoikeustyöryhmän ehdotuksessa neljästä kolmeen momenttiin, kun ehdotuksesta pudotettiin pois lausunnonantajien kritisoiama julkisen vallan velvollisuus järjestää maksuton ammatillinen perusopetus. Lisäksi poistettiin julkisen vallan velvollisuus turvata muun yleissivistävän, ammatillisen ja ylimmän opetuksen saatavuus sekä oikeus yksityisen oppilaitoksen ylläpitämiseen. Samalla ehdotukseen lisättiin itsensäkehittämisoikeuden kannalta kolme olennaista elementtiä: julkisen vallan turvaamisvelvollisuus, lakivaraus ja varattomuuden esteiden poistaminen. Lisäksi oikeus kehittää itseään muutettiin uudelleen – muutosta perustelematta – mahdollisuudeksi kehittää itseään. Mahdollisuus viitanee kuitenkin oikeuteen, vaikka on vivahteeltaan ehkä enemmän tosiasialliseen olotilaan viittaava.⁷⁸⁰

Perusoikeustyöryhmä toistaa perusoikeuskomitean havainnot hallitusmuodon sivistystä koskevasta sääntelystä sekä toteaa monen kansainvälisen ihmisoikeussopimuksen sisältävän määräyksiä sivistyksellisistä oikeuksista. Hallitusmuodon

⁷⁷⁷ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 14–15.

⁷⁷⁸ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 26–28, 99–100, 136.

⁷⁷⁹ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 153.

⁷⁸⁰ Valmisteluasiakirjoissa sanoja mahdollisuus ja oikeus käytetään tässä yhteydessä sekaisin ja synonyymeina. On uumoiltu, että valintaan käyttää lakitekstissä mahdollisuus-sanaa sisältyy pyrkimys välttää kysymys subjektiivisesta oikeudesta. Ks. Arajärvi 2021, s. 119–120.

säättämisen jälkeen suomalainen yhteiskunta, koulutusjärjestelmä mukaan lukien, oli kehittynyt merkittävästi, mistä syntyi tarve säätää aiempaa systemaattisemmin ja yksityiskohtaisemmin sivistyksellisistä oikeuksista valtiosäännön tasolla.⁷⁸¹ Säännöksen yksityiskohtaiset perustelut jäivät kaikesta huolimatta melko suppeiksi.

Perusoikeustyöryhmäkään ei esitä tyhjentävää luetteloa itsensä kehittämisen muodoista eikä liioin siitä, millaisia edellytyksiä julkisen vallan olisi luotava oikeuden toteutumiseksi. Myös perusoikeustyöryhmän laatimissa perusteluissa mainitaan, että julkinen valta luo edellytyksiä itsensä kehittämisen mahdollisuuksille muun muassa kirjastoja sekä kulttuuri- ja liikuntalaitoksia ylläpitämällä ja tukemalla sekä tieteen, taiteen ja liikunnan harjoittamista avustamalla. Säännös ei estä voimassa olevan lainsäädännön muuttamista ja olemassa olevien palvelujen heikentämistä tai peräti lakkauttamista, jos jonkinlaiset itsensä kehittämisen mahdollisuudet, erityisesti kirjastolaitos, säilyvät.⁷⁸²

Esitetyssä perusoikeussäännöksessä korostuu julkisen vallan turvaamisvelvollisuus, jota ei ollut perusoikeuskomitean ehdotuksessa. Perusopetuksen ja itsensä kehittämisen turvaaminen osoitetaan valtion ja kuntien velvollisuudeksi. Kovin täsmällistä velvollisuuden kohteesta ei muotoilla, vaan pikemmin tuodaan esiin kuntien itsehallintoa.⁷⁸³ Julkiselle vallalle, erityisesti kunnille, jätetään merkittävä harkintavalta sen suhteen, mitä itsensä kehittämisen muotoja ylläpidetään, tuetaan ja avustetaan. Itsensäkehittämisoikeuden tosiasiallinen toteuttaminen jää näin poliittisen ja hallinnollisen päätöksenteon varaan, mikä mahdollistaa samalla merkittävätkin kuntien väliset erot oikeuden toteuttamisessa. Julkiselle vallalle jää siis huomattavaa harkintavaltaa itsensä kehittämisen palveluiden laajuuden ja tason suhteen, toisaalta se voi rajoittaa itsensä kehittämistä.⁷⁸⁴ Turvaamisvelvollisuudelle piiryy perusta arvolutuvuuteen paikannettuun vastuullisuuteen – lainsäädännöllä luodaan alue, jolla julkinen valta on vastuussa jostakin. Tähän liittyy väistämättä historialluvussa käsitelty pyrkimys hallintaan. Toisaalta oikeudenmukaisuuden näkökulmasta

⁷⁸¹ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 98.

⁷⁸² Kirjaston merkityksen korostamisen juontaa historiasta, ks. 2.3.3, Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 100. Lisäksi on huomioitava perusoikeuksien yleiset rajoitusedellytykset sekä heikennyskielto-oppi, joita käsitellään luvussa 4.3.4.

⁷⁸³ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 99.

⁷⁸⁴ Itsensä kehittämisen mahdollisuuksien rajaamisella viitataan yhtäältä ruohonjuuritason kieltoihin, jotka voivat liittyä vaikkapa katusoitamiseen, ks. esim. Helsingin kaupungin ympäristönsuojelumääräykset 23 §, jolla rajoitetaan katusoittoa. Toisaalta tarkoitan rajaamisella myös suurempia linjoja, kuten kulttuuri- ja taidelaitosten valtionosuuksien leikkauksia. Esittävän taiteen rahoitusjärjestelmää on uudistettu siten, että taiteen monimuotoisuus ja kulttuurinen moninaisuus sekä valtakunnallinen ja alueellinen saatavuus ja saavutettavuus eri väestöryhmille paranisivat sen jälkeen, kun valtionosuuksia on useina vuosina leikattu, ks. HE 132/2020 vp.

turvaamisvelvollisuuteen sisältyvää valtaa voi käyttää oikeudenmukaisuutta monen-
tasoisesti turvaten. Itsensä kehittämisen kontekstissa oikeudenmukaisuus puolestaan
kulkee käsi kädessä perustarpeiden täyttymisen kanssa.

Ehdotetut sivistykselliset oikeudet turvaavat elinikäisen koulutuksen periaatteen,
toisin sanoen mahdollisuuden kouluttautua kykyjen ja erityisten tarpeiden mukaan
läpi elämän niin, että varattomuus ei ole esteenä. Perusteluiden mukaan tämä ei edel-
lytä opetuksen maksuttomuutta eikä opintotukijärjestelmää, kunhan muutoin huo-
lehditaan tosiasiallisista kouluttautumismahdollisuuksista.⁷⁸⁵ Yhdenvertaisuuden
kannalta vaikuttaa selvältä, että ilmainen tai edullinen koulutus sekä opiskelun aikai-
sen toimeentulon turvaaminen ovat tärkeitä niin opintoihin hakeutuessa kuin niiden
aikana. Työryhmä ei täsmennä, mitä ovat sen mainitsemat muut tavat, joilla turvataan
vähävaraisten koulutukselliset oikeudet. Lisäksi elinikäisyyden periaatteen voi tulkita
ulottuvan itsensä kehittämiseen,⁷⁸⁶ sillä perusoikeudet turvataan koko elämän ajaksi.
Perusoikeustyöryhmä mainitsee myös mahdollisuuden kehittää itseään varattomuus-
den sitä estämättä elinikäisen koulutuksen periaatteen yhteydessä.⁷⁸⁷ Vaikuttaa silti
selvältä, että itsensä kehittäminen voi edellyttää taloudellisia resursseja, jolloin oikeu-
den yhdenvertaiseksi toteutumiseksi varattomuuden esteitä on pyrittävä poistamaan.

Hallituksen esitys eduskunnalle perustuslakien perusoikeussäännösten muuttamisesta

Perusoikeuskomitean mietintö ja perusoikeustyöryhmän mietintö toimivat pohjana
hallituksen esitykselle perustuslakien perusoikeussäännösten muuttamisesta. Halli-
tuksen esityksen pääasiallista sisältöä kuvaavassa osassa mainitaan kiinnostavasti, että
sivistyksellisistä oikeuksista turvataan ”jokaiselle oikeus maksuttomaan perusopetuk-
seen, muun opetuksen yhtäläinen saatavuus sekä tieteen, taiteen ja ylimmän opetuk-
sen vapaus”.⁷⁸⁸ Sivistyksen nonformaali ja informaali osa eli itsensä kehittäminen jää
siis puuttumaan, mikä on linjassa sen kanssa, että hallituksen esitys on kaikkiaan vä-
häsanainen itsensä kehittämisen osalta.

Taloudellisten ja sosiaalisten oikeuksien yhteydessä hallituksen esityksessä maini-
taan, että ehdotettu säännös oikeudesta välttämättömään toimeentuloon ja huolen-
pitoon turvaa ihmisarvoisen elämän edellytysten vähimmäistason eli *eksistenssimi-
nimin*. Tämä tarkoittaa siis fysiologisten tarpeiden turvaamista niin, että ihminen

⁷⁸⁵ Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 99.

⁷⁸⁶ Luvussa 3.3 elinikäisyys on tunnistettu yhdeksi itsensäkehittämisperiaatteen ominaisuudeksi.

⁷⁸⁷ Itsensä kehittämisen sisältöä käsitellään mietinnössä vasta jäljempänä, eikä sen yhteydessä mainita
enää varattomuuden esteiden poistamista. Perusoikeustyöryhmä 1992, s. 99–100.

⁷⁸⁸ HE 309/1993 vp, s. 1.

säilyy hengissä.⁷⁸⁹ Ihmisen pitäminen fyysisenä olentona on sangen kapea tapa nähdä ihminen. Tässä tutkimuksessa tukeudutaankin holistiseen ihmiskäsitykseen, jossa ihminen nähdään fyysisenä, psyykkisenä ja sosiaalisena.⁷⁹⁰ Fyysistä hyvinvointia ei voi pitää irrallisena psyykkisestä ja sosiaalisesta hyvinvoinnista, sillä eri osa-alueet vaikuttavat saumattomasti toisiinsa. Eksistenssiminimi ei siis ole yhtä kuin perustarve, sillä jälkimmäinen on merkittävästi moniulotteisempi. Esimerkiksi kyvykkyyden minimi tuo paremmin esiin ihmisen holistisuuden ja siitä kumpuavan perustarpeiden moninaisuuden.⁷⁹¹

Hyvinvointia tavoittelevassa yhteiskunnassa pitääkin ajatella, että fyysinen hengissä säilyminen ei ole yhtä kuin hyvinvointi, jolloin edellytyksiä yksilön tarpeiden täytymiselle tai niiden käyttöön ottamiselle on tuettava laajemmin.⁷⁹² Nussbaumin kykylista ilmentää edellä sanottua ja tukee väitettä siitä, että itsensä kehittäminen on osa perustarpeita ja siten hyvinvointia. Tätä kautta voi johtaa analogiaa siihen, että myös itsensä kehittämisessä on turvattava jonkinlainen vähimmäistaso, *itsensä kehittämisen minimi*. Tällä tasolla jokaisen itsensä kehittämiseen liittyvät perustarpeet toteutuvat jollakin tasolla.

Hallituksen esityksen yksityiskohtaiset perustelut eivät sisällä juurikaan uutta perusoikeuskomitean ja perusoikeustyöryhmän mietintöihin nähden. Itsensä kehittämisen käsittely on hallituksen esityksessä ylimalkaista ja epämääräistä. Sen mukaan itsensä kehittäminen ”viittäisi opetuksen ohella myös riittäviin kulttuuripalveluihin, kuten kirjastolaitokseen”. Näin kuvattuna sisältö vaikuttaa hataralta.⁷⁹³ Perusteluissa todetaan, että säännös kattaa kaiken opetuksen ja ilmentää siten elinikäisen koulutuksen periaatteen tunnustamista. On huolehdittava, että varattomuus ei estä opetuksen saamista. Vaikka varattomuus liitetään suoraan kouluttautumiseen, välillisesti se ulottuu myös itsensä kehittämiseen. Samalla nimittäin todetaan, että säännöksen tarkoittama yhtäläisyys tarkoittaa sitä, että jokaiselle on turvattava säännöksen mahdollisuudet, eikä esimerkiksi asuinpaikka saa olla esteenä.⁷⁹⁴ Kun varattomuus ei saa olla esteenä kouluttautumiselle ja myös mahdollisuudet itsensä kehittämiseen on turvattava yhtäläisesti, voidaan johtaa edelleen, että varattomuus ei saa estää myöskään

⁷⁸⁹ HE 309/1993 vp, s. 19, 46.

⁷⁹⁰ Ks. Rauhala 1983.

⁷⁹¹ Fredman 2011, s. 568–569.

⁷⁹² Tälle on löydettävissä perusta arvoulottuvuuden perustarpeista, ks. 3.2.2.

⁷⁹³ HE 309/1993 vp, s. 19–20.

⁷⁹⁴ HE 309/1993 vp, s. 64.

mahdollisuuksia itsensä kehittämiseen – tällöin mahdollisuudet eivät olisi yhtäläisiä.⁷⁹⁵

Perusoikeussäännöksen velvoitteiden todetaan kohdistuvan julkiseen valtaan ja erityisesti painotetaan niiden ulottumista kuntia velvoittaviksi. Julkisen vallan on luotava yksilöille itsensä kehittämisen mahdollisuuksia muun muassa⁷⁹⁶ ylläpitämällä ja tukemalla kirjastoja, kansalais- ja työväenopistoja sekä kulttuuri- ja liikuntalaitoksia ja avustamalla tieteen, taiteen ja liikunnan harjoittamista.⁷⁹⁷ Hallituksen esityksessä on kaikista kattavin ja laajin luettelo siitä, miten itsensä kehittämisen mahdollisuuksia toteutetaan, ja siinä mainitaan ensimmäisen kerran myös kansalais- ja työväenopistot.

Hallituksen esitystä seuranneista valiokunta-asiakirjoista valtiovarainvaliokunnan ja sivistysvaliokunnan lausuntoihin sisältyy huomioita sivistyksellisistä oikeuksista. Lopuksi lausunnot annettiin perustuslakivaliokunnalle, joka antoi mietintönsä perustuslakien perusoikeussäännösten muuttamisesta.⁷⁹⁸

Valtiovarainvaliokunta tarkastelee lausunnossaan taloudellisesta näkökulmasta TSS-oikeuksien kykyä sopeutua yhteiskuntakehityksen vaatimuksiin pitkällä aikavälillä, ja pitää uudistusta kokonaisuudessaan myönteisenä. Valiokunta pitää TSS-oikeuksien lisäämistä ja laajentamista lähtökohtana hyvän elämän perusedellytyksille, mutta ei ole täysin vakuuttunut siitä, että ehdotettavat perusoikeussäännökset ovat riittäviä hyvän elämän toteutumiseksi.⁷⁹⁹ Näkökulma on poikkeava, sillä esimerkiksi perusoikeuskomitean mietinnöistä annetuissa lausunnoissa oikeuksia pidettiin liian pitkälle vietyinä ja yksityiskohtaisina. Erityisen kiinnostavaa on valiokunnan viittaus hyvään elämään ja sen edellytyksiin, joita ei avata seikkaperäisemmin. Niillä on tunnistettava kiinnekohta arvoulottuvuudessa, koska kaikki itsensä kehittämisen taustalle paikantuvat arvot kiinnittyvät eudaimonisen hyvän elämän käsitykseen.

Muilla kuin subjektiivisilla TSS-oikeuksilla ei ole valtiovarainvaliokunnan lausunnon mukaan välittömiä taloudellisia vaikutuksia. Näitä oikeuksia toteutetaan lain taouisella sääntelyllä, jolloin taloudelliset vaikutukset ovat välillisiä ja riippuvat kulloinkin voimassa olevan lainsäädännön sisällöstä. Keskeisiä TSS-oikeuksien

⁷⁹⁵ Lisää tukea väitteelle saa perustuslain 16.2 §:n ruotsinnos, jonka mukaan ”Det allmänna skall, enligt vad som närmare bestäms genom lag, säkerställa lika möjligheter för var och en att *oavsett medellöshet* enligt sin förmåga och sina särskilda behov få även annan än grundläggande utbildning samt utveckla sig själv.” (kursiivi lisätty). Mahdollisuuksien yhtäläisyys varattomuudesta riippumatta viittaa yhtä lailla koulutukseen ja itsensä kehittämiseen.

⁷⁹⁶ Ilmaisu kieli jälleen siitä, että lista ei ole tyhjentävä.

⁷⁹⁷ HE 309/1993 vp, s. 64.

⁷⁹⁸ Ks. PeVM 25/1994 vp.

⁷⁹⁹ VaVL 2/1994 vp, s. 2.

toteutumiseen vaikuttavia tekijöitä ovat myös valtion ja kuntien budjettiratkaisut.⁸⁰⁰ Yhtäältä on kyse kulloisistakin poliittisista päätöksistä ja toisaalta julkisen vallan turvaamis- ja edistämismuutoksista, joiden väliin jää runsaasti tilaa erilaisille toteutuksille. Harkinnanvaraisuutta sisältävissä säännöksissä kustannukset riippuvat toteuttamisen tavoista ja tasosta.

Yksi valiokunnan keskeisiä huomioita on, että turvaverkkoa on tarkasteltava kokonaisuutena yksilön ja perheen kannalta, kansainvälisissä sopimuksissa omaksuttua linjaa noudattaen. Perusoikeudet konkretisoituvat vasta talousarviosta päätettäessä niin valtio- kuin kuntatasolla, ja valiokunnan mukaan ”perusoikeussäännökset voivat toimia eräänlaisena prioriteettijärjestyksenä”. Toinen keskeinen huomio lausunnossa liittyy perusoikeuksien heikennyskieltoon eli kieltoon heikentää perusoikeuksien toteuttamisessa jo saavutettu taso. Perusoikeuksien suoja ei voi olla suhdanteista riippuvainen.⁸⁰¹

Sivistysvaliokunta pitää myönteisenä sivistyksellisten oikeuksien aiempaa systemaattisempaa esitystapaa ja kokoamista perusoikeusluetteloon. Voin yhtyä valiokunnan näkemykseen siitä, että ehdotettu sivistyksellisiä oikeuksia koskeva säännös ilmentää kulttuurisia arvoja laajemmin kuin vain perusoikeussäännöksenä. Se ottaa omalla tavallaan kantaa siihen, mitä on hyvä elämä. Sivistyksellisten oikeuksien lisääminen perusoikeusluetteloon ilmaisee laajemminkin valtiosäännön arvoperustaa, kuten ihmisarvoa ja oikeudenmukaisuutta. Valiokunta huomioi myös uskonnon ja omantunnon vapauden merkityksen yksilöllisen kehityksen edellytyksenä.⁸⁰²

Lausunnossa korostetaan paitsi opetuksen saamisen, myös itsensä kehittämisen tärkeyttä, mikä on poikkeavaa suhteessa muuhun valmisteluprosessiin. Toisaalta kouluttautuminen ja itsensä kehittäminen jossain määrin limittyvät ja asettuvat päällekkäin myös sivistysvaliokunnan lausunnossa. Valiokunnan mukaan mikä hyvänsä itsensä kehittämisen mahdollistaminen ei riitä, vaan julkisen vallan on luotava edellytykset yksilön *monipuoliselle ja monimuotoiselle* mahdollisuudelle kehittää itseään. Tätä seuraa aiemmista asiakirjoista tuttu lista siitä, mihin palveluihin julkisen vallan velvollisuus muun muassa ulottuu. Lausunnossa ei kiinnitetä suoraan huomiota siihen, että sivistyksellisten oikeuksien toteutuminen edellyttää taloudellisten ja sosiaalisten oikeuksien toteuttamista tietyllä tasolla. Sinänsä sivistysvaliokunta mainitsee, että varattomuuteen tai asuinpaikkaan liittyvät syyt eivät saa muodostua tosiasialliseksi esteeksi mahdollisuudelle saada opetusta ja kehittää itseään.⁸⁰³ Tästä on välillisesti

⁸⁰⁰ VaVL 2/1994 vp, s. 3.

⁸⁰¹ VaVL 2/1994 vp, s. 2, 4, ks. myös 4.3.4.

⁸⁰² SiVL 3/1994 vp, s. 2.

⁸⁰³ SiVL 3/1994 vp, s. 2–3.

pääteltävissä, että toimeentulon on oltava riittävällä tasolla. Kaikista olennaisinta on silti se, että sivistysvaliokunta ulottaa varattomuuden esteiden poistamisen myös itsensä kehittämiseen. Edeltävissä asiakirjoissa itsensä kehittämisen tulkinta ei tule yhtä yksiselitteisesti esiin.

Opiskelijoiden asema nostetaan sivistysvaliokunnan lausunnossa esiin, samoin kuin sitä edeltävissä asiakirjoissa. Tätä perustelee osaltaan se, että opiskelijan status määrittelee sen, mihin toimeentulojärjestelmään henkilö kuuluu. Opiskelua ei pidetä sosiaalisen riskin tilanteena, eikä sitä siksi turvata subjektiivisena oikeutena. Samalla jokaisella on kuitenkin oikeus välttämättömään toimeentuloon, mutta toimeentulon turva opiskelijana on silti heikompi kuin esimerkiksi työttömänä tai sairaana. Valiokunta esittääkin lausunnossaan, että opiskelijoiden toimeentuloa on kehitettävä muuta perusturvaa vastaavaksi.⁸⁰⁴ Itsensä kehittämisen kannalta tämä on merkittävää sen vuoksi, että myös opiskelijoilla on opiskelun ohella oltava mahdollisuus kehittää itseään.

Valiokunta toivoo, että perustuslakivaliokunta harkitsisi ”opiskelun aikaisen toimeentulon turvaamista niin, että muuttuvissa elämäntilanteissa taataan jokaisen mahdollisuudet kehittää itseään”.⁸⁰⁵ Myös eriävässä mielipiteessä kiinnitetään huomio opiskelun aikaiseen toimeentuloon. Mielipiteen mukaan oikeuden perustoimeentulon turvaan on ulotettava kaikkiin kansalaisiin, siis myös opiskelijoihin. Jotta mahdollisuus opiskeluun olisi todellinen, opintotukea olisi kehitettävä yhtenäisemmäksi muun perusturvan kanssa. Mielipiteessä toivotaankin, että TSS-oikeutena turvattaisiin perustoimeentulo opiskelun aikana. Eriävässä mielipiteessä painotetaan muutoinkin koulutuksellista tasa-arvoa ja elinikäisen koulutuksen periaatetta. Sen mukaan maksuton opetus on turvattava perusopetusta laajemmin, myös ammatilliseen opetukseen, lukio-opetukseen ja ylimpään opetukseen. Mielipiteessä esitetään, että kansalaiset tarvitsevat maksutonta opetusta työelämän vaatimissa muutoksissa ja itsensä kehittämisessä.⁸⁰⁶ Jää kuitenkin epäselväksi, miten itsensä kehittäminen ymmärretään mielipiteessä.

Eriävässä mielipiteessä kritisoidaan myös sitä, että perusoikeuskomitean työn tuloksia ei huomioitu hallituksen esityksessä. Totta onkin, että hallituksen esitys TSS-oikeuksia koskevilta osin oli käytännössä katsoen kopio perusoikeustyöryhmän mietinnön tuloksista. Mielipiteessä nojaututaan arvopohjaan, jonka päälle perusoikeusuudistus rakentuu ja esitetään, että uudistuksen olisi oltava todellinen ja

⁸⁰⁴ SiVL 3/1994 vp, s. 3.

⁸⁰⁵ SiVL 3/1994 vp, s. 4.

⁸⁰⁶ SiVL 3/1994 vp, s. 6–8.

säteiltävä tulevaisuuteen perusoikeuksien kehittämiselvällisyydenä.⁸⁰⁷ Tämä viitanee perusoikeuksien tulkinnan evolutiivisuuteen ja pyrkimykseen kohti oikeuksien täysimääräistä toteutumista.

Perustuslakivaliokunnan mietinnön mukaan hallituksen esitys perusoikeussääntöjen muuttamisesta on huolellisesti harkittu ja tasapainoinen. Valiokunta on samanmielinen uudistuksen tavoitteiden, kuten yhteiskunnallisen tasa-arvon lisäämisen kanssa, jonka toteuttamisessa TSS-oikeudet ovat keskeisiä. Valiokunta korostaa, että kunnille aiheutuvista uusista tehtävistä ja velvoitteista on säädettävä lailla ja samalla on huolehdittava kunnan edellytyksistä suoriutua tehtävistä.⁸⁰⁸ Sivistyksellisten oikeuksien kohdalla edellinen jää kuitenkin varsin yleiselle ja kuvailevalle tasolle: kunnan on huolehdittava itsensä kehittämisen mahdollisuuksien turvaamisesta, mutta sisältöä ei määritellä täsmällisemmin. Puutteista huolimatta valiokunta pitää uudistusta perusoikeuksien sitovuutta lisäävänä. Sen mukaan jo kirjoitustapa vahvistaa perusoikeuksien välitöntä sovellettavuutta, jolloin voidaan puhua perusoikeusmyönteisestä lain tulkinna.⁸⁰⁹ Valiokunta vaikuttaa optimiselta sen suhteen, että perusoikeusmyönteisyys lisääntyy uudistuksen tultua voimaan.

Perustuslakivaliokunnan mietinnön pykäläkohtaisessa tarkastelussa hallituksen esityksen ja sivistysvaliokunnan linja varattomuuden esteiden poistamisesta myös itsensä kehittämisen yhteydessä saa tukea. Mietinnön mukaan on tähdennettävä ”palvelujen riittävyyden tärkeyttä sen kannalta, että varattomuuteen tai asuinpaikkaan liittyvät syyt eivät muodostu tosiasiallisiksi esteiksi yksilön mahdollisuuksille saada opetusta ja kehittää itseään”.⁸¹⁰ Tämä ei enää jätä tilaa tulkinnalle, vaan on yksiselitteisesti todettavissa, että varattomuus ei saa muodostua esteeksi itsensä kehittämisen mahdollisuudelle.

Perustuslakivaliokunta esitti hallituksen esityksen sivistyksellisiä oikeuksia koskevaa pykälää hyväksyttäväksi sellaisenaan,⁸¹¹ kuten sittemmin tapahtui. Osa perusoikeuskomitean esittämistä keskeisistä ehdotuksista putosi pois perusoikeustyöryhmän työskennellessä, ja sivistysperusoikeudesta tuli sellainen kuin perusoikeustyöryhmä

⁸⁰⁷ SiVL 3/1994 vp, s. 4–5.

⁸⁰⁸ PeVM 25/1994 vp, s. 2–3.

⁸⁰⁹ PeVM 25/1994 vp, s. 4.

⁸¹⁰ PeVM 25/1994 vp, s. 9.

⁸¹¹ Esitetyistä vastalauseista yksi liittyi sivistyksellisiin oikeuksiin. Sen mukaan perusoikeuskomitean pohjustama uudistuslinja vesitettiin jatkovalmistelussa. Sivistyksellisten oikeuksien osalta vastalauseessa esitetään, elinikäisen kouluttautumisen hengessä, subjektiivisena oikeutena lisättäväksi säännökseen julkisen vallan turvaama maksuton yleissivistävä ja ammatillinen perusopetus, muu ammatillinen opetus, lukio-opetus ja ylin opetus. PeVM 25/1994 vp, s. 13, 15–16.

ehdotti. Valmisteluasiakirjat kertovat lopulta vain vähän itsensäkehittämisoikeuden luonteesta ja sisällöstä, joiden analysoimiseen tarvitaan enemmän välineitä.

4.3.3 Itsensä kehittäminen oikeutena ja vapautena

Siinä missä edellä on tarkasteltu kysymystä siitä, mitä itsensäkehittämisoikeus on, seuraavaksi pohditaan, miten se on. Itsensä kehittämistä voi ymmärtää yhtäältä oikeuden ja sen määrittelemisen kautta,⁸¹² toisaalta vapauden ja sen määrittelemisen kautta. Oikeus kiinnittyy selvemmin normiulottuvuuteen, kun taas vapaudelle hahmottuu yhteys niin normi- kuin arvoulottuvuuksiin.⁸¹³ Kun tarkastellaan niin sanottuja ensimmäisiä moderneja perustuslakeja, niiden ainoa tai pääasiallinen tarkoitus on ollut turvata oikeudellinen ja joiltain osin negatiivinen vapaus. Oikeudellisen vapauden on määritelty merkitsevän sitä, että ”puuttuu oikeudellinen velvollisuus olla tekemättä tekoa”.⁸¹⁴ Oikeudellisen vapauden näkökulmasta yksilö on siis vapaa kehittämään itseään eli itsensä kehittämisen vapaus on olemassa, mikäli hänellä ei ole oikeudellista velvollisuutta olla kehittämättä itseään. Negatiivinen vapaus viittaa puolestaan oikeudellisten esteiden puutteeseen ja siihen, että muut toimijat eivät estä teon tekemistä.⁸¹⁵ Negatiiviselle vapaudelle ja oikeudelliselle vapaudelle on yhteistä se, että kysymys on yksilön suhteesta toiseen toimijaan, joka voi olla joko toinen yksilö tai julkinen valta. On tulkittu, että negatiivinen vapaus sisältää oikeudellisen vapauden, mutta yhtäläillä oikeudellinen vapaus voi sisältää negatiivisen vapauden.⁸¹⁶

⁸¹² Oikeus (right) tarkoittaa tässä yksilölle kuuluvaa etua johonkin, vaikka suomen kielen sana oikeus merkitsee paljon muutakin. Muut merkitykset, kuten oikeudenmukaisuus, oikeusjärjestys ja tuomioistuinin, rajautuvat tässä yhteydessä ulkopuolelle. Tällöin oikeus voi olla kiellon puuttumista, jonkun muun velvollisuutta, toimivaltaa tai immuniteettia. Ks. Kurki 2015, s. 436–437.

⁸¹³ Vapauden on todettu sisältyvän itsensäkehittämisperiaatteeseen, ks. luku 3.3.1.

⁸¹⁴ Oikeudellisella vapaudella on yhteys alkuperäisenä pidettyyn, antiikista lähtöisin olevaan vapauskäsitteeseen, *kollektiiviseen vapauteen*. Se liittyi alun perin demokratiaan, kansalaisten mahdollisuuteen osallistua demokraattisesti järjestetyn valtion toimintaan. Tällöin epädemokraattisuutta voi pitää vapaudelle vastakkaisena. Ks. Karapuu 1986, s. 80–81.

⁸¹⁵ Heikki Karapuun mukaan negatiivinen vapaus velvoitti valtiota passiivisuuden lisäksi myös aktiivisuuteen, sillä valtion oli suojeltava kansalaisia. Suomalaisessa perusoikeusparadigmassa puolestaan ajateltiin Karapuun tekstin julkaisemisen aikaan, että valtio velvoitetaan ainoastaan passiivisuuteen. Tätä on pidetty peräti perusoikeusjärjestelmän klassisena piirteenä, vaikka tosiasiaa se erottaa kotimaista järjestelmää kansainvälisistä järjestelmistä. Karapuu 1986, s. 112.

⁸¹⁶ Oikeudellinen vapaus on tässä määritelty suppeasti hohfeldiläisittäin, jolloin oikeudellinen vapaus on ainoastaan sitä, että puuttuu velvollisuus olla tekemättä tietty teko. Samanaikaisesti oikeudellisen ja negatiivisen vapauden jäsenyys tulee hyvin lähelle Isaiah Berlinin positiivisen ja negatiivisen vapauden luokittelua, jossa taas positiivinen vapaus ymmärretään laajemmin vapautena toimia. Ks. Berlin 2002, s. 169–181, Karapuu 1986, s. 75–78.

Kun oikeudellinen ja negatiivinen vapaus toteutuvat, on olemassa edellytykset kvalifioitua vapautta toteutumiseksi. Se ei rakennu vapautta esteiden puuttumiselle eikä oikeastaan edes toimijoiden välisille suhteille. Kun kvalifioitu vapaus vallitsee, yksilö tekee ”oikean” valinnan, jonka juuret ovat syvemmillä kuin ainoastaan valinnanvapaudessa – se on nimittäin sidottu arvokäsityksiin.⁸¹⁷ Kvalifioitu vapaus tulee tällä tavoin lähelle Nussbaumin tarkoittamaa yksilöllistä oman hyvän määrittelyä. Itsensä kehittämisen vapaus voisi siis muodostua esimerkiksi seuraavasti:

oikeudellinen vapaus → vapaus kehittää itseään, ei velvollisuutta
negatiivinen vapaus → ei oikeudellisia tai muiden toimijoiden aiheuttamia esteitä itsensä kehittämiseksi
kvalifioitu vapaus → yksilö tekee itsensä kehittämisen suhteen oikeita valintoja arvoulottuvuuteen pohjaten

Oikeudellinen, negatiivinen ja kvalifioitu vapaus edellyttävät toisiaan itsensä kehittämisoikeuden täydeksi toteutumiseksi. Vapaus ja oikeus eivät välttämättä ole selvärajaisia, vaan toisiinsa kietoutuvia. Esimerkiksi Robert Alexyn mukaan vapaus voi sisältyä oikeuteen, joka hahmottuu kolmella tavalla: oikeutena johonkin, vapautena sekä toimivaltana. Ensimmäisen perusrakenteen mukaan x:llä on oikeus johonkin y:tä vastaan. Kun x:llä on oikeus y:tä vastaan, y:llä on suhteellinen velvollisuus auttaa tätä. Oikeus johonkin konkretisoituu ensiksi negatiivisena vapautena, jolloin julkinen valta ei saa estää, haitata tai poistaa oikeutta. Vapaus on länsimaisessa yhteiskuntafilosofiassa perinteisesti hahmottunut tätä kautta. Toiseksi oikeus johonkin voi ilmentyä oikeutena positiivisiin, joko tosiasiallisiin tai normatiivisiin toimiin.⁸¹⁸ Oikeus ja vapaus voivat siis ilmentyä toimijoiden välisessä suhteessa, jossa ne tulevat määritellyiksi. Toisaalta ne voivat ilmentyä suhteessa esteisiin ja niiden puutteeseen.

Edellisestä määrittelystä huolimatta Alexy pitää vapautta sekä yhtenä perustavanlaatuisimmista että epämääräisimmistä käsitteistä. Hän näkee vapautta käsitteen soveltamisen miltei rajattomana, jolloin mikä hyvänsä voi assosioitua vapautta kanssa. Oikeudellinen vapaus voi hahmottua vapautuskäsitteen ilmaisuna, perustuslaillisesta perustasta johdettuna tai oikeudellisen suostumuksen ajatuksesta. Alexy pyrkiikin irtaantumaa epämääräisyydestä ja erittelee vapautta käsitettä kolmisuuntaisena suhteena, jossa on vapautta haltija, vapautta este ja vapautta kohde. Tämän tutkimuksen viitekehityksessä yksilö on siis itsensä kehittämisen vapautta haltija, varattomuus vapautta este ja itsensä kehittämisen toiminto tai prosessi vapautta kohde. Alexy

⁸¹⁷ Karapuu 1986, s. 81.

⁸¹⁸ Alexy 2002, s. 120–127.

päätyy siihen, että hyvin monenlaisia asetelmia voi kutsua ”oikeudelliseksi vapauksiksi”, ja sen vuoksi on erotettava toisistaan yhtäältä suojatut ja toisaalta suojaamattomat vapaudet. Vapaudesta tulee suojattu, kun se yhdistetään toimintaa turvaaviin oikeuksiin tai normeihin.⁸¹⁹ Itsensä kehittäminen on siten suojattu vapaus, ja yhtäaikaista oikeus.

Kun itsensä kehittämistä tarkastellaan oikeutta painottaen, voidaan välttää vapauskäsitteen rajattomuus. Wesley Newcomb Hohfeldin vapaus- ja oikeuskäsitys on edellistä hienojakoisempi ja sen avulla itsensä kehittäminen jäsentyy vielä seikkaperäisemmin. Hohfeld keskittyy erityisesti oikeuden käsitteeseen liittyviin epäselvyyksiin ja epämääräisyyksiin sekä niiden paljastamiseen.⁸²⁰ Suomessa kiinnostus Hohfeldiin oli suurimmillaan analyyttisen oikeustieteen kaudella. Teorian ja analyysin apuvälineenä se soveltuu yhtä lailla nykyiseen oikeustutkimukseen ja eritoten perusoikeusajatteluun, kuten Visa Kurki toteaa. Itse asiassa Hohfeldin kehikko mahdollistaa huomattavan tarkkuuden ja yksiselitteisyyden oikeudellisten kysymysten analysoimisessa.⁸²¹

Hohfeldille oikeus voi olla kiellon puuttumista, jolloin kyseessä on vapaus (*liberty*). Se ymmärretään lupana, eli jokin teko tai toiminta ei ole kiellettyä. Oikeus voi olla toisaalta jonkun muun velvollisuus eli odotusoikeus (*claim-right*), joka luo oikeuden odottaa joltakulta jotakin. Oikeus voi ilmentyä myös toimivaltana (*power*), joka mahdollistaa oikeussuhteen muuttamisen. Oikeus immuniteettina tai koskemattomuutena (*immunity*) puolestaan tarkoittaa, että ulkopuolelta ei voi muuttaa johonkuhun kohdistuvaa oikeussuhdetta. Olennaista on huomata, että kaikkiin edellisiin saatetaan viitata sanalla ”oikeus”. Nämä neljä käsitettä muodostavat kahdeksan perustavanlaatuisia oikeudellista suhdetta, jotka jakautuvat kahdentyyppisiksi suhteiksi: vastavuussuhteessa oleviksi oikeuksiksi ja velvollisuuksiksi (*jural correlatives*) ja vastakkaisiksi oikeuksiksi ja velvollisuuksiksi (*jural opposites*).⁸²²

Hohfeldin lähestymistapaa on houkuttelevaa soveltaa itsensäkehittämisoikeuteen, sillä se voi paljastaa jotakin sen olemisen tavasta. Hohfeldin maailmassa liikuttaessa on tärkeää ymmärtää, että ytimessä on oikeudellisten suhteiden tutkiminen

⁸¹⁹ Alexy 2002, s. 138–140, 144, 148.

⁸²⁰ Hohfeld esitteli käsityksensä oikeuden ja vapauden käsitteistä ja niiden asettumisen niin kutsuttuun hohfeldilaiseen kehikkoon artikkeleissaan ’Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning’ ja ’Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning’. Ks. Hohfeld 1913, 1917. Tässä hyödynnetään kuitenkin erityisesti Visa Kurjen artikkelia Hohfeldin kehikosta, kahdesta syystä. Ensimmäinen liittyy Hohfeldin käsitteiden suomentamiseen, sillä tässä käytetään samoja käsitteitä kuin Kurjen tekstissä. Toinen syy on sisällöllinen – Kurki on tuonut Hohfeldin kehikon nykyiseen, perusoikeuksien aikaan.

⁸²¹ Ks. Kurki 2015.

⁸²² Ks. Kurki 2015, s. 436–439.

Hohfeldin käsitteistöä käyttäen, ei siis oikeuksien luokittelu. Kun itsensä kehittäminen asetetaan Hohfeldin kehikkoon, se siis avaa jotakin oikeudesta ja sen ilmenemisestä erilaisissa suhteissa. Pohjimmiltaan Hohfeld analysoi oikeuden käsitettä oikeudellisessa kontekstissa, ja siten se tarjoaa mahdollisuuden minkä hyvänsä yksittäisen oikeuden tarkastelulle.⁸²³ Kehikon ja käsitteistön käyttäminen eivät myöskään implikoivat arvolähtökohtia, sillä Hohfeldin oikeusasemat ovat lähtökohdiltaan arvoneutraaleja.⁸²⁴ Kehikko asetuu näin ollen normiulottuvuuteen, mikä ei poista oikeussuhteen yksilöllisen kokemisen arvovärityneisyyttä.

Alla olevassa taulukossa itsensä kehittäminen asetetaan hohfeldlaiseen kehikkoon. Toimijoina ovat yksilöt ja julkinen valta, joiden välille suhde muodostuu.

Yksilön vapaus olla kehittämättä itseään	Yksilön odotusoikeus koskien sitä, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen	Julkinen valta toimivalta muuttaa oikeussuhteita	Yksilön koskemattomuus koskien julkisen vallan kykenemättömyyttä muuttaa oikeussuhteita
Julkinen valta ei-oikeus koskien sitä, kehittääkö yksilö itseään	Julkinen valta velvollisuus mahdollistaa itsensä kehittäminen	Yksilön sidonnaisuus, että julkinen valta voi muuttaa oikeussuhteita	Julkinen valta kykenemättömyys muuttaa oikeussuhteita

Taulukko 3. Vastaavuussuhteessa olevat oikeudet ja velvollisuudet.

Taulukossa esitetään vastaavuussuhteet: ylärivillä ovat perustavanlaatuiset lähtökohdat – vapaus, odotusoikeus, toimivalta ja koskemattomuus – alarivillä puolestaan niiden vastineet. Yksilön⁸²⁵ vapaus olla kehittämättä itseään merkitsee sitä, itsensä kehittäminen tai kehittämättä jättäminen perustuu *vapauteen*. Samalla se tarkoittaa, että itsensä kehittäminen ei ole kiellettyä, vaan se on sallittua, siihen on lupa. Julkisella vallalla taas on suhteessa vapauteen ei-oikeus, joka oikeuksia ja velvollisuuksia vastakkain tarkasteltaessa näyttäytyy odotusoikeuden vastakohtana, mutta tässä yhteydessä ne ovat vastaavuussuhteessa.⁸²⁶ Vapautta ei siis vastaakaan velvollisuus, vaan

⁸²³ Lehtinen 2022.

⁸²⁴ Kurki 2015, s. 443–444.

⁸²⁵ On syytä huomata, että Hohfeldin kehikon käyttämiseen sisältyy pyrkimys mahdollisimman pieniin yksiköihin, jolloin oikeussuhde muodostuu aina mahdollisimman vähäisen subjektimäärän välille. Se soveltuu siten hyvin itsensäkehittämisoikeuden analyysiin, sillä itsensä kehittäminen kiinnittyy yksilöön. Ks. Kurki 2015, s. 440.

⁸²⁶ Kurki toteaa, että ”Ei-oikeudesta ei siis voi sanoa oikein muuta, kuin että se on odotusoikeuden poissaoloa sellaisessa yhteydessä, jossa *voisi* olla odotusoikeus.” Kurki 2015, s. 438.

ei-oikeus eli odotusoikeuden puute. Julkinen valta ei voi odottaa yksilön kehittävän itseään. Vapaudella ja odotusoikeudella on myös keskinäinen suhde, sillä ilman odotusoikeuden tuomaa suojaa vapaus olisi merkityksetön.⁸²⁷ Yksilön vapaus ja julkisen vallan ei-oikeus vertautuvat siis oikeudelliseen vapauteen.

Sen sijaan yksilöllä on odotusoikeus sen suhteen, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen. Tämän vastine on julkisen vallan velvollisuus luoda itsensä kehittämisen mahdollisuuksia ja edellytyksiä. Tässä vaiheessa päästään jo edemmäs edellä käsitellystä vapauskäsitteestä – yksilön odotusoikeus ja julkisen vallan velvollisuus ovat enemmän kuin itsensä kehittämisen negatiivinen vapaus. Julkisella vallalla on kuitenkin toimivalta muuttaa yksilöä koskevaa oikeussuhdetta, joka voi liittyä vaikkapa yksilöiden välisen eriarvoisuuden tasaamiseen tekemällä jotakin tai jättämällä jotakin tekemättä. Tämän vastineena on sidonnaisuus, jossa yksilö on sidottu julkisen vallan toimintaan. Yksilöllä on silti koskemattomuus, oikeus vähintään itsensä kehittämisen ytimeen. Vastineena on tällöin julkisen vallan kykenemättömyys muuttaa tätä oikeussuhdetta.

Vastaavuussuhteet kertovat vastakkaisia oikeuksia ja velvollisuuksia enemmän itsensäkehittämisoikeuden luonteesta, sillä ne ovat kokonaisuudessaan voimassa. Alla olevan taulukon vastakohdista sen sijaan vain toinen puoli voi olla samanaikaisesti voimassa, sillä ne sulkevat toisensa pois.

Yksilön vapaus olla kehittämättä itseään	Yksilön odotusoikeus koskien sitä, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen	Julkinen vallan toimivalta muuttaa oikeussuhteita	Yksilön koskemattomuus koskien julkisen vallan kykenemättömyyttä muuttaa oikeussuhteita
Yksilön velvollisuus kehittää itseään	Julkinen vallan ei-oikeus koskien sitä, kehittääkö yksilö itseään	Julkinen vallan kykenemättömyys muuttaa oikeussuhteita	Yksilön sidonnaisuus koskien julkisen vallan kykenemättömyyttä muuttaa oikeussuhteita

Taulukko 4. Vastakkaiset oikeudet ja velvollisuudet.

Jos yksilöllä on vapaus olla kehittämättä itseään, hänellä ei voi samanaikaisesti olla velvollisuutta kehittää itseään. Vastakkaisissa oikeuksissa ja velvollisuuksissa tämä toimii käänteisesti siten, että mikäli yksilöllä on velvollisuus kehittää itseään, tällöin hänellä ei ole vapautta olla kehittämättä itseään. Jos taas yksilöllä on odotusoikeus koskien sitä, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen, julkisella vallalla ei

⁸²⁷ Ks. Kurki 2015, s. 455.

voi yhtä aikaa olla ei-oikeutta (odotusoikeuden puutetta) koskien yksilön itsensä kehittämistä. Kurki korostaa ei-oikeutta yhtenä Hohfeldin merkittävimmistä oivalluksista. Se nimittäin tuo esiin sen, että oikeutta ei aina vastaa velvollisuus, sillä vapaus ei implikoi velvollisuutta.⁸²⁸

Jos vallitsee julkisen vallan toimivalta muuttaa oikeussuhteita, julkinen valta ei voi samaan aikaan olla kykenemätön muuttamaan oikeussuhteita. Jos yksilöllä puolestaan on koskemattomuus suhteessa julkisen vallan kykenemättömyyteen muuttaa oikeussuhteita, yksilöllä ei voi samalla olla sidonnaisuutta julkisen vallan kykenemättömyyteen muuttaa oikeussuhteita. Julkisen vallan toimivallan puute on olennainen perusoikeuskysymyksissä, ja yksilön koskemattomuus taas tarkoittaa yksilön suojaamista oikeusaseman muuttamiselta.⁸²⁹

Vastakkaisista oikeuksista ja velvollisuuksista voimassa on siis taulukon yläriivi. Yksilöllä on vapaus olla kehittämättä itseään, vaikka toisaalta yksilöllä on odotusoikeus koskien sitä, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen. Samanaikaisesti julkisella vallalla on toimivalta muuttaa oikeussuhteita, mutta toisaalta yksilöllä on koskemattomuus suhteessa julkisen vallan kykenemättömyyteen muuttaa oikeussuhteita. Viimeksi sanottu merkitsee, että yksilöltä ei voida ottaa pois itsensä kehittämisen perustavanlaatuisia elementtejä.

Kummatkin taulukot havainnollistavat yhden tavan Hohfeldin kehikon hyödyntämiseen itsensäkehittämisoikeuden ymmärtämisessä. Sellaisinaan ne jäävät silti suhteellisen abstrakteiksi kuvauksiksi oikeuden luonteesta. Siksi on vielä tarpeen alleviivata sitä, että kehikko pääsee oikeuksiinsa vasta, kun käsillä on normiulottuvuuden säännös tai todellisuusulottuvuuden oikeudellinen tilanne tai ilmiö. Kehikko voi tällöin toimia yhtenä tulkinnan välineenä. Sen voima on mahdollisuudessa tulkita oikeustilaa subjektin tasolla, kun taas monet muut välineet keskittyvät rakenteiden tasolle.⁸³⁰ Yhtenä esimerkkinä voidaan mainita itsensä kehittämiseen sisältyvä elinikäisyyden ajatus. On pohdittu, onko elinikäisestä oppimisesta muodostumassa yksilölle asetettu velvoite.⁸³¹ Kun itsensä kehittäminen nähdään hohfeldiläisittäin oikeutena ja vapautena, se kumoaa velvollisuuden ajatuksen – ainakin normiulottuvuudessa.

Itsensä kehittämistä voi siis ymmärtää niin oikeudellisena, negatiivisena kuin kvalifioituna vapautena, joista jokainen tuo esiin hieman eri kulman. Sama pätee Hohfeldin vastaavuussuhteessa olevien oikeuksien ja velvollisuuksien sekä vastakkaisten oikeuksien ja velvollisuuksien kehikkoon. Niissä itsensä kehittäminen näyttäytyy

⁸²⁸ Kurki 2015, s. 438.

⁸²⁹ Kurki 2015, s. 437.

⁸³⁰ Ks. Kurki 2015, s. 445–447.

⁸³¹ Ks. Laes & Rautiainen 2018.

paitsi esteiden puutteena, ennen kaikkea toimijoiden välisenä suhteena, jossa oikeus muodostuu.

4.3.4 Itsensäkehittämisoikeuden luonne ja sisältö

Itsensäkehittämisoikeuden sisältö määrittyy tietyiltä osin julkisen vallan toiminnan perusteella, mille yksilö on alisteinen. Itsensäkehittämisoikeuden piirteitä ja sisältöä voi tarkastella esimerkiksi perusoikeuskonkurrenssin, turvaamisvelvollisuuden, lakivarauksen, rajoitusedellytysopin ja heikennyskielto-opin linssein. Sellaisinaan, verrattain abstrakteina, ne ennen kaikkea antavat suuntaa sille, miten oikeuden piirteet ja sisältö muodostuvat normiuollottuvuudessa. Lopullisen muotonsa ne saavat vasta todellisissa lainsäätämisen- ja soveltamistilanteissa.

Kun useampi perusoikeus suojaa samaa toimintaa, kyse on perusoikeuskonkurrenssista. Tämänkaltaisen perusoikeuksien yhtymistilanteiden hahmottaminen ja jäsentäminen perusoikeuskokonaisuuksina⁸³² kumpuaa saksalaisesta valtiosääntöoikeudesta. Konkurrenssissa olevilla perusoikeuksilla voi olla jaettuja yleisiä oppeja, ja vähemmän kehittyneet perusoikeudet lainaavat oppeja pidemmälle kehittyneiltä oikeuksilta.⁸³³ Perusoikeuksia uudistettaessa valtiovarainvaliokunta totesi, että perusoikeuksia on tarkasteltava kokonaisuutena, mutta käytännössä perusoikeuksien suhteiden määrittäminen on keskittynyt kollisiotilanteisiin.⁸³⁴

Itsensäkehittämisoikeuden konkurrenssi muiden perusoikeuksien kanssa muodostuu alla kuvattavalla tavalla. Vasemmalla on itsensäkehittämisoikeuden osa ja oikealla perusoikeus tai sen osa, jonka kanssa konkurrenssi ilmenee.

julkisen vallan on turvattava → perusoikeuksien turvaaminen (PL 22 §)

yhtäläinen mahdollisuus → yhdenvertaisuus (PL 6 §)

⁸³² Pekka Lämsineva on kuvannut perusoikeusjärjestelmää vuorovaikutteiseksi, normatiiviseksi ja funktionaaliseksi. Tulkitsen vuorovaikutteisuuden tarkoittavan sitä, että perusoikeussäännökset eivät ole pistemäisiä oikeuksia, joista valitaan tilanteen mukaan sopivin. Toisaalta Lämsinevan ajattelussa oikeudellinen harkinta on tilannesidonnaista, mutta se ei kiinnity yksittäiseen perusoikeuteen. Sen sijaan perusoikeuksia on tulkittava suhteessa perusoikeuksien muodostamaan kokonaisuuteen, sen systematiikkaan ja tulkintaan. Lämsineva 2002, s. 2.

⁸³³ Neuvonen & Rautiainen 2013, s. 1011–1013, 1024.

⁸³⁴ Perusoikeuskonkurrenssi, perusoikeuskollisio ja perusoikeusparalleeli kuvaavat perusoikeuksien suhteita ja vuorovaikutusta. Ensimmäisessä on kyse perusoikeuksien soveltamisesta yhdessä, toisessa perusoikeuksien yhteentörmäyksestä ja kolmannessa perusoikeuksien soveltamisesta rinnakkain, mutta toisistaan erillisinä. Ks. Neuvonen & Rautiainen 2013, s. 1017–1018.

kehittää itseään → sivistykselliset oikeudet (PL 16.1 §, 16.3 §), oikeus kieleen ja kulttuuriin (PL 17.3 §) – laajasti tulkittuna lisäksi uskonnon ja omantunnon vapaus (PL 11 §), sananvapaus (PL 12.1 §), kokoontumis- ja yhdistymisvapaus (PL 13 §)

varattomuuden sitä estämättä → yhdenvertaisuus (PL 6 §), oikeus sosiaaliturvaan (PL 19.1 §, 19.2 §) – laajasti tulkittuna lisäksi oikeus työhön ja elinkeinovapaus (PL 18 §)

Julkiselle vallalle asetetaan perustuslain 16.2 §:ssä velvollisuus turvata oikeuksien toteutuminen. Turvaamisvelvollisuus on päällekkäinen perustuslain 22 §:n kanssa, jonka mukaan julkisen vallan on turvattava perus- ja ihmisoikeuksien toteutuminen. Onkin tulkittu, että esimerkiksi perustuslain 16.2 §:ään sisältyvä turvaamisvelvollisuus saa merkityksen vasta, kun julkinen valta kajoaa joihinkin jo olemassa oleviin perusoikeutta konkretisoiviin toimintoihin. Tämä tulee nähdäkseni selvimmin esiin sosiaalisten oikeuksien yhteydessä, jotka niin ikään sisältävät lakivarauksellisia turvaamis- ja edistämismuotoja. Samalla on kuitenkin kysyttävä, mikä on yksittäisten perusoikeussäännösten turvaamisvelvoitteiden merkitys suhteessa perustuslain 22 §:ään – vaikuttaa siltä, että ei juuri mikään.⁸³⁵

Toisaalta perustuslain 16.2 §:n turvaamisvelvollisuutta täydentää lakivaraus, jonka mukaan oikeudet on turvattava sen mukaan kuin lailla tarkemmin säädetään. Lakivaraus on perusoikeussäännökseen sisältyvä maininta siitä, että kyseisestä perusoikeudesta (tai sen rajoittamisesta⁸³⁶) säädetään lailla tai lain nojalla. Lakivaraus on valtuutus ja toimeksianto säätää lakivarauksessa määritellystä asiasta lailla, mutta se ei kerro mitään siitä, mitä laissa olisi sisällöllisesti säädettävä ja millä tasolla.⁸³⁷ Perusoikeuksia uudistettaessa lakivarauksia pidettiin silti elimellisenä osana perusoikeusjärjestelmää ja keinona hahmottaa perusoikeuksien suoja-alaa. Lakivarausopista muotoutui melko sekava, mikä näkyy valtion toimintavelvoitteiden oikeusvaikutusten epäselvyytenä ja toimintavelvoitteiden epäonnistuneena jakona turvaamis- ja edistämismuotoihin

⁸³⁵ Neuvonen & Rautiainen 2015b, s. 243–245.

⁸³⁶ Perusoikeuden rajoittamisesta on aina säädettävä lailla, eli tämä ei sinänsä tuo mitään uutta.

⁸³⁷ Lisäksi lakivarauksia on monenlaisia. Kvalifioituun lakivaraukseen sisältyvät edellytykset, joilla perusoikeutta voidaan rajoittaa. Lakivaraus voi olla kvalifioidun lakivarauksen ulkopuolella kahdenlainen: joko sääntelyvaraus (”sen mukaan kuin lailla tarkemmin säädetään”) tai lakiviittaus (”säädetään lailla”). Itsensäkehittämisoikeuteen sisältyy siten sääntelyvaraus, joka jättää perusoikeuden toteuttamisen tason ja tavan lainsäätäjälle. Ks. Neuvonen & Rautiainen 2015b, s. 229.

sekä ohjelmallisiin säännöksiin.⁸³⁸ Tämä näkyy myös itsensäkehittämisoikeudessa, johon sisältyy niin lakivaraus kuin turvaamisvelvoite.

Yhtäläinen mahdollisuus on tulkittava merkitykseltään vastaavaksi kuin yhdenvertainen mahdollisuus. Tällöin itsensä kehittämisen yhdenvertaisuutta on arvioitava suhteessa yhdenvertaisuusperusoikeuteen, joka käsittää muun muassa pyrkimyksen eriarvoisuuden poistamiseen, syrjinnän kiellon, lasten oikeudet sekä sukupuolten tasa-arvon.⁸³⁹ Pyrkimys yhdenvertaisuuteen korostuu heikoimpien ja haavoittuvimpien, kuten vähävaraisten, kohdalla. Sen vuoksi sekä itsensä kehittämisen mahdollisuuksia että varattomuuden esteiden poistamista on tarkasteltava yhdenvertaisuuden näkökulmasta.

Oppivelvollisuuden alaan kuuluva koulutus (PL 16.1 §) luo osaltaan valmiuksia itsensä kehittämiseen. Itsensä kehittäminen sisältää niin taiteellisen kuin tieteellisen toiminnan, joiden vapautta turvataan erillisessäkin säännöksessä (PL 16.3 §). Lisäksi saamelaisilla, romaneilla ja muilla ryhmillä⁸⁴⁰ on oikeus ylläpitää ja kehittää omaa kielitään ja kulttuuriaan (PL 17.3 §). Erona itsensäkehittämisoikeuteen on se, että itsensäkehittämisoikeus on välittömästi yksilöön kohdistuva oikeus, kun taas kielelliset ja kulttuuriset oikeudet ovat luonteeltaan enemmän yhteisöllisiä oikeuksia, vaikka nekin palautuvat viime kädessä yhteisöihin kuuluviin yksilöihin⁸⁴¹. Toisaalta itsensäkehittämisoikeuteen voi lukea kuuluviksi oman kulttuurin ylläpitämisen ja kehittämisen. Laajasti tulkittuna uskonnon tunnustaminen ja harjoittaminenkin (PL 11 §) ovat itsensä kehittämistä. Sananvapauteen kuuluvat oikeus ilmaista, julkistaa ja vastaanottaa tietoja, mielipiteitä ja muita viestejä sisältävät niin ikään itsensä kehittämisen elementtejä, ja myös kokoontumis- ja yhdistymisvapauteen (13 §) voi nähdä sisältyvän itsensä kehittämisen elementtejä⁸⁴².

Säännöksen varattomuuden esteiden poistamisesta on kuvattu olevan ”paitsi koulutuspoliittinen myös sosiaalipoliittinen”.⁸⁴³ Tämä paljastaa perusoikeuskonkurrensin, sillä varattomuuden esteiden poistamista turvaavat oikeus välttämättömään

⁸³⁸ Neuvonen & Rautiainen 2015b, s. 222, 225–226, 230, KM 1992:3.

⁸³⁹ Arajärvi 2021, s. 143–150.

⁸⁴⁰ Muita ryhmiä ovat ”lähinnä kansalliset ja etniset vähemmistöt”. Lähinnä-sanana käyttäminen jättää sen mahdollisuuden, että kyseeseen voinee tulla muutkin vähemmistöt tai ryhmät. Hallituksen esityksessä vähemmistöryhminä mainitaan erikseen myös juutalaiset ja tataarit. Ks. HE 309/1993 vp, s. 65.

⁸⁴¹ Yksilöön kohdistuvassa yhteisöllisessä oikeudessa konkretisoituu välillisen vaikutuksen oppi.

⁸⁴² Aiemmin erilaiset itsensä kehittämisen mahdollisuudet olivat tiiviisti kytköksissä erilaisten seurojen ja yhdistysten toimintaan. Edelleen kolmannen sektorin toimijat tarjoavat itsensä kehittämisen palveluita, mutta toimintaa voi pitää myös laajemmin itsensä kehittämisenä. Peilauspintana voi pitää arvottomuuden perustarpeita.

⁸⁴³ Arajärvi 2021, s. 123–124.

toimeentuloon (PL 19.1 §) ja oikeus perustoimeentuloon (PL 19.2 §). Lisäksi varattomuuden esteiden poistaminen saa tukea yhdenvertaisuusperusoikeudesta. Laajasti tulkittuna myös oikeus työhön ja elinkeinovapaus tukevat toimeentuloa siten, että varattomuuden esteiden poistamisen tarve ei välttämättä pääse aktualisoitumaan.

Vaikka perusoikeuskonkurrensi tekee näkyväksi perusoikeuksien yhtymistilanteita ja sitä kautta määrittää perusoikeuden soveltamista, perusoikeuden soveltamisalaa hahmotetaan silti tyypillisimmin rajoitusedellytystestin kautta. Itsensäkehittämis-oikeus – kuten moni muukaan perusoikeus – ei ole siinä määrin ehdoton, etteikö sitä voisi rajoittaa. Tällöin on noudatettava perusoikeusuudistuksessa muotoiltua ja sittemmin perustuslakivaliokunnan käytännössä vakiintuneita perusoikeuden rajoitusedellytyksiä. Perusoikeuksia voi rajoittaa, kun seuraavat edellytykset täyttyvät: lailla säättämisen vaatimus, tarkkarajaisuus, täsmällisyys, hyväksyttävyyys, perusoikeuden ytimen koskemattomuus, suhteellisuus, oikeusturvajärjestelyistä huolehtiminen sekä ristiriidattomuus kansainvälisten ihmisoikeusvelvoitteiden kanssa.⁸⁴⁴ Toisaalta jos perusoikeutta on sovellettu vain harvoin eikä sitä ole rajoitettu tai sen rajoittamista ei ole tunnistettu, oikeutta ei ole altistettu rajoitusedellytyksille.

Rajoitusedellytystestin rinnalla on sovellettava heikennyskielto-oppia, joka kieltää perusoikeuden toteuttamisessa saavutetun tason heikentämisen. Tätä myös valtiovainvaliokunta tähdensi perusoikeuksien uudistamista koskevassa lausunnossaan korostaessaan, että perusoikeuksien suoja ei voi olla suhdanteista riippuvainen.⁸⁴⁵ On tosin huomautettava, että heikennyskiellon luonne jäi perusoikeusuudistuksen jäljiltä ympärilyöreäksi siitä huolimatta, että TSS-oikeuksien alttius säästötoimenpiteille tiedostettiin. Samanaikaisesti perusoikeuden heikennyskieltoa on pidetty perusoikeuden toteuttamisvelvoitteen kääntöpuolena. On peräti katsottu, että julkisen vallan positiivisen toimintavelvoitteiden piiriin kuuluvien oikeuksien tason heikentäminen voisi rinnastua perusoikeuksien rajoittamiseen.⁸⁴⁶

Niin turvaamisvelvollisuus, lakivaraus, heikennyskielto-oppi kuin rajoitusedellytysoppi ilmentävät omalla tavallaan perusoikeusdialektiikkaa. Dialektiikassa kyse on tavasta, jolla perusoikeudet ovat vuorovaikutuksessa muun lainsäädännön kanssa.⁸⁴⁷ Vallalla on ollut perusoikeusdialektiikan kieltävä ajattelu, jonka keskeisen väitteen mukaan perusoikeutta konkretisoivasta tavallisen lain tasoisesta sääntelystä ei voi

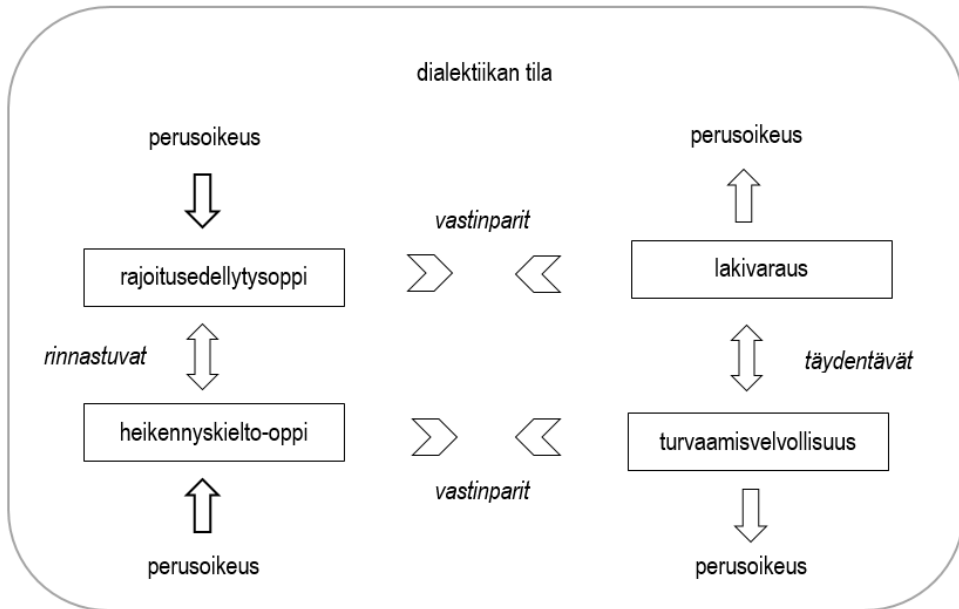
⁸⁴⁴ PeVM 25/1994 vp, s. 4–5.

⁸⁴⁵ Eduskunnan talousarviopäätökset ovat kuitenkin irrallisia perusoikeuksien kontrollimekanismeista. Ks. VaVL 2/1994 vp, s. 2, luku 4.3.1.

⁸⁴⁶ Ks. Rautiainen 2013.

⁸⁴⁷ Laajemmin tarkasteltuna voisi esittää myös, että kansallinen perusoikeusjärjestelmä ja kansainväliset ihmisoikeudet ovat niin ikään dialektisessa suhteessa toisiinsa.

päätellä perusoikeuden sisältöä. Osaltaan tämä juontaa siitä, että perusoikeusuudistuksen jälkeen yhteiskunnallinen kehitys oli pitkään perusoikeuksien kannalta suotuisaa, eikä erityistä tarvetta dialektiikan tarkastelulle ilmentynyt.⁸⁴⁸ Perusoikeuksien sisällön määrittäminen, rajoittaminen ja heikentäminen tapahtuvat kaikki dialektiikan tilassa, mikä havainnollistuu alla olevassa kuviossa.

Kuvio 10. Perusoikeudet dialektiikan tilassa.

Dialektiikan tila muodostaa raamit sille, miten perusoikeudet ovat vuorovaikutuksessa tavallisen lainsäädännön kanssa. Perusoikeudet ja niitä alemmanasteinen lainsäädäntö ovat keskenään vuorovaikutuksessa siten, että vuorovaikutus on vahvaa ja suuntautuu perusoikeuksista kohti lainsäädäntöä. Aineellisen lainsäädännön – joka toteutuu lakivaruksen ja turvaamisvelvollisuuden kautta – vuorovaikutusta suhteessa perusoikeuksiin voidaan kuvata heikoksi. Yhtä kaikki se luo sen normatiivisen maailman, joka toteuttaa perusoikeussäätelyä. Perusoikeudet ovat dominoivassa asemassa antaen suuntaa sille, mitä niiden turvaamiseksi (turvaamisvelvollisuus, lakivaraus) ja rajoittamiseksi (rajoitusedellytysoppi, heikennyskielto-oppi) voidaan

⁸⁴⁸ Neuvonen & Rautiainen 2015a, s. 46–48, Neuvonen & Rautiainen 2015b, s. 226.

säätää. Perusoikeusdialektiikan hyväksyminen ei tarkoita sitä, että voimassa oleva lainsäädäntö ehdottomasti ja lopullisesti määrittäisi perusoikeuden sisällön.⁸⁴⁹

Rajoitusedellytysoppia ja heikennyskielto-oppia ei ole kirjattu lainsäädäntöön, vaan ne ilmenevät lainvalmisteluaineiston, soveltamiskäytännön ja oikeuskirjallisuuden kautta. Perusoikeusdialektiikan näkökulmasta vuorovaikutus on vahvaa ja suuntautuu perusoikeuksista kohti niiden rajoittamista tai heikentämistä. Perusoikeuksien rajoittamista koskee lailla säätämisen vaatimus, heikennyskiellossa on puolestaan kyse saavutetun lainsäädännön tason heikentämisestä. Heikennyskieltoa voi lähestyä rajoitusedellytystestin kautta⁸⁵⁰ ja toisinpäin, minkä vuoksi kuviossa esitetään oppien eräällä tavalla rinnastuvan toisiinsa.

Perusoikeuksien turvaamisvelvollisuuden ja perusoikeussäännöksiin mahdollisesti sisältyvän lakivaruksen suhde on sen sijaan toisiaan täydentävä. Sekä lakivaruukseen että turvaamisvelvollisuuteen perustuva lainsäädäntö määrittää heikossa vuorovaikutuksessa perusoikeuden sisältöä. Lakivaraus toimii rajoitusedellytysopille vastinparina niin, että lakivaraus edellyttää lailla säätämistä oikeuden turvaamiseksi ja rajoitusedellytysoppi asettaa ehdot sille, missä määrin oikeutta voi rajoittaa. Sekä lakivarausten että rajoitusedellytysten avulla voi määrittää perusoikeuksien toteuttamisen alaa. Vastaavasti heikennyskielto-oppi on turvaamisvelvollisuuden vastinpari siten, että oikeuksien heikentämistä koskevat tietyt ehdot samalla, kun oikeudet on toteutettava.

Näin ollen itsensäkehittämisoikeuden sisältö muotoutuu abstraktisti kuvattuna eri oppeihin kiinnittyvien käytäntöjen lopputulemana. Sen luonteeseen kuuluu jonkinlainen muutosalttius dialektiikan tilassa. Seuraavaksi tutkitaan seikkaperäisemmin sitä, mitä itsensäkehittämisoikeus konkreetisti on dialektiikan tilassa – toisin sanoen, mitä voimassa oleva itsensäkehittämisoikeuden alaan kuuluva lainsäädäntö määrittää itsensäkehittämisoikeuden sisällöksi.

4.4 Itsensä kehittämistä koskevat normit

4.4.1 Kirjastot

⁸⁴⁹ Neuvonen & Rautiainen 2015a, s. 48–50.

⁸⁵⁰ Ks. Rautiainen 2013, s. 264–265.

Kirjastot ovat itsensä kehittämisen palveluiden ytimessä, mikä juontaa kirjastojen tehtävästä tärkeimpinä kansanvalistajina.⁸⁵¹ Nykyään kirjastot ovat paljon muutakin kuin paikkoja, joissa voi lukea ja joista voi lainata teoksia. Ne ilmentävät monipuolisesti sivistystä, ja turvaavat itsensäkehittämisoikeutta huomattavan laaja-alaisesti. Edellä sanottu oli esillä voimassa olevaa kirjastolakia (1492/2016) valmisteltaessa, jolloin sivistysvaliokunta totesi, että kirjaston tehtävät ja toiminnot ovat muuttuneet ja monimuotoistuneet. Kirjastolaitoksen merkitys sivistäjänä ja lukutaidon kehittäjänä on sinänsä säilynyt ennallaan, mutta yhteiskunnan muutos näkyy esimerkiksi lukutaidon merkityksen muutoksessa.⁸⁵² Valiokunta piti kirjastolakia uudistettaessa erittäin tärkeänä lainsäädännön uudistamista tulevaisuuden tarpeita vastaavaksi.⁸⁵³

Kirjastolaissa yleisille kirjastoille⁸⁵⁴ osoitetaan tehtäväksi (6.1 §) tarjota niin fyysinen kuin sähköinen pääsy aineistoihin, tietoon ja kulttuurisisältöihin. Tämä tarkoittaa esimerkiksi kirjallisuutta, musiikkia, pelejä ja audiovisuaalista aineistoa. Kirjaston on ylläpidettävä monipuolista ja uudistuvaa kokoelmaa. Yleisen kirjaston tehtävä on edistää kaikkien väestöryhmien lukemista sekä kehittää siihen liittyviä palveluita ja toimintamuotoja. Lisäksi kirjaston on tarjottava tietopalvelua, ohjausta ja tukea tiedon hankintaan ja käyttöön sekä monipuoliseen lukutaitoon. Tämä tarkoittaa esimerkiksi erilaisten aineistojen käytön ohjausta. Kirjasto on kaikille avoin kohtaamispaikka, ja samalla monipuolinen työ- ja oppimisympäristö. Kirjaston tehtäviin lukeutuikin tilojen tarjoaminen oppimiseen, harrastamiseen, työskentelyyn ja kansalaistointintaan. Kaikki edelliset tukevat viimeistä tehtävää, jonka mukaan yleisen kirjaston tehtävänä on edistää yhteiskunnallista ja kulttuurista vuoropuhelua.⁸⁵⁵

Kirjastotoiminta näyttäisi siis konkretisoivan itsensäkehittämisoikeutta monipuolisesti ja yhdenvertaisesti, mutta ei silti täysin ongelmattomasti. Otetaan esimerkiksi köyhyysrajan alapuolella elävä henkilö, joka asuu pienessä kunnassa. Kunnan yleisen kirjaston aineisto on suppea, ja kunta on päättänyt periä varausmaksun kaukolainoista. Muutamienkin eurojen varausmaksu voi muodostua köyhyysrajan alapuolella elävälle esteeksi varata aineistoa, jolloin varattomuus mitätöi mahdollisuuden käyttää oikeutta. Tätä ei voi pitää sopusointuisena esimerkiksi arvoulottuvuuden

⁸⁵¹ Ks. luku 2.3.3.

⁸⁵² Erilaisten sanallisten, visuaalisten ja auditivisten tekstien yhteiskunnassa tarvitaan monilukutaitoa. Tähän sisältyy niin tiedon hankkimisen, arvioimisen kuin hyödyntämisen taidot. Tämä puolestaan tukee esimerkiksi sananvapauden (PL 12.1 §) ja vaali- ja osallistumisoikeuksien (PL 14 §) toteutumista, ja konkretisoi perusoikeuskonkurrensia.

⁸⁵³ SiVM 21/2016 vp, s. 2–3.

⁸⁵⁴ Erikseen säädetään valtakunnallisesta ja alueellisesta kehittämistehtävästä sekä erityisestä tehtävästä, ks. kirjastolaki 7–9 §.

⁸⁵⁵ Ks. HE 238/2016 vp, s. 29–30.

oikeudenmukaisuuden kanssa. Jos taas itsensä kehittämistä tarkastellaan perusoikeutena tai oikeusperiaatteena, voimassa oleva lainsäädäntö ei vaikuta toteuttavan niitäkään kokonaisvaltaisesti köyhien näkökulmasta. Maksullisuudesta mahdollisesti aiheutuvat esteet käyttää kirjastoa täysimääräisesti kohdistuvat vähävaraisimpiin ihmisryhmiin eli heihin, joiden oikeuksien toteutumiseen olisi kiinnitettävä erityistä huomiota. Mikäli henkilö ei kykene suoriutumaan maksuista, ne ovat suoraan ulosottokelpoisia.⁸⁵⁶ Maksujen suora ulosottokelpoisuus voi laajemminkin koitua vähävaraisimpien ryhmien itsensäkehittämisoikeuden toteutumisen esteeksi.

Kaikesta huolimatta kirjastolaki mahdollistaa vähävaraisimpien käyttäjien sulkeamisen joiltain osin palveluiden ulkopuolelle. Yleisten kirjastojen omien aineistojen käyttö, lainaus ja varaaminen sekä ohjaus ja neuvonta säädetään maksuttomiksi (kirjastolaki 12.1 §). Maksuja voi sen sijaan periä mukaan myöhässä palautetuista aineistoista, varatun aineiston noutamatta jättämisestä ja muista kuin ensimmäisen momentin suoritteista kohtuullisen, enintään kokonaiskustannusten määrää vastaavan summan (kirjastolaki 12.2 §). Tämä tarkoittaa, että esimerkiksi toisesta kunnasta tilatusta aineistosta voi periä maksun.⁸⁵⁷ Maksua voi sinänsä pitää perusteltuna ja se täyttää lailla säätämisen vaatimuksen,⁸⁵⁸ mutta se ei poista sitä, että maksujen periminen on kiistanalaista köyhien itsensäkehittämisoikeuden kannalta – ovathan kirjastot itsensäkehittämisoikeuden ytimessä. Maksuttomuuden määrittely on kuitenkin vuosien saatossa laajentunut, sillä voimassa olevaa kirjastolakia edeltäneessä kirjastolaissa (904/1998, 5 §) maksuttomuus määriteltiin nykyistä suppeammin. Sen mukaan maksuttomia olivat kirjaston omien kokoelmien käyttö ja lainaus sekä yleisten kirjastojen keskuskirjaston ja maakuntakirjastojen yleisille kirjastoille antamat kaukolainat. Muista suoritteista sen sijaan saatettiin periä enintään suoritteen omakustannusarvoa vastaava maksu. Tämä tarkoitti esimerkiksi sitä, että kunnan sisällä varatusta aineistoista oli mahdollista periä maksu, toisin kuin nykyään. Varatusta aineistosta maksun periminen oli kunnan päätettävissä, jolloin yksilöt olivat maksujen näkökulmasta erilaisessa asemassa riippuen siitä, missä kunnassa asioi.

Itsensä kehittäminen kirjastopalveluiden piirissä voi rajoittua, mikäli kirjaston käyttäjä asetetaan lainaus- tai käyttökieltoon.

⁸⁵⁶ Ks. kirjastolaki 12.3 §, laki verojen ja maksujen täytäntöönpanosta (706/2007).

⁸⁵⁷ Poikkeuksena ovat valtakunnallista ja alueellista kehittämistehtävää hoitavan yleisen kirjaston muille yleisille kirjastoille antamat kaukolainat, jotka ovat maksuttomia. Poikkeus tähän poikkeukseen voi kuitenkin muodostua, mikäli opetus- ja kulttuuriministeriön myöntämä valtionavustus ei riitä kattamaan postituskuluja. Toisaalta valtionavustuksen tulisi lähtökohtaisesti kattaa postituskulut. Kirjastolaki 12.1 §, HE 238/2016 vp, s. 35.

⁸⁵⁸ Yksilön oikeuksista ja velvollisuuksista on säädettävä lailla (PL 80.1 §).

Sastamalan kaupunki kielsi erään lähikirjaston käyttämisen alle 20-vuotiailta kirjaston omatoimiaikana ja perusteli päätöstä nuorten häiriökäyttäytymisellä kirjastossa. Kirjaston käyttäjän on käyttäydyttävä kirjastossa asiallisesti, ja toiminnan häiritsemiseen ja turvallisuuden vaarantamiseen sovelletaan järjestyslakia (kirjastolaki 13.1 §). Häiriökäyttäytyjiä ei ollut mahdollista tunnistaa, joten omatoimikäyttö kiellettiin yleisesti kaikilta alle 20-vuotiailta. Oikeusasiamies arvosteli Sastamalan kaupungin päätöstä yhdenvertaisuusnäkökulmasta. Ikä on kielletty erotteluperuste, ja oikeusasiamies katsoi kirjaston käytön rajoittamisen olleen välitöntä syrjintää.⁸⁵⁹

Palvelun käyttämisen rajaamiseen on lähtökohtaisesti suhtauduttava pidättyväisesti, sillä se merkitsee perusoikeuden rajoittamista. On todennäköistä, että perusoikeusnäkökulma ei aina tule arvioiduksi, ja esimerkiksi yllä olevassa tapauksessa huomioitiin vain yhdenvertaisuusnäkökulma sivistysperusoikeuden jäädessä sivuun. Kirjastolain mukaan kirjaston käyttäjä voidaan asettaa lainauskieltoon, mikäli hän ei suorita maksuja (kirjastolaki 15.1 §). Säännös kohdistuu niin ikään ankarimmin vähävaraisiin. Toisaalta tuhoutuneesta, vahingoittuneesta tai kadonneesta aineistosta perittävän korvauksen suorittamatta jättäminen ei kuitenkaan itsessään voi johtaa lainauskieltoon. Lainauskiellossa oleva kirjaston käyttäjä saa kuitenkin käyttää tavanomaiseen tapaan kaikkia muita kirjaston palveluja. Lainauskiellon lisäksi kirjaston käyttäjä voidaan asettaa määräaikaiseen käyttökieltoon, joka tosin liittyy enemmän moitittavaan käyttäytymiseen kirjaston tiloissa. Sen asettamisen perusteita ovat toistuva ja olennainen häiriön aiheuttaminen kirjaston toiminnalle, kirjaston turvallisuuden vaarantaminen tai kirjaston omaisuuden vahingoittaminen (kirjastolaki 15.2 §). Käyttökielto on äärimmäinen toimenpide, johon voi ryhtyä vain painavasta syystä ja mikäli huomautukset tai muut vastaavat eivät johda käyttäytymisen muuttumiseen.⁸⁶⁰

Kirjastotoiminnan taustalla vaikuttavat kirjastolain monitahoiset tavoitteet (kirjastolaki 2.1 §), joiden mukaan kirjaston on edistettävä

- 1) väestön yhdenvertaisia mahdollisuuksia sivistykseen ja kulttuuriin;
- 2) tiedon saatavuutta ja käyttöä;
- 3) lukemiskulttuuria ja monipuolista lukutaitoa;
- 4) mahdollisuuksia elinikäiseen oppimiseen ja osaamisen kehittämiseen;
- 5) aktiivista kansalaisuutta, demokratiaa ja sananvapautta.

Tavoitteita voi tarkastella yhtäältä normiuolottuvuuden osana ja toisaalta arvoulottuvuuteen limittyvinä. Ensimmäisestä näkökulmasta tavoitteilla luodaan sisältöä itsensäkehittämisoikeudelle, mutta toisaalta sisältö kiinnittyy myös muihin perusoikeuksiin. Ensimmäisellä tavoitteella on kiinteä yhteys yhdenvertaisuusperusoikeuteen. Sivistyksen ja kulttuurin yhdenvertaiset mahdollisuudet voivat tarkoittaa

⁸⁵⁹ EOAK/328/2018.

⁸⁶⁰ Ks. HE 238/2016 vp, s. 36.

esimerkiksi alueellista ja kielellistä saatavuutta ja saavutettavuutta. Muut tavoitteet (kohdat 2–5) liittyvät sananvapauteen (PL 12.1. §), kokoontumis- ja yhdistymisvapauteen (13 §) sekä vaali- ja osallistumisoikeuksiin (14 §). Kun kirjastolain tavoitteet nähdään perusoikeusdialektiikan tilassa oleviksi ja sivistysperusoikeudelle sisältöä tuottaviksi, samalla konkretisoituu perusoikeuskonkurrensi.

Kirjastolain turvaamia itsensä kehittämisen palveluita voidaan peilata myös Hohfeldin vastaavuussuhteessa olevien oikeuksien ja velvollisuuksien kehikon kautta. Kirjastolain tavoitteet voidaan nähdä yksilön kannalta odotusoikeuksina, jolloin yksilöllä on odotusoikeus sen suhteen, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen kirjastoissa ja edistää edellä kuvattuja tavoitteita. Julkisen vallan näkökulmasta kyseessä on velvollisuus. Samalla vallitsee yksilön koskemattomuus siten, että kirjastopalvelut ovat itsensä kehittämisen ydintä. Vastaavuussuhteen näkökulmasta julkinen valta on kykenemätön mitätöimään itsensäkehittämisoikeuden ytimen, jossa kirjastotoiminta sijaitsee. Perusoikeuksien rajoitusedellytykset asettavat rajat julkisen vallan toimivallalle muuttaa oikeussuhteita. Kirjasto asettuu siis osaksi itsensäkehittämisoikeutta, mutta samalla yksilöllä on vapaus olla käyttämättä kirjastoa. Vastaavuussuhteessa julkisella vallalla on ei-oikeus – julkinen valta ei voi odottaa yksilön käyttävän kirjastoa.

Kirjastolain tavoitteet jakavat itsensä kehittämisen kanssa saman arvoperustan. Tavoitteilla näyttäisi olevan erityisen läheinen suhde arvoulottuvuuden perustarpeisiin. Tätä vahvistavat edelleen tavoitteiden lähtökohdat (kirjastolaki 2.2 §): yhteisöllisyys, moniarvoisuus ja kulttuurinen moninaisuus. Niin Deci ja Ryan kuin Nussbaum tunnistavat yhteisöllisyyden, kuuluvuuden ja osallistumisen merkityksen perustarpeena.⁸⁶¹ Aktiivisen kansalaisuuden ajatellaan lisäävän hyvinvointia sekä vahvistavan sosiaalista pääomaa niin yksilön kuin yhteiskunnan tasolla.⁸⁶² Arvojen taustalle paikantuukin pyrkimys hyvään, ihmisarvoiseen elämään.

Kirjastolain tavoitteiden lähtökohtana olevalla yhteisöllisyydellä tarkoitetaan kaikkien ihmisten ja ryhmien mukaan ottamista ja osallistumisen edistämistä. Pyrkimys on yhdenmukainen institutionaalisen oikeudenmukaisuuden käsityksen kanssa, joka tähtää tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen.⁸⁶³ Yhteisöllisyyteen ja osallisuuteen sisältynee siten esteiden poistaminen siten, että yhteisöllisyys voi toteutua. Kun tähän yhdistetään sivistysperusoikeuden edellyttämä varattomuuden esteiden poistaminen, lähestytään vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden ydintä.

⁸⁶¹ Seikkaperäisemmin ks. 3.2.2.

⁸⁶² HE 238/2016 vp, s. 27.

⁸⁶³ Taustalla vaikuttaa perusoikeusluettelo kokonaisuudessaan, ja hallituksen esityksessä kirjastolaiksi korostuvatkin yhdenvertaisuus ja tasa-arvo. HE 238/2016 vp, s. 27.

Kirjaston toimintoinen ja palveluinen on oltava erilaisten, eri ominaisuuksilla ja kyvyillä varustettujen yksilöiden saavutettavissa. Nussbaumin sanastolla on tuettava heitä, jotka tarvitsevat tukea perustarpeidensa täyttämiseksi. Kirjaston on oltava *yhdenvertainen itsensä kehittämistä tukeva ja toteuttava palvelu*, jollaisena se voi edistää laajemminkin yhteiskunnallista yhdenvertaisuutta. Pyrkimys yhdenvertaisuuteen tarkoittaa muun muassa taloudellista saavutettavuutta. Kirjastolakia uudistettaessa sivistysvaliokunta korosti sitä, että kirjaston on oltava kaikkien ja kaikenikäisten käytettävissä ja saavutettavissa varallisuudesta riippumatta. Valiokunta piti aiheellisena asiantuntijoiden esittämää huolta koskien kirjastojen mahdollisuutta täyttää lain velvoitteet ja suuren asiakaskunnan toiveet. Huoli juontaa kuntien peruspalvelujen rahoituksen vähentämisestä, mikä on ongelmallista TSS-oikeuksien toteutumisen kannalta ja huonosti yhteensovitettavissa heikennyskielto-opin kanssa. Toisaalta palveluiden taso on riippuvainen kuntatason päätöksenteosta. Sivistysvaliokunta korostaa kirjastojen merkitystä nimenomaisesti ilmaisena palveluna, joka on lähellä kuntalaisia.⁸⁶⁴

Kaikkiaan itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuden sisältö näkyy kirjastoissa jokseenkin tunnistettavalla ja kirkaspiirteisellä tavalla. Kirjastolaki tuottaa itsensäkehittämisoikeudelle sellaista sisältöä, joka ei ilmene normiulottuvuuden perusoikeudesta, mutta kuuluu kuitenkin osaksi itsensä kehittämistä. Esimerkkeinä tästä ovat aktiivinen kansalaisuus ja yhteisöllisyys. Kirjaston kokonaisvaltainen merkitys sivistyksellisten oikeuksien toteuttajana oli tunnistettu jo aiemmassa lainsäädännössä, ja kirjastolakia uudistettaessa sitä terävöitettiin entisestään. Kirjaston sivistyksellinen merkitys tunnistettiin lainvalmisteluvaiheessa, ja se on nähtävissä voimassa olevassa kirjastolaissa. Myös yhdenvertaisuus ja varattomuuden esteiden poistaminen ovat elimellinen osa kirjastolakia, vaikka eivät välttämättä aktualisoidukaan aukottomasti todellisuusulottuvuudessa.

4.4.2 Kansalaisopistot

Kansalaisopistot muodostavat vakiintuneen osan itsensä kehittämisen palveluista. Ne toimivat jokaisen kunnan alueella ja tarjoavat, osin alueellisiin tarpeisiin painotuen, erilaisia itsensä kehittämisen mahdollisuuksia. Kansalaisopistojen palvelut turvaavat monipuolisesti itsensäkehittämisoikeutta, sillä palvelut kiinnittyvät niin tiedon hankintaan, taiteelliseen toimintaan ja taiteista nauttimiseen kuin liikunnan harjoittamiseen. Seuraavassa tarkastelussa huomioidaan paitsi yksilön näkökulma, myös jos

⁸⁶⁴ SiVM 21/2016 vp, s. 3.

rahoitusnäkökulma sen vuoksi, että valtionosuussääntely vaikuttaa välillisesti yksilöiden itsensäkehittämisoikeuteen käyttökustannusten muodossa.

Normiulottuvuudessa kansalaisopistot ovat osa vapaata sivistystyötä, jota koskeva lainsäädäntö uudistettiin yhdessä muiden koulutusmuotojen kanssa vuonna 1998. Ennen uudistusta vapaata sivistystyötä koskeva lainsäädäntö oli runsasta ja hajanaista, ja tähän pyrittiin saamaan muutos suppeammalla ja keskitetyimmällä lainsäädännöllä.⁸⁶⁵ Laki vapaasta sivistystyöstä (632/1998, jäljempänä sivistystyölaki) koskee kansalaisopistoja⁸⁶⁶, kansanopistoja, kesäyliopistoja, liikunnan koulutuskeskuksia ja opintokeskuksia.⁸⁶⁷ Näistä kaikilla on niin koulutukseen kuin itsensä kehittämiseen liittyviä ulottuvuuksia. Kun sivistystyön muotoja kategorisoidaan osaksi formaalia, nonformaalia ja informaalia koulutusta, kansalaisopistot asettuvat selvimmän nonformaaliin ulottuvuuteen, muut ennen kaikkea formaaliin.⁸⁶⁸ Tämä perustelee sitä, että tässä yhteydessä keskitytään kansalaisopistoihin.

Marianne Mäkelän mukaan kansalaisopistoja koskevan lainsäädännön historiallisessa tarkastelussa on käynnissä kolmas, perusoikeusuudistuksesta alkanut vaihe. Mäkelä kutsuu vaihetta sivistyksellisen yhdenvertaisuuden moniulotteisuudeksi⁸⁶⁹ ja osallisuuden painottamiseksi. Sivistyksen perusoikeudellisen kehyksen muuttumisesta seurasi se, että tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden edistämisestä muodostui keskeinen osa tavallisen lain tasoista sääntelyä. Pyrkimys osallisuuteen edistää myös yhdenvertaisuutta, ja huomioi samalla toiminnan yhteisöllisyyden. Edellisen ohella omaehtoisuus ja yksilöstä lähtevä itsensä kehittäminen ovat leimallisia nykylainsäädännölle. Mäkelä mainitsee myös, että sivistysperusoikeus edellyttää vähävaraisten mahdollisuuksien turvaamista, mutta ei käsittele asiaa yksilötasolla sen seikkaperäisemmin. Sivistystyölaissa ei ylipäätään ole suoraan yksilön oikeuksia koskevaa

⁸⁶⁵ Ks. HE 86/1997 vp.

⁸⁶⁶ Todellisuusulottuvuudessa kansalaisopisto voi olla nimeltään paitsi kansalaisopisto, myös työväenopisto, opisto tai aikuisopisto. Tässä kaikkia edellisiä kutsutaan sivistystyölain mukaisesti yhteisesti nimellä kansalaisopisto. Lainsäädännössä käytettävä kansalaisopisto-termi käsittää sekä kansalaisopistot että työväenopistot, ja käytännössä kansalais- ja työväenopistojen tehtävät ja toiminta vastaavat toisiansa. Työväenopisto-termi on jäänyt opistojen alkuajoista, jolloin opistojen keskeinen tehtävä oli sivistää työväestöä. Sitten opistot eivät välttämättä ole muuttaneet nimeään, vaan niitä kutsutaan yhä työväenopistoiksi.

⁸⁶⁷ Oppilaitosten yksityiskohtaisemmat määritelmät ks. sivistystyölaki 2 §.

⁸⁶⁸ Muihin vapaan sivistystyön muotoihin verrattuna kansalaisopistot eivät tarjoa tutkintoon johtavaa koulutusta, kurseille osallistuminen on sivutoimista, eikä niillä ole taiteen perusopetusta lukuun ottamatta opetussuunnitelmaa. Toisaalta kansalaisopistotkin saattavat järjestää formaalia taiteen perusopetusta, avoimen yliopiston opetusta tai lukiokursseja.

⁸⁶⁹ Toisaalta toiminta on ollut yhteiskunnalliseen kehitykseen suhteutettuna alusta asti verrattain monipuolista.

sääntelyä, vaan se painottuu edelleen rahoitusjärjestelmästä säätämiseen.⁸⁷⁰ Yksi Mäkelän johtopäätöksistä on, että valtiosuussääntely on ”varsin monimutkaista”.⁸⁷¹

Vapaalle sivistystyölle asetetaan sekä yksilöön että yhteiskuntaan kohdistuvia tarkeitoksia ja tavoitteita (sivistystyölaki 1 §). Kun ne suhteutetaan itsensä kehittämiseen, yksilöön kohdistuvat tavoitteet näyttävät kiinnittyvän itsensäkehittämisoikeuteen, kun taas yhteiskuntaan kohdistuvat tavoitteet ovat erkaantumassa siitä. Ristiriita korostuu, kun tätä tarkastellaan vapaan sivistystyön historiaa vasten. Alun perin vapaalla sivistystyöllä tavoiteltiin yhteiskunnan kehityssuunnan ohjaamista vaikuttamalla yksilöiden asenteisiin ja moraaliin. Vaikuttaminen ei ehkä ole enää samalla tavoin välitöntä, mutta yhtä lailla toiminnan taustalla on yhteiskunnallisia pyrkimyksiä, kuten edistää kansanvaltaisuuden ja moniarvoisuuden toteutumista. Jokainen kansalaisopisto määrittelee itse toiminnan yksityiskohtaisemmat tavoitteet ja tehtävät, jotka voidaan johtaa paikallisista tarpeista. Toiminnan perustana on kuitenkin sivistystyölain (1.1 §) mukainen elinikäisen oppimisen periaate, jonka pohjalta järjestetään yhteiskunnan eheyttä, tasa-arvoa ja aktiivista kansalaisuutta tukevaa toimintaa.⁸⁷² Vertailun vuoksi kirjastolaissa on samoja tavoitteita, kuten elinikäinen oppiminen, aktiivinen kansalaisuus, yhteisöllisyys ja moniarvoisuus.

Toisaalta taas vapaan sivistystyön tavoitteena on edistää ihmisten monipuolista kehittymistä ja hyvinvointia, ja ainakin näennäisesti toimintaan osallistumisessa painottuu yksilön henkilökohtainen itsensä kehittämisen tarve. Se on kuitenkin alistellinen toiminnan tavoitteille ja tarjolla oleville mahdollisuuksille. Yksilöt osallistuvat toimintaan erilaisista lähtökohdista käsin; siinä missä yksi pitää toimintaa harrastamisena ja itsensä kehittämisenä, toiselle se voi olla vaikkapa ammatilliseen osaamiseen kytkeytyvää kehittymistä.⁸⁷³ Yksilölähtöisyys ja omaehtoisuus ovat keskeisiä kansalaisopiston toimintaan osallistumisessa, mikä on sopusoinnussa arvoulottuvuuden kanssa. Esimerkiksi kokemus aktiivisesta toimijuudesta ja osaamisen kehittyminen vastaavat arvoulottuvuuden perustarpeita. Kansalaisopistoilla on yhdenlainen rooli yksilöiden kukoistamisen tukemisessa, ja sitä kautta eudaimoniaa kohti kulkemisessa. Kun yksilön kehittymisen ja hyvinvoinnin tukeminen yhdistetään yhteiskunnallisiin tavoitteisiin, itsensä kehittäminen ei enää näyntydy samalla tavalla itseisarvoisena toimintana. Pikemmin se on välinearvoista toimintaa, jota voidaan hyödyntää jonkin

⁸⁷⁰ On johdonmukaista, että epämääräisen kentän sääntely on painottunut talouteen, jonka saralla sääntely on voinut olla yhtenäistä. Kansalais- ja työväenopistot ovat alun alkaen olleet institutionaalisesti hajanaisia ja epämääräisiä, ja niitä on sellaisenaan pyritty ottamaan oikeudellisen sääntelyn piiriin.

⁸⁷¹ Mäkelä 2015, s. 164–168.

⁸⁷² Ks. HE 86/1997 vp, s. 98.

⁸⁷³ HE 86/1997 vp, s. 98.

muun tavoitteen saavuttamiseen, vaikka tavoitteet ovat sinänsä oikeutettuja ja linjassa institutionaalisen oikeudenmukaisuuden kanssa.

Kun arvoulottuvuudesta palataan normiulottuvuuteen tarkastelemaan vapaan sivistystyön asemaa osana itsensäkehittämisoikeutta, Hohfeldin kehikko soveltuu jälleen oikeuden hahmottamiseen. Vaikka kansalaisopistojen toiminnan järjestäminen ei sinänsä ole pakollista,⁸⁷⁴ niiden vakiintuneesta asemasta seuraa se, että yksilöllä on jonkinlainen odotusoikeus koskien sitä, että julkinen valta turvaa kansalaisopistotoiminnan toteuttamista. Vastaavuussuhteen mukaisesti julkiselle vallalle on paikannettavissa jonkinlainen velvollisuus rahoittaa ja järjestää kansalaisopistotoimintaa, mille löytyy perusta velvollisuudesta turvata itsensä kehittäminen. Yksilöllä on kuitenkin vapaus päättää, käyttääkö tarjolla olevia palveluita, ja vastaavasti julkisella vallalla on ei-oikeus suhteessa edelliseen. Toisaalta julkisella vallalla on toimivalta muuttaa oikeussuhteita, mikä näkyy esimerkiksi valtionosuuksien heikentämisenä. Vastaavuussuhteen näkökulmasta yksilön kannalta on kyse sidonnaisuudesta, yksilön ollessa sidottu julkisen vallan järjestämään toimintaan.

Vuoteen 1994 saakka kansalaisopistojen valtionosuusjärjestelmä oli menoperusteinen, ja siirtyminen keskimääräisiin yksikköhintoihin merkitsi huomattavia valtionosuuden pudotuksia joillekin kansalaisopistoille. Sivistystyölakia uudistettaessa todettiin, että muutokset valtionosuusjärjestelmässä näkyvät ylläpitäjän rahoitusasemaan ja maksujen muodossa käyttäjien asemaan.⁸⁷⁵ Viime vuosina kansalaisopistojen valtionavustuksia on muutettu useita kertoja, esimerkiksi osana jatkuvan oppimisen uudistusta sekä kilpailukykysovimuksen mukaista koulutuksesta ja itsensä kehittämisen leikkaamista.⁸⁷⁶ Jatkuvan oppimisen uudistuksessa on tarkoitus valjastaa osaamisen kehittäminen palvelemaan työelämän tarpeita sekä kehittämään ja uusintamaan alueiden elinkeinoja ja elinvoimaa. Sen yhteydessä muutettiin sivistystyölain yksikköhintaa koskevaa säännöstä (11 §).⁸⁷⁷ Itsensä kehittäminen näyttäytyy

⁸⁷⁴ Kuten edellä on todettu, riittää, että jonkinlaisia itsensä kehittämisen palveluita on olemassa.

⁸⁷⁵ Ks. HE 86/1997 vp, s. 100.

⁸⁷⁶ Sivistystyölakia on muutettu myös valtionosuuden määrän (9 §) ja opiskelijoilta perittävien maksujen (24 §) osalta oppivelvollisuuslakia ja siihen liittyviä lakeja uudistettaessa. Muutokset liittyvät kansaopistojen järjestämään, oppivelvollisille suunnattuun koulutukseen, joten niitä ei tässä yhteydessä käsitellä yksityiskohtaisemmin. Ks. HE 173/2020 vp, s. 228–229.

⁸⁷⁷ Muutoksen jälkeen suoritteita ei oteta huomioon yksikköhintoja laskettaessa, jos koulutuksen järjestämiseen on myönnetty jatkuvan oppimisen ja työllisyyden palvelukeskuksesta annetun lain (682/2021) 8 §:ssä tarkoitettua valtionavustusta. Säännöksen taustalla on se, että palvelukeskuksen rahoittaman koulutuksen suoritteita ei ole perusteltua ottaa huomioon yksikköhinnan laskennassa. Tämä on analoginen sivistystyölain 13.1 §:n kohdalle 5, jonka mukaan yksikköhintoja laskettaessa käyttökustannuksina ei pidetä kustannuksia, joihin myönnetään muun lain perusteella valtion rahoitusta. Ks. HE 76/2021 vp, s. 74.

uudistuksessa välinearvoisena toimintana, eikä se itsestään selvästi kytkeydy itsensä-kehittämisoikeuden arvopohjaan.⁸⁷⁸

Osana kilpailukykysovimusta valtionosuuden määrää muutettiin siten, että valtionosuuden peruste huomioitiin alle sataprosenttisesti vuosina 2017–2019 (9 §).⁸⁷⁹ Samalla vuosina 2020–2022 toiminnasta aiheutuneisiin käyttökustannuksiin lisättiin kansalaisopistoille 55 000 euroa (11 §). Huomionarvoista on, että kansalaisopistoihin kohdistuneista säästötoimenpiteistä ei lain valmisteluvaiheessa tehty lainkaan esityksen ja sen yhteiskunnallisten vaikutusten arviointia. Rahoituksen vähentämistä ei pidetty rahoitusperiaatteen vastaisena, sillä hallituksen esityksen mukaan se ei vaaranna kuntien tosiasiallisia mahdollisuuksia suoriutua tehtävistään. Säästöt eivät hallituksen esityksen mukaan vaaranna sivistyksellisiä oikeuksia ”ainakaan yksittäisenä muutoksena tarkastellen”. Toisaalta samassa yhteydessä esitetään kuitenkin vähennettäväksi myös museoiden, teattereiden ja orkestereiden rahoitusta, samoin taiteen perusopetuksen ja toisen asteen koulutuksen rahoitusta, jolloin muutoksia olisi ollut tarpeen arvioida sivistyksellisten oikeuksien kokonaisuudesta käsin.⁸⁸⁰

Sivistysvaliokunta suhtautuu mietinnössään torjuvasti valtionosuuksien leikkauksiin, sillä valtionosuuksien ja valtionavustusten toistuva leikkaaminen⁸⁸¹ on johtanut opetustarjonnan supistamiseen ja maksujen nostamiseen. Vaikutukset kohdistuvat ennen kaikkea vähävaraisimpiin ryhmiin, ja sivistyksellinen tasa-arvo onkin asiantuntijakuulemisten perusteella heikentynyt. Kansalaisopistojen toimintaa on keskitetty taajamiin ja keskuksiin, jolloin myös alueellinen yhdenvertaisuus on kärsinyt.⁸⁸² Vaikuttaa siltä, että rahoituksen vähentämisen yksilöihin kohdistuvia vaikutuksia ei tunnusteta, puhumattakaan siitä, että tunnustettaisiin niiden kiinnittyvän sivistyksellisiin oikeuksiin. Kun kansalaisopistojen taloudellisia toimintaedellytyksiä heikennetään, vaikka vain välillisesti, se voi vaikuttaa kielteisesti myös itsensäkehittämisoikeuden toteutumiseen. Tällöin ei olisi liioiteltua arvioida valtionosuuksiin vaikuttavia lakiesityksiä heikennyskielto-opin näkökulmasta.

Maksujen merkitys on väistämättä muodostunut huomattavaksi valtionosuuksien leikkaamisen seurauksena. Se ei sellaisenaan ole oikeutettu peruste maksuille, kun niitä tarkastellaan itsensäkehittämisoikeuden näkökulmasta. Toisaalta sivistystyöläkiin sisältyy säännös opiskelijoilta perittävistä maksuista (24 §), jollaista ei ollut ennen vuoden 1998 koulutuslainsäädännön uudistamista. Säännöksen mukaan opiskelijoilta

⁸⁷⁸ Ks. HE 76/2021 vp.

⁸⁷⁹ Ks. laki sivistystyölain muuttamisesta (1487/2016).

⁸⁸⁰ HE 177/2016 vp, s. 1, 22–37, 63.

⁸⁸¹ Leikkauksia toteutettiin myös vuosina 2012 ja 2015.

⁸⁸² SiVM 15/2016 vp, s. 7.

voidaan periä opetuksesta ”kohtuullisia maksuja”. Säännös lisättiin sivistystyölakiin perustellen sitä sillä, että maksujen merkitys on huomattava. Säännöstä koskevissa perusteluissa todetaan myös, että opiskelijamaksujen on kaikissa tapauksissa oltava kohtuullisia.⁸⁸³ Sen sijaan sitä, miten kohtuullisuus määrittyy, jää epäselväksi. On perusteltua olettaa, että kohtuullisuutta arvioitaisiin suhteessa sivistyksellisiin oikeuksiin ja niiden yhdenvertaiseen taloudelliseen saavutettavuuteen.

Kohtuullisuutta ja kansalaisopistojen saavutettavuutta taloudellisesta näkökulmasta on kaikkiaan käsitelty ylimalkaisesti. Kun sivistystyölaki uudistettiin 1990-luvun lopussa, sivistysvaliokunta piti mietinnössään yleisesti ottaen tärkeänä sitä, että julkinen valta turvaa opetuksen saamisen. Mietinnössä korostetaan elinikäisen koulutuksen periaatetta sekä monipuolisten ja monimuotoisten itsensä kehittämisen palveluiden tukemista ja ylläpitämistä. Sivistysvaliokunta pitää olennaisena sitä, etteivät varattomuuteen liittyvät syyt muodostu tosiasiallisesti esteeksi itsensä kehittämiseksi.⁸⁸⁴ Vaikuttaa selvältä, että sivistysvaliokunnan tulkinnan mukaan edellytys varattomuuden esteiden poistamisesta ulottuu kansalaisopistojen palveluiden käyttämiseen.

Valiokunta toteaa, että ”Kansalaisopistojen ensisijainen tehtävä on tuottaa sellaisia opiskeluprosesseja, joilla on positiivisia vaikutuksia sekä yksilöiden että koko kansan elämään pitkällä aikavälillä”. Valiokunta ehdottaa muutoksia ehdotettuihin säännöksiin, muiden muassa opiskelijoilta perittäviin maksuihin liittyen. Valiokunnan mukaan olisi tarpeen poistaa ehdotettu säännös siitä, että opetusministeriöllä on toimivalta päättää opiskelijoilta perittävien maksujen perusteista sillä perusteella, ettei maksuista ole aiemminkaan säädetty. Maksut vaihtelevat myös hyvin paljon koulutuksen pituuden, järjestämistavan ja sisällön mukaan niin oppilaitosten kesken kuin oppilaitosmuodon sisällä. Sivistysvaliokunnan mukaan maksuperusteiden ohjaaminen valtion päätöksellä ei ole tarkoituksenmukaista, ja se pitää mainintaa maksujen kohtuullisuudesta riittävänä.⁸⁸⁵

Edes sivistysvaliokunta ei siis edellyttänyt seikkaperäisempää määritelmää maksujen kohtuullisuudelle. Tämä tulee ymmärrettäväksi, kun oikeusjärjestystä tarkastellaan laajemmin – ovathan esimerkiksi perusoikeuksien rajoitusedellytyksetkin pohjimmiltaan laadullista punnintaa ja harkintaa. Toisaalta kun kyse on euromääräisistä rahasummista, olisi sinänsä mahdollista asettaa maksullisuudelle määrälliset rajat, kuten esimerkiksi sosiaaliturvaa koskevassa lainsäädännössä tehdään. Vaikka sivistysvaliokunta pitää mainintaa maksujen kohtuullisuudesta riittävänä, sitä on tulkittava

⁸⁸³ HE 86/1997 vp, s. 102–103.

⁸⁸⁴ SiVM 3/1998 vp, s. 13.

⁸⁸⁵ SiVM 3/1998 vp, s. 51–55.

yhdessä sen kanssa, että varattomuus ei saa muodostua esteeksi itsensä kehittämiseksi. Sivistystyölaissa ei huomioida tätä millään tavalla, vaan vähävaraisten itsensä kehittämisoikeuden toteutuminen kansalaisopistojen toimintaan osallistumisessa voi toteutua vasta todellisuusulottuvuudessa erilaisin tukijärjestelmin, joista tosin osasta säädetään sosiaalisia etuuksia koskevissa säädöksissä.⁸⁸⁶

Näyttää siltä, että itsensä kehittämisoikeus ei juurikaan ole ohjannut vapaata sivistystyötä koskevan lainsäädännön kehittymistä. Kansalaisopistoja koskevan sääntelyn lähtökohdat ja tavoitteet ovat enimmäkseen sopusoinnussa itsensä kehittämisoikeuden arvoulottuvuuden kanssa, vaikka yhteiskunnalliset tavoitteet ovatkin vahvasti läsnä yksilön näkökulman rinnalla. Sivistystyölaki vaikuttaa silti olevan ennen kaikkea rahoituksesta säättämistä varten. Lakia muutettaessa ei ole huomioitu itsensä kehittämisoikeutta eikä esimerkiksi heikennyskielto-oppia, mikä saa itsensä kehittämisoikeuden turvaamisen näyttämään pikemmin sattumanvaraiselta kuin suunnitelmalliselta.

4.4.3 Liikuntapalvelut

Liikunnan ja muun ruumiinkulttuurin harjoittaminen on yksi itsensä kehittämisen vakiintuneiksi katsotuista muodoista. Siinä missä kirjastot ja kansalaisopistot ovat julkisen vallan rahoittamia ja järjestelmiä palveluita, liikuntapalveluita tarjotaan niin julkisella, yksityisellä kuin kolmannella sektorilla. Seuraavassa käsitellään liikunnan harrastamista julkisen vallan turvaamana liikuntalain (390/2015) lähtökohdista, koska itsensä kehittämisoikeuteen kohdistuvan turvaamisvelvollisuus tarkoittaa muun muassa julkisen vallan velvollisuutta luoda edellytyksiä yksilön mahdollisuudelle liikkua ylläpitämällä ja tukemalla liikuntalaitoksia sekä avustamalla liikunnan harjoittamista⁸⁸⁷. Liikuntalaki koskee valtionhallintoa, kunnan vastuuta ja yhteistyötä ja valtionrahoitusta liikunnan toimialalla (1.1 §).

On kuitenkin huomautettava, että julkisella vallalla on jonkinlainen velvollisuus turvata vähävaraisten liikunnan harrastamista yleisesti ottaen riippumatta siitä, mikä sektori palvelun järjestää. Tästä näkökulmasta vähävaraisten mahdollisuus harrastaa liikuntaa voi tulla turvatuksi sosiaaliturvan avulla. Sivistyksellisten ja sosiaalisten perusoikeuksien konkurrensia ei silti tunnistettu liikuntalain valmisteluvaiheessa. Sen sijaan tunnistettiin kytkös julkisen vallan velvollisuuteen turvata riittävät sosiaali- ja

⁸⁸⁶ Itsensä kehittämisen toteutumista sosiaaliturvan avulla käsitellään luvussa 4.5 ja sen ilmentymiseen todellisuusulottuvuudessa palataan luvussa 5.3.

⁸⁸⁷ Ks. HE 190/2014 vp, s. 5.

terveyspalvelut sekä julkisen vallan velvollisuus edistää väestön terveyttä (PL 19.3 §).⁸⁸⁸

Liikuntalaissa säädetään liikunnan ja huippu-urheilun edistämisestä (1.1 §), julkisen vallan vastuusta ja valtionrahoituksesta. Liikunta tarkoittaa kaikkea omatoimista ja järjestettyä liikunta- ja urheilutoimintaa: arkiliikuntaa, kuntoliikuntaa ja harrasteliikuntaa (liikuntalaki 3 §).⁸⁸⁹ Lisäksi liikuntalaissa eritellään terveyttä ja hyvinvointia edistävä liikunta sekä huippu-urheilu. Jälkimmäinen on tavoitteellista ja ammatti- maista toimintaa, joka rajautuu tämän tarkastelun ulkopuolelle, kun taas ensin mainittu (arki-, kunto- ja harrasteliikunta) kuuluu itsensäkehittämisosoikeuden alaan.⁸⁹⁰

Liikuntalain tavoitteet (2 §) painottuvat liikunnan harrastamisen hyötyihin, joiden taustalle puolestaan paikantuvat kirjasto- ja sivistystyölaista tutut arvolähtökohdat. Kun liikuntalaki uudistettiin, keskeiseksi päämääräksi muodostui väestön fyysisen aktiivisuuden lisääminen. Lain tavoitteita ovat muun muassa liikkumismahdollisuuksien edistäminen ja liikunnan eriarvoisuuden vähentäminen. Tavoitteiden toteuttamisen lähtökohchia ovat esimerkiksi tasa-arvo, yhdenvertaisuus, yhteisöllisyys ja monikulttuurisuus – tismalleen kuten kirjastolaissa ja sivistystyölaissa.⁸⁹¹ Arvojen toistuminen samankaltaisina eri laeissa oikeuttaa ja vahvistaa itsensäkehittämisosoikeuden arvoulottuvuutta.

Liikuntalaissa asetetaan velvollisuuksia sekä valtiolle että kunnille, yksilöille sen sijaan ei aseteta velvollisuuksia eikä liioin oikeuksia. Liikuntalain mukainen valtion vastuu kytkeytyy ennen kaikkea liikuntapolitiikkaan, hallintoon sekä liikunta-alan toimijoiden kanssa tehtävään yhteistyöhön. Itsensäkehittämisosoikeuden kannalta kiinnostavampi on kunnan vastuu, johon kuuluu suoraan yksilöitä koskettava yleisten edellytysten luominen liikunnalle paikallistasolla. Kunnan on luotava edellytyksiä asukkaidensa liikunnalle, millä katsotaan olevan ”peruspalveluluonne”.⁸⁹² Peruspalvelut taas linkittyvät perustarpeisiin, joiden toteuttamisessa yksi näkökohta on julkisen vallan vastuu. Julkisen vallan on otettava vastuu oikeuden toteuttamisesta, missä on holhoavaa kaikua, mutta toisaalta valta ja hallinta ovat osa normiulottuvuuden luonnetta.

⁸⁸⁸ Ks. HE 190/2014 vp, s. 5.

⁸⁸⁹ Liikunnan määritelmä muodostuu varsin laajaksi. Arkiliikunta on niin kutsuttua hyötyliikuntaa, kuten työ- ja koulumatkoilla tapahtuvaa liikuntaa. Kuntoliikunta on kuntoa nostavaa tai ylläpitävää, ja lisäksi esimerkiksi liikuntatapahtumat, liikunnanohjaus ja liikuntaneuvonta. Harrasteliikunnalla tarkoitetaan eritoten lasten ja nuorten liikuntaa ja urheilua, joka tapahtuu esimerkiksi seuroissa ja järjestöissä.

⁸⁹⁰ Liikuntalaki 1.1 § ja 3 §, HE 190/2014 vp, s. 25.

⁸⁹¹ Liikuntalaki 2 §, HE 190/2014 vp, s. 21, 25.

⁸⁹² Liikuntalaki 4–5 §, HE 190/2014 vp, s. 26.

Kunnan on järjestettävä liikuntapalveluja sekä terveyttä ja hyvinvointia edistävää liikuntaa huomioiden eri kohderyhmät (liikuntalaki 5.1 § 1 kohta). Palveluita voi järjestää omana palveluna, järjestöjen tai muiden toimijoiden kanssa yhteistyönä tai ostamalla palveluita yksityiseltä palveluntuottajalta. Kohderyhmiä ovat lapset, nuoret, opiskelijat, työikäiset aikuiset, ikäihmiset, maahanmuuttajat ja soveltavan liikunnan ryhmät, kuten vammaisryhmät.⁸⁹³ Lisäksi kunnan on luotava edellytyksiä liikunnalle tukemalla kansalaistoimintaa, mukaan lukien seuratoiminta⁸⁹⁴ (liikuntalaki 5.1 § 2 kohta). Erityisesti lasten ja nuorten kohdalla liikunta- ja urheiluseuroja pidetään tärkeässä roolissa. Käytännössä kansalaistoiminnan tukeminen tarkoittaa järjestöavustusten jakamista ja kunnallisten liikuntatilojen käyttövuorojen maksuttomuutta tai subventointia yhdistysten toiminnan tukemiseksi. Kunnan on myös rakennettava ja ylläpidettävä liikuntapaikkoja (liikuntalaki 5.1 § 3 kohta). Rakennettuja liikuntaolosuhteita ovat sisäliikunnan harrastamiseen tarkoitettut paikat, mistä tyypillinen esimerkki on koulun yhteyteen rakennettu liikuntahalli, joka on käytössä kouluajan lisäksi vapaa-ajan harrastustoimintaan. Myös ulkokentät ja ulkoilureitit ovat rakennettuja, ja niistä suosituimpia ja käytetyimpiä ovat kevyen liikenteen väylät. Velvoite liikuntapaikkojen ylläpitämiseen tarkoittaa niiden hoitamista ja kunnossapitoa.⁸⁹⁵

Lainvalmisteluaineiston konkreettisesta luonteesta huolimatta liikuntalaki jättää avoimeksi liikunnan edellytysten luomisen tason ja tavan. On kunnan päätettävissä, millaisia liikunnan harrastamisen muotoja edistetään ja miten eri kohderyhmien liikunnan harrastamista tuetaan. Hohfeldin kehikossa tämä sisältyy julkisen vallan toimivaltaan, johon yksilö on sidottu. Kunnan itsehallinnollinen asema ja liikuntalain väljä säätely oikeuttavat kuntien välisiä eroja, mutta oikeudenmukaisuuden näkökulmasta institutionaalinen oikeudenmukaisuus pirstoutuu. Kuntien välillä voi vallita erilaisia käsityksiä siitä, miten tuotetaan ja tuetaan oikeudenmukaisuutta liikunnan ja muun ruumiinkulttuurin harjoittamisessa.

Liikuntalakia koskevassa hallituksen esityksessä todetaan, että liikuntapalveluiden järjestämisessä on huomioitava sosioekonomisesti heikommassa asemassa olevat henkilöt ja lapsiperheet.⁸⁹⁶ Tämänkin käytännön toteuttamisen tavat jäävät kuntien päätettäväksi. Vähävaraisilla voi olla hyvin vaihtelevia mahdollisuuksia harrastaa liikuntaa riippuen siitä, missä kunnassa asuu tai mihin vähävaraiseen ryhmään

⁸⁹³ HE 190/2014 vp, s. 27.

⁸⁹⁴ Maininta seuratoiminnasta lisättiin lain uudistamisen yhteydessä käsitteen vakiintumisen seurauksena.

⁸⁹⁵ HE 190/2014 vp, s. 27.

⁸⁹⁶ HE 190/2014 vp, s. 27.

kuuluu.⁸⁹⁷ Edellä sanotusta huolimatta liikuntalakeja uudistettaessa pyrittiin jäsentämään ja täsmentämään kunnan vastuuta ja tehtäviä liikunnan peruspalveluluonteeseen vahvistamiseksi. Kunnianhimoisista tavoitteista huolimatta valtion liikuntabudjetin kokonaismäärää ei nostettu, vaikka liikuntalain toteuttamisen taso on pohjimmiltaan riippuvainen taloudellisen tuen määrästä, samoin kuin edellä kansalaisopistojen toiminta.⁸⁹⁸

Liikuntapaikkojen saavutettavuus vaihtelee sen mukaan, mistä liikuntapaikasta on kyse. Esimerkiksi uimahalleja on enemmän kuin jäähalleja. Yksittäisen liikuntamuodon saavutettavuutta tärkeämpää on kuitenkin se, että kohtuuhintaisia liikkumisen mahdollisuuksia on monipuolisesti tarjolla. Kohtuuhintaisuus puolestaan vaihtelee alueittain. Erityisesti kaupungeissa on paljon yksityisten tarjoamia liikuntapalveluita, jotka ovat usein hintavampia verrattuna julkisen sektorin tarjoamiin palveluihin. Pienemmissä kunnissa on sen sijaan suhteessa enemmän kunnallisesti tuettuja tai tuotettuja liikuntapalveluita, jotka ovat edullisempia. On todettu, että Etelä-, Keski- ja Länsi-Suomessa asuvilla vähävaraisilla on heikoimmat mahdollisuudet monipuoliseen liikuntaan.⁸⁹⁹

Vaikka hallituksen esityksessä liikuntalakeiksi mainitaan eri kohderyhmien edellytykset harrastaa liikuntaa, pääpaino vaikuttaa silti olevan työikäisissä sekä lapsissa ja nuorissa. Vähävaraiset jäävät jälleen muodollisen maininnan varaan hallituksen esityksen keskittyessä työikäisten liikkumisen lisäämiseen. Monet tyypillisesti vähävaraiset ryhmät, kuten sairaat tai vanhukset, eivät kuulu joukkoon, jonka liikunta-aktiivisuuden tukeminen näkyisi positiivisesti työnantajien kuluissa tai työnteon tehokkuudessa. Vähävaraisten mainitseminen vain ohimennen on kiinnostavaa senkin vuoksi, että hallituksen esityksessä todetaan sosioekonomisten erojen lisääntyneen liikunnassa. Liikuntaharrastusten kustannukset ovat kasvaneet, ja esimerkiksi lasten ja nuorten liikuntaharrastukset ovat kytköksissä perheen sosioekonomiseen asemaan. Eriarvoistavia trendejä liikunnassa tunnustetaan lisäksi etniseen taustaan, seksuaaliseen suuntautumiseen ja uskontoon liittyen.⁹⁰⁰ Edellisiin seikkoihin ei puututtu lainvalmisteluvaiheessa muutoin kuin mainitsemalla eri kohderyhmät ja arvolähtökohdat. Tämä korostaa arvoulottuvuuden ja normiulottuvuuden erillisyyttä. Arvoulottuvuus näyttääytyy ideaalina, joka ei yrityksistä huolimatta sulaudu normiulottuvuuteen.

⁸⁹⁷ Tällä tarkoitetaan sitä, että mahdollisuudet voivat olla erilaiset opiskelijalle ja eläkeläiselle, vammaiselle ja työttömälle ja niin edelleen täysin sen mukaan, millaisia päätöksiä kunnassa on tehty esimerkiksi saavutettavuuden ja alennettujen maksuluokkien suhteen. Ks. Lavapuro, Ojanen, Rautiainen & Valtonen 2016, s. 87.

⁸⁹⁸ HE 190/2014 vp, s. 21.

⁸⁹⁹ Lavapuro, Ojanen, Rautiainen & Valtonen 2016, s. 94–96.

⁹⁰⁰ HE 190/2014 vp, s. 12–13.

Edellä sanottu tulee ymmärrettäväksi, kun tunnistetaan, että pohjimmiltaan liikuntalaki kiinnittyy taloudellisiin pyrkimyksiin. Liikuntaa tarkastellaan hallituksen esityksessä hallinnon, kunnan tehtävien ja liikkumistapojen näkökulmasta sekä kansantalouden kannalta. Kotitaloudet käyttävät liikuntaan vuosittain noin 1,8 miljardia euroa. Liikunnalla on työllistävä vaikutus niin julkisella, yksityisellä kuin kolmannella sektorilla, ja liikunta-ala on ollut vuosia kasvussa. Siten liikunta vaikuttaa myönteisesti talouskasvuun ja työllisyyteen, kun taas ”väestön liian vähäisen liikkumisen kansantaloudellisen vaikutuksen on arvioitu olevan miljardiluokkaa”.⁹⁰¹ Liikkumattomuus aiheuttaa kustannuksia niin terveydenhuollolle kuin epäsuorasti työnantajille. Liikunta-aktiivisuuden puolestaan todetaan olevan yhteydessä ”vähentyneisiin sairauspoissaoloihin ja terveydenhuoltokuluihin, lisääntyneeseen tehokkuuteen ja pidempiin työuriin”. Hallituksen esityksessä todetaankin suorasanaisesti, että ”liikuntaa lisäämällä voidaan saavuttaa huomattavia säästöjä”. Yhteiskunnallisia vaikutuksia koskevassa arviossa keskitytään ainoastaan työikäisiin, joiden fyysisen aktiivisuuden ja liikunnan lisääminen parantaa työhyvinvointia ja pidentää työuria. Näin vakautetaan julkista taloutta ja työllisyyttä.⁹⁰² Työikäisten lisäksi huomioidaan tulevaisuuden työikäiset, siis lapset ja nuoret,⁹⁰³ joiden liikuntamahdollisuuksia pyritään vahvistamaan.⁹⁰⁴

Liikuntalaki sinänsä määrittelee sisältöä itsensäkehittämisoikeudelle, mutta ei kuitenkaan itsensäkehittämisoikeudesta käsin. Liikuntalaissa ja sitä koskevassa hallituksen esityksessä ei tunnisteta liikuntaa yksilön kokonaisvaltaista hyvinvointia lisäävänä, moniulotteisena itsensä kehittämisen toimintana, jolla voi olla itseisarvoa ja välinearvoa muutoinkin kuin talousnäkökulmasta. Lisäksi liikuntalaki näyttää hyvin erilaiselta ja jopa eriarvoistavalta riippuen siitä, minkä ryhmän näkökulmasta sitä tarkastelee.

Liikuntalakia koskevasta kokonaisuudesta voidaan johtaa päätelmä siitä, että liikuntalaki johtaa enemmän suorittamiseen tarkoitettulle lenkkipolulle kuin itseisarvoiselle itsensä kehittämisen tielle. Vaikka liikuntalaki ja sitä koskeva hallituksen esitys tunnistavat lain liittyvän itsensä kehittämiseen, liikuntaa pidetään ennen kaikkea

⁹⁰¹ HE 190/2014 vp, s. 13.

⁹⁰² HE 190/2014 vp, s. 17, 21.

⁹⁰³ Alle 29-vuotiaita koskevassa nuorisolaissa (1285/2016) säädetään nuorisotyön ja -toiminnan edistämisestä sekä valtionhallinnon ja kunnan vastuusta ja yhteistyöstä sekä valtionrahoituksesta. Yksi lain tavoitteista on edistää nuorten harrastamista, mikä ulottuu liikunnan lisäksi myös muuhun harrastustoimintaan. Kunnan vastuulla on luoda edellytyksiä nuorisotyölle ja -toiminnalle järjestämällä nuorille suunnattuja palveluja ja tiloja. On kunnan päätettävissä, miten se toteuttaa vastuutaan. Joka tapauksessa kuntien nuorisotyön piiriin kuuluu toimitilojen ja harrastusmahdollisuuksien tarjoaminen sekä liikunnallinen ja kulttuurinen nuorisotoiminta. Ks. nuorisolaki, HE 111/2016 vp.

⁹⁰⁴ Ks. liikuntalaki 2.1 § kohta 4, HE 190/2014 vp, s. 22, 25.

välttämättömänä välineenä fyysisen terveyden ylläpitämiseen,⁹⁰⁵ minkä tärkeys on kiistaton.⁹⁰⁶ Liikuntalaki ei sellaisenaan ulotu turvaamaan vähävaraisten itsensä kehittämistä liikunnan muodossa. Se, että liikuntapalvelujen järjestämisessä on huomioitava vähävaraiset, ei sisälly liikuntalakiin, vaan sen esitöihin ja toisaalta sivistysperusoikeuteen. Liikuntalaki sopiikin siihen itsensä kehittämistä koskevien normien hajanaiseen kokonaisuuteen, jota yhdistää talouteen ja hallintoon keskittyvä normiohjaus.

4.4.4 Kulttuuripalvelut

Itsensäkehittämisoikeudelle voi hakea sisältöä myös kuntien kulttuuritoiminnasta annetusta laista (166/2019, jäljempänä kulttuuritoimintalaki), jossa säädetään kunnan kulttuuritoiminnan järjestämisestä. Kulttuuritoiminnalla tarkoitetaan ”toimintaa, jolla kunta edistää kulttuurin ja taiteen tekemistä, harrastamista, saatavuutta ja käyttöä sekä taide- ja kulttuurikasvatusta ja kulttuuriperintöä” (kulttuuritoimintalaki 1.2 §). Kulttuurille, kulttuuriperinnölle ja taiteelle ei ole yksiselitteisiä määritelmiä, ja hallituksen esityksessä todetaankin niiden merkityksen riippuvan käyttöyhteydestä. Lisäksi mainitaan, että kulttuuria⁹⁰⁷ ja taidetta käytetään toisiaan täydentävinä, kulttuuritoimintaa määrittävinä käsitteinä.⁹⁰⁸ Lakia voi arvostella käsitteiden avoimuudesta ja epämääräisyydestä, mutta toisaalta käytetyt käsitteet näyttävät asettuvan osaksi itsensäkehittämisoikeutta.

Voimassa oleva kulttuuritoimintalaki on silti paremmin sopusoinnussa itsensäkehittämisoikeuden kanssa kuin sitä edeltänyt kulttuuritoimintalaki (728/1992). Se oli perusoikeusuudistusta edeltävältä ajalta, vaikkakin sitä muutettiin sen voimassaolokautana useita kertoja. Siitä huolimatta laki säilyi sisällöltään varsin suppeana eikä siinä määritelty lain tavoitteita, se ei vastannut tasoltaan perustuslain säännöksiä eikä liioin kansainvälisten sopimusten toimeenpanoa. Se ei myöskään ollut pysynyt mukana kulttuuritoiminnassa tapahtuneissa muutoksissa.⁹⁰⁹ Kulttuuritoimintalakia uudistettaessa siihen lisättiin muun muassa kuntien kulttuuritoiminnan tavoitteet, kunnan tehtävät, kunnan asukkaiden osallistuminen sekä kehittämistehtävä.

⁹⁰⁵ Poikkeuksen tähän tekee toteamus siitä, että liikunnalla on positiivisia vaikutuksia aivoterveYTEEN. Tätä ei seikkaperäisemmin avata tai pohdita. Ks. HE 190/2014 vp, s. 17.

⁹⁰⁶ Ks. HE 190/2014 vp.

⁹⁰⁷ Kulttuuriperintö sisältyy kulttuurin käsitteeseen paitsi yhteyksissä, joissa on tarpeen erityisesti korostaa, että kyseessä on erityisesti kulttuuriperintöön liittyvistä asioista.

⁹⁰⁸ HE 195/2018 vp.

⁹⁰⁹ Ks. HE 195/2018 vp, s. 19.

Kulttuuritoimintalain tavoitteena on ensinnäkin tukea mahdollisuuksia luovaan ilmaisuun ja toimintaan sekä kulttuurin ja taiteen tekemiseen ja kokemiseen. Tavoite sanallistaa itsensäkehittämisoikeutta uudella tavalla ja tuo esiin itsensä kehittämisen yhteyttä erityisesti Nussbaumin kykylistaan. Se johdattaa puolestaan kykyjen toteutumisedellytysten äärelle – yksilöillä on erilaisia tarpeita sille, että kyvyt toteutuvat. Laki pyrkii edistämään yhdenvertaisia osallistumismahdollisuuksia perustuslain ja kansainvälisen sopimusten edellyttämällä tavalla, mutta keinot tavoitteiden toteuttamiseksi jäävät avoimiksi. Lisäksi tavoitellaan väestön hyvinvoinnin ja terveyden vahvistamista sekä osallisuutta ja yhteisöllisyyttä taiteen ja kulttuurin keinoin. Hyvinvointi- ja terveysvaikutusten todetaan vähentävän sosiaali- ja terveystoimen kuluja, ja tällä tavoin voidaan saada aikaan säästöjä. Lailla tavoitellaan myös edellytysten luomista elinvoiman kehittymiselle ja sitä tukevalle luovalle toiminnalle. Tavoite kumpuaa kulttuurin ja taiteen elinkeinopoliittisen merkityksen lisääntymisestä. Toiminnan lähtökohtina mainitaan muun muassa demokratia⁹¹⁰ ja tasa-arvo.⁹¹¹

Kulttuuritoimintalain tavoitteiden taustalla on samansuuntainen arvopohja kuin kirjasto-, sivistystyö- ja liikuntalaissakin. Arvoissa korostuvat tasa-arvo ja yhdenvertaisuus sekä yhteisöllisyys ja osallistuminen erityisesti demokratian ja asukaslähtöisyyden näkökulmista. Kaikkiaan tavoitteet osoittavat jälleen, että ne eivät kumpua ainoastaan yksilön itsensä kehittämisestä, vaan myös laajemmista yhteiskuntapoliittisista tavoitteista. Tämä ei tee itsensäkehittämisoikeutta tyhjäksi, mutta alistaa sen toteutumisen muunlaisten tavoitteiden toteutumiselle.

Merkillepantavaa on, että vuoden 2023 alussa voimaan tulleen sosiaali- ja terveydenhuollon uudistuksen myötä sivistystoimen tehtävistä muodostui kuntien suurin toimiala. Tämä pyrittiin huomioimaan säädettäessä kulttuuritoimintalakia, jossa kunnalle osoitetaan kulttuuritoiminnan järjestämisen raamit (kulttuuritoimintalaki 3 §). Niistä tarkastellaan tässä esiin itsensäkehittämisoikeuden kannalta relevanteimpia, kun sen sijaan ammattimaiseen toimintaan tai muodolliseen sivistykseen liittyviä tehtäviä ei käsitellä tässä yhteydessä. Lähtökohta on, että kulttuuritoiminta on kunnan asukkaiden peruspalvelu, jolla on yhteys yksilön hyvinvointiin ja terveyteen.

Eriarvoisuus kulttuuri- ja taidepalveluiden käytössä on tunnistettu, ja kunnan on edistettävä kulttuurin ja taiteen yhdenvertaista saatavuutta ja monipuolista käyttöä

⁹¹⁰ Kunnan asukkailla on mahdollisuus osallistua ja vaikuttaa kunnan kulttuuritoimintaan ja sitä koskevan päätöksenteon valmisteluun (kulttuuritoimintalaki 5 §), mutta säännös ei sellaisenaan tarjoa mitään tosiasiallista köyhien itsensäkehittämisoikeuden näkökulmasta. Vähemmän aktiivisten osallistumista voi lisätä ”kehittämällä toiminnan ja palveluiden järjestämisen ja tuottamisen tapoja huomioimalla eri väestöryhmien odotukset ja tarpeet sekä olemalla vuorovaikutuksessa näiden kanssa”. Kunnalle jätetään päätösvalta sen suhteen, miten säännöstä toteutetaan. HE 195/2018 vp, s. 34–35.

⁹¹¹ Kulttuuritoimintalaki 2 §, HE 195/2018 vp, s. 26–28.

(kulttuuritoimintalaki 3.1 § 1 kohta). Tämä tarkoittaa muun muassa taloudellisesti ja sosiaalisesti heikommassa asemassa oleville tarkoitettuja itsensä kehittämisen mahdollisuuksia, kuten Kaikukortti-toimintaa.⁹¹² Kuntaa ei kuitenkaan velvoiteta suoraan mihinkään tiettyyn toimenpiteeseen, vaan tosiasialliset toimet jätetään kunnan harrastamisen varaan, samoin kuin liikuntalaissa.

Kunnan on myös edistettävä kulttuurin ja taiteen harrastamista sekä niihin liittyvää kansalaistoimintaa (kulttuuritoimintalaki 3.1 § 3 kohta). Harrastamisella tarkoitetaan itsensäkehittämisoikeuden alaan kuuluvaa ei-ammattimaista toimintaa, kuten maalaamista, soittamista ja tanssimista, ja uusia taiteellisia ilmaisumuotoja. Tämä tapahtuu vapaa-ajalla niin kodissa kuin esimerkiksi kirjastoissa ja vapaan sivistystyön parissa.⁹¹³ Säännös antaa jälleen täsmällisempää sisältöä itsensäkehittämisoikeudelle, sillä aiemmin erilaisia taiteen harrastamisen muotoja ei ole vastaavalla tavalla yksilöity. Toisaalta säännös ei tuo siinä mielessä mitään uutta, että itsensäkehittämisoikeuteen sisältyy turvaamisvelvollisuus, joka ilmenee esimerkiksi kirjastolain ja sivistystyölain kautta.

Lisäksi kunnan on edistettävä kulttuuria ja taidetta osana asukkaiden hyvinvointia ja terveyttä, osallisuutta ja yhteisöllisyyttä sekä paikallista ja alueellista elinvoimaa (kulttuuritoimintalaki 3.1 § 6 kohta). Tätä lähestytään jälleen siitä tulokulmasta, että ne tuottavat hyvinvointi- ja terveysvaikutuksia. Samalla tunnustetaan se, että hyödyt kohdistuvat aktiivisille käyttäjille ja aktiivinen käyttäminen puolestaan edellyttää palveluiden saatavuutta ja saavutettavuutta.⁹¹⁴ Ei-aktiivisten käyttäjien osallisuutta halutaan siis lisätä ennen kaikkea siksi, että se tuottaa myönteisiä vaikutuksia hyvinvoinnille ja terveydelle, ja tulee siten edullisemmaksi kuin haittojen korjaaminen. Säännöksen tarkoituksena voi pitää oikeutettuna ja jopa arvoulottuvuuden hyvään elämään kiinnittyvinä, mutta ne osoittavat samalla sen, että säännöksen perusta on muualla kuin itsensäkehittämisoikeudessa.

Kulttuuritoimintalain valmisteluaineiston mukaan kulttuuritoiminnan muotoja uudistamalla, osallistumis- ja kuulemismenettelyjä kehittämällä sekä saavutettavuuteen liittyviä seikkoja ja suosituksia huomioimalla osallisuus kulttuuriin vahvistuu ja osallistuminen lisääntyy. Tämä olisi toivottavaa yhdenvertaisuuden toteutumisen kannalta, sillä kulttuurinen aktiivisuus ja kulttuuripalvelujen käyttö on perinteisesti ollut eriytynyt niin, että taloudellisesti ja sosiaalisesti paremmassa asemassa olevat

⁹¹² Kaikukortilla sosiaali- ja terveydenhuollon asiakkaat voivat hankkia maksuttomia pääsylippuja ja kansalaisopiston kurssipaikkoja. Kaikukortin tarkoitus on parantaa köyhien itsensä kehittämisen mahdollisuuksia, mutta toistaiseksi kortti on käytössä tai kokeilussa vain tietyillä alueilla. Ks. www.kaikukortti.fi, HE 195/2018 vp, s. 19, 29.

⁹¹³ HE 195/2018 vp, s. 30.

⁹¹⁴ HE 195/2018 vp, s. 31.

käyttävät enemmän palveluja.⁹¹⁵ Toisaalta julkisella vallalla on ei-oikeus koskien sitä, onko yksilö kulttuurisesti aktiivinen, sillä yksilöllä on vapaus osallistua kulttuuriin tai olla osallistumatta.

Kaikkiaan kunnan tehtäviä koskevat säännökset ovat monilta osin samankaltaisia ja päällekkäisiä lain tavoitteiden kanssa. Toisaalta yksilöstä kumpuava itsensä kehittämisen tendenssi, joka tunnistetaan kulttuuritoimintalaissa (2.1 § 1 kohta), jää tunnistamatta kunnan tehtävien yhteydessä. Kunnan tehtäviä koskeva säännös ei onnistu konkretisoimaan lain tavoitteita, vaan pikemmin toistaa niitä. Poikkeuksena tästä on kehittämistehtävä, jonka opetus- ja kulttuuriministeriö voi hakemuksesta osoittaa kunnalle kulttuuritoiminnan edellytysten luomiseksi (kulttuuritoimintalaki 6 §). Kehittämistehtävän avulla ”kuntien kulttuuritoimintaa voitaisiin kehittää samalla tavoin kuin muita sivistystoimen toimialoja”. Säännöstä pidetään tärkeänä kuntien kulttuuritoiminnan vaikuttavuuden kehittämiseksi ja kulttuuritoiminnan edellytysten vahvistamiseksi kulttuuritoimintalain edellyttämällä tavalla, joskin kehittämistehtävän vaikuttavuutta heikentää sen vapaaehtoisuus.⁹¹⁶

Uudistettu kulttuuritoimintalaki ei luo mitään sellaista konkreettista välinettä, jolla itsensäkehittämisoikeus voisi tosiasiallisesti toteutua, ei köyhien eikä muiden yksilöiden tai ryhmien näkökulmasta. Vaikka voimassa oleva kulttuuritoimintalaki on edeltäjänsä seikkaperäisempi, se ei perusta oikeuksia tai velvollisuuksia julkiselle vallalle sen koommin kuin yksilöillekään. Periaatteessa lailla olisi mahdollisuus olla ikään kuin itsensä kehittämisen yleislaki kulttuurin näkökulmasta, mutta se ei yllä siihen.⁹¹⁷ Kunnianhimoiset tavoitteet⁹¹⁸ voivat jäädä toteutumatta, kun uusia velvollisuuksia tai oikeuksia ei perusteta. Tavoitteet näyttävät irrallisilta, kun keinot niiden toteuttamiseksi puuttuvat.

Edellä sanottuun vaikuttaa se, että kulttuuritoimintalain valmistelun lähtökohdaksi otettiin se, että uudistus voidaan toteuttaa kustannusneutraalisti. Tämä tarkoittaa, että kunnille ei annettu uusia tehtäviä, eikä yksilön itsensäkehittämisoikeuden kannalta näin ollen tapahtunut muutosta. Sen sijaan laki ”vahvistaa ja selkeyttää kulttuuritoiminnan järjestämiseen liittyviä tehtäviä ja perustelee niiden tarpeellisuutta”.⁹¹⁹ On totta, että kunnan kulttuuritoimintaa koskeva sääntely on sirpaloitunut eri

⁹¹⁵ Kulttuuriaktiivisista ja kulttuuripassiivisista keskusteltiin jo 1970-luvulla annetussa kulttuurikomitean mietinnössä, ks. luku 2.3.5, vrt. HE 195/2018 vp, s. 22–23.

⁹¹⁶ HE 195/2018 vp, s. 35–36.

⁹¹⁷ Aimo Rynnänen näkee kulttuuritoimintalain olevan osa lakitulvaa ja pitää sitä tyyppiesimerkkinä ”mitään uutta tuomattomasta sääntelystä”. Ks. Rynnänen 2019, s. 47.

⁹¹⁸ Esimerkiksi “- elämäntilanne, hyvinvointi ja terveys lisääntyvät ja eriarvoisuus ja syrjäytyminen vähentyvät”. HE 195/2018 vp, s. 23.

⁹¹⁹ HE 195/2018 vp, s. 20.

lakeihin. On silti kysyttävä, onko uuden lainsäädännön luominen keino vahvistaa ja selkeyttää sääntelyä, joka säilyy ennallaan, hajanaisena. Ylipäätään itsensäkehittämisoikeus itsessään on riittävä oikeudellinen peruste sen toteuttamiselle, mutta tarve perustella tarpeellisuutta vaikuttaa tulevan normiulottuvuuden ulkopuolelta, kenties jostakin arvo- ja normiulottuvuuksien ulkopuolelta.

Kulttuuritoimintalain vähäisestä merkityksestä kertonee se, että sen voimaan tulosta ei seurannut muutoksia muuhun lainsäädäntöön. Kulttuuritoimintalakia voi perustellusti pitää onttona ja sellaisena sen merkitystä on hankalaa hahmottaa. Kulttuuritoimintalaki on lähinnä kokoelma tavoitteita ja arvolähtökohtia, ja käytännössä kulttuuritoiminnan sääntely on muualla kuin kulttuuritoimintalaissa, kuten kirjastolaissa, sivistystyölaissa ja laissa taiteen perusopetuksesta (633/1998). Lisäksi kulttuuritoimintaan liittyvät laki esittävän taiteen edistämisestä (1082/2020) ja museolaki (314/2019), jotka ovat leimallisesti valtionosuuden myöntämiseen painottuvia valtionosuuslakeja. Lakien tavoitteissa on silti luettavissa yksilön itsensäkehittämisoikeuteen kurkottavia ulottuvuuksia, joiden toteutumiseen valtionosuussääntely vaikuttaa.

Esittävällä taiteella tarkoitetaan yleisölle suunnattua teatteri-, sirkus- ja tanssitaitteen, musiikin ja muuta tietystä hetkessä tapahtuvaa elävää taiteellista esitystoimintaa (1.2 §). Soveltamisala on nykyisessä laissa aiempaa avoimemmin muotoiltu, mikä jättää tilaa itsensä kehittämisen dynaamiselle tulkinnalle.⁹²⁰ Lain tavoitteena on edistää väestön yhdenvertaisia mahdollisuuksia sivistykseen sekä hyvinvointia, yhteisöllisyyttä ja osallisuutta (2 §). Lainvalmisteluaineiston mukaan lain tavoitteena on tukea koko väestön yhdenvertaisia mahdollisuuksia kehittää ja sivistää itseään. Valtionosuusjärjestelmän itsessään nähdään edistävän vähävaraisten itsensäkehittämisoikeutta, koska kulttuurin valtionosuusjärjestelmällä mahdollistetaan kulttuuripalveluiden pääsylippujen hintojen pitäminen kohtuullisena. Ylipäätään valtionosuusjärjestelmä edistää kulttuuripalvelujen saatavuutta ja saavutettavuutta, eritoten alueellisesti.⁹²¹

Museolain tavoitteissa korostuvat kulttuuriperintöön liittyvät oikeudet ja velvollisuudet (1 §). Osa tavoitteista ulottuu myös itsensäkehittämisoikeuteen: tavoite ylläpitää ja vahvistaa yksilöiden ja yhteisöjen ymmärrystä ja osallisuutta kulttuurista, historiasta ja ympäristöstä sekä tavoite edistää sivistystä, hyvinvointia, yhdenvertaisuutta

⁹²⁰ Laki esittävän taiteen edistämisestä kumosi teatteri- ja orkesterilain (730/1992), johon lisättiin valtionosuuden tavoitetta koskeva säännös (1 a §) vasta vuonna 2007. Se oli suppeampi verrattuna uuteen säännökseen; vanhan säännöksen mukaan valtionosuuden tavoite oli edistää teatteri- ja orkesteripalvelujen *alueellista* saatavuutta ja saavutettavuutta eri väestöryhmille. Uuden lain myötä soveltamisala muuttui aiempaa yleisemmäksi, ja samalla vos-järjestelmän piiriin pääseminen laajeni.

⁹²¹ HE 132/2020 vp, s. 21–22, 33, ks. myös Lavapuro, Ojanen, Rautiainen & Valtonen 2016, s. 94.

ja demokratiaa. Tavoitteita ei juurikaan avata hallituksen esityksessä museolaiksi.⁹²² Museolaissa on siten samanlaiset tavoitteet kuin muussakin itsensäkehittämisoikeutta koskevassa lainsäädännössä, ja muutoin se noudattaa samaa muotoa kuin muutkin itsensä kehittämiseen liittyvät lait keskittyen valtiosuussäätelyyn.

Yhdessäkään itsensäkehittämisoikeutta koskevassa laissa ei siis suoraan säädetä sellaisista tosiasiallisista toimenpiteistä ja käytännöistä, jotka mahdollistaisivat itsensä kehittämisen varattomuuden sitä estämättä. Joidenkin lakien esitöistä löytyy maininta siitä, että myös vähävaraisten käyttäjäryhmien osallistumista on edistettävä, mutta sitä ei voi pitää riittävänä köyhien itsensäkehittämisoikeuden toteutumisen kannalta. Sen vuoksi vähävaraisten itsensäkehittämisoikeus voi lopulta tulla turvatuksi vasta sosiaaliturvan avulla.

4.5 Itsensä kehittäminen ja sosiaaliturva

4.5.1 Sosiaaliturva itsensäkehittämisoikeuden toteuttamisessa

Kun tutkimuskysymyksenä on, mitä ja miten yhtäläinen mahdollisuus kehittää itseään varattomuuden sitä estämättä on, huomio on kohdistettava itsensä kehittämisen rinnalla yhtä lailla varattomuuden esteiden poistamiseen. Sosiaaliturva on keskeinen keino turvata syystä tai toisesta heikommassa asemassa olevien toimeentuloa. Sosiaaliturvan varassa eläminen merkitsee usein köyhyudessa elämistä,⁹²³ mutta köyhien itsensäkehittämisoikeuden toteutumista sosiaaliturvan avulla ei ole aiemmin tutkittu.⁹²⁴ Tässä luvussa käsitellään sosiaaliturvan tarkoitusta ja kattavuutta päätutkimuskysymyksen muodostamassa kontekstissa. Toisin sanoen kysytään, mitä sosiaaliturvalla turvataan ja miten se näyttäytyy köyhien itsensäkehittämisoikeudesta käsin tulkittuna.

Sosiaaliturvan merkitys yksilön hyvinvoinnille ja hyvinvointiyhteiskunnan olemassaololle on kiistatta laaja ja moniulotteinen, mutta sosiaalisiin etuuksiin kohdistuvaa kotimaista oikeuskirjallisuutta⁹²⁵ on siitä huolimatta melko vähän. Kaarlo

⁹²² HE 194/2018 vp, s. 23.

⁹²³ Köyhyys ilmiönä ja kokemuksena asettuu todellisuusulottuvuuteen, ja niiden tarkasteluun palataan luvussa 5.2.

⁹²⁴ Ks. Arajärvi 2003, s. 2.

⁹²⁵ Koska kotimainen lainsäädäntö määrittelee tosiasiaassa sosiaaliturvan tason, kansainvälinen ulottuvuus rajautuu pois. On kuitenkin selvää, että esimerkiksi ihmisoikeussopimuksilla on vähintään ohjaava vaikutus.

Tuorin ja Toomas Kotkaksen sosiaali oikeuden perusteoksen⁹²⁶ lisäksi sosiaaliturvaa koskeva kirjallisuus näyttää keskittyneen esimerkiksi sosiaalisten oikeuksien ja sosiaaliturvan eurooppalaistumiskehitykseen⁹²⁷ sekä verotuksen ja sosiaaliturvan vuorovaikutukseen⁹²⁸. Lisäksi tutkimusta on tehty yksittäisten ammattien harjoittajien sosiaaliturvasta⁹²⁹ sekä joistakin etuuksiin liittyvistä sosiaali oikeudellisista ilmiöistä⁹³⁰.

Sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien välillä vallitseva konkurrenssi perustelee tarvetta tarkastella itsensäkehittämis oikeutta ja sosiaalisia etuuksia yhdessä. Konkurrenssi muodostuu itsensäkehittämis oikeuden sisältämän ”varattomuuden sitä estämättä” -säännöksen kautta. Kuten edellä on tullut esiin, oikeuskirjallisuudessa on tunnistettu perusoikeuksien muodostavan vuorovaikutteisia kokonaisuuksia, joissa oikeudet voivat vaikuttaa myönteisesti toinen toisensa toteutumiseen.⁹³¹ Vastaavasti yhden oikeuden puutteellinen toteutuminen voi vaikuttaa toisen oikeuden heikkoon toteutumiseen. Itsensäkehittämis oikeutta ja sosiaaliturvaa koskevaa sääntelyä yhdistää lisäksi perusoikeusdialektiikka: säännökset eivät toteudu sellaisenaan, vaan ne edellyttävät alemman asteista sääntelyä toteutuakseen.

Sosiaaliturvasta säätäminen näyttäytyy historiallis-sosiaalisena konstruktiona, joka liittyy oikeudellistumiseen ja hyvinvointivaltioistumiseen.⁹³² Ennen perusoikeus uudistusta hallitusmuodossa turvattiin taloudellisena ja sosiaalisena perusoikeutena ainoastaan oikeus työhön ja työvoiman suoja. Lisäksi valtiopäiväjärjestykseen (818/1992 66.7 §) sisältyi lepäämäänjättämissäännös, jonka mukaan lakiehdotus oli mahdollista jättää lepäämään yli valtiopäivien, mikäli se heikentäisi toimeentulon lakisääteistä perusturvaa. Vaikka sosiaaliturvasta ei säädetty perustuslaeissa, tavallisen lain tasolla sosiaaliturvaa oli kuitenkin kehitetty ”jokseenkin kattavaksi”, eikä ehdotettua perusoikeussäännöstä pidetty sen vuoksi sellaisena, että se edellyttäisi muutoksia lainsäädäntöön.⁹³³ TSS-oikeuksiin kohdistuneesta kriittisestä huolimatta perusoikeus uudistuksessa tavoitteeksi muotoiltiin mahdollisuus tosiasiallisesti toteuttaa

⁹²⁶ Tuori & Kotkas 2016.

⁹²⁷ Ks. Kotkas 2018, Mikkola 2005, Sakslin 2003.

⁹²⁸ Ks. Arajärvi 2003, Myrsky 2008.

⁹²⁹ Yrittäjien sosiaaliturvasta ks. Knuuti & Vidlund 2006; joukkueurheilijan työttömyysturvasta ks. Koskinen 2020.

⁹³⁰ Kohtuullisista mukautuksista ks. Kotkas 2020; sosiaaliturvaan kohdistusvasta vilpistä ks. Rautiainen 2016.

⁹³¹ Myös hallituksen esityksessä perustuslakien perusoikeussäännösten muuttamiseksi todetaan: ”Taloudellisten ja sosiaalisten oikeuksien toteutuminen on nähty edellytykseksi muiden oikeuksien toteutumiselle ja päinvastoin.” HE 309/1993 vp, s. 19, perusoikeuskonkurrenssista ks. myös luku 4.3.4.

⁹³² Ks. luku 2.4.

⁹³³ On kuitenkin huomautettava, että TSS-oikeuksien toteuttaminen vaatii taloudellisia resursseja, ja uudistusta edelsi vaikea lama julkisen talouden rahoitusvaikeuksineen.

TSS-oikeuksia niin, että oikeudet toteutuvat myös taloudellisten olosuhteiden muuttuessa.⁹³⁴ Silti jo perusoikeuksia uudistettaessa tiedostettiin, että tuolloin voimassa ollut lainsäädäntö ei kaikilta osin ollut sopusoinnussa perusoikeuksien kanssa.⁹³⁵

Sosiaaliset perusoikeudet (PL 19 §) jakautuvat kahtaalle sosiaalisiin etuuksiin eli toimeentuloturvan etuuksiin, jotka ovat joko toistuvais- tai kertasuorituksia, ja palveluetuuksiin eli terveyst- ja sosiaalipalveluihin.⁹³⁶ Itsensäkehittämisoikeuden toteutumisen edellytys voi olla, että sosiaaliset oikeudet toteutuvat kokonaisuutena, sekä etuuksien että palveluiden muodossa.⁹³⁷ Tässä keskitytään arvioimaan sosiaalisten etuuksien tarkoitusta, kattavuutta ja yhdenvertaisuutta, sillä niiden merkitys itsensä kehittämislle on välitön.⁹³⁸

4.5.2 Sosiaaliturvan tarkoitus

Sosiaaliturvan tarkoitusta voi tarkastella yksilön näkökulmasta, jolloin keskeinen kysymys kiteytyy siihen, mikä sosiaaliturvaetuuksien merkitys on yksilön elämän kannalta. Toisaalta sosiaaliturvan päämäärät avautuvat laajemminkin yhteiskunnalliseen suuntaan koskien muun muassa sitä, mitä sosiaaliturva merkitsee esimerkiksi yhteiskunnallisen hyvinvoinnin tai työllistymisen näkökulmista. Koska itsensäkehittämisoikeus on yksilön oikeus, sosiaaliturvankin tarkoitusta tarkastellaan tässä yksilölähtöisesti.

Sosiaaliset etuudet käsittävät välttämättömän toimeentulon sekä perustoimeentulon. Oikeus välttämättömään toimeentuloon ja huolenpitoon (PL 19.1 §) on subjektiivinen oikeus, jolla turvataan ihmisarvoisen elämän edellytykset eli niin kutsuttu ek-sistenssiminimi.⁹³⁹ Valtiovarainvaliokunta arvioi perusoikeusuudistuksen yhteydessä, että joidenkin ihmisten toimeentulo on välttämättömäksi katsottavan tason

⁹³⁴ Tämä tavoite muodostaa myös heikennyskielto-opin keskeisen perustan. HE 309/1993, s. 1, 18–19, 69.

⁹³⁵ Rautiainen & Mattila 2023, s. 214.

⁹³⁶ Tuori & Kotkas 2016, s. 15.

⁹³⁷ Esimerkiksi kuntoutuksen tavoitteena on edistää vajaakuntoisen tai vammaisen henkilön suoriutumista työssä, paluuta työhön, sosiaalista toimintakykyä ja muuta omatoimista suoriutumista. Kuntoutuminen voi sijoittua niin sosiaalihuollon, terveydenhuollon kuin toimeentuloturvajärjestelmän piiriin. Sosiaalisia etuuksia myönnetään Kansaneläkelaitoksen kuntoutusetuuksista ja kuntoutusrahaetuksista annetun lain (566/2005) nojalla.

⁹³⁸ Samalla tavoin kuin oppivelvollisuuden alainen koulutus (PL 16.1 §) ja sosiaaliturva (PL 19.1 § ja 19.2 §), myös sosiaali- ja terveystalvet (PL 19.3 §) voivat luoda edellytyksiä itsensä kehittämisen toteutumiselle. Tämä ilmentää jälleen myös perusoikeuskonkurrensia.

⁹³⁹ HE 309/1993 vp, s. 19, 46.

alapuolella, ja uudistus luo paineita tason nostamiseksi. Eksistenssiminimi sisältää valiokunnan mukaan kuitenkin muutakin kuin välttämättömän toimeentulon, mutta ei kuitenkaan määrittele lähemmin, mitä ”muutakin” sisältää.⁹⁴⁰ On perusteltua olettaa, että elämän vähimmäisedellytysten sisältöä on arvioitava suhteessa yhteiskunnan keskimääräiseen elintasoon. Arviointiin sisältyy itsensä kehittäminen, kuten vapaa-ajan vietto- ja virkistysmahdollisuudet, ja sen taustalla on holistinen ihmiskäsitys.⁹⁴¹

Välttämättömän toimeentulon lisäksi turvataan syyperusteisesti perustoimeentulo työttömyyden, sairauden, työkyvyttömyyden ja vanhuuden aikana sekä lapsen syntymän ja huoltajan menetyksen perusteella (PL 19.2 §), joita pidetään sosiaalisina riskeinä. Säännös sisältää lakivarauksen, joka ilmaisee, että perusoikeuden sisältö määrittyy perusoikeusdialektiikan mukaisesti heikossa vuorovaikutuksessa. Perustoimeentulon turvaaminen sosiaalisen riskin tilanteissa menee pidemmälle kuin välttämättömän toimeentulon turvaaminen.⁹⁴²

Sosiaaliturvajärjestelmän niin kutsutun porrasmallin keskeisimpiä ongelmia on välttämättömän toimeentulon turvan ja perustoimeentulon turvan päällekkäisyys. Ongelma ei suinkaan ole uusi, vaan se on tunnistettu jo ennen perusoikeusuudistusta. Oikeudellisesti sosiaaliturvan euromääräisen tason olisi muodostuttava lineaarisesti siten, että perusturvan taso ylittää välttämättömän toimeentuloturvan tason, jolloin päällekkäisyyttä ei muodostu. Tosiasiassa toimeentulon turvan muodot ovat muodostuneet päällekkäisiksi. Nykyinen järjestelmä ei sovellu tilanteeseen, jossa ei ole oikeastaan ole yhtä tiettyä tilannetta, vaan paljon yksilökohtaisia tilanteita tarpeeseen.⁹⁴³

Sosiaaliturvan tarkoitus määritellään kussakin sosiaaliturvaa koskevassa säädöksessä erikseen. Sisällöllisesti näyttäisi silti siltä, että se hahmottuu kahtalaisena riippuen siitä, onko kyse perustoimeentulon etuuksista vai viimesijaisesta toimeentulosta eli toimeentulotuesta. Perustoimeentulon tarkoitus on korvata ansionmenetystä tai taloudellista menetystä, joka koituu sosiaalisen riskin tilanteesta. Toimeentulotuen tarkoitus on osittain päällekkäinen edellisen kanssa, mutta lisäksi siinä korostuu erityisellä tavalla tavoite turvata välttämätön toimeentulo riippumatta siitä, millainen tilanne yksilöllä on.

⁹⁴⁰ VaVL 2/1994 vp, s. 2–3.

⁹⁴¹ Eksistenssimininin yksilön fyysiseksi ruumiillistumaksi pelkistävää taipumusta on kritisoitu edellä argumentoiden sen puolesta, että eksistenssiminimissä olisi huomioitava ihminen kokonaisvaltaisena, fyysis-psykkis-sosiaalisena olentona. Ks. luku 4.3.2.

⁹⁴² Ks. HE 309/1993 vp, s. 69–70.

⁹⁴³ Rautiainen & Mattila 2023.

Esimerkiksi työttömyysturvalaissa (1290/2002) työttömyysturvalla pyritään tukemaan työnhakua ja parantamaan edellytyksiä päästä tai palata työmarkkinoille (1 §). Työttömyysturvalaki on leimallisesti sidoksissa työvoimapolitiisiin toimenpiteisiin ja sosiaalipolitiikkaan, mutta samanaikaisesti työttömyysturva nimensä mukaisesti turvaa työttömän toimeentuloa.⁹⁴⁴ Sairausvakuutuslain (1224/2004) tarkoitus on paitsi säätää oikeudesta sairauden hoidon aiheuttamiin kustannuksiin, myös korvata lyhytaikaisen työkyvyttömyyden, raskauden ja lapsen hoidon aiheuttamaa ansionmenetystä (1 §). Sairausvakuutuslakia uudistettaessa kiinnitettiin erityistä huomiota perustuslain asettamiin vaatimuksiin säädöstasosta. Toisin sanoen sosiaalisen riskin tilanteet tunnistettiin sellaisiksi, että niiden aikaisesta toimeentulosta on säädettävä lain tasolla täsmällisesti ja tarkkarajaisesti.⁹⁴⁵ Kansaneläkelain (568/2007) tarkoitus taas on turvata vanhuuden ja työkyvyttömyyden aikaista toimeentuloa sekä lesken ja lapsen toimeentuloa elatuksesta vastaavan henkilön kuoltua (1 §). Nämä tilanteet tunnistetaan niin ikään sosiaalisiksi riskeiksi, jolloin yksilöllä on perustuslakiin perustuva oikeus saada toimeentulonsa turvatuksi.⁹⁴⁶

Edelliset esimerkit osoittavat, että perustoimeentulolla pyritään paikkaamaan ansionmenetystä sosiaalisen riskin tilanteissa. Sosiaalisen riskin tilanne on ymmärrettävä laajasti siten, että se heijastuu koko elämään ja sen edellytyksiin vaikuttaen esimerkiksi siihen, mitkä toimintavalmiudet voivat toteutua. Näin ollen toimeentulon turvalla on syvempiä ja laaja-alaisempia, perustarpeisiin liittyviä merkityksiä, jotka eivät kiinnity pelkästään sosiaalisiin riskiin pistemäisenä tapahtumana. Sen sijaan sosiaalinen riski on elämän eri sektoreille ulottuva, kokonaisvaltainen tapahtuma, joka vaikuttaa muun muassa toimeentuloon sitä vaikeuttaen.

Edellä sanotusta huolimatta tai kenties sen vuoksi lainsäädännössä ei osoiteta, miten etuuden saajan on etuutta käytettävä. Vaikuttaakin selvältä, että etuuden on tarkoitus mahdollistaa tavanomaiseen elintasoon kuuluvat elementit, kuten asuminen, ravinto, vapaa-aika ja terveydenhoito.⁹⁴⁷ Näin voidaan päätellä, että perustoimeentulon on tarkoitus kattaa itsensä kehittämiseenkin liittyviä menoja. Perustoimeentulon turvaamisella ei siten pyritä pelkästään esimerkiksi yksilön työllistymiseen työttömyyden aikana, vaan mahdollistamaan tavanomaisen elämän jatkaminen.

⁹⁴⁴ HE 115/2002 vp, s. 1–2, 27–28, 39.

⁹⁴⁵ Lisäksi tunnistettiin lyhytkestoisissa työsuhteissa työllistyneiden heikompi asema, jota pyrittiin parantamaan. Ks. HE 50/2004 vp, HE 164/2004 vp.

⁹⁴⁶ Ks. HE 90/2006 vp.

⁹⁴⁷ Samoja elementtejä löytyy Kuluttajatutkimuskeskuksen laatimista vähimmäiskulutuksen viitebudje-teista, joita käsitellään luvussa 5.2.2.

Välttämättömän toimeentulon tarkoitus on osin perustoimeentulosta poikkeava. Siinä missä syyperusteinen perustoimeentulo turvataan perustuslain 19.2 §:n nojalla, välttämättömän toimeentulon perusta muodostetaan perustuslain 19.1 §:ssä. Sen mukaan jokaisella, joka ei kykene hankkimaan ihmisarvoisen elämän edellyttämää turvaa, on oikeus välttämättömään toimeentuloon ja huolenpitoon. Tämä on subjektiivinen perusoikeus ja sen toteuttamiseksi myönnettävä keskeisin etuus on toimeentulotuki. Toimeentulotuen tarkoitus on edistää itsenäistä selviytymistä ja ihmisarvoista elämää (laki toimeentulotuesta 1412/1997 1.1 §). Toimeentulotuella on laajempi tehtävä kuin pelkkä eksistenssiminimin täyttäminen, mikä tukee väitettä siitä, että etuuksilla on myös itsensä kehittämiseen kurkottavia ulottuvuuksia. Toimeentulotuen tarkoitus on tukea mahdollisuuksia osallistua yhteiskunnan toimintaan, eikä vain pysyä hengissä.⁹⁴⁸ Yhteiskunnan toimintaan osallistumista ei määritellä tarkemmin, mutta itsensä kehittämiseen liittyvien toimintojen voi olettaa kuuluvan siihen.

Lisäksi toimeentulotukilaisissa säädetään täydentävästä ja ehkäisevästä toimeentulotuesta. Täydentävää toimeentulotukea voidaan myöntää henkilön tai perheen erityisiä tarpeita varten, kuten lasten harrastustoimintaan liittyviä tarpeita (toimeentulotukilaki 7 c §). Ehkäisevän toimeentulotuen taustalla on erityinen pyrkimys edistää sosiaalista turvallisuutta ja omatoimista suoriutumista sekä ehkäistä syrjäytymistä ja pitkäaikaista riippuvuutta toimeentulotuesta (toimeentulotukilaki 1.2 §, 8 §). Ehkäisevä toimeentulotuki on riippumaton toimeentulotukilain 1.1 §:ssä tarkoitetusta toimeentulotuesta, vaikka toisaalta sillä pyritään siihen, ettei tarvetta toimeentulotuella muodostuisi ehkäisevän toimeentulotuen ansiosta. Ehkäisevän toimeentulon tavoitteeksi määritetään kiinnostavasti myös toimintakyvyn edistäminen ja inhimillinen voitto.⁹⁴⁹

Välttämättömän toimeentulon eri toimeentulotuen eri muotojen yhteydet itsensä kehittämiseen on sanallistettu selvimmin kuin syyperusteisen perustoimeentulon. Kun yhteyksiä arvioidaan itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuudesta käsin, jaetua maaperää löytyy ainakin autonomisuuden, ihmisarvon ja perustarpeiden saralta. Olennaista on se, mitä ihminen halutessaan pystyy tekemään. Kyvykkyys muodostuu eri tekijöiden summana, mutta on selvää, että sosiaaliturva on usein keskeisessä, mahdollistavassa roolissa. Kun palataan itsensä kehittämisen jäsentämiseen hohfeldlaisessa kehikossa, yksilöllä on vapaus kehittää tai olla kehittämättä itseään sekä odotusoikeus sen suhteen, että julkinen valta turvaa tätä vapautta. Sosiaaliset etuudet ovat yksi vapauden turvaamisen muoto.

⁹⁴⁸ HE 217/1997 vp, s. 17.

⁹⁴⁹ HE 217/1997 vp, s. 17.

Kuten todettua, perustoimeentulon yhteys itsensä kehittämiseen ei avaudu yhtä suoraviivaisesti kuin välttämättömän toimeentulon. Toimeentulotuesta saa silti vankkuutta väitteelle siitä, että perustoimeentulollakin on kiinnekohta itsensä kehittämisessä. On alleviivattava sitä, että toimeentulotuki on viimesijainen tuki, jolla pyritään turvaamaan monipuolisia elämän edellytyksiä. Viimeistään viimesijaisuuden kautta voidaan päätellä, että perustoimeentulon turvalla on oltava samansuuntaisia tavoitteita. Jos perustoimeentulon turva ei riitä kattamaan tavanomaisen elämän kustannuksia, on vielä mahdollisuus hakea toimeentulotukea. Näin näyttää selvältä, että yksi sosiaalisten etuuksien tarkoituksista on kattaa itsensä kehittämisestä koituvia kustannuksia.

Itsensäkehittämisoikeuden sosiaalipolittinen ulottuvuus syntyy siis ”varattomuuden sitä estämättä” -ilmauksen kautta. Tämän sosiaalipoliittisen ulottuvuuden kautta itsensäkehittämisoikeus on huomioitava sosiaaliturvaa tarkastellessa. Kaikkiaan sosiaaliturvalla on varsin moniulotteisia tavoitteita, joista itsensä kehittämisen mahdollistaminen tavanomaisella tasolla on yksi, joskaan ei kovin tunnistettu tavoite. Sen vuoksi on olennaista, miten köyhien itsensäkehittämisoikeus tosiasiallistuu sosiaaliturvan kautta eli millaisten ryhmien tai yksilöiden toimeentuloa sosiaaliturvalla tuetaan.

4.5.3 Sosiaaliturvan kattavuus

Oikeusnormein määritellään yksiselitteisellä tavalla ne tilanteet, jotka muodostavat mahdollisuuden nauttia toimeentulon turvaa. Kyse on samalla siitä, millaisten elämäntilanteiden on katsottu olevan sellaisia, että yksilö on sosiaalisen etuuden tarpeessa. Tilanteiden määrittelemisen ennalta lisää ennakoitavuutta ja yhdenvertaisuutta, mutta sen kääntöpuolena on tyyppillisten tilanteiden turvaaminen ja mahdollisesti hankaluus hahmottaa turvan tarve epätyypillisemmissä tilanteissa. Yksilöllä on oltava ennalta määritelty sosiaalisen riskin tilanne, jotta oikeus sosiaaliseen etuuteen muodostuu. Lähtökohtana on silti se, että sosiaalisen riskin tilanteessa yksilö nauttii toimeentulon turvaa.

Ensisijaiseen toimeentulon turvaan eli syyperusteiseen perustoimeentuloon oikeuttavia tilanteita ovat työttömyys, sairaus, työkyvyttömyys ja vanhuus sekä lapsen syntymä ja huoltajan menetys (PL 19.2 §). Ne muodostavat oikeuden itsenäisiin etuuksiin, jolloin yksilön toimeentulo ei lähtökohtaisesti voi muodostua viimesijaisesta turvasta (PL 19.1 §).⁹⁵⁰ Perustoimeentulon käsite ja voimassa oleva sosiaalisia

⁹⁵⁰ PeVM 25/1994 vp, s. 10.

etuuksia koskeva lainsäädäntö on erotettava toisistaan siinä mielessä, että perustoimeentulon sisältö ei tyhjenny voimassa olevaan lainsäädäntöön. Toisaalta perustoimeentulon turvan sisältö määräytyy lakivaruksen kautta heikossa vuorovaikutuksessa. Perusoikeusuudistuksessa pidettiin kiinni mahdollisuudesta muuttaa sosiaaliturvan tasoa ja kattavuutta. Se, että oikeuksia toteutetaan tällä hetkellä tietynsisällöisellä lainsäädännöllä ei tarkoita, että näin olisi ehdottomasti oltava. Tällä tavoin säilytetään mahdollisuus siihen, että ”sosiaaliturvaa suunnataan ja kehitetään yhteiskunnan taloudellisten voimavarojen mukaisesti”.⁹⁵¹ Edellä sanottua voi kritisoida heikennyskielto-opin näkökulmasta, sillä sosiaaliturvan toteuttamisen taso ei voi olla kiinni suhdanteista. Saavutetun tason heikentämiseen on suhtauduttava pidättyvästi.

Perustoimeentulon turvan sisältö määrittyy verrattain runsaan lainsäädännön kautta. Se käsittää muun muassa työttömyysturvalain, sairausvakuutuslain, kansaneläkelain ja työntekijän eläkelain (395/2006). Sovellettava lainsäädäntö määräytyy elämäntilanteen perusteella, mikä voi vaikuttaa yksinkertaiselta. Tosiasiassa pitkään jatkunut lainsäädännön lisääntyminen ja ristiriitaisuus sosiaalisten perusoikeuksien kanssa yhdistettynä sosiaaioikeuden fragmentoitumiseen mutkistaa soveltamistilanteita. Esimerkiksi vammaisten ryhmä, joka on varsin heterogeeninen joukko, voi saada monista eri tukimuodoista sosiaalisia etuuksia.⁹⁵²

Sosiaaliturvaa koskevalle lainsäädännölle on tyypillistä etuuksien määrän ja sisällön täsmällinen määrittely. Sosiaalisten etuuksien myöntäminen painottuu oikeus sääntöihin, kun taas oikeusperiaatteet ovat pienemmässä roolissa.⁹⁵³ Toisaalta esimerkiksi itsensäkehittämisperiaate, jota on jäsennetty edellä⁹⁵⁴, voisi tulla sovelletuksi sosiaaliturvaa koskevissa ratkaisussa. Se sisältää varattomuuden esteiden poistamisen, mikä tekee sen merkitykselliseksi sosiaaliturvaakin koskevassa päätöksenteossa.

Sosiaaliturvan sääntely keskittyy etuuden saamisen edellytyksiin ja rajoituksiin tai etuudensaajan oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Eroja muodostuu sen mukaan,

⁹⁵¹ HE 309/1993, s. 70–71, PeVM 25/1994 vp, s. 10.

⁹⁵² Voimassa olevan vammaispalvelulain tarkoitus on edistää vammaisten henkilöiden osallistumismahdollisuuksia (laki vammaisuuden perusteella järjestettävistä palveluista ja tukitoimista, 380/1987), kuten opiskelemista ja vapaa-ajanviettoon kuuluvaa toimintaa, siis itsensä kehittämistä. Lakia on kritisoitu sen tosiasiallisen toteutumisen epäkohdista sekä siitä, että palvelut toteutuvat eri tavoin eri puolilla maata. Ks. HE 219/1986 vp, s. 11, Rautiainen & Korhonen 2019, s. 51. Vammaispalvelulainsäädäntöä on koetettu uudistaa tavoitellen vammaisten henkilöiden yksilöllisten tarpeiden huomioimista. Perustuslakivaliokunnan antama lausunto hallituksen esityksestä vammaispalvelulainsäädäntöön sisälsi kuitenkin siinä määrin valtiosääntöoikeudellisia huomioita, että lakiesitys on kirjoitettava merkittävältä osin uudelleen. Ks. PeVL 79/2022 vp.

⁹⁵³ Myönteisen tulkinnan ensisijaisuus on keskeinen oikeusperiaate. Sosiaaliturvaa koskevan sääntelyn pirstoutuneisuuden seurauksena olisi huomioitava myös kokonaisvaltaisen tulkinnan periaate, jossa huomioidaan sosiaaliturvalainsäädännön kokonaisuus. Ks. Tuori & Kotkas 2016, s. 210–211.

⁹⁵⁴ Ks. luku 3.3.

millaiseen periaatteeseen etuus nojaa. Tasakorvauseriaatteen mukaan etuus on kaikille siihen oikeutetuille yhtä suuri, kun taas tarveperiaatteen mukaan etuuden saamisen edellytykset ja suuruus tehdään yksilöllisen tarvearvioinnin perusteella. Sekä tasakorvauseriaate että tarveperiaate ovat sidottuja vähimmäistoimeentuloon. Ansaintaperiaate merkitsee etujen sidonnaisuutta aikaisempiin ansiotuloihin, ja sillä pyritään ylläpitämään jo saavutettua kulutustasoa. Täyden korvauksen periaatteen mukaisesti vakuutetulle⁹⁵⁵ korvataan täysimääräisesti riskistä aiheutuneet vahingot, ansiotulon menetys mukaan lukien.⁹⁵⁶

Työllisyys ja työttömyys näyttävät olevan keskeisiä, määrittäviä ja ohjaavia tekijöitä sosiaaliturvaa koskevassa lainsäädännössä ja toimeentuloturvaan koskevissa tasakorvaus- ja tarveperiaatteissa. Tämä ilmenee erityisesti ansiosidonnaisina etuuksina eri laeissa. Esimerkiksi sairausvakuutuslain mukaisiin päivärahaetuuksiin eli sairauspäivärahaan ja vanhempainpäivärahaan vaikuttavat vuositulot (sairausvakuutuslaki 11 luku 1 §). Tällöin työssä olleiden kohdalla korostuu ansionmenetyksen korvaaminen. Jos vakuutettu on ennen etuuskauden alkamista ollut ansiotyössä, etuudet ovat ansiosidonnaisia. Muissa tapauksissa ne ovat vähimmäismääräisiä.⁹⁵⁷

Toisena esimerkkinä työttömyysturvajärjestelmä perustuu niin ikään ansioperusteisuudelle. Jos työtön on ennen työttömyyttä ollut työssä ja kuulunut työttömyyskassaan, hän on oikeutettu ansiopäivärahaan. Muissa tapauksissa työttömän työnhakijan toimeentulo turvataan työttömyyspäivärahalla ja harkinnanvaraisella työmarkkinatuella (työttömyysturvalaki 2.1 §). Etuuksien saamisen edellytykset ovat melko yksityiskohtaiset (työttömyysturvalaki 2 luku), ja etuuden saajalla on myös velvollisuuksia, kuten velvollisuus hakea aktiivisesti työtä tai koulutusta sekä antaa työ- ja elinkeinotoimistolle työllistymistä varten tarvittavat tiedot ja selvitykset (työttömyysturvalaki 3.1 §).

Työttömyysturva on erityisen kiinnostava itsensä kehittämisen näkökulmasta. Itsensä kehittämistä voi harjoittaa työttömyysetuuden nauttimisen aikana ennen kaikkea nonformaalein ja informaalein keinoin. Formaalin koulutuksen piirissä itsensä kehittäminen saattaa siirtää henkilön jonkin toisen etuuden, kuten opintotuen, piiriin, ja samalla tiputtaa pois työttömyysturvan piiristä. Keskeisenä ohjenuorana työttömyysturvan piirissä pysymiselle vaikuttaa olevan se, että itsensä kehittäminen

⁹⁵⁵ Sosiaalivakuutuksella tarkoitetaan lakisääteisesti järjestettyä pakollista vakuutusta esimerkiksi vanhuuden, sairauden tai työkyvyttömyyden varalta.

⁹⁵⁶ Tuori & Kotkas 2016, s. 18–19.

⁹⁵⁷ Ansiosidonnaisuus rakennettiin osaksi järjestelmää jo silloin, kun järjestelmä luotiin. Ks. 2.2.4, Tuori & Kotkas 2016, s. 23.

opiskelemisen muodossa ei saa estää työmarkkinoiden käytettävissä olemista.⁹⁵⁸ Samaan aikaan laki julkisesta työvoima- ja yrityspalvelusta (916/2012) jopa edellyttää jonkinlaista itsensä kehittämistä,⁹⁵⁹ kunhan se on työllistymistä maksimaalisesti edistävää. Itseään on siis kehitettävä työmarkkinoita varten, mutta ei siten, että se muodostuisi esteeksi työmarkkinoiden käytettävissä olemiselle. Lisäksi itsensä kehittämisen pitäisi palvella työllistymistä, mutta formaali koulutus muuttaa lähtökohtaisesti työttömän statuksen opiskelijaksi, kun taas nonformaali ja informaali itsensä kehittäminen eivät välttämättä suoraan palvele työelämän tarpeita.

Toimeentulon riittävyyden sekä etuusjärjestelmien moninaisuuden ja päällekkäisyyden vuoksi välttämättömän toimeentulo on niin ikään kiinnostavaa. Perussäännön mukaan, mikäli yksilö ei kykene hankkimaan välttämätöntä toimeentuloa eikä saa sitä muista sosiaaliturvajärjestelmistä, hän on yksilöllisen tarveharkinnan jälkeen oikeutettu perustuslain 19.1 §:n mukaiseen välttämättömään toimeentuloon, eli toimeentulotukeen.⁹⁶⁰ Se on luonteeltaan viimesijainen tuki, johon liittyy tarveharkintaa ja työllistymisehtoja. Toimeentulotuella turvataan ihmisarvoisen elämän edellytykset turvaava toimeentulon taso, johon sisältyy esimerkiksi välttämätön ravinto ja asuminen. Ihmisarvoinen elämä on muutakin kuin hengissä pysymistä, ja eksistenssinimien lisäksi toimeentulotuella on käytännössä pyritty turvaamaan sosiaalisesti hyväksyttävää elintasoa.⁹⁶¹ Perusoikeussäännös mahdollistaa kuitenkin erilaisia tulkintoja sen sisällöstä.

Tuori paikantaa perusoikeusuudistuksen esitöistä kaksi eri suuntiin vievää tulkintaa välttämättömästä toimeentulosta, suppean ja laajan. Suppean tulkinnan mukaan tarkoitus on turvata vain ihmisarvoisen elämän vähimmäisedellytykset, mikä tyypistää elämän perusedellytykset ravintoon, asumiseen ja vaatetukseen liittyviksi. Senin ja Nussbaumin käsityksiin peilaten edellä sanottu ei luo riittäviä edellytyksiä kyvyille ja valmiuksille hyvään elämään, mikä ohjaa laajan tulkinnan luo. Sitä voi lähestyä ensinnä lakisystemaattisesta tulokulmasta. Siinä missä perusoikeuskomitean ehdotuksessa välttämätön toimeentulo ja oikeus elämään esiintyivät yhdessä, ne päädyttiin

⁹⁵⁸ Ks. Rautiainen & Korhonen 2019, s. 44–46.

⁹⁵⁹ Ks. esim. 2.1 §, jonka mukaan palvelut liittyvät muun muassa tiedon hankintaan ja osaamisen kehittämiseen, 5 luku työvoimakoulutuksesta ja 6 luku omaehtoisesta opiskelusta työttömyysetuudella.

⁹⁶⁰ Perusoikeussäännöksellä on liittymäkohtia kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin, joista merkittävintä on Euroopan sosiaalisen peruskirjan (44/1991) 13(1) artikla. Sen mukaan sopimuspuolet sitoutuvat ”varmistamaan, että jokaiselle henkilölle, jolta puuttuvat riittävät varat ja joka ei pysty hankkimaan tällaisia varoja omin avuin tai muista lähteistä etenkin sosiaaliturvajärjestelmän tarjoamista etuuksista, turvataan riittävä apua - - ”. Heikennyskiellon näkökulmasta myös 13(2) artikla on tärkeä, koska sen mukaan apua saavat henkilöt eivät saa joutua kokemaan sosiaalisten oikeuksiensa supistamista.

⁹⁶¹ Ks. Tuori 2011b, s. 726–732, HE 309/1993 vp, s. 69, PeVL 31/1997 vp.

lopulta irrottamaan toisistaan siten, että välttämätön toimeentulo otettiin osaksi sosiaalisia oikeuksia ja oikeus elämään muotoiltiin erilliseksi perusoikeussäännökseksi.⁹⁶² Toiseksi laajan tulkinnan tueksi voi vedota sanamuotoon, jonka mukaan oikeudessa välttämättömään toimeentuloon on kyse *ihmisarvoisen* elämän edellyttämisestä turvasta. Ihmisarvoinen elämä ei ole vain elossa olemista,⁹⁶³ vaan siihen sisältyy kussakin ajassa ja paikassa kulttuurisesti rakentuneita arvoja ja tottumuksia.⁹⁶⁴ Ihmisarvo on arvo jo itsessään, ja kuten edellä on itsensä kehittämisen kontekstissa osoitettu, siihen liittyy monia muita arvoja.

Oikeus välttämättömään toimeentuloon on subjektiivinen oikeus ja sen tarpeessa oleva voi perustaa vaatimuksensa suoraan perusoikeussäännökseen. Se ei kuitenkaan sisällä menettelyllisiä tai määrään liittyviä säännöksiä.⁹⁶⁵ Tuorin mukaan on hankalaa täsmentää perustuslain 19.1 §:n sisältöä esimerkiksi sen edellyttämän rahamääräisen tuen määrittämisen osalta.⁹⁶⁶ Huolimatta siitä, että välttämätön toimeentulo turvataan subjektiivisena oikeutena, se toteutuu käytännössä vasta tavallisen lainsäädännön, toimeentulotukilain (1412/1997), kautta.⁹⁶⁷ Perustuslakivaliokunta on edellyttänyt toimeentulotukijärjestelmältä kattavuutta suhteessa perusoikeussäännökseen ja toimeentulotukisäännösten täsmällisyyttä. Se on vaatinut lainsäädännön olevan selaista, että ”yksilöllä on riittävät tosiasialliset mahdollisuudet päästä oikeuksiinsa”.⁹⁶⁸ Perustuslakiin sisältyykin perustavanlaatuisesti ajatus siitä, että yksilöllä on oikeus oikeuksiinsa. Välttämättömän toimeentulon turvaaminen on edellytys moniin muihin oikeuksiin, kuten itsensäkehittämisoikeuteen, pääsylle.⁹⁶⁹

⁹⁶² Perusoikeusuudistuksessa tunnistettiin konkurrensi, joka vallitsee sosiaalisten oikeuksien ja oikeuden elämään välillä. Oikeudella elämään on erityisen läheinen kytkentä välttämätöntä toimeentuloa ja huolenpitoa koskevaan oikeuteen. Lisäksi oikeudesta elämään on johdettavissa julkisen vallan positiivinen toimintavelvoite edistää elämän edellytyksiä. Kaikki edellä sanottu kiinnittyy hyvän elämän pyrkimykseen. HE 309/1993 vp, s. 46, 71.

⁹⁶³ Samaa kysymystä on pohdittu myös erään epidemian aikana: ”- - mitä järkeä on yhteiskunnassa, jonka ainoana arvona on elossa pysyminen?” Ks. Hirvonen 2020, s. 327.

⁹⁶⁴ Ks. Tuori 2011b, s. 729–730, HE 309/1993 vp, s. 19, PeVM 25/1994 vp, s. 10.

⁹⁶⁵ Perusoikeuksia uudistettaessa perustuslakivaliokunta totesi, että perustoimeentulotuen järjestämiseksi tarvitaan alemmanasteista lainsäädäntöä, joka sisältää säännökset tukimuodoista, niiden saamisedellytyksistä ja tarveharkinnasta sekä menettelymuodoista. Ks. PeVM 25/1994 vp, s. 10.

⁹⁶⁶ Väite on tosi normiuottuvuudessa. Sen sijaan oikeuden kolmiulotteisuus mahdollistaisi rahamääräisen tuen määrittämisen todellisuusulottuvuuden ansiosta.

⁹⁶⁷ Tuori 2011b, s. 730–731.

⁹⁶⁸ PeVL 31/1997 vp, s. 3.

⁹⁶⁹ Kun keskustelu oikeudesta oikeuksiin alkoi 1960-luvulla, pyrkimyksenä oli tehdä oikeuksista tehokkaita. Aluksi oltiin erityisen kiinnostuneita köyhien auttamisesta, sitten eri ryhmien asemasta. Nykyään keskustelua käydään erityisesti oikeusturvamekanismeihin liittyen, vaikka köyhyysongelmakin on yhä ratkaisematta. Ks. Letto-Vanamo 2017.

Toimeentulotuki jakautuu kolmeen toimeentulotuen lajiin, perustoimeentulotukeen, täydentävään toimeentulotukeen ja ehkäisevään toimeentulotukeen. Perustoimeentulotuen perusosalla voidaan kattaa esimerkiksi ravinto- ja vaatemenoja, mutta myös itsensä kehittämiseen liittyviä menoja, kuten sanomalehden tilauksen, puhelimen ja tietoliikenteen käytön sekä harrastus- ja virkistystoiminnan menoja (toimeentulotukilaki 7 a §). Kun perustoimeentulotuki siirrettiin kunnilta Kelan järjestämistä vastuulle vuoden 2017 alussa, se nostatti pulmia päätöksenteon viiveisiin, kaavamaisen päätöksentekoon ja yksilöllisen harkinnan puutteeseen liittyen. On todettu, että muutoksen seurauksena perustoimeentulon myöntämisen ja alentamisen käytännöt ovat yhtenäistyneet, mikä on ainakin muodollisen yhdenvertaisuuden kannalta myönteistä. Se on kuitenkin ristiriidassa sen kanssa, että toimeentulotuen saaminen perustuu yksilölliseen tarveharkintaan. Kääntöpuolena onkin se, että päätöksenteko on etäännytynyt yksilöstä, jolloin muodollinen yhdenvertaisuus on lisääntynyt tosiasiallisen yhdenvertaisuuden kustannuksella. Täydentävästä ja ehkäisevästä toimeentulotuesta päätetään yhä kunnan tasolla, ja sen odotetaan vastaavan yksilöiden välisten erojen tasaamiseen.⁹⁷⁰ Täydentävää toimeentulotukea voidaan myöntää esimerkiksi lasten harrastustoiminnan erityisiä tarpeita varten (toimeentulotukilaki 7 c §), mikä tuo esiin lasten erityisaseman haavoittuvana ryhmänä. Ehkäisevä toimeentulotuki on sen sijaan tarkoitettu esimerkiksi asumisen turvaamiseksi tai taloudellisen tilanteen äkillisestä heikkenemisestä aiheutuvien vaikeuksien lieventämiseksi (toimeentulotukilaki 13.2 §).

Näyttää siis siltä, että toimeentuloturvan kokonaisuudessa ainoastaan toimeentulotukea koskeva sääntely tosiasiaassa tunnistaa itsensä kehittämisen. Tilanne on ristiriitainen siksi, että toimeentulotuki on viimesijainen, tarveharkintainen ja väliaikaiseksi tueksi tarkoitettu etuuden muoto. Sen varaan ei voi suunnitella itsensä kehittämistä kovin pitkäaikaisesti.⁹⁷¹ Se, että itsensä kehittäminen mahdollistuu vasta toimeentulotuen avulla, ei ole perusoikeuksien toteutumisen kannalta tarkoituksenmukaista eikä tavoiteltavaa. Samalla tullaan kysymykseen etuuksien määrällisestä riittävydestä, johon on vaikea ottaa kantaa ainoastaan normiulottuvuudessa pysytellen. Normiulottuvuuden perusteella voidaan todeta vain, että muiden etuuksien olisi oltava sellaisella tasolla, että tarve hakea viimesijaiseksi tarkoitettua toimeentulotukea ei olisi jatkuva.

⁹⁷⁰ Ks. Nykänen, Kalliomaa-Puha & Saikkonen 2020.

⁹⁷¹ Elinikäisen oppimisen sääntelyä koskevassa raportissa vastaava todetaan opiskelun osalta. Opiskelua ei voi pitkäaikaisesti suunnitella ja rahoittaa toimeentulotuella. Ks. Rautiainen & Korhonen 2019, s. 42–43.

Sosiaaliset etuudet voivat olla päällekkäisiä siinäkin mielessä, että yksilö voi saada samanaikaisesti perustoimeentulon turvaa usean eri lain nojalla sen lisäksi, että perustoimeentulon turvan kanssa voi saada samanaikaisesti välttämättömän toimeentulon turvaa. Esimerkiksi työtön yksinhuoltaja voi siten saada työttömyysturvaa, korotettua lapsilisää sekä toimeentulotukea. Tyypillisin eri tukimuotoja täydentävä tuen muoto on asumisen tuki, josta säädetään yleisestä asumistuesta annetussa laissa (938/2014). Asumistukilailla alennetaan ruokakunnan asumismenoja (1 §), kun asumistuen saamisen edellytykset (2 luku) täyttyvät. Asumisen tukeminen liittyy perustuslain 19.4 §:ään, jonka mukaan julkisen vallan on edistettävä oikeutta asuntoon sekä tuettava asunnon omatoimista järjestämistä. Yksilölle kohdistettava suora taloudellinen tuki on yksi tukemisen muodoista. Asumistuki eroaa muusta monista muista sosiaaliturvan lajeista siinä, että se on kohdennettu nimenomaan asumiseen. Näin sitä ei voi suoraan pitää itsensäkehittämisoikeutta tukevana tukena, joskin välillisesti sillä voi olla itsensä kehittämiseen kohdistuvia vaikutuksia.

Opiskelijat ovat poikkeava ryhmä sosiaaliturvaa tarkasteltaessa. He eivät ole sosiaaliturvan piirissä huolimatta siitä, että he ovat tyypillisesti vähävarainen ryhmä. Opiskelun aikainen toimeentulon turva ei saa suojaa mistään perustuslain 19 §:n säännöksistä,⁹⁷² vaan se tulee turvatuksi yksinomaan sivistyksellisten perusoikeuksien kautta. Missään muussa elämänvaiheessa tai ihmisryhmässä, jota leimaa vähävaraisuus, toimeentulo ei tule turvatuksi jonkin muun kuin sosiaalisia oikeuksia koskevan perusoikeussäännöksen kautta. Opiskelijoilla on samanlainen oikeus kehittää itseään kuin millä tahansa muulla vähävaraisella ryhmällä, jolloin kiinnostava kysymys on, miten opintotuki turvaa tätä oikeutta.

Opintotukijärjestelmää ei otettu osaksi perustoimeentulon turvaa, sillä perusoikeuskomitea katsoi, että opiskelun aikaista toimeentuloa ei voida täysin rinnastaa toimeentuloon perustuslain 19.2 §:n mukaisissa sosiaalisissa riskitilanteissa. Komitea perusteli tätä sillä, että koulutus on sijoitus tulevaisuuteen. Komitea toivoi ”joustavampia malleja” opiskelun aikaiseen toimeentuloon, toivomusta enempiä täsmentämättä.⁹⁷³ Voimassa olevan opintotukilain (65/1994) perusteella näyttää siltä, että joustavat mallit tarkoittavat käytännössä opintolainaa. Lainaa ei voi pitää kovin tyypillisenä tai kestäväenä toimeentulon muotona. Opintolainaa ei voi myöskään rinnastaa sosiaaliturvaan, sillä kyseessä on korkojen kera takaisin maksettava laina.

Perusoikeuskomitean mietintöä seuranneessa hallituksen esityksessä korostetaan siitä huolehtimista, että varattomuus ei estä opetuksen saamista. Tämä ei kuitenkaan sido voimassa oleviin järjestelyihin eikä välttämättä edellytä nykymuotoista

⁹⁷² Ks. Tuori 2011a, s. 617–618.

⁹⁷³ KM 1992:3, s. 370.

opintotukijärjestelmää, vaikka vähävaraisten oikeudesta kouluttautua on huolehdittava.⁹⁷⁴ Opintotuki ei turvaa ainoastaan opiskelua, vaan elämän edellytyksiä laajemminkin. Koska päätoiminen opiskelija ei voi nauttia perustoimeentulon turvaa, opintotuen on mahdollistettava yhteiskunnassa normaaliksi koettavan tason mukainen elämä. Vaikuttaa silti siltä, että jo perusoikeuksia uudistettaessa säilytettiin mahdollisuus muuttaa opintotukijärjestelmää lainapainotteisempaan ja ehdollisempaan suuntaan.

Toisaalta sivistysvaliokunta tulkitsee, että säännös varattomuuden esteiden poistamisesta luo pohjan opintotukijärjestelmän kehittämiseksi. Tätä voisi tulkita siten, että valiokunta on myönteinen lainapainotteiselle ja ehdolliselle kehitykselle. Näin ei kuitenkaan ole, vaan sivistysvaliokunnan mukaan opiskelijoiden toimeentulojärjestelmää on kehitettävä muuta perusturvaa vastaavaksi. Valiokunta nostaa ongelmallisina tapauksina esiin työttömyysturvan ja opintotuen yhteensovittamisen sekä opiskelijoiden mahdollisuuden saada toimeentulotukea. Sivistysvaliokunta pitää tärkeänä opiskelun aikaisen perustoimeentulon turvaamista tavalla, joka mahdollistaa itsensä kehittämisen.⁹⁷⁵ Myös perustuslakivaliokunta korostaa mietinnössään sitä, että varattomuuteen liittyvät syyt eivät saa muodostua tosiasiallisiksi esteiksi saada opetusta ja kehittää itseään.⁹⁷⁶

Kun palataan takaisin sosiaalisten perusoikeuksien turvaamiin etuuksiin, kokonaisuus on sinänsä kattava, mutta verrattain epäkoherentti. Etuuksia koskevassa lainsäädännössä ei huomioida itsensä kehittämistä, mutta sosiaalisille oikeuksille on paikannettavissa jaettu arvoja itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuden kanssa. Ensinnäkin sosiaaliset oikeudet liittyvät perustavanlaatuisella tavalla perustarpeisiin ja niiden täyttämiseen. Siitä, kuinka laajasti perustarpeet pitäisi täyttää, ei vallitse yksimielisyyttä, kuten Tuorin jäsentämä välttämättömän toimeentulon suppea ja laaja tulkinta osoittavat. Toiseksi perustarpeiden täyttämisen taustalla on ajatus ihmisarvosta, yksilön tukemisesta sitä vaativissa tilanteissa. Ihmisarvo tuli esiin keskeisenä arvona jo perusoikeusuudistuksessa, vaikka senkään sisällöstä ei liene yksimielisyyttä. Kolmanneksi toimeentulon turvaamisen taustalla näyttäisi olevan pyrkimys oikeudenmukaisuuteen, joka tosin näyttäytyy varsin erilaiselta eri tasoilta katsottuna. Esimerkiksi perustoimeentulotukea koskevan päätöksenteon siirtäminen Kelalle tarkoitti institutionaalisella tasolla kehitystä kohti yhdenmukaisempaa ja sitä kautta oikeudenmukaisempaa järjestelmää. Yksilötasolta sama uudistus puolestaan näyttää pikemmin tasapäistämisenä ja tosiasiallisen yhdenvertaisuuden heikentymisenä, ja sitä

⁹⁷⁴ HE 309/1993 vp, s. 64.

⁹⁷⁵ SiVL 3/1994, s. 3–4.

⁹⁷⁶ PeVM 25/1994, s. 9.

kautta kenties yksilötasolla koetun oikeudenmukaisuuden vähenemisenä. Järjestelmän kattavuus ei siis automaattisesti tarkoita järjestelmän oikeudenmukaisuutta.

4.5.4 Eriarvoistava sosiaaliturva

Sosiaaliturvalla hallinnoidaan köyhyyttä, jolloin sosiaaliturvasta muodostuu yhdenvertaisuuskysymys. Ihmisoikeustutkimuksessa köyhyyttä pidetään tyypillisimmin taloudellisiin ja sosiaalisiin oikeuksiin kiinnittyvänä kysymyksenä, mutta ei yhtä lailla yhdenvertaisuuteen liittyvänä. Köyhien elämässä on silti sellaisia syrjinnän elementtejä kuten tunnustuksen puute, sosiaalinen syrjäytyminen ja vähäisempi poliittinen osallistuminen.⁹⁷⁷ Nämä kytkeytyvät arvoulottuvuuteen tehden näkyväksi oikeudenmukaisuuden puutteet sekä sen, että perustarpeiden täytyminen edellyttää muun muassa taloudellisia resursseja.

Sosiaaliturvan avulla voidaan myötävaikuttaa siihen, miten muodollinen tai tosiasiallinen yhdenvertaisuus toteutuvat. Molemmat määritellään yhdenvertaisuusperusoikeudessa (PL 6 §). Muodollisen yhdenvertaisuuden⁹⁷⁸ mukaan samanlaisia tapauksia on kohdeltava samalla tavalla. Tämän on katsottu tarkoittavan sitä, että lainsoveltajan on sovellettava lakia tekemättä eroja, muodollista yhdenvertaisuutta noudattaen. Tosiasiallinen yhdenvertaisuus menee edellistä ulommas kurkottaen samalla kohti ihmisarvoa.⁹⁷⁹ Yhdenvertaisuusperusoikeus kokonaisuudessaan ohjaakin tosiasiallisen yhdenvertaisuuden toteuttamiseen, jolloin samanlaisen kohtelun periaatteesta poiketaan heikommassa asemassa olevan ryhmän yhdenvertaisuuden lisäämiseksi. Syrjintätilanteiden ehkäisemiseksi säädettyihin kiellettyihin erotteluperusteisiin⁹⁸⁰ sisältyy muun muassa varallisuus, vaikkakaan se ei ilmene eksplisiittisesti säädöstekstistä. Lisäksi positiivinen erityiskohtelu mahdollistaa *oikeasubtaisen erilaisen kohtelun*, jonka tarkoitus joko edistää tosiasiallista yhdenvertaisuutta taikka ehkäistä tai poistaa syrjinnästä johtuvia haittoja.⁹⁸¹ Erilainen kohtelu on katsottu oikeutetuksi esimerkiksi eläke- ja työkyvyttömyysetuuksien saamisedellytyksissä, jotka liittyvät henkilön ikään.⁹⁸²

⁹⁷⁷ Ks. Fredman 2011.

⁹⁷⁸ Yhdenvertaisuussäännöksen (PL 6.1 §) mukaan ”Ihmiset ovat yhdenvertaisia lain edessä.”

⁹⁷⁹ Ks. Fredman 2011, s. 577–579.

⁹⁸⁰ Kielletyt erotteluperusteet luetteloidaan perustuslain 6.2 §:ssä, mutta lista ei ole tyhjentävä, ja kiellettyihin erotteluperusteisiin onkin katsottu kuuluvan myös muut henkilöön liittyvät syyt.

⁹⁸¹ Ks. yhdenvertaisuuslaki (1325/2014) 9 §.

⁹⁸² HE 309/1993 vp, s. 42–46, Ojanen & Scheinin 2011b, s. 228, 252–255.

Lainsoveltajan päätökset noudattavat lakisidonnaisuuden periaatetta (PL 2.3 §), jonka mukaan julkisen vallan käytön on perustuttava lakiin. Tämä johtaa siihen, että sosiaaliturvan yhdenvertaisuutta arvioitaessa on kiinnitettävä huomiota lainsäädännön lähtökohtaiseen yhdenvertaisuuteen. Tällöin sosiaaliturvajärjestelmän yhdenvertaisuus tai eriarvoisuus paikantuu lainsäätäjän toimintaan. Tämän lisäksi, yksittäisissä tapauksissa, voidaan tietysti tutkia myös yksittäisen päätöksen yhdenvertaisuutta. Järjestelmätason tarkastelussa kyse on useimmiten lainsäätäjän, ei lainsoveltajan, toiminnan tuloksista.

Kun ollaan järjestelmätason yhdenvertaisuuden äärellä, on erotettava yhtäältä sosiaaliturvaetuuksien sisäinen yhdenvertaisuus ja toisaalta niiden välinen yhdenvertaisuus. Kun kyse on yhdestä etuudesta, on tyypillisesti kyse määrätyiltä ominaisuuksiltaan samanlaisista tapauksista, vaikkapa eläkeläisistä. Tällöin vähintään muodollisen yhdenvertaisuuden voisi olettaa toteutuvan. Sen sijaan eri etuuksien välillä kyse on etuuden saamisen kriteereiden kannalta erilaisista tapauksista, jolloin muodollista yhdenvertaisuutta paremmin saattaa soveltua eri ryhmien välille ilmenevä tosiasiallinen yhdenvertaisuus. Eri ryhmien väliseen tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen ei ole kiinnitetty erityistä huomiota esimerkiksi etuuksia koskevaa lainsäädäntöä uudistettaessa, vaikka arviointi olisi perusteltua ja tarpeellista.

Normiulottuvuuden yhdenvertaisuudella on kiinnekohta arvoulottuvuuden institutionaalisessa oikeudenmukaisuudessa. Oikeudenmukaisuus on eräänlainen filosofinen ihanne, jota koetetaan konkretisoida oikeusnormein, kuten perustuslaissa ja yhdenvertaisuuslaissa. Lainsoveltajan toteuttama muodollinen yhdenvertaisuus on yhdenmukainen instituutioiden oikeudenmukaisuuden kanssa. Jäljempä pohjautuu rawlsilaiseen näkemykseen siitä, että on olemassa yksi oikeudenmukaisuuskäsitys, jonka alle muut oikeudenmukaisuuskäsitykset asettuvat. On tärkeää pitää mielessä, että oikeudenmukaisuuden kehässä instituutioiden oikeudenmukaisuutta edeltävät näkemys- ja arvoriistiriidat.⁹⁸³ On perusteltua olettaa, että ne eivät katoa instituutioiden tasolla, vaikka ne voidaan häivyttää.

Sosiaaliturvaa koskevista oikeusnormeista seuraa se, että etuuksien taso voi samassa sosiaalisen riskin tilanteessa olevilla olla erilainen. Muodollisen yhdenvertaisuuden toteutumiseksi vaikkapa työttömien voisi ajatella olevan samanlaisia tapauksia, vailla työtä olevia henkilöitä. Sosiaaliturvan näkökulmasta näin ei kuitenkaan ole, vaan työttömyyttä edeltävä tilanne määrittelee työttömyysajan toimeentuloa. Työttömyysetuuden määrään vaikuttaa se, (1) onko työtön kuulunut työttömyyskassaan riittävän ajan ollessaan työssä, (2) onko työtön ollut työssä kuulumatta

⁹⁸³ Toisin sanoen instituutiot tuottavat yhdenlaista, ikään kuin pelkistettyä oikeudenmukaisuutta. Ks. 3.2.1.

työttömyyskassaan tai (3) onko työtön ollut työssä ja kuulunut työttömyyskassaan mutta ei riittävän kauaa. Näin työttömistä tulee keskenään erilaisia tapauksia. Ensimmäisessä tapauksessa työttömyyskorvaus on ansiosidonnainen, toisessa ja kolmannessa taas tasakorvausperiaatteen mukainen (peruspäiväraha).

Jos edellistä pohditaan tosiasiallisen yhdenvertaisuuden toteutumisen kannalta, peruspäivärahaa saavat työttömät ovat taloudellisesti heikommassa tilanteessa verrattuna ansiosidonnaista etuutta saaviin työttömiin. On kysyttävä, ovatko peruspäivärahaa saavat yhdenvertaisessa asemassa ansiosidonnaista etuutta saavien kanssa. Tässä yhteydessä erityiseksi kysymykseksi muodostuu, onko peruspäivärahaa saavilla työttömillä yhtäläinen mahdollisuus kehittää itseään verrattuna ansiosidonnaista etuutta saaviin työttömiin. Sosiaalisten etuuksien riittävyttä tarkastellaan jäljempänä,⁹⁸⁴ ja lähtökohtana on oletus siitä, että etuudet eivät ole riittävällä tasolla katkaakseen tavanomaiset elämisen kustannukset. Ainakin työttömiä esimerkkinä käyttäen näyttää siltä, että työttömyysetuus on sekä muodollisen että tosiasiallisen yhdenvertaisuuden näkökulmasta ongelmallinen.

Sosiaaliturvajärjestelmää voi perustellusti kuvata työllisyyskeskeiseksi, sillä sosiaaliturvan saamisen kriteerit määrittyvät paljolti työkyvyn ja työllisyyden mukaan. Eräänlainen sisäänkirjoitettu oletus on, että ihminen on lähtökohtaisesti työkykyinen ja tekee työtä ollessaan työikäinen. Työttömyys on väliaikainen tila, josta on pyrittävä pois. Työttömyysturvankin tarkoitus on turvata työttömän työnhakijan taloudellisia mahdollisuuksia hakea työtä ja parantaa edellytyksiä päästä tai palata työmarkkinoille (työttömyysturvalaki 1 §). Toisaalta lainsäädännössä näkyy käsitys siitä, että työssä ollaan kokoaikaisesti ja katkotta, vaikka prekariaatin aikakaudella tämänkaltaiset taustaoletukset vaikuttavat vanhentuneilta. Niin kutsutuista epätyypillisistä työsuhteista – kuten osa-aikatyö, pätkätyö ja vuokratyö – on tullut tyypillisiä, eikä sosiaaliturvaa koskeva lainsäädäntö ole kehittynyt työelämän muutosten mukana.⁹⁸⁵

Se, että työ toimii perustavanlaatuisella tavalla sosiaalisen riskin tilanteiden mittatikkuna, on omiaan aiheuttamaan eriarvoisuutta. Lisäksi voidaan esittää kysymys siitä, onko sosiaalisen riskin tilanteessa juuri työllisyys se seikka, johon tilannetta on peilattava ja johon on pyrittävä. Työllisyys sellaisenaan, erotettuna yksilön elämän ja yhteiskunnallisen todellisuuden kontekstista, jää irralliseksi. Perusoikeusuudistuksessa-kin todettiin sosiaalisten oikeuksien yhteydessä, että ”Hyvinvointiyhteiskuntaan kuuluu oikeus turvalliseen elämään riippumatta yksilön asemasta työelämässä,

⁹⁸⁴ Ks. luku 5.2.3.

⁹⁸⁵ Ks. Sell 2007. Toisaalta prekaarin yleistymistä on myös kyseenalaistettu, ks. Pyöriä & Ojala 2016.

perhesuhteista ja sosiaalisesta asemasta tai muista vastaavista tekijöistä.”⁹⁸⁶ Riippumattomuus asemasta työelämässä ei käytännössä näy sosiaaliturvalainsäädännössä.

Työskenteleminen on siis standardi ja sosiaalisen riskin tilanteessa ansiosidonnaisen etuuden muodossa palkittava teko. Se, että yksilö ei tee tai ei ole tehnyt kokopäiväistä työtä, on standardista poikkeavaa. Ennen sosiaalisen riskin tilannetta työssä olleet nauttivat tiettyissä sosiaalisen riskin tilanteissa ansiosidonnaista etuutta. He ovat taloudellisen riskin tilanteessa paremmassa asemassa kuin yksilöt, jotka ovat esimerkiksi opiskelleet tai sairastaneet ennen taloudellisen riskin tilannetta. Tällöin kyseessä on peräkkäinen tai päällekkäinen sosiaalisen riskin tilanne. Henkilöt, joiden tulotaso on korkea työtä tehdessä, nauttivat myös suurempia sosiaalisia etuuksia sairastuessaan, vanhempainvapaalla, eläkkeellä tai jäädessään työttömiksi verrattuna matalapalkkisiin tai työn ulkopuolella olleisiin henkilöihin. Yhdenvertaisuusnäkökulmasta on vaikeaa löytää perusteita sille, miksi eroja ei pyrittäisi aktiivisemmin tasaamaan.

Näyttää jopa siltä, että lainsäädännössä kategorisoidaan yksilöt eri tavoin riippuen siitä, millainen status tai millaisia ominaisuuksia heillä on tai on ollut. Eri etuusmuodot luovat yksilöille erilaisia olettamilla kyllästyttäviä rooleja tai hahmoja, joita voivat olla vaikkapa korkeapalkkaisesta työstä irtisanottu työtön, kansaneläkettä nauttiva ikääntynyt tai opintuella elävä opiskelija. Yksilöiden luonnolliselta vaikuttava tyypistäminen oikeudelliseksi hahmoiksi johtaa erheelliseen normalisointiin yksilöllisten piirteiden häivyttämisen myötä. Hahmollistamiseen kuuluu olennaisesti se, että kuhunkin kategoriaan asetetulla yksilöllä kuvitellaan olevan tiettyjä ominaisuuksia ja heidän kuvitellaan tekevän tiettyjä asioita. Vastaavasti heiltä kuvitellaan puuttuvan joitakin ominaisuuksia ja heidän ei kuvitella tekevän tiettyjä asioita.⁹⁸⁷ Kun kategorisoinnit irrotetaan yksilöstä ja siirrytään abstraktimmalle tasolle, on paikannettavissa ainakin rationaalisuuteen, toimintakykyyn ja ydinperheeseen liittyviä olettamia. Lähtökohdiana on kuvitelma yksilöstä rationaalisena ja kyvykkäänä toimijana, ja monet toimeentuloturvalainsäädännön määritelmät tukeutuvat yhä ydinperheolettamaan.⁹⁸⁸ Vielä edemmäs kuviteltuna tämänkaltaiseen kategorisointiin voi sisältyä myös oletuksia siitä, miten kunkin kategorian hahmo tyypillisesti kehittää itseään.⁹⁸⁹

Hahmojen kategorisointi johtaa samankaltaiseen vähävaraisten ryhmien arvottamiseen, jota on tehty yhtä kauan kuin köyhyyspolitiikkaakin. Edelleen ajatus

⁹⁸⁶ HE 309/1993 vp, s. 70.

⁹⁸⁷ Ks. Rautiainen & Koivisto 2018, Rautiainen & Korhonen 2019, s. 12–14, 36–58.

⁹⁸⁸ Ks. Nurminen, Sihvonen & Tuominen 2023.

⁹⁸⁹ Esimerkiksi ansiosidonnaista työttömyysetuutta saava yksilö vrt. kansaneläkettä saava yksilö.

”tekoköyhistä” ja ”tosiköyhistä”⁹⁹⁰ näkyy paitsi ansiosidonnaisissa etuuksissa, myös etuuksien vastikkeellisuudessa ja väärin toimimisesta rankaisemisessa. Tämä näkyy esimerkiksi opintotukilaissa,⁹⁹¹ jossa edellytetään muun muassa opinnoissa edistymistä tuen saamiseksi (5.1 §). Ei riitä, että opinnot edistyvät, vaan niiden on edistytävä riittävästi ja mikäli näin ei ole, opintotuki voidaan lakkauttaa tai opintotukihakemus hylätä (5 b §). Myös takaisinperintä on mahdollinen tietyin ehdoin (27 §). Käynnissä olevassa sosiaaliturvauudistuksessa vastikkeellisuus on niin ikään keskeinen kysymys.⁹⁹²

Sosiaalisia etuuksia koskevalla lainsäädännöllä luodaan monenlaisia hahmoryhmiä. Yhteistä niille on se, että niiden kuvitellaan kehittävän itseään ennen kaikkea työelämän tarpeisiin. Näihin hahmoihin itsensä kehittäminen muista lähtökohdista ei kuulu – paitsi ehkä silloin, jos sosiaalista riskiä edeltäneessä elämässä henkilö on elänyt elämää, johon itsensä kehittäminen on kuulunut. Tällöin ansioperusteisuudella pyritään turvaamaan jo saavutetun elintason säilyminen. Ajatukset voivat vaikuttaa radikaaleilta, mutta kuten Rautiainen ja Koivisto kirjoittavat: ”Henkilöhahmojen kuvittelu on väkivaltainen mutta hienovarainen prosessi.”⁹⁹³

Sosiaaliturvan yhdenvertaisuuden vastinpari on sosiaaliturvan eriarvoisuus. Sosiaaliturvajärjestelmään sisältyy itsessään eriarvoistavia elementtejä, jotka on sisäänrakennettu siihen jo lainsäätämisenvaiheessa. On mahdollista, että eriarvoisuus syvenyy edelleen lainsoveltamisvaiheessa, sillä institutionaalisella tasolla pyritään ennen kaikkea muodolliseen yhdenvertaisuuteen, ei niinkään tosiasialiseen. Itsensä kehittämisen näkökulmasta puolestaan voi oikeutetusti olettaa, että sosiaaliturvan eriarvoisuus heijastuu itsensäkehittämisoikeuden eriarvoisuuteen.

Kaikkiaan on keskeistä tunnistaa, että sosiaaliturvaa koskeva lainsäädäntö vaikuttaa mitä olennaisimmalla tavalla heikoimmassa taloudellisessa tilanteessa olevien toimeentuloon ja sitä kautta köyhyyteen. Varallisuus on kielletty erotteluperuste, joka vaikuttaa osaltaan siihen, missä määrin yksilö voi valjastaa kykyjään käyttöön. Sen lisäksi, että köyhien itsensä kehittäminen näyttytyy taloudellisiin, sosiaalisiin ja sivistyksellisiin oikeuksiin kiinnittyvänä, se on perustavanlaatuisella tavalla myös yhdenvertaisuuskysymys.⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ Tämänkaltainen moralistisuus on rakentunut köyhyyspolitiikkaan ja köyhyyttä hallinnoivaan lainsäädäntöön alusta asti, ks. luku 2.2.4.

⁹⁹¹ Vaikka opintotukea ei pidetä sosiaaliturvana, opiskelijat ovat yksi tyypillisesti vähävaraisista ryhmistä ja heitä on perusteltua tarkastella köyhyyttä koskevien kysymysten yhteydessä.

⁹⁹² Sosiaaliturvauudistus on käynnissä sosiaali- ja terveysministeriössä ja sitä varten on asetettu sosiaaliturvakomitea vuosille 2020–2027.

⁹⁹³ Rautiainen & Koivisto 2018, s. 466.

⁹⁹⁴ Ks. Fredman 2011.

4.6 Lainsäädäntö ei saa itsensäkehittämisoikeudesta otetta

Normiulottuvuuden analyysi tuo varsin havainnollisesti esiin haasteet, jotka liittyvät sekä siihen, mitä itsensäkehittämisoikeus on, että siihen, miten se on. Ensimmäinen kompastuskivi näyttää olevan se, että itsensäkehittämisoikeutta ylipäätään ei tunnista sitä toteuttavan lainsäädännön taustalla. Itsensä kehittäminen perusoikeutena antaa ymmärtää, että puitteet ja keinot sen toteuttamiseksi määritellään oikeusnormein, mutta lopulta moderni oikeus tavoittaa kulttuurin, virkistyneen ja vapaa-ajan puutteellisesti. Toinen kompastuskivi kiinnittyy itsensäkehittämisoikeuden risteävään luonteeseen. Oikeuden olisi toteuduttava yhtäältä sivistyksellisiä oikeuksia ja toisaalta sosiaalisia oikeuksia konkretisoivan lainsäädännön avulla – ja juuri tämä on omiaan johtamaan oikeuden löyhään ja hajanaiseen toteutumiseen.

Itsensäkehittämisoikeus muodostaa yksilölle odotusoikeuden koskien sitä, että julkinen valtaa toteuttaa itsensäkehittämisoikeutta sekä sivistyksellisiä että sosiaalisia oikeuksia koskevalla lainsäädännöllä. Tarkastelu osoittaa, että oikeus toteutuukin jossain määrin, erityisesti kirjastolain ja toimeentulotukilain kautta. Lainsäädäntö ei kuitenkaan muodosta millään tavalla koherenttia kokonaisuutta, vaan itsensä kehittämisoikeuden toteuttaminen vaikuttaa pikemmin satunnaiselta eikä kovin suunnitelmalliselta.

Martha Nussbaumin mukaan perustuslain säätämisen prosessin liikkeellepanevana voimana on sekä toivoa että pelkoa. Prosessiin kuuluu perustavanlaatuisena osana menneen reflektointi; millaisia kärsimyksiä kansa on kohdannut, millaisia puutteita ja laiminlyöntejä on ehkäistävä. Pohjimmiltaan kysymys on siis siitä, millaista, toistaiseksi saavuttamatonta, hyvää tavoitellaan.⁹⁹⁵ Nämä perustuslain säätämisen prosessiin piirteet ovat omalla tavallaan paikannettavissa myös itsensäkehittämisoikeuden taustalla. Itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuden arvot ilmentävät eräänlaista syvärakenteen perusarvoa, eudaimonista hyvää elämää. Siinä missä mahdollisuudet sivistykseen olivat historiallisesti jakautuneet varsin eri tavoin kunkin sosioekonomisen taustan mukaan, hyvinvointivaltiollisen kulttuuripolitiikan jälkimainingeissa itsensä kehittäminen muotoiltiin kaikille yhtäläisesti kuuluvaksi ja varallisuudesta riippumattomaksi perusoikeudeksi.

Ennen perusoikeusuudistusta TSS-oikeudet käytännössä katsoen puuttuivat hallitusmuodosta, poikkeuslakimenettely oli vakiintunut ja säätyerioikeudet olivat voimassa olevaa oikeutta. Tätä taustaa vasten tulee ymmärrettävämmäksi se, että muutos normiulottuvuuden perusoikeussäätelyssä edellyttää täsmällistä ja velvoittavaakin

⁹⁹⁵ Nussbaum 2016, s. 301.

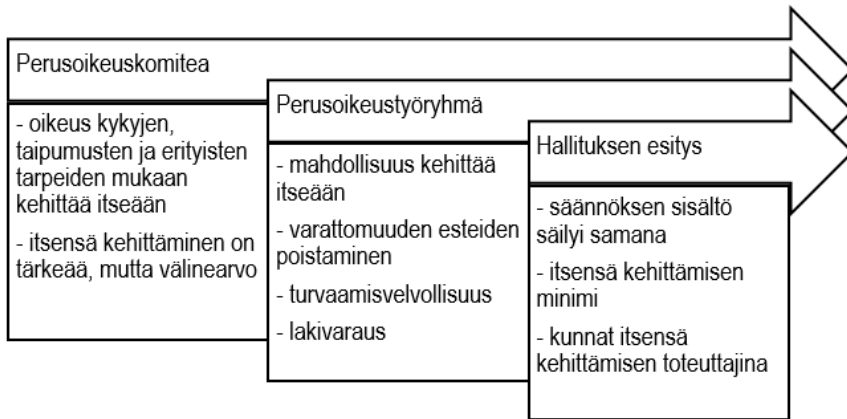
sisältöä voidakseen toteutua. Jo ennen perusoikeusuudistusta itsensä kehittämistä oli otettu osaksi normiulottuvuutta samoin kuin sosiaaliturvaa oli kehitetty miltei koko itsenäisyyden ajan, mutta toisistaan erillään. Itsensä kehittämistä koskevat normit eivät olleet niinkään suoraan yksilöön kohdistuvia, vaan lähinnä hallintoa ja taloutta koskevaa sääntelyä. Tähän ei tullut merkittävää muutosta uudistuksen jälkeen, vaikka sen myötä näkökulma laajeni koskemaan enemmän yksilön oikeutta. Sen turvaamiseksi julkiselle vallalle osoitettiin velvollisuus turvata itsensäkehittämisoikeus jokaiselle yhtäläisesti ja poistaa varattomuuden esteitä. Itsensä kehittämisestä muodostui oikeus, johon jokaisella on vapaus.

Itsensäkehittämisoikeuden, kuten muidenkin kansallisten perusoikeussäännösten, tulkintaan voi saada tukea ihmisoikeussopimuksista, mutta sivistykselliset ja sosiaaliset perusoikeudet eivät tyhjenny niihin. Oikeastaan päinvastoin: kansallinen sääntely menee ulommas ja turvaa itsensäkehittämisoikeutta laajemmin. Samoin muiden valtioiden sivistyksellisten oikeuksien tutkiminen osoittaa, että kotimainen itsensäkehittämisoikeus on omintakeinen sekä laajuutensa että varattomuuden esteiden poistamisen vuoksi. Lopulta itsensäkehittämisoikeus saa sisältönsä kansallisessa sääntelyssä ja voi toteutua vasta tavallisen lainsäädännön kautta. Näin ollen on perusteltua, että itsensäkehittämisoikeutta tulkitaan ja merkityksellistetään kansallisessa kontekstissa. Sivistykselliset oikeudet ovat eittämättä saaneet vaikutteita ihmisoikeussopimuksista, mutta sisällölliset piirteet ovat syntyneet kansallisen kehityksen myötä.

Itsensäkehittämisoikeus muotoutui perusoikeusuudistuksessa kolmivaiheisessa prosessissa perusoikeuskomitean, perusoikeustyöryhmän ja hallituksen esityksen työskentelyn tuloksena. Perusoikeuskomitea piti itsensä kehittämistä tärkeänä ja luokitteli sen oikeudeksi, joka sisältää muun muassa tiedon hankinnan, tieteellisen ja taiteellisen toiminnan, taiteesta nauttimisen sekä liikunnan ja muun ruumiinkulttuurin harjoittamiseen. Julkinen valta turvaa edellisiä esimerkiksi ylläpitämällä kirjastoja ja kulttuuri- ja liikuntalaitoksia sekä avustamalla tieteen, taiteen ja liikunnan harjoittamista. Komitean käsitys itsensä kehittämisen sisällöstä ei ole tyhjentävä, sillä itsensä kehittäminen on ajassa ja paikassa alati muuttuvaa. Uudistuksen jäljemmissä vaiheissa itsensä kehittämistä ei sisällöllisesti täsmennetty, vaan keskityttiin sivistysperusoikeuden muihin sisältöihin.

Perusoikeustyöryhmän mukaan TSS-oikeudet eivät saisi vaarantaa taloutta ja samalla niiden olisi tosiasiallisesti toteuduttava. Perusoikeustyöryhmän käsittelyssä itsensä kehittäminen muotoiltiin oikeuden sijaan *mahdollisuudeksi*. Säännökseen lisättiin lakivaraus, turvaamisvelvollisuus sekä varattomuuden esteiden poistaminen. Hallituksen esityksessä perusoikeustyöryhmän esittämä säännös säilyi samanlaisena ja sitä käsiteltiin niukasti. Taloudellisten voimavarojen ja kuntien merkitys itsensä

kehittämisen palveluiden turvaajina tunnistettiin,⁹⁹⁶ samoin esityksessä muotoiltiin itsensä kehittämisen minimiksi kuvattu julkisen vallan velvoite järjestää riittävästi itsensä kehittämisen palveluita. Tämä kolmivaiheinen prosessi voidaan tiivistää alla olevaan kuvioon.

Kuvio 11. Itsensäkehittämisoikeuden muotoutuminen perusoikeusuudistuksessa.

Perusoikeusuudistuksessa itsensäkehittämisoikeudelle muotoutui tiettyjä ominaispiirteitä. Ensinnäkin *itsensä kehittäminen on Hoffeldin sanastolla sekä oikeus että vapaus*. Oikeuden näkökulmasta yksilöllä on odotusoikeus sen suhteen, että on olemassa itsensä kehittämisen mahdollisuuksia, joita julkinen valta turvaa. Julkisella vallalla on toimivalta muuttaa vallitsevaa lainsäädännöllistä tilaa, mutta itsensäkehittämisoikeuden ydinalueeseen julkinen valta ei voi kajota. Itsensä kehittäminen on vapaus siinä mielessä, että yksilöllä on vapaus olla kehittämättä itseään eikä julkinen valta voi odottaa yksilön kehittävän itseään. *Normiulottuvuudessa itsensäkehittämisoikeuden sisältö muotoutuu lopulta perusoikeusdialektiikan tilassa*, perusoikeussäännöksen ja tavallisen lain välisessä heikossa vuorovaikutuksessa. Tämä juontuu itsensäkehittämisoikeuteen sisältyvästä lakivarauksesta sekä turvaamisvelvollisuudesta, jotka täydentävät toisiaan. Rajoitusedellytysoppi ja heikennyskielto-oppi puolestaan asettavat raamit sille, miten ja missä määrin itsensäkehittämisoikeutta voi rajoittaa.

Hyvinvointivaltion rakentamisen ja perusoikeusuudistuksen seurauksena sivistyksellisiä ja eritoten sosiaalisia oikeuksia on toteutettu varsin runsaalla lainsäädännöllä,

⁹⁹⁶ Ks. HE 309/1993, s. 35–36.

jota on kuvattu sääntelytulvaksi.⁹⁹⁷ On väitetty, että tahto saada lainsäädäntö ulottumaan uusille alueille on jossain määrin jäänyt lähinnä lainsäätäjän poliittisiksi tahdonilmauksiksi, erityisesti sivistyksellisten oikeuksien osalta.⁹⁹⁸ Tämä näkyö itsensäkehittämisoikeutta konkretisoivan sääntelyn puutteellisuutena, lainsäädännön hajanaisuutena ja kokonaiskoherenssin puutteena. Itsensä kehittämistä koskevaa yleislakia ei ole olemassa, ellei sisällöltään vaatimatonta kulttuuritoimintalakia pidetä sellaisena. Pikemmin on olemassa toisistaan irrallisia, eri itsensä kehittämisen palveluita koskevia lakeja, vailla vakiintuneita yleisiä oppeja. Tähän puutteeseen on tässä tutkimuksessa vastattu tunnistamalla ja määrittelemällä itsensäkehittämisperiaate.⁹⁹⁹

Julkisella vallalla ei ole velvoitetta jonkin tietyn itsensä kehittämisen palvelun tai muodon turvaamiseen, mistä poikkeuksena on kirjasto. Normiulottuvuuden perusteella julkisen vallan on lähinnä toteutettava ”jotakin jollakin tasolla”. Tämä näkyö siten, että *itsensä kehittämisen palveluita koskevassa lainsäädännössä on vain vähän julkista valtaa suoraan velvoittavaa tai yksilölle oikeuksia luovaa sääntelyä*. Sen sijaan sääntely pysyttelee varsin yleisellä ja ylimalkaisellakin tasolla, ja jättää paljon harkinnanvaraisuutta kunnille.

Itsensäkehittämisoikeutta toteuttavat oikeusnormit luovatkin yksilöille enemmän vapauksia kuin oikeuksia, ja sääntely keskittyy yhä itsensä kehittämisen toimintojen rahoittamiseen ja organisoimiseen, kuten ennen perusoikeusuudistusta. Lainsäädännössä tunnustetaan vähävaraisten itsensäkehittämisoikeus heikosti, eikä se oikeastaan ulotu koskemaan suoraan yksilöä. Näin on siitä huolimatta, että itsensäkehittämisoikeus on ilmeisellä tavalla yksilöön kohdistuva oikeus, eikä yhteisöllinen oikeus. Sivistykselliset perusoikeudet ovat konkurrenssissa sosiaalisten perusoikeuksien kanssa, sillä vähävaraisten itsensäkehittämisoikeus voi – puutteellisen itsensäkehittämisoikeutta toteuttavan sääntelyn vuoksi! – tosiasiallisesti toteutua vasta sosiaalisia perusoikeuksia toteuttavan lainsäädännön kautta, sosiaalisten etuuksien myötä.

Sosiaaliturvaa koskeva lainsäädäntö luo yksilöistä erilaisia hahmoja sen perusteella, millaisia ominaisuuksia tai statuksia heillä on. Hahmot puolestaan muodostavat sellaisia ryhmiä kuten eläkeläiset, sairaat tai vanhemmat. Tästä seuraa se, että sosiaalisia etuuksia nauttivat, eri ryhmiin kuuluvat yksilöt eivät ole keskenään homogeeninen joukko. Sosiaaliturvakin voi olla eriarvoistavaa ja mahdollistaa itsensä kehittämisen eri tavoin erilaisille hahmoille. Sosiaaliturvalla ohjailaan köyhyden kehitystä,

⁹⁹⁷ Tätä on kritisoitu kuntien näkökulmasta, sillä kunnat hoitivat esimerkiksi liikuntatehtäviä ja kulttuuritoimintaa aikaisemminkin. Lisäksi sääntelyä on pidetty ongelmallisena kunnallisen itsehallinnon kannalta. Näin on siitä huolimatta, että kunnille annettavista tehtävistä säädetään lailla (PL 121.2 §) ja kunnalla julkisen vallan käyttäjänä on velvollisuus turvata perus- ja ihmisoikeuksien toteutuminen (PL 22 §).

⁹⁹⁸ Ks. Rynnänen 2019.

⁹⁹⁹ Ks. luku 3.3.

ja köyhyys puolestaan on kielletty erotteluperuste. Tätä kautta köyhyys kiinnittyy yhdenvertaisuusperusoikeuteen ja oikeudenmukaisuuden arvoon.

Lisäksi vaikuttaa siltä, että sosiaalisia etuuksia koskevassa lainsäädännössä ei pääosin tunnisteta sosiaalisten oikeuksien ja sivistyksellisten oikeuksien konkurrencsia. Sosiaaliturvaa koskeva lainsäädäntö pyrkii ensisijaisesti yksilön työllistymiseen ja sen edellytysten parantamiseen, mistä poikkeuksena ovat eläkeläiset. Kun sivistyksellisten oikeuksien sisältöä määrittävät normit eivät tunnista vähävaraisten itsensä kehittämisoikeutta eivätkä sosiaalisten oikeuksien sisältöä määrittävät normit tunnista vähävaraisten itsensä kehittämisoikeutta, *itsensä kehittämisoikeuden tosiasiallinen toteutuminen on pitkälti sosiaaliturvan riittävyden varassa*, ainakin normiulottuvuuden näkökulmasta. Sosiaalisista etuuksista ainoastaan toimeentulotukilaisissa eksplisiittisesti tunnistetaan itsensä kehittäminen. Toimeentulotuen luonteesta seuraa kuitenkin se, että sen avulla ei ole tavoiteltavaa eikä tarkoituksenmukaista toteuttaa vähävaraisten itsensä kehittämisoikeutta.

Edellä todettu ei tarkoita sitä, että sosiaaliturvaa ei olisi tarkoitettu itsensä kehittämisestä koituviin kustannuksiin. Sosiaaliturvan tarkoitus on kattaa tavanomaisen elämisen kustannuksia sosiaalisen riskin tilanteessa. Itsensä kehittäminen on osa tavanomaista elämää ja sen estyminen sosiaalisen riskin tilanteessa olisi ristiriidassa itsensä kehittämisoikeuden normi- ja arvoulottuvuuksien kanssa. Kun tukeudutaan hoitotieteeseen ihmiskäsitykseen, on välttämätöntä, että sosiaalisen riskin tilanteessa yksilö voi käyttää kykyjään ja elää hyvää elämää, mikä on muutakin kuin fyysistä hengissä säilymistä.

Itsensä kehittämistä koskevat oikeusnormit eivät siis juurikaan konkretisoi köyhien itsensä kehittämisoikeutta, vaan pysyttelevät varsin geneerisellä, tavoitteita kuvailevalla tasolla. Sosiaalisia oikeuksia toteuttava, sosiaaliturvaa koskeva lainsäädäntö on sen sijaan huomattavasti yksityiskohtaisempaa, ja esimerkiksi etuuksien euromääristä säädetään tarkasti. Sääntelyn täsmällisyys ja tarkkarajaisuus ovat riippuvaisia siitä, mihin suuntaan rahavirta kulkee. Sosiaaliturvan olemassaolo ei sellaisenaan takaa sen riittävyttä, joskaan pelkkä lainsäädännön tarkastelu ei mahdollista riittävyden arviointia.

Itsensä kehittämistä ja varattomuuden esteiden poistamista koskevan lainsäädännön taustalle on vaivatonta paikantaa arvoulottuvuuden elementit. Itsensä kehittämisoikeuden yhdenvertaisessa toteuttamisessa on kyse oikeudenmukaisuuden toteuttamisesta. Itsensä kehittäminen on perustarve, jonka toteutumiseksi vähävaraisemmat voivat tarvita tukea päästäkseen toteuttamaan itseään, mikä puolestaan tukee hyvän elämän arvoa. Arvoulottuvuudesta käsin voidaan muotoilla hyvää elämää koskeva kysymys siitä, millaiseksi ihmiseksi halua kehittyä. MacIntyren hyve-etiikan

mukaan hyvät käytännöt tukevat yksilön kehittymistä. Normiulottuvuuteen tuotuna tätä voi lähestyä kysymällä, miten lainsäädännön luomat käytännöt tukevat ihmiseksi kehittymistä. Normiulottuvuudessa on kyse siitä, millaiseen itsensä kehittämiseen luodaan mahdollisuus. Tämä korostuu vähävaraisten kohdalla, joiden itsensä kehittäminen on riippuvaista siitä, miten julkinen valta sen turvaa. Julkisen vallan vastuu, joka ilmenee turvaamisvelvollisuutena, korostuu oikeuden toteuttamisessa.

Itsensäkehittämisosoikeuden sisältöä määrittävä lainsäädäntö näyttää sinänsä olevan sopusoinnussa itsensä kehittämisen arvoulottuvuuden kanssa, mutta merkittävästi arvoja kapeampana. Sopusointu ilmenee siten, että yksittäisten lakien lähtökohdat ja tavoitteet ovat linjassa arvoulottuvuuden kanssa. Kun sen sijaan tarkastellaan vaikkapa sivistystyölain tavoitteita suhteessa muuhun sivistystyölakiin, yhteys vaikuttaa etäiseltä ja tavoitteet irrallisilta muusta sääntelystä. *Arvoulottuvuuden tavoitteet näkyvät normiulottuvuuden tavoiteasettelussa, mutta keinot tavoitteiden toteuttamiseksi eivät sisälly normiulottuvuuteen.* Tämä ei vastaa luvun alussa esitettyä hypoteesia siitä, että normiulottuvuudessa määriteltäisiin puitteet ja keinot itsensäkehittämisosoikeuden toteuttamiseksi.

Itsensä kehittämistä koskevan *lainsäädännön yhteisesti jaettu lähtökohhta vaikuttaakin olevan se, millaista välinearvoa itsensäkehittämisosoikeudella on.* Yksilö kuitenkin todennäköisimmin kehittää itseään muista syistä, ei välttämättä ainakaan ja ainoastaan toiminnan seurausten, kuten työllistymisen, vuoksi. Hyvinvointi, yhteisöllisyys ja osallisuus korostuvat lukuisissa itsensä kehittämistä toteuttavissa laeissa, mutta nekin eivät suoraan kiinnity esimerkiksi julkisen vallan positiiviseen toimintaveloitteeseen. Normiulottuvuuden tavoitteet jäävät melko abstrakteiksi, ja köyhyyden esteiden poistaminen ja köyhyys kielletynä erotteluperusteena tunnistamattomiksi. Normiulottuvuuden vajavaisuus ohjaakin tutkimaan todellisuusulottuvuutta.

5 KÖYHYYS JA ITSENSÄ KEHITTÄMINEN TODELLISUUSULOTTUVUUDESSA

5.1 Kohti todellisuutta

Miguel Realen mukaan oikeus on ensimmäisenä yhteiskunnallista ja psykologista todellisuutta.¹⁰⁰⁰ Näin ollen myös köyhyys ja itsensä kehittäminen ovat ensimmäiseksi todellisuusulottuvuuteen asemoituvia ilmiöitä. Näkemys yhdistää yhtäältä yksilöllisen ja toisaalta yhteiskunnallisen tason, jotka ovat yhtäaikaaisesti läsnä todellisuusulottuvuudessa. Lisäksi Realen kuvaus vastaa ontologiseen kysymykseen todellisuuden olemuksesta. Todellisuus on paitsi välittömiä fyysisiä objekteja ja tapahtumia, myös mentaalisia prosesseja, kuten muistikuvia, tunteita ja havaintoja. Mentaalista puolta kuvaa välillisuus, sillä se on osa todellisuutta vain välittömän todellisuuden olennon ominaisuutena.¹⁰⁰¹

Tässä luvussa käsitellään ensimmäiseksi kysymystä siitä, mitä köyhyys on, hahmottamalla köyhyyttä erilaisten määritelmien ja mittareiden avulla. Köyhyys yhdistetään sosiaaliturvan tasoon, jota tarkastellaan ensin kansallisesti ja sitten kansainvälisesti. Köyhyyden kvantitatiivisesta ja instituutiotason sosiaaliturvaan kiinnittyvästä tarkastelusta siirrytään tarkastelemaan köyhyyden olemisen tapaa laadulliselle, yksilöä painottavalle tasolle, jolla köyhyyttä lähestytään kokemuksellisenä ilmiönä. Lähestymistavat täydentävät toisiaan ja luovat perustan itsensä kehittämisen tutkimiselle.

Toiseksi käsittelyssä on kysymys siitä, mitä itsensä kehittäminen on todellisuusulottuvuudessa. Tarkastelun kohteena ovat itsensä kehittämisen tavat ja muodot, jotka johdattavat tutkimaan eri sektoreita itsensä kehittämisen palveluiden tarjoajina. Samalla otetaan kantaa siihen, mikä on eri sektoreiden rooli itsensäkehittämisoikeuden turvaamisessa. Itsensä kehittämisen palveluihin kiinnittyä keskeisesti niiden taloudellinen saavutettavuus sekä se, millaisia keinoja sen edistämiseksi on. Itsensä kehittämisen olemisen tapaa analysoidaan osana osallisuuden käsitettä ja kokemusta, mikä puolestaan avaa tulokulman itsensä kehittämisen henkisen puolen jäsentämiseen.

¹⁰⁰⁰ Reale 1973, s. 231–232.

¹⁰⁰¹ Ks. Helin 1988, s. 30–32.

Kolmantena, kautta luvun mukana kulkevana kysymyksenä on, millainen suhde todellisuusulottuvuuden ja muiden ulottuvuuksien välille muodostuu. Köyhyyttä ja itsensä kehittämistä tarkastellaan ensin pääosin toisistaan irrallisina, mikä edesauttaa ilmiöiden erittelyä ja lopulta niiden yhteen tuomista. Luvun lopussa luodaan synteesi köyhyyden ja itsensä kehittämisen suhteista eri tasoilla. Tämän lisäksi tehdään jäsen- nys todellisuusulottuvuuden suhteesta normi- ja arvoulottuvuuteen. Todellisuusulottuvuuden analyysi ei siis ole irrallinen edeltävistä luvuista, sillä sekä köyhyydelle että itsensä kehittämislle asetetaan raameja normiulottuvuudessa ja luodaan pohjaa arvoulottuvuudessa. Sitä, millaisina köyhyys ja itsensä kehittäminen tällä hetkellä näyt- täytyvät, pidetään historiallisesti ja kulttuurisesti rakentuneena. Tämä puolestaan tar- koittaa sitä, että hermeneuttisessa kehässä edetään yhä syvemmälle.

Koska arvo- ja normiulottuvuudet tavoittavat itsensäkehittämisosoikeuden vain tie- tyiltä osin, niiden puitteissa ei voida vastata siihen, mitä ja miten itsensäkehittämisoi- keus todellisuusulottuvuudessa on. Aiemmin käsitellyn perusteella on silti muodos- tunut olettaus siitä, että köyhien itsensäkehittämisosoikeus ei välttämättä toteudu to- dellisuusulottuvuudessa. Tämän todentaminen edellyttää köyhyiden ja itsensä kehit- tämisen määrittelemistä ja jäsentämistä todellisuusulottuvuudessa, mutta se, miten normi- ja arvoulottuvuudet toteutuvat todellisuusulottuvuudessa ei kuitenkaan ole keskiössä.¹⁰⁰² Tämä johtuu siitä, että käytettävissä olevilla aineistoilla kysymykseen voi vastata vajavaisesti.

Luvun aineistona käytetään olemassa olevia tutkimuksia, raportteja ja kirjalli- suutta. Toisin sanoen aineiston osalta noudatetaan Ida Koiviston tiedelähdeopiksi nimeämää ajattelu- ja lähestymistapaa¹⁰⁰³ sillä erotuksella, että tässä yhteydessä kaikki aihepiirin tiedelähteet ovat yhtä arvokkaita tieteenalasta riippumatta. Ilmiöiden mo- niulotteisuutta kuvaa osaltaan se, että useat lähteet sijoittuvat samanaikaisesti usealle alalle. Sisällönanalyysi antaa väljän kehyyksen sille, miten tiedelähdeopin mukaisia ai- neistoja analysoidaan. Sisällönanalyysin keinoin tuotetaan tutkittavista ilmiöistä – köyhydestä ja itsensä kehittämisestä – tiivis kuvaus.¹⁰⁰⁴ Tiedelähdeopin ansiosta ku- vauksella on uutuusarvoa. Lisäksi analyysissä päästään syvemmälle, kun lopulta tut- kittavat ilmiöt yhdistetään ja luodaan niistä synteesi tehdyn tarkastelun pohjalta.

¹⁰⁰² Reale 1973, s. 10.

¹⁰⁰³ Tässä ajattelutavassa vahvasti velvoittavia tiedelähteitä ovat muun muassa oikeustieteelliset väitös- kirjat ja vertaisarvioidut artikkelit, heikosti velvoittavia tiedelähteitä ovat muun muassa oikeustieteelli- set vertaisarvioimattomat tiedeartikkelit ja asiantuntijoiden lausunnot sekä muiden tieteenalojen samaa aihepiiriä koskevat vertaisarvioidut artikkelit ja tiedekirjat ja sallittuja tiedelähteitä ovat muun muassa internet-lähteet ja sanomalehtiartikkelit. Ks. Koivisto 2021.

¹⁰⁰⁴ Ks. Tuomi & Sarajärvi 2018, s. 103–126.

5.2 Köyhyyden jäsentämisen ja ilmenemisen tapoja

5.2.1 Lähtökohtia köyhyyteen

Köyhyyden määrittäminen on jäänyt arvo- ja todellisuusulottuvuuksissa puutteelliseksi. Sen vuoksi vasta todellisuusulottuvuudessa päästään todella käsiksi kysymyksiin siitä, mitä ja miten köyhyys on. Köyhyys on tyypillisesti suhteellista hyvinvoivissa ja vauraissa länsimaissa, kun taas kehitysmaissa köyhyys ilmenee absoluuttisena, puutteena inhimillisen elämän perusedellytyksistä.¹⁰⁰⁵ Suomessakin köyhyys on muuttanut muotoaan ajan saatossa noudatellen linjaa absoluuttisesta köyhyydestä kohti suhteellista. Siinä missä vielä 1800-luvulla koettiin laajamittaista massa-köyhyyttä ja absoluuttista nälänhätää, seuraavalle vuosisadalle tultaessa köyhyys alkoi muuttua suhteellisemmaksi ja ilmentyä puutteena, maaseudulla agraariköyhyytenä urbaanimmassa ympäristössä kaupunkiköyhälistönä. Suhteellisesti köyhä yksilö ei kykene saavuttamaan keskimääräistä elintasoja vaan jää taloudellisen tilanteensa vuoksi syrjään yhteiskunnan eri toiminnoista, esimerkiksi kulttuurista tai sosiaalisesta elämästä.¹⁰⁰⁶

Kun historiaa tarkastellaan köyhyyden linssien läpi, eräänlainen poikkeama olivat 1960–1970-luvut, jolloin perustettiin hyvinvointivaltion peruselementit. Hyvinvointivaltiota rakennettaessa hyvinvointierot supistuivat aluksi hyvin voimakkaasti 1960-luvun loppupuolella ja 1970-luvun alkupuolella, minkä jälkeen erojen pientyminen jatkui hitaampana aina 1990-luvun alun lamaan saakka. Suuressa kuvassa siis hyvinvointi lisääntyi ja köyhyys vähentyi. Kaikki eivät päässeet yhtäläisesti kiinni hyvään elintasoon, vaan muodostui niin kutsuttuja köyhyystaskuja, joille syyksi on esitetty riippuvaisuutta sosiaaliturvasta. Sosiaalipolitiikka alkoi muuttua kilpailullisempaan suuntaan 1990-luvun laman jälkeisenä aikana, ja eriarvoisuutta aiheuttavat tekijät jäivät pysyviksi ongelmien kasautumisen myötä.¹⁰⁰⁷ Samalla tavalla kuin muu yhteiskunnallinen kehitys, myös köyhyyden ilmenemistavat ja siihen vaikuttavat

¹⁰⁰⁵ On huomautettava, että absoluuttisen köyhyyden käsitettä on kritisoitu siitä, että se vahvistaa eriarvoisuutta. Käsitteeseen sisältyy oletuksia esimerkiksi liittyen köyhien tarpeiden määrittelyyn ulkopuolelta käsin. Lisäksi se vahvistaa stereotyyppioita, ja usein oletuksena on vaikkapa se, että naiset tarvitsevat vähemmän kuin miehet. Absoluuttinen köyhyys yksinään antaa myös ymmärtää, että köyhyyttä ei ole, jos absoluuttista köyhyyttä ei ole. Ks. Fredman 2011, s. 570.

¹⁰⁰⁶ Köyhyyden historiallinen tarkastelu osoittaa, että keskeiset kysymykset ovat pysyneet pitkään samoina. Ks. 2.2.

¹⁰⁰⁷ Ks. Saari 2017, s. 69–96.

mekanismit ovat jatkuvasti monimuotoistuneet, ja voikin sanoa, että köyhyys ilmiönä on nykyään monimutkaisempi kuin vaikkapa sata vuotta sitten.¹⁰⁰⁸

Vaikka suurin osa väestöstä on vähintään kohtuullisesti toimeentulevaa, edelleen monet sadat tuhannet kotitaloudet elävät suhteellisessa köyhyydessä. Yhdenvertaisuuteen ja hyvinvointiin pyrkivässä yhteiskunnassa keskeinen, ja samalla hyvin monitahoinen kysymys onkin se, miten kaikille saataisiin turvattua mahdollisuus yleisesti hyväksytyksi katsottuun elintasoon ja elämäntapaan. Tätä on pidettävä hyvinvointiyhteiskunnan ytimenä, ja siten pyrittävä köyhyyden ehkäisemiseen ja torjuntaan. Toisaalta samalla on puutteellisesti tutkittua tietoa siitä, miten esimerkiksi haavoittuvassa asemassa olevien sosiaaliset oikeudet toteutuvat.¹⁰⁰⁹

Tässä luvussa köyhyyttä lähestytään käsitteenä, jonka määrittelyn kautta vastataan kysymykseen siitä, mitä köyhyys on. Köyhyyden olemisen ja ilmenemisen tapoja puolestaan arvioidaan sosiaaliturvan riittävyden ja kokemuksellisuuden kautta. Köyhyyden jäsentäminen on edellytys jäljemmälle köyhien itsensä kehittämistä koskevalle tarkastelulle. Köyhyyden tutkiminen on sekä määrällistä että laadullista, ja usein lähestymistavat limittyvät keskenään. Todellisuusulottuvuuden köyhyysilmiön yhteyttä arvo- saati normiulottuvuuteen ei välttämättä aina tunnisteta, ja näitä yhteyksiä hahmotellaan niin ikään.

Köyhyyden syitä ei eritellä, mutta oletuksena on, että yksi keskeinen köyhyyden taustalla olevista tekijöistä on sosiaaliturvajärjestelmä, jota ylläpidetään normiulottuvuudessa. Sen vuoksi sosiaaliturvaa, erityisesti sen tasoa, tarkastellaan sekä kansallisesti että kansainvälisesti. Pohjimmiltaan köyhyyttä pidetään rakenteellisena – jonaakin sellaisena, jota ylläpidetään, uusinnetaan ja kehitetään poliittisten, hallinnollisten ja normatiivisten järjestelmien avulla. Tämä johtaa samalla päätelmään siitä, että köyhyys ei ole yksilön syytä.¹⁰¹⁰ Myöskään sosiaalisen riskin tilanteita, kuten sairautta, yksinhuoltajuutta tai työttömyyttä, ei voi näin ollen pitää köyhyyden *syynä*. Sosiaalisen riskin tilanteet ovat yksinkertaisesti elämäntilanteita, joissa on todennäköisempää elää köyhyydessä verrattuna johonkin toiseen elämäntilanteeseen. Tämä näkökulma näyttää poikkeavan siitä, mitä köyhyyden syinä ehkä totutusti pidetään.¹⁰¹¹ Rakenteellisuus on makrotason tapa tutkia köyhyyttä, minkä lisäksi köyhyys hahmottuu mikro-tasolta yksilöllisenä kokemuksena. Köyhyyskokemukset koskettavat kattavammin köyhyyden olemisen ja ilmenemisen tapoihin liittyviä kysymyksiä. Virallisten

¹⁰⁰⁸ Ks. Stark 2002, s. 513.

¹⁰⁰⁹ Ks. Amnesty International & Ihmisoikeusliitto 2021, s. 31.

¹⁰¹⁰ Köyhyys yksilön syynä on erotettava köyhyydestä yksilön tietoisena, toivottuna valintana.

¹⁰¹¹ Kiinnostavana peilauspintana voi pitää eduskuntapuolueille tehtyä köyhyyskyselyä. Ks. Saari 2017, s. 9–10.

määritelmien mukaan köyhä ei välttämättä koe elävänsä köyhydessä, ja toisaalta köyhyysmääritelmien ulkopuolelle jäävä voi kokea köyhyyttä. Lisäksi köyhyys voi olla myös tavoiteltu tila, jota ei koeta ongelmalliseksi.¹⁰¹²

Köyhyys on samanaikaisesti yksilöllinen ja yhteiskunnallinen, poliittinen ja oikeudellinen, eettinen ja normatiivinen ilmiö. Tässä luvussa edellä sanottua analysoidaan todellisuusulottuvuudesta käsin eri näkökulmia ja aineistoja yhdistäen ja köyhyysilmiön ymmärtämiseen pyrkien. Näin hermeneuttisessa kehässä edetään yhä pidemmälle köyhien itsensäkehittämisoikeuden ymmärtämisessä ja jäsentämisessä.

5.2.2 Köyhyden määritelmiä ja mittareita

Kysymykseen siitä, kuka on köyhä, voi vastata ensinnäkin käsitteen ulkoisella määrittelyllä. Tällöin määrittely tapahtuu yksilön ulkopuolella, usein osana jotakin instituutiota tai järjestelmää. Tästä esimerkkinä ovat tutkimukset tai tilastot, joissa jokin ryhmä määritellään köyhäksi johonkin vakiintuneeseen määritelmään tukeutuen. Köyhyden määrittelemisen voi olla yhtä lailla sisäistä, jolloin köyhyys on yksilön näkemys tai kokemus köyhyydestä. Kokemus on yhtä oikea köyhyden määritelmä, vaikka se on riippumaton muodollisista tai virallisista määritelmistä. Köyhyyttä määriteltäessä on vakiintuneesti tukeuduttu erilaisiin määrällisiin mittareihin, jotka suureita luoden muodostavat määritelmiä. Esimerkiksi köyhyysriskiraja ja pienituloisuusraja, AROPE-indikaattori, Gini-kerroin ja minimibudjetit ovat keinoja määritellä suhteellista köyhyyttä, pienituloisuutta tai minimibudjettiköyhyyttä.¹⁰¹³

Kun köyhyyttä tutkitaan määrällisten mittareiden avulla, syntyy monenlaisia, keskenään erilaisiakin, määritelmiä köyhyydelle. Lauri Mäkinen toteaa, että erimielisyyttä köyhyden mittaamisen tavoista on ollut yhtä kauan kuin köyhyystutkimusta on tehty.¹⁰¹⁴ Tämä kertoo paitsi köyhyden mittaamisen lukuisista tavoista, myös siitä, että erilaisilla mittaamisen tavoilla köyhyys näyttää erilaiselta. Köyhyden vähentämisen ja oikeudenmukaisuuden vahvistamisen vuoksi on tavoiteltavaa saada mahdollisimman todenmukainen kuva köyhyydestä ja köyhistä, jotta politiikkatoimet voidaan kohdentaa oikein. Toisaalta Mäkisen toteamus kuvaa yhtä lailla sitä, että köyhyyttä

¹⁰¹² Esimerkiksi niin kutsutut downshifitajat pyrkivät työn, kulutuksen ja ajankäytön kohtuullistamiseen, mikä käytettävissä olevien taloudellisten resurssien näkökulmasta voi tarkoittaa niukkuutta. Tila on toivottu ja itse valittu sekä ennen kaikkea mielekkääksi koettu. Ks. Jarkkola 2017.

¹⁰¹³ Siinä missä köyhyden mittaamiseen on erilaisia menetelmiä ja mittareita, niiden kuvaamiseen käytetään niin ikään monenlaista käsitteistöä. Englanninkielisistä käsitteistä saatetaan käyttää vaihtelevia suomennoksia, mikä on omiaan lisäämään köyhyden määrittelemisen ja ymmärtämisen hankaluutta.

¹⁰¹⁴ Mäkinen 2017, s. 153.

tarkastellaan tyypillisimmin erilaisten mittareiden ja kvantitatiivisten lähtökohtien pohjalta. Tällöin *köyhyys näyttäytyy materiaalisena köyhyytenä*, käytettävissä olevista taloudellisista resursseista johtuvana aineellisen resurssien vähäisyytenä tai puutteena. Toisaalta köyhyyden määrällinen määrittely voi näyttäytyä ikään kuin porttina köyhyyden laadulliseen jäsentämiseen.

Kansainvälisesti käytössä olevat köyhyysmittarit ovat käytössä myös Suomessa. Esimerkiksi Euroopan neuvosto on käyttänyt suhteellisen köyhyyden määritelmää jo vuonna 1975 antamassaan päätöksessä. Sen mukaan köyhiä ovat sellaiset yksilöt, joiden resurssit ovat niin vähäiset, että ne estävät heitä osallistumasta kotimaassaan hyväksytyksi katsottuun elämäntapaan. Resursseina neuvosto pitää hyödykkeiden ja tulojen lisäksi sekä julkisen että yksityisen sektorin tuottamia palveluita.¹⁰¹⁵ Euroopan unionin määritelmän mukaan puolestaan suhteellinen köyhyys on *kyvyttömyyttä toimia yhteiskunnassa yleisesti odotetun elämäntavan mukaisesti riittämättömien resurssien vuoksi*.¹⁰¹⁶ Toisaalta suhteellisen köyhyyden käsitettä on kritisoitu siitä, että suhteellisuus itse asiassa johtaa siihen, että joku jää aina sen ulkopuolelle, jolloin köyhyyttä ei voi poistaa. Suhteellisessa köyhyyden arvioinnissa voi näyttää myönteiseltä kehitykseltä, että elintaso kohenee – huomiotta voi jäädä se, kenen elintaso ei kohene. Vastaavasti esimerkiksi lama voi heikentää elintasoa, mutta suhteellisesti arvioituna köyhyys ei lisäänty.¹⁰¹⁷

Eurostat on suhteellisen köyhyyden määritelmään nojaten muodostanut köyhyysriskirajan (*at-risk-of-poverty rate*),¹⁰¹⁸ joka on yksi suhteellisen köyhyyden mittaamisen käytetyimmistä tavoista. Köyhyysriskiraja asettuu 60 prosenttiin ekvivalentista mediaanitulosta.¹⁰¹⁹ Kotitalous on siis suhteellisessa köyhyysriskissä tai pienituloinen, mikäli sen nettotulot ovat pienemmät kuin 60 prosenttia mediaanista, eli väestön keskimääräisestä, tulososta. Köyhyysriskirajan käsite on siinä määrin vakiintunut, että siitä on muodostunut myös Suomeen epävirallinen suhteellinen köyhyysraja, jota kutsutaan tässä pienituloisuusrajaksi.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁵ Euroopan neuvosto 1975.

¹⁰¹⁶ THL 2017, s. 2.

¹⁰¹⁷ Fredman 2011, s. 571.

¹⁰¹⁸ Tutkimuskirjallisuudessa raja on kutsuttu myös tuloköyhyysriskimittariksi (*at-risk-of-poverty indicator*). Ks. Mäkinen 2017.

¹⁰¹⁹ Ekvivalenttitulolla viitataan kotitalouden kaikkien jäsenten yhteenlaskettujen nettotulojen summaan, joka jaetaan kotitalouden kulutusyksiköillä. SVT 2018.

¹⁰²⁰ Tilastokeskus viittaa suhteelliseen köyhyysrajaan käyttäessään pienituloisuusrajan käsitettä. Tilastokeskus jaottelee erityyppisiä kotitalouksia ja laskee niille pienituloisuusrajoja. Esimerkiksi vuonna 2019 yhden henkilön kotitalouden pienituloisuusraja oli 15 330 euroa vuodessa, yhden aikuisen ja kahden alle 14-vuotiaan lapsen kotitalouden pienituloisuusraja oli 24 530 euroa vuodessa ja kahden aikuisen ja

Pienituloisuusraja mahdollistaa kansainvälisen vertailun, sillä se määritellään kaikkialla samalla tavoin. Mittari on yksinkertainen, läpinäkyvä ja verrattain vaivaton. Osin samoista syistä se on myös puutteellinen, sillä köyhyys määrittyy sen avulla varsin mekaanisesti huomioimatta kotitalouden tulojen ja tarpeentyydytyksen suhdetta.¹⁰²¹ Kun se suhteutetaan vaikkapa Nussbaumin kykylistaan, näyttää selvältä, että mittari ei millään tavalla huomioi yksilöiden välisiä eroja siinä, millaisia tarpeita kullakin on, jotta kykyjään voisi täysimäärisesti käyttää. Pienituloisuusraja on puhtaasti taloudellinen, rahatuloihin perustuva mittari. Toisaalta tiedetään, että alemmista sosioekonomisista taustoista tulevat esimerkiksi sairastavat enemmän ja kuolevat nuorempina.¹⁰²² Tällöin Nussbaumin kykylistan normaalimittaisen elämän eläminen ja hyvä terveys eivät siis välttämättä toteudu. Sosioekonomisen taustan perusteella ei voi tehdä päätelmiä itsensä kehittämisen toteutumisesta, mutta sitä ei voi myöskään pitää merkityksettömänä. Kun hyvä elämä nähdään kykyjen toteutumisen kautta, ja taloudelliset resurssit kykyjen toteutumisen mahdollistajina, pienituloisuusraja vähintäänkin tuo esiin taloudellisista syistä johtuvaa eriarvoisuutta itsensä kehittämisessä.

Pienituloisuuden kehitys on pysynyt suhteellisen vakaana viime vuosina, joskin tilanne näyttää olevan muuttumassa viruskriisin, inflaation ja energiakriisin seurauksena.¹⁰²³ Pienituloisuuden kehitys vuosina 1966–2018 osoittaa, että pienituloisten määrä alkoi kasvaa 1990-luvulta lähtien. Korkeimmillaan pienituloisuus oli vuosina 2008 ja 2010, joiden jälkeen pienituloisia on ollut keskimäärin alle 700 000 vuodessa. Lyhyemmälläkin aikavälillä tarkasteltuna pienituloisuus koskee silti isoa osaa väestöstä, kun huomion kohteena on pienituloisuusaste eli pienituloisen väestön osuus koko väestöstä. Esimerkiksi vuonna 2017 pienituloisuusaste oli 12,1 prosenttia ja sitä seuraavana vuonna 11,8 prosenttia.¹⁰²⁴ On merkillepantavaa, että vaikka kehitys ei ole radikaalisti muuttunut suuntaan tai toiseen, silti *ylä kymmenesosa väestöstä on pienituloisia ja vähintään köyhyyriskissä*. Pienituloisuus havainnollistuu suhteessa keskimääräiseen kulutukseen: esimerkiksi vuonna 2019 pienituloisuusraja oli yhden hengen

kahden vähintään 14-vuotiaan lapsen kotitalouden pienituloisuusraja oli 38 330 euroa vuodessa. Ks. https://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/fi/StatFin/StatFin__tul__tjt__pienituloisuus/stat-fin_tjt_pxt_128k.px/table/tableViewLayout1/, ks. myös THL 2017, s. 2.

¹⁰²¹ Mäkinen 2017, s. 153–154, suhteellisen pienituloisuusrajan ongelmista ks. myös Kangas & Ritakallio 2007.

¹⁰²² Ks. esim. Mäki 2020, Tolkkinen et al. 2018.

¹⁰²³ Tutkimus- ja tilastotietoa pienituloisuuden kehittymisestä saadaan viiveellä. Sekä Suomessa että kansainvälisesti on kuitenkin viitteitä siitä, että pitkään jatkunut myönteinen kehitys on vaihtamassa suuntaa. Kaikista köyhimmässä ja haavoittuvimmassa asemassa olevat kärsivät eniten, ja toisaalta tämän ryhmän koko kasvaa jatkuvasti. Ks. UNDP 2022.

¹⁰²⁴ SVT 2018.

taloudessa 1280 euroa kuukaudessa, kun taas keskimääräinen kulutus yhden hengen taloudessa oli 1950 euroa kuukaudessa vuonna 2016.¹⁰²⁵

Toisaalta tarkastelu muutamien vuosien aikajänteellä ei anna kokonaisvaltaista kuvaa köyhyyden kehityksestä. Otetaan esimerkiksi vuosi 2020, jolloin Tilastokeskuksen tulonjakotilastojen mukaan suhteellisesti pienituloisten määrä pieneni sitä edeltävän vuoden 13,4 prosentista (721 000 henkilöä) 12,5 prosenttiin (678 800 henkilöä).¹⁰²⁶ Kehitys on sinänsä myönteistä, mutta on huomattava, että se kertoo vain yhden vuoden tilanteen. Kun se asetetaan edellä esitettyyn kontekstiin, jossa pienituloisuusaste on pysynyt pitkään melko korkeana, alle yhden prosenttiyksikön muutos on vaatimaton. Lisäksi on huomattava, että vuosi 2020 oli ensimmäinen silloisen hallituksen budjetin mukainen vuosi. Sitä ennen vaikuttivat edeltävän hallituksen perusturvaan kokonaisvaltaisesti kohdistuneet leikkaukset ja indeksijäädätykset. Kun otetaan huomioon se, että perusturva pysyi samana tai heikentyi useamman vuoden ajan ennen tarkasteluvuotta, pienituloisuusasteen hetkellinen kehittyminen myönteisempään suuntaan oikeastaan lähinnä kuroi kiinni nykyistä edeltävän hallituksen tekemää tulonjakoaukkoa. Sittemmin kehitys vaihtoi suuntaa elinkustannusten nousua¹⁰²⁷ vuonna 2022, jolloin hintojen nousu tiputti 62 000 kotitaloutta köyhyyteen.¹⁰²⁸

Pienituloisuus vaihtelee sosioekonomisen ryhmän, iän, kotitaloustyyppin sekä alueen mukaan,¹⁰²⁹ mutta mikään edellisistä ei ole kausaalisessa suhteessa pienituloisuuden kanssa. Tilastointi kohdistuu aina johonkin ryhmään, joka voi olla siinä mielessä teennäinen, että ryhmää määrittävät ominaisuudet peittoavat jotkin toiset, mahdollisesti yhtä lailla relevantit ominaisuudet. Ryhmiin kiinnittyvä tilastointi ei kerro kokonaisvaltaisesti yksilön tilanteesta ja jättää ulkopuolelleen yksilön kokemuksen. Toisaalta ryhmien järjestäytyminen noudattelee pitkälti normiulottuvuuden sosiaalisen riskin tilanteita. Ne eivät siis ole muodostuneet omalakisesti, vaan ne on luotu oikeusnormein.

Määrällisen aineiston avulla voi kuitenkin saada suuntaa-antavan kuvan siitä, miten sosiaaliset perusoikeudet – ja perusoikeuksien vuorovaikutuksen kautta välillisesti monet muutkin perusoikeudet – todellisuusulottuvuudessa konkretisoituvat muodostettujen ryhmien ja niihin kuviteltavien yksilöiden näkökulmasta. On niin ikään

¹⁰²⁵ Lehtinen 2021, s. 5.

¹⁰²⁶ SVT 2021a.

¹⁰²⁷ Vuoden 2022 hintojen vertailukohtana käytettiin maaliskuun 2021 tilannetta. Ruoka kallistui 12 prosenttia, liikenne 15 prosenttia ja asuminen 8 prosenttia.

¹⁰²⁸ Hiilänen et al. 2022.

¹⁰²⁹ Pienituloisuus on yleisintä työttömien ja opiskelijoiden, nuorten aikuisten (18–24-vuotiaiden) ja iäkkäiden sekä yksinasuvien joukossa. Alueellisesti pienituloisia on eniten Pohjois-Karjalassa, Keski-Suomessa, Etelä-Savossa, Etelä-Karjalassa ja Pohjois-Savossa. Ks. SVT 2018.

pidettävä mielessä, että pienituloisuus kuvaa keski- ja pienituloisten välisiä suhteellisia tuloeroja. Tällöin pienituloisuuden kehitys ei riipu ainoastaan pienituloisten tulokehityksestä, vaan myös mediaanitulon kehityksestä.¹⁰³⁰ Esimerkiksi vuonna 2020 vallinneessa yhteiskunnallisessa tilanteessa viruskriisi vaikutti merkittäväällä tavalla talouteen niin yksilö- kuin yhteiskuntatasolla. On tunnustettu, että viruskriisit lisäävät eriarvoisuutta,¹⁰³¹ vaikka se ei suoraan ilmenisi lyhyen aikavälin tilastoista. Vuonna 2020 tulotasossa tapahtui muutoksia, kun aiemmin monista työssä olleista tuli työttömiä. Saadut tulonsiirrot kasvoivat, mutta joukossa oli myös ansiosidonnaista työttömyysetuutta saavia oletettavasti enemmän kuin aiemmin.¹⁰³² Tämä taas vaikutti siten, että pienituloisimmassa kymmenyksessä näkyi muutos tulojensiirrossa. Edelleen tämä näkyi tuloerojen pienentymisenä Gini-kertoimella¹⁰³³ mitattuna, sillä tuloeroilla on taipumus supistua taloudellisesti haastavina aikoina. Lähemmin tarkasteltuna tuloerojen kaventuminen on hyvin maltillista: käytettävissä olevien rahatulojen Gini-kerroin (prosentteina) oli 27,7 vuonna 2020, kun se sitä edeltävänä vuonna oli 27,9. Tuotannontekijätulojen¹⁰³⁴ Gini-kerroin sitä vastoin kasvoi 51,6 prosentista 52,7 prosenttiin, ja muilla Gini-kertoimella mitattavilla osa-alueilla¹⁰³⁵ ei juurikaan tapahtunut muutosta.¹⁰³⁶

Toisaalta *virus- tai elinkustannuskriisi eivät yksinään ole köyhyyden syy*. Pikemminkin ne ovat tuoneet näkyväksi ennestään olemassa olleita ongelmia, jotka ovat mahdollisesti syventyneet ja laajentuneet.¹⁰³⁷ Köyhyyden perustavanlaatuisemmat syyt ovat syvemällä kuin yksittäisessä kriisissä, vaikka kriisit koskettavatkin laajasti monia yhteiskunnan sektoreita. Sosiaaliturva oli tasoltaan riittämätön jo ennen virus- ja elinkustannuskriisiä, ja sitä heikentäviä päätöksiä oli tehty paljon aiemmin. Kun tämä yhdistetään siihen, että esimerkiksi viruskriisi lisäsi työttömyyttä ja siten tarvetta

¹⁰³⁰ Ks. SVT 2021a.

¹⁰³¹ Ks. esim. Furceri, Loungani, Ostry & Pizzuto 2020, 2021.

¹⁰³² Ks. esim. https://www.kansanuutiset.fi/artikkeli/4661342-tuloerot-kaventuivat-vuonna-2020-pienituloisimpien-tulot-nousivat-eniten-taman-hallituksen-ensimmaisena-budjettivuotena?fbclid=IwAR0c4sjByUpNEuil5mcFD1zEI3_79gDI-Cw2y5WKfRXdm-_YgC68BtGmN9o.

¹⁰³³ Gini-kerroin kuvaa suhteellisia tuloeroja. Mitä suurempi kerroin, sitä epätasaisemmin tulot jakautuvat.

¹⁰³⁴ Tilastokeskuksen määritelmän mukaan tuotannontekijätulot koostuvat kotitalouksien palkoista, yrittäjätuloista sekä omaisuustuloista.

¹⁰³⁵ Muita osa-alueita ovat bruttotulot, kuuden vuoden käytettävissä olevat rahatulot ja kahden vuoden käytettävissä olevat rahatulot.

¹⁰³⁶ SVT 2021b.

¹⁰³⁷ Myös ihmisoikeustoimijat ovat tehneet samankaltaisia päätelmiä. Toisaalta viruskriisi on myös esimerkiksi lisännyt työttömyyttä ja perusturvan tarvetta. Ks. Amnesty International & Ihmisoikeusliitto 2021, s. 5, 50–54.

sosiaalisille etuuksille ja palveluille, niihin kohdistuneet heikennykset ja leikkaukset tulivat näkyviksi suuremmalle ihmisjoukolle kuin aiemmin. Köyhyys ei suinkaan ole ainoa ongelma, ja kriisin vaikutukset kertautuvat, jos yksilöön kohdistuu samanaikaisesti useita haavoittuvuutta aiheuttavia tekijöitä. Kuten tavallista, kriisin kielteiset vaikutukset kohdistuvat kipeimmin jo ennestään haavoittuvimmassa asemassa oleviin.¹⁰³⁸

Kaikista heikoimmassa asemassa olevien asema ei ole parantunut, vaikka vuotta 2020 koskevien tilastojen mukaan pienituloisuus väheni kaikissa muissa ryhmissä paitsi parikymppisten nuorten keskuudessa. Ensinnäkin huomattavasti yli puolet pienituloisista on pitkittyneesti pienituloisia.¹⁰³⁹ Toiseksi vaikka pienituloisuutta oli aiempaa vähemmän, kokonaan perusturvan varassa olevien määrä kasvoi ja nousi samalla korkeammaksi kuin yhtenäkkään aikaisempaan vuonna edellisten kymmenen vuoden aikana. Kokonaan perusturvan varassa oli 261 500 henkilöä, kun edellisenä vuonna vastaava luku oli 235 400, eli muutos oli merkittävä.¹⁰⁴⁰

Pienituloisuusrajan lisäksi voidaan käyttää köyhyys- ja syrjäytymisriskiä mittaavaa AROPE-indikaattoria (at risk of poverty or social exclusion). Se kuvaa pienituloisuusrajaa laajemmin köyhyyteen tai syrjäytymiseen mahdollisesti johtavia osatekijöitä. Yksilö tai kotitalous on köyhyys- tai syrjäytymisriskissä, mikäli vähintään yksi seuraavista kriteereistä täyttyy: pienituloisuus, vakava aineellinen puute tai kotitalouden vajaatyöllisyys.¹⁰⁴¹ Kriteerit johtavat myös siihen, että AROPE:n mukaan köyhyys- ja syrjäytymisriskissä on enemmän henkilöitä kuin suhteellisessa köyhyydessä eläviä. Köyhyys- ja syrjäytymisriskin tarkasteleminen yhdessä ilmentää sitä, että köyhyys kietoutuu muihinkin yhteiskunnallisiin ongelmiin, kuten osattomuuteen.

AROPEn tuokin esiin sen olennaisen seikan, että köyhyys ei liity ainoastaan taloudellisiin resursseihin ja varallisuuteen, vaan myös olennaisella tavalla esimerkiksi sosiaaliseen elämään, vapaa-aikaan ja harrastuksiin.¹⁰⁴² Köyhyys näyttäytyy laajemmin osana huono-osaisuutta, joka on yhteiskuntatieteissä käytetty yleiskäsite monille heikompiosaisuutta ja haavoittuvaisuutta tuottaville tekijöille, joihin köyhyys lukeutuu. Sosiaalisesta näkökulmasta huono-osaisuutta on kuvattu siten, että huono-osaisuus rakentuu ja mahdollistuu sosiaalista etäisyyttä ylläpitävillä mekanismeilla, joita

¹⁰³⁸ Ks. EAPN-Fin 2021, s. 25–29.

¹⁰³⁹ Pitkittyneesti pienituloisia on noin 407 000, mikä tarkoittaa 7,5 % asuntoväestöstä. Ks. https://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/fi/StatFin/StatFin__tul__tjt__pienituloisuus/stat-fin_tjt_pxt_128j.px/table/tableViewLayout1/.

¹⁰⁴⁰ Ks. SVT 2021a.

¹⁰⁴¹ EAPN-Fin 2021, s. 5–6.

¹⁰⁴² Ks. Kallio 2004, s. 52.

sosiaalipoliittinen järjestelmä määrittelee ja säätelee. Tämä on olennaista siksi, että huono-osaisten tulot muodostuvat pitkälti perusturvaetuksista. Tästä seuraa huono-osaisten elintason, elämänlaadun ja elintavan jälkeen jääminen suhteessa keskimääräiseen tai tavanomaiseen väestöön.¹⁰⁴³ Muodostuu eräänlainen huono-osaisuuden kehä, jossa pienet tulot, köyhyys, matala elintaso ja eriarvoisuus limittyvät ja vahvistavat toisiaan.

Suomessa köyhyiden määrittämisen lähtökohtana saatetaankin toisinaan pitää perusturvan varassa elämistä. Tämä on johdonmukaista, sillä perusturvan varassa eläessä tulotaso täyttää yleensä suhteellisen köyhyysrajan määritelmän, mutta ei kuitenkaan aina. Kun köyhyyttä ja sen kehitystä arvioidaan perusturvan varassa elävien määrän mukaan, köyhyiden kehitys näyttää uusimmassa raportissa (2019–2023) pysyneen kutakuinkin ennallaan.¹⁰⁴⁴ Sen sijaan edeltävässä raportissa (2015–2019) perusturvan varassa elävien osuus nousi 8,9 prosentista 9,5 prosenttiin eli noin 40 000 henkilöllä vuosina 2013–2017. Tuolloin työttömyysaste laski, mutta työmarkkinatuen saajien määrä kasvoi ja vastaavasti ansiosidonnaisen työttömyyspäivärahan saajien määrä laski.¹⁰⁴⁵ Tästä voi varovasti päätellä, että hyvinvointi jakautuu epätasaisesti. Samalla on huomattava, että köyhäksi määrittäminen perusturvan varassa elämisen perusteella ei tarkoita, että yksilö kokisi olevansa köyhä. Lisäksi on ongelmallista määritellä köyhyys ainoastaan perusturvan varassa elämisen perusteella, koska esimerkiksi osa-aikaista tai matalapalkkaista työtä tekevät voivat yhtä lailla olla köyhiä samoin kuin opiskelijat, joiden tukijärjestelmä ei oikeudellisesti ole osa perusturvajärjestelmää.

Kun tarkastellaan köyhien itsensä kehittämisen mahdollisuuksia, yhtenä välineenä voidaan hyödyntää kohtuullisen vähimmäiskulutuksen viitebudjettejä, jotka tavoittavat hyvin todellisuusolottuvuuden köyhyyttä. Kuluttajatutkimuskeskus on laatinut vähimmäiskulutuksen viitebudjettejä (jatkossa minimibudjetti) vuodesta 2010 lähtien.¹⁰⁴⁶ Budjetit ovat esimerkkilaskelmia, jotka kuvaavat valikoituja hyödykkeitä¹⁰⁴⁷ ja niiden kustannuksia tietylle kulutustasolle erilaisille kotitalouksille¹⁰⁴⁸. Toisin

¹⁰⁴³ Saari 2015, s. 14–15.

¹⁰⁴⁴ THL 2023, s. 79.

¹⁰⁴⁵ THL 2019b, s. 94.

¹⁰⁴⁶ Viitebudjettejä on laadittu 1990-luvulta lähtien, mutta minimibudjettien laatiminen aloitettiin vasta myöhemmin.

¹⁰⁴⁷ Minimibudjetin hyödykeryhmät ovat (1) ruoka, (2) tietoliikenne, (3) kodin laitteet, tavarat ja tarvikkeet, (4) vaatetus, (5) terveys, hygienia ja kauneudenhoito, (6) vapaa-aika ja harrastukset, (7) liikkuminen sekä (8) asuminen. Ks. Lehtinen 2021, s. 10–21.

¹⁰⁴⁸ Esimerkkitalouksiin kuuluu neljä eri-ikäistä yksinasuvien taloutta, kolme eri-ikäistä lapsetonta paria, neljä kahden huoltajan lapsiperhettä sekä kaksi yhden huoltajan lapsiperhettä.

sanoen laskelmissa huomioidaan, mitä tavaroita ja palveluita (nk. ”korit”) kohtuullisen minimin mukaiseen elintasoon tarvitaan, minkä verran ja mitä ne maksavat. Minimibudjetissa huomioidaan myös asumiskustannukset. Minimibudjeteista muodostuu niin kutsuttu minimibudjettiköyhyysraja, joka on suhteellista tuloköyhyysriskimittaria alhaisempi ja kertoo, kuinka suurella osalla väestöstä tulot eivät riitä kattamaan kohtuullista vähimmäiskulutusta. Minimibudjetit ovat siten keino mitata pienituloisuutta syvempää köyhyyttä, ja ne täydentävät ja todenmukaistavat köyhyydestä mittareiden avulla saatavaa kuvaa. Toisaalta suhteelliseen pienituloisuuteen verrattuna pulmallisena voi pitää minimibudjettien yleistettävyyden hankaluutta. Minimibudjetit kiinnittyvät elintasoon, mutta eivät kerro, kuinka suuri osa väestöstä jää tämän tason alapuolelle.¹⁰⁴⁹

Minimibudjetteja voidaan käyttää minkä tahansa elintason tarkasteluun eikä niitä alun perin ole kehitetty köyhyyden mittaamiseen, mutta sittemmin niitä on pidetty erityisen käyttökelpoisina juuri köyhyyden tarkastelemisessa. Minimibudjetit tavoittaa ja välttää moniin muihin mittareihin liittyviä ongelmia ilmaistessaan ne hyödykkeet ja palvelut, jotka ovat *välttämättömiä hyväksyttävän elintason saavuttamiseen*, eli taustalla on suhteellisuuden ajatus.¹⁰⁵⁰ Siinä missä muun muassa pienituloisuusraja, AROPE-indikaattori ja Gini-kerroin määrittelevät köyhyyttä määrällisistä lähtökohdista, joita sitten ulotetaan laadullisiin kriteereihin, minimibudjetit rakentuvat päinvastaiselle periaatteelle. Ne määrittelevät laadullisia kriteereitä, jotka muutetaan euromääräisiksi.

Minimibudjetissa otetaan huomioon yksilön tarpeita – käytännössä siis elintaso muutetaan tarpeiksi, ja tarpeet edelleen hyödykkeiksi.¹⁰⁵¹ Tarpeiden täytyminen on edellytys yhteiskunnassa norminmukaisen elintason saavuttamiseksi. Hyödykkeet ja palvelut huomioiva minimibudjetit on jälleen osoitus siitä, että fyysiseen hengissä säilymiseen tyypistävä eksistenssiminimi ei ole ajantasainen käsitys ihmisarvoisesta elämästä. Kun monitahoiset tarpeet täyttyvät, kyvyt pääsevät käyttöön muun muassa itsensä kehittämisen kautta. Keskeisenä tarpeiden täyttymisen kriteerinä on pidettävä oikeudenmukaisuutta niin yksilöiden kokemana kuin instituutioiden tuottamana. Viimeksi sanottu on palautettavissa julkisen vallan turvaamisvelvollisuuteen, ja toteuttamisen taso ja keino puolestaan normiulottuvuuteen.

Minimibudjetissa suorimmin itsensä kehittämiseen liittyvät vapaa-ajan ja harrastusten hyödykeryhmä, mutta myös muilla ryhmillä voi olla välillisesti merkitystä itsensäkehittämisoikeuden toteutumiseksi. Minimibudjetissa suurimmat kustannukset

¹⁰⁴⁹ THL 2017, s. 1, 3. Lehtinen 2021, s. 7.

¹⁰⁵⁰ Mäkinen 2017, s. 153, 156.

¹⁰⁵¹ Ks. THL 2019b, s. 67.

aiheutuvat asumisesta ja ruoasta, jotka ovat eittämättä vähimmäisedellytyksiä sille, että ylipäättään voidaan mielekkäästi arvioida itsensä kehittämisen mahdollisuuksia. Hyödykeryhmistä tietoliikenne on monille keskeinen itsensä kehittämisen väline tai mahdollistaja. Se käsittää laitteet (älypuhelin, kannettava tietokone, tv, radio) ja tietoliikennemaksut¹⁰⁵². Laitteet mahdollistavat tiedon hankinnan, tiedon saamisen erilaisista itsensä kehittämisen mahdollisuuksista sekä itsensä kehittämisen monenlaisien sisältöjen parissa. Tietoliikenteen muodostuminen osaksi arkipäiväistä elämää ja itsensä kehittämistä ilmentää suhteellista köyhyyskäsitystä. Siinä missä tietotekniikka ja viihde-elektronikka olivat vielä joitakin vuosikymmeniä sitten ylläsiystuotteita, nykyään ne ovat osa normaaliksi katsottavaa kulutusta ja tavanomaista elämäntapaa. Lisäksi liikkumisen hyödykategoriat voi olla tärkeä itsensä kehittämisen käytännön toteutumisen kannalta. Liikkumisen minimibudjetin sisältävät joukkoliikenteen matkalippu, polkupyörä varusteineen ja huoltoineen sekä kahden huoltajan lapsiperheille auto.¹⁰⁵³ Liikkumisen kuukausittaiset kustannukset vaihtelevat hyvin paljon kotitaloustyyppin mukaan, sillä siinä missä autottomilla kotitalouksilla kuukausittaiset kustannukset ovat 54–139 euroa, autollisilla ne ovat 546–646 euroa. Kaikkiaan minimibudjettien kulutusta voi kuvata niukaksi: kun sitä verrataan kotitalouksien keskimääräiseen, se on lähellä pienituloisimman viidenneksen kulurakennetta. Kun verrataan minimibudjetiteja ja keskimääräistä kulutusta, suurimmat erot ovat vapaaajassa ja kodin lyhytkestoisissa tarvikkeissa.¹⁰⁵⁴

Minimibudjetissa vapaa-aikaan ja harrastuksiin luetaan kuuluviksi kausi- ja jäsenmaksut, kulttuuriharrastukset, liikuntavarusteet, kotimaan matkat sekä lahjat, kynät ja paperitavarat. Vapaa-ajan kustannuksiin lukeutuvat myös matkat muualla asuvien ystävien ja sukulaisten luo, lapsille mahdollisuus yhteen vuosittaiseen huvipuistokäyntiin sekä joului- ja syntymäpäivälahjojen kustannukset. Esimerkiksi yksin asuvalle alle 45-vuotiaalle kuukausittaiset vapaa-ajan ja harrastusten kustannukset ovat minimibudjetissa 47 euroa kuukaudessa, ja yhden leikki-ikäisen yksinhuoltajaperheessä 58 euroa kuukaudessa ja kaksilapsisessa kahden huoltajan perheessä 129 euroa kuukaudessa. Vapaa-ajan ja harrastusten viitebudjetti on kiistatta matala, nimensä mukaisesti

¹⁰⁵² Tietoliikennemaksujen kuukausittaiset kustannukset vaihtelevat huomattavasti kotitaloustyyppin mukaan 64–154 euron välillä.

¹⁰⁵³ Kotitaloustyyppit ohjaavat siihen, että kahden huoltajan lapsiperheille budjetoidaan auto. Totuudenmukaisemman kuvan auton tarpeellisuudesta voisi saada keskittymällä alueelliseen tarkasteluun kotitaloustyyppin sijaan. On todettu, että palveluiden käyttämiseen liittyvä eriarvoisuus syrjäseuduilla liittyy erityisesti oman auton käyttöön ja ylläpitoon liittyviin kuluihin, jotka voivat noista suuremmiksi kuin liikunta- ja kulttuuripalveluihin osallistumisesta aiheutuvat kulut. Ks. Lavapuro, Ojanen, Rautiainen & Valtonen 2016, s. 87.

¹⁰⁵⁴ Lehtinen 2021, s. 13, 19–20, THL 2019b, s. 67–69.

minimiä kuvaava. Vapaa-ajan ja harrastusten budjetin kustannusten katsotaan kaiken lisäksi laskeneen noin euron verran kotitaloutta kohti, kun verrataan vuosien 2018 ja 2021 minimibudjetteja.¹⁰⁵⁵

Kaikkiaan minimibudjetit ovat varsin niukkoja, eivätkä ne itsestään selvästi riitä arvoulottuvuudessa kuvattujen perustarpeiden toteuttamiseen, kun otetaan huomioon yhteiskunnassa yleisesti hyväksytyksi katsottu elintaso. Minimibudjetteja hyödyntävät esimerkkilaskelmat tuottavat erityisen tärkeää tietoa, jonka hyödyntäminen päätöksenteossa olisi arvokasta vähävaraisten oikeuksien tosiasialliseksi toteuttamiseksi. Minimibudjettien avulla päästään kiinni todellisuusulottuvuuteen ja muun muassa siihen, minkä verran konkreettisesti on kohtuulliseksi katsottu euromäärä itsensä kehittämiseen. Minimibudjetin empirisyys on ominaisuus, jota normiulottuvuus ei tavoita mutta jota voitaisiin hyödyntää oikeusnormeja muutettaessa ja säädetäessä.

Minimibudjetit ovat lopulta vain suuntaa antavia sen suhteen, millaiset kustannukset eri hyödykeryhmillä ovat ja miltä ne näyttävät suhteessa sosiaaliturvaan tai tulotasoon. Samalla ne häivyttävät yksilöiden ominaisuudet, erilaiset tarpeet ja tilanteet. Minimibudjettien arvo on ennen kaikkea siinä, että ne konkretisoivat hyödykeryhmät ja niiden kustannukset, jotka määrittävät hyväksyttävän elintason vähimmäisedellytykset. Minimibudjettia voi pitää ehkä parhaana välineenä sen arvioimiseen, miten vähävaraisten itsensäkehittämisoikeus todellisuusulottuvuudessa voi materiaalisesta näkökulmasta toteutua. Väitettä tukee Lauri Mäkisen tutkimus, jossa tarkastellaan viitebudjettipohjaisen köyhyysmittarin ja tuloköyhyysriskimittarin eroja köyhyysrajojen, köyhyden paikantumisen¹⁰⁵⁶ sekä köyhyden syvyyden mukaan. Mittareiden tuottamat luvut ovat keskenään melko erilaisia, sillä ne rakennetaan eri tavoin. Siinä missä tuloköyhyysmittari keskittyy pieniin tuloihin, viitebudjettimittari huomioi kotitalouden tarpeet. Jälkimmäinen tavoittaa paremmin suhteellisen köyhyden ja on ylipäätään kattavampi tuloköyhyysriskimittariin verrattuna, sillä se huomioi tulot, aineettomat resurssit ja lisäksi asuntoparallisuudesta saatavan hyödyn.¹⁰⁵⁷

Kansalaisten näkemyksiä riittäväksi katsotusta perusturvan tasosta kartoitetaan säännöllisesti. Se on yksi indikaattori siitä, mitä pidetään riittävänä toimeentulona, ei-köyhyytenä. Väestöryhmien välillä on havaittu eroja siinä, mitä rahamäärää pidetään riittävänä elämiseen, ja esimerkiksi nuoremmat arvioivat summan pienemmäksi kuin vanhemmat, ja yrittäjät ja eläkeläiset arvioivat summan kaikista korkeimmaksi.

¹⁰⁵⁵ Lehtinen 2021, s. 18–19.

¹⁰⁵⁶ Köyhyden paikantumisella tarkoitetaan asunnon hallintasuhteen, kotitaloustyyppin, työmarkkina-aseman ja ikäluokan mukaista köyhyden kohdistumista.

¹⁰⁵⁷ Mäkinen 2017, s. 159–163.

Eroista huolimatta hahmottuu myös suuria linjoja. Kun saatuja lukuja tarkastellaan suhteessa toimeentulotuen perusosaan, kansalaisten näkemys riittävästä perusturvasta on suurempi kuin toimeentulotuen perusosan taso. Pitkän aikavälin tarkastelussa vaje toimeentulotuen perusosan ja riittäväksi katsotun vähimmäisturvan tason välillä on miltei jatkuvasti kasvanut. Kun tarkastellaan riittävänä pidetyn vähimmäisturvan määrään suhteessa käytettävissä oleviin tuloihin asumiskustannusten jälkeen, ainoastaan työssäkävyn tulot ylittävät riittäväksi koettuun tasoon. Huomionarvoista on, että myös pienipalkkaiset ylittävät tason, ja keskipalkkaiset ylittävät tason moninkertaisesti. Sen sijaan sosiaalisten etuuksien varassa elävät jäävät selvästi riittäväksi katsotun tason alle. Kansaneläkkeen, lasten kotihoidon tuen ja opintotuen tasoa pidetään tarkasteluvuodesta riippumatta kaikista heikoimpina. Toisaalta kyseisissä Kellan ja TNS Gallupin teettämässä kyselyissä otetaan kantaa myös sellaisten etuuksien tasoon, joista vastaajalla ei välttämättä ole kokemusta.¹⁰⁵⁸ Näin ollen kyse on enemmän näkemysten ja mielikuvien kuin kokemusten kartoittamisesta.

Köyhyiden ulkoiset määritelmät muodostuvat siis laadullisten ja määrällisten kriteereiden vuorovaikutuksessa. Mittarit tuovat esiin yhden puolen köyhyydestä, ja laadullisilla aineistoilla ja analyysillä köyhyydestä tavoitetaan sen toinen puoli. Kumpatkin puolet elävät jatkuvasti, ja määritelmässä on aina läsnä tietynlainen historiallisuus. Ne ovat vakiintuneet ja ne on luotu jossakin ajassa ja paikassa, eivätkä ne sen vuoksi välttämättä sellaisinaan sovellu kulloiseenkin tilanteeseen. Sen vuoksi köyhyyttä on arvioitava jatkuvasti ja moninäkökulmaisesti yhä uudelleen. Menneen ajan määreet ja suureet eivät välttämättä sovellu mutkatta esimerkiksi vallitsevaan tilanteeseen, jossa tavaroiden ja palveluiden hinnat nousevat merkittävästi inflaation seurauksena.¹⁰⁵⁹ Muutokset kohdistuvat ensimmäisenä ja rajuimpina vähävaraisiin, jotka elävät usein perusturvan varassa ja ovat jo ennestään heikossa asemassa. Sosiaaliturvajärjestelmään liittyvät pulmat on nähtävä historiallisesti muotoutuneina ongelmina, jotka on tunnistettu niin kansallisella kuin kansainvälisellä tasolla.

5.2.3 Sosiaaliturvan määrällinen riittämättömyys

Yksi köyhyiden ehkäisemiseen ja ratkaisemiseen vaikuttavista pulmista näyttää olevan se, että arvojen, normien ja todellisuuden vuorovaikutteisia suhteita ei täysin tunnusteta. Köyhyiden saatetaan todeta aiheutuvan matalasta perusturvan tasosta, vaikka

¹⁰⁵⁸ THL 2019b, s. 89–92.

¹⁰⁵⁹ Esimerkiksi helmikuussa 2022 Tilastokeskuksen laskema kuluttajahintojen vuosimuutos oli 4,5 prosenttia. Ks. https://www.stat.fi/til/khi/2022/02/khi_2022_02_2022-03-14_tie_001_fi.html.

toisinaan köyhyyden *yyksi* esitetäänkin vaikkapa työttömyys tai opiskeleminen. Siksi onkin äärimmäisen tärkeää tunnistaa perusoikeudet matalaa perusturvan tasoa ylläpitävän sääntelyn taustalla – eikä ainoastaan sosiaaliset oikeudet, vaan myös esimerkiksi sivistykselliset oikeudet. Kun tehdään päätöksiä perusturvan tason laskemisesta tai indeksijäädytyksistä, päätösten perustelut ovat usein muun muassa taloudellisia, ja köyhyysnäkökulman jäädessä korkeintaan sivujuonteeksi.¹⁰⁶⁰ Köyhyydestä on saatavilla ja siitä tuotetaan jatkuvasti lisää tietoa, mutta isollakaan määrällä ei tietoa ei ratkaista köyhyysongelmaa, jos sitä ei hyödynnetä päätöksenteossa.¹⁰⁶¹

Kuten normiulottuvuutta koskevassa luvussa todettiin, perustuslaissa tai sitä toteuttavassa lainsäädännössä ei määritellä riittävää tai kohtuullista perusturvan tasoa. Kuitenkin jo 15 vuotta perusoikeuksien uudistamisen jälkeen todettiin, että perusturvaetuuksien taso on jäänyt ansiotason kehityksestä jälkeen jopa 30–40 prosenttia. Käytännössä tämä on vaikuttanut köyhyyden kehittymiseen nykyisenlaiseksi sekä siihen, että toimeentulotuesta on muodostunut pysyväisluonteinen perusturvan paikkaaja. Kun viimeksi sanottuun havahduttiin, samalla tunnistettiin, että toimeentulotuen pitkäaikainen käyttö synnyttää vakavia köyhyysongelmia. Tämä ei kuitenkaan johdu etuuksien käyttämisestä, vaan niiden matalasta tasosta. Jotta perusturvaetuuksien riittävyttä voi arvioida, normiulottuvuutta on tarkasteltava suhteessa todellisuusulottuvuuteen.

Esimerkiksi etuuksien indeksisidonnaisuus tuo hyvin esiin normi- ja todellisuusulottuvuuksien limittymistä. Se turvaa tulonsiirtojen ostovoiman säilymistä ja joissain tapauksissa myös etuuden kehitystä suhteessa yleiseen tulokehitykseen. Indeksisuojusta huolimatta etuuksien taso voi jäädä jälkeen yleisestä tulo- ja elintasosta, mikä on omiaan kasvattamaan köyhyysongelmaa.¹⁰⁶²

Sosiaaliturvan tasoa ja riittävyttä arvioidaan sekä kansallisella että ylikansallisella tasolla. Lähtökohdat ovat arvoulottuvuudesta kumpuavan hyvän, ihmisarvoisen

¹⁰⁶⁰ Muutamina esimerkkeinä viime vuosilta mainittakoon esimerkiksi sairausvakuutuksen matkakustannusten omavastuuosuus, jota nostettaessa päätös liittyi suoraan täydentävän talousarvioesityksen säästötavoitteeseen. Lapsilisästä leikkaaminen oli puolestaan osa kehyspäätöksen säästötavoitetta, johon liittyen kansaneläkeindeksiin sidottuihin etuuksiin ja lapsilisiin tehtiin 0,85 prosentin tasasuuruinen vähennys. Asumistuen asumismenojen enimmäismäärien indeksikorotuksia on myös viime vuosina jätetty tekemättä, mutta esimerkiksi korotusten tekemättä jättämistä vuonna 2018 ei perusteltu juuri mitenkään, paitsi viittaamalla säästöihin. Indeksikorotusten tekemättä jättäminen oli upotettu hallituksen esitykseen, joka käsitteli ensisijaisesti enimmäisasumismenoja ja muutosta vuokraindexistä elinkustannusindeksiin. Ks. HE 128/2015 vp, HE 151/2016 vp, HE 161/2017 vp.

¹⁰⁶¹ On todettu, että heikommassa asemassa olevat saattavat sinänsä olla politiikan huomion ytimessä, mutta heitä koskevien asioiden käsittelyyn on vain vähän välineitä talouspolitiikan työvälineisiin verrattuna. Toisin sanoen talouspolitiikan välineet ovat monipuolisemmat kuin sosiaalipolitiikan, vaikka sosiaalipolitiikkaa ei voi pitää irrallisena taloudesta. Ks. Saari 2017, s. 67–68.

¹⁰⁶² Ks. laki kansaneläkeindeksistä (456/2001), HE 108/2010 vp, s. 1–5.

elämän turvaamisessa, mitä kansallisella lainsäädännöllä pyritään tukemaan. Oikeuksien toteutuminen ja toteutumisen arviointi tapahtuvat sen sijaan todellisuusulottuvuudessa. Sen lisäksi, että sosiaalisista etuuksista säädetään lukuisissa eri laeissa, myös niiden riittävyden arvioinnista säädetään lailla. Vuonna 2010 kansaneläkeindeksistä annettuun lakiin lisättiin 4 a § perusturvan riittävyden arvioinnista. Säännöksen mukaan

Sosiaali- ja terveysministeriö¹⁰⁶³ teettää joka neljäs vuosi kokonaisarvion perusturvan riittävydestä. Perusturvan riittävyttä arvioitaessa otetaan huomioon henkilön tai kotitalouden saamat Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemat etuudet sekä toimeentulotuesta annetun lain (1412/1997) mukainen toimeentulotuki.

Tavoitteena on saada säännöllisesti kokonaisarvio perusturvaetuuksia saavien kotitalouksien toimeentulon kehityksestä. Perusturvan riittävyden arviointiraportit kiinnittyvät kotimaiseen normi- ja todellisuusulottuvuuteen, ja niitä on kritisoitu siitä, että niissä ei riittävästi huomioida ihmisoikeuksista aiheutuvia velvoitteita. Ihmisoikeusjärjestöt ovat suositelleet, että perusturvan riittävyttä on arvioitava suhteessa Euroopan sosiaalisen peruskirjan ja TSS-sopimuksen edellyttämään vähimmäistasoon.¹⁰⁶⁴ Toisaalta niissä kuvataan vähimmäistasoa laadullisin kriteerein, kun taas perusturvan riittävyden arviointiraportti perustuu määrällisiin mittareihin.

Perusturvan riittävyden arvioinnissa tunnistetaan se, että perusturvaetuuksia¹⁰⁶⁵ koskevalla sääntelyllä hallitaan todellisuusulottuvuuden köyhyyttä. Arvioitavina ovat toimeentulotuen käyttö sekä se, miten perusturva mahdollistaa osallistumista yhteiskuntaan.¹⁰⁶⁶ Riittävyden arviointia koskevaa säännöstä valmisteltaessa tunnistettiin se, ettei perusturvan riittävyttä koskevia päätöksiä voi tehdä talouskehityksestä irrallaan.¹⁰⁶⁷ Perusturvan riittävyden arvioinnissa käytetään kohtuullisen

¹⁰⁶³ Perusturvan riittävyden arviointiraportin teettämisestä vastaa sosiaali- ja terveysministeriö, ja riippumattomuuden turvaamiseksi arviointia toteuttavat esimerkiksi tutkimuslaitokset ja yliopistot. Arviointiraportin laatiminen on muodostunut käytännössä Terveiden ja hyvinvoinnin laitoksen vastuulle, joka tekee yhteistyötä muun muassa Kelan ja Tilastokeskuksen kanssa.

¹⁰⁶⁴ Ks. Amnesty International & Ihmisoikeusliitto 2021, s. 61.

¹⁰⁶⁵ Perusturvan riittävyden arviointiraportissa perusturvaetuuksiksi luetaan työttömyys- ja eläketurva, lapsiperhe-etuudet, sairauspäiväraha, opintotuki sekä edellisiä täydentävät asumistuet. Vuosia 2015–2019 toimeentulotukea ei perustuslain hengen mukaisesti pidetty enää perusturvaetuutena, ja perusturvan riittävyttä tarkasteltiin sekä ilman toimeentulotukea että sen kanssa. Uusimmassa raportissa toimeentulotuki katsotaan jälleen itsestään selväksi osaksi tulonmuodostusta. Ks. THL 2023, vrt. THL 2019b.

¹⁰⁶⁶ Hallituksen esityksen (HE 108/2010 vp) mukaan arvioitavina ovat siten sekä absoluuttinen että suhteellinen köyhyys. Tämä kieli siitä, että ymmärrys köyhyydestä käsitteenä on puutteellinen eikä kovin ajantasainen. Suomessa ei ole absoluuttista köyhyyttä samalla tavalla kuin kehittyvissä maissa, ja tosiasiaa arviointi kohdistuikin suhteellisen köyhyyden ilmenemiseen.

¹⁰⁶⁷ HE 108/2010 vp, s. 5–6.

minimikulutuksen viitebudjetteja, köyhyysasteen muutosta ja suhteellista tulo-köyhyysrajaa (pientuloisuusraja). Arvioitavia etuuksia ovat perusturvaetuuksien lisäksi asumistuki ja toimeentulotuki. Jälkimmäinen ei lukeudu perusturvaetuuksiin, mutta sen merkitys on toimeentulon kannalta olennainen. Esimerkkilaskelmat näyttävät erilaisilta toimeentulotuen kanssa ja ilman toimeentulotukea, samoin erilaiset mittarit tuottavat perusturvan riittävydestä ja köyhyydestä hieman erilaisen kuvan.¹⁰⁶⁸ On selvää, että arvioinnissa on valittava perusteena olevat kriteerit, mutta samalla on huomattava, että määrälliset mittarit tuottavat yhdenlaisen näkökulman köyhyyteen. Onkin esitetty, että arviointiraporteissa olisi huomioitava monipuolisemmin perusturvan riittävyteen vaikuttavien tekijöiden kokonaisuus, kuten erilaiset elämäntilanteet, verotus, terveydenhoitomenot ja todellinen hintataso.¹⁰⁶⁹

Mitä arviointiraportit kertovat perusturvan riittävydestä, ja sitä kautta köyhyydestä? Raporttien perusteella piirtyy kuva perusturvan matalasta tasosta, joka ei pysy muun yhteiskunnallisen ja taloudellisen kehityksen mukana. Pistemäiset parannukset eivät paikkaa kaikkia puutteita.¹⁰⁷⁰ Kun huomioidaan inhimillisen elämän välttämättömät edellytykset – asunto, ravinto, vaatetus ja terveydenhuolto – matala perusturva voi johtaa siihen, että tulot kuluvat kokonaisuudessaan näiden välttämättömimpien menojen kattamiseen hengissä säilymiseksi. On perusteltua olettaa, että perusturvaetuuksista leikkaaminen heijastuu todennäköisesti ensimmäisenä, minimibudjetin hyödykeryhmiä soveltaen, vapaa-aikaan ja harrastuksiin. Se ei siten heikennä ainoastaan sosiaalisia oikeuksia, vaan se kohdistuu myös sivistyksellisiin oikeuksiin heikentäen niiden toteutumismahdollisuuksia. Tämä on yksi suhteellisen köyhyyden ilmenemisen tapa.

Viimeisimmällä arviointijaksolla (2019–2023) sosiaaliturvaan tehtiin korotuksia enemmän kuin heikennyksiä. Voikin ajatella, että yhteiskunnallisen todellisuuden riivakka muutostahti on näkynyt myönteisellä tavalla perusturvaetuuksien korotuksina. Yksittäisinä esimerkkeinä toimeentulon yksinhuoltajan perusosaa korotettiin, työttömyysturvan aktiivimalli kumottiin ja lisäksi myönnettiin yksi ylimääräinen lapsilisä. Korotuksia on silti arvioitava suhteessa siihen, että elinkustannusindeksi kasvoi huomattavasti, etenkin vuonna 2022. Etuuksien ostovoima väheni inflaation kiihtyessä, mihin etuuksien indeksikorotukset reagoivat aina viiveellä.¹⁰⁷¹ Toisaalta vuonna 2022

¹⁰⁶⁸ Vuosia 2015–2019 koskevassa arviointiraportissa kiinnitettiin erityistä huomiota perusturvan ja toimeentulotuen suhteeseen. Lehtinen 2021, s. 5, THL 2017, s. 1, THL 2019b, s. 3.

¹⁰⁶⁹ Ks. Amnesty International & Ihmisoikeusliitto 2021, s. 61.

¹⁰⁷⁰ Kun tarkastellaan kokonaisuutta, järjestelmä on myös pirstaleinen ja kankea. Käynnissä olevalla sosiaaliturvauudistuksellakin tavoitellaan sosiaaliturvan rakenteellista ja toiminnallista kehittämistä.

¹⁰⁷¹ THL 2023, s. 23–27.

kansaneläkeindeksiin tehtiin ylimääräinen 3,5 prosentin korotus,¹⁰⁷² ja vuoden 2023 alusta korotuksia tuli esimerkiksi perhe-etuuksiin, työttömyysturvaan, toimeentulotuen perusosaan¹⁰⁷³ ja eläkkeisiin¹⁰⁷⁴. Korotukset ovat kuitenkin vähäisiä suhteessa siihen, että vuoden 2022 keskimääräinen inflaatio oli 7,1 prosenttia, ja esimerkiksi joulukuussa 2022 inflaatio oli 9,1 prosenttia.¹⁰⁷⁵ Kun korotuksia tarkastellaan laajemmalla perspektiivillä, jossa etuuksien taso on jäänyt huomattavasti jälkeen ansiotason kehityksestä, näyttää selvältä, että tehdyillä korotuksilla ei saada kurottua vuosien aikana muodostunutta tulojen kuilua merkittävällä tavalla pienemmäksi.

Viimeisimmän tarkastelujakson taustalla vaikuttaa sitä edeltävä tarkastelujakso, (2015–2019), jolloin perusturvaetuuksiin tehtiin tasokorotuksia, mutta ennen kaikkea etuuksista leikattiin. Esimerkiksi vuonna 2016 eläkkeensaajan asumistuen määräytymisperusteiden korotus jätettiin tekemättä¹⁰⁷⁶ ja sosiaali- ja terveystalouden asiakasmaksujen ylärajoja korotettiin noin 30 prosenttia¹⁰⁷⁷. Vuonna 2017 leikattiin muun muassa lapsilisistä¹⁰⁷⁸, korkeakouluopiskelijoiden opintorahasta¹⁰⁷⁹ ja työttömyysetuuksista¹⁰⁸⁰. Vuonna 2018 jatkettiin työttömien etuuksien heikentämistä ottamalla käyttöön aktiivimalli¹⁰⁸¹, ja lisäksi asumistuen asumismenojen

¹⁰⁷² Indeksiiin sidottuja etuuksia ovat muun muassa kansaneläke, työmarkkinatuki ja peruspäiväraha, kun taas esimerkiksi lapsilisiä ja yleinen asumistuki eivät ole sidottuja kansaneläkeindeksiin. Ks. HE 75/2022 vp.

¹⁰⁷³ Toimeentulotukilakia muutettiin lainsäädännön ja viranomaisten vastuiden selkeyttämiseksi, kun täydentävän ja ehkäisevän toimeentulotuen toimeenpanon siirtyessä hyvinvointialueille. Samalla perusosaan tehtiin indeksikorotus. Ks. laki toimeentulotuesta annetun lain muuttamisesta (1023/2022), HE 127/2022 vp.

¹⁰⁷⁴ Ks. HE 236/2022 vp.

¹⁰⁷⁵ Ks. Tilastokeskuksen kuluttajahintaindeksi, tammikuu 2023.

¹⁰⁷⁶ Ks. laki eläkkeensaajan asumistuesta annetun lain 54 §:n väliaikaisesta muuttamisesta (1673/2015).

¹⁰⁷⁷ Ks. valtioneuvoston asetus sosiaali- ja terveydenhuollon asiakasmaksuista annetun asetuksen muuttamisesta (1350/2015).

¹⁰⁷⁸ Lapsilisiä laski 0,9 %, pois lukien yksinhuoltajakorotus. Ks. laki lapsilisälain 7 §:n muuttamisesta (1086/2016).

¹⁰⁷⁹ Korkeakouluopiskelijan opintoraha laski neljänneksen ja asettui näin samalle tasolle muissa kuin korkeakouluissa opiskelevien opintorahan kanssa. Ks. laki opintotukilain muuttamisesta (4/2017).

¹⁰⁸⁰ Leikkaus kohdistui sekä ansio- että peruspäivärahoihin, joiden enimmäiskesto laskettiin aiemmasta 500 päivästä 300 tai 400 päivään riippuen työhistoriasta. Samalla lopetettiin työttömyysajan korotusosa ja pidennettiin työttömyysajan omavastuu-aikaa aiemmasta viidestä päivästä seitsemään päivään. Ks. laki työttömyysturvalain muuttamisesta (1081/2016).

¹⁰⁸¹ Aktiivimallissa työttömän ”aktiivisuutta” tarkasteltiin kolmen kuukauden jaksoissa. Mikäli työtön ei tarkastelujaksolla ollut riittävästi työssä tai työllistymistä edistävässä palvelussa, seuraavan jakson eli kolmen kuukauden aikana työttömyysetuutta alennettiin 4,65 %. Aktiivimalli herätti runsaasti keskustelua eikä sen työllisyysvaikutuksista lyhyen voimassaolon aikana saatu varmaa, tutkimukseen perustuvaa tietoa. Kohtuuttomana ja mielivaltaisena pidetyn aktiivimallin kumoamisesta tehtiin kansalaisaloite,

enimmäismäärien indeksikorotus jätettiin tekemättä¹⁰⁸². Vuonna 2019 sen sijaan tehtiin verrattain paljon tasokorotuksia, mutta kansaneläkeindeksin jäädytystä päätettiin jättää jatkoon.¹⁰⁸³

Kun leikkauksia tarkastellaan yksittäisinä, kokonaiskuva ei muodostu. Yksittäisen muutoksen vaikutukset saatetaan todeta pieniksi, eikä niitä tarkastella osana kokonaisuutta, eli muita mahdollisia perusturvan leikkauksia ja indeksijäädytyksiä. Esimerkiksi lapsilisästä leikattaessa huomioitiin vaikutus gini-kertoimeen¹⁰⁸⁴ ja pohdittiin pienituloisuutta. Muutos todettiin pieneksi ja yksilölle merkityksettömäksi, ja se oikeutettiin valtion menojen säästötavoitteella.¹⁰⁸⁵ Kun sen sijaan otetaan esimerkiksi kahden työttömän vanhemman perhe, lapsilisään, työttömyysetuuksiin ja asumistukeen tehdyt leikkaukset näyttävät merkittävämpinä.

Viimeisimmissä perusturvan riittävyyden arviointiraporteissa havainnollistuu se, että perusturvaetuuksien reaalin kehitys on lähes pysähtynyt. Lainsäädäntömuutokset ovat johtaneet siihen, että elämäntilanteen mukaan perusturvaetuuksien taso on joko heikentynyt tai pysynyt samana. Erityisesti työttömien asema on heikentynyt.¹⁰⁸⁶ Vuosina 2015–2019 tehdyt lakimuutokset ovat kasvattaneet köyhyysastetta 0,3–0,7 prosenttiyksikköä mittarista¹⁰⁸⁷ riippuen. Vaikka laskelmat ovat staattisia eli ne jättävät huomiotta lakimuutoksista mahdollisesti seuraavia käyttäytymisvaikutuksia, tällä tavoin tarkastellen köyhyys on joka tapauksessa lisääntynyt. Monissa elämäntilanteissa perusturvan taso ei ole riittävä kattaakseen kohtuullisen minimikulutuksen.¹⁰⁸⁸

Viimeisimmän arviointiraportin johtopäätöksenä todetaankin, että perusturva-etuudet eivät asumistuen kanssa riitä kattamaan viitebudjettien mukaista kulutustasoa, lukuun ottamatta takuueläkettä.¹⁰⁸⁹ Tulokset ovat kuta kuinkin samat kuin

jossa aktiivimallia esitettiin kumottavaksi. Kansalaisaloite eteni eduskuntaan ja aktiivimalli kumottiin vuoden 2020 alusta lukien. Ks. laki työttömyysturvalain muuttamisesta (1138/2017), KAA 3/2018 vp, HE 80/2019 vp.

¹⁰⁸² Päätöksen seurauksena asumismenojen enimmäismäärät jäivät samoiksi kuin vuonna 2015. Ks. laki yleisestä asumistuesta annetun lain muuttamisesta (1143/2017).

¹⁰⁸³ Ks. HE 160/2018 vp.

¹⁰⁸⁴ Köyhyysmittareiden lisäksi taloudellisten resurssien jakautumista tarkastellaan tyyppillisesti tuloeroja kuvaavien mittareiden avulla, joista suhteellisia tuloeroja kuvaava gini-kerroin on käytetyimpiä. Ks. esim. THL 2017, s. 6.

¹⁰⁸⁵ Ks. HE 151/2016 vp.

¹⁰⁸⁶ THL 2019b, s. 32–35, 94, THL 2023, s. 57.

¹⁰⁸⁷ Käytössä oli kaksi versiota pienituloisuusasteesta, joista toisessa köyhyysrajana oli 60 prosenttia ja toisessa 50 prosenttia väestön mediaanitulosta. Lisäksi köyhyyttä mitattiin hyödyntäen viitebudjettien minimibudjetteja.

¹⁰⁸⁸ THL 2019b, s. 92–95.

¹⁰⁸⁹ THL 2023, s. 81–82.

edeltävässä raportissa, jossa johtopäätöksenä esitettiin, että tarkasteluajanjaksolla tapahtuneet muutokset ovat elämäntilanteesta ja sen mukaan kyseessä olevasta etuudesta riippuen joko heikentäneet perusturvan tasoa tai pitäneet sen samana. Edellä sanottuun vaikuttivat keskeisesti perusturvaan kohdistuneet indeksijäädytykset ja -leikkaukset sekä monien työttömien perusturvaa heikentänyt aktiivimalli. Tehdyt muutokset kohdistuivatkin kipeimmin yksinasuvien työttömien perusturvaan.¹⁰⁹⁰ THL totesi jo vuonna 2017 perusturvan tason olevan matala ja ennusti tuloerojen kasvamista vuosina 2015–2017. Sekä suhteellisen tuloköyhyyden että tuloerojen ennustettiin kasvavan, kun taas minimibudjettiköyhyyden ennustettiin pysyvän melko muuttumattomana.¹⁰⁹¹

Arviointiraportin kiteytyksen mukaan ”Se, mikä katsotaan riittäväksi perusturvan tasoksi, on pitkälti poliittinen arvovalinta.”¹⁰⁹² Vaikka perusturvan tason näkyvin elementti on todellisuusulottuvuuden köyhyys, se muodostuu todellisuusulottuvuuden politiikkaprosessien tuloksena. Poliitiikkaprosesseihin taas vaikuttavat arvoulottuvuuden ideologiat, ja näistä suodattuu lopulta oikeusnormeja, joiden sisältö vaikuttaa suoraan köyhyyden kehitykseen. Raporttien perusteella näyttää siltä, että kysymys perusturvan riittävästä tasosta ulkoistetaan politiikalle, mikä on linjassa sen väitteen kanssa, että köyhyyttä ylläpidetään oikeusnormein.

Nyt, yli kymmenen vuotta perusturvan riittävyuden arvioinnista annetun säännöksen antamisen jälkeen ja neljä perusturvan arviointiraporttia myöhemmin, ei ole lainkaan selvää, miten arviointiraportteja on käytännössä hyödynnetty perusturvaa koskevasta sääntelystä päätettäessä ja köyhyyden vähentämisessä.¹⁰⁹³ Arviointiraporteissa saatetaan jopa todeta niiden olevan tärkeitä toimeentulon turvaa kehitettäessä,¹⁰⁹⁴ mutta vaikuttaa siltä, että ongelmat pysyvät ennallaan raportista toiseen. Raportit ovat verrattain kokonaisvaltaisia ja ajantasaisia asiakirjoja, kun tarkastellaan yksittäisten perusturvaetuuksien riittävyttä ja köyhyyttä, ja niistä olisi eittämättä hyötyä päätöksenteossa. Tällä hetkellä ne näyttävät normiulottuvuudesta kumpuavana velvollisuutena raportoida todellisuusulottuvuuden tilasta, mutta todellisuusulottuvuuden tilan arviointi ei palaudu normiulottuvuuteen lakimuutosten muodossa.

¹⁰⁹⁰ THL 2019b, s. 94.

¹⁰⁹¹ Ks. THL 2017.

¹⁰⁹² THL 2023, s. 81.

¹⁰⁹³ Järjestöt ovat esittäneet, että arviointiraporttien asemaa talousarvio- ja kehysmenettelyprosesseissa sekä muussa päätöksenteossa on vahvistettava. Ks. Amnesty International & Ihmisoikeusliitto 2021, s. 61.

¹⁰⁹⁴ Ks. THL 2015, s. 112.

Toisaalta sosiaaliturvan perustavanlaatuiset ongelmat ovat syvemmällä kuin yksittäisissä etuuksissa ja niihin tehtävissä pistemäisissä muutoksissa.¹⁰⁹⁵

Määrällisillä mittareilla perusturvan tasosta kokoavana päätelmänä voi todeta, että *perusturvan takaama tulotaso ei riitä monissa elämäntilanteissa kattamaan kohtuullista minimikulutusta* viimeisimmän perusturvan arviointiraportin mukaan, jossa uusimmat tiedot ovat vuodelta 2023. Sitä edeltävässä raportissa tehdään sama päätelmä, ja samalla todetaan, että tilanne ei ole muuttunut vuoden 2015 jälkeen¹⁰⁹⁶, jolloin julkaistiin edeltävä raportti. Taloudellisesti heikoimmassa asemassa olevat ovat vähimmäismääräistä sairaus- ja vanhempainpäivärahaa saavat sekä työmarkkinatukea saavat kotitalouden rakenteesta riippumatta. Vielä edellä mainittuja matalimmat tulot ovat kotihoidon tukea saavilla lapsiperheillä. Kaikista matalimmat tulot ovat opiskelijoilla, jotka eivät nosta opintolainaa. Heidän tulotasonsa ei riitä kattamaan asumiskustannuksia ja muita perusmenoja.¹⁰⁹⁷ Kun sosiaaliset oikeudet eivät toteudu kohtuulliseksi katsottavalla tasolla, on perusteita olettaa, että sivistyksellisten oikeuksien toteutuminen erityisesti itsensä kehittämisen osalta on niin ikään vaarassa jäädä toteutumatta. Kokonaisuudessaan perusturvan riittävyyden sijaan olisikin todenmukaisempaa puhua perusturvan riittämättömyydestä.

5.2.4 Sosiaaliturvan ylikansallinen arviointi

Suomi on saanut toistuvasti moitteita kansainvälisiltä valvontaelimiltä perusturvan riittämättömyydestä tasosta. Seuraavaksi katsahdetaan muutamaan sosiaaliturvaa koskevaan raporttiin ja päätökseen, jotka Suomi on saanut TSS-sopimuksen toteutumista valvovalta Yhdistyneiden kansakuntien TSS-komitealta ja Euroopan sosiaalisen peruskirjan määräysten toteutumista valvovalta Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitealta. Lisäksi pohditaan kotimaisen sosiaaliturvan tason kansainvälisen vertailun mahdollisuuksia.

TSS-komitea antoi Suomelle useita suosituksia TSS-sopimuksen täytäntöönpanosta Suomen seitsemättä määräraporttia koskien, vaikka komitea pitikin myönteisenä Suomessa tehtyjä lainsäädännöllisiä, institutionaalisia ja menettelyllisiä

¹⁰⁹⁵ Ks. Rautiainen & Mattila 2023.

¹⁰⁹⁶ Vuoden 2015 perusturvan riittävyyden arviointiraportissa keskeisenä johtopäätöksenä todetaan, että perusturvan varassa elävien kotitalouksien tulot eivät riitä kattamaan minimikulutusta, lukuun ottamatta eläkkeensaajia. Lisäksi riippuvuus toimeentulotuesta oli lisääntynyt useimmissa elämäntilanteissa. Riittävän vähimmäisturvan tason alapuolella eläviä ryhmiä olivat esimerkiksi työttömät, sairauspäivärahalla olevat ja opiskelijat. THL 2015, s. 110–112.

¹⁰⁹⁷ THL 2023, s. 48–50, vrt. THL 2019b, s. 94.

toimenpiteitä, joilla TSS-oikeuksien suojan korkeaa tasoa pyritään turvaamaan. Komitea ilmaisee kuitenkin huolensa sosiaalisista oikeuksista ja kiinnittää huomionsa vuosina 2015–2019 tehtyihin etuuskien leikkauksiin ja indeksijäädytyksiin, jotka johtivat etuuskien riittämättömyyteen ja vaikuttivat suhteettoman paljon heikommassa asemassa oleviin. Komitea vaatii, että sosiaaliturvaa uudistettaessa varmistetaan sosiaaliturvan riittävyys. Leikkauksia pohdittaessa on huomioitava niiden väliaikaisuus, välttämättömyys, suhteellisuus sekä se, että ne eivät kohdistu ennestään heikommassa asemassa oleviin. Lisäksi leikkauksia tehdessä on huomioitava toimenpiteet, joilla voidaan lieventää eriarvoistumista, ja elintason on säilyttävä kaikkiaan riittävänä.¹⁰⁹⁸

Edellä sanottuun liittyen on huomioitava myös kansalliset valtiosääntöoikeudelliset opit ja oikeuksien ominaisuudet. Sosiaaliset oikeudet asettuvat dialektiikan tilaan samoin kuin itsensäkehittämisoikeus. Perustoimeentulon turvaan (PL 19.2 §) sisältyy lakivaraus, kun taas viimesijainen toimeentulo (PL 19.1 §) on subjektiivinen oikeus. Lakivarausta ja subjektiivista oikeutta täydentää turvaamisvelvollisuus, ja toisaalta vastinparina toimii rajoitusedellytysoppi, jota soveltamatta oikeuksia ei voi rajoittaa. Rajoitusedellytysoppi rinnastuu heikennyskielto-oppiin, eli rajoitusedellytystä voi lähestyä heikennyskiellon kautta ja toisinpäin.¹⁰⁹⁹ Kotimaiset opit menevät siis pidemmälle oikeuksien turvaamisen ja rajoittamisen tasossa, mutta niiden toteutumisen tasoa voi pitää heikkona TSS-komitean huomautusten perusteella.

Kielellisiin ja kulttuurisiin oikeuksiin liittyen komitea kohdistaa huomionsa ainoastaan saamelaisiin. Komitea pitää saamenkielisen opetuksen saatavuutta riittämättömänä, ja lisäksi se esittää huolensa saamelaisten oikeuksista säilyttää elämäntapansa ja perinteinen toimeentulonsa muun muassa tehtyjen lainsäädännöllisten muutosten vuoksi. Komitea vaatiikin toimia saamelaisten oikeuksien puolesta ja aseman vahvistamista alkuperäiskansana oikeuksineen.¹¹⁰⁰ Saamelaiset ovat alkuperäiskansana erityisessä asemassa muun muassa kielellisten ja kulttuuristen oikeuksien näkökulmasta.

Toisaalta on muitakin ryhmiä, joiden kulttuuristen oikeuksien toteutuminen voi olla uhattuna henkilöön liittyvän syyn vuoksi. Köyhät ovat yhtä lailla heikommassa asemassa oleva ryhmä, jonka kulttuuristen oikeuksien toteutumiseen on kiinnitettävä erityistä huomiota. Yhdenvertaisuuden näkökulmasta varallisuus on kielletty erotte-luperuste. Onkin kiinnostavaa, että komitea ei kiinnittänyt tarkemmin huomiota siihen, että sosiaaliturvan leikkaukset ja indeksijäädytykset heikentävät erityisesti vähä-varaisempien kulttuuristen oikeuksien kokonaisvaltaista toteutumista. Tästä tuskin

¹⁰⁹⁸ Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2021.

¹⁰⁹⁹ Dialektiikan tilaksi kutsumaani perusoikeuksien sisällön jäsentymistä tarkastellaan luvussa 4.3.4.

¹¹⁰⁰ Committee on Economic, Social and Cultural Rights 2021.

voi tehdä kovin pitkälle meneviä päätelmiä, mutta siitä huolimatta sillä, mihin komitea kiinnittää tai jättää kiinnittämättä huomiota, voi olla tulkintaa ohjaavaa vaikutusta. Lisäksi tämä saattaa liittyä siihen, miten kulttuuriset oikeudet ja niiden yhdenvertainen toteutuminen ylipäätään tunnustetaan. Sivistyksellisten oikeuksien tarkastelu tyypistyy usein koulutukseen, ja itsensä kehittäminen jää korkeintaan sivurooliin.

Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitea on niin ikään moittinut Suomea sosiaalisista etuuksista vuotta 2017 koskevassa raportissa. Ensinnäkin komitea viittaa edelliseen päätökseensä, jossa sairauspäiväraha, äitiyspäiväraha ja kuntoutusraha sekä työttömän peruspäiväraha ja takuueläke todettiin tasoltaan riittämättömiksi. Toisaalta komitea tunnustaa, että suomalainen sosiaaliturvajärjestelmä kattaa hyvin sosiaaliturvan alan ja vastaa kaikkiin niin sanotusti perinteisiin riskeihin. Silti komitea katsoo, että Suomen tilanne ei ole yhdenmukainen Euroopan sosiaalisen peruskirjan 12 artiklan 1 kohdan¹¹⁰¹ kanssa tiettyjen etuuksien riittämättömyyden vuoksi. Komitea löytää puutteita myös peruskirjan 12 artiklan 4¹¹⁰² kohdan suhteen. Se katsoo, että Suomi ei turvaa muiden sopimusvaltioiden tasavertaista kohtelua mitä tulee sosiaaliturvaan liittyviin etuuksiin, perhe-etuuksiin pääsyyn ja saavutettujen oikeuksien säilyttämiseen. Sen sijaan peruskirjan 12 artiklan kohtien 2¹¹⁰³ ja 3¹¹⁰⁴ katsotaan toteutuvan.¹¹⁰⁵

Järjestöt voivat tehdä Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitealle kanteluita, mikäli katsovat, että Euroopan sosiaalisen peruskirjan määräykset eivät toteudu.

Eräässä kantelussa esitettiin, että Suomi ei ole pitänyt sosiaaliturvaa riittävällä tasolla eikä nostanut tasoa korkeammaksi. Lisäksi esitettiin, että useiden sosiaalietuuksien taso on Euroopan sosiaalisen peruskirjan edellyttämää tasoa matalampi.

Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitea on johdonmukaisesti korostanut, että tyypillisissä sosiaalisen riskin tilanteissa on turvattava riittävä

¹¹⁰¹ Sopimuspuolet sitoutuvat “luomaan sosiaaliturvajärjestelmän ja pitämään sitä yllä”.

¹¹⁰² Sopimuspuolet sitoutuvat “ryhtymään toimenpiteisiin tekemällä sopivia kahdenvälisiä ja monenvälisiä sopimuksia tai muilla keinoin, tällaisten sopimusten sallimilla ehdoilla, varmistaakseen:

a) muiden sopimusvaltioiden kansalaisten tasavertaisen kohtelun sopimusvaltion omien kansalaisten kanssa sosiaaliturvaoikeuksien osalta samoin kuin sosiaaliturvalainsäädännöstä johtuvien etuuksien säilymisen, missä tahansa vakuutetut henkilöt liikkuvat sopimusvaltioiden alueiden välillä,

b) sosiaaliturvaoikeuksien myöntäminen, säilyttäminen ja jatkaminen esimerkiksi laskemalla yhteen kunkin sopimusvaltion lainsäädännön mukaisesti loppuun suoritetut vakuutus- tai työskentelyjaksot.”

¹¹⁰³ Sopimuspuolet sitoutuvat “pitämään sosiaaliturvajärjestelmänsä tyydyttävällä, vähintään Kansainvälisen työjärjestön sosiaaliturvan vähimmäistasoa koskevan yleissopimuksen (nro 102) edellyttämällä tasolla”.

¹¹⁰⁴ Sopimuspuolet sitoutuvat “pyrkimään asteittain nostamaan sosiaaliturvajärjestelmänsä korkeammalle tasolle”.

¹¹⁰⁵ European Committee of Social Rights 2018, s. 14–20.

toimeentulo. Se arvioi etuuksien riittävyttä suhteessa ekvivalenttiin mediaanituloon. Komitea totesi sairauspäivärahan, äitiyspäivärahan ja kuntoutusrahan huomattavan riittämättömiksi, samoin työttömän peruspäiväraha ja takuueläke olivat selvästi riittämättömällä tasolla. Komitea päätyi siihen, että sosiaaliturvajärjestelmän luomista ja ylläpitämistä koskevaa peruskirjan 12 §:n 1 kohtaa on loukattu.

Komitea muistutti, että sosiaaliturvajärjestelmää on jatkuvasti kehitettävä, mutta rajoitukset eivät suoraan tarkoita tämän loukkaamista. Rajoitukset voivat olla hyväksyttävissä, jos ne ovat välttämättömiä järjestelmän ylläpitämiseksi. Komitea totesi, että tarkasteluajanjaksolla (2008–2011) sosiaaliturvaa nostettiin, vaikka sen reaaliarvo heikentyikin, kun huomioidaan asumiskustannukset. Näin ollen peruskirjan 12.3 § sosiaaliturvajärjestelmän nostamisesta korkeammalle tasolle ei komitean mukaan ole loukattu.

Oikeus toimeentulon turvaan syntyy, kun henkilö ei itse kykene saavuttamaan elintasoja omalla työllä tai muilla sosiaalietuuksilla. Toimeentulon turva on riittämätön, mikäli se on alle pienituloisuusrajan. Komitean saamien tietojen mukaan ei ole varmennettavissa, että toimeentulon turva on riittävä kaikkien kohdalla. Komitea pitää tilannetta kaikkiaan peruskirjaa loukkaavana, ja esittää, että peruskirjan 13.1 § eksistenssiminimiä on loukattu.¹¹⁰⁶

Tapauksesta pürtyy kuva sosiaaliturvaetuksien riittämättömästä tasosta, jota ei ole nostettu siitä huolimatta, että komitea on todennut Suomen loukanneen Euroopan sosiaalista peruskirjaa. Tästä huolimatta tilannetta ei ratkaisevalla tavalla korjattu, ja muutamaa vuotta myöhemmin toisen kantelun seurauksena komitea totesi Suomen loukanneen jälleen peruskirjan 13 §:n 1 artiklaa, kun työmarkkinatuki todettiin selvästi liian alhaiseksi.¹¹⁰⁷

Perusturvan kansainvälinen vertailu valtioiden välillä on hankalaa järjestelmien erilaisuuden vuoksi.¹¹⁰⁸ Kansainvälistä vertailua suomalaisesta perusturvasta ja vähimmäisturvasta¹¹⁰⁹ onkin tehty niukasti, eikä suomalaisen sosiaaliturvajärjestelmän tasosta ja riittävydestä kansainvälisesti vertaillen voi siten sanoa paljoakaan. Vaikka tarkastelussa ei olisi koko sosiaalivakuutus- ja vähimmäisturvajärjestelmä, pelkkä yksittäisten etuuksien vertailu voi olla harhaanjohtavaa, kun niitä ei tarkastella osana etuuksien ja verotuksen muodostamaa kokonaisuutta. Eurooppalaiset hyvinvointivaltiomallit ovat erilaisia, jolloin myös erot sosiaaliturvan järjestämisen tavoissa ovat huomattavia.

¹¹⁰⁶ European Committee of Social Rights 88/2012.

¹¹⁰⁷ European Committee of Social Rights 108/2014.

¹¹⁰⁸ Järjestelmien erilaisuuden lisäksi vertailuun vaikuttaa valittu näkökulma: tarkastellaanko esimerkiksi perus- tai vähimmäisturvaan oikeutettuja, etuuksien tasoa tai etuuksien saamisen kriteereitä. Ks. Ilmankunas & Moisio 2019, s. 6.

¹¹⁰⁹ Vähimmäisturvaetuksilla tarkoitetaan tässä toimeentulotukea ja asumistukea.

Perusturvan riittävyyden arviointiraporteista löytyy yksittäisiä esimerkkejä perusturvan kansainvälisestä vertailusta. Vuoden 2015 raportin mukaan Suomen vähimmäisturva oli määrällisesti länsieurooppalaista keskitasoa, mutta kun huomioitiin asu-
miskustannukset, Suomen suhteellinen asema heikkeni kansainvälisessä vertailussa. Vuoden 2019 arviointiraportin kansainvälisessä vertailussa tarkasteltiin ainoastaan työttömän ja eläkeläisen perusturvaa, joissa todettiin olevan suurta vaihtelua Euroopan unionin maiden välillä. Kaikkiaan Suomi oli lähellä keskivertoa tai hieman sen yläpuolella. Tämänkaltainen tarkastelu ei kuitenkaan huomioi etuuksien suhteutumista yleiseen tulotasoon tarkasteltavissa maissa.¹¹¹⁰

Vähimmäisturva sen sijaan ei ole riittävä nostaakseen kotitalouksia yli suhteellisen köyhyysrajan Suomessa eikä missään muussakaan Euroopan maassa. Kotimainen vähimmäisturva on ostovoimaltaan lähellä länsieurooppalaisten maiden keskitasoa.¹¹¹¹ Huolimatta Suomen keskimääräisestä sijoittumisesta kansainvälisessä vertailussa ei voi silti liikaa korostaa sitä, että kaikesta huolimatta vähimmäisturvan taso on suhteellisen köyhyysrajan alapuolella. Toisaalta tarkastelu on teennäinen, sillä vähimmäisturvaa saadaan usein yhdessä perusturvan kanssa.¹¹¹² Tämä tuo esiin vertailun vaikeutta: kokonaisvaltainen vertailu edellyttäisi kokonaisuuden huomioimista, mutta järjestelmät ovat liian erilaisia taipuakseen tällaiseen vertailuun.

Kansainvälisessä vertailussa suomalainen perus- ja vähimmäisturva vaikuttavat olevan keskimääräiseen nähden kohtuullisia. Suomalaisella järjestelmällä on samankaltaisia piirteitä kuin muissa Euroopan unionin valtioissa käytössä olevissa järjestelmissä, mutta erottaviakin ominaisuuksia on. Esimerkiksi laissa määritetyt oikeudet perustoimeentulon turvaan ovat poikkeuksellisia. Tarkkaan määritellyt oikeudet (strictly rights-based) vähimmäisturvaan ovat verrattain harvinaisia, sillä useissa järjestelmissä on jossain määrin tai merkittävästi harkinnanvaraisia elementtejä samaan tapaan kuin Suomessa täydentävässä ja ehkäisevässä toimeentulotuessa. Viimesijaisen toimeentulon turvan jaottelu (perus-, täydentävä ja ehkäisevä toimeentulotuki) on niin ikään suomalaisen järjestelmän ominaispiirre.¹¹¹³

¹¹¹⁰ Ks. THL 2015, s. 94–97, THL 2019b, s. 74–81.

¹¹¹¹ Toisaalta tässäkin vertailussa on huomattava maiden väliset suuret erot vähimmäisturvan rakenteessa, kattavuudessa ja tasossa. Keskimääräisyys ylipäätään kuvaa melko kehnosti perusturvan tasoa, sillä Itä- ja Etelä-Euroopan maiden matala ja puutteellinen perus- ja vähimmäisturvan taso laskee keskiarvoa. Tällöin on mahdollista, että Suomi näyttää olevan lähempänä vertailukelpoisempia maita, vaikkapa Luxemburgia tai Saksaa, kuin tosiasiaa on. Toisaalta korkean vähimmäisturvan maissa on tyypillisesti korkeammat keskipalkat ja suhteellinen köyhyysraja, ja tosinpäin.

¹¹¹² Ks. Ilmakunnas & Moisio 2019.

¹¹¹³ Ilmakunnas & Moisio 2019, s. 6–8.

Kun tarkastellaan kotimaista sosiaaliturvajärjestelmää, sen ominaisuuksia ja riittävyyttä, kansainvälisellä vertailulla on lopulta merkitystä vain vähän. Kansallisella sosiaaliturvajärjestelmällä on omat erityispiirteensä, jotka vaikuttavat oikeuden tulkinnaan ja toteuttamiseen. Sekä perustoimeentulon turvasta että viimesijaisesta turvasta säädetään Suomessa perustuslain tasolla, ja jälkimmäinen on määritelty myös subjektiiviseksi oikeudeksi. Tämä tarkoittaa sitä, että kansallinen järjestelmä menee pidemmälle kuin ihmisoikeussopimukset oikeastaan velvoittavat. Loppujen lopuksi perusturvaa saava yksilö on kuitenkin aina jonkin valtion oikeudenkäyttöpiirissä, ja suhteellisuutta tarkastellaan suhteessa kansalliseen tavanomaiseksi katsottuun elintasoon, joka on sidoksissa kulttuuriin, sekä elinkustannuksiin. Suomen saamat huomautukset perusturvan tasosta onkin asetettava tähän kontekstiin, ja arvioitava perusturvaa osana suomalaista elintasoa, kulttuuria ja elinkustannuksia. Kaikkea ei kuitenkaan voi pelkistää luvuksi, ja määrällinen tulokulma tarvitseekin rinnalleen laadullisen tarkastelun.

5.2.5 Köyhyyden kokemuksellisuus ja sen oikeudellistaminen

Siinä missä köyhyysmittarit operationalisoivat köyhyyttä ja esittävät sen täsmällisinä lukuina, köyhyys kokemuksena on laadullinen ja rönsyilevämpi tapa ymmärtää köyhyyttä. Mittareiden arvo on yksinkertaistamisen ja sen kautta yleistämisen mahdollisuudessa, suuren kuvan ja kontekstin luomisessa, mutta samalla ne häivyttävät yksilön muovaten siitä määrällisen joukon osan. Kun sen sijaan kiinnitetään huomio kokemuksellisuuteen, päästään kiinni yksilöihin ja samalla vapaudutaan yksilöitä kategorioiksi niputtavista tekijöistä.¹¹¹⁴ Kokemuksellisuuden avulla voidaan vastata kysymyksiin siitä, miten köyhyys on. Tähän vastataan seuraavaksi edeltävää tutkimusta, lasten köyhyyskokemuksia kartoittavaa raporttia sekä köyhyyskokemuksia käsittelevien kirjoituskilpailutekstejä analysoimalla.¹¹¹⁵ Tämän jälkeen pohditaan, miten todellisuusulottuvuuden kokemuksellinen köyhyys oikeudellistuu.

Sanakirjamääritelmän mukaan kokemus on mentaalinen ilmiö tai mentaalinen objekti. Se kytkeytyy yksilön mieleen ja ajatuksiin, kuvaten joko henkisiä ominaisuuksia tai mielen sisäisiin tapahtumiin liittyviä ominaisuuksia. Myös Miguel Reallelle

¹¹¹⁴ Kategoriat voivat olla hyvin haitallisia muun muassa itsensä kehittämisen kannalta: ”jos ihminen kokee itsensä esimerkiksi pelkäksi numeroiksi tilastoissa, hän voi alkaa epäillä mahdollisuuksiaan muuttaa tilannetta.” Ks. Isola et al. 2015, s. 82.

¹¹¹⁵ Keskeisimpiä kokemukseen kiinnittyviä lähteitä ovat Lapsen ääni -raportti vuodelta 2021 sekä Arkipäivän kokemuksia köyhyydestä -kirjoituskilpailun tekstit vuodelta 2020.

kokemus on tämän hetken todellisuutta, joka liittyy ajatteluun ja tietoisuuteen.¹¹¹⁶ Kokemuksia tutkitaan esimerkiksi psykologian ja sukupuolentutkimuksen aloilla, mutta kokemuksellisuus soveltuu mihin hyvänsä ihmistieteeseen. Kun selvitetään yksilöiden kokemuksia, ei tavoitella yleistettävyyttä, objektiivisuutta tai yhdenmukaista totuutta. Pikemminkin pyritään selvittämään, miten yksilö koki jonkin asian tietyssä ajassa ja paikassa.¹¹¹⁷ Tieteellistä tutkimusta köyhyyden kokemuksista on tehty verrattain vähän,¹¹¹⁸ ja köyhyystutkimus on painottunut kvantitatiivisiin menetelmin tehtyyn tutkimukseen. Lisäksi kolmannella sektorilla tuotetaan säännöllisesti selvityksiä ja raportteja, joiden avulla saadaan tietoa köyhyyskokemuksista.¹¹¹⁹ Myös Terveyden ja hyvinvoinninlaitos tarkastelee aikuisten terveys- ja hyvinvointitutkimuksissaan myös köyhyyskokemuksia.¹¹²⁰

Köyhyys ilmenee kokemuksellisena mielen tasolla, ikään kuin immateriaalisena vastinparina edellä käsitellylle materiaaliselle, taloudellisiin resursseihin kiinnittyvälle köyhyydelle. Kun köyhyys on kokemuksellista, se voi tarkoittaa esimerkiksi vaihtoehtojen vähäisyyttä, näköalattomuutta, toivottomuutta, ulkopuolisuutta tai heikkoa terveyttä.¹¹²¹ Usein haavoittuvuutta aiheuttavilla tekijöillä on tapana limittyä, ja huono-osaisuudella taipumus kasautua.¹¹²² Kokemuksellinen näkökulma on sisäinen ja kiinnittyy yksilöön. Se tuo esiin sellaisia köyhyyteen kytkeytyviä inhimillisiä seikkoja, joita määrälliset menetelmät eivät tavoita.

Köyhyys kokemuksena tuo samalla esiin sen, että köyhyyttä kokevat eivät ole välttämättä samoja yksilöitä, joihin sosiaaliturvan riittämättömyys kohdistuu. Köyhyyttä kokevat voivat olla työelämässä tai sosiaalisten riskien ulkopuolella, ja toisaalta sosiaaliturvan varassa elävä ei välttämättä koe olevansa köyhä. Pienituloisen kokemus toimeentulostaan ja elintasostaan voi olla myönteinen, toisella pienituloisella tulojen

¹¹¹⁶ Ks. Coccopalmerio 1973, s. 6.

¹¹¹⁷ Köyhyyskokemusten tutkimusta voi hahmottaa esimerkiksi muistitietotutkimuksen tarjoamassa teoreettis-metodologisessa viitekehyksessä. Se tarjoaa ruohonjuuritason näkökulman menneeseen ja painottaa tiedon subjektiivisuutta. Sille on tyypillistä myös pyrkimys saada kuuluviin sellaisten yksilöiden ääni, jota ei muutoin dokumentoitaisi. Ks. Pöysä 2021.

¹¹¹⁸ Ks. esim. Isola et al. 2015, Toikka 2023. Pro graduissa köyhyyskokemuksia on tutkittu jonkin verran erityisesti yhteiskuntatieteissä. Myös historiallista tutkimusta köyhyyden kokemuksista on tehty, ks. esim. Stark 2002, Virkkunen 2010.

¹¹¹⁹ Tällaisia tahoja ovat esimerkiksi Amnesty International, Ihmisoikeusliitto, EAPN-Fin, joka on osa eurooppalaista köyhyyden ja syrjäytymisen vastaista verkostoa, sekä Pelastakaa Lapset.

¹¹²⁰ Ks. Murto, Pentala, Koskela & Jussmäki 2017.

¹¹²¹ On todettu, että sosioekonomisen taustan erot näkyvät terveyseroissa. Terveys vaihtelee tulotason mukaan useimmilla terveystilanteilla tarkasteltuna, ja suurimmat erot ilmenevät menetetyissä elinvuosissa. Rakenteellisella tasolla tähän voidaan vaikuttaa eriarvoisuutta tasaavilla toimenpiteillä. Ks. THL 2019a, s. 101–119.

¹¹²² Ks. Isola & Suominen 2016, s. 11.

vähyys heijastuu kielteisesti useisiin elämän osa-alueisiin. Henkilö, joka ei ole edellä esitellyillä määrällisillä mittareilla vähävarainen, voi silti kokea tulojen riittämättömyyttä ja ajoittaisia toimeentulo-ongelmia. Näin ollen köyhyyskokemusten selvittäminen tuottaa köyhydestä vivahteikkaamman kuvan verrattuna köyhyysmittareihin.¹¹²³ Edellä sanottu sopii yhteen sen käsityksen kanssa, että köyhyden kokemuksellisuus määrittelee köyhyttä sisältäpäin, yksilöstä käsin.

Subjekttiivinen kokemus kertoo yksilön koetusta käsityksestä, jolla voi kvantitatiivisten mittareiden ohella olla merkitystä vaikkapa sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien tosiasiallisen toteutumista tarkasteltaessa.¹¹²⁴ Yksilöiden kokemusten kartoittamista on pidetty tärkeänä myös yhteiskuntapolitiikan legitimitietin kannalta.¹¹²⁵ Kokemukset tuottavat köyhydestä tietoa, joka voi olla jopa yhteensopimatonta mittareiden tuottaman tiedon kanssa. Eräässä köyhyyskokemuksia koskevassa kirjoituskilpailutekstissä todetaan: ”Ihminen ei voi ymmärtää asioita, joita ei ole itse kokenut.”¹¹²⁶ Väitteen totuudellisuudesta riippumatta varmaa on, että kokemusten huomioiminen tutkimuksessa on ymmärrystä lisäävää. Laadullisiin aineistoihin perustuvassa tutkimuksessa ei lopulta voida sanoa, että jokin tieto olisi oikeampaa kuin toinen.

Lapsiperheköyhyys on yksi köyhyden ilmenemisen tapa, jota määrälliset mittarit eivät kokonaisvaltaisesti tavoita. Lasten kohdalla haavoittuvuutta aiheuttavien tekijöiden kasautuminen on ilmeistä: alaikäisyys itsessään on haavoittuvuutta aiheuttava tekijä, samoin kuin köyhyys. Voisi ajatella, että kasautunut haavoittuvaisuus antaisi perusteet kiinnittää erityistä huomiota lasten itsensäkehittämisoikeuden toteutumiseen.¹¹²⁷ Sitä huolimatta lasten kokema köyhyys vaikuttaa merkittävältä ja itsensä kehittämisen mahdollisuuksia huomattavasti heikentävältä. Yksi esimerkki lasten

¹¹²³ Samoin ks. Kallio 2004.

¹¹²⁴ Toisenlaisiakin näkemyksiä on esitetty: esimerkiksi Juho Saaren mukaan kokemusten perusteella ei voi arvioida esimerkiksi sosiaalisten oikeuksien toteutumista. Väite perustunee siihen, että subjektiivinen kokemus ei ole objektiivinen. On kuitenkin esitettävä kysymys siitä, mikä – jos mikään – on objektiivista. Ks. Saari 2017, s. 52–53.

¹¹²⁵ THL 2019b, s. 89.

¹¹²⁶ Arkipäivän kokemuksia köyhydestä -kirjoituskilpailun teksti ”Arkipäiväisiä kokemuksia köyhydestä” 2020.

¹¹²⁷ Normiulottuvuudessa lasten erityisaseman perusta muodostuu perus- ja ihmisoikeuksien vuorovai-
kutuksessa. Tärkeimpänä ihmisoikeussopimuksena voidaan pitää lapsen oikeuksien sopimusta, ja lisäksi lasten asemaa koskevia määräyksiä on esimerkiksi Euroopan sosiaalisessa peruskirjassa, ks. edellä luku 4.3.1. Myös yhdenvertaisuusperusoikeudessa korostuu lasten erityinen asema (PL 6.3 §).

köyhyyskokemuksista on vuonna 2021 julkaistu Lapsen ääni -raportin¹¹²⁸ toinen osa, jossa selvitettiin perheen taloudellisen tilanteen vaikutuksia lasten arkeen, hyvinvointiin ja turvallisuuden tunteisiin. Lapsille tehdyssä kyselyssä kartoitettiin ajatuksia ja kokemuksia perheen taloudellisesta tilanteesta ja sen vaikutuksista. Kyselyyn vastanneiden lasten perheiden faktuaalista taloudellista tilannetta ei selvitetty, joskin raportissa käytetään taustatietona tilastoaineistoa.¹¹²⁹

Kokemuksia toimeentulon vaikeuksista on muissakin kuin matalatuloisissa kotitalouksissa, ja 44 prosenttia vastaajista koki perheen menojen kattamisessa olevan vähintään pieniä vaikeuksia.¹¹³⁰ Lapset kuvasivat perheen taloudellista tilannetta sen kautta, mitä tavaroita tai mahdollisuuksia heillä on. Taloudellinen niukkuus ilmenee edellisen ohella tavanomaisesta elämästä selviytymisessä, kuten laskujen maksamisessa ja ruoan ostamisessa. Vastaajista seitsemän prosenttia kertoi, että ei voi osallistua säännöllisesti järjestettyyn harrastukseen perheen vähävaraisuuden vuoksi. Kun otetaan huomioon ainoastaan matalatuloisten perheiden lapset, joka kolmannelle säännöllinen harrastaminen ei ole mahdollista. Harrastaminen, matkustaminen ja vapaa-ajan virkistystapahtumat, kuten elokuvat ja konsertit, ovat yleisimpiä säästökohteita vähävaraisissa perheissä.¹¹³¹ Tämä ilmentää sitä, kuinka köyhyys vaikuttaa heikentävästi ja välittömällä tavalla itsensäkehittämisoikeuden toteutumiseen. Lapset ja perheet, jotka ovat taloudellisesti heikommassa asemassa, ovat myös sivistyksellisten oikeuksien toteutumisen kannalta heikommassa asemassa. Samalla tämä on osoitus huono-osaisuuden kasautumisesta.

Kokemuksellisuus rakentuu paitsi tilanteeseen vaikuttavista tosiseikoista, yhtä lailla sen herättämistä tunteista. Matalatuloisten perheiden lapset kokivat useimmin perheen taloudellisen tilanteen vuoksi huolta, syyllisyyttä ja kateutta. Hyvätuloisten perheiden lapset sen sijaan kokivat enemmän onnellisuutta, ylpeyttä ja varmuutta tulevaisuudestaan. Myös osallisuuden ja vaikuttamisen mahdollisuuden kokemuksissa oli eroja. Siinä missä matalatuloisten perheiden lapsista 27 prosenttia koki jääneensä ulkopuolelle jostakin koulu- tai vapaa-ajan aktiviteetista, hyvätuloisten perheiden lapsista samoin koki hieman alle kymmenes.¹¹³²

¹¹²⁸ Pelastakaa Lapset tuottaa säännöllisesti raportteja (nk. Lapsen ääni -raportit), joissa kyselyaineiston perusteella tuodaan esiin lasten ja nuorten ajatuksia vaihtuvista teemoista. Pyrkimyksenä on paitsi saada lasten ja nuorten ääni kuuluviin, tuoda myös heidän näkemyksiään osaksi yhteiskunnallista keskustelua ja päätöksentekoa.

¹¹²⁹ Ks. Pelastakaa Lapset 2021.

¹¹³⁰ Kyselyyn vastanneista 13 prosenttia koki perheensä olevan erittäin tai melko matalatuloinen, 54 prosenttia keskituloinen ja 33 prosenttia erittäin tai melko hyvätuloinen.

¹¹³¹ Pelastakaa Lapset 2021, s. 8–12.

¹¹³² Pelastakaa Lapset 2021, s. 14–15.

Näyttää ilmeiseltä, että viruskriisistä johtuvat tai sen vuoksi syvenevät toimeentulo-
lovaikkeudet heijastuvat monin tavoin lasten kokemusmaailmaan. Lähes viidesosa ky-
selyyn vastanneista lapsista koki, että avuntarve perheessä on lisääntynyt viruskriisistä
seuranneiden haasteiden myötä. Avuntarpeella viitattiin sekä sosiaalisiin etuuksiin
että sosiaalisiin palveluihin. Matalatuloisissa perheissä avuntarvetta koki 44 prosent-
tia vastaajista.¹¹³³ Lapset haavoittuvana ryhmänä ovat lähtökohtaisesti erityisen suo-
jelman tarpeessa heidän oikeuksiensa toteutumiseksi, ja iän lisäksi heikompiosaisuutta
vahvistavat muun muassa köyhyys tai sairaus perheissä. Edes näihin kaikista heikoim-
massa asemassa oleviin lapsiin ei ole viruskriisin aikana kohdistettu erityisiä toimia.
Yhtenä raportin suosituksena esitetään lapsiperheiden riittävän toimeentulon turvaa-
mista sekä nykyhetkessä että tulevaisuudessa sosiaaliturvauudistuksen yhteydessä.
Vaikutuksia lapsiin olisi arvioitava kaikessa päätöksenteossa, samoin kuin lapsilta ja
nuorilta saatavaa tietoa olisi hyödynnettävä.¹¹³⁴

Kokemuksellisuus muotoutuu tällä tavoin tosiseikkojen tulkintojen kautta men-
taaliseksi kokonaisuudeksi, johon sisältyvät yhtä lailla tosiseikat kuin tunteet. Subjek-
tiivisen hyvinvoinnin PWI-indeksin (*The Personal Wellbeing Index*) mukaan hyvinvoin-
nin osa-alueita ovat elintaso, terveys, elämässä suoriutuminen, läheiset sosiaaliset
suhteet, turvallisuus, osallisuus ja henkinen hyvinvointi.¹¹³⁵ Esimerkiksi työttömien
subjektiivisen hyvinvoinnin – terveydellisen, sosiaalisen ja henkisen – on todettu ole-
van keskimäärin heikompaa kuin työssäkävillä.¹¹³⁶ Yksi köyhyyden ilmenemismuoto
onkin koettu hyvinvointi, jonka heikkoa tasoa selittäviksi tekijöiksi on paikannettu
työttömyys, työkyvyttömyys ja tuloköyhyys. Viimeisin liittyy suoraan köyhyyteen,
kun taas kaksi ensimmäistä saattavat välillisesti kytkeytyä köyhyyteen.¹¹³⁷

Arkipäivän kokemuksia köyhyydestä -kirjoituskilpailussa¹¹³⁸ vuonna 2020 palkitut
tekstit tuovat niin ikään esiin köyhyyden kokemuksellisuutta ja monimuotoisuutta.

¹¹³³ Pelastakaa Lapset 2021, s. 16.

¹¹³⁴ Lapset haavoittuvana ryhmänä ja lasten oikeudet on tunnistettu myös oikeudellisesti. Yhdenvertai-
suusperusoikeuteen sisältyy säännös lasten tasa-arvoisesta kohtelusta yksilöinä sekä oikeudesta vaikut-
taa kehitystason mukaisesti itseään koskeviin asioihin (PL 6.3 §). Lapsen oikeuksien yleissopimukseen
sisältyvät tarkemmat määräykset, joilla turvataan lapsen oikeutta hyvään elämään ja kasvuun. Ks. myös
Pelastakaa Lapset 2021, s. 22.

¹¹³⁵ Osa-alueiden tunnistaminen perustuu kvantitatiiviseen analyysiin, mutta se tulee kiinnostavasti var-
sin lähelle Nussbaumin kvalitatiivista kykylistaa. Ks. Cummins 1996.

¹¹³⁶ Aarnio, Kangas & Ylikännö 2020.

¹¹³⁷ Isola & Suominen 2016, s. 43.

¹¹³⁸ Laadullisissa tutkimuksissa aineistona käytetään usein Arkipäivän kokemuksia köyhyydestä -kirjoit-
uskilpailuihin lähetettyjä tekstejä. Kirjoituskilpailu on järjestetty vuosina 2006, 2012 ja 2020. Tekstit
muodostavat laajahkon ja monipuolisen aineiston suomalaisista köyhyyden kokemuksista 2000-luvulla.

Köyhyys voi olla periytyvää, mutta toisaalta hyvistäkin sosioekonomisista lähtökohdista voi päätyä köyhyyteen. Köyhyyteen voi ajautua ulkopuolisten tekijöiden seurauksena, mutta myös omat valinnat voivat johtaa köyhyyteen. Köyhyys voi lamauttaa ja passivoida, mutta se voi toisaalta vahvistaa sisukkuutta ja sinnikkyyttä toimia ja tehdä asioita. Sitä, millaisena köyhyys kokemusten perusteella näyttäytyy, on mahdotonta määritellä yksiselitteisesti – köyhyys on hyvin yksilöllinen kokemus. Lisäksi näyttää siltä, että köyhyys ei ole yhdenkään köyhän ainoa ongelma. Jokaisella kirjoittajalla on joko menneessä tai nykyisessä elämässään merkittäviä haasteita. Itsensä kehittämisen näkökulmasta huomionarvoista on myös se, että kertomuksissa ollaan elämän välttämättömyyksien äärellä: miten selvitä asumiseen, ruokaan, lääkkeisiin ja mahdollisiin velkoihin liittyvistä kuluista. Itsensä kehittämiseen liittyvä toiminta ja tekeminen ei kuulu kirjoituskilpailutekstien maailmaan, lukuun ottamatta yhtä mainintaa kirjastosta.¹¹³⁹ Yhteistä köyhyyttä kokeville näyttää olevan häpeän tunne ja jonkinlainen eristäytyminen tai syrjäytyminen yhteisöistä ja yhteiskunnasta.

Miten köyhyyskokemuksesta sitten syntyy oikeudellinen kokemus? Oikeudellisuus muodostuu mistä hyvänsä kokemuksesta, jolle löytyy jonkinlainen kiinnekohta normi- ja arvoulottuvuudesta. Kokemukset eivät sellaisinaan, ainoastaan todellisuusulottuvuudessa tunnistettuina, ole oikeudellisia. Koska todellisuusulottuvuus ei kuitenkaan ole irrallinen normi- ja arvoulottuvuudesta, kokemukset oikeudellistuvat kolmiulotteisuudessa. Niistä tulee oikeudellisia, kun ne liitetään osaksi normiulottuvuuden sääntelyä ja arvoulottuvuuden arvoja.¹¹⁴⁰ Kirkkaimmin oikeudellinen kokemus näyttäytyy *asianosaiskokemuksena*, vaikkapa toimeentulotukipäätöksen seurauksena. Asianosaiskokemus tyypistää kuitenkin kokemusta, sillä se kiinnittyy vahvasti lainopillisiin lähtökohtiin, oikeudelliseen tulkinta- ja ratkaisukäytäntöön.¹¹⁴¹ Tässä kokemussellisuus näyttäytyy laveampana eikä rajaudu ainoastaan asianosaiskokemukseen.

Kokemuksellisuus sopii yhteen skandinaavisen oikeusrealismin kanssa, jossa oikeus syntyy ja rakentuu yksilön mielessä. Tämä juontuu paitsi yksilön havainnoista eli tietoisuudesta, myös havaintojen kohteesta.¹¹⁴² Näin oikeus on ennen muuta

Aineisto on autenttinen siinä mielessä, että kilpailuun osallistuneet henkilöt ovat kirjoittaneet kilpailutekstinsä vailla kontrollia tai ohjailua. Vaikkapa tutkimushaastattelussa haastattelijalla on aina jonkinlainen rooli ja vaikutus haastattelun kulkuun ja sisältöön.

¹¹³⁹ Arkipäivän kokemuksia köyhyydestä 2020.

¹¹⁴⁰ Vrt. Fredman 2011, s. 576–577.

¹¹⁴¹ Ks. Karhu 2019.

¹¹⁴² Ontologinen todellisuus muodostuu ensinnä välittömästi todellisuuteen kuuluvista fyysisistä objekteista, elollisista olennoista ja tapahtumista. Toiseksi siihen sisältyy tunne-elämyksiä, havaintoja ja muita vastaavia mentaalaisia prosesseja. Kolmantena todellisuuteen kuuluu ainoastaan ajatusten sisältöinä olevia asioita, kuten unia ja harha-aistimuksia. Kaikki näiden kolmen ryhmän ulkopuolelle jäävät entiteetit ovat ei-todellisia. Ks. Helin 1988, s. 16–19, 30–32.

jatkuvassa muutoksessa olevaa psykologista ja sosiaalista todellisuutta.¹¹⁴³ Tällöin köyhyys on yksilön mielessä oleva kokemus köyhyydestä, ja sen taustalla vaikuttaa se kulttuurinen ja normatiivinen ympäristö, jossa yksilö on kasvanut ja elänyt. Ympäristöön sisältyvät muun muassa yhteiskunnalliset olosuhteet, viranomaisten päätökset ja normiulottuvuuden sääntely, mutta se ei tyhjenny niihin.¹¹⁴⁴ Joka tapauksessa tällä tavoin voidaan ohjailta (oikeus)kokemuksia.

Köyhyys heikentää Amartya Senin käsitteellistämää toimintavalmiuksia¹¹⁴⁵ vähentäen mahdollisuuksia tehdä ja tavoitella mielekkäitä asioita. Toimintavalmiudet ovat yksi vertailukohde, jota voidaan käyttää oikeudenmukaisuutta arvioitaessa.¹¹⁴⁶ Toisin sanoen köyhyys heikentää toimintavalmiuksia, joka vaikuttaa edelleen oikeudenmukaisuuden toteutumiseen. Kun köyhyys kuvataan tilaksi, ”jossa ongelmat kasaantuvat, tulevaisuushorisontti lyhenee ja kyky ratkoa ongelmia heikkenee”¹¹⁴⁷, on selvää, että köyhyys ei ole vain rahan puutetta. Kun toimintavalmiuksissa on puutteita, vastaavasti esimerkiksi voimattomuuden tunteeseen, sosiaaliturvajärjestelmään tai sairauksiin liittyvät ei-kykenemisen ilmaiset vahvistuvat, samoin pakottavat täytymisen ilmaiset.¹¹⁴⁸ Kun ei-kykeneminen ja täytyminen saavat vallan, kykenemiselle jää vain vähän tilaa.¹¹⁴⁹ Siinä missä köyhyyden määrällisesti mitattuna todettiin heikentävän itsensä kehittämisen ulkoisia, materiaalisia mahdollisuuksia, köyhyyden kokemuksellisuus laajentuu kohti psykologista, immateriaalista puolta. Näyttääkin siltä, että köyhyyden materiaallinen ja immateriaallinen puoli toimivat yhdessä, toisiaan vahvistaen tai heikentäen.

Suhteellisellakin köyhyydellä voi siten olla epätoivottavia seurauksia, jotka ovat eittämättä erilaisia kuin absoluuttisen köyhyyden seuraukset. Suhteellisesta köyhyydestä seuraa kykyjen alikäyttöä ja stressiä, jolloin ihminen ei pääse hyödyntämään koko potentiaaliaan.¹¹⁵⁰ Anna-Maria Isola ja Esa Suominen jäsentävätkin köyhyyttä

¹¹⁴³ Ks. Reale 1973, s. 231–235.

¹¹⁴⁴ Ks. Helin 1988, s. 248–255.

¹¹⁴⁵ Toimintavalmiuden (*capability*) voi ilmaista suomeksi myös kyvykkyytenä.

¹¹⁴⁶ Senin toimintavalmiudet ovat Nussbaumin kykylistan perustana, ja tätä kautta ne voidaan paikantaa osaksi arvoulottuvuutta. Ks. 3.2.2.

¹¹⁴⁷ Isola et al. 2015, s. 9.

¹¹⁴⁸ Pitkään jatkuneet ei-kykenemisen ilmaiset voivat muuttua täytymisen ilmaisuiksi. Niillä viitataan sellaisiin ulkopuolelta tuleviin asioihin, joihin yksilö ei voi vaikuttaa ja jotka hän kokee velvoittavina, pakottavina ja lamaanuttavina.

¹¹⁴⁹ Ks. Virrankari & Isola 2021.

¹¹⁵⁰ Isola & Suominen 2016, s. 28–30.

täydentämällä toimintavalmiuksia stressiteorialla¹¹⁵¹ ja niukkuusteorialla¹¹⁵², joiden muodostaman kokonaisuuden kautta tavoitetaan sekä köyhyyden materiaallinen että immateriaalinen puoli. Samalla jäsenitys asettuu osaksi köyhyyden eksistentiaalista ymmärrystä¹¹⁵³, joka ilmenee henkisenä köyhyytenä, kykenemättömyytenä saavuttaa arvoulottuvuuden hyvän elämän edellytyksiä. Erityisen haitallista sekä psykologisesta että sosiaalisesta näkökulmasta on pitkittynyt köyhyys, joka vaikuttaa kielteisesti muun muassa merkityksellisyyden kokemuksiin.¹¹⁵⁴

Äärimmillään suhteellinen köyhyys voi johtaa kokemukseen siitä, että elämä on selviytymistä. Kun köyhyys koetaan selviytymisenä, liikutaan sosiaalisesti, taloudellisesti tai terveydellisesti äärirajoilla. Selviytymisen lähikäsitteinä on pidetty muun muassa tarpeita, voimavaroja ja elämänlaatua. Kun yksilö on selviytymistilassa, hän ei mitä luultavimmin kehitä itseään.¹¹⁵⁵ Samalla keskustelu palautuu Senin toimintavalmiuksiin ja sitä kautta hyvään elämään arvona: selviytyminen on pyrkimystä selviytyä hyvään elämään tai edes sen rajoille.¹¹⁵⁶ On oletettavaa, että köyhyyttä kokevan pyrkimystä hyvään elämään tukee perustarpeiden täyttyminen, mikä edellyttää yhtä lailla oikeudenmukaisuuden arvon tosiasiallistumista. Näin todellisuusulottuvuuden köyhyys ja selviytyminen kurkottavat kohti arvoulottuvuutta, ja toisinpäin.

Todellisuus- ja arvoulottuvuuksien lisäksi köyhyyteen, sen kokemiseen ja kokemuksen oikeudellistumiseen vaikuttaa normiulottuvuus.¹¹⁵⁷ Se ei tavoita köyhyyden kokemuksellisuutta, vaikka juuri normiulottuvuudesta käsin säädetään kokemuksiin vaikuttavista olosuhteista. Silti normiulottuvuus on se, jolla kaikista perustavanlaatuisimmin ja tehokkaimmin vaikutetaan köyhyyden olemassaoloon ja vähintään

¹¹⁵¹ Stressiteoria kiinnittyy psykologiaan, ja sen mukaan tyytymättömyys heikkoon taloudelliseen asemaan lisää stressiä, ja köyhyyden suhteellisuus on omiaan lisäämään epäsuhtaa ja kilpailua ihmisten välille.

¹¹⁵² Taloudellinen niukkuus heijastuu käyttäytymiseen muun muassa siten, että yksilöltä jää käyttämättä potentiaalia, koska hän keskittyy puutteellisiin resurssihin.

¹¹⁵³ Köyhyyttä on jäsenetty kulttuurisesti kolmella tavalla, joista yksi on eksistentiaalinen jäsenitys. Toisessa, globaalijäsenityksessä köyhyys nähdään kehitysmaiden ongelmana, jolloin se tullaan samalla siirtäneeksi pois henkilökohtaisesta kokemusmaailmasta. Kolmannessa, aineellisen realismin jäsenityksessä köyhyyttä pidetään ”toisten” ongelmana, jolloin köyhyys määrittyy sosiaalitoimiston asiakkuuden tai asunnottomuuden perusteella. Yleisesti ottaen näyttää siltä, että köyhyyttä selitetään enemmän rakenteilla kuin lähtökohdilla. Tutkimuksessa haastateltavat määrittivät itsensä mieluummin pienituloisiksi kuin köyhiksi, eikä köyhään haluttu samaistua. Ks. Kallio 2004.

¹¹⁵⁴ Ks. Isola, Virrankari & Hiilamo 2021.

¹¹⁵⁵ Kun positiiviseksi mielletävät tunteet ovat pääasiainen pohjavire, oppiminen ja itsensä kehittäminen mahdollistuvat. Ihmisen ollessa turvattomassa ”taistele, pakene tai jähmety” -tilassa fokus on selviytymisessä. Ks. esim. Fredrickson 2001.

¹¹⁵⁶ Ks. Isola et al. 2015, s. 9–13.

¹¹⁵⁷ Ks. Reale 1973, s. 219–222.

välillisesti myös köyhyyskokemuksiin. Näin tarkasteltuna normiulottuvuuden rooli on asettaa raamit, jotka ovat läsnä yksilön elämässä mutta eivät välttämättä kovin tunnistettavalla tavalla. Yksilöiden kokemukset asettuvat näiden raamien sisään, eli toisin sanoen voimassa oleva lainsäädäntö ylläpitää ja uusintaa köyhyyttä. On todettu, että esimerkiksi sosiaalialan ammattilaisten ylittäessä vähimmäisvaatimusten rajoja ”pidemmälle kuin laki, säännökset tai määräykset olisivat edellyttäneet”, yksilöiden kokemukset ovat olleet myönteisempiä.¹¹⁵⁸ Tätä voi pitää osoituksena siitä, että normiulottuvuus on ollut kykenemätön ratkaisemaan köyhyysongelmaa – mikä puolestaan palautuu todellisuusulottuvuudessa tapahtuvaan poliittiseen päätöksentekoon – ja tavoittamaan arvoulottuvuuden inhimillisyyttä. Kaikki edellä sanottu vaikuttaa siihen, miten itsensä kehittäminen todellisuusulottuvuudessa näyttäytyy.

5.3 Itsensä kehittämisen muotoja ja tasoja

5.3.1 Itsensä kehittäminen todellisuudessa

Tässä luvussa vastataan kysymykseen siitä, mitä itsensä kehittäminen konkreetisti voi olla ja miten se ilmenee todellisuusulottuvuudessa. Itsensä kehittämistä jäsennetään materiaalisena ja immateriaalisena itsensä kehittämisenä. Materiaalisuudella tarkoitetaan tässä sellaisia itsensä kehittämisen tapoja ja muotoja, jotka ovat välittömästi havaittavissa olevaa toimintaa tai tekemistä. Immateriaalisuudella puolestaan viitataan yksilölliseen, mielen tasolla tapahtuvaan kehittymiseen, jota tapahtuu materiaalsen itsensä kehittämisen rinnalla. Taustalla on Realen esittämä ajatus siitä, oikeus on ensimmäisenä yhteiskunnallista ja psykologista todellisuutta, ja vasta myöhemmin normeja ja arvoja. Todellisuus on eräänlainen *eidōs*, olemus, joka kuvaa todellisuutta sellaisena kuin se on – ei sellaisena, kuin se normien tai arvojen toteutuessa täydellisesti olisi. Todellisuus muodostuu kronologisesti, historiallis-kulttuurisena tarinana, jota ihmiset jatkuvasti luovat.¹¹⁵⁹ Todellisuusulottuvuudessa päästään käsiksi siihen, miten itsensä kehittäminen ilmenee yhtäältä normien ja arvojen ulkopuolella ja toisaalta suhteessa niihin.

Itsensä kehittämiselle on annettu normiulottuvuudessa hyvin laeva ja avoin sisältö, joka ainakin päällisin puolin keskittyy itsensä kehittämisen materiaaliseen

¹¹⁵⁸ Vertauskohtana ovat muodolliset kohtaamiset asiakastiloissa suhteessa siihen, että asiakas kohdataan jossakin hänelle luontevammassa tilassa. Ks. Isola et al. 2015, s. 82–83.

¹¹⁵⁹ Reale 1973, s. 231–232, 377–379.

puoleen. Lisäksi normiulottuvuudessa säädetään niin ikään materiaalisista sosiaalisista oikeuksista sosiaaliturvan muodossa. Normiulottuvuudella pyritään ohjaamaan todellisuusulottuvuutta, vaikkakaan se ei koskaan onnistu kokonaisvaltaisesti. Arvoulottuvuudessa itsensä kehittäminen näyttäytyy puolestaan abstraktimmalla, filosofisellakin tasolla, ja sen näkökulmasta immateriaalinen itsensä kehittäminen saa enemmän painoarvoa. Arvoulottuvuudessa on instituutioiden tason näkökulmasta huomioitava erityisesti oikeudenmukaisuus ja velvollisuus oikeuksien turvaamiseen, joiden toteuttaminen myötävaikuttaa yksilötason perustarpeiden ja hyvän elämän arvojen toteutumiseen.

Itsensä kehittämisen todellisuusulottuvuuden erittelemisen aloitetaan materiaalisesta puolesta, eli itsensä kehittämisen käytännön tavoista ja muodoista. Keskeisenä aineistona käytetään vapaa-ajan osallistumista koskevia tilastoja, jotka tuovat esiin sosioekonomisten ryhmien välisiä eroja vapaa-ajan osallistumisen tavoissa. Materiaalisen itsensä kehittämisen ilmentymistä arvioidaan julkisella, kaupallisella ja kolmannella sektorilla, vähävaraisten näkökulmaa painottaen. Kaikki sektorit tarjoavat itsensä kehittämisen palveluita ja samalla tuottavat erilaisia mahdollisuuksia eri käyttäjäryhmille. Tähän liittyy keskeisesti pohdinta siitä, mikä on kaupallisen ja kolmannen sektorin rooli itsensäkehittämisosoikeuden toteuttajina.

Materiaalisen itsensä kehittämisen mahdollisuudet ovat riippuvaisia käytettävissä olevista taloudellisista voimavaroista, mikä johdattaa tutkimaan palveluiden taloudellista saavutettavuutta. Taloudellinen saavutettavuus toteutuu, kun yhteiskunnan kehitystasoon suhteutetut itsensä kehittämisen palvelut ovat jollakin tasolla kaikkien käytettävissä. Arvioinnin kohteena ovat käytännöt, joilla köyhien yksilöiden tai ryhmien osallistumista pyritään edistämään. Tämä liittyy osallistumisen ja osallisuuden käsitteisiin, jotka avaavat itsensä kehittämisen tarkastelua yksilökeskeisyydestä kohti yhteisöllisyyttä. Osallisuus on kokemuksellista, mikä puolestaan johdattaa psykologisen todellisuuden äärelle analysoimaan itsensä kehittämisen immateriaalista puolta. Taustalla on ajatus siitä, että materiaallinen itsensä kehittäminen voi johtaa immateriaaliseen itsensä kehittämiseen tai itsen kehittymiseen.

Näin rakennetaan hermeneuttisesti ymmärrystä itsensäkehittämisosoikeuden sisällöistä ja muodoista, peilaten niitä muihin itsensä kehittämisen ulottuvuuksiin. Itsensä kehittämisen todellisuusulottuvuuden ilmenemisen tavoista ei voi tehdä yksiselitteisiä päätelmiä itsensäkehittämisosoikeuden toteutumisesta, vaikka esimerkiksi taloudellisen saavutettavuuden arviointi on yksi tärkeimmistä näkökulmista köyhien itsensäkehittämisosoikeuden toteutumisessa. Luku on siten yksi tulkinta itsensäkehittämisosoikeuden todellisuusulottuvuudesta.

5.3.2 Materiaalinen itsensä kehittäminen

Kun palataan sivistyksen muotoutumiseen kultur-civilisation-bildning -käsitteistön pohjalta, materiaalinen itsensä kehittäminen on kultur-käsitteen tarkoittamia kulttuurituotteita, konkreettisia itsensä kehittämisen tekoja ja muotoja.¹¹⁶⁰ Materiaalinen itsensä kehittäminen on suoraan havaittavissa olevaa toimintaa tai tekemistä. Käsitteen sisältöä voi analogisesti johtaa jonkin kulttuurin aineellisiin ilmentymiin viittaavasta materiaalisesta kulttuurin käsitteestä, joka käsittää niin fyysiset tilat ja paikat kuin materiaaliset esineet. Samoin materiaalinen itsensä kehittäminen voidaan paikantaa johonkin tilaan, ja se ilmenee fyysisesti havaittavalla tavalla.

Tässä luvussa todellisuusulottuvuuden itsensä kehittämistä tarkastellaan Tilastokeskuksen julkaisemien vapaa-ajan osallistumista¹¹⁶¹ koskevien tilastojen valossa. Niiden avulla vastataan kysymykseen siitä, mitä materiaalinen itsensä kehittäminen on ja miten heikompi sosioekonominen tausta näkyy siinä. Jälkimmäisen toteuttamiseksi huomio on ennen kaikkea sosioekonomisessa asemassa¹¹⁶² taustamuuttujana, jolloin tilastointi alkaa 15 vuotta täyttäneistä.¹¹⁶³ Näin voidaan luoda suuntaantavaa käsitystä siitä, miten vähävaraisten itsensäkehittämisoikeus tosiasiallisesti toteutuu. On kuitenkin selvää, että kysymyksiin saadaan yhden aineiston perusteella yksinkertaistavia ja ehkä yksipuolisiakin vastauksia. Vapaa-ajan osallistumista koskevien tilastojen tarkoitus on selvittää vapaa-ajan harrastamista ja yhteiskunnallista osallistumista, niiden kehitystä ja eri väestöryhmien¹¹⁶⁴ osallistumista. Tilastoissa tarkastellaan hyvin monenlaista, ansiotyön ja muodollisen koulutuksen ulkopuolista

¹¹⁶⁰ Sivistyksen muotoutumisesta ks. 2.3.1.

¹¹⁶¹ Aiemmin tilastot kulkivat vapaa-aikatutkimuksen nimellä. Tässä luvussa käytetään uusinta, vuodelta 2017 olevaa vapaa-ajan osallistumista koskevaa tutkimusta. Muut tutkimukset ovat vuosilta 1977, 1981, 1991 ja 2002. Osallistumista tarkastellaan 12 kuukauden ajanjaksolla eli mikäli henkilö on vuoden aikana tehnyt tilastoinnin kohteena olevaa asiaa, se tilastoidaan vapaa-ajan osallistumiseksi.

¹¹⁶² Tilastokeskuksen tuottamissa tilastoissa sosioekonominen asema vastaa työvoimatutkimuksen työmarkkina-aseman käsitettä. Tällöin luokitus on seuraava: maatalousyrittäjä, muu yrittäjä, ylempi toimihenkilö, alempi toimihenkilö, tuotantotyöntekijä, jakelu- tai palvelutyöntekijä, eläkkeellä tai pitkäaikaissairas, työtön, opiskelija tai koululainen, omaa kotitaloutta hoitava tai muu. Jos henkilö on sekä opiskelija että työllinen, sosioekonominen asema määräytyy sen mukaan, kumpaan käyttää enemmän aikaa. Ks. https://www.stat.fi/til/vpa/2002/vpa_2002_2007-11-16_luo_001.html.

¹¹⁶³ Kaikki tilastot ovat saatavilla Tilastokeskuksen sivuilla vapaa-ajan osallistumista 2017 koskevissa tietokantataulukkoissa. Laatuseloste on saatavilla osoitteessa https://www.stat.fi/til/vpa/2017/04/vpa_2017_04_2019-05-22_laa_001_fi.html.

¹¹⁶⁴ Taustamuuttujina ovat ikä, sukupuoli, sukupolvi, sosioekonominen asema, koulutusaste, kuntaryhmä, suuralue sekä kaupunki–maaseutu-luokitus.

itsensä kehittämiseksi määrittyvää toimintaa,¹¹⁶⁵ eli nonformaalia ja informaalia itsensä kehittämistä.

Kun tarkastellaan kodin ulkopuolella tapahtuvaa vapaa-ajan osallistumista, noin kahdella kolmesta on jokin vähintään kerran viikossa kodin ulkopuolinen harrastus.¹¹⁶⁶ Tästä ei voi kuitenkaan päätellä sitä, että kolmannes ei harrastaisi tai kehittäisi itseään, sillä lukuisat itsensä kehittämisen muodot tapahtuvat kotona. Näitä ovat vaikkapa digipelaaminen¹¹⁶⁷, kirjojen ja lehtien lukeminen, musiikin ja radion kuuntelu, televisio, tieto- ja viestintätekniikka sekä ulkoilu ja pelit¹¹⁶⁸. On selvää, että monet edellisistä edellyttävät vähintään kertaluontoista rahallista panostusta. Seuraavassa tarkastelussa keskitytään kuitenkin sellaisiin pääasiassa kodin ulkopuolella tapahtuviin itsensä kehittämisen muotoihin, joista aiheutuu säännöllisempiä, niin suuria kuin välillisiä kustannuksia. Tällöin on oletettavaa, että sosioekonomisella taustalla on vaikutusta osallistumiseen. Tarkastelussa ovat kulttuuriin osallistuminen, elokuvien katselu ja elokuvissa käynti sekä liikunnan harrastaminen, jotka kaikki ovat varsin yksiselitteisesti normiulottuvuuden turvaamaa itsensä kehittämistä.

Kulttuuriin osallistuminen tarkoittaa muun muassa konserteissa, teatterissa ja oopperassa käymistä sekä taidenäyttelyssä ja -museossa käymistä. Eniten konserteissa käyvät ylempät toimihenkilöt, ja kaikissa muissa sosioekonomisissa ryhmissä konsertteihin osallistuu huomattavasti yli puolet vastanneista, paitsi työntekijöiden, eläkeläisten tai pitkäaikaissairaiden sekä työttömien ryhmissä.¹¹⁶⁹ Teatterissa käyminen on hieman harvinaisempaa konsertissa käymiseen verrattuna. Toisaalta erot

¹¹⁶⁵ Tietokantataulukoita laaditaan seuraavista vapaa-ajan osallistumisen tavoista: arki, digipelaaminen, järjestöt ja osallistuminen, kirjasto, kirjojen lukeminen, kulttuuriharrastukset, kulttuuritilaisuudet, lehtien lukeminen, liikunta, luottamus ja eri elämänalueiden merkitys, matkailu ja mökkeily, musiikin kuuntelu, radion kuuntelu, ravintolat ja kahvilat, televisio-ohjelmien katselu, tieto- ja viestintätekniikka, ulkoilu ja pelit, urheilukilpailut, uskonnollinen osallistuminen ja yhteiskunnallinen osallistuminen. Joukossa on myös joitakin itsensä kehittämiseksi vieraampia osa-alueita, kuten luottamukseen sisältyvä luottamus ihmisiin ja käsitys ajankohtaisista poliittisista kysymyksistä. Samalla eri osallistumisen tavat ilmentävät perusoikeuksien limittymistä, sillä itsensä kehittämisen lisäksi edellä listatuilla osallistumisen tavoilla on yhteyksiä uskonnon ja omantunnon vapauteen, sananvapauteen, kokoontumis- ja yhdistymisvapauteen sekä osallistumisoikeuksiin. Kaikki tässä luvussa käytettävät tietokantataulukot ovat haettavissa Tilastokeskuksen maksuttomista tilastotietokannoista osoitteessa <https://pxdata.stat.fi/PxWeb/pxweb/fi/StatFin/>.

¹¹⁶⁶ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 270 -- Kodin ulkopuolella harrastamisen useus, 15 vuotta täyttäneet (2002, 2017) %.

¹¹⁶⁷ Digipelaamiseen sisältyvät konsoli-, mobiili- ja tietokonepelien pelaaminen, verkkoroolipelit ja oppimispelit.

¹¹⁶⁸ Peleillä tarkoitetaan muuta kuin digipelaamista, esimerkiksi lauta-, kortti- ja seurapelejä sekä risti-sanatehtäviä ja sudokuja.

¹¹⁶⁹ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 054 -- Eri tyyppisissä konserteissa käyminen, 15 vuotta täyttäneet (1981, 1991, 2002, 2017) Käynyt 12 kk aikana vähintään kerran %.

siinä, onko teatterissa käynyt viimeisen vuoden aikana, ovat pienempiä: vuoden aikana teatterissa käy sosioekonomisesta asemasta riippuen 8–17 prosenttia väestöstä. Työttömien, eläkeläisten tai pitkäaikaissairaiden sekä työntekijöiden osallistuminen on jälleen vähäisintä.¹¹⁷⁰ Oopperassa käyminen on puolestaan teatterissa käymistä harvinaisempaa, ja eniten oopperassa käyvät ylemmät toimihenkilöt, yrittäjät sekä omaa kotitaloutta hoitavat tai muut.¹¹⁷¹ Taidenäyttelyssä tai taidemuseossa puolestaan kerran tai kahdesti vuoden aikana käy reilu viidennes väestöstä, kun huomioidaan kaikki sosioekonomiset asemat. Työntekijät jäävät edellisestä kaikista eniten jälkeeseen, kun taas ylemmät toimihenkilöt käyvät näyttelyissä ja museoissa vielä useammin. Myös museossa käyminen on kaikista yleisintä alemmilla ja ylemmillä toimihenkilöillä sekä yrittäjillä, kun taas työntekijät, eläkeläiset tai pitkäaikaissairaajat ja työttömät käyvät vähiten museossa.¹¹⁷² Kaikkiaan ylemmissä sosioekonomisissa asemissa olevat osallistuvat aktiivisemmin kulttuuriin kuin alemmissä sosioekonomisissa asemissa olevat.

Sen sijaan elokuvien katsomisessa eri sosioekonomisten ryhmien väliset erot ovat suhteellisen pieniä. Noin kerran viikossa elokuvia katsoo 27–34 prosenttia ja vähintään kerran kuukaudessa elokuvia katsoo 17–26 prosenttia väestöstä. Kun tarkastellussa sen sijaan on elokuvissa käymisen useus, erot eri sosioekonomisten ryhmien välillä ovat merkittävästi suurempia. Eläkeläisistä tai pitkäaikaissairaista elokuvissa käy 34 prosenttia ja työttömistä 52 prosenttia, kun taas opiskelijoista tai koululaisista elokuvissa käy 80 prosenttia ja ylemmistä toimihenkilöistä 82 prosenttia.¹¹⁷³ Elokuvien katsominen vaikuttaa varsin suositulta itsensä kehittämisen muodolta, mutta elokuvissa käyvät eniten tietyn ikäisten lisäksi hyvässä sosioekonomisessa asemassa olevat.

Liikunnan harrastamista tilastoidaan monipuolisesti muun muassa sen mukaan, harrastetaanko liikuntaa kesällä vai talvella, käytetäänkö liikunnassa elektronisia apuvälineitä ja kenen kanssa liikuntaa harrastetaan, sekä liikuntalajien mukaan. Useissa edellä mainituissa käytetään taustamuuttujana sosioekonomista asemaa. Kesäisin 2–4 kertaa viikossa liikuntaa harrastaa keskimäärin 47 prosenttia väestöstä. Tätä enemmän liikuntaa harrastavat alemmat ja ylemmät toimihenkilöt, työntekijät sekä

¹¹⁷⁰ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 044 -- Teatterissa käyntikerrat viimeisen 12 kk aikana, 15 vuotta täyttäneet (1981,1991, 2002, 2009, 2017) %.

¹¹⁷¹ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 048 -- Oopperassa käyntikerrat viimeisen 12 kk aikana, 15 vuotta täyttäneet (1981, 1991, 2002, 2009, 2017) %.

¹¹⁷² StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 060 -- Taidenäyttelyssä tai taidemuseossa käyntikerrat viimeisen 12 kuukauden aikana, 15 vuotta täyttäneet (1981,1991, 2002, 2009, 2017) %.

¹¹⁷³ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 068 -- Elokuvien katsomisen useus, 15 vuotta täyttäneet (2017) %.

opiskelijat tai koululaiset. Keskiarvoa vähemmän liikuntaa kesäisin harrastavat eläkkeellä olevat, pitkäaikaissairaat, työttömät sekä omaa kotitaloutta hoitavat. Kun liikunnan harrastamista tarkastellaan sen sijaan talvella, 2–4 kertaa viikossa liikuntaa harrastaa keskimäärin 48 prosenttia väestöstä. Keskiarvon yläpuolella ovat ainoastaan yrittäjät sekä ylempät ja alemmat toimihenkilöt, kaikki muut sosioekonomiset ryhmät ovat hieman keskiarvon alapuolella. Joka kymmenes eläkeläinen, pitkäaikaissairas ja työtön ei harrasta talvisin lainkaan liikuntaa.¹¹⁷⁴

Yksittäisen liikuntalajin harrastamiseen keskeisesti vaikuttavia taustamuuttujia sosioekonomisen aseman lisäksi ovat ikä ja terveydentila, minkä vuoksi harrastettujen lajien tarkastelu ainoastaan sosioekonominen asema taustamuuttujana on ontuvaa. Esimerkiksi sauvakävelyn ja jääkiekon harrastajien väliset erot liittyvät ikään ja oletettuun terveydentilaan. Monissa maksullisissa harrastuksissa näkyy kuitenkin se, että niihin osallistuvat vähiten matalassa sosioekonomisessa asemassa olevat. Yksittäisinä esimerkkeinä voi mainita kuntosaliharjoittelun tai voimailulajit, joita harrastavat vähiten työntekijät, eläkeläiset tai pitkäaikaissairaat ja työttömät, ohjatun jumpan, jota harrastavat vähiten työntekijät ja työttömät sekä ratsastuksen, jota harrastavat vähiten tai eivät lainkaan työntekijät, eläkeläiset tai pitkäaikaissairaat ja työttömät. Alemmissa sosioekonomisissa asemassa suosittuja harrastuksia ovat erityisesti työttömillä kävely tai sauvakävely ja eläkeläisillä tai pitkäaikaissairailta maastohiihto. Esimerkiksi pyöräily sen sijaan on aikalailla yhtä yleistä riippumatta sosioekonomisesta asemasta.¹¹⁷⁵

On selvää, että syyt liikunnan harrastamiselle tai harrastamattomuudelle ovat moninaiset. Silti näyttää siltä, että paremmin toimeentulevat harrastavat enemmän liikuntaa kuin vähävaraisemmat ryhmät, joiden liikuntaharrastukset painottuvat tilastojen perusteella maksuttomiin tai edullisiin harrastuksiin. Tilastotietoa vahvistaa tutkimus, jonka mukaan sosioekonominen tausta aiheuttaa eroja liikunnan harrastamisessa. Hyvätuloiset liikkuvat muita enemmän, mutta toisaalta alemmissa ammattiasemissa olevat ja matalasti koulutetut henkilöt tekevät enemmän fyysistä aktiivisuutta vaativaa työtä. Vanhempien matala sosioekonominen asema on yhteydessä vähäisempään liikunnan harrastamiseen lapsena, ja lapsuuden sosioekonominen asema vaikuttaa edelleen liikkumisen eroihin aikuisilla.¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁴ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 222 -- Liikunnan ja urheilun harrastaminen talvella , 15 vuotta täyttäneet (1981, 1991, 2002, 2017) %; StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 220 -- Liikunnan ja urheilun harrastaminen kesällä , 15 vuotta täyttäneet (1981, 1991, 2002, 2017) %.

¹¹⁷⁵ StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 222 -- Liikunnan ja urheilun harrastaminen talvella , 15 vuotta täyttäneet (1981, 1991, 2002, 2017) %; StatFin / Vapaa-ajan osallistuminen / 220 -- Liikunnan ja urheilun harrastaminen kesällä , 15 vuotta täyttäneet (1981, 1991, 2002, 2017) %.

¹¹⁷⁶ Ks. <https://thl.fi/fi/web/hyvinvointi-ja-terveyserot/eriarvoisuus/elintavat/liikunta>.

Riippumatta itsensä kehittämisen muodosta näyttää siis siltä, että *heikommassa sosioekonomisessa asemassa olevat kehittävät itseään vähemmän ja hakeutuvat edullisempien vapaa-ajanviettopöytäpariin*. On oletettavaa, joskaan ei suoraviivaista, että sivistyksellisten ja sosiaalisten perusoikeuksien toteutumisen taso vaikuttaa edellä sanottuun. Kyse on monitahoisesta asiasta, kuten sosiaalisten etuuksien ja palveluiden riittävydestä sekä sivistys- ja kulttuuripalveluiden saatavuudesta ja saavutettavuudesta. Vähävaraisella ei itsestään selvästi ole taloudellisia resursseja vapaa-ajan osallistumiseen. Vaikuttaa selvältä, että todellisuus on ristiriidassa arvoulottuvuuden kanssa. Taloudellisten resurssien rinnalla kyse on yhtä lailla yksilön kokemuksista ja motivaatiosta sekä esimerkiksi osallisuuden kokemuksista, joihin aineisto ei ulotu. Näin ollen perustarpeiden tai hyvän elämän arvojen toteutumisesta ei voi tämän perusteella tehdä kovin pitkälle meneviä päätelmiä.

Vapaa-ajan osallistumista koskevat tilastot tuovat esiin materiaalsen itsensä kehittämisen monimuotoisuuden. Tilastojen perusteella on uumoiltavissa, että vähävaraisuus vaikuttaa heikentävästi itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin. Vapaa-ajan osallistumista koskeviin tilastoihin sisältyy samalla pulmia, joista yksi liittyy niiden nimeämiseen *vapaa-ajan* osallistumista koskeviksi tilastoiksi.¹¹⁷⁷ Taustalla oleva ajatus vaikuttaa olevan se, että yksilö käyttää aikaansa joko opiskeluiden tai töiden parissa, ja aika opiskelun tai työn yli jäävä aika määrittyy vapaa-ajaksi. Tämä juontaa juurensa 1800-luvulla alkaneen teollistumisen ja sitä seuranneen työelämän muutoksen kehityksestä, johon liittyi vapaa-ajan lisääntyminen. Aluksi vapaa-ajalla ei ollut itseisarvoa, vaan sen tarkoitus oli suoda työntekijöille lepoa ja palautumista työn tekemistä varten. Tämän vapaa-aikakäsityksen mukaan esimerkiksi työttömällä tai sairaalla ei ole vapaa-aikaa.¹¹⁷⁸ Tällöin lähestytään sosiaaliturvan yhteydessä esiin tuotua ajatusta yksilön arvottamisesta työllisyysstatuksen perusteella.¹¹⁷⁹ Sosiaaliturvan määrän lisäksi työllisyys arvottavana tekijänä ulottuu vapaa-ajan käsitteeseen ja vapaa-ajan toimintoihin. Kun ongelmallista ”vapaa-ajan” osallistumisen käsitettä tarkastellaan vähävaraisuuden näkökulmasta – erityisesti, kun köyhyys on suhteellista – vähävaraisella ei välttämättä ole mahdollisuutta mielekkääseen vapaa-aikaan tai vapaa-ajan osallistumiseen.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁷ Ylipäätään on helppoa yhtyä Merja Kallion toteamukseen: ”Tilastotkin ovat sosiaalisia konstruktioita, sillä ne ovat kunkin yhteiskunnan historiallisia yrityksiä tulkita, kuvata ja analysoida tietoja sosiaalisista ja muista oloista”. Kallio 2004, s. 51.

¹¹⁷⁸ Vaihtoehtoisesti voi väittää, että työelämän ulkopuolella olevilla on ainoastaan vapaa-aikaa.

¹¹⁷⁹ Tämä ilmenee todellisuusulottuvuuden lisäksi normiulottuvuudessa. Ks. 4.5.

¹¹⁸⁰ Ks. Kallio 2004, s. 52–53.

Vapaa-ajan käsitteen pulmallisuudesta ja siihen sisältyvistä menneen kaiuista huolimatta on havaittavissa, että vapaa-aikaa pidetään jatkuvasti tärkeämpänä. Yleistäen voi väittää, että työn merkitys vähenee samalla, kun vapaa-ajan merkitys kasvaa – ja näin kaikesta huolimatta vapaa-aika määrittyy edelleen suhteessa työhön. Toisaalta tämä tarkoittaa sitä, että identiteetti ei ole enää yhtä työsidonnainen kuin aiemmin. Elämän ja sen merkityksellisuuden arviointi tapahtuu enenevässä määrin yksityisestä elämäntilasta käsin.¹¹⁸¹ Vähitellen vapaa-aika on alkanut saada merkityksiä, joiden myötä se näyttäytyy muun muassa aikana, jolloin voi kehittää itseään, ajankäytöstä, työllisyydestä ja ylipäätään muusta elämästä riippumatta. Vapaa-aikaa pidetään itseisarvoisesti tärkeänä ja laadullisena elementtinä elämässä, ja erityisen arvokkaana vapaa-aikaa kuvaavana asiana nousevat esiin vapaus ja vapaaehtoisuus¹¹⁸². Vapaa-ajan käsite kiinnittyy siten nykyaikaiseen yhteiskuntaan ja jonkinlaiseen abstraktiin instituutioon. Sen avulla määritellään edelleen tietynlaista elämän järjestystä, samalla hyvän elämän normeja asettaen ja elämisen moraalia tuottaen.¹¹⁸³ Näin tulkittuna vapaa-aika ja sen sisältö lähentyy perustarpeita ja erityisesti hyvän elämän arvoa. Vaikka itsensä kehittämisen muodoista ei voi tilastojen perusteella tehdä juurikaan vaikkapa perustarpeiden täyttymistä koskevia päätelmiä, nykyaikainen ymmärrys vapaa-ajan käsitteestä näyttää kuitenkin kiinnittyvän itsensä kehittämisen arvoihin.

Lisäksi on huomautettava, että tilastot ovat ajastaan jäljessä, minkä merkitys korostuu erityisesti viruskriisin vuoksi. Tässä käytetty aineisto on vuodelta 2017, jolloin viruskriisi ei ollut vielä koetellut todellisuuslottuvuutta. Vuonna 2020 alkaneen viruskriisin seurauksena useimmat kodin ulkopuoliset harrastukset olivat muutaman vuoden ajan tuon tuosta tauolla, ja on arveltu, että sen seurauksena osa lopettaa harrastuksensa kokonaan. Tieteellistä tutkimusta, tilastoja ja raportteja viruskriisin seurauksista vapaa-ajan osallistumiseen on vasta vähän,¹¹⁸⁴ eikä etenäkään viruskriisistä johtuvista pitkäaikaisista seurauksista harrastustoimintaan tiedetä vielä paljoakaan.

¹¹⁸¹ On jopa uumoiltu, että ”Ehkä paljon puhuttu vapaa-ajan yhteiskunta ei olekaan vapaiden yksilöiden harrastusyhteiskunta, vaan jonkinlainen nurinkääntymisen, jossa omat yksityiselämän kiinnostukset ja siitä kumpuava identiteetti tulevat yhä keskeisemmäksi yksilöiden toiminnan määrittäjiksi, jossa myös työ yhä enemmän määräytyy yksityisyydestä käsin ja jossa elämää ei enää ehkä ajatellakaan työstä käsin, vaan yksityisyydestä, perheestä, harrastuksista, omasta identiteetistä käsin.” Ks. Liikkanen 2004.

¹¹⁸² Valinnan vapaus olemisen ja tekemisen suhteen, eli ”saa tehdä mitä haluaa”.

¹¹⁸³ Tästä näkökulmasta vapaa-ajan käsite asettuu oikeastaan moraalipolitiikan ja biovallan kontekstiin. Ks. Hyvinvointikatsaus 2004, Liikkanen 2004.

¹¹⁸⁴ Keskustelua on käyty erityisesti lasten ja nuorten harrastustoiminnan ympärillä. Silti esimerkiksi tuoreimman lasten ja nuorten vapaa-aikatutkimuksen aineisto on kerätty ennen viruskriisiaikaa, vaikka se onkin julkaistu viruskriisin aikana. Sen sijaan uutistietojen mukaan lasten ja nuorten harrastajamäärät ovat vähentyneet, kun kaikki eivät ole palanneet harrastuksensa pariin sulkutoimien jälkeen. Erään tutkimuksen mukaan kriisiaika on vähentänyt liikunnan harrastamista isolla osalla aikuisväestöä. Ks. esim. <https://yle.fi/uutiset/3-12263002>, Puustinen et al. 2021.

Viruskriisin vaikutuksista vapaa-ajan palveluiden ja tilojen käyttöön on sen sijaan tehty tutkimusta. Palveluista keskityttiin kirjastoihin, teattereihin, konsertteihin ja liikuntapalveluihin, ja tiloista erityisesti kaupungin¹¹⁸⁵ omistamien tilojen käyttö- ja suunnitteluratkaisuihin. Yksi tutkimustulos liittyy olennaisesti myös tässä tutkimuksessa esitettävään väitteeseen: *vapaa-ajan palvelut tuottavat enemmän kuin itse palvelun*. Ne lisäävät sosiaalista yhteenkuuluvuutta ja vuorovaikutusta, siis perustarpeisiin liittyvää osallisuuden kokemusta. Tutkimuksen mukaan vapaa-ajan palveluiden näkökulmasta viruskriisin merkittävimpiä kärsijöitä ovat lapset, nuoret, vanhukset, vähäoisaiset (mukaan lukien vähävaraiset), digisyrjäytyneet, tuettujen palveluiden käyttäjät sekä yksinäiset.¹¹⁸⁶ Nämä ovat usein päällekkäisiä matalan sosioekonomisen aseman ryhmien kanssa, jotka edellisen perusteella osallistuvat normaalistikin vähemmän vapaa-ajan toimintaan. Toisin sanoen kaikista heikoimmassa ja haavoittuvimmassa asemassa olevat, joiden oikeuksien toteutumiseen olisi kiinnitettävä erityistä huomiota, ovat kärsineet kaikista eniten.

Edellinen osoittaa, että arvoulottuvuuden arvot eivät välttämättä eivätkä ainakaan kokonaisvaltaisesti konkretisoidu todellisuusulottuvuudessa. Velvollisuus toteuttaa oikeudet ja institutionaalinen oikeudenmukaisuus eivät näytä tosiasiallistuvan. Samalla tiedetään, että yhteiskunnalliset kriisit lisäävät eriarvoisuutta.¹¹⁸⁷ Eriarvoisuus oli elimellinen osa itsensä kehittämistä jo ennen viruskriisiä, ja on oletettavaa, että kriisi syventää eriarvoisuutta nyt ja ehkä tulevaisuudessakin. Paremmassa taloudellisessa tilanteessa olevilla on viruskriisin aikanakin ollut mahdollista kehittää itseään esimerkiksi hankkimalla palveluita internetistä¹¹⁸⁸ tai panostamalla välineisiin, joilla itsensä kehittämistä voi toteuttaa omaehtoisesti¹¹⁸⁹. Niiden, joille palvelut ja tuotteet eivät ole taloudellisesti saatavilla, itsensä kehittämisen mahdollisuudet ovat voineet tyypistyä lähes olemattomiin.¹¹⁹⁰

Loppujen lopuksi on vain vähän sellaisia itsensä kehittämisen tapoja ja muotoja, joista ei koidu laisinkaan välittömiä eikä välillisiä kustannuksia. Kirjaston käyttäminen lukeutuu täysin maksuttomiin itsensä kehittämisen muotoihin, mikäli kirjastoon kulkemisesta tai aineistojen tilaamisesta ei aiheudu kustannuksia. Vaikka itsensä kehittämisen tapa tai muoto sinänsä olisi maksuton, palvelun äärelle liikkumisen lisäksi

¹¹⁸⁵ Tutkimuksen rahoittivat ns. kuutoskaupungit eli Helsinki, Espoo, Vantaa, Turku, Tampere ja Oulu.

¹¹⁸⁶ Ks. Puustinen et al. 2021.

¹¹⁸⁷ Esimerkiksi viruskriisi on näkynyt köyhyyden kehityksessä, ks. 5.2.2.

¹¹⁸⁸ Esimerkiksi kirjat ja äänikirjat sekä erilaiset liikuntapalvelut.

¹¹⁸⁹ Esimerkiksi liikunnan ja musiikin harrastamiseen tarkoitetut välineet.

¹¹⁹⁰ Erityisesti silloin, kun kirjastotkin ovat olleet suljettuina, itsensä kehittämisen ydin on jäänyt toteutumatta. Ks. Järvinen 2020.

tarvittavat välineet voivat olla maksullisia. Tällöin normiulottuvuuteen tukeutuen kyseeseen voi tulla täydentävä toimeentulotuki, mutta sitä ei sen viimesijaisen ja harkinnanvaraisen luonteen vuoksi voi pitää tarkoituksenmukaisena keinona turvata pitkäaikaisesti itsensäkehittämisoikeutta. Normiulottuvuus ei kuitenkaan tarjoa muita instrumentteja itsensäkehittämisoikeuden toteuttamiseksi, vaan muut keinot asettuvat todellisuusulottuvuuteen.

5.3.3 Itsensä kehittämisen palvelut eri sektoreilla

Itsensä kehittämisen palveluita¹¹⁹¹ tuotetaan niin julkisella, kaupallisella kuin kolmannella sektorilla. Eri sektoreiden rooli palveluiden tuottamisessa on vaihdellut eri aikoina, ja roolien painotuksia voi jäsentää esimerkiksi elinikäisen oppimisen näkökulmasta¹¹⁹². Kjell Rubensonin elinikäisen oppimisen pohjoismainen malli kuvaa elinikäinen oppimisen muotoutumista pohjoismaisissa hyvinvointivaltioissa. Mallin perustavanlaatuisen ajatus on pyrkimys yhdenvertaisuuteen, jota varten on kehitetty institutionaaliset puitteet – Suomessa vapaa sivistystyö on yksi esimerkki tästä. Taustalla on ajatus siitä, että markkinat eivät onnistu tuottamaan elinikäisen oppimisen mahdollisuuksia kaikille, jolloin julkinen valta ottaa siitä vastuuta. Kansainvälisesti tarkasteltuna elinikäisen oppimisen ensimmäisessä vaiheessa (1970–1985) painottui kansalaisyhteiskunnan eli kolmannen sektorin merkitys, ja toisessa vaiheessa puolestaan (1985–2000) suosittiin markkinoita. Kolmannessa vaiheessa (2000–) markkinoilla on yhä merkittävä rooli, mutta toiseen vaiheeseen verrattuna tilannetta tasa-painottavat yksilön oikeudet ja julkisen vallan velvollisuudet, joiden merkitys on korostunut. Samalla on pidettävä mielessä, että institutionaaliset muutokset eivät ole toisistaan riippumattomia, vaan päinvastoin.¹¹⁹³

¹¹⁹¹ Tässä luvussa keskiössä ovat eri sektoreiden tuottamat itsensä kehittämisen palvelut, vaikka on selvää, että on myös muita itsensä kehittämistä mahdollistavia asioita, kuten erilaisia välineitä. Ne liittyvät suoraan itsensä kehittämiseen, minkä lisäksi on vielä välillisesti itsensä kehittämistä mahdollistavat seikat, kuten kulkuyhteydet, joita ei käsitellä tässä, vaan huomio on yhdenmukaisuuden vuoksi palveluissa. Lisäksi itsensä kehittäminen voi tapahtua myös omaehtoisesti ja itseohjautuvasti niin yksilö- kuin yhteisötasolla.

¹¹⁹² Elinikäisyys liittyy elimellisellä tavalla itsensä kehittämiseen. Kirjastot ovat perinteisesti turvanneet elinikäistä itsensä kehittämistä, ja sittemmin se on sanallistettu muuallakin itsensäkehittämisoikeutta toteuttavassa lainsäädännössä. Lisäksi elinikäisyys sisältyy itsensäkehittämisperiaatteeseen. Ks. esim. luvut 2.3.3, 3.3.1, 4.4.1 ja 4.4.2.

¹¹⁹³ Ks. Rubenson 2006.

Elinikäiseen oppimiseen liittyvän diskurssin suunnan vakiintumiseen¹¹⁹⁴ sisältyy laajempi, individualismia painottavan ajattelutavan muutos. Yksilöllisyys puolestaan palautuu henkilökohtaisiin itsensä kehittämisen resursseihin, jotka voivat olla niin taloudellisia, sosiaalisia kuin yksilön henkilökohtaisiin ominaisuuksiin liittyviä. Individualistinen ajattelu sopii yhteen markkinataloudellisen ajattelun kanssa, mikä taas johtaa siihen, että elinikäinen oppiminen nähdään enenevässä määrin kaupallisuuden tilassa tapahtuvana, jolloin julkisen vallan turvaamisvelvollisuus ei korostu mutta toisaalta ei myöskään poistu.¹¹⁹⁵

Historiallis-yhteiskunnalliseen kehitykseen peilattuna kolmanteen elinikäisen oppimisen vaiheeseen on tultu teollistumisen ja kaupungistumisen tuloksena, joista seuranneen talouden kehityksen myötä yksityiset toimijat alkoivat tuottaa palveluita ja toisaalta erilaiset kansanliikkeet tarjosivat niin ikään vapaa-ajan toimintaa. Näiden rinnalla kehittyivät vähitellen myös julkisen sektorin tarjoamat palvelut. Eri sektoreiden toimintaa on leimannut se, että tietyt palvelut kohdistetaan tietyille ryhmälle, jota määrittävät sosioekonomiset seikat.¹¹⁹⁶ Samalla syntyy kysymys siitä, miten itsensä kehittämisoikeus ja velvollisuus turvata sen toteutuminen näyttäytyvät eri sektoreilla. Aiemmin on todettu, että esimerkiksi oikeudellisen kulttuurisen moninaisuuden käsitteen yhteydet politiikkaan ja arvoihin ovat hämärän peitossa.¹¹⁹⁷

Niin julkisella, kaupallisella kuin kolmannella sektorilla on omat määritelmät, tehtävät ja ominaispiirteet. Tutkimuksen edeltävissä osissa on käsitelty kattavasti julkista sektoria, joka on turvaamisvelvollisuuden vuoksi itsestään selvimmin yhteydessä itsensä kehittämisoikeuteen. Julkisen sektorin tuottamille itsensä kehittämisen palveluille on tyypillistä ensiksi se, että velvollisuudesta niiden järjestämiseen säädetään lailla. Toiseksi tyypillistä on se, että niiltä osin, kun järjestämisvelvollisuus ei ole lakiin perustuva, päätökset palveluiden järjestämisen laajuudesta ja tasosta ovat poliittisia. Julkinen sektori voi taloudellisesti tukea kaupallista ja kolmatta sektoria valtionapuna, verohelpotuksin tai eri sektoreiden välisenä yhteistyönä.

Kaupallisen sektorin tuottamien itsensä kehittämisen palveluiden perusta on sen sijaan markkinataloudessa. Julkinen valta asettaa markkinatalouden toiminnalle raamit, mutta kaupallisen sektorin toiminnan lähtökohdat ja periaatteet ovat silti erilaiset

¹¹⁹⁴ Elinikäinen oppiminen (lifelong learning) vakiintui peruskäsitteeksi 1990-luvulla, ja sen rinnalle tuotiin oppimisen merkitystä kaikissa elämän vaiheissa korostava elämänlaajuinen oppimisen (lifewide learning) käsite.

¹¹⁹⁵ Ks. Tuomisto 2012, s. 420–421, 424.

¹¹⁹⁶ Päätelmään tultiin historiaa käsittelevässä luvussa, jossa todettiin sivistyksen eriytyneisyys säätyläisten ja rahvaiden kesken. Myös työväenkulttuuri on hyvä esimerkki sosioekonomisen taustan vaikutuksesta itsensä kehittämisen saralla. Ks. 2.3.4.

¹¹⁹⁷ Ks. Romainville 2016.

julkiseen valtaan verrattuna. Kaupallisen sektorin toimijoilla on vapaus valita, mitä palveluita he tuottavat ja mihin hintaan, kysynnän ja tarjonnan ehdoilla.¹¹⁹⁸ Kaupallisen sektorin tavoite ei ole toteuttaa mahdollisuuksia elinikäiseen itsensä kehittämiseen yhdenvertaisesti kaikille.¹¹⁹⁹ Kaupallisten palveluntarjoajien kohderyhmä muodostuu muun muassa sen perusteella, kenellä on taloudellisesti mahdollista käyttää palvelua. Kaupallisen sektorin palveluiden tarkoitus on paitsi tyydyttää yksilöiden tarpeita, myös tuottaa voittoa, jolloin johdonmukaisesti asiakaskuntaa voidaan valikoida hinnoittelulla rajummin verrattuna julkiseen sektoriin.¹²⁰⁰ Pareto-optimaalisen markkinaratkaisun mukaan talouden voimavarat kohdentuvat tehokkaasti täydellisen kilpailun markkinoilla. Kenenkään hyvinvointia ei voi parantaa heikentämättä samalla ainakin yhden toisen henkilön hyvinvointia, mutta markkinat eivät välitä hyvinvoinnin oikeudenmukaisesta jakautumisesta. Tasoitusta toteutetaan normiulottuvuudessa asetettavilla verotus- ja tulonsiirtojärjestelmillä, mutta nekään eivät poista täysin eriarvoisuutta.¹²⁰¹ Eriarvoinen saavutettavuus on siis kaupallisen sektorin tuottamiin itsensä kehittämisen palveluihin sisältyvä ominaisuus.

Kulttuuripoliittisesta näkökulmasta kaupallisen sektorin vaikutusvalta itsensä kehittämisen palveluissa on linjassa vallalla olevan uusliberalistisen kulttuuripolitiikan linjan kanssa. Siinä missä aiemmin kulttuuripoliittinen kehitys on ollut lähinnä kansallista, uusliberalistisen linjan myötä kulttuuripolitiikka on avautunut kansainväliseen¹²⁰² suuntaan. Nimensä mukaisesti yksi uusliberalistisen linjan keskeisistä piirteistä on kulttuurin markkinoistaminen tai markkinoistuminen. Uusliberalistiselle linjalle on tyypillistä ajatus siitä, että yhteiskunnan tuottavuus on luotava yksilöiden yritteliäisyydellä. Kulttuuri näyttäytyy tällöin välineenä, jolla voidaan tuottaa talouskasvua: kulttuuria voidaan hyödyntää esimerkiksi imagon ja brändin rakentamisessa. Kulutusideologia korostaa markkinoiden tarjontaa julkisen tarjonnan ohella.¹²⁰³

¹¹⁹⁸ Toiminnalle luodaan tila perustuslaissa, jossa säädetään oikeudesta hankkia toimeentulo valitsemallaan työllä, ammatilla tai elinkeinolla (PL 18.1 §). Perusoikeutta täsmennetään esimerkiksi elinkeinon harjoittamisen oikeudesta annetulla lailla (122/1919).

¹¹⁹⁹ Ks. Rubenson 2006.

¹²⁰⁰ Ks. Harisalo, Aarrevaara, Stenvall & Virtanen 2007, s. 155–158.

¹²⁰¹ Ks. Tuomala 2019.

¹²⁰² Kansainvälistymisellä tarkoitetaan niin markkinoiden avautumista, maahan- ja maastamuuttoa kuin EU-jäsenyyttä ja sen mukanaan tuomia sopimuksia ja ohjelmia, jotka ovat leimanneet kotimaista kulttuuripolitiikkaa.

¹²⁰³ Kehitys on näkynyt myös kielen ja käsitteiden muutoksessa, joka on johtanut hallinnon ja talouden kielen dominoivaan asemaan. Toisaalta vielä 1990-luvulla arveltiin, että tämä ei poista sitoutumista sellaiseen sivistyksen ja yhtenäiskulttuurin perinteeseen, jossa kulttuuri on arvo sinänsä. Toisaalta käyttämämme kieli muovaa jatkuvasti käsitystämme todellisuudesta. Ks. Kangas 1999, s. 167–176, Kangas & Pirnes 2015, s. 28–29.

Sinänsä kyse on samasta asiasta kuin nationalistisen linjan aikaan, jolloin kulttuuri oli nimenomaisesti väline toivotun kaltaisen sivistyksen ja kansalaisuuden tuottamiseen, ei arvo sinänsä. Siinä missä hyvinvointi-ideologiassa yksilön ajateltiin kulkevan kohti kollektiivisuutta, uusliberalistisen linjan aikana yksilön rooli on muuttunut riippumattomaan, yksilöllistyvään ja autonomiseen suuntaan. Todellisuusulottuvuudessa ei valitse yksimielisyyttä siitä, että valtion tulisi tarjota kansalaisille kattavat hyvinvointipalvelut ja toimentulo, vaikka asia normiulottuvuudessa vaikuttaakin varsin yksiselitteiseltä. Toimeentulon suhteen ja seurauksena toisilla on enemmän vapautta, valtaa ja valinnanmahdollisuuksia kuin toisilla.¹²⁰⁴

Negaation kautta määriteltynä se, mikä ei ole julkisen vallan aluetta eikä kaupallisen sektorin aluetta, on kolmannen sektorin aluetta. Kolmannen sektorin toimijoita ovat tällöin erilaiset ei-kaupalliset organisaatiot, ennen kaikkea yhdistykset¹²⁰⁵ ja säätiöt, joilla on keskeinen rooli itsensä kehittämisen palveluiden tuottamisessa.¹²⁰⁶ Kolmannen sektorin toiminta itsensäkehittämisoikeuden toteuttajana on kuitenkin hajainainen, ja sitä on tutkittu oikeudellisesti vain vähän.¹²⁰⁷ Ajanviete-, urheilutoiminta- ja harrastusyhdistykset perustetaan ”aatteellisen tarkoituksen yhteistä toteuttamista varten” (yhdistyslaki 503/1989 1.1 §). Aatteellisuuden aste voi vaihdella, mutta yleisesti ottaen tavoitteena on jonkin rajatun ryhmän toiminnan ja edun edistäminen.¹²⁰⁸ Toisin kuin yhdistyksen, säätiön tarkoitus ei ole aatteellinen. Säätiöllä on oltava hyödyllinen tarkoitus, ja se tukee tai harjoittaa tarkoitusta edistävää toimintaa, eikä sen tarkoituksena ei voi olla liiketoiminnan harjoittaminen eikä taloudellisen edun tuottaminen (säätiölaki 487/2015 2.1 §). Kolmannen sektorin toimintaa kuvaakin pyrkimys tuottaa tavalla tai toisella jotakin yhteiseksi hyväksi määrittyvää. Toiminta perustuu niin palkka- kuin vapaaehtoistyöhön, eikä sillä tavoitella voittoa. Kolmatta sektoria kuvaavina piirteinä on pidetty myös yhteisöllisyyttä, yksilöllistä valinnanvapautta ja vapaaehtoisuutta.¹²⁰⁹ Yhdistysten ja säätiöiden toiminnan arvoperusta on

¹²⁰⁴ Kangas 1999, s. 165–167, Kangas & Pirnes 2015, s. 27–28, Saukkonen & Ruusuvirta 2009, s. 18–19.

¹²⁰⁵ Kun itsensä kehittäminen tapahtuu osana jonkin yhdistyksen toimintaa, ollaan samalla perustuslain 13.2 §:n turvaaman yhdistymisvapauden alueella, ja itsensä kehittämistä turvaava perusoikeuskokonaisuus laajenee näin edelleen.

¹²⁰⁶ Lisäksi kolmannelle sektorille tuotetaan sosiaali- ja terveystaloudellisia palveluita, joiden on kuvattu täydentävän hyvinvointipalveluita. Ks. Myllymäki 2003.

¹²⁰⁷ Vapaata sivistystyötä on tutkittu osana koulutusmuotojen kokonaisuutta sekä historiallisesti yhdenvertaisuusnäkökulmasta. Ks. Mäkelä 2014, 2015.

¹²⁰⁸ Aatteellisuutta ei ole täsmällisemmin määritelty. Aatteellinen tarkoitus ei saa olla lakien tai hyvien tapojen vastainen, eikä laki koske taloudellisia yhdistyksiä. Yhdistyksen tarkoitus on siis oltava muu kuin voiton tai muun välittömän taloudellisen edun hankkiminen. Ks. HE 64/1988 vp, s. 22–23.

¹²⁰⁹ Ks. Knuutila 2004, s. 7–10.

siten lähtökohtaisesti enemmän sopusoinnussa itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuuden kanssa verrattuna kaupalliseen sektoriin.

Kaupallisen ja kolmannen sektorin kohdalla syntyy kysymys siitä, miltä itsensäkehittämisoikeuden toteuttamisvelvollisuus niissä näyttäytyy. Julkisella vallalla on kiistatta merkittävä rooli siinä, mihin suuntaan materiaallinen itsensä kehittäminen kehityy. Julkinen valta voi tukea itsensä kehittämistä esimerkiksi luomalla rakenteellisia edellytyksiä ja varmistamalla toimintatapojen yhtenäisyyttä.¹²¹⁰ Sen sijaan kaupallista sektoria ja kolmatta sektoria perusoikeuksien turvaamisvelvollisuus ei sido normiulottuvuuden näkökulmasta vastaavalla tavalla. Samanaikaisesti ne ovat kuitenkin erittäin merkittävässä roolissa itsensä kehittämiseen liittyvien palveluiden tuottajina ja tarjoajina.

Perinteisen ja tiukankin lainopin harjoittajan näkemyksen mukaan ainoastaan julkisella vallalla on velvollisuus toteuttaa perusoikeuksia. Julkiseen valtaan kytkeytyvästä lähestymistavasta seuraa se, että yksityisen käyttämä valta jää valtiosääntöoikeudellisen kontrollin ulottumattomiin.¹²¹¹ Oikeuden kolmiulotteisessa tarkastelussa tämä ei ole tavoiteltavaa – käytetäänhän kaikilla sektoreilla valtaa, jolla on vaikutuksia yksilöiden perusoikeuksiin. Lisäksi on huomioitava perusoikeuksien funktio turvata heikommassa asemassa olevien oikeuksia. Tällöin on itse asiassa johdonmukaista, että vastuu jakautuu niille, joilla on kyseisessä asiassa valtaa. Vastuun voi nähdä myös sen seikan kääntöpuolena, että kuka tahansa voi loukata yksilön perusoikeuksia.¹²¹² Oikeusrealistiset lähtökohdat oikeuttavat tulkinnan siitä, että pyrkimyksenä ei pidä olla ainoastaan pidättäytyä loukkaamasta perusoikeuksia, vaan toimia niiden edistämiseksi. On helppo yhtyä Pekka Länsinevan näkemykseen siitä, että suomalainen valtiosääntöinen järjestelmä mahdollistaa verrattain hyvin yksityiseen vallankäytön jäsentämisen konstitutionaalisesti.¹²¹³ Tämä juontuu kaikista vahvimmin perusoikeusuudistusta koskevasta hallituksen esityksestä, jossa perusoikeuksien merkitys ulotetaan koskemaan myös yksityisten välisiä suhteita.

Kun perusoikeudet ilmaisevat yhteiskunnan yleisesti hyväksytyjä perusarvoja, ei voida pitää riittävänä, että niiden vaikutus koskee vain yksilön ja

¹²¹⁰ Ks. Rubenson 2006.

¹²¹¹ Yksityistä vallankäyttöä on tarkasteltu oikeustieteessä, mutta ei itsensäkehittämisoikeuden saralla. Kotimaisessa oikeustutkimuksessa keskustelun voi nähdä käynnistyneen vuosituhannen alussa Thomas Wilhelmssonin teoksen *Senmodern ansvarsrätt* ja Pekka Länsinevan teoksen *Perusoikeudet ja varallisuussuhteet* myötä.

¹²¹² Ks. Länsineva 2006, s. 1177–1181.

¹²¹³ Samalla hän korostaa oikeudellisten kysymysten ennakkoluulotonta analysointia eri tulokulmista. Ks. Länsineva 2006, s. 1183.

valtion välisiä suhteita, vaan perusoikeuksien vaikutuksen tulee säteillä koko yhteiskuntaan.¹²¹⁴

Perusoikeudet eivät ole ainoastaan normiolottuvuuden lakeihin kirjattuja normeja, vaan niillä on yhteys arvoulottuvuuteen. Normi- ja arvoulottuvuus ovat vuorovaikutuksessa, ja tämän tulisi heijastua ”koko yhteiskuntaan”, siis todellisuusolottuvuuteen. Toisaalta hallituksen esityksessä todetaan myös, että yksityisten välisissä suhteissa perusoikeuksien turvaamisvelvollisuus kohdistuu ”lähinnä lainsäätäjään, jonka tehtävänä on täsmentää yleisellä tasolla ilmaistua perusoikeutta niin, että sen vaikutus ulottuu myös yksityisiin suhteisiin”.¹²¹⁵ Normiolottuvuutta koskevan luvun perusteella tiedetään, että lainsäätäjä ei ole täsmentänyt itsensäkehittämisoikeutta kovinkaan seikkaperäisesti. Toisaalta lainsäätäjän toiminta ei poista perusajatusta siitä, että perusoikeuksien toteutuminen ja vaikutukset ovat läsnä kaikissa, niin vertikaalisissa kuin horisontaalisissa, suhteissa.¹²¹⁶

Länsineva huomauttaa, että perustuslain tekstiä sananmuodonmukaisesti tulkittaessa mikään ei viittaa siihen, että perusoikeuksien toteuttamisvelvollisuus koskisi *vain* julkista valtaa.¹²¹⁷ Yhteiskunnallis-oikeudellisessa kehyksessä julkinen valta ja sen käyttö alati elävät ja suhteellistuvat.¹²¹⁸ Länsinevan keskeinen väite on, että perustus-oikeusjärjestelmäämme sisältyy jonkinlainen aihio siitä, että perusoikeudet rajoittavat yksityistä vallankäyttöä.¹²¹⁹ Hänen argumentaatioketjunsä on johdonmukainen, ja sitä voi oikeastaan jatkaa vielä edemmäs väittämällä, että *perusoikeuksilla on yksityistä vallankäyttöä ohjaava ulottuvuus*. Ohjaavuus voi tilanteen mukaan ilmentyä rajoittamisena, edistämisenä tai turvaamisena. Kuten vertikaalisuhteissa, myös horisontaalisuhteissa pyrkimyksenä on, arvoulottuvuuden oikeudenmukaisuuteen nojautuen, turvata

¹²¹⁴ Tämä omaksuttiin osaksi perustuslakivaliokunnan tulkinta käytäntöä perusoikeusuudistuksen jälkeen. Ks. esim. PeVL 23/1997 vp, myös PeVL 7/2005 vp, HE 309/1993 vp, s. 29.

¹²¹⁵ HE 309/1993 vp, s. 75.

¹²¹⁶ Ajatus yksilön mahdollisuudesta vedota suoraan perusoikeuksiinsa on kulkeutunut suomalaisen perusoikeusjärjestelmään Euroopan ihmisoikeussopimuksesta, joka puolestaan pohjautuu saksalaisen valtiosääntöoikeuden Drittwirkung-oppiin (third party effect). Vertikaalisissa suhteissa vaikutus ilmenee julkisen vallan ja yksilön välisessä suhteessa, kun taas horisontaalinen suhde on yksilöiden välillä. Näistä ensimmäinen ilmenee välittömästi ja jälkimmäinen joko välittömästi tai välillisesti. Ks. Engle 2009.

¹²¹⁷ Vaikka esimerkiksi itsensäkehittämisoikeus asetetaan julkisen vallan turvattavaksi, yhdenvertaisuusperusoikeudessa vastaavaa säännöstä ei ole. Lisäksi Länsineva alleviivaa sitä, että myöskään TSS-oikeuksien ei pidä ajatella rajoittuvan vain vertikaalisuhteisiin. Ks. Länsineva 2006, s. 1186.

¹²¹⁸ Esimerkiksi sellaiset hallinnon trendit, kuten deregulaatio ja soft law, eivät suoraan heijastu perustuslaista tai perustuslakiin. Viime vuosilta esimerkkejä suhteellisuutta kuvaavista ilmiöistä taas esimerkkejä ovat yksityinen pysäköinninvalvonta ja kunnassa työskentelevät ei-virkasuhteiset lääkärin (nk. keikalääkärit) julkisen vallan käyttäjinä erityisesti mielenterveysasioissa. Ks. Koivisto 2014.

¹²¹⁹ Länsineva 2006.

heikommassa asemassa olevien oikeuksien toteutumista. Tarkoitus on tehdä näkyväksi perusoikeuksien ulottuminen sinne, missä niitä ei itsestään selvästi paikanneta – ei siis laajentaa niiden ulottuvuutta. Lähtökohtana on näin ollen pidettävä sitä, että *kaikilla sektoreilla on jonkinlainen velvollisuus edistää perusoikeuksien toteutumista*. Tämä ta-saa eriarvoisuutta ja mahdollistaa elinikäisyyden itsensä kehittämisessä.

5.3.4 Keinoja palveluiden taloudelliseen saavutettavuuteen

Kun materiaaliseen itsensä kehittämiseen ja itsensä kehittämisen palveluihin sisältyy sosioekonomiseen asemaan liittyvää eriarvoisuutta, on kiinnitettävä huomiota itsensä kehittämisen palveluiden taloudelliseen saavutettavuuteen. Tällöin kiinnostus on todellisuusulottuvuuden keinoissa, joilla vähävaraisten itsensä kehittämisen mahdollisuuksia pyritään tukemaan. Tässä luvussa arvioidaan muutamaa yleisesti käytössä olevaa keinoa itsensäkehittämisoikeuden toteutumiseksi. Normiulottuvuudessa säädetään ainoastaan itsensäkehittämisoikeudesta ja siihen liittyen yhtäläisyydestä ja varattomuuden esteiden poistamisesta, mutta ei keinoista niiden toteuttamiseksi. Tosiasialliset keinot muotoutuvat todellisuusulottuvuudessa, joskin niiden olemassaolo voi olla irrallinen normiulottuvuudesta. Toisin sanoen keinoja ei ole luotu välttämättä itsensäkehittämisoikeudesta käsin.

Ehkä tunnetuin ja tyypillisin keino edistää yhdenvertaisuutta itsensä kehittämisen palveluissa ovat alennetut maksuluokat, joita on käytössä kaikilla sektoreilla. Alennetut maksuluokat kohdistetaan jollekin vähävaraiseksi oletetulle ryhmälle, joka saa palvelun alennettuna suhteessa normaalihintaan. Alennetut maksuluokat ovat todellisuusulottuvuuteen vakiintunut käytäntö, eikä niistä säädetä suoraan normiulottuvuudessa. Mikään ei siis velvoita nimenomaisesti alennettujen maksuluokkien käyttämiseen, vaan keino vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden turvaamiseen voi olla mikä hyvänsä muukin. Perusoikeusmyönteisesti tulkiten voi kuitenkin väittää, että perustuslain 16.2 §:stä voi johtaa kunnalle velvollisuuden käyttää esimerkiksi kulttuuripalveluissa alennettuja maksuluokkia yhdenvertaisuuden toteuttamiseksi. Alennetut maksuluokat voivat kohdistua taloudellisesti heikommassa asemassa oleviin, kuten opiskelijoihin, eläkeläisiin ja työttömiin.¹²²⁰ Yhtä lailla voidaan päättää vaikkapa palveluiden täydestä maksuttomuudesta tietyille käyttäjäryhmille tai jonkinlaisesta kulttuurisetelijärjestelmästä.

Tavanomaisesti alennettuja maksuluokkia on tarjolla esimerkiksi lapsille, opiskelijoille, varusmiehille, työttömille ja eläkeläisille, toisinaan myös sairaille, vammaisille

¹²²⁰ Ks. Lavapuro, Ojanen, Rautiainen & Valtonen 2016, s. 87.

tai vanhempainvapaalla oleville. Edellä on tullut esiin, että kulttuuritilaisuuksiin osallistuminen on vähäisintä eläkeläisillä, pitkäaikaissairailta, työttömillä ja työntekijöillä. Syytä osallistumattomuuteen voi olla monia, alkaen yksilön omista kiinnostuksenkohteista. Yhtenä keskeisenä tekijänä on tärkeää huomioida taloudelliset resurssit, sillä ne ovat osallistumisen tosiasiallinen mahdollistaja. Vähiten osallistuvia näyttää yhdistävän se, että he elävät sosiaalisten etuuskien varassa, lukuun ottamatta työntekijöitä. Tilastojen perusteella ei kuitenkaan voi päätellä sitä, missä määrin työntekijöiden osallistumattomuuteen vaikuttaa taloudellisten resurssien puute. Myös työssäkäyvä voi olla köyhä, joko määrällisten mittareiden mukaan tai oman kokemuksensa perusteella. Alennettujen maksuluokkien ulkopuolelle jäävät tyypillisesti esimerkiksi työssäkäyvät vähävaraiset, velkaantuneet ja vähävaraiset yksinhuoltajat. Alennetun maksuluokan määrittäminen ryhmän mukaan peittää siten yksilölliset ominaisuudet ja tilanteet.

Kun hyväksytään se, että perusoikeuksilla on ohjaava vaikutus yksityisiin toimiin, voidaan väittää edelleen, että myös kaupallisella ja kolmannella sektorilla on jonkinlainen velvollisuus vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden tukemiseen esimerkiksi alennettujen maksuluokkien muodossa, vaikka suoraa oikeudellista velvoitetta tähän ei ole.¹²²¹ Siitä huolimatta sekä kaupallisella että kolmannella sektorilla toimijat voivat toteuttaa asiakasvalintaa valitsemallaan tavalla. Toisaalta alennetut maksuluokat eivät sellaisenaan turvaa mitään, sillä ne voivat ensinnäkin olla keskenään varsin erisuuruisia ja toiseksi ne voivat kohdistua eri ryhmiin eri tavoin. Alennus voi olla vähäinen ja sellaisenaan lähinnä muodollinen osoitus vähävaraisten ryhmien huomioimisesta, jolloin sen tosiasiallinen vaikutus vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden tukemisessa jää vaatimattomaksi. Se, mitä ryhmiä alennetun maksuluokan piirissä on, jää täysin toiminnanharjoittajan päätettäväksi. Näin palataan oikeastaan sosiaaliturvan äärelle. Jos ajatellaan, että monet vähävaraiset ovat sosiaaliturvan varassa eläviä, palataan sosiaaliturvan tasoa koskeviin kysymyksiin.

Alennettuihin maksuluokkiin liittyvät pulmat ja puutteet koskettavat kaupallisen ja kolmannen sektorin lisäksi myös julkista sektoria. Näin julkinen sektori tulee itse asiassa melko lähelle kaupallista ja kolmatta sektoria mahdollisuudellaan hyödyntää asiakasvalikointia palveluiden hinnoitteluissa. Koska oikeudellisesti ei ole määriteltä minkäänlaista yleistä tasoa sille, minkä palveluiden taloudellista saavutettavuutta on tuettava, kenelle ja millä tavalla, edellisissä on myös kuntakohtaisia eroja, jotka

¹²²¹ Samalla on myös todettava, että voi olla ontuvaa tarkastella kaupallista ja kolmatta sektoria samassa yhteydessä, sillä niiden ominaispiirteet ja toimintaperiaatteet ovat keskenään erilaiset. Tässä yhteydessä erojen alleviivaamista tärkeämpää on havaita perusoikeuksien ulottuminen myös muualle kuin julkisen vallan ja yksilön välille.

voivat tuottaa alueellista eriarvoisuutta. Lisäksi on edelleen tarpeen tuoda esiin sosiaaliturvan riittämättömyys, sillä alennetuilla maksuluokilla ei ole lainkaan merkitystä tilanteessa, jossa yksilön käytettävissä olevat varat eivät riitä esimerkiksi minimibudjetin mukaiseen vähimmäiskulutukseen. Vaikka alennetut maksuluokat sinänsä turvaavat osaltaan vähävaraisten itsensäkehittämisoikeutta, ne eivät itsestään selvästi ole yhtäläisiä tai mahdollista yhdenvertaista itsensä kehittämistä.

Yksittäisenä esimerkkinä kansalaisopistoilla on huomattavan paljon erilaisia tukijärjestelmiä vähävaraisten.¹²²² Kansalaisopistot asemoituvat joko julkiselle tai kolmannelle sektorille, sillä ne ovat kunnan, kuntayhtymän, rekisteröidyn yhteisön tai säätiön ylläpitämiä oppilaitoksia (sivistystyölaki 4.1 §). Valtionosuudet ovat keskeisiä vapaan sivistystyön rahoituksen lähteitä (sivistystyölaki 4 luku).¹²²³ Toisin sanoen julkinen sektori rahoittaa kansalaisopistojen toimintaa, ylläpitäjät eli kansalaisopistot päättävät varojen käyttämisestä ja kummatkin edellä mainituista näkyvät lopulta siinä, millaiset palvelun kustannukset ovat käyttäjille.¹²²⁴

Vapaan sivistystyön laitosten on ylläpidettävä järjestelmiä, jotka mahdollistavat itsensä kehittämisen yhdenvertaisesti kaikille. Näistä järjestelmistä ei kuitenkaan säädetä sivistystyölaissa, jolloin käytännöt muodostuvat opistokohtaisesti todellisuusulottuvuudessa. Tukijärjestelmät tarkoittavat käytännössä opintoseteleitä,¹²²⁵ joiden ansiosta voidaan tarjota alennettuja maksuluokkia tai jopa täyttä maksuttomuutta. Kansalaisopistojen ylläpitäjät voivat hakea opintoseteliavustusta opetushallitukselta. Opintoseteliavustus kohdistuu suoraan kansalaisopistojen käyttäjiin, sillä se on tarkoitettu korvaamaan kansalaisopiston palveluista aikuisilta perittäviä maksuja. Opintoseteliavustuksen avulla kansalaisopisto voi joko alentaa maksuja tai jättää ne kokonaan perimättä ryhmiltä, joiden itsensä kehittämistä kansalaisopiston ylläpitäjä haluaa

¹²²² Tässä keskitytään vapaan sivistystyön laitoksista kansalaisopistoihin, normiulottuvuutta koskevassa luvussa tehtyä valintaa seuraten. Kansalaisopistot ovat yksi vakiintuneimmista itsensä kehittämisen palveluita tarjoavista instituutioista, joilla on pitkä historia. Kansalaisopistotoiminnan ytimessä on pyrkimys sivistykseen, yhdenvertaisuuteen ja osallisuuteen.

¹²²³ Kuten normiulottuvuutta käsittelevässä luvussa tuli esiin, sivistystyölaki painottuu vapaan sivistystyön laitosten rahoitusjärjestelmistä säätämiseen. Ks. luku 4.4.2.

¹²²⁴ Voidaan myös ajatella, että kun julkinen valta rahoittaa toimintaa, sitä kautta syntyy välillisesti samankaltainen velvollisuus turvata sivistykselliset oikeudet kaikille käyttäjäryhmille yhtäläisesti, samalla tavalla kuin jos julkinen valta toimisi pelkän rahoittamisen sijaan toiminaan järjestäjänä.

¹²²⁵ Ks. Mäkelä 2014, s. 423.

tukea. Tuettavia ryhmiä voivat olla maahanmuuttajat¹²²⁶, työttömät¹²²⁷, vailla perusopetuksen jälkeistä koulutusta olevat, oppimisvaikeuksia kokevat henkilöt¹²²⁸, alle 25-vuotiaat vailla jatkokoulutuspaikkaa olevat nuoret, 63 vuotta täyttäneet sekä eläkettä saavat henkilöt, jotka ovat ansiotyön ulkopuolella. Opintoseteleitä myönnettäessä huomioidaan erityinen tarve, mikäli edistetään saamen-, romani- tai viittomakielisiä opintoja tai opiskelijoina on maahanmuuttotaustaisia opiskelijoita, joiden lukuja kirjoitustaitoa edistetään ja joiden kotoutumisaika on ylittynyt.¹²²⁹ Tuettavien ryhmien joukossa ei ole tiettyjä tyypillisesti vähävaraisia ryhmiä, kuten vähimmäismääräisellä sairauspäivärahalta olevia, opiskelijoita sekä työssäkäyviä vähävaraisia. Toisaalta tuettavat ryhmät ovat linjassa sen kanssa, että kansalaisopistotoiminnan tavoite on järjestää yhteiskunnan eheyttä ja tasa-arvoa tukevia palveluita sekä edistää moniarvoisuutta. Toisaalta on kysyttävä, edistävätkö rajatuille ryhmille järjestettävät opintosetelikorssit edellisiä tarkoituksenmukaisimmalla tavalla.

On huomattava, että opintoseteliavustuksella tuettavat ryhmät valikoituvat edellisten joukosta kansalaisopiston harkinnan ja päätöksen perusteella, ja käytännöt opintoseteliavustuksen käyttämisen tapaan ovat kirjavia. Kansalaisopisto voi myöntää opintoseteleitä yksittäisille opiskelijoille hakemuksen perusteella jollekin kurssille taikka opisto voi järjestää niin kutsuttuja opintosetelikorseja valitsemilleen ryhmille, kuten työttömille tai maahanmuuttajille. Olisi arvioitava huolellisesti sitä, millaisin perustein järjestetään vaikkapa vain työttömille tai maahanmuuttajille tarkoitettua toimintaa. Tällöin ratkaisevana tekijänä ovat yksilön ominaisuudet, kuten varallisuus, tausta, ikä tai työllisyys. Kun pyrkimyksenä on tosiasiallinen yhdenvertaisuus, erottelu esimerkiksi edellä mainituin perustein ei vaikuta perustellulta.¹²³⁰

¹²²⁶ Opetushallituksen opintoseteleitä koskevien ohjeiden mukaan maahanmuuttajilla tarkoitetaan henkilöitä, joilla on kotikuntalain (201/1994) tarkoittama kotikunta Suomessa. Turvapaikanhakijat eivät kuulu tähän ryhmään.

¹²²⁷ Opetushallituksen opintoseteleitä koskevien ohjeiden mukaan työttömällä tarkoitetaan kokopäivätyöhön käytettävissä olevaa henkilöä, jolloin vaikkapa osa-aikatyötä kykenevät, sairaat henkilöt jäävät ryhmän ulkopuolelle. Pitkäksi ajaksi lomautetut sen sijaan voidaan lukea työttömien ryhmään kuuluviksi.

¹²²⁸ Opetushallituksen opintoseteleitä koskevien ohjeiden mukaan oppimisvaikeuksien kohdalla painotetaan kokemuksellisuutta, eli yksilön omaa kokemusta oppimisvaikeuksistaan.

¹²²⁹ Opetushallituksen antamat opintoseteleitä koskevat ohjeet pohjautuvat sivistystyölakiin, valtionavustuslakiin (688/2001) sekä valtion talousarvioihin. Ks. OPH, <https://www.oph.fi/fi/avustukset/vapaan-sivistystyon-opintosetelit-2020>.

¹²³⁰ Positiivinen erityiskohtelu mahdollistaa sinänsä kielletyn erilaisen kohtelun yksilölle tai ryhmälle, mikäli syy on hyväksyttävä. Jos hyväksyttävänä syynä pidetään tässä pyrkimystä saavuttaa sivistystyölain tarkoitus ja tavoitteet, tiettyjen – mielivaltaisesti valittavien – yksilöiden ja ryhmien positiivinen erityiskohtelu ei vaikuta hyväksyttävältä. Kun heikommissa asemassa olevia käyttäjäryhmiä tuetaan, sen olisi tapahduttava tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen pyrkien, jolloin kyse ei ole positiivisesta erityiskohtelusta. Ks. Kalenius, Rautiainen & Järvinen 2022.

Lisäksi kansalaisopistolla voi olla opintosetelijärjestelmästä riippumattomia alennettuja maksuluokkia, maksuttomia palveluita sekä vapautuksia maksuista. Järjestelmät kohdistuvat ennalta määriteltyihin ryhmiin, kuten opiskelijoihin, varus- tai siviilipalvelusta suorittaviin, vanhempainrahaa saaviin, sotaveteraaneihin ja niin edelleen. Kansalaisopistolla on myös mahdollisuus kohdistaa tukitoimenpide suoraan yksilöön tarjoamalla mahdollisuutta hakea henkilökohtaista vapautusta tai alennusta kurssimaksusta vähävaraisuuden perusteella.¹²³¹

Opintoseteli- ja alennusryhmät ja muut mahdolliset alennukset tai maksuvapautukset voivat sinänsä turvata ainakin joidenkin vähävaraisten itsensäkehittämisoikeutta, mutta eivät välttämättä yhdenvertaisuutta optimaalisesti toteuttavalla tavalla. Äärimmillään ne saattavat jopa erkaannuttaa opintoseteleihin oikeutettuja käyttäjäryhmiä, jotka tyypillisimmin ovat vähävaraisia, ”toisista” käyttäjäryhmistä. Tätä ei voi pitää yhdenvertaisuuden ja laajemmin sivistystyölain tavoitteiden kannalta ideaalina tilana, vaan pikemmin eriarvoisuutta korostavana ja uusintavana ratkaisuna. Lisäksi hankalasti toteutettu tai heikosti informoitu tukijärjestelmä ei sellaisenaan ole omiaan tukemaan vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden toteutumista.

On siis pitkälti asuinpaikasta ja sen alueella toimivasta kansalaisopistosta riippuvaista, mihin opintoseteli- tai alennusryhmään vähävarainen kuuluu tai ei kuulu. Hajaisten käytäntöjen ja järjestelmien sekavuuden vuoksi syntyy lisäksi kysymys siitä, ovatko yksilöt tietoisia opintoseteli- tai alennusryhmään kuulumisestaan tai mahdollisuudestaan hakea vapautusta tai alennusta maksusta. Järjestelmien ja käytäntöjen erilaisuus johtunee yhtäältä siitä, että tukijärjestelmistä ei säädetä lailla ja toisaalta siitä, että kansalaisopistotoiminta ylipäätään on monimuotoista. Kun vähävaraisten itsensäkehittämisoikeutta turvaavat keinot ovat täysin riippuvaisia kansalaisopiston ylläpitäjästä, tämä luo pohjaa erilaisille ja eriarvoistavillekin käytännöille. Tämä ei ole linjassa alueellisen yhdenvertaisuuden pyrkimyksen kanssa, eikä liioin taloudellisen saavutettavuuden kanssa. Se, mille ryhmille tukijärjestelmät lopulta kohdistetaan, vaikuttaa sattumanvaraiselta ja mielivaltaiseltakin. Vaikka tukijärjestelmiä suoraan koskevaa sääntelyä ei ole, sivistystyölain perusoikeusmyönteinen tulkinta johtaa kansalaisopiston velvollisuuteen edistää ja turvata vähävaraisten mahdollisuuksia käyttää palveluita yhtäläisesti, yhdenvertaisuuteen pyrkien.

Miten vähävaraisten itsensäkehittämisoikeutta voisi sitten toteuttaa tosiasialliseen yhdenvertaisuuteen pyrkien riippumatta siitä, mikä sektori palvelun tuottaa? Opetus- ja kulttuuriministeriö asetti vuonna 2009 työryhmän edistämään taiteen ja kulttuurin saavutettavuutta osana kulttuuristen oikeuksien edistämistä. Työryhmän

¹²³¹ Tällainen voisi käytännössä tarkoittaa sitä, että yksilö pyytää kansalaisopiston hallinnolta alennusta tai vapautusta maksusta.

loppuraportissa todetaan, että ”saavutettavuutta heikentäviä esteitä löytyy edelleen saavutettavuuden kaikilta osa-alueilta”. Raportissa kiinnitetään huomiota siihen, että monet erityis- ja vähemmistöryhmiin kuuluvista ovat samanaikaisesti yhteiskunnan pienituloisimpia. Vähävaraisten heikommat mahdollisuudet päästä osalliseksi taiteesta ja kulttuurista tunnustetaan, ja esimerkiksi taide- ja kulttuuritilaisuuksien pääsylippuja pidetään kohtuuttoman kalliina vähävaraisille henkilöille alennetuista pääsymaksuluokista huolimatta. Toimenpide-ehdotuksena raportissa esitetään, että opetus- ja kulttuuriministeriö käynnistää toimenpiteitä, joiden avulla vähävaraiset voivat käyttää taide- ja kulttuuripalveluja edullisesti tai maksutta. Samalla ehdotetaan kulttuuripassijärjestelmää, jonka avulla vähävaraiset voisivat osallistua taide- ja kulttuuri-tapahtumiin maksutta tai alhaisella pääsymaksulla.¹²³²

Toimenpide-ehdotuksen pohjalta pilotoitiin Espoossa aluksi kulttuuripassin ja sittemmin kaikukortin nimellä kulkeva hanke¹²³³, jolla pyritään parantamaan taloudellisesti hankalassa tilanteessa olevien mahdollisuuksia osallistua kulttuurielämään. Kortinhaltija voi hankkia kortin avulla maksuttomia pääsylippuja esimerkiksi teattereihin tai museoihin, ja kortin avulla saa myös maksuttomia kurssipaikkoja kansalaisopistoihin¹²³⁴. Kaikukortin saamisen edellytyksenä on jonkin kaikukortin piirissä olevan sosiaali- ja terveysalan toimijan asiakkuus, vähävaraisuus sekä 16 vuoden ikä.¹²³⁵ Kaikukortin lähtökohtana on ihmisoikeussopimuksiin sekä perustuslakiin pohjautuva mahdollisuus kehittää itseään varallisuudesta riippumatta. Käytössä olevista keinoista se tulee kaikista lähimmäs vähävaraisten itsensäkehittämisoikeuden toteuttamista siinä mielessä, että sen taustalla on tunnustettu normiulottuvuus. Se myös kohdentuu tarkoituksenmukaisella tavalla vähävaraisille yksilöille.

Kokemukset kaikukortista ovat olleet myönteisiä niin kulttuuritoimijoiden, sosiaali- ja terveysalan toimijoiden kuin kortinhaltijoiden näkökulmasta.¹²³⁶ Sittemmin se on otettu käyttöön yli 30 paikkakunnalla, ja vuonna 2021 jaettuja kaikukortteja oli noin 11 500 kappaletta.¹²³⁷ Tieteellistä tutkimusta korttien merkityksestä ei vielä

¹²³² Ks. OKM 2014, s. 51–52, 62–63.

¹²³³ Hanke on osallisuutta ja kulttuuria edistävän Kulttuuria kaikille -palvelun koordinoima ja opetus- ja kulttuuriministeriön rahoittama.

¹²³⁴ Kaikukortti on siten irrallinen edellä käsitellyistä kansalaisopistojen tukijärjestelmistä.

¹²³⁵ Ks. kaikukortti.fi.

¹²³⁶ Kulttuuria kaikille 2016, s. 4–5.

¹²³⁷ Lukuun eivät sisälly alueet, joilla kaikukortti on kokeilussa. Lukua voi myös suhteuttaa muihin lukuihin: vuonna 2019 köyhyys- tai syrjäytymisriskissä oli 873 000 henkilöä. Näin tarkasteltuna kaikukortti on toistaiseksi melko marginaalinen väline itsensäkehittämisoikeuden toteuttamiseen. Ks. kaikukortti.fi, https://www.stat.fi/til/eot/2020/01/eot_2020_01_2021-02-09_tie_001_fi.html.

juurikaan ole,¹²³⁸ mutta Kulttuuria kaikille -palvelu on selvittänyt kaikukorttien vaikuttavuutta ja merkityksiä kortinhaltijoiden, sosiaali- ja terveysalan työntekijöiden ja kulttuurialan työntekijöiden näkökulmista. Esimerkiksi Kainuussa vuonna 2017 tehdyn kyselyn mukaan kaikukortin käyttäjät olivat kokeneet sen vaikuttaneen myönteisesti hyvinvointiinsa ja olleen tarpeellinen apu päästä arjesta irti. Kortti ei kuitenkaan poista esimerkiksi liikkumiseen liittyviä haasteita päästä kulttuurikohteeseen.¹²³⁹

Päätöksen kaikukortin käyttöönottamisesta alueella tekee kunta, seutukunta tai maakunta, ja se toteutetaan yhdessä kaikukortin tuki- ja kehittämispalvelun kanssa.¹²⁴⁰ Alueilla voi olla muitakin vastaavia käytäntöjä, mutta kaikukortin kulttuurista yhdenvertaisuutta edistävä puoli on siinä, että järjestelmä on valtakunnallinen ja siten yhdenmukainen. Toisaalta alueellista eriarvoisuutta aiheuttavana tekijänä voi pitää sitä, että kortti ei ainakaan vielä ole kansallisesti kaikkialla käytössä. Samanaikaisesti on huomattava, että järjestelmä on verrattain uusi ja sen käyttöalue laajenee jatkuvasti. Kaikukortti on oikeuksien näkökulmasta hyvä keino, joka tosiasiallisesti toteuttaa ja edistää vähävaraisten oikeutta kehittää itseään. Se on linjassa myös voimassa olevan kuntien kulttuuritoimintaa koskevan lain kanssa. Kaikukorttijärjestelmän laajentuessa yksi keskeisistä kysymyksistä on kuitenkin se, tavoittaako se kaikki korttia tarvitsevat henkilöt. Esimerkiksi muita kuin kotimaisia kieliä äidinkielenään puhuvat ovat vaarassa jäädä järjestelmän ulkopuolelle.¹²⁴¹

Eri sektorit tuovat itsensä kehittämisen palvelutarjontaan monipuolisuutta, jota voi pitää tavoiteltavana ja itsensä kehittämisen moninaisuuden tunnistavana. Huomiota olisi kiinnitettävä selkeämmin siihen, miten vähävaraisetkin pääsevät osallisiksi monipuolisuudesta. Keinoja tähän ovat esimerkiksi alennetut maksuluokat ja tukijärjestelmät, jotka ovat kuitenkin usein rajattuja. Kaikukortti onnistuu myös murtamaan eri sektoreiden tarjoamien palveluiden välisiä rajoja, sillä kortilla voi hankkia palveluita eri sektoreilta. On tärkeää, että vähävaraisilla on mahdollisuus valita omista lähtökohdistaan itsensä kehittämisen muoto sen sijaan, että olisi ainoastaan sen varassa, miten eri sektorit huomioivat vähävaraiset käyttäjät palveluiden hinnoittelussa. Itsensä kehittämisen palveluiden taloudellinen saavutettavuus kiinnittyy niin arvoulottuvuuden perustarpeisiin kuin oikeudenmukaisuuteen. Pohjimmiltaan kyse on siitä,

¹²³⁸ Taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin yhteys on tunnistettu ja kaikukorttia on tutkimuksessa pidetty taidetta ja terveyttä edistävänä käytäntönä. Ks. Laitinen et al. 2020.

¹²³⁹ Ks. Kulttuuria kaikille 2018.

¹²⁴⁰ Kaikukortista on pyritty tekemään hallinnollisesti mahdollisimman kevytrakenteinen ja edullinen. Mukana oleville kulttuurikohteille sen sijaan ei korvata kaikukortilla hankittuja lippuja ja kurssipaikkoja.

¹²⁴¹ Ks. Kulttuuria kaikille 2018, s. 3.

että heikommassa asemassa oleville yksilöille luodaan keinoja, joiden avulla yksilö saa kukoistaa ja elää oman näköistään elämää.

5.3.5 Yksilökeskeisyydestä yhteisöllisyyteen

Itsensä kehittäminen on edellä näyttäytynyt yksilöllisenä, henkilökohtaisiin resursseihin nojautuvana toimintana. Tämä on piirre, joka erottaa itsensäkehittämisoikeuden esimerkiksi kielellisistä ja kulttuurisista oikeuksista, jotka ovat yhteisöllisiä, johonkin ryhmään kiinnittyviä perus- ja ihmisoikeuksia. Yksilöllisistä lähtökohdista huolimatta itsensä kehittäminen yhdistyy yhtä lailla yhteisöllisyyteen, jolloin keskustelu avautuu koskemaan osallistumista, osallisuutta ja osallistamista. Käsitteet ovat erityisen kiehtovia senkin vuoksi, että ne ovat relevantteja kautta kolmiulotteisuuden eikä eri ulottuvuuksien käsitteitä voi siten tarkastella täysin toisistaan irrallisina.

Itsensä kehittäminen voidaan nähdä niin osallistumisena¹²⁴², osallisuutena kuin osallistamisenakin. Normiulottuvuudessa osallistuminen viittaa ennen kaikkea demokratiaan ja poliittiseen osallistumiseen, jotka valtiosääntöoikeudellisesti tarkoittavat vaali- ja osallistumisoikeuksia (PL 14 §).¹²⁴³ Osallistumisoikeuksien kokonaisvaltainen ja täysimääräinen käyttäminen edellyttää tavanomaisesti muiden perusoikeuksien, kuten sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien sekä sananvapauden toteutumista.¹²⁴⁴

Viime vuosikymmenten aikana keskustelu on kiertynyt enemmän osallistumista laiveamman osallisuuden käsitteen ympärille. Yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa osallisuuden käsitettä¹²⁴⁵ käytetään monenlaisissa yhteyksissä, ja määrittelemättömyyttä onkin pidetty syynä osallisuutta koskevan keskustelun hajanaisuuteen.¹²⁴⁶

¹²⁴² Tutkimuksessa käytetään yhä vähemmän osallistuminen-sanaa, mutta esimerkiksi Tilastokeskuksen vapaa-aikaa koskevissa tilastoissa osallistuminen on edelleen käytössä oleva sana.

¹²⁴³ Perusoikeussäännöksessä ei tosin täsmennetä keinoja, joilla julkisen vallan on edistettävä osallistumisoikeuksien toteutumista. Sen on katsottu voivan tarkoittaa esimerkiksi erilaisia osallistumisjärjestelmiä koskevan lainsäädännön kehittämistä sekä vapaata kansalaistoimintaa ja sitä varten luotuja mekanismeja. Ks. HE 309/1993 vp, s. 62.

¹²⁴⁴ Riittävää terveyttä ja toimeentuloa voi pitää edellytyksenä sille, että yksilö käyttää osallistumisoikeuksiaan. Sivistykselliset oikeudet puolestaan tukevat osallistumisoikeuksia esimerkiksi tiedon hankinnan näkökulmasta, kun taas sananvapautta voi pitää osallistumisoikeuden toteutumisen edellytyksenä.

¹²⁴⁵ Osallisuuden (engl. esim. *participation, citizen engagement, inclusion, co-production*) alakäsitteitä – toisinaan jopa synonyymeja – ovat liittyminen (*involvement*), suhteissa oleminen (*relatedness*), kuuluminen (*belongingness*), yhteisyys (*togetherness*), yhteensopivuus (*coherence*), mukaan ottaminen (*inclusion*) ja osallistuminen (*participation*). Ks. Isola et al. 2017, s. 3.

¹²⁴⁶ Ks. Isola et al. 2017, s. 23.

Toisaalta osallisuudella viitataan usein samaan kuin osallistumisella, yhteiskunnalliseen toimintaan osallistumiseen ja päätöksentekoon vaikuttamiseen.¹²⁴⁷ Osallisuus osittain korvannut osallistumisen käsitteen, ja lisäksi taiteen ja kulttuurin yhteydessä käytetään toisinaan osallistamisen käsitettä. Sekä osallisuuteen että osallistamiseen sisältyy kuitenkin ajatus omaehtoisuudesta ja vapaavalintaisuudesta.¹²⁴⁸

Osallisuuden käsite hahmottuu kolmen osa-alueen kautta: (1) osallisuus omassa elämässä, (2) osallisuus vaikuttamisprosesseihin ja (3) paikallinen osallisuus. Vaikka osa-alueet tuovat esiin demokraattista osallistumista, erityisesti ensimmäisellä ja kolmannella kohdalla on yhteys myös itsensä kehittämiseen. Lisäksi osa-alueet on muodostettu eritoten heikompiosaisten osallisuuden analysoimiseen.¹²⁴⁹ Osallisuus omassa elämässä kiinnittyy Decin ja Ryanin perustarpeiden teoriaan paitsi yhteisöllisyyden, myös omaehtoisuuden osalta. Osallisuus omassa elämässä määrittyy siten elämiseksi kuultuna, nähtynä, arvostettuna, ymmärrettynä ja merkityksellisenä yhteisöjen ja ryhmien jäsenenä. Osallisuutta omassa elämässä voidaan lisätä kohtuullisella toimeentulolla sekä tilaisuuksilla ja toiminnalla, joissa yhteisöllisyyden tarvetta voi toteuttaa. Kun tunnistetaan itsensä kehittämisen toimintojen yhteys yhteisöllisyyteen ja riittävä toimeentulo itsensä kehittämisen mahdollistajana, *osallisuuden lisäämisen keinot ulottuvat sekä sosiaalsiin että sivistyksellisiin oikeuksiin*. Paikallisella osallisuudella tarkoitetaan puolestaan sellaisten tilojen, tilanteiden ja toiminnan luomista, jossa yksilö voi näyttää osaamistaan ja panostaa yhteiseen hyvään. Se kiinnittyy niin yhteisöllisyyden ja kyvykkyyden tarpeisiin kuin vastuullisuuteenkin, ja lisäksi sillä on liitántä Dworkinin käsitteellistämälle yhteiselle hyvälle.¹²⁵⁰

Sekä osallisuus omassa elämässä että paikallinen osallisuus ovat läheisiä sosiaalisen osallisuuden periaatteelle, joka ulottuu muun muassa koulutukseen, toimeentuloon, asuntoon ja sosiaalsiin suhteisiin. Sosiaalinen osallisuus liitetään yhdenvertaisiin oikeuksiin ja resursseihin osallistua yhteiskunnan toimintaan, mikä tarkoittaa käytännössä esimerkiksi osallistumista sellaiseen kulttuuriseen toimintaan ja instituutioihin, joilla on merkitystä yksilön koetun hyvinvoinnin kannalta.¹²⁵¹ Lars Leemann ja Riitta-Maija Hämäläinen tiivistävät sosiaalisen osallisuuden (*social inclusion*) osuvasti:

¹²⁴⁷ Käsitteen määrittelyn näkökulmasta ks. esim. Leemann & Hämäläinen 2016.

¹²⁴⁸ Laes & Rautiainen 2019, s. 132–133.

¹²⁴⁹ Tutkimuksen aineistohavaintoja peilattiin myös arkipäivän kokemuksia köyhyydestä -kirjoituskilpailun laadulliseen seuranta-aineistoon ja siitä tehtyjen tutkimusten tuloksiin.

¹²⁵⁰ Ks. Isola et al. 2017, s. 23–42.

¹²⁵¹ Ks. Leemann & Hämäläinen 2016, Rouvinen-Wilenius 2014.

Sosiaalinen osallisuus on prosessi, jossa ovat vuorovaikutuksessa lait ja säädökset sekä palvelut, sosiaaliset verkostot ja erilaiset markkinat osallistuvan yksilön kanssa, yksilöä varten ja yksilön puolesta.¹²⁵²

Lainaus heijastelee hyvin kolmiulotteisuuden perustavanlaatuisia ajatuksia. Normiulottuvuus vaikuttaa todellisuusulottuvuuden olosuhteisiin, mutta samanaikaisesti todellisuusulottuvuudessa on myös sellaista omalakista toimintaa, joka ei suoraan toteuta yksilön itsensäkehittämisoikeutta, vaikka olisikin ymmärrettävissä itsensä kehittämisen palveluksi. Kuten edeltävässä luvussa todettiin, perusoikeusmyönteinen toiminta ja itsensäkehittämisoikeuden edistäminen voidaan osoittaa kaikkien itsensä kehittämisen palveluita tuottavien tahojen tehtäväksi sektorista riippumatta. Sosiaalisen osallisuuden kontekstissa yllä oleva muotoilu – yksilön kanssa, yksilöä varten ja yksilön puolesta – onkin oivallinen.

Sosiaalinen osallisuus osoittaa, että lopulta kyse ei ole vain yksilölähtöisestä tukemisesta, vaan myös osallisuuden ja yhteisöllisyyden tukemisesta, mikä puolestaan liittyy olennaisella tavalla muun muassa perustarpeisiin. Decin ja Ryanin perustarpeiden teoriassa yhteisöllisyyttä on pidetty kaikista tärkeimpänä perustarpeena. Nussbaumille puolestaan yhteenkuuluvuus ja yhteiselämä on yksi kyvykkyyden toteutumismuoto. Perimmäinen ajatus on se, että ympäröivä yhteisö ja yhteiskunta sekä suhde niihin vaikuttavat yksilön itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin ja sitä kautta esimerkiksi merkityksellisyyskokemukseen. Yhdessä tekemiseen perustuvat itsensä kehittämisen muodot mahdollistuvat vasta, kun yksilöllä on kyky olla sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Toisaalta yksinkin tapahtuva itsensä kehittäminen voi synnyttää kokemuksen siitä, että toimii ikään kuin yhteiskunnassa tavanomaiseksi katsotulla tavalla ja on sitä kautta osallinen.

Samalla kysymys osallisuudesta on mitä perustavimmalla tavalla yhdenvertaisuus- ja oikeudenmukaisuuskysymys. Osattomuus osallisuuden vastakohtana viittaa ulkopuolelle jäämiseen sosiaalisista ja yhteisöllisistä suhteista. Kun tunnistetaan, että esimerkiksi tietämättömyys vahvistaa osattomuuden kokemusta,¹²⁵³ osallisuuden ja itsensä kehittämisen¹²⁵⁴ yhteys hahmottuu selvemmin. Aiemmin käsitellyn perusteella eroavaisuuksia ja sitä kautta eriarvoisuutta tuottavia mekanismeja on olemassa esimerkiksi eri sosioekonomisten ryhmien välillä.¹²⁵⁵

¹²⁵² Leemann & Hämäläinen 2016, s. 594.

¹²⁵³ Ks. Rouvinen-Wilenius 2014, s. 63.

¹²⁵⁴ Tietämättömyyden yhteydessä itsensä kehittäminen tarkoittaa esimerkiksi tiedon hankkimista.

¹²⁵⁵ Toisaalta kansainvälisesti vertaillen Suomessa ja ylipäätään Pohjoismaissa osallisuus aikuiskoulutukseen liittyviin palveluihin on korkea samalla, kun eriarvoisuus on verrattain vähäistä. Tämän voi olettaa jossain määrin vertautuvan myös joihinkin itsensä kehittämisen palveluihin, mutta samalla on alleviivattava vertailun suhteellisuutta. Ks. Rubenson 2006.

Köyhyys ja osattomuus ovat usein yhteensopiva ja toisiaan vahvistava pari, samoin kuin varallisuus ja osallisuus. Köyhyyden tavoin myös osattomuus on olennaisella tavalla tunneperusteista ja kokemuksellisuuteen pohjautuvaa.¹²⁵⁶ Vaikka kokemus on yksilöllinen, osallisuus ei kuitenkaan ole yksilöllinen ominaisuus. Osallisuus rakentuu vuorovaikutuksessa, suhteessa muihin ihmisiin ja ympäröivään todellisuuteen. Köyhyydessä elävällä sosiaaliset suhteet vähenevät ja kapasiteettia jää käyttämättä, ja yksilöiden kokemusmaailmojen eriytyessä eriarvoisuus lisääntyy. Erityisesti pitkäaikaisessa köyhyydessä on riskinä, että yksilö menettää niitä vuorovaikutusprosesseja, joissa merkitykset syntyvät ja muuttuvat. Osallisuus on todellisuusulottuvuudessa ilmenevää vapautta kokea arvoulottuvuutta todeksi, ja siten se muodostuu osaksi hyvinvointia ja hyvän elämän rakentumista.¹²⁵⁷ Osallisuuden ja osattomuuden tunneperusteisuus, kokemuksellisuus ja yhteys arvoulottuvuuteen johdattavat itsensä kehittämisen immateriaalisen ilmentymisen äärelle.

5.3.6 Immateriaalinen itsensä kehittäminen

Todellisuusulottuvuudessa oikeus on sekä yhteiskunnallisia ilmiöitä että psykologista todellisuutta.¹²⁵⁸ Oikeus henkisenä tai psyykkisenä, mielen tasolle asemoituvana ilmaistiin tavallaan normiulottuvuudessa eksplisiittisesti jo vuonna 1927 voimaan tullessa laissa työnväenopistojen valtioavusta.¹²⁵⁹ Siitä huolimatta normiulottuvuus oli pitkään pidettyä yksilön kokonaisvaltaisten ominaisuuksien tunnistamisessa, ja vasta viime vuosikymmenten perus- ja ihmisoikeuskehitys on luonut pohjaa monimuotoisemmille tulkinnoille. Perus- ja ihmisoikeudet ovat yksilöiden oikeuksia, ja yksilöt puolestaan ovat paitsi fyysisiä, myös sosiaalisia ja psyykkisiä olentoja, eivät

¹²⁵⁶ Päivi Rouvinen-Wilenius jäsentää osallisuutta kolmella tasolla: osallisuus ilmenee (1) yksilön kokemuksena, (2) yhteisön voimavarana sekä (3) yhteiskunnan tasolla, jotka vaikuttavat toinen toisiinsa. Ks. Rouvinen-Wilenius 2014, s. 51, 62–63.

¹²⁵⁷ Ks. Isola et al. 2017, Isola, Virrankari & Hiilamo 2021, Virrankari & Isola 2021.

¹²⁵⁸ Reale 1973, s. 231–232.

¹²⁵⁹ Vapaa sivistystyö toimii esimerkkinä itsensä kehittämisen eri puolista. Alun perin vapaan sivistystyön laitokset toimivat kansalaistaitojen opettelemista tukevinä instituutioina ja toteuttivat sitä kautta sivistystehtävää, johon voi katsoa kuuluneen tietynlaiseen kansalaisuuteen kasvamisen. Konkreettisen tekemisen ja oppimisen rinnalla oli siten alusta asti laajemmin ihmisenä kehittymisen pyrkimys. Toisaalta tämä ei ollut yksilön puhtaaseen vapauteen perustuvaa, vaan päämäärä oli määriteltä ulkoapäin, ja lisäksi toimintaa leimasi yhteiskunnallisen ja taloudellisen hyödyn tavoittelu kulloistenkin päämäärien ohjaamana. Sittemmin sivistystehtävä on muotoiltu uudelleen ja fokus on enemmän yksilöiden tarpeissa, kuten luovuuden kehittämisessä, ja yhdeksi toiminnan tavoitteeksi onkin määriteltä monipuolisen kehittämisen edistäminen (sivistystyölaki 1.2 §). Ks. Nyström 2018, luku 2.3.4.

ainoastaan vaikkapa oikeudellisesti merkitseviä tietoja.¹²⁶⁰ Holistinen ihmiskäsitys avaa ymmärryksen immateriaalisen itsensä kehittämisen oikeudellisuuteen. Tällöin oikeusnormit eivät ole enää pelkkiä sääntöjä, joilla osoitetaan vaikkapa sosiaaliturvan määrä. Sen sijaan sosiaaliturva vaikuttaa yksilön elämään kokonaisvaltaisesti – se ei siis vaikuta vain materiaalisella, vaan yhtä lailla sosiaalisten suhteiden ja mielen tasolla.

Itsensä kehittäminen ei ole ainoastaan konkreettisia toimintoja, joihin se itsestään selvimmin yhdistyy. Sen lisäksi itsensä kehittämällä voi olla näkymättömämpiä ja hienovaraisempia vaikutuksia, joista voi siivilöityä vaikkapa viisauden elementtejä. Tässä todellisuusulottuvuuden psykologista todellisuutta nimitetään immateriaaliseksi itsensä kehittämiseksi, parina materiaaliselle itsensä kehittämiseksi. Kun palataan sivistyksen historialliseen muotoutumiseen, immateriaalinen itsensä kehittäminen vertautuu Bildung/bildning -käsitteistöön. Bildung-käsitteen modernissa kerrostumassa sivistys on reflektointia ja tietoisuutta itsestä, samoin bildning viittaa reflektiiviseen, henkiseen muotoutumiseen. Myös Snellman totesi sivistyksen olevan mielentila.¹²⁶¹ Esimerkiksi edellä käsitelty osallisuus ja osattomuus itsensä kehittämisessä ovat paitsi materiaalista kuulumista tai ei-kuulumista johonkin, ennen kaikkea kokemusta kuulumisesta tai ei-kuulumisesta. Kokemuksellisuus osoittaa kuulumisen olevan psykologista. Tässä ei sinänsä oteta kantaa siihen, sisältääkö normiulottuvuuden itsensäkehittämisoikeus immateriaalisen itsensä kehittämisen.¹²⁶² Sen sijaan väitetään, että todellisuusulottuvuudessa, osana oikeuden kolmiulotteisuutta, itsensä kehittäminen on myös immateriaalista, ja oikeusnormit vaikuttavat siihen välillisesti luomalla ja poistamalla itsensä kehittämisen ja köyhyyden esteitä.

Immateriaalinen itsensä kehittäminen on yksilöllinen, henkinen prosessi, joka ei välttämättä suoraan tai välittömästi näy ulospäin. Immateriaalinen itsensä kehittäminen tulee lähelle itsekasvatusta; kykyä säädellä, harjoittaa ja muuttaa omaa ajattelua ja toimintaa.¹²⁶³ Prosessin henkisyudesta huolimatta immateriaalinenkaan itsensä kehittäminen ei ole muusta todellisuudesta erillistä. Se tapahtuu aina suhteessa johonkin, kuten muihin yksilöihin ja yksilöiden muodostamiin yhteisöihin ja kulttuuriin, aikaan ja paikkaan.

¹²⁶⁰ Rodotà 2012, s. 158–160.

¹²⁶¹ Bildung/bildning on sivistyksen varhaista kerrostumaa, joka on kehittynyt ja muovautunut ajan saatossa. Ks. 2.3.1.

¹²⁶² Tiukan lainopillisen tulkinnan mukaan itsensä kehittämisen immateriaalinen puoli voi olla vaikea hyväksyä, mutta skandinaavisen oikeusrealistin linsein immateriaalisuus on olennainen osa itsensä kehittämistä. Kun oikeus on mentaalista ja osa inhimillistä kulttuuria, sen ilmenemistavat ovat paitsi materiaalisia, myös immateriaalisia.

¹²⁶³ Ks. esim. Spännäri & Kallio 2020, s. 86.

Immateriaalinen itsensä kehittäminen ei ole vakiintunut termi, vaan pikemminkin aiemmasta tutkimuksesta ammentava ja tämän tutkimuksen kontekstissa konstruointunut kiteymä yhdestä itsensä kehittämisen puolesta. Immateriaalista itsensä kehittämistä voi alkaa avata analogisesti tarkastelemalla aineettoman kulttuuriperinnön käsitettä. Aineettoman kulttuuriperinnön käsite määritellään Unescon yleissopimuksessa aineettoman kulttuuriperinnön suojelemisesta¹²⁶⁴ 2 artiklassa seuraavasti:

"Aineettomalla kulttuuriperinnöllä" tarkoitetaan käytäntöjä, kuvauksia, ilmauksia, tietoa, taitoja – sekä niihin liittyviä välineitä, esineitä, artefakteja ja kulttuurisia tiloja – jotka yhteisöt, ryhmät ja joissain tapauksissa yksityishenkilöt tunnustavat osaksi kulttuuriperintöään.

Aineettoman kulttuuriperinnön luonteeseen kuuluvat muun muassa sen jatkuva uusintaminen sekä vaikutus identiteettiin ja jatkuvuuden tunteeseen. Yksilöllisen ulottuvuuden lisäksi aineettomaan kulttuuriperintöön liittyy kiinteästi yhteisöllinen puoli, sillä kulttuuria ei ole ilman yksilöiden muodostamaa yhteisöä. Konkreettisemmin aineettomaan kulttuuriperintöön luetaan kuuluviksi muun muassa suullinen perinne ja ilmaisu sekä sosiaaliset käytännöt, rituaalit ja juhlatilaisuudet.¹²⁶⁵ Konkreettisuuden ohella aineettomalle kulttuuriperinnölle näyttää olevan ominaista se, että se on tavalla tai toisella paitsi sosiaalisissa käytännöissä, myös yksilöiden mielessä, psyykkisenä tai henkisenä.

Aineettoman kulttuuriperinnön määrittämisen kautta syntyvä ymmärrys ei yksinään riitä immateriaalisen itsensä kehittämisen määrittämiseksi. Sen lisäksi tarvitaan käsitteistöä, joka tavoittaa itsensä kehittämisen yksilöllisen, tajunnallisen ulottuvuuden. Ihmisen tajunnallisella olemisen tavalla tarkoitetaan ensiksi psyykkistä tasoa, jolla viitataan aiemmin käsiteltyyn kokemukselliseen ja elämykselliseen merkityksentantoon. Toiseksi tajunnallisuudella on henkinen taso,¹²⁶⁶ jolla viitataan itsetajuntaan, siis kykyyn arvioida omaa itseään. Tälle alueelle kuuluvat myös sivistyminen ja sivistymisen arvo sekä kulttuurisesti määrittävä arvotajunta, kyky ymmärtää vaikkapa oikeudenmukaisuutta.¹²⁶⁷ On katsottu, että jälkimateriaalisille arvoille rakentuvassa

¹²⁶⁴ Saatettu voimaan asetuksella, ks. valtioneuvoston asetus aineettoman kulttuuriperinnön suojelemisesta tehdyn yleissopimuksen voimaansaattamisesta (47/2013). Yleissopimuksessa viitataan muun muassa TSS-sopimukseen, jonka 15 artikla on erityisen huomionarvoinen suhteessa aineetonta kulttuuriperintöä koskevaan sopimukseen.

¹²⁶⁵ Ks. yleissopimus aineettoman kulttuuriperinnön suojelemisesta.

¹²⁶⁶ Henkinen taso on erotettava hengellisyydestä, joka ei liity tajunnallisuuteen. Henkisyuden assosioiminen hengellisyyteen liittyy tiede–uskonto–dikotomiaan. Antiikissa dikotomiaa ei vielä ollut, ja antiikin filosofiassa tunnistettiin henkisyys esimerkiksi ajattelu- ja tietovalmiuksien ylittävinä kykyinä. Ks. Pulkki 2020.

¹²⁶⁷ Ks. Kallio 2021.

yhteiskunnassa vauraus- ja sivistyskäsitteitä kuvaavat muun muassa henkisyys sekä ihmissuhde- ja elämäkeskeisyys.¹²⁶⁸

Psyykkinen itsensä kehittäminen voidaan ymmärtää viisauden ja viisastumisen kautta. Viisauden näkökulma on antoisa muun muassa sen vuoksi, että viisaus on ollut inhimillisen kiinnostuksen kohteena läpi historian ja kautta maailman, kaikissa kulttuurisissa käytännöissä niin pitkään kuin historiallisia lähteitä on saatavilla. Siitä huolimatta tai sen vuoksi viisauden määrittelyminen on kaikkea muuta kuin yksinkertaista – viisaus on moninäkökulmaista,¹²⁶⁹ ja siihen kohdistuvaa tutkimusta kuvaa niin ikään moninäkökulmaisuus. Viisaus ja sen tavoittelu kertovat tarpeesta jollekin tietoa ja älyä laajemmalle ja syvemmälle, pysyvämmälle ja vakaammalle. Edellä sanottu ei kuitenkaan poista sitä, että viisaudella on yhteys sivistykseen. Viisaus saateetaan yhdistää uskonnollisuuteen, mutta sen henkinen ja inhimillinen ulottuvuus ovat uskonnosta irrallisia. Edelleen viisautta voi jäsentää käytännöllisen ja teoreettisen viisauden avulla. Käytännöllinen viisaus näkyy teoissa ja teoreettinen viisaus ajatuksissa, joskaan ne eivät ole täysin eroteltavissa toisistaan. Individualismia painottavia kehityskulkuja noudatellen myös viisauksikäsitteet ovat kehittyneet ihmiskeskeisempään suuntaan, mikä ei kuitenkaan ole poistanut viisauden monitasoisuutta.¹²⁷⁰ Psyykkinen itsensä kehittäminen ja sen kautta viisastuminen voi tapahtua tekemisen, toiminnan ja fyisiikan kautta. Olennaista on se, miten kokemuksia käsitellään ja reflektoidaan.

Edellä sanottu ilmenee myös kolmiulotteisessa viisausmallissa.¹²⁷¹ Sen avulla havainnollistuu se, että itsensä kehittämiseksi on mahdollista hahmottaa viisaudellinen ulottuvuus, joka samalla ilmentää itsensä kehittämisen immateriaalisuutta. Viisausmalli koostuu myötätuntonisesta, kognitiivisesta ja reflektiivisestä ulottuvuudesta, jotka ovat läsnä yhtäaikaisesti, toisiaan tukien ja edellyttäen. Myötätunnon ulottuvuus kurkottaa itsestä pois päin, kohti toisia pyrkien yhteiseen tai muiden hyvään. Myötätunnon ulottuvuus avaa oven viisauden kognitiivisen ja reflektiivisen ulottuvuuden syvempään kehitykseen. Kognitiivinen eli tiedollinen ulottuvuus on se, johon viisaus ja sivistys tyypillisimmin yhdistetään. Se liittyy epistemologisiin kysymyksiin tietämisen mahdollisuuksista, rajoista ja totuudellisuudesta. Reflektiiviseen ulottuvuuteen puolestaan liittyy olennaisella tavalla pohdiskelu; itsetutkiskelu, tietoisuus ja

¹²⁶⁸ Salonen & Joutsenvirta 2018, s. 95.

¹²⁶⁹ Moninäkökulmaisuus käsittää esimerkiksi epävarmuuden ja muutoksen hyväksymisen sekä kyky havaita erilaisia näkökulmia ja vaihtoehtoja ja yhdistellä niitä. Ks. Spännäri & Kallio 2020, s. 87–91.

¹²⁷⁰ Ks. Spännäri & Kallio 2020, s. 20–47.

¹²⁷¹ Viisautta koskevia teorioita ja jäsenyksiä on lukuisia, joista kolmiulotteinen malli on yksi muiden joukossa. Itsensä kehittämisen lähtökohdista tarkasteltuna se kuvaa melko onnistuneesti itsensä kehittämistä osana viisautta. Samalla se on osoitus käytännöllisen ja teoreettisen viisauden erottamattomuudesta, sillä kolmiulotteisessa viisausmallissa ulottuvuudet eivät toimi toisistaan irrallisina, vaan yhdessä.

itsetuntemus. Juuri reflektiivisyys korostuu sivistyksen, ja siten itsensä kehittämisen, historiallisessa tarkastelussa.¹²⁷² Eri ulottuvuudet edellyttävät toisiaan, mutta reflektiivinen ulottuvuus nousee myötätuntoisen ja kognitiivisen ulottuvuuden yläpuolelle siinä mielessä, että se on edellytys kahden muun ulottuvuuden olemassaololle.¹²⁷³ Tämä on helppo hyväksyä, sillä immateriaalinen itsensä kehittäminen jää ohueksi ilman reflektiota.¹²⁷⁴ Näin reflektiivinen ulottuvuus tulee kaikista lähimmäs tämän tutkimuksen tarkoittamaa immateriaalista itsensä kehittämistä.

Varsinaisen minän käsite¹²⁷⁵ puolestaan avaa henkisyiden luonnetta ja sen yhteyttä itsensä kehittämiseen. Siinä missä tietoteoreettiseen minään sisältyy tietoisuus omasta subjektiivisuudesta ja empiirinen minä viittaa puolestaan arkiseen minään, varsinainen minä on jotakin edellisiä syvempää ja (moraalisesti) valveutuneempaa. Sivistyksen, ja siihen sisältyvän itsensä kehittämisen, perustehtävä on omaksi itseksien tulemista, oman elämänpolun löytämistä. Se edellyttää viisautta. Yksilöksi kehitymisessä eli individuaatiossa tärkeäksi muodostuu itsensä kehittäminen ja sitä kautta varsinaisen minän löytäminen ja ymmärtäminen. Varsinainen minä kehittyy yhdessä arkiminän kanssa, osaksi ihmisen kokonaispersoonallisuutta. Varsinainen minä henkisyiden osana voi aluksi näyttää äärimmäisen yksilökeskeiseltä, mutta kun se asetetaan – kritiikkiä ansaitsevaan¹²⁷⁶ – hyötynäkökulmaan, varsinaisen minän hyödyt heijastuvat vastuullisuuden filosofiaa peilaillen laajemmallekin. Esimerkiksi ekososiaalisessa kasvatuksessa¹²⁷⁷ varsinaisen minän tiedostaminen ja ymmärtäminen on äärimmäisen keskeistä, ja ekososiaalinen kasvatus puolestaan on ekokriisin aikakaudella

¹²⁷² Reflektiivisyyden historiallisuutta on käsitelty sivistyksen muotoutumisen yhteydessä luvussa 2.3.1.

¹²⁷³ Viisauden kolmiulotteinen malli pohjautuu Vivian Claytonin ja James Birrenin vuonna 1980 julkaistuun tutkimukseen. Sitä pidetään keskeisenä nykyaikaisessa viisaustutkimuksessa, sillä siinä kysyttiin ensimmäistä kertaa ihmisiltä itseään, mikä on heidän näkemyksensä viisaudesta. Tähän tutkimukseen nojautuen Monika Ardel on kehittänyt viisauden määritelmää luoden viisauden kolmiulotteisen mallin (three-dimensional wisdom scale, 3D-WS). Ks. Ardel 2003.

¹²⁷⁴ Toisaalta tässäkin on yhteisöllinen ulottuvuus. Kun omia kokemuksiaan reflektoi ja jakaa niitä sitten jossakin yhteisössä, tämä voi lisätä moninäkökulmaisuutta ja kasvattaa kokemusviisautta. Ks. Kallio & Spännäri 2020, s. 107–115.

¹²⁷⁵ Varsinaiseen minään voidaan viitata myös käsitteillä todellinen minä, syvä minuus, minuuden ydin, ydinminä tai itseys.

¹²⁷⁶ Itsensä kehittäminen ei ole vain väline johonkin, vaan se on itsessään arvokasta riippumatta siitä, mitä siitä seuraa. Lisäksi on erotettava hyödyt yksilölle ja hyödyt yhteiskunnalle.

¹²⁷⁷ Todellisuusulottuvuuteen asettuvassa ekososiaalisessa kasvatuksessa tunnustetaan kiinnostavasti arvoulottuvuus: ”Arvoneutraliteettikin on eräänlainen arvovalinta, eikä kasvatus voi paeta arvosidonaisuuttaan.” Tämä ei ole vielä suodattanut normiulottuvuuteen, ellei opetussuunnitelmia lueta osaksi soft law -tyyppistä sääntelyä.

mitä ajankohtaisinta. Kaikkiaan varsinainen minä on siis tapa nimittää itsensä kehittämisen prosesseja henkisestä tulokulmasta.¹²⁷⁸

Psyykkinen ja henkinen kehittyminen vaikuttavat olevan trendikkäitä ilmiöitä todellisuusulottuvuudessa. Tässä ajassa näyttää siltä, että itseään on kehitettävä, koska itseään on kehitettävä.¹²⁷⁹ Eeva K. Kallio varoittaa luisumasta ajatteluun, jossa ”vain viisaus, henkinen kehitys ja sivistys ovat ainoastaan tavoittelemisen arvoisia ja ’korkeampia’ päämääriä”.¹²⁸⁰ Sama ajatus on sovellettavissa itsensä kehittämiseen, jossa olennaista on se, tekeekö yksilö oikeita valintoja ja tekoja itseään ja myös muita varten, ei ainoastaan ulkoa määriteltyä päämäärää. Yhtenä tämän ajan ulkoisena päämääränä voi pitää ajatusta elinikäisestä oppimisesta, josta oikeuden sijaan on ehkä muotoutumassa velvollisuus.¹²⁸¹

Immateriaalinen itsensä kehittäminen voi olla laadultaan ja sisällöltään hyvin monenlaista ja monentasoista. Erot muodostunevat erityisesti siitä, kuinka tietoista immateriaalinen itsensä kehittäminen on. Materiaalisen itsensä kehittämisen äärellä tapahtuu nonformaalia ja informaalia oppimista, josta suodattuu immateriaalista itsen kehittymistä psyykkisellä ja henkisellä tasolla. Immateriaalinen taso avautuu näin kohti viisautta ja varsinaista minää. Sen kehittyminen kiinnittyy erityisesti reflektointiin, sillä kehittymisen laajuus ja syvyys ovat riippuvaisia reflektoinnin laajuudesta ja syvyydestä.

5.4 Köyhyys tukahduttaa kukoistamista

Tässä luvussa on tutkittu köyhyyttä ja itsensä kehittämistä erittelemällä niiden ilmenemisen tapoja ja jäsentämällä niitä sitä kautta osaksi oikeuden kolmiulotteisuutta. Tarkastelu on asemoitunut vallitsevaan todellisuusulottuvuuteen, joka asemoituu köyhyyden ja itsensä kehittämisen historialliselle jatkumolle. Tutkimuksen toisessa luvussa köyhyyden todettiin olevan erottamaton osa Suomen historiaa, ja nyt lienee perusteltua todeta sen olevan yhtä lailla erottamaton osa nykyhetkeä. Yhä vain

¹²⁷⁸ Pulkki 2020.

¹²⁷⁹ Esimerkiksi Sitran Osaamisen aika -projektia on kiinnostavaa tarkastella tästä näkökulmasta. Projektin tarkoitus oli tarkastella osaamista ja elinikäistä oppimista eri näkökulmista ja tuottaa toimintaohdotuksia osaamisen kehittämiseksi. Kaikki näyttää kuitenkin kiinnittyvän pohjimmiltaan siihen, miten työmarkkinoiden muuttuviin tarpeisiin vastataan. Itsensä kehittäminen ja sitä kautta saavutettava osaaminen näyttävät tällöin investointeina ”uudistumiskykyyn ja menestykseen”. Oikeuttamista tukee hyvinvointinäkökulman päälle liimaaminen: hyvinvointi lisääntyy, kun tuetaan pistemäistä osaamista jatkuvasti muuttuviin tarpeisiin. Ks. esim. Sitra 2019b.

¹²⁸⁰ Ks. Kallio 2021.

¹²⁸¹ Ks. esim. Kinnari 2013, Laes & Rautiainen 2018, Rubenson 2006.

keskustelua käydään samoista kysymyksistä kuin aiemmin: kuka on köyhä, kenellä on oikeus apuun ja millaisin kriteerein. Köyhyyden hallinta ja ratkaiseminen sekoittuvat, ja köyhyyspolitiikka on pikemmin pistemäistä kuin pitkäjänteisen suunnitelmalista.¹²⁸²

Myös itsensä kehittämisen saralla tässä hetkessä on havaittavissa samankaltaisia piirteitä kuin menneisyydessä. Yksilöillä on erilaiset mahdollisuudet itsensä kehittämiseen sen mukaan, millaisia henkilökohtaisia ominaisuuksia heillä on. Tästä seuraa toisaalta aktiivisuutta ja toisaalta passiivisuutta itsensä kehittämisessä. Lisäksi toiset itsensä kehittämiset muodot ovat arvostettavampia kuin toiset; esimerkiksi tässä ajassa ohjataan kernaasti kehittämään itseään työelämää palvelevalla tavalla. Näin tavoiteltavien tai toivottujen itsensä kehittämisen muotojen taustalle paikantuu jonkinlainen ideologia. Toisaalta itsensä kehittämisen kenties perustavanlaatuisin elementti on säilynyt ennallaan: itsensä kehittäminen on sisäinen prosessi, polku kohti varsinaista minää, inhimillisyyttä.¹²⁸³

Menneisyydessä ja nykyisyydessä on siis paljon samaa. Aiemmin köyhyyden ja itsensä kehittämisen on todettu kietoutuvan yhteen muun muassa siten, että niitä koskevissa rakenteissa, käytännöissä ja lainsäädännössä tuotetaan ja uusinnetaan eriarvoisuutta. Pyrkimyksenä on hallita ja kontrolloida yksilöitä jonkinlaisen ideaalin ihmisyden tavoittelemisen varjolla.¹²⁸⁴ Tässä luvussa köyhyyttä ja itsensä kehittämistä on jäsennetty uudella tavalla siten, että lopputulemana niille on paikannettu materiaalin ja immateriaalinen puoli, jotka esitetään seuraavaksi tiivistetysti suhteessa toisiinsa, synteisiä luoden.

Materiaalisella tasolla köyhyys on taloudellisten resurssien vähäisyyttä tai puutetta, mikä näkyy esimerkiksi erilaisten tavanomaiselle elämälle tyypilliseksi luettavien hyödykkeiden ja palveluiden hankkimisen vähäisyytenä tai puutteena. Köyhyyden materiaaliseen määrittelyyn käytetään erilaisia mittareita, kuten pienituloisuusrajaa, minimibudjettia, AROPE-indikaattoria ja Gini-kerrointa. Eri mittarit on rakennettu eri lähtökohdista, ja ne tuottavat sen vuoksi keskenään erilaisia kuvia köyhyydestä. Joka tapauksessa voi väittää, että köyhyys koskettaa merkittävää joukkoa – esimerkiksi pienituloisia on yli kymmenesosa väestöstä. Itsensä kehittämisen näkökulmasta tämä tarkoittaa mitä luultavimmin heikompia mahdollisuuksia käyttää täysimääräisesti itsensäkehittämisoikeutta. Suomi onkin saanut toistuvasti huomautuksia sosiaaliturvan riittämättömyydestä esimerkiksi TSS-komitealta, mutta ne eivät ole johtaneet käänteentekeviin muutoksiin. Kansallisissa perusturvan arviointiraporteissa

¹²⁸² Vrt. luku 2.2.5.

¹²⁸³ Vrt. luku 2.3.6.

¹²⁸⁴ Ks. luku 2.4.

perusturvan taso todetaan niin ikään säännöllisesti matalaksi ja monilta osin riittämättömäksi kattamaan vähimmäiskulutus. Kansainvälisistä ja kansallisista huomautuksista huolimatta perusturvan tasoa ei ole merkittävästi korotettu.¹²⁸⁵

Kokonaisvaltaisen kuvan saamiseksi köyhyyttä on tarkasteltava paitsi materiaalisena köyhyyttenä, jonka lähtökohdat ovat yleensä köyhyiden määrällisessä mittaamisessa, myös immateriaalisena köyhyyttenä. Immateriaalisella tasolla köyhyys ilmenee yksilön mielessä kokemuksena köyhyydestä, jolloin sitä on tutkittava laadullisesti. Immateriaalinen köyhyys saattaa ilmentyä esimerkiksi stressinä, toivottomuutena ja näköalattomuutena. Köyhyiden eksistentiaalisessa jäsennyksessä köyhyys on kykenemättömyyttä saavuttaa arvoulottuvuuden hyvän elämän edellytyksiä. Toisaalta tällä on usein yhteys materiaaliseen köyhyyteen, mutta on myös mahdollista kokea köyhyyttä vaikkei olisi määrällisten mittareiden mukaan materiaalisesti köyhä. Vastavasti perustarpeiden täytyessä elämä voi olla hyvää, vaikka eläisikin virallisten määritelmien ja mittareiden mukaan köyhydessä.¹²⁸⁶

Köyhyyttä ja itsensä kehittämistä ei useinkaan tarkastella yhdessä, jolloin ne jäävät toisistaan irrallisiksi ilmiöiksi. Samalla on selvää, että köyhyys vaikuttaa itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin heikentävästi. Esimerkiksi vapaa-ajan osallistumista koskevat tilastot antavat viitteitä siihen suuntaan, että köyhien vapaa-ajan osallistuminen on vähäisempää verrattuna korkeammassa sosioekonomisissa asemassa oleviin. Kun itsensä kehittäminen tavalla tai toisella estyy köyhyiden vuoksi, tämä heikentää osallisuuden kokemusta, toiseuttaa ja jopa syrjäyttää. Osattomuus tarkoittaa samalla sitä, että perustarpeet eivät täyty, jolloin köyhyydestä ja itsensä kehittämisestä viimeistään muodostuu yhdenvertaisuus- ja oikeudenmukaisuuskysymyksiä.

Itsensä kehittämisessä on niin ikään paikannettavissa materiaallinen ja immateriaalinen puoli. Materiaalinen itsensä kehittäminen viittaa konkreettisiin itsensä kehittämisen tapoihin ja muotoihin, jotka voivat olla esimerkiksi kulttuuriin osallistumista, liikunnan harrastamista tai median käyttämistä. Itsensä kehittämisen materiaallinen puoli antaa puolestaan syötteitä immateriaaliselle itsensä kehittämiselle, joka viittaa psyykkiseen ja henkiseen kehittymiseen. Immateriaalista itsensä kehittämistä tapahtuu ennen kaikkea materiaalista itsensä kehittämistä seuraavan reflektoinnin kautta. Itsensä kehittämisen immateriaalinen puoli on itsen kehittämistä kohti varsinaista minää, siis osa elämänmittaista itsekseen tulemisen prosessia.

¹²⁸⁵ Huomautukset perusturvan riittämättömyydestä tukevat lisäksi väitettä siitä, että perusturvalla on tarkoitus kattaa tavanomaisen elämän kustannuksia muutoinkin kuin välttämättömimmän hengissä selviytymisen kannalta. Ks. luku 4.5.2.

¹²⁸⁶ Isola & Suominen 2016, s. 51–65.

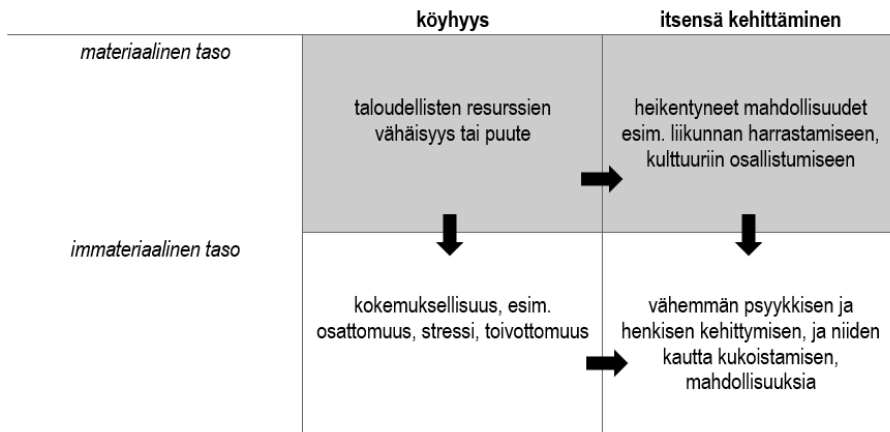
Köyhyys itsessään ilmentää eriarvoisuutta, ja lisäksi siitä seuraa eriarvoisuutta itsensä kehittämisen tasoilla. Todellisuusulottuvuuteen sisältyvän itsensä kehittämisen eriarvoisuuden perusteella voi tehdä ainakin sen päätelmän, että köyhien mahdollisuudet kehittää itseään materiaalisella tasolla ja sitä kautta immateriaalisella tasolla eivät toteudu ideaalilla, arvoulottuvuudessa maalaillulla tavalla. Se, missä ja miten itsensä kehittäminen toteutuu, on melko satunnaista.¹²⁸⁷ Erilaiset välineet ja käytännöt vähävaraisten itsensä kehittämisen edistämiseksi, kuten alennetut maksuluokat ja kakkukortti, ovat pistemäisiä ja kohdistuvat eri käyttäjäryhmiin eri tavoin.¹²⁸⁸ Itsensä kehittämisen palveluiden taloudellinen saavutettavuus on vaihtelevaa eikä riipu siitä, mikä sektori itsensä kehittämisen palvelua tarjoaa. Lisäksi vaikuttaa siltä, että virus- ja elinkustannuskriisit ovat syventäneet ja syventävät vähävaraisten heikompiosuutta entisestään, mikä näyttäytyy alati syvenevinä puutteina sosiaalisten ja sivistyksellisten oikeuksien toteutumisessa.

Todellisuusulottuvuuden köyhyydestä ja itsensä kehittämisestä köyhien näkökulmasta löytyvät siis samat elementit, materiaallinen ja immateriaallinen taso. Elementit ovat sinänsä vanhoja, sillä esimerkiksi snellmanilaisessa ajattelussa sivistykselle hahmottuu filosofis-teoreettinen (immateriaallinen) ja käytännöllis-konkreettinen (materiaallinen ulottuvuus).¹²⁸⁹ Alla olevassa kuviossa esitettävä yhteenveto köyhyiden ja itsensä kehittämisen materiaalisesta ja immateriaalisesta puolesta sekä niiden suhteista on silti tässä muodossa uusi.

¹²⁸⁷ Vrt. kunnan syrjäisyys ei tarkoita sitä, että sivistykselliset perusoikeudet eivät toteudu, sillä syrjäisissäkin kunnissa sivistyksellisten oikeuksien toteutumisen taso voi olla hyvä. Sen sijaan kunnan pieni koko ja demografiset tekijät vaikuttavat sivistyspalveluiden saatavuuteen ja saavutettavuuteen. Ks. Lavapuro, Ojanen, Rautiainen & Valtonen 2016, s. 101–107.

¹²⁸⁸ Sosiaaliturvan näkökulmasta pistemäisyys on kuvannut köyhyyspolitiikkaa niin kauan kuin sitä on harjoitettu, vrt. luku 2.2. Tätä kautta ajateltuna on johdonmukaista, että köyhien itsensä kehittämisen tukeminen on niin ikään pistemäistä.

¹²⁸⁹ Ks. luku 2.3.1.

Taulukko 5. Köyhyyden ja itsensä kehittämisen jäsenyys.

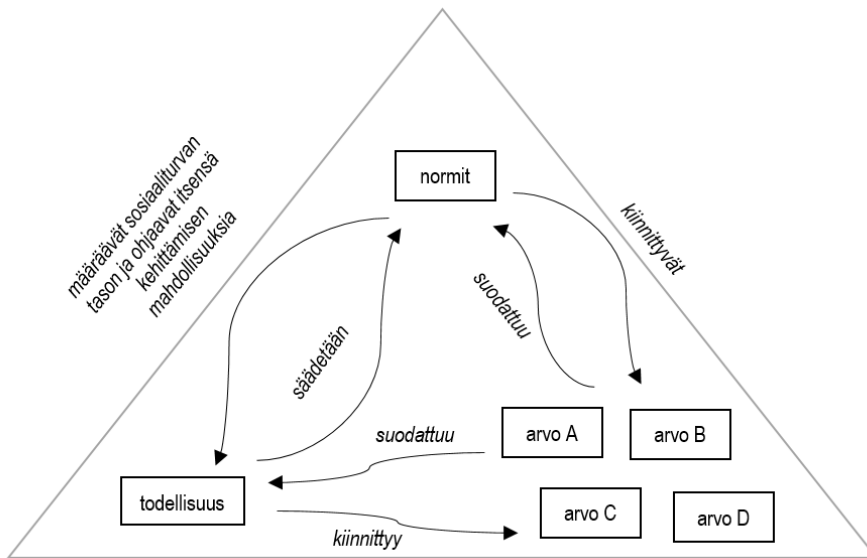
Taulukon mukaisesti materiaalinen köyhyys vaikuttaa useimmiten suoraan materiaalisen itsensä kehittämisen mahdollisuuksiin. Materiaalinen köyhyys taas voi johtaa immateriaaliseen köyhyyteen, joskin immateriaalista köyhyyttä voi kokea ilman materiaalista köyhyyttäkin. Immateriaalinen köyhyys voi vaikuttaa edelleen immateriaaliseen itsensä kehittämiseen. Myös materiaalisen itsensä kehittämisen haasteet heijastuvat kehittämisen immateriaaliseen tasoon, jolloin immateriaalisen itsensä kehittämisen toteutuminen voi heikentyä kahta kautta. Huomionarvoista on, että juuri immateriaalinen itsensä kehittämisen taso on itsensä kehittämisen ydintä.

Lopulta materiaalinen köyhyys voi siis johtaa kukoistamisen kuihtumiseen, jolloin tarkastelu palautuu arvoulottuvuuteen. Jos oikeudenmukaisuus ja julkisen vallan vastuu konkretisoituisivat ideaalisti normi- ja todellisuusulottuvuudessa, yksilöllä olisi mahdollisuus materiaaliselle ja immateriaaliselle itsensä kehittymiselle ja sitä kautta kukoistamiseen. Nussbaumin mukaan yksilö kukoistaa, kun hänellä on mahdollisuus saavuttaa omannäköisiä tavoitteita ja kykyjä, ja käyttää siten koko potentiaaliaan.¹²⁹⁰ Tämä taas johtaa parhaimmillaan paitsi ihmisarvoiseen elämään, myös eudaimoniseen hyvinvointiin.

Samalla piirtyy todellisuusulottuvuuden suhde arvoulottuvuuteen. Edellä on esitetty eri ulottuvuuksien olevan vuorovaikutuksessa keskenään, mikä perustelee tarvetta tutkia niitä yhdessä. Vuorovaikutuksesta huolimatta normi- ja arvoulottuvuuden perusteella ei voi päätellä, millainen todellisuusulottuvuus on. Kumpikaan

¹²⁹⁰ Nussbaumin näkökulma on yhteensopiva arvoulottuvuuden oikeudenmukaisuusnäkökulman kanssa. Kukoistamista voitaisiin kuitenkin lähestyä myös vaikkapa taloutta ja sitä palvelevaa hyötyä painottaen, ks. esim. Anand 2016, s. 11–21.

kahdesta ulottuvuudesta ei konkretisoidu sellaisenaan todellisuusulottuvuudessa. Toisaalta sekä todellisuusulottuvuus että normiulottuvuus kiinnittyvät kummatkin omalla tavallaan arvoulottuvuuteen, josta taas suodattuu elementtejä osaksi oikeusnormeja ja todellisuutta. Suhteet ovat muodostuneet historiallis-kulttuurisesti, mikä merkitsee myös sitä, että ne elävät ja muuttuvat tauotta. Alla olevassa kuviossa hahmotetaan ulottuvuuksien vuorovaikutteista suhdetta yhdenlaisena pysäytyskuvana.

Kuvio 12. Ulottuvuuksien vuorovaikutus.

Ulottuvuuksien välinen vuorovaikutus ei tarkoita ulottuvuuksien välistä sopu-
sointua. Siinä missä normiulottuvuudessa säädetään elämisen edellytykset täyttävästä
toimentulosta ja yhtäläisistä itsensä kehittämisen mahdollisuuksista, todellisuusulot-
tuvuudessa koetaan köyhyyttä eivätkä köyhien itsensä kehittämisen mahdollisuudet
itsestään selvästi toteudu. Köyhien itsensäkehittämisoikeuden tosiasiallinen toteutu-
minen palautuukin julkisen vallan näkökulmasta sivistyksellisten ja sosiaalisten pe-
rusoikeuksien turvaamiseen. On sekä toteutettava sivistyspalveluita että turvattava
riittävä sosiaaliturva. Yhtenä sosiaaliturvan riittävyyden arvioinnin mittapuuna olisi
pidettävä sitä, että yksilöllä on mahdollisuus kehittää itseään valitsemallaan tavalla
riippumatta siitä, tuottaako palvelua julkinen, kaupallinen vai kolmas sektori.

Todellisuusulottuvuuden ilmiöt synnyttävät siis tarpeen normiulottuvuudelle, ja
normiulottuvuuden sisällöstä päättäminen tapahtuu todellisuusulottuvuudessa.

Normiulottuvuus saa todellisuuden haltuun osittain ja viiveellä, sillä todellisuudessa asioita tapahtuu joutuisasti ja omalakisesti, normien välissä ja niiden ulkopuolella. Joitain asioita normiulottuvuus määrää kuitenkin ehdottomasti, ja niihin lukeutuu muiden muassa sosiaaliturvan taso. Köyhyyttä koskevissa tutkimuksissa ja raporteissa harvemmin huomioidaan köyhyyden oikeudellista olemusta, vaikka köyhyyttä hallinnoidaan sosiaaliturvaa koskevalla lainsäädännöllä. Toisaalta lainsäädäntö ei tunnista köyhyyttä, vaan ainoastaan erilaisia ”sosiaalisen riskin tilanteita”, joissa yksilö voi olla oikeutettu johonkin etuuteen. Sosiaalisen riskin tilanteissa yksilö pakotetaan osaksi jotakin kategoriaa, jolla on tiettyjä piirteitä. Kategorioita ovat esimerkiksi vanhemmat, yksinhuoltajat, sairaat, vammaiset tai opiskelijat. Jonkin ominaisuuden puute voi pudottaa yksilön etuuden saajien ulkopuolelle. Tällä voi olla kovin vähän tekemistä sen kanssa, minkä yksilö kokee olevan riittävää tai oikeudenmukaista. Immateriaalinen köyhyys ja immateriaalinen itsensä kehittäminen eivät siten pohjimmiltaan ole kovin kaukana normiulottuvuudesta. Normiulottuvuudessa nimittäin joko luodaan konkreettisia mahdollisuuksia vähävaraisten itsensä kehittämiseksi, ei luoda niitä tai luodaan niitä näennäisesti. Itsensä kehittämistä ja köyhyyttä ohjaillaan normiulottuvuudessa samalla halliten sitä, onko köyhällä mahdollisuutta materiaalisesti kehittää itseään.¹²⁹¹

Sytä ulottuvuuksien yhteensopimattomuudelle ja jopa ristiriidoille voi etsiä myös arvoulottuvuudesta. Kun irrottaudutaan hetkeksi spesifistä itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuudesta tutkimaan arvoulottuvuutta geneerisemmin, ristiriitoja voi selittää se, että todellisuusulottuvuus ja normiulottuvuus kiinnittyvät osittain tai kokonaan eri arvoihin. Esimerkiksi päätöksenteon arvot ja perustuslain arvot eivät välttämättä ole täysin linjassa keskenään. Arvoulottuvuudessa voi myös olla arvoja, jotka eivät oikeastaan konkretisoidu normeina eivätkä todellisuudessa. Toiseksi eri arvoihin kiinnittyminen voi tapahtua eri tasojen välillä, toisin sanoen instituutiot kiinnittyvät eri arvoihin kuin esimerkiksi köyhäksi määriteltävien ryhmä tai köyhyyttä kokeva yksilö.

Arvoulottuvuudesta käsin köyhien itsensä kehittämisessä kyse on ihmisarvoisen ja hyvän elämän edellytysten takaamisesta, normiulottuvuutta tarkastelemalla tavoitetaan raamit, joissa köyhyyttä hallinnoidaan ja köyhyyden konkreettiset ilmentymät puolestaan asettuvat todellisuusulottuvuuteen, jossa tehdään jatkuvasti kyseisiä asioita koskevia päätöksiä. Taloudellisten voimavarojen riittämättömyys ja kokemus

¹²⁹¹ Normiulottuvuudella on taipumusta kategorisoida yksilöitä ryhmiksi tiettyjen standardien mukaisesti. Sillä, millaisia hahmoja ja niiden ominaisuuksia oikeus luo, on vaikutusta itsensä kehittämisen materiaalsiin mahdollisuuksiin ja sitä kautta immateriaaliseen itsensä kehittämiseen. Ks. Rautiainen & Koivisto 2018.

köyhyydestä ovat niin ikään todellisuusulottuvuutta. Eri ulottuvuuksien vuorovaikutusta kuvaa hallituksen esitys kansaneläkeindeksistä annetun lain muuttamisesta, jossa todetaan: ”On pitkälle arvovalinta ja poliittinen kysymys, mikä on riittävä vähimmäiselintaso erilaisille kotitalouksille tai milloin elintaso on liian kaukana kohtuullisena pidettävästä.”¹²⁹² Köyhyyden ja itsensä kehittämisen kehitykseen vaikuttaa paitsi yleinen yhteiskunnallinen kehitys, myös se, miten niitä säädellään oikeusnormein. Kummankin taustalla on arvoja, joihin tekeminen ja toiminta kiinnittyvät. Riskitiritoja syntyy, kun tavallinen lainsäädäntö kiinnittyy eri arvoihin kuin perustuslaki. Köyhyys, myös oikeudellisena ilmiönä, on kuitenkin olemassa ensimmäisenä psykologisessa ja sosiaalisessa todellisuudessa.¹²⁹³ Todellisuusulottuvuus viimeistelee väitteen siitä, että köyhien itsensäkehittämisoikeus muodostuu arvojen, normien ja todellisuuden vuorovaikutuksessa – ne muodostavat sen vallan tilan,¹²⁹⁴ jonka osana itsensä kehittäminen köyhyydessä tapahtuu tai jää tapahtumatta.

¹²⁹² HE 108/2010 vp, s. 5.

¹²⁹³ Realen mukaan ei ole olemassa puhtaita juristeja, on vain juristi-sosiologeja. Koska oikeus – ja siihen lukeutuva todellisuus – ovat rakentuneet historiallis-kulttuurisesti, myös lainoppineella on käsityksiä, ajatuksia ja kokemuksia todellisuudesta. Ks. Reale 1973, s. 231.

¹²⁹⁴ Ks. kuvio 6.

6 PÄÄTÄNTÖ

Lukemattomat jouluvalot kohosivat yhä korkeammalle ja korkeammalle. Ne näyttivät tytöstä nyt kirkkailta tähdiltä. Yksi niistä lensi jättäen taivaalle pitkän valokuovan.

Hans Christian Andersen: Pieni tulitikkutyttö

6.1 Matkalaukkulapsi...

Tutkimuksen alussa tehtäväksi asetettiin vastata kysymykseen siitä, mitä on itsensäkehittämisoikeus varattomuuden estämättä. Kysymys kohdistuu ennen kaikkea oikeuden sisältöön, toisaalta varsin konkreettisenä substanssina ja toisaalta taas sen luonteeseen abstraktimpana oikeutena, köyhien näkökulma huomioiden. Itsensäkehittämisoikeus on eräänlainen matkalaukkulapsi (*third culture kid*)¹²⁹⁵. Sen perimä risteää kahtaalle, sivistyksellisiin oikeuksiin ja sosiaalisiin oikeuksiin, jotka luovat sen oikeusluonteen. Matkan varrella matkalaukkulapsen identiteetti on rakentunut ja kehittänyt paitsi oikeusnormien, myös oikeuden muiden ulottuvuuksien ohjaamana.

Itsensäkehittämisoikeus on siis risteämöoikeus. Sivistyksen ja köyhyyden risteävyys on hahmottunut asteittain historiaa käsittelevästä luvusta lähtien. Vaikka köyhyyttä ja sivistystä esiteltiin toisistaan erillisinä ilmiöinä, yhteisten elementtien myötä ne kietoutuivat lopulta yhteen, ja näyttävät säilyneen sellaisina. Perusoikeusuudistuksen myötä itsensäkehittämisoikeudesta tuli sivistysperusoikeuteen sisältyvä oikeus, jota ei kuitenkaan pidä tulkita vain sivistysperusoikeuden osana. Sivistysperusoikeus antaa raamit sille, että sivistyksellinen itsensä kehittäminen on turvattava varallisuudesta riippumatta. Näin se tavoittaa yhtä lailla sosiaaliset oikeudet ”varattomuuden sitä estämättä” -ilmauksen kautta.

Itsensäkehittämisoikeuden risteävä luonne muodostuu sivistyksellisten ja sosiaalisten perusoikeuksien muodostaman vuorovaikutteisen kokonaisuuden ja niitä

¹²⁹⁵ Sosiologiassa matkalaukkulapsella viitataan lapseen, joka on asunut lapsuutensa osittain tai kokonaan muualla kuin vanhempiensa kotimaassa. Lapsi omaksuu kulttuuria sekä vanhemmiltaan että asuinmaastaan, jolloin rakentuu risteävä kolmas kulttuuri. Matkalaukkulapsen identiteetti muodostuu usein irralliseksi ja kulttuuriin kuuluvuuden tunne heikoksi. Ks. esim. Akhund 2022.

konkretisoivan tavallisen lain tasoisen sääntelyn kautta.¹²⁹⁶ Normiulottuvuudessa itsensäkehittämisoikeuden sisältö muotoutuu dialektiikan tilassa, perusoikeuden ja tavallisen lainsäädännön välisessä heikossa vuorovaikutuksessa. Itsensäkehittämisoikeus ei kuitenkaan ole johtanut julkista valtaa velvoittavaan, saati täsmälliseen sääntelyyn. *Sääntelyn pääasiallisena kohteena on edelleen itsensä kehittämiseen liittyvien toimintojen hallinto ja talous, eivät yksilön oikeudet.* Tavoitteita koskevat oikeusnormit jäävät pitkälti abstrakteiksi viittauksiksi arvoulottuvuuteen eivätkä kokonaisvaltaisesti konkretisoi itsensäkehittämisoikeutta.

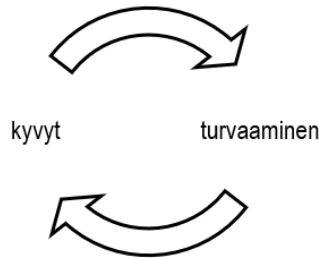
Varattomuuden esteiden poistamista ei tunnisteta juuri lainkaan itsensä kehittämistä toteuttavassa lainsäädännössä, vaikka sivistysperusoikeudessa luodaan peruste poistaa esteitä. Tosiasiassa köyhien itsensä kehittämisen turvaaminen voi tapahtua vasta sosiaalisia oikeuksia toteuttavan lainsäädännön kautta. Sosiaalisia etuuksia koskevat oikeusnormit määrittävät etuuksien tason ja ylläpitävät köyhyyttä, sillä normiulottuvuuden määräämä toimeentuloturvan taso on todellisuusulottuvuudessa riittämätön. On oletettavaa, että köyhimpien itsensäkehittämisoikeus toteutuu vajavaisesti muun muassa siksi, että se ei ole tullut tosiasiallisesti toteutetuksi lainsäädännöllä.

Itsensäkehittämisoikeus näyttäytyykin ehkä eräänlaisena perusoikeusuudistuksen kompromissina – oikeutena, joka mitenkuten saatiin säädettyä mutta jolle ei sittemmin saatu sisältöä. Toisin sanoen lainsäätäjät on epäonnistunut itsensäkehittämisoikeutta konkretisoivan lainsäädännön luomisessa ja sitä kautta oikeuden turvaamisessa myös köyhille. Tämän ratkaisemiseksi yksinään muutos normiulottuvuudessa – laaja-alaisempi ja täsmällisempi sääntely – ei sellaisenaan riitä toteuttamaan itsensäkehittämisoikeutta. Uhkana on ajautuminen osaksi sääntelytulvan virtaa vailla tarttumapintaa ja oikeuden pirstaloituminen yhä enemmän, kuten on käynyt kulttuuritoimintalain yhteydessä. Oikeusnormien näkökulmasta tarvittaisiin kokonaisvaltaisempaa uudistamista itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuutta kunnioittaen ja todellisuusulottuvuus tuntien.

Se, mitä itsensä kehittäminen sisältää, määräytyy oikeuden kolmiulotteisuuden osien vuorovaikutuksessa. Alla esitetään äärimmäisen yksinkertaistettu, mutta samalla itsensäkehittämisoikeuden ytimen kiteyttävä kuvio siitä, mitä itsensäkehittämisoikeus on. Voi väittää, että ihmisyyteen kuuluu pyrkimys tavoitella ja toteuttaa erilaisia kykyjä, mihin jokaisella on erilaiset lähtökohdat. Julkisen vallan on turvattava se,

¹²⁹⁶ Ihmisoikeussopimuksissa saattaa epäsuorasti muodostua vastaavankaltaista risteävyyttä. Esimerkiksi lapsen oikeuksien sopimuksen 27(1) artiklan mukaan ”Sopimusvaltiot tunnustavat jokaisen lapsen oikeuden hänen ruumiillisen, henkisen, hengellisen, moraalisen ja sosiaalisen kehityksensä kannalta riittävään elintasoon.”

että kyvyt pääsevät lähtökohtiin liittyvistä eroista riippumatta konkretisoitumaan ja yksilö siten kukoistamaan koko potentiaalisissaan.

Kuvio 13. Mitä itsensäkehittämisöikeus on?

Kuvio asettuu itsensäkehittämisöikeuden materiaaliselle tasolle, jolloin kykyjen konkretisoituminen edellyttää materiaalisia mahdollisuuksia, kuten toiminnassa tarvittavia välineitä tai taloudellisia resursseja. Julkisen vallan on turvattava toteutumisen mahdollisuudet sekä sivistyksellisten että sosiaalisten perusoikeuksien kautta. Tätä kautta yksilö saa tarvitsemansa tuen kyvyn konkretisoitumiseen ja kehittymiseen, jolloin palataan takaisin kykyjen konkretisoitumisen ja kehittymisen äärelle.

Mitä itsensä kehittäminen sitten sisällöllisesti on? Normiulottuvuudessa itsensä kehittämisen on katsottu olevan muun muassa tiedon hankintaa, tieteellistä ja taiteellista toimintaa, taiteesta nauttimista sekä liikunnan ja muun ruumiinkulttuurin harjoittamista. Itsensä kehittämistä on tulkittava tätä tutuksi tullutta listausta laajemmin, suhteessa aikaan ja paikkaan, yhteiskunnassa yleisesti hyväksytyyn elintasoon ja elämäntapaan. Tämä johtaa itsensä kehittämisen muotojen moninaisuuteen, jota vaikkapa vapaa-aikaa koskevat tilastot ilmentävät, joskaan eivät tyhjentävästi. Tilastoissa vapaa-ajan toiminta voi olla hyvin monipuolisesti erilaista, joko kotona tai sen ulkopuolella tapahtuvaa, tekemistä ja toimintaa. Köyhien kannalta merkityksellistä on, että vapaa-ajan toiminta ei ole yhtäläisesti kaikille mahdollista. Todellisuusulottuvuus on väistämättä värikkäämpi kuin normiulottuvuus onnistuu olemaan.

Itsensäkehittämisöikeus on oikeus, josta hohfeldläisellä hienojakoisemmalla analyysillä siivöityy esiin vapausulottuvuus. Vapaus on siis oikeuden ilmentymä: vapaus on vapautta tehdä jotakin, ilman velvollisuutta ja esteitä. Vapausulottuvuutta voi näin tehdä ymmärrettäväksi velvollisuuden kautta. Joidenkin näkemysten mukaan oikeutta kehittää itseään vastaisi velvollisuus kehittää itseään. Näin ei kuitenkaan ole, mikä selittyy vapausulottuvuudella. Kun itsensä kehittämistä pidetään vapautena,

siihen ei kohdistu velvollisuutta, vaikka tätä ei välttämättä tunnistetakaan todellisuusulottuvuudessa.

Julkisen vallan rooli itsensäkehittämisoikeuden turvaajana korostuu, kun kyse on köyhien itsensä kehittämisestä. Mikäli julkinen valta ei toteuta velvollisuuksiaan, köyhien itsensä kehittäminen sekä kykyjen käyttäminen ja kehittäminen voi estyä. Julkisella vallalla on velvollisuus poistaa esteitä perusoikeuksien toteutumisen tieltä, jolloin yksilö toimijana on vastaavuussuhteessa julkisen vallan kanssa. Yksilön ja julkisen vallan suhde muodostuu yhtäältä kielellisesti (oikeusnormit) ja toisaalta sosiaalisesti (todellisuus). Julkisen vallan rooli hahmottuu kahta kautta riippuen siitä, tarkastellaanko sitä kunta- vai valtiotasolla. Käytännössä ennen kaikkea kunnat toteuttavat itsensä kehittämisen palveluita, vaikkakin valtion rahoituksella on tietyissä tapauksissa ohjaava rooli. Toisaalta taas sosiaaliturvan näkökulmasta valtiolla on merkittävä rooli sen tasoon ja kattavuuteen liittyvissä kysymyksissä. Erityisen tärkeää on yksilön odotusoikeus koskien sitä, että julkinen valta mahdollistaa itsensä kehittämisen, ja vastaavasti julkisen vallan velvollisuus siihen. Toisaalta julkinen valta voi muuttaa oikeussuhteita, joskaan ei kajoten oikeuksien ytimeen. Julkisella vallalla on lisäksi ei-oikeus siihen, kehittääkö yksilö itseään vai ei – se jää yksilön päätettäväksi.

Itsensäkehittämisoikeudella on siis oikeus- ja vapausluonne, ja lisäksi se on periaate. Tutkimuksellisesti *itsensäkehittämisperiaate on itsensäkehittämisoikeuden systematisointia, joka mahdollistaa oikeuden merkityksellistymisen punnintatilanteissa*. Itsensäkehittämisperiaate yleisenä oppina paikkaa sivistyksellisiin perusoikeuksiin kohdistuvaa tutkimusaukkoa ja toisaalta lainsäädännön hajanaisuutta. Sisällöllisesti itsensäkehittämisperiaate käsittää vapauden ohella elinikäisyyden ja yhdenvertaisuuden, johon erityisenä piirteenä liittyy varattomuuden esteiden poistaminen. Tietyntylainen risteävyys on siten itsensäkehittämisperiaatteessakin läsnä.

Arvoulottuvuudesta saa tukea itsensäkehittämisperiaatteen olemassaololle, mutta perustavanlaatuisempi pulma on se, ettei itsensä kehittämiseen ja köyhyyteen liittyviä soveltamis- ja tulkintatilanteita ole juurikaan tunnistettu, eikä periaate näin ole edes voinut tulla sovellettavaksi. Itsensäkehittämisoikeuden kannalta tämä tarkoittaa myös sitä, että normiulottuvuudessa ei ole onnistuttu luomaan keinoja arvojen toteuttamiseksi. Köyhien pääsy itsensäkehittämisoikeuteen kyseenalaistuu, kun oikeuskeinot ja oikeusvaikutukset ovat täsmentymättömiä.

Oikeus, vapaus ja periaate asettuvat limittäin ja lomittain. Vapaus on oikeastaan oikeuden hienojakoisempaa ymmärrystä. Itsensäkehittämisoikeus oikeutena ja vapautena luovat perustan, joka velvoittaa julkista valtaa turvaamaan sen. Viheliäisten ongelmien todellisuudessa ja kiperissä (punninta)tilanteissa itsensäkehittämisperiaate

on toisaalta myös keino toteuttaa oikeus. *Kun oikeuden, vapauden ja periaatteen perusta paikannetaan arvoulottuvuuteen, niiden jättäminen huomiotta on oikeastaan arvokannanotto.*

Arvot ja todellisuus näyttävät olevan normien airuita, mikä alleviivaa normien luonnetta sosiaalisena konstruktiona. Köyhien itsensäkehittämisoikeuden sisältö on muotoutunut historiallisesti oikeuden kolmiulotteisuudessa. Itsensäkehittämisoikeuden tragedia matkalaukkulapsena piileekin siinä *itsessään*: se on kehittynyt irralliseksi, miltei huomaamattomaksi, ja kiinnittynyt heikosti mihinkään. Itsensäkehittämisoikeus on olemassa perusoikeusnormina ja sen taustalla olevina arvoina, mutta se ei levittäydy laajemmalle normiulottuvuudessa eikä tosiasiallistu todellisuudessa. Itsensäkehittämisoikeuden kokonaisvaltainen toteutuminen vaatii tukea oikeuden kaikilta ulottuvuuksilta. Samalla se edellyttää ymmärrystä siitä, miten itsensäkehittämisoikeus on.

6.2 ...ja tulitikkutyttö

Palataan hetkeksi hanhipaistin äärelle, josta tulitikkutyttö haaveili. Sen lisäksi, että tulitikkutyttö ei päässyt käsiksi hanhipaistiin, muutkin mahdollisuudet hänen elämässään rajoittuivat haaveiluun. Tyttöön kohdistui useita uhkia tai haavoittuvuudelle altistavia tekijöitä: väkivalta, sukupuoli, alaikäisyys – ja köyhyys. Kuten aiemmin on todettu, köyhyys on harvan, jos kenenkään, köyhän ainoa ongelma.

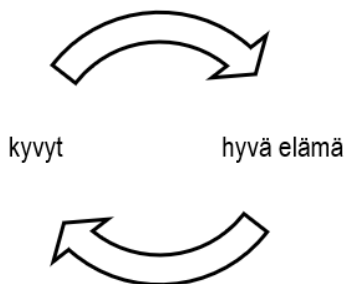
Toinen tutkimustehtävä oli vastata kysymykseen siitä, miten itsensäkehittämisoikeus on. Tämäkin kysymys kohdistuu sekä itsensä kehittämisen ilmentymiseen että itsensäkehittämisoikeuteen köyhien näkökulmasta. *Itsensäkehittämisoikeus ilmentyy immateriaalisesti, ja lisäksi köyhyys käyttäytyy intersektionaalisesti.* Tämä jatkaa siitä, mihin edellisen vastauksen selitysvoima ehtyi. Toisaalta ymmärrys siitä, mitä itsensäkehittämisoikeus on, on edellytys ymmärrykselle siitä, miten se on.

Itsensäkehittämisoikeuden ideaali ilmaistaan arvoulottuvuudessa, jossa oikeuden perustana ovat oikeudenmukaisuus, perustarpeet ja ihmisarvo, jotka lopulta asettuvat osaksi eudaimonisen hyvän elämän arvoa. On myös huomattava itsensä kehittämisen itseisarvoinen luonne – se on itsessään tärkeää ja merkityksellistä riippumatta siitä, mitä siitä seuraa. Sen lisäksi, että itsensä kehittäminen on itseisarvo, väitteeseen sisältyy oikeastaan toinenkin väite: itsensä kehittäminen on huomioitava myös formaalista koulutuksesta erillisenä. Sivistykselliset oikeudet on taipumusta tyypistää koulutukselliseksi oikeuksiksi, jolloin itsensä kehittäminen jää sivujuonteeksi. Formaali koulutus luo edellytyksiä ja valmiuksia itsensä kehittämiseksi, mutta se ei sellaisenaan onnistu tavoittamaan itsensä kehittämistä kokonaisuudessaan. Itsensä kehittäminen

tapahtuu ennen muuta nonformaalein ja informaalein tavoin, mikä tunnistetaan heikosti.

Itsensäkehittämisoikeuteen, kuten oikeuteen ylipäätään, liittyy aina hallintaa ja kontrollointia. *Itsensä kehittämiseen ja köyhyyteen liittyvä hallinnan ja kontrollin harjoittaminen toteutuu hyvän ihmisyyden tavoittelun varjolla.* Itsensäkehittämisoikeuden hahmottaminen historiallis-sosiaalisena konstruktiona johdattaa ymmärtämään edellä sanottua, jota risteämäoikeusluonne vain vahvistaa. Itsensä kehittämistä ja köyhyyttä koskevalla lainsäädännöllä onkin ainakin toisinaan ollut pyrkimys tuottaa jonkinlaista, jostakin arvoulottuvuuteen paikantuvasta ideologiasta kumpuavaa, ideaalia ihmisyyttä todellisuudessa. Esimerkiksi leimaverolailla koetettiin kontrolloida julkisia huveja, samoin kuin työllisyys on toiminut ohjaavana elementtinä niin sivistyksen kuin sosiaaliturvan saralla. Itsensä kehittämistä on pidetty ja pidetään yhä työllistymistä edistävänä ja työelämää palvelevana toimintana, ja työhön liittyvät arvot näkyvä toisaalta ansiosidonnaisessa sosiaaliturvassa. Köyhät eivät olekaan yhtenäinen joukko, vaan heitä arvotetaan sen mukaan, millaisiksi köyhiksi heidät luokitellaan: työtä tekemättömiksi laiskureiksi vai vaikkapa perheen tai sairastumisen vuoksi työelämästä pois jääneiksi, hyväksi köyhiksi.

Arvot tuovat osaltaan esiin itsensä kehittämisen immateriaalista ilmentymistä. Pohjimmiltaan itsensä kehittäminen on henkinen prosessi, omaksi itsekseen muotoutumista olemisen tilassa tekemisen kautta. Alla esitetään jälleen yksinkertaistettu, mutta samalla itsensäkehittämisoikeuden olemisen tavan syvemmän kerrostuman havainnollistava kuvio.

Kuvio 14. Miten itsensäkehittämisoikeus on?

Kuvio tuo esiin sen, mitä voi tapahtua immateriaalisella tasolla itsensäkehittämisoikeuden materiaalisien tason toteutuessa. Kuvion asettuessa

itsensäkehittämisoikeuden immateriaaliselle tasolle kykyjen tosiasiallistuminen ei ole pelkkää materiaalista tekemistä, vaan siitä voi suodattaa syvempää, henkistä kehittymistä – ihmisenä kehittymistä. Näin yksilö voi kukoistaa ja elää ihmisarvoista, hyvää elämää, mikä sekin asettuu sisimmältään immateriaaliselle tasolle. Kokemus hyvästä elämästä taas luo edelleen pohjaa kykyjen konkretisoitumiselle.

Köyhyys saattaa tiputtaa yksilön kykyjen ja hyvän elämän kehän ulkopuolelle, kaivantaen perspektiiviä. Nussbaumin kykylistaan verraten köyhyys heikentää kykyä käyttää aisteja ja mielikuvitusta, kun huomio keskittyy selviytymiseen. Köyhyys vähentää osallisuutta, mikä on omiaan heikentämään muihin kiinnittymistä ja yhteenkuuluvuutta. Varattomuuden vuoksi voi kuitenkin jäädä itsensä kehittämisen kehän ulkopuolelle. Se, että kamppailu absoluuttisen köyhyyden kanssa on ohitse, ei merkitse sitä, ettei köyhyyttä olisi. Kenties suhteellisen köyhyyden äärellä on oltava erityisen valppaana köyhyyden tunnistamisen suhteen, ja sen ratkaisemisessa puolestaan korostuu inhimillinen yhdenvertaisuus – kuten se, että köyhilläkin on oikeus kehittää itseään.

Köyhyys onkin intersektionaalista siinä mielessä, että köyhyys ei ole ainoastaan köyhyyttä. Köyhyyteen liittyy tyypillisesti useita haavoittuvuutta aiheuttavia tekijöitä, jotka kasautuvat huono-osaisuutta ja osattomuutta vahvistaen. Nämä tekijät voivat olla hyvin vaihtelevia ja liittyä johonkin yksilön ominaisuuteen, kuten terveydentilaan tai ikään, tai johonkin tilanteeseen, kuten kriisiin joko yksilön elämässä tai yhteiskunnallisella tasolla. Pienet tulot johtavat köyhyyteen ja edelleen matalaan elintasoon, ja sitä kautta eriarvoisuuteen suhteessa yleisesti hyväksytyyn elintasoon ja elämäntapaan. Monet erityis- ja vähemmistöryhmiin kuuluvat yksilöt, kuten vammaiset, ovat samanaikaisesti pienituloisimpia.¹²⁹⁷ Esimerkiksi kulttuuritoimintakomitea tunnisti jo 1970-luvun alussa kulttuuriesteet taustatekijöiksi kulttuuripassiivisuudelle. Tavanomaisesti köyhät kuuluvat passiivisten joukkoon. Pelkät konkreettiset seikat, kuten taloudellisten resurssien puute, eivät silti selitä passiivisuutta. Yhtä lailla passiivisuuteen vaikuttavat sosiaalipsykologiset tekijät, siis yksilön mielenmaisema. Köyhyys synkistää tätä maisemaa. Komitea puhuikin kulttuuritoiminnan laaja-alaisen, monimuotoisen ja yksilölähtöisen ymmärryksen puolesta. Toiset tarvitsevat enemmän tukea kuin toiset.

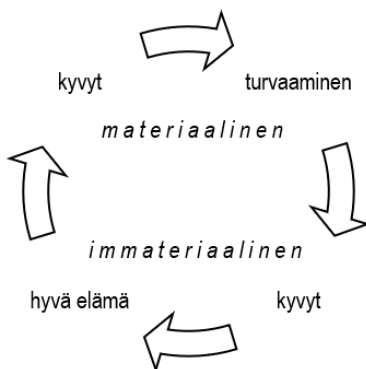
Todellisuusulottuvuudessa köyhien itsensä kehittäminen elää melko itsenäisesti suhteessa arvo- ja normiulottuvuuksiin. Todellisuuden rakentumisen näkökulmasta tämä voisi selittyä siten, että lailla ei oikeastaan säädetä kovin tarkasti yksilön itsensä kehittämisestä varattomuuden estämättä. Näin kielellä ei päästä luomaan todellisuutta, jossa köyhien itsensäkehittämisoikeus voisi edelleen kehittyä. Skandinaavinen

¹²⁹⁷ Ks. Fredman 2011, s. 574–576.

oikeusrealisti toteaisi tähän, että ehkäpä perusoikeussäännöstä itsensä kehittämistä ei koeta velvoittavaksi. Jos sitä ei koeta velvoittavaksi, sen toteutumisen takaamiseksi ei toimita.

6.3 Menneisyydestä tulevaisuuteen

Itsensäkehittämis-oikeus on siis toisaalta identiteetiltään värikäs ja ristiriitainenkin matkalaukkulapsi, toisaalta taas osaton ja huomaamaton tulitikkutyttö. Samoin kuin tutkimuskysymykset, myös vastaukset niihin täydentävät toisiaan. Itsensäkehittämis-oikeus asettuu materiaaliselle ja immateriaaliselle tasolle, kaikkiin oikeuden ulottuvuuksiin.

Kuvio 15. Vastaus kaikkeen.

Itsensäkehittämis-oikeuden kokonaisuus muodostuu kuvion kaltaisesti siten, että oikeuden kaikki ulottuvuudet vaikuttavat toisiinsa itsensäkehittämis-oikeuden materiaalisella ja immateriaalisella tasolla. Materiaalisella tasolla kyvyt ovat konkreettista tekemistä ja toimintaa, ja toisaalta taloudellista kyvykkyyttä. Kun julkinen valta turvaa edellisiä, etenkin tukea tarvitseville, muodostuu mahdollisuus immateriaaliseen kykyjen kehittämiseen ja sitä kautta kukoistamiseen ja hyvään elämään, joka taas edelleen ruokkii kykyjen käyttämistä.

Toisaalta puute tai vaje jossakin kuvion kohdassa voi jättää yksilön kehän ulkopuolelle. Esimerkiksi kun toimeentulon materiaalisella tasolla on riittävästi puutteita, se voi näkyä yhtäältä köyhyyden immateriaalisella tasolla köyhyyskokemuksena ja

toisaalta itsensä kehittämisen materiaalisella tasolla kykenemättömyytenä osallistua tai tehdä itsensä kehittämiseksi mielletävää toimintaa. Ehkä avartavinta onkin se, että materiaalisen tason köyhyys ja puutteet itsensä kehittämisessä heijastuvat lopulta immateriaaliseen itsensä kehittämiseen – *ja mitä vähemmän on psyykkisen ja henkisen kehittymisen mahdollisuuksia, sitä vähemmän yksilöllä on kukoistamisen mahdollisuuksia*. Tämä päätelmä palauttaa todellisuusulottuvuuden itsensä kehittämisen takaisin arvojen äärelle: kukoistaminen on hyvää, eudaimonista elämää.

Köyhyys on selvästi yksi tekijä, joka kehän ulkopuolelle tippumisen todennäköisyyttä. Tässä tutkimuksessa ei ole ratkaistu köyhyysongelmaa, mutta joitakin sitä sivuavia, yhteen vetäviä huomiota voi silti tehdä. Ensinnäkin itsensäkehittämisoikeuteen liitettävät ongelmat – eritoten sen puutteellinen toteuttaminen ja eriarvoisuus – ovat pintaa syvemmällä. Tämä tulee ymmärrettäväksi, kun tunnistetaan se hyvinvointivalttiollisen ja uusliberalistisen kulttuuripolitiikan murrosvaihe, jossa itsensäkehittämisoikeus säädettiin. Vaihe selittää sitä, että itsensäkehittämisoikeuden arvot kiinnittyvät elähtäneeseen hyvinvointivalttiolliseen kehitykseen. Se, että itsensäkehittämisoikeuden toteutumismahdollisuudet ovat osoittautuneet heikoiksi, voi puolestaan tulla ymmärrettäväksi todellisuusulottuvuuden uusliberalistisilla vivahteilla. Itsensäkehittämisoikeuden arvoulottuvuus ei yksinkertaisesti sulaudu osaksi nykyistä todellisuus- ja normiulottuvuutta, joiden arvot vaikuttavat olevan toisaalla. Vallitseva tilanne on johdonmukaista jatkumoa sille historialliselle aikajanelle, jossa kukin saattoi sivistyä säätynsä mukaan.

Kun nykyistä köyhien itsensäkehittämisoikeutta arvioidaan suhteessa menneisyyteen, on ehkä lannistavaa todeta, että *kehitystä on tapahtunut kovin vähän*. Mitä tahansa onkaan tehty tai tavoiteltu, sivistyksen ilmenemisen tavat ja muodot eivät ole olleet saavutettavissa yhtäläisesti kaikille. Eriarvoisuus sivistyksessä palautui ennen ja palautuu edelleen sosioekonomiseen asemaan, mikä johtaa köyhyyskeskusteluun. Normiulottuvuudessa sivistyksen ja sosiaaliturvan asemaa on vahvistettu ja laajennettu, mutta edelleen köyhyys rajoittaa itsensä kehittämisen mahdollisuuksia. Normiulottuvuuden reagointi todellisuusulottuvuuteen on yhä pistemäistä ja huomio kohdistuu akuutteihin pulmiin pitkäjänteisen ongelmanratkaisun sijaan. Köyhien itsensäkehittämisoikeus – kun ajatellaan, että sen toteutumiseen liittyy ongelmia – näyttää edelleen enemmän hallinnalta kuin ratkaisemiselta. *Köyhiä pyritään näennäisesti auttamaan ja tosiasiallisesti hallinnoimaan riittävässä määrin siten, että pysyvempiä ratkaisuja köyhyyden kitkemiseksi ei ole tarpeen tehdä*.

Se, millaisena köyhien itsensäkehittämisoikeus tällä hetkellä ja tässä tutkimuksessa näyttääytyy, on juurtunut historialliseen tietoisuuteen vielä oletettua vankemmin. Sivistys on alun perin ollut yksilön sisäinen prosessi, matka kohti inhimillisyyttä.

Sivistyksen tavat ja muodot vaihtelevat ajassa ja paikassa, mutta perusajatus sivistyksen sisäisyydestä ja henkisydestä on säilynyt samana. Sen lisäksi, että itsensä kehittäminen on yksilöllinen ja reflektiivinen prosessi, sillä on yhteisöllinen ja yhteiskunnallinenkin taso. Sivistyksen edistämisen taustalla on poikkeuksetta ollut ideologia tekijöitä, jotka ohjaavat kohti kulloinkin tavoiteltavaa ihmisyyttä. Toisin sanoen snellmanilaiset ajatukset näkyvät yhä itsensä kehittämisessä. Sisäisen ja henkisen prosessin lisäksi itsensä kehittämiseen liittyy eriarvoisuus, jonka uusintamisen keinot vaihtelevat mutta perusta sosioekonomisissa eroissa säilyy. Institutionaaliselta tasolta katsottuna itsensä kehittämisen on edelleen ensisijaisesti tuotettava Snellmanin tarkoittama taloudellis-yhteiskunnallista hyötyä.

Toisaalta menneellä on paljon sellaistaakin annettavaa, jolle ei ehkä tässä ajassa olla kovin vastaanottavia. Itsensä kehittämisen käytännöllis-konkreettinen ilmentyminen on enemmän muutokselle altis kuin sen sivistyksestä kumpuava filosofis-teoreettinen perusta. Itsensä kehittäminen on pohjimmiltaan reflektiivinen prosessi kohti inhimillisyyttä. Se on yksilöllinen prosessi, mutta se tapahtuu aina suhteessa johonkin: aikaan, paikkaan – ja yhteisöön. Itsensä kehittämisen yksilöllisyys onkin näennäistä, sillä se avautuu kohti yhteisöjä, ja näin siitä muotoutuu yhteisöjen ja kulttuurien kehitystä. Korostuneen yksilöllisyyden rinnalle tarvitaankin yhteisöllisyyden vahvistamista. Tämä ei pohjimmiltaan ole ristiriidassa yksilön itsensäkehittämisoikeuden kanssa, kun tunnistetaan arvoulottuvuuteen paikantuvat perustarpeet. Esimerkiksi Decille ja Ryanille yhteisöllisyys on perustarpeista tärkein.

Nykyisen ja menneen yhtäläisyydet tukevat myös väitettä itsensäkehittämisoikeuden risteävästä luonteesta. Tämä taas johtaa päätelmään siitä, että voidakseen tulla täysimääräisesti toteutetuksi itsensäkehittämisoikeuden luonne risteämäoikeutena on tunnistettava. Sitä on pidettävä ikään kuin pohjana lain säätämislle ja soveltamiselle. Samalla on tunnistettava köyhyyden intersektionaalisuus ja sen rooli osana kokonaisvaltaisempaa huono-osaisuutta, joka heikentää tai peräti tuhoaa itsensä kehittämisen mahdollisuuksia.

Päätelmät kutsuvat pohtimaan tulevaisuutta. On selvää, että köyhien itsensä kehittämistä koskeva historiallinen, kulttuurinen ja oikeudellinen taakka ei ole katoamassa. Tässä tutkimuksessa on pyritty perustellen kirkastamaan itsensäkehittämisoikeuden sisältöä ja merkitystä osana yksilön hyvän elämän ja oikeudenmukaisen yhteiskunnan rakentumista. Toisaalta voi yhtä lailla väittää, että itsensäkehittämisoikeuden säätäminen oli hairahdus, ja oikeus on nähtävä ohjelmallisena ja julistuksellisena. Tämä tutkimus ohjaa tulkintaa valoisampaan ja toiveikkaampaan, merkityksellisyyden tunnistavaan ja sitä ruokkivaan suuntaan. Vaikkapa itsensäkehittämisperiaatteen ottaminen osaksi oikeuden yleisiä oppeja ja sen soveltaminen laaja-alaisesti ja

aktiivisesti sivistyksellisiä ja sosiaalisia oikeuksia koskevissa tapauksissa on yksi opaste tähän suuntaan kulkemisessa.

Kun kuljetaan kohti merkityksellisyyden suuntaa, yksilöllä on vapaus ja oikeus määritellä omaehtoisesti itselleen sopivat itsensä kehittämisen muodot. Se on ainoa suunta, joka aidosti kohtaa itsensäkehittämisoikeuden arvot. Kyse on siis arvojen tunnistamisesta ja hyväksymisestä, ja niiden suuntaisesti toimimisesta, niin todellisuus- kuin normiulottuvuuksissa. Tarve kehittää itseään on inhimillinen ja sängen perustavanlaatuinen, ja sen toteutuminen rakentaa ihmisarvoista, eudaimonista elämää. Kaikilla on oikeus kukoistaa – se, miten sitä mahdollistetaan köyhille, on sivistystä.

LÄHTEET

Aalto-Heinilä, Maija, Dahlberg, Maija & Niemi, Hanna-Maria: Hyvinvointioikeus – jotain vanhaa, jotain uutta ja jotain lainattua? Teoksessa Toivonen, Virve, Mäki-Petäjä-Leinonen, Anna & Nykänen, Eeva (toim.): Hyvinvointioikeus – kirjoituksia oikeudesta ja hyvinvoinnista. Helsinki 2022, s. 22–62.

Aarnio, Johanna, Kangas, Olli & Ylikännö, Minna: Subjekttiivisen hyvinvoinnin osa-alueiden rakentuminen työmarkkinatukea ja peruspäivärahaa saavilla työttömillä. Yhteiskuntapolitiikka 2/2020, s. 168–180.

Aholainen, Mari, Jäntti, Saara, Tammela, Annika & Tanskanen, Jani: Miten taide vaikuttaa? Kulttuurisia näkökulmia hyvinvointiin ja terveyteen. Lääkärilehti 9/2021, s. 564–568.

Ahonen, Kirsi: Aikuiset opintiellä. Vapaan sivistystyön oppilaitokset ja ammatilliset kurssit. Teoksessa Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.): Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle. Hämeenlinna 2011, s. 430–454.

Akhund, Mariam: Feeling Othered: A third culture kid perspective. *Existential Analysis* 2/2022, p. 245–258.

Alexander, Gregory S.: Comparing the Two Legal Realisms – American and Scandinavian. *The American Journal of Comparative Law*, 1/2002, p. 131–174.

Alexy, Robert: *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford 2002.

Amnesty International & Ihmisoikeusliitto: ”Elän jatkuvassa kriisissä ja hätätilanteessa.” Riittämätön perusturva Suomessa. 2021.

Anand, Paul: *Happiness Explained: What Human Flourishing Is and What We Can Do to Promote It*. Oxford 2016.

- Antikainen, Ari, Rinne, Risto & Koski, Leena: Kasvatussosiologia. Jyväskylä 2021.
- Arajärvi, Pentti: Koulutus oikeus: koulutukselliset oikeudet ja velvollisuudet. Helsinki 2021.
- Arajärvi, Pentti: Oikeus sivistykseen. Sivistykselliset perusoikeudet, oppivelvollisuus ja oikeuksien toteutumisen takeet. Tampere 1994.
- Arajärvi, Pentti: Paremmintyhtyeiskunta. Helsinki 2003.
- Arajärvi, Pentti: Sivistykselliset oikeudet ja velvollisuudet. Joensuu 2006.
- Arajärvi, Pentti: Verotus ja sosiaaliturva. Edilex 2013. Julkaistu aiemmin teoksessa Miehö, Altti (toim.): Vero ja finanssi – Juhlakirja Matti Myrsky 60 vuotta.
- Ardelt, Monika: Empirical Assessment of a Three-Dimensional Wisdom Scale. *Research on Aging* 3/2003, p. 275–324.
- Arkipäivän kokemuksia köyhyydestä -kirjoituskilpailu. 2020. Palkitut kirjoitukset saatavilla osoitteessa <https://blogs.helsinki.fi/arkipaivankokemuksiakoyhydesta/palkitut-kirjoitukset/>.
- Barberis, Mauro: *Etica per giuristi*. Roma; Bari: GLF editori Laterza, 2006.
- Barbosa, Luis Eduardo Gama: *Filosofía como praxis y diálogo. Una introducción a la hermenéutica desde Platón*. *Estudios de filosofía* 2008 (38), p. 151–170.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas: *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen*. Tiedonsosiologinen tutkielma. (The Social Construction of Reality, 1966). Suom. Vesa Raiskila, Helsinki 2017.
- Berlin, Isaiah: *Liberty. Four Essays on Liberty*. Edited by Henry Hardy. Oxford 2002.
- Bjarup, Jes: The Philosophy of Scandinavian Legal Realism. *Ratio Juris* 1/2005, s. 1–15.

- Bleicher, Josef: *Contemporary hermeneutics: hermeneutics as method, philosophy and critique*. London 1980.
- Bonilla Maldonado, Daniel: *The Cultural Analyses of Law: Questions and Answers with Paul Kahn*. *German Law Journal* 2/2020, p. 284–298.
- Borelli, Silvia & Lezerini, Federico: *Cultural heritage, cultural rights, cultural diversity: New developments in international law*. Leiden 2012.
- Brown, Gordon: *The Universal Declaration of Human Rights in the 21st Century: A Living Document in a Changing World*. Cambridge 2016.
- Burr, Vivien: *An Introduction to Social Constructionism*. London 1995.
- Chow, Pok Yin S.: *Cultural rights in international law and discourse: Contemporary challenges and interdisciplinary perspectives*. Leiden 2018.
- Coccopalmerio, Domenico: *Il problema dell'esperienza giuridica*. In Reale, Miguel: *Il diritto come esperienza*. Saggio introduttivo di Domenico Coccopalmerio. Milano: Giuffrè 1973. Edizione originale Sao Paulo Saraiva, 1968. Traduzione di Helda Barraco.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights: *Concluding observations on the seventh periodic report of Finland*. 2021.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights: *General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13)*. 1999.
- Csikszentmihályi, Mihály: *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. New York: Harper/Collins 1996.
- Cummins, Robert A.: *The Domains of Life Satisfaction: An Attempt to Order Chaos*. *Social Indicators Research* 3/1996, p. 303–328.
- Deci, Edward L. & Ryan, Richard M.: *Hedonia, Eudaimonia, and Well-Being: An Introduction*. *Journal of Happiness Studies* 1/2008, p. 1–11.

- Deci, Edward L. & Ryan, Richard M.: The General Causality Orientations Scale: Self-Determination in personality. *Journal of Research in Personality*, 2/1985, p. 109–134.
- Deci, Edward L. & Ryan, Richard M.: The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*, 4/2000, p. 227–268.
- Dworkin, Ronald: Taking rights seriously. London 1977.
- Dworkin, Ronald: What Is Equality? Part 1: Equality of Welfare. *Philosophy & Public Affairs* 3/1981, p. 185–246. (Dworkin 1981b)
- Dworkin, Ronald: What Is Equality? Part 2: Equality of Resources. *Philosophy & Public Affairs* 4/1981, p. 283–345. (Dworkin 1981a)
- Dylan Smith, Gareth & Silverman, Marissa: Eudaimonia. Flourishing through Music Learning. Teoksessa Dylan Smith, Gareth & Silverman, Marissa (eds.): Eudaimonia. Perspectives for Music Learning. New York 2020, p. 1–13.
- Dylan Smith, Gareth & Silverman, Marissa: Eudaimonia. Perspectives for Music Learning. New York 2020.
- EAPN-Fin: Köyhyysvahti. Suomen köyhyysraportti 2021. Suomen köyhyyden vastainen verkosto EAPN-Fin. Toim. Järvinen, Anna & Saarinen, Erja. 2021.
- Eriksson, Lars D.: Oikeuden polyfonia. Teoksessa Jyränki, Antero (toim.): Oikeuden kielet. Oikeus ja oikeudellinen ajattelu monikielisessä maailmassa. Turku 1999, s. 35–41.
- Ernits, Madis, Ginter, Carri, Laos, Saale, Allikmets, Marje, Tupay Krõõt Paloma, Värk René & Laurand, Andra: The Constitution of Estonia: The Unexpected Challenges of Unlimited Primacy of EU Law. In Albi, Anneli & Bardutzky, Samo (eds.): National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law. The Hague 2019, p. 887–950.
- European Committee of Social Rights: European Social Charter. Conclusions 2017. FINLAND. 2018.

European Committee of Social Rights: Finnish Society of Social Rights v. Finland. Complaint No. 88/2012.

European Committee of Social Rights: Finnish Society of Social Rights v. Finland. Complaint No. 108/2014.

Ferrari, Giuseppe Franco: Individual rights in Norway. In Ferrari, Giuseppe Franco (ed.): Two centuries of Norwegian constitution: between tradition and innovation. Hague 2015, p. 97–118.

Fredman, Sandra: The potential and limits of an equal rights paradigm in addressing poverty. *Stellenbosch Law Review* 3/2011, p. 265–590.

Fredrickson, Barbara L.: The Role of Positive Emotions in Positive Psychology. The Broaden-and-Build Theory of Positive Emotions. *The American Psychologist* 3/2001, p. 218–226.

Furceri, Davide, Loungani, Prakash, Ostry, Jonathan D. & Pizzuto, Pietro: COVID-19 will raise inequality if past pandemics are a guide. 2020. Saatavilla osoitteessa <https://voxeu.org/article/covid-19-will-raise-inequality-if-past-pandemics-are-guide>.

Furceri, Davide, Loungani, Prakash, Ostry, Jonathan D. & Pizzuto, Pietro: Fiscal austerity intensifies the increase in inequality after pandemics. 2021. Saatavilla osoitteessa <https://voxeu.org/article/fiscal-austerity-intensifies-increase-inequality-after-pandemics>.

Engle, Eric: Third Party Effect of Fundamental Rights (*Drittwirkung*). *Hanse Law Review* 2/2009, p. 165–173.

EOAK/328/2018. Kirjastopalvelun saamisen rajaaminen iän perusteella oli syrjintää.

Eriksson, Lars D. (toim.): Pakkoauttajat. Helsinki 1967.

Eronen, Anne, Londén, Pia & Peltosalmi, Juha: Sosiaalibarometri 2019. SOSTE Suomen sosiaali ja terveystyö ry. Helsinki 2019.

Ervasti, Kaijus: Oikeussosiologia ja oikeuspoliittinen tutkimus osana oikeustiedettä. *Oikeustiede-Jurisprudentia* XLIV 2011, s. 61–132.

Eskola, Eija: Kirjastotoiminta vakiintuu – kirjasto harrastuksena. Teoksessa Mäkinen, Ilkka (toim.): Kirjastojen vuosisata. Yleiset kirjastot Suomessa 1900-luvulla. Jyväskylä 1999, s. 115–146.

Eskola, Jari & Suoranta, Juha: Johdatus laadulliseen tutkimukseen. 10. painos (1. painos 1998). Tallinna 2014.

Euroopan neuvosto. Council Decision of 22 July 1975 concerning a programme of pilot schemes and studies to combat poverty (75/458/EEC).

Falcón y Tella, María José: *A Three-Dimensional Theory of Law*. Leiden 2010.

Gadamer, Hans-Georg: Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa. (Saksankieliset alkuperäisartikkelit sisältyvät teoksiin *Gesammelte Werke*, osat 2 ja 4, 1986, 1987.) Suom. Ismo Nikander, Tampere 2004.

Geller, Leonard: The Failure of Self-Actualization Theory: A Critique of Carl Rogers and Abraham Maslow. *The Journal of Humanistic Psychology* 2/1982, p. 56–73.

Grondin, Jean: La définition derridienne de la déconstruction. *Archives de philosophie* 1/1999, p. 5–16.

Haatanen, Pekka: Sosiaalinen ja taloudellinen kehitys kulttuurimme taustana. Teoksessa Suhonen, Pekka et al.: Sata suomalaisen kulttuurin vuotta. 1870-luvulta nykyaikaan. Kansanvalistusseuran satavuotisjuhlakirja. Helsinki 1974, s. 45–84.

Haatanen, Pekka: Suomen maalaisköyhälistö. Näköispainos vuonna 1968 ilmestyneestä teoksesta. Porvoo/Helsinki 2017.

Hakalehto, Suvianna & Helander, Merike: Lapsen uskonnonvapaus perheessä. Teoksessa Hakalehto, Suvianna & Toivonen, Virve (toim.): Lapsen oikeudet perheessä. Helsinki 2021, s. 116–151.

Hakalehto, Suvia: Lapsioikeuden perusteet. Helsinki 2018.

Hakalehto-Wainio, Suvia: Turvallisen oppimisympäristön toteutumisen oikeudellisista haasteista peruskoulussa. *Lakimies* 2/2012, s. 238–258.

Hakamies, Kaarlo: Maksukyvyttömyydestä ja hyötymistarkoituksesta rikosoikeudellisena ongelmana. *Oikeustiede-Jurisprudentia* XLIV 2011, s. 133–234.

Hallberg, Pekka: Perusoikeusjärjestelmä. Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: *Perusoikeudet*. Helsinki 2011, s. 29–59.

Harisalo, Risto, Aarrevaara, Timo, Stenvall, Jari & Virtanen, Petri: *Julkinen toiminta – julkinen politiikka*. Tampere 2007.

Hart, H. L. A.: *The concept of law*. Oxford University Press 1961.

Hautamäki, Veli-Pekka: Perusoikeuden ydinalue argumenttina. *Lakimies* 1/2011, s. 82–98.

HE 43/1920 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle leimaverolaiksi.

HE 40/1921 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle köyhäinhuoltolaiksi.

HE 7/1927 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle kansankirjastolaiksi.

HE 122/1954 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle huoltoapulaiksi.

HE 64/1960 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle kirjastolainsäädännön uudistamisesta.

HE 5/1962 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi kansalais- ja työväenopistojen valtionavusta.

HE 100/1966 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi taiteen edistämisen järjestelyistä.

HE 243/1978 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi kunnan peruskoulun, lukion ja yleisen kirjaston valtionosuuksista ja -avustuksista sekä lainoista ja siihen liittyväksi lainsäädännöksi.

HE 121/1979 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle liikuntalaiksi.

HE 46/1980 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi kuntien kulttuuritoiminnasta.

HE 102/1981 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle sosiaalihuoltolaiksi.

HE 146/1985 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle kirjastolaiksi.

HE 219/1986 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi vammaisuuden perusteella järjestettävistä palveluista ja tukitoimista sekä laiksi sosiaalihuoltolain 17 §:n muuttamisesta.

HE 64/1988 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle yhdistyslaiksi sekä eräiksi siihen liittyviksi laeiksi.

HE 195/1988 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi museoiden valtionosuuksista ja -avustuksista.

HE 22/1990 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle ihmisoikeuksien ja perusvapauksien suojelemiseksi tehdyn yleissopimuksen ja siihen liittyvien lisäpöytäkirjojen eräiden määräysten hyväksymisestä.

HE 215/1991 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle opetus- ja kulttuuritoimen rahoitusta koskeväksi lainsäädännöksi.

HE 309/1993 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle perustuslakien perusoikeussäännösten muuttamisesta.

HE 86/1997 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle koulutusta koskeväksi lainsäädännöksi.

HE 217/1997 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi toimeentulotuesta sekä laiksi sosiaalihuoltolain ja -asetuksen eräiden säännösten kumoamisesta.

HE 1/1998 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle uudeksi Suomen Hallitusmuodoksi.

HE 229/2001 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle uudistetun Euroopan sosiaalisen peruskirjan hyväksymisestä ja laiksi sopimuksen lainsäädännön alaan kuuluvien määräysten voimaansaattamisesta sekä laiksi Euroopan sosiaalisen peruskirjan ja siihen liittyvän lisäpöytäkirjan eräiden määräysten hyväksymisestä annetun lain kumoamisesta.

HE 115/2002 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle työttömyysturvalaiksi ja eräiden siihen liittyvien lakien muuttamisesta.

HE 50/2004 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle sairausvakuutuslaiksi.

HE 164/2004 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle sairausvakuutuslaiksi annetun hallituksen esityksen (HE 50/2004 vp) täydentämisestä.

HE 90/2006 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle kansaneläkeläiksi, laiksi vammaisetuuksista ja laiksi eläkkeensaajan asumistuesta sekä eräiksi niihin liittyviksi laeiksi.

HE 108/2010 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi kansaneläkeindeksistä annetun lain muuttamisesta.

HE 190/2014 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle liikuntalaiksi.

HE 128/2015 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi sairausvakuutuslain muuttamisesta ja väliaikaisesta muuttamisesta, sairausvakuutuslain muuttamisesta annetun lain muuttamisesta sekä apteekkimaksusta annetun lain 2 §:n väliaikaisesta muuttamisesta annetun hallituksen esityksen (HE 106/2015 vp) täydentämisestä.

HE 111/2016 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle nuorisolaiksi.

HE 151/2016 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi lapsilisälain 7 §:n muuttamisesta.

HE 177/2016 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta annetun lain muuttamisesta ja väliaikaisesta muuttamisesta sekä vapaasta sivistystyöstä annetun lain muuttamisesta.

HE 238/2016 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi yleisistä kirjastoista ja opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta annetun lain 2 §:n muuttamisesta

HE 124/2017 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi työttömyysturvalain ja eräiden muiden lakien muuttamisesta.

HE 161/2017 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi yleisestä asumistuesta annetun lain muuttamisesta.

HE 160/2018 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi kansaneläkkeen ja eräiden muiden etuuksien indeksitarkistuksista vuonna 2019 sekä kansaneläkeindeksistä annetun lain 2 §:n ja toimeentulotuesta annetun lain 9 §:n muuttamisesta.

HE 194/2018 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle museolaiksi ja laiksi opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta annetun lain muuttamisesta.

HE 195/2018 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi kuntien kulttuuritoiminnasta.

HE 80/2019 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle aktiivimallin leikkureiden ja velvoitteiden kumoamista koskevaksi lainsäädännöksi.

HE 132/2020 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi esittävän taiteen edistämisestä sekä opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta annetun lain muuttamisesta.

HE 173/2020 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle oppivelvollisuuslaiksi ja eräiksi siihen liittyviksi laeiksi.

HE 245/2020 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi tartuntatautilain muuttamisesta ja väliaikaisesta muuttamisesta.

HE 76/2021 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi Jatkuvan oppimisen ja työllisyyden palvelukeskuksesta ja siihen liittyviksi laeiksi.

HE 75/2022 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi eräiden kansaneläkeindeksiin sidottujen etuuksien ylimääräisestä indeksitarkistuksesta vuonna 2022.

- HE 127/2022 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi toimeentulotuesta annetun lain muuttamisesta ja siihen liittyviksi laeiksi.
- HE 236/2022 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle ostovoiman vahvistamista vuonna 2023 koskevaksi lainsäädännöksi sekä laiksi lasten kotihoidon ja yksityisen hoidon tuesta annetun lain muuttamisesta.
- Heffernan, Timothy: Crisis and belonging: Protest voices and empathic solidarity in post-economic collapse Iceland. *Religions* 1/2020. (Heffernan 2020a)
- Heffernan, Timothy: “Where is the new constitution?”: Public protest and community-building in post-economic collapse Iceland. *Conflict and society*, 1/2020, p. 236–254. (Heffernan 2020b)
- Heikkinen, Antero: Hyöty, valistus ja koulu. Suomen aate- ja oppihistoria 1700-luvulla. Helsinki 1972.
- Heikkinen, Antero: Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itsenäisyyden aikaan. Jyväskylä 1983.
- Heikkinen, Hannu L. T., Kiiälakoski, Tomi, Huttunen, Rauno, Kaukko, Mervi & Kemmis, Stephen: Koulutustutkimuksen arkkitehtuurit. *Kasvatus* 5/2018, s. 368–383.
- Heinämaa, Sara: Sex, Gender and Embodiment. Teoksessa Zahavi, Dan (ed.): *The Oxford Handbook of Contemporary Phenomenology*. Oxford 2012, p. 216–242.
- Helin, Markku: Kieli oikeustodellisuuden rakentajana. Teoksessa Jyränki, Antero (toim.): *Oikeuden kielet. Oikeus ja oikeudellinen ajattelu monikielisessä maailmassa*. Turku 1999, s. 43–55.
- Helin, Markku: Lainoppi ja metafysiikka. Tutkimus skandinaavisen oikeusrealismin tieteenkuvasta ja sen vaikutuksesta Suomen siviilioikeuden tutkimuksessa vuosina 1920–1960. Vammala 1988.
- Helin, Markku: Yhtenäinen vai pirstaloituva oikeus. *Lakimies* 1/2022, s. 147–154.

- Hellsten, Sirkku: Toimintamahdollisuudet sosiaalipolitiikan oikeudenmukaisuuden kriteerinä. *Niin & Näin* 2/1995, s. 39–44.
- Hepola, Matti, Belinskij, Antti & Määttä, Tapio: Ajat ovat muuttumassa – ympäristöperusoikeuden evoluutio vesivoimalupien pysyvyyden näkökulmasta. *Ympäristöjuridiikka* 1–2/2021 s. 7–42.
- Herne, Kaisa: Oikeudenmukaisuusteoria. Teoksessa Mäkinen, Jukka & Saxén, Heikki: John Rawlsin filosofia. Oikeudenmukaisuus moniarvoisessa yhteiskunnassa. Helsinki 2013, s. 23–52.
- Hiihlamo, Aapo, Räsänen, Tapio, Korpela, Tuija, Mukkila, Susanna, Mäkinen, Lauri & Ristikari, Tiina: Hintojen nousun vaikutuksia lapsiperheköyhyyteen voidaan lieventää vain vähän lapsilisäjärjestelmän muutoksilla. *Kelan tutkimusblogi* 2022. Saatavilla osoitteessa <https://tutkimusblogi.kela.fi/arkisto/6774>.
- Hirvonen, Ari: Mitkä metodit? Opas oikeustieteen metodologiaan. Helsinki 2011.
- Hirvonen, Ari: Poliittinen epidemiologia. Virusajan normi ja poikkeus. *Tiede&Edistys* 4/2020, s. 322–343.
- Hohfeld, Wesley Newcomb: Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning. *The Yale Law Journal* 8/1917, p. 710–770.
- Hohfeld, Wesley Newcomb: Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning. *The Yale Law Journal* 1/1913, p. 16–59.
- Hoikka, Mikko & Rautiainen, Pauli: Neitsythuorakirkko ja taiteilijan ilmaisuvapaus. *Defensor Legis* 4/2009, s. 659–664.
- Huber, Machteld et al.: How should we define health? *BMJ* 2011.
- Husa, Jaakko: Oikeusvertailu. Teoria ja metodologia. Viro 2013.

Husa, Jaakko: Valkoista yksisarvista pyydystämässä vai mörköä paossa – ”oikeaa oikeusvertailua”? *Lakimies* 5/2010, s. 700–718.

Hytönen, Viljo: Taloudellisia ajatussuuntia. Teoksessa Grotenfelt, Arvi et al.: Sata vuotta Suomen sivistyselämää. Kansanvalistusseuran toimituksia 158. Helsinki 1911, s. 45–54.

Hyvinvointikatsaus: Mitä vapaa-aika on? 2004. Saatavilla osoitteessa https://www.stat.fi/tup/hyvinvointikatsaus/hyka_2004_2_vapaa-aika2.html

Hyvärinen, Matti: Valta. Teoksessa Hyvärinen, Matti et al. (toim.): Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere 2003, s. 63–116.

Hämäläinen, Tomi, Aalto-Heinilä, Maija & Sajama, Seppo: Parmenides ja oikeuden metodin synty. *Oikeus* 3/2013, s. 304–323.

Häkkinen, Antti & Peltola, Jarmo: Suomalaisen ”alaluokan” historiaa: köyhyys ja työttömyys Suomessa 1860–2000. Teoksessa Häkkinen, Antti, Pulma, Panu ja Tervonen, Miika (toim.): Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa. Helsinki 2005, s. 39–94.

Häkkinen, Antti: Poverty and the Social Underclass during Finnish Industrialisation. In Castrén, Anna-Maija, Lonkila, Markku & Peltonen, Matti (eds.): *Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building*. Helsinki 2004, p. 148–161.

Häkkinen, Antti & Tervonen, Miika: Johdanto: Vähemmistöt ja köyhyys Suomessa 1800- ja 1900-luvuilla. Teoksessa Häkkinen, Antti, Pulma, Panu ja Tervonen, Miika (toim.): *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Helsinki 2005, s. 7–36.

Ilmakunnas, Ilari & Moisio, Pasi: Suomalaisen vähimmäisturvajärjestelmän erityispiirteet ja vähimmäisturvan taso kansainvälisesti vertailtuna. *Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Työpöytä* 16/2019. Helsinki 2019.

Ilmakunnas, Johanna: Säätyläisnaiset ja käsitöiden materiaallinen kulttuuri 1800-luvun alkupuolella. *Ennen ja Nyt: Historian tietosanomat* 4/2017.

- Isola, Anna-Maria, Kaartinen, Heidi, Leemann, Lars, Lääperi, Raija, Schneider, Taina, Valtari, Salla & Keto-Tokoi, Anna: Mitä osallisuus on? Osallisuuden viitekehystä rakentamassa. Työpäperi 33/2017. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.
- Isola, Anna-Maria & Suominen, Esa: Suomalainen köyhyys. Riika 2016.
- Isola, Anna-Maria, Turunen, Elina, Hänninen, Sakari, Karjalainen, Jouko & Hiilamo, Heikki: Syrjäytynyt ihminen ja kunta. Kunnallissalan kehittämissäätöön Tutkimusjulkaisu-sarjan julkaisu nro 84. Sastamala 2015.
- Isola, Anna-Maria, Virrankari, Lotta & Hiilamo, Heikki: On Social and Psychological Consequences of Prolonged Poverty – A Longitudinal Narrative Study From Finland. *Journal of Social and Political Psychology* 2/2021, p. 654–670.
- Jaakkola, Jouko: Sosiaalisen kysymyksen yhteiskunta. Teoksessa Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti: Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia. Helsinki 1994, s. 71–161.
- Jalava, Marja: Kansanopetuksen suuri murros ja 1860-luvun väittely kansakoulusta. Teoksessa Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.): Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle. Hämeenlinna 2011, s. 74–94.
- Jarkkola, Reija: Pientä elämää. Perheellisten downshifataajien elämäntavasta ja arjen valinnoista. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto 2017.
- Jarukaitis, Irmantas & Švedas, Gintaras: The Constitutional Experience of Lithuania in the Context of European and Global Governance Challenges. In Albi, Anneli & Bardutzky, Samo (eds.): *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*. The Hague 2019, p. 997–1046.
- Jensen, Steven LB: Evolving Internationalism: Denmark and Human Rights Politics, 1948–1968. *Nordic Journal of Human Rights* 3/2018, p. 252–270.
- Jyränki, Antero: Privilegioista perusoikeuksiin – Lainsäätäjän sitominen. Teoksessa Letto-Vanamo, Pia (toim.): Suomen oikeushistorian pääpiirteet. Sukuvallasta moderniin oikeuteen. Jyväskylä 1991, s. 150–167.

- Järvelin, Ilmi: 1950-luku: Kehityksen vuosikymmen. Teoksessa Mäkinen, Ilkka (toim.): Kirjastojen vuosisata. Yleiset kirjastot Suomessa 1900-luvulla. Jyväskylä 1999, s. 147–162.
- Järvinen, Iina: Hegemonian hallitsevat jännitteet – puhunnat ammatillisen koulutuksen uudistamisessa. *Oikeus* 2/2020, s. 172–191. (Järvinen 2020a)
- Järvinen, Iina & Lehtinen, Sanna: Maksullinen maailmanperintö? Suomenlinnan pääsymaksun oikeuttaminen ja regulatiivinen hyvyys. *Oikeus* 1/2021, s. 55–77.
- Järvinen, Iina: Mahdollisuus tiedon hankintaan – Sivistysoikeudellinen näkökulma tiedeviestintään. *Focus Localis* 1/2020, s. 77–82. (Järvinen 2020b)
- Järvinen, Iina, Neuvonen, Riku & Rautiainen, Pauli: Viestinnän ja kulttuurin saavutettavuus. Teoksessa *Viestintäoikeuden vuosikirja 2019*, Helsinki 2020, s. 71–103.
- Järvinen, Iina: Sivistykselliset oikeudet poikkeusoloissa – onko niitä? *Perustuslakiblogi* 2020.
- Järvinen, Iina: Vähävaraisen lapsen harrastus on oikeus ja investointi. *Alusta!* 2019.
- KAA 3/2018 vp. Kumotaan HE 124/2017 vp.
- Kaarenoja, Ahti & Suontausta, Seppo: Maksukyvyttömyys ja osakeyhtiön varojenjako. *Defensor Legis* 2/2007, s. 239–256.
- Kaisto, Janne: Muuttuvat oikeudenalat, muuttuvat yleiset opit. *Lakimies* 1/2022, s. 167–173.
- Kalenius, Aleks, Rautiainen, Pauli & Järvinen, Iina: Tarveperusteinen rahoitus ei ole positivistista erityiskohtelua. *Oikeus* 1/2022, s. 80–105.
- Kallio, Eeva K.: Kun aika ei riittänyt – sivistys, henkinen kasvu ja 24/7/356. Kriittinen korkeakoulu 2021. Saatavilla osoitteessa https://katsaus.kriittinenkorkeakoulu.fi/eeva-kallio-kun-aika-ei-riittanyt-sivistys-henkinen-kasvu-ja-24-7-365/?fbclid=IwAR3vN9wl89M1qoTW-roFQjwXHC0_73drn0fayRYn1Wcd-XssKwoVzWX-DQ.

- Kallioinen, Mika: Kilpailu ja sääntely. Institutionaalinen näkökulma Suomen taloushistoriaan. Tampere 2019.
- Kallio, Kati, Lehtonen, Tuomas M. S., Timonen, Senni, Järvinen, Irma-Riitta & Leskelä, Ilkka: Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa. Helsinki 2017.
- Kallio, Merja: Kansalaisten jäsenyyksiä köyhydestä. Hyvinvointikatsaus 2/2004, s. 50–53.
- Kangas, Anita: Kulttuuripolitiikan uudet vaatteet. Teoksessa Kangas, Anita & Virkki, Juha: Kulttuuripolitiikan uudet vaatteet. Jyväskylä 1999, s. 156–178.
- Kangas, Anita & Pirnes, Esa: Kulttuuripoliittinen päätöksenteko, lainsäädäntö, hallinto ja rahoitus. Teoksessa Heiskanen, Ilkka, Kangas, Anita & Mitchell, Ritva (toim.): Taiteen ja kulttuurin kentät. Perusrakenteet, hallinta ja lainsäädäntö. 2., uudistettu laitos. Tallinna 2015, s. 23–108.
- Kangas, Olli & Ritakallio, Veli-Matti: Relative to What? Cross national picture of European Poverty Measured by Regional, National and European Standards. *European Societies* 2/2007, p. 119–145.
- Karapuu, Heikki: Perusasioita perusoikeuksista. *Oikeustiede – Jurisprudentia* XIX 1986, s. 67–124.
- Karapuu, Heikki: Taloudelliset, sosiaaliset ja sivistykselliset oikeudet. Teoksessa Helminen, Marjut & Lång, K.J. (toim.): Kansainväliset ihmisoikeudet. Helsinki 1988, s. 73–93.
- Karhu, Juha: Kohti yhteiskunnan oikeutta. Jokamiehen oikeudet ja biodiversiteetti yhteiskunnan oikeuden prototyyppeinä. Teoksessa Björne, Lars, Saarnilehto, Ari, Tammi-Salminen, Eeva & Tuomisto, Jarmo (toim.): Omistus, sopimus, vaihdanta. Juhlakirja Leena Kartiolle. Turku 2004, s. 63–81.
- Karhu, Juha: Oikeudellinen kokemus oikeuslähteenä. *Lakimies* 7–8/2019, s. 1068–1075.
- Karhu, Juha: Oikeudenalaluokitus konventiona. *Lakimies* 1/2022, s. 174–177.

Kekkonen, Jukka: Merkantilismista liberalismiin. Oikeushistoriallinen tutkimus elinkeinopa-
pouden syntytaustasta Suomessa vuosina 1855–1879. Vammala 1987.

Kekkonen, Jukka: Mitä on kontekstuaalinen oikeushistoria? Helsinki 2013.

Kelsen, Hans: Puhdas oikeusoppi. (Reine Rechtslehre, 1960). Suom. Olli Nikkola, Porvoo
1968.

Keski-Filppula, Jukka: Spatiaalinen oikeudenmukaisuus filosofis-tieteellisen tulkintakamp-
pailun kohteena. Oikeus 1/2016, s. 29–48.

Kilpi, Volter: Taide. Teoksessa Grotenfelt, Arvi et al.: Sata vuotta Suomen sivistyselämää.
Kansanvalistusseuran toimituksia 158. Helsinki 1911, s. 113–128.

Kinnari, Heikki: Miten elinikäisestä oppimisesta puhutaan? Aikuiskasvatus 2/2013, s. 107–
117.

KM 1950:1. Kirjastolainsäädännön uudistamista varten asetetun komitean mietintö. Helsinki
1950.

KM 1973:52. Vuoden 1971 koulutuskomitean mietintö. Helsinki 1973.

KM 1974:2. Kulttuuritoimintakomitean mietintö. Helsinki 1974.

KM 1974:27. Valtiosääntökomitean välimietintö. Helsinki 1974.

KM 1975:88. Toisen valtiosääntökomitean mietintö. Helsinki 1975.

KM 1992:3. Perusoikeuskomitean mietintö. Helsinki 1992.

Knuuti, Juha & Vidlund, Mika: Yrittäjien lakisääteinen sosiaaliturva Euroopassa. Eläketurva-
keskuksen katsauksia 2006:1.

- Knuutila, Heidi: Työsopimuslain soveltuminen ja tavanomainen harrastustoiminta kolmannella sektorilla, erityisesti urheiluseuroissa. Edilex 2004.
- Koikkalainen, Petri: MacIntyren aristotelinen etiikka. *Niin&Näin* 2/1995, s. 45–48.
- Koivisto, Ida: Julkisen vallan rajoilla. *Lakimies* 5/2014, s. 675–694.
- Koivisto, Ida: Oikeus on, miten se systematisoidaan? – Kysymys oikeudenalajaotuksesta ja hallinto-oikeudesta. *Lakimies* 7–8/2015, s. 954–972.
- Koivisto, Ida: Pitäisikö oikeustieteessä puhua oikeuslähdeopin ohella myös ”tiedelähdeopista”? *Oikeus* 1/2021, s. 102–109.
- Kokko, Heikki: Sivistyksen varhaista käsitehistoriaa. *Kasvatus & Aika* 4/2010, s. 7–23.
- Koskelainen, Yrjö: Kirjallisuus. Teoksessa Grotenfelt, Arvi et al.: Sata vuotta Suomen sivistyselämää. Kansanvalistusseuran toimituksia 158. Helsinki 1911, s. 94–112.
- Koskiaho, Briitta: Sosiaalisen kysymyksen ratkaiseminen tulevaisuudessa. *Tieteessä tapahtuu* 1/2015, s. 3–11.
- Koskinen, Seppo: Korona ja joukkueurheilijan työttömyysturva. *Urheilu ja oikeus* 2020, s. 70–79.
- Kosonen, Jonna: Yliopiston koulutuksen järjestämisautonomia. Joensuu 2023.
- Kotkas, Toomas: Kohtuulliset mukautukset sosiaaliturvajärjestelmässä. *Lakimies* 1/2020, s. 822–844.
- Kotkas, Toomas: Suomi ja Euroopan unionin sosiaalioikeudellinen sääntely. Helsinki 2018.
- Krūma, Kristīne & Statkus, Sandijs: The Constitution of Latvia – A Bridge Between Traditions and Modernity. In Albi, Anneli & Bardutzky, Samo (eds.): National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law. The Hague 2019, p. 951–995.

- Krunke, Helle & Baumbach, Trine: The Role of the Danish Constitution in European and Transnational Governance. In Anneli Albi & Samo Bardutzky (eds.): National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law. Haag 2019, p. 269–313.
- Kujala, Antti: Suomen työväenliike 1899–1944. Teoksessa Kervanto Nevanlinna, Anja & Kolbe, Laura (toim.): Suomen kulttuurihistoria. 3, Oma maa ja maailma. Keuruu 2003, s. 260–269.
- Kuismin, Anna: Rahvas ja kirjallisuuden rikkaruohot: Arkkiveisujen tekijät, myyjät ja kuluttajat 1800-luvun Suomessa. Ennen ja Nyt: Historian tietosanomat 1/2021.
- Kulttuuria kaikille: Kaikukortti-kysely 2 Kainuussa. Kaikukortin haltijoiden ja Kaikukortti-kumppaneiden kokemuksia Kaikukortti-kokeilusta Kainuussa vuonna 2017 sekä kehittämisedoita. Kulttuuria kaikille -palvelun julkaisuja 4/2018.
- Kulttuuria kaikille: Kulttuuripassin pilotoitihankkeen loppuraportti. Kulttuuria kaikille -palvelun julkaisuja 2/2016.
- Kunnas, Jan: 1860-luvun nälkävuodet: absoluuttinen ruokapula vai niukkuuden epätasainen jakautuminen. Kansantaloudellinen aikakauskirja 3/2018, s. 335–355.
- Kuosmanen, Jarkko: Arvopluralismi liberalismiin perustana. Tiede & Edistys 1/2010, s. 65–75.
- Kurki, Visa: Analytiikan puolesta: Hohfeldin kehikosta perusoikeuksien aikakaudella. Lakimies 3–4/2015, s. 434–458.
- Kuusi, Matti: Kansanperinteestä populaarikulttuuriin. Teoksessa Suhonen, Pekka et al.: Sata suomalaisen kulttuurin vuotta. 1870-luvulta nykyaikaan. Kansanvalistusseuran satavuotisjuhlakirja. Helsinki 1974, s. 147–172.
- Laes, Tuulikki & Rautiainen, Pauli: Osallistuminen taiteeseen ja kulttuuriin: elinikäinen oikeus vai velvollisuus? Aikuiskasvatus 2/2018, s. 130–139.

- Lahtinen, Mikko: J. V. Snellman ja kansakunnan sivistyksen edellytykset. Teoksessa Kantasalmi, Kari & Nest, Mauri (toim.): Valistajia, sivistäjiä, poliitikkoja ja asiantuntijoita. Tampere 2014, s. 69–85.
- Laitinen, Liisa, Jakonen, Olli, Lahtinen, Emmi & Lilja-Viherlampi, Liisa-Maria: From grass-roots activities to national policies – the state of arts and health in Finland. *Arts & Health* 2020.
- Lankinen, Antti-Jussi: Oikeudellisen tulkinnan luonteesta – ajatuksia juridisesta hermeneutiikasta. Edilex 2008.
- Lavapuro, Juha, Ojanen, Tuomas, Rautiainen, Pauli & Valtonen, Virve: Sivistykselliset ja sosiaaliset perusoikeudet syrjäkunnissa. Kunnallissalan kehittämissäätien Tutkimusjulkaisu-sarjan julkaisu nro 97. Sastamala 2016.
- Leemann, Lars & Hämäläinen, Riitta-Maija: Asiakasosallisuus, sosiaalinen osallisuus ja matalan kynnyksen palvelut. Pohdintaa käsitteiden sisällöstä. *Yhteiskuntapolitiikka* 5/2016, s. 586–594.
- Leeuw, Frans L.: American Legal Realism: Research Programme and Policy Impact. *Utrecht Law Review* 3/2017, p. 28–40.
- Lehtinen, Anna-Riitta: Mitä eläminen maksaa? Kohtuullisen minimin viitebudjettien hintapäivitys vuodelle 2021. Helsinki 2021.
- Lehtinen, Sanna & Albrecht, Eerika: Ilmastonmuutos ihmisoikeusloukkauksena: nuoret vaativat valtioilta oikeudellista vastuuta yli rajojen. ALL-YOUTH-blogi 2020.
- Lehtinen, Sanna: World Heritage as a subject of rights: A Hohfeldian analysis of Old Rauma. *Leiden Journal of International Law* 2022.
- Leskinen, Minni: Feministinen oikeusfilosofia – fenomenologisia lähtökohtia oikeuden ja sukupuolen tutkimukseen. *Oikeus* 4/2020, s. 447–471.
- Letto-Vanamo, Pia: Access to justice – a concept with many meanings. *JFT* 2–4/2017, p. 233–241.

- Letto-Vanamo, Pia: Fragmentaatio ja koherenssi – oikeuden ikuinen jännite? *Lakimies* 4/2013, s. 681–697.
- Letto-Vanamo, Pia: Oikeudenmukaisuus ja lainoppi. Teoksessa Häyry, Matti, Takala, Tuija & Ahola-Launonen, Johanna: Oikeudenmukaisuuden ongelma. Helsinki 2018, s. 273–313.
- Lévinas, Emmanuel: Etiikka ja äärettömyys: keskustelija Philippe Nemon kanssa. Helsinki 1996.
- Liikkanen, Mirja: Vapaa-aika – työn vastakohta, harrastuksia vai vapautta? *Hyvinvointikatsaus* 2/2004.
- Lindroos-Hovinheimo, Susanna: Oikeuden rajoilla. Helsinki 2014.
- Lindroos-Hovinheimo, Susanna: Oikeus ja vastuu toisesta – näköala oikeuden ja etiikan suhteeseen. *Oikeus* 3/2007, s. 283–301.
- Luoto, Reima T. A.: Liberalismi – johtava valtioaate. Mikkeli 1983.
- Länsineva, Pekka: Konstitutionalismi, perusoikeudet ja yksityinen valta. *Lakimies* 7–8/2006, s. 1177–1190.
- Länsineva, Pekka: Perusoikeudet ja varallisuussuhteet. Jyväskylä 2002.
- Löfblom, Katariina: Nuorten kokemat yhteisölliset elämykset. *Nuorisotutkimus* 4/2016, s. 5–21.
- MacIntyre, Alasdair: Hyveiden jäljillä. Moraaliteoreettinen tutkimus. (After Virtue: A Study in Moral Theory, 1981.) Suom. Niko Nojonen, Tampere 2004.
- MacIntyre, Alasdair: Whose Justice? Which Rationality? London 1988.
- Maslow, Abraham H.: A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 4/1943, p. 370–396.

- McCrudden, Christopher: Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *European Journal of International Law*, 4/2008, p. 655–724.
- Michalsen, Dag: Values and Ideas in the Norwegian Constitution. In Ferrari, Giuseppe Franco (eds.): *Two centuries of Norwegian constitution: between tradition and innovation*. Hague 2015, p. 1–5.
- Miettinen, Reijo: Sivistys kilpailuyhteiskunnassa – Mitä annettavaa Hegelillä on tänään? *Kasvatus & Aika* 3/2016, s. 57–75.
- Miettinen, Tarmo: Opiskeluoikeuden saaminen ja lakkaaminen yliopistossa. *Edilex* 28/2013.
- Miettinen, Tarmo: Tieteen vapaus. Julkisoikeudellinen tutkimus tieteenharjoittajan itsemääräämisoikeudesta, tieteen itsekontrollista ja yliopiston itsehallinnosta. Jyväskylä 2001.
- Mikkola, Matti: Sosiaaliturva ihmis- ja perusoikeutena Euroopassa. *Business Law Forum* 2005, s. 399–411.
- Mindus, Patricia: *A Real Mind: The Life and Work of Axel Hägerström*. Dordrecht 2009.
- Minkkinen, Panu: Oikeus- ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus – suuntaus, tarkastelutapa, menetelmä? *Lakimies* 7–8/2017, s. 908–923.
- Mootz, Francis J.: *Law, Hermeneutics and Rhetoric*. London 2016.
- Moilanen, Antti: Mitä on sivistys? Huomautuksia Timo Miettisen kirjoitukseen ”Sivistysihanteen jäljillä”. *Kasvatus* 4/2020, s. 501–506. (Moilanen 2020b)
- Moilanen, Marlon: Kohti uutta sosiaalioikeudellista lainoppia. *Oikeus* 4/2020, s. 404–424. (Moilanen 2020a)
- Moisio, Pasi: Suhteellinen köyhyys Suomessa. *Yhteiskuntapolitiikka* 6/2006, s. 639–645.

Murto, Jukka, Pentala, Oona, Koskela, Timo & Jussmäki, Teppo: Poimintoja aikuisväestön terveydestä, hyvinvoinnista ja elinoloista Suomessa 2013-2016 - ATH-tutkimuksen tuloksia. Tutkimuksesta tiiviisti 7/2017, THL, Helsinki.

Muukkonen, Matti: Jatko-opiskelijaksi ottamisesta. Edilex 35/2012.

Myllymäki, Arvo: Kolmas sektori kilpailuyhteiskunnan hyvinvointipalvelujen täydentäjänä. Tampere 2003.

Myrsky, Matti: Verotuksen ja sosiaaliturvan integroimisen mahdollisuuksista. Oikeus 3/2008, s. 383–395.

Mäkelä, Marianne: Taiteen perusopetus ja vapaa sivistystyö osana koulutusmuotojen kokonaisuutta. Lakimies 3/2014, s. 413–428.

Mäkelä, Marianne: Yhdenvertainen oikeus sivistykseen. Tutkimus sivistyksellisen yhdenvertaisuuden perusoikeuden sisällöstä erityisesti yhdenvertaisessa oikeudessa perusopetukseen, taiteen perusopetukseen ja kuntien kulttuuripalveluihin. Tampere 2013. (Mäkelä 2013a)

Mäkelä, Marianne: Yhdenvertaisuuden elementit kansalais- ja työväenopistoja sekä vapaata sivistystyötä koskevassa oikeudellisessa sääntelyssä 1900-luvun alusta tähän päivään. Oikeus 2/2015, s. 149–176.

Mäkelä, Marianne: Yhdenvertaisuus sivistyksen portailla. Lakimies 5/2013, 917–923. (Mäkelä 2013b)

Mäki, Matti: Sopeutuminen, resurssit ja alueellisuus vapaassa sivistystyössä. Tampere 2019.

Mäki, Netta: Terveyskäyttäytymiserojen vaikutus koulutusryhmittäisiin elinajanodote-eroihin. Skenaariolaskelma PAF-ylimääräosuus -menetelmällä. Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti 2/2020, s. 142–154.

Mäkinen, Ilkka: Heittämällä tulevaisuuteen: Kirjastot vuoden 1961 lain jälkeen Teoksessa Mäkinen, Ilkka (toim.): Kirjastojen vuosisata. Yleiset kirjastot Suomessa 1900-luvulla. Jyväskylä 1999, s. 163–214.

- Mäkinen, Lauri: Viitebudjetti köyhyyden mittarina – muuttuuko köyhyyden kuva? *Yhteiskuntapolitiikka* 2/2017, s. 153–164.
- Mäkinen, Virpi & Pessi, Anne Birgitta: Kerjääminen eilen ja tänään: historiallisia, oikeudellisia ja sosiaalipoliittisia näkökulmia kerjäämiseen. Tampere 2009.
- Mäntylä, Niina: Koulukiusaaminen kiusaajan rikoksena. *Oikeus* 3/2012, s. 357–380.
- Määttä, Tapio: Metodinen pluralismi oikeustieteessä – ympäristöoikeudellisen tutkimuksen suuntauksat ja menetelmät. Teoksessa Miettinen, Tarmo (toim.): *Oikeustieteellinen opinnäyte – artikkeleita oikeustieteellisten opinnäytteiden vaatimuksista, metodista ja arvostelusta*. Edita 2016, s. 135–222.
- Neher, Andrew: Maslow's Theory of Motivation: A Critique. *The Journal of Humanistic Psychology*, 3/1991, p. 89–112.
- Nergelius, Joakim: The Constitution of Sweden and European Influences: The Changing Balance Between Democratic and Judicial Power. In Anneli Albi & Samo Bardutzky (eds.): *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*. Haag 2019, p. 315–358.
- Nergelius, Joakim: The Nordic States and Continental Europe: A Two-fold Story. In Nergelius, Joakim (ed.): *Nordic and Other European Constitutional Traditions*. Leiden 2006, p. 3–7.
- Neuvonen, Riku: *Sananvapauden historia Suomessa*. Helsinki 2018.
- Neuvonen, Riku: *Sananvapauden sääntely Suomessa*. Helsinki 2012.
- Neuvonen, Riku & Rautiainen, Pauli: Lakivaraukset Suomen perusoikeusjärjestelmässä. *Lakimies* 2/2015, s. 222–248. (Neuvonen & Rautiainen 2015b)
- Neuvonen, Riku & Rautiainen, Pauli: Perusoikeuksien tunnistaminen ja niiden sisällön määrittäminen Suomen perusoikeusjärjestelmässä. *Lakimies* 1/2015, s. 28–53. (Neuvonen & Rautiainen 2015a)

- Neuvonen, Riku & Rautiainen, Pauli: Viestinnällisten perusoikeuksien kokonaisuus Suomen perusoikeusjärjestelmässä. Teoksessa *Viestintäoikeuden vuosikirja 2012*, Helsinki 2013, s. 109–132.
- Nickless, Jason: *European Code of Social Security. Short Guide*. Council of Europe, 2002.
- Niemiec, Christopher P. & Ryan, Richard M.: Autonomy, competence, and relatedness in the classroom: Applying self-determination theory to educational practice. *Theory and Research in Education* 2/2009, p. 133–144.
- Niemi, Hanna-Mari: Ihmisarvo perustuslakivaliokunnan tulkintakäytännössä. *Lakimies* 3–4/2019, s. 337–362.
- Niemi, Johanna: Liian pieni pelastettavaksi? Yksityishenkilöt maksukyvyttömyyskriisissä. Teoksessa *Kairinen, Martti & Iire, Tero (toim.): Varallisuus, vakuudet ja velkojat: juhla-julkaisu Jarmo Tuomisto 1952 – 9/6 – 2012*, s. 285–304.
- Niemi, Johanna: Oikeus konstruktionistisena käytäntönä. *Oikeus* 4/2020, s. 494–502.
- Nieminen, Hannu: *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917*. Tampere 2006.
- Nieminen, Liisa: Ihmisarvon loukkaamattomuus perus- ja ihmisoikeussuojan lähtökohtana. *Lakimies* 1/2005, s. 49–78.
- Nieminen, Liisa: Koulu lasten perus- ja ihmisoikeuksien turvaajana – vai rajoittajana? *Oikeus* 3/2004, s. 277–297.
- Nieminen, Liisa & Ojanen, Tuomas: Positiivinen erityiskohtelu. Teoksessa *Anttila, Outi & Ojanen, Tuomas: Yhdenvertaisuuslaki kommentein*. Helsinki 2019, s. 189–198.
- Nikander, Esko: Kirkollisen ja maallisen kouluhallinnon eroaminen. Teoksessa *Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.): Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. Hämeenlinna 2011, s. 141–155.

- Nurminen, Tuomas, Sihvonen, Ella & Tuovinen, Anna-Kaisa: Toimeentuloturvalainsäädännön oletamat ja yksilöiden oikeuksien toteutuminen. *Yhteiskuntapolitiikka* 1/2023, s. 62–69.
- Nussbaum, Martha C.: Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics* 2–3/2003, p. 33–59.
- Nussbaum, Martha C.: *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, Mass, 2011.
- Nussbaum, Martha C.: Introduction: Aspiration and the Capabilities List. *Journal of Human Development and Capabilities* 3/2016, p. 301–308.
- Nussbaum, Martha C.: Talouskasvua tärkeämpää – Miksi demokratia tarvitsee humanistista sivistystä. (Not for Profit: Why Democracies Needs the Humanities, 2010). Suom. Timo Soukola, Tallinna 2011.
- Nussbaum, Martha & Sen, Amartya (eds.): *The Quality of Life. A study prepared for the World Institute for Development Economics Research (WIDER) of the United Nations University*. Oxford 1993.
- Nykänen, Eeva, Kalliomaa-Puha, Laura & Saikkonen, Paula: Toimeentulotuen siirto Kelaan – kohti muodollista yhdenvertaisuutta? *Oikeus* 3/2020, s. 262–284.
- Nyström, Samu: Vapaa sivistystyö kansallisen dialogin rakentajana. *Aikuiskasvatus* 2/2018, s. 162–163.
- Oddsóttir, Katrín: Iceland: The birth of the world's first crowd-sourced constitution. *Cambridge Journal of International and Comparative Law*, 4/2014, p. 1207–1220.
- Oesch, Erna: Hermeneutiikka – tietoteoriaa vai ymmärtämisen ontologiaa? *Niin&Näin* 2/1996, s. 14–17.
- Oikeusministeriö: Perus- ja ihmisoikeusvaikutusten arviointi lainvalmistelussa. Oikeusministeriön julkaisuja, Selvityksiä ja ohjeita 2022:15. Helsinki 2022.

Ojanen, Eero: Sivistyksen filosofia. Helsinki 2008.

Ojanen, Tuomas: Onko EU:n perusoikeuskirjan oikeudellistaminen askel taaksepäin? Lakimies 4/2003, s. 672–679.

Ojanen, Tuomas & Scheinin, Martin: Kansainväliset ihmisoikeussopimukset ja Suomen perusoikeusjärjestelmä. Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: Perusoikeudet. Helsinki 2011, s. 171–195. (Ojanen & Scheinin 2011a)

Ojanen, Tuomas & Scheinin, Martin: Yhdenvertaisuus ja syrjinnän kieltö (PL 6 §). Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: Perusoikeudet. Helsinki 2011, s. 227–280. (Ojanen & Scheinin 2011b)

Ojanen, Tuomas: Valtiosääntöoikeus kansainvälistymisen kohteena ja välittäjänä. Lakimies 7–8/2014, s. 937–952.

de Oliveira Pinto Coelho, Saulo: Modelos jurídicos e função atualizadora da hermenêutica em Miguel Reale: a dialética da experiência de concreção do Direito. Quaestio iuris 3/2017, p. 1718–1735.

Opetus- ja kulttuuriministeriö: Taiteen ja kulttuurin saavutettavuus. Opetus- ja kulttuuriministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2014:15. (OKM 2014)

Palonen, Kari: Poliitiikka. Teoksessa Hyvärinen, Matti et al. (toim.): Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere 2003, s. 467–518.

Pelastakaa Lapset: Perheen taloudellisen tilanteen vaikutukset lasten arkeen, hyvinvointiin ja turvallisuuden tunteisiin. Lapsen ääni 2021.

Pennington, Kenneth: Lex Naturalis And Ius Naturale. Teoksessa Young, Spencer E. (ed.): Crossing Boundaries at Medieval Universities. Boston 2011, p. 227–253.

Perusoikeustyöryhmä 1992. Mietintö. Oikeusministeriön lainvalmisteluosaston julkaisu 2/1993. Oikeusministeriö. Helsinki 1993.

- PeVL 2/1990 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto ulkoasiainvaliokunnalle hallituksen esityksestä ihmisoikeuksien ja perusvapauksien suojelemiseksi tehdyn yleissopimuksen ja siihen liittyvien lisäpöytäkirjojen eräiden määräysten hyväksymisestä.
- PeVL 23/1997 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä oikeudenkäyttöä, viranomaisia ja yleistä järjestystä vastaan kohdistuvia rikoksia sekä seksuaalirikoksia koskevien säännösten uudistamiseksi.
- PeVL 31/1997 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä laiksi toimeentulotuesta sekä laiksi sosiaalihuoltolain ja -asetuksen eräiden säännösten kumoamisesta.
- PeVL 20/1998 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä laiksi maahanmuuttajien kotouttamisesta ja turvapaikanhakijoiden vastaanotosta.
- PeVL 25/1998 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä henkilötietolaiksi ja eräiksi siihen liittyviksi laeiksi.
- PeVL 7/2005 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä laeiksi tekijänoikeuslain ja rikoslain 49 luvun muuttamisesta.
- PeVL 34/2010 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä laiksi toimeentulotuesta annetun lain 10 §:n muuttamisesta ja 11 §:n väliaikaisesta muuttamisesta.
- PeVL 43/2016 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto valtioneuvoston kirjelmästä eduskunnalle Euroopan komission ehdotuksesta Euroopan parlamentin ja neuvoston asetukseksi (määritelmäastus).
- PeVL 79/2022 vp. Perustuslakivaliokunnan lausunto hallituksen esityksestä eduskunnalle vammaispalvelulain ja siihen liittyviksi laeiksi.
- PeVM 25/1994 vp. Perustuslakivaliokunnan mietintö n:o 25 hallituksen esityksestä perustuslain perusoikeussäännösten muuttamisesta.
- Pirnes, Esa: Merkityksellinen kulttuuri ja kulttuuripolitiikka. Laaja kulttuurin käsite kulttuuripolitiikan perusteluna. Jyväskylä 2008.

- Pitkänen, Tuure: Romanikerjäläiset ja solidaarisuuden rajat. Keskustelu auttamisen oikeutuksesta EU-Suomessa. Pro gradu -tutkielma. Tampere 2010.
- Pulkki, Jani: Varsinainen minä ja henkisyys ekososiaalisen kasvatustutkimuksen näkökulmasta. *Kasvatus* 3/2020, s. 302–316.
- Pulma, Panu: Vaivaisten valtakunta. Teoksessa Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti: *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisten sosiaalisen turvan historia*. Helsinki 1994, s. 15–70.
- Putza-Chekwe, Chisanga & Flood, Nora: From Division to Integration: Economic, Social and Cultural Rights as Basic Human Rights. In Merali, Isfahan & Oosterveld, Valerie (eds.): *Giving Meaning to Economic, Social and Cultural Rights*. Pennsylvania 2001, p. 39–51.
- Putnam, Hilary: Objectivity and the Science-Ethics Distinction. In Nussbaum, Martha & Sen, Amartya (eds.): *The Quality of Life. A study prepared for the World Institute for Development Economics Research (WIDER) of the United Nations University*. Oxford 1993, p. 143–164.
- Puustinen, Sari, Poutanen, Jenni, Järventausta, Heini, Hirvonen, Jukka, Keski-Pukkila, Pasi & Ruoppila, Sampo: Koronan vaikutukset vapaa-ajan palveluiden ja tilojen käyttöön. Turun kaupunkitutkimusohjelman tutkimusraportteja 2/2021.
- Pyöriä, Pasi & Ojala, Satu: Prekaarin palkkatyön yleisyys – liioitellaanko työelämän epävarmuutta? *Sosiologia* 1/2016, s. 45–63.
- Pönni, Antti: Johdanto?? Teoksessa Lévinas, Emmanuel (suom. Pönni, Antti & Pasanen, Outi): *Etiikka ja äärettömyys: keskusteluja Philippe Nemon kanssa*. Helsinki 1996, s. lisää
- Pöysä, Jyrki: Muistitietotutkimus. Teoksessa Vuori, Jaana (toim.): *Laadullisen tutkimuksen verkkokäsikirja*. Tampere: Yhteiskuntatieteellinen tietoarkisto. 2021.
- Rajapakse, Nadeera: Amartya Sen's Capability Approach and Education: Enhancing Social Justice. *Revue LISA/LISA e-journal* 1/2016.

- Ramsay, Alexandra: Naisasialiike – itsevarmuuden pitkä taival. Teoksessa Kervanto Nevanlinna, Anja & Kolbe, Laura (toim.): Suomen kulttuurihistoria. 3 Oma maa ja maailma. Keuruu 2003, s. 252–259.
- Rantala, Heli: Sivistyksen käsitteen merkitysulottuvuuksista J. V Snellmanin historiakäsityksessä. Ennen ja nyt 1/2006, s. 1–25.
- Raskulla: Siina: Muutoksen ja vakauden dynamiikka - oikeus ja politiikka yhteiskunnallisina diskursseina. Oikeustiede – Jurisprudentia LI 2018, s. 329–374.
- Rauhala, Lauri: Ihmiskäsitys ihmistyössä. Helsinki 1983.
- Rautiainen, Pauli & Koivisto, Ida: Oikeuden maailmaan kuviteltu ihminen ja hänen itsemääräämisoikeutensa rajat. Oikeus 4/2018, s. 465–481.
- Rautiainen, Pauli & Korhonen, Oskari: Millä ehdoilla? Kuinka elinikäistä oppimista säännellään? Sitran selvityksiä 154. Helsinki 2019.
- Rautiainen, Pauli: Kuvataiteilijan oikeudellinen asema: Ammattimaista taiteellista toimintaa rajoittava ja estävä sääntely. Tampere 2012.
- Rautiainen, Pauli & Mattila, Jukka: Onko maallamme malttia uudistaa sosiaaliset perusoikeudet ennen sosiaaliturvan kokonaisuudistusta? Yhteiskuntapolitiikka 2/2023, s. 213–221.
- Rautiainen, Pauli: Perusoikeuden heikennyskielto. Oikeus 3/2013, s. 261–283.
- Rautiainen, Pauli: Oikeus osallistua kulttuurielämään ja sen toteutuminen 2010-luvun Suomessa. Lakimies 7–8/2019, s. 1010–1039.
- Rautiainen, Pauli: Vakuutusyhteiskunnan väärinkäyttäjät: sosiaaliturva- ja vakuutusvilppi Suomessa. Oikeus 4/2016, s. 507–529.
- Rawls, John: Oikeudenmukaisuusteoria. Helsinki 1988.

- Reale, Miguel: *Filosofia del diritto*. Traduzione di Luigi Bagolini e Giovanni Ricci. Torino: Giappichelli 1956.
- Reale, Miguel: El término «Tridimensional» y su contenido. *Derecho PUCP* 1996 (50), p. 5–9.
- Reale, Miguel: *Il diritto come esperienza*. Saggio introduttivo di Domenico Coccopalmerio. Milano: Giuffrè 1973. Edizione originale Sao Paulo Saraiva, 1968. Traduzione di Helda Barraco.
- Reale, Miguel: Sobre el origen del término «tridimensionalismo» jurídico. *Derecho PUCP* 1999 (52), p. 247–249.
- Riikonen, Hannu: Paideia ja humanitas. Teoksessa Kivistö, Sari: *Kirjallisuus antiikin maailmassa*. Helsinki 2007, s. 108–123.
- Ritter, Horst W. J. & Webber, Melvin M.: Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Sciences* 2/1973, p. 155–169.
- Rodotà, Stefano: *Il diritto di avere diritti*. Roma: Laterza 2012.
- Romainville, Céline: Cultural diversity as a multilevel and multifaceted legal notion operating in the law on cultural policies. *International Journal of Cultural Policy* 2/2016, p. 273–290.
- Rouvinen-Wilenius, Päivi: Kohti osallisuutta – mikä estää, mikä mahdollistaa. Teoksessa Jämsén, Arja & Pyykkönen, Anne (toim.): *Osallisuuden jäljillä*. Saarijärvi 2014, s. 51–68.
- Rubenson, Kjell: The Nordic model of Lifelong Learning. *Compare* 3/2006, p. 327–341.
- Ryynänen, Aimo: Kunnat sääntelyn kohteina. Lakitulvaa ja norminpurkua – päättymätön aaltoliike. *Focus Localis* 3/2019, s. 47–58.
- Räsänen, Matti: Työväenkulttuuri: vastakulttuurista valtakulttuuriin. *Sananjalka* 1/1988, s. 125–145.

Saari, Juho: Huono-osaiset. Elämän edellytykset yhteiskunnan pohjalla. Tallinna 2015.

Saari, Juho (toim.): Sosiaaliturvariippuvuus. Sosiaalipummit oleskeluyhteiskunnassa? Tampere 2017.

Saito, Madoka: Amartya Sen's Capability Approach to Education: A Critical Exploration. *Journal of Philosophy of Education* 1/2003, p. 17–33.

Sajama, Seppo: Mikä tekee tutkimuksesta tieteellisen? Teoksessa Miettinen, Tarmo (toim.): Oikeustieteellinen opinnäyte – artikkeleita oikeustieteellisten opinnäytteiden vaatimuksista, metodista ja arvostelusta. Edita 2016, s. 2–23.

Sakslin, Maija: Eurooppalaistuuko Suomen sosiaaliturva? *Lakimies* 7–8/2003, s. 1198–1212.

Salonen, Arto O. & Joutsenvirta, Maria: Vauraus ja sivistys yltäkylläisyyden ajan jälkeen. *Aikuiskasvatus* 2/2018, s. 84–101.

Sandelin, Marianne: Nykypäivän liberalismi on irtaantunut juuristaan. *Politiikasta* 2018. Saatavilla osoitteessa <https://politiikasta.fi/nykypaivan-liberalismi-on-irtautunut-juuristaan/>.

Saukkonen, Pasi & Ruusuvirta, Minna: Toiveet, tavoitteet ja todellisuus. Tutkimus kulttuuripolitiikasta 23 kaupungissa. Helsinki 2009.

Scheinin, Martin: Uskonnonvapaus Suomen kouluissa. *Oikeustiede – Jurisprudentia* XXII 1989, s. 283–331.

Schwartz, Shalom H., Ciecuch, Jan, Vecchione, Michele, Davidov, Eldad, Fischer, Ronald, Beierlein, Constanze, Ramos, Alice, Verkasalo, Markku, Lönnqvist, Jan-Erik, Demirutku, Kursad, Dirilen-Gumus, Ozlem, Konty, Mark: Refining the Theory of Basic Individual Values. *Journal of Personality and Social Psychology* 4/2012, p. 663–688.

Sell, Anna: Pätkäytöttömyys ja nuorten aikuisten muuttuvat elämäntyyli. *Nuorisotutkimus* 1/2007, s. 3–18.

Sen, Amartya: Capability and Well-Being. In Nussbaum, Martha & Sen, Amartya (eds.): The Quality of Life. A study prepared for the World Institute for Development Economics Research (WIDER) of the United Nations University. Oxford 1993, p. 30–53.

Sen, Amartya: Human Rights and Capabilities. *Journal of Human Development* 2/2005, p. 151–166.

Sen, Amartya: Poor, Relatively Speaking. *Oxford Economic Papers* 2/1983, p. 153–169.

Sen, Amartya: Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford 1982.

Seppänen, Anne: Populaarikulttuuri sosiaaliturvaväylänä. Tampereen työväestön julkiset huvit 1860-luvulta vuoteen 1917. Tampere 2000.

Sitra: Kohti elinikäistä oppimista. Yhteinen tahtotila, rahoituksen periaatteet ja muutoshasteet. Sitran selvityksiä 150. 2019. (Sitra 2019a)

Sitra: Kohti osaamisen aikaa. 30 yhteiskunnallisen toimijan yhteinen tahtotila elinikäisestä oppimisesta. Sitran selvityksiä 146. 2019. (Sitra 2019b)

SiVL 3/1994 vp. Sivistysvaliokunnan lausunto perustuslakivaliokunnalle.

SiVM 3/1998 vp. Sivistysvaliokunnan mietintö hallituksen esityksestä koulutusta koskevaksi lainsäädännöksi.

SiVM 15/2016 vp. Sivistysvaliokunnan mietintö hallituksen esityksestä eduskunnalle laeiksi opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta annetun lain muuttamisesta ja väliaikaisesta muuttamisesta sekä vapaasta sivistystyöstä annetun lain muuttamisesta.

SiVM 21/2016 vp. Sivistysvaliokunnan mietintö eduskunnalle laeiksi yleisistä kirjastoista ja opetus- ja kulttuuritoimen rahoituksesta annetun lain 2 §:n muuttamisesta.

Sormunen, Milka: The Best Interests of the Child in Human Rights Practice: An Analysis of Domestic, European and International Jurisprudence. Helsinki 2021.

Spännäri, Jenni & Kallio, Eeva K.: Viisaus. Käyttäjän opas. Tuuma 2020.

Stamatopoulou, Elsa: Cultural rights in international law Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights and beyond. Leiden 2007.

Stark, Eija: Agraariköyhyyden muistot nykyhetkessä. Yhteiskuntapolitiikka 6/2002, s. 513–522.

Stark, Laura: Maalaisrahaan kirjoitusmotivaatio ja asenteet kirjoitustaitoa kohtaan 1840–1890-luvun Suomessa. Kasvatus & Aika 2/2008, s. 49–66.

Stjórnlagaráð: A Proposal for a new Constitution for the Republic of Iceland. English translation. Drafted by Stjórnlagaráð, a Constitutional Council, appointed by an Althingi resolution on March 24th 2011.

Strang, Johan: Scandinavian Legal Realism and Human Rights: Axel Hägerström, Alf Ross and the Persistent Attack on Natural Law. Nordic Journal of Human Rights, 3/2018, p. 202–218.

StVL 4/2002 vp. Sosiaali- ja terveystieteiden lausunto hallituksen esityksestä uudistetun Euroopan sosiaalisen peruskirjan hyväksymisestä ja laiksi sopimuksen lainsäädännön alaan kuuluvien määräysten voimaansaattamisesta sekä laiksi Euroopan sosiaalisen peruskirjan ja siihen liittyvän lisäpöytäkirjan eräiden määräysten hyväksymisestä annetun lain kumoamisesta.

Suksi, Markku: Common Roots of Nordic Constitutional Law? Some Observations on Legal-Historical Development and Relations between the Constitutional Systems of Five Nordic Countries. In Krunke, Helle & Thorarensen, Björg (eds.): The Nordic Constitutions – a Comparative and Contextual Study. London 2018, p. 9–42.

Suomen virallinen tilasto: Tulonjakotilasto. Tuloerot (kansainvälinen vertailu) 2020, Liitetaulukko 1. Gini-kertoimet (%) Suomessa 1966–2020. Helsinki: Tilastokeskus 2021. (SVT 2021b)

Suomen virallinen tilasto: Tulonjakotilasto. Väestöryhmittäiset tuloerot 2020. Helsinki: Tilastokeskus 2021. (SVT 2021a)

Suomen virallinen tilasto: Tulonjakotilasto. Väestöryhmittäiset tuloerot ja pienituloisuus 2018, 1. Pienituloisuuden kehitys Suomessa vuosina 1966–2018. Helsinki: Tilastokeskus 2018. (SVT 2018)

Sveriges Riksdag: The Constitution of Sweden. The Fundamental Laws and the Riksdag Act. Stockholm 2016.

TA 1/1991 vp. Toivomusaloite perusoikeusuudistuksen toteuttamisesta.

Tani, Sirpa, Kiilakoski, Tomi & Honkatukia, Päivi: Toimintavalmiusajattelu nuorisotyön, kasvatuksen ja opetuksen kentillä: kokonaisvaltainen näkökulma nuorten hyvinvoinnin edistämiseen? *Kasvatus & Aika* 3/2019, s. 4–25.

Tarasti, Lauri: Yhteiskunnan oikeudellistuminen. *Defensor Legis* 4/2002, s. 575–585.

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos: Perusturvan riittävyyden arviointiraportti 2011–2015. 2. korjattu painos. Tampere 2015. (THL 2015)

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos: Perusturvan riittävyyden arviointiraportti 2015–2019. Helsinki 2019. (THL 2019b)

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos: Perusturvan riittävyyden arviointiraportti 2019–2023. Raportti 3/2023. (THL 2023)

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos: Perusturvan riittävyys ja köyhyys 2017. Tutkimuksesta tiiviisti 31/2017. (THL 2017)

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos: Suomalaisten hyvinvointi 2018. Helsinki 2019. (THL 2019a)

Tikka, Marko & Nevala, Seija-Leena: Kielletyt leikit. Tanssin kieltämisen historia Suomessa 1888–1948. Jyväskylä 2020.

Tilastokeskus: Väestötilastoja 250 vuotta. Katsaus väestötilaston historiaan vuosina 1749–1999. Väestö 1999:8. Helsinki 1999.

- Toikka, Enna: Lasten ja nuorten elämäntyytyväisyys koetun köyhyyden ja materiaalisen puutteen kontekstissa. Turku 2023.
- Tolkkinen, Anniina, Madanat-Harjuoja, Laura, Taskinen, Mervi, Rantanen, Matti, Malina, Nea & Pitkäniemi, Janne: Impact of parental socioeconomic factors on childhood cancer mortality: a population-based registry study. *Acta Oncologica* 11/2018, p. 1547–1555.
- Tolonen, Hannu: Oikeuden kielet ja kielen teorit. Teoksessa Jyränki, Antero (toim.): Oikeuden kielet. Oikeus ja oikeudellinen ajattelu monikielisessä maailmassa. Turku 1999, s. 5–23.
- Tolonen, Hannu: Säännöt, periaatteet ja tavoitteet: Oikeuden, moraalien ja politiikan suhteesta. *Oikeustiede – Jurisprudentia XXII* 1989, s. 333–384.
- Townsend, Peter: Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living. Harmondsworth 1979. Saatavilla osoitteessa <https://www.poverty.ac.uk/free-resources-books/poverty-united-kingdom>.
- Tuomala, Matti: Markkinat, valtio & eriarvoisuus. Tampere 2019.
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli: Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi. Uudistettu laitos. Helsinki 2018.
- Tuomisto, Jukka: Elinikäinen oppiminen: oikeus vai pakko? Teoksessa Kettunen, Pauli & Simola, Hannu: Tiedon ja osaamisen Suomi. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1960-luvulta 2000-luvulle. Hämeenlinna 2012, s. 411–435.
- Tuori, Kaarlo & Kotkas, Toomas: Sosiaalioikeus. Helsinki 2016.
- Tuori, Kaarlo: Kriittinen oikeuspositivismi. Helsinki 2000.
- Tuori, Kaarlo: Oikeudenalajaotus – strategista valtapeliä ja normatiivista argumentaatiota. *Lakimies* 7–8/2004, s. 1196–1224.
- Tuori, Kaarlo: Oikeuden ratio ja voluntas. Vantaa 2007.

- Tuori, Kaarlo: Siileistä, ketuista ja suhteellisesta yhtenäisyydestä. *Lakimies* 3–4/2021, s. 309–313.
- Tuori, Kaarlo: Sivistykselliset oikeudet (PL 16 ja 123 §). Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: *Perusoikeudet*. Helsinki 2011, s. 605–629. (Tuori 2011a)
- Tuori, Kaarlo: Sosiaaliset oikeudet (PL 19 §). Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: *Perusoikeudet*. Helsinki 2011, s. 711–752. (Tuori 2011b)
- Tuori, Kaarlo: Sosiaalisesta siviilioikeudesta myöhäismoderniin vastuuoikeuteen. *Lakimies* 6/2002, s. 902–913.
- Tuori, Kaarlo: Tuomarivaltio – uhka vai myytti? *Lakimies* 6/2003, s. 915–943.
- Tyynilä, Markku: Valtiosäännön ja keskeisten valtiolinten historiaa. Teoksessa Letto-Vanamo, Pia (toim.): *Suomen oikeushistorian pääpiirteet*. Sukuvallasta moderniin oikeuteen. Jyväskylä 1991, s. 129–149.
- United Nations Development Programme: Addressing the cost-of-living crisis in developing countries. Poverty and Vulnerability projections and policy responses. UNDP 2022. Saatavilla osoitteessa <https://www.undp.org/fi/finland/publications/elin-kustannuskriisiin-vastaaminen-kehittyviss%C3%A4-maissa-k%C3%B6hyhytt%C3%A4-ja-haavoittuvuutta-koskevat-ennusteet-ja-poliittiset-toimet>.
- Urponen, Kyösti: Huoltoyhteiskunnasta hyvinvointivaltioon. Teoksessa Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti: *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisten sosiaalisen turvan historia*. Helsinki 1994, s. 163–260.
- Vaitinen, Seppo: Aatteiden murrokset. Teoksessa Suhonen, Pekka et al.: *Sata suomalaisen kulttuurin vuotta. 1870-luvulta nykyaikaan*. Kansanvalistusseuran satavuotisjuhlakirja. Helsinki 1974, s. 85–146.
- VaVL 2/1994 vp. Valtiovarainvaliokunnan lausunto perustuslakivaliokunnalle hallituksen esityksestä perustuslakien perusoikeussäännösten muuttamisesta.

- Van Aerschot, Paul: Köyhät ja laki. Toimeentulotukilainsäädännön kehitys oikeudellistumisprosessien valossa. Vammala 1996.
- Vepsä, Iisa: Lain ja asian luonteen mukaan – oikeuslähteet 1700-luvulla. *Lakimies* 4/2012, s. 499–524.
- Viljanen, Veli-Pekka: Perusoikeuksien merkitys lainsäädäntötyössä. Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: *Perusoikeudet*. Helsinki 2011, s. 833–849. (Viljanen 2011b)
- Viljanen, Veli-Pekka: Perusoikeuksien rajoittaminen. Teoksessa Hallberg, Pekka et al.: *Perusoikeudet*. Helsinki 2011, s. 139–170. (Viljanen 2011a)
- Virkkunen, Gia: ”Köyhyydestä ei puhuttu, sitä vaan elettiin”: köyhyyden kokemus ja selviytyminen 1930-luvun pulan oloissa Suomen maaseudulla. Helsinki 2010.
- Virrankari, Lotta & Isola, Anna-Maria: Miten käy mahdollisuuksille köyhyydessä? *Yhteiskuntapolitiikka* 3/2021, s. 287–296.
- V. M. 1920:22. Valtiovarainvaliokunnan mietintö N:o 22 hallituksen esityksen johdosta, joka sisältää ehdotuksen leimaverolaiksi.
- V. M. 1921:12. Laki- ja talousvaliokunnan mietintö N:o 12 köyhäinhuoltolakia koskevan hallituksen esityksen johdosta.
- V. M. 1966:15. Sivistysvaliokunnan mietintö N:o 12 hallituksen esityksen johdosta taiteen edistämisen järjestelystä.
- Voionmaa, Väinö: Yhteiskunnalliset liikkeet. Teoksessa Grotenfelt, Arvi et al.: *Sata vuotta Suomen sivistyselämää*. Kansanvalistusseuran toimituksia 158. Helsinki 1911, s. 55–73.
- Walkila, Sonya: Euroopan unionin perusoikeuskirja EU-tuomioistuimen oikeuskäytännössä. *Defensor Legis* 6/2011, s. 813–820.
- Walzer, Michael: Objectivity and Social Meaning. Teoksessa Nussbaum, Martha & Sen, Amartya (eds.): *The Quality of Life. A study prepared for the World Institute for*

Development Economics Research (WIDER) of the United Nations University. Oxford 1993, p.165–184.

Westerlund, Heidi et al.: Taiteet, tasa-arvo ja hyvinvointi: Katsaus kansainväliseen tutkimukseen. Helsinki: ArtsEqual 2016.

Waterman, Alan S., Schwartz, Seth J. & Conti, Regina: The Implications of Two Conceptions of Happiness (Hedonic Enjoyment and Eudaimonia) For the Understanding of Intrinsic Motivation. *Journal of Happiness Studies* 1/2008, p. 41–79.

Wilhelmsson, Thomas: Senmodern ansvarsrätt: privaträtt som redskap för mikropolitik. Helsingfors 2001.

Wilhelmsson, Thomas: Yleiset opit ja pienet kertomukset ennakoitavuuden ja yhdenvertaisuuden näkökulmasta. *Lakimies* 2/2004, s. 199–227.

Woolfolk, Robert L. & Wasserman, Rachel H.: Count No One Happy: Eudaimonia and Positive Psychology. *Journal of Theoretical and Phisosophical Psychology* 1/2005, p. 81–90.

Ylikangas, Heikki: Käännekohdat Suomen historiassa: pohdiskeluja kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla. 4. painos. Porvoo 1993.

Zaborowski, Holger (ed.): *Natural Moral Law in Contemporary Society*. Washington, D.C 2010.

Zamboni, Mauro: Legal realisms: on law and politics. *Res Publica* 3/2006, p. 295–317.

